

Төлепберген Қайыпбергенов

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЫ

Маман бий әпсанасы

Нөкіс. "Қарақалпақстан" баспасы. 1973-жыл, 500 бет.

БАСПАДАН

Қарақалпақ халқының Россия патшалығының қол астына өтіп, Уллы рус халқы менен тағдийрин қосыуы халықтың тарихында оғада үлкен прогрессивлик әхмийетке ийе.

Россияға қосылып, уллы рус халқы менен тағдийр бириктиў ата-бабамыздың көп әсирлик әрманы еди. 1743-жылы Маман бий (тарихый дәреклерде Маман батыр) басшылығында халық ўәкиллери елдің әсирлик арзыў-әрманларын қағазға түсирип, уллы рус патшасына арнаўлы барды ҳәм Сарайда қабыл етилип, Россияға қосып алынғаны ҳаққында грамота алып қайтты. Бул грамота халықта "Уллы ўмит қағазы" деп аталды. Тилекке қарсы "Уллы ўмит қағазы" ийелерине өз ўақтында қуўыспады. Бул гезлерде Россия патшасының өз тахтын беккемлеў ушын гүреслери, сондай-ақ сырт ел басқыншылары менен жийи-жийи урыслары аз сандағы қарақалпақ халқының тағдийрине кеўил аўдарыўға жуўғарада мүмкиншилик бере қоймады. Соған қарамастан, қарақалпақ халқы өзиниң дана улы Маманбий баслаған уллы истиң ақибетинен гүдер үзбеди, Россияға қосылыў әрманларын иске асырыў ушын гүреслер алып барды, халық батырлары жөнинде көп әпсаналар дәретти. Бул әрманлар 130 жылдан соң ғана, 1873-жылы, яғный атақлы Ерназар алакөз

көтерілісінен 17 жылдан соң шынлыққа айналды. Мине ұсы аралықтағы ұақыялар жазыұшы Т.Қайыпбергеновтың "Қарақалпақ дәстаны" романында кең түрде сәўлеленди. Романның биринши китабы — "Маман бий әпсанасы" 1968-жылы, екнши китабы "Бахытсызлар" 1971-жылы басылып шықты ҳәм тез тарап кетти.

Қарақалпақлардың Россияға қосылыўының 103 жыллық тарийхый мерекесине бағышлап "Қарақалпақ дәстаны" ның журтшылыққа мәлим бұл еки китабын қайта басып шығарып отырмыз.

БІРІНШІ БӨЛІМ

"Биз... рус жери үшін сениң ұлың менен бирге өлеміз, сениң ар-намысың үшін басымызды садақаға қоямыз". (Юрий Долгорукийге қарақалпақ бабаларының үйде-ықыры).

1

— ...

— Ұәлейкүм ұссалам! Асық, ұлым, жол алыс!

Ноғайы жағалы ақ бөз көйлектің сыртынан сәдеп жайсыз сарғыш жүн шекпен, басына қара кийіз қалпақ кийген ири геүдели қара-пәрең, алақ көз жас жигиттің кең қулашы, сарыққан бүркіттің қанатларындай жайылып, оң қолы ала аяқ торының, шеп қолы ақ боз аттың жылауын тұтыуы мәттал, жүріп кетти, тау етегиндегі шашау ауылдан қосарланып шыққан пәти менен құблаға қарай кетти.

Атлар, мисли бир оқ арыстың еки жағына жегилип, тең жүк тартып баратырғандай, шекшийип кәдем таслаулары бир бап.

Жылаулаған ири пияданы өкирең қақтырып, колларын талдырған қос аттың хеш қайсысы жайдақ емес. Ақ боз ат үстінде мелле шапанлы, ақ сәллели, ақ сақаллы, ғаррылықтан еңсеси сәл дүңкийген Мурат шайық отыр. Ала аяқ торының зер нағыслы ери басына полат қалқан қыстырып, оң жамбасына қара қынаплы қылыш, мойнына оқ жай асынған, қара шекпенли, қара қалпақлы, сақалы ақша қардай болса да, бойы тик, қызыл жүзли Оразан батыр отыр. Бул қос атлының сыртқы көринислери ғана емес, өмир жоллары да еки қыйлы болған менен, 1723—жылғы жунгарлар шабыуылынан "ақ табан шұбырынды" атанып, күзде жарылған собық үпелегиндей, тоз-тоз болған қарақалпақ елинің Сырдарья төменине қарай ығыскан тонары менен бирге көз жас төгисип, олардың басына түскен ауыр жүкке тең ийин тиресип, ийин тутқан адамлар. Олардың бири ұзақ сапарға жолланса, екиншисинің ұсылайынша ұзатып салыуы, ал, келсе, ауылдың құбласындағы жалғыз түп еменнің түбінде күтип алып, тап хәзиргидей қосарласыуы менен атларын биреуге тең жетелетип,

аўылға кириўи пеше. Сонлықтан ба, олардың қайсысы сөйлесе де, журтқа жуғымлы. Хәмме "ләббәй!" дейди. Бул, бәлким, батыр сөйлесе, артында шайық бар, шайық сөйлесе, артында батыр бар деп түсиниўден шығар. Баслы сыр бунда емес. Мурат шайық төменги қарақалпақ елиниң дин хәзирети. Оразан төменги қарақалпақ елиниң батыры. Еки аттың ортасында төси қайқайып, өкирең қаққан пияда, Оразан батырдың жалғыз улы Маман.

Олар жалғыз түп еменге жетип иркилди.

Оразан батыр зәңгиге ширенип, артына бурылды.

Аўылдың арқасы менен батысы узынына жалғасқан пәскелтек таў дизбеклери еди. Кәнары азанғы қуяшқа шағылысып, жасыл опат қылған жарты дийўалдың жүзиндей, сарғыш-қаралтымланды, етегиндеги ел жер силкиниў нәтийжесинде таў басынан қулаған үйиншик тасларға усап жайылып атыр.

Оразан батырдың бул қараўы аўыл менен хошласқаны еди, атының басын құблаға қаратып ушы, қыйырсыз жазықлыққа бир көз жуўыртты да, ат үстинен еңкейип, Маманның қалпағын алып, айдарынан бир сүйди.

— Енди сен қала бер, ұлым. Қуда бир, ўәде бир. Күндеги ўәдели ўақтында жетпесең, орыслар "қарақалпақлар бийопа" дейди. Үйрет, үйрен. Өскен жердиң ойлы-бәлентин аңлап барыў керек ұлым. Шайық атаңның зейнине тийме, садық бол, ұлым. Шайқымыз, кеттик!

— Ғайры дин адамлары алдында ўәдени бузыў — исламның дийўалына күйе жағыў, балам, тез жет, — деп Мурат шайық Оразан менен тең атының саўрысына қамшысын шырп еткизди.

Маман әкесиниң зәңгисине маңлайын тийгизип ийилген күйинде, шайықтың изде киятырған ат қосшысы да өтип кеткенше, ушынан сынған қазықтай бүгилиўи менен қос атлы көзден ғайып болғанша тұрды, соң қуяшқа қарап, ўақыт таялып қалғанын билди де, батысқа бурылып, жуўырып кетти.

* * *

Ол таў қыспағына құрылған тас қапыға жақынлаған соң, солығын басып алыў ушын, шеттеги бир думалақ қара тасқа отырған еди. Жийектеги жыңғыллықлар арасында кетип баратырған еки отыншының әңгимеси еситилди.

— Сен билесең бе, журт оны не ушын жақсы көреді, — деп бирей өз сораўына өзи жуўап берди. — Шайқымыз өз елимиздиң жарылқаўшысы.

Бизиң ғаррыны өзиң билесең, жүдә өжет адам еди. "Сонша жыл намаз оқып құдайдан жақсылық күтсем де, бир күн емин-еркин тойынбадым" деп жунғарлар шабыұылынан соң намазды кесгеллем қойды. Иретинде құдайды бегиштирип сөккени де бар. Бийшара былтыр өлеринде жүдә хаўлықты. Шайқымыз келип еди, "халым не болар екен" деди жылап. Садағаң кетейин шайқымыз көп ойланбады. "Бул дүньяның басқа салған зулметин қайтарыўға күшим жоқ. Ал, о дүньяда аты қарақалпақ әўладының жаны жәннетте болатуғынына ийманым кәмбил, нендей дүўа болса қарақалпақ әўладының жолына қалыс оқыйман" деп жубатты.

— Оразан батырдың тәрийпин тыңла, — деди екиншиси, — Садағаң кетейин батырымыздың бир кемиси, — жылқы минез адам. Сол жағынан хан унатпаса керек. Түсинбегенге, сырттан бир көргенге, өр. Болмаса, нағыз ел ийеси. Шайқымызға "биз азбыз, аз даўыстың үни пәс, аз қолдың күши кем, егер, көп болғанымызда бул дүньяның басқа салған зулметин қайтарар еди" деген. Сөйтип, жыртық гөне қаптан төгилген тарыдай, хәр жақта шашыраған қарақалпақларды жыйнаў нийетинде жүрген қусайды. Енди Хорезмге кетермиш!

— О — о, садағаң кетейинлер-әй! Айтпақшы, және бир сырды билесең бе? Шайық пенен батырдың о дүнья менен бу дүньяға бөтен-бөтен көз қарасы бола тура, бир адамның улындай дослығының дәнекери неде?

— Дәнекери ме? Дәнекери — екеўи бир урыўдан. Ябы урыўынан.

— Жоқ, өйдеме. Олар бизиң тәғдиримизди бөлип алған. Биреўи о дүньямызды, биреўи бу дүньямызды. Мақсетлери — қарақалпақ тұқымын еки дүньяда қор етпеў. Усы мақсет олардың арасындағы дәнекери ...

Маман отыншылардың әңгимесин тыңлай бережақ еди, олар алыслап кетти. "Қызық! Жұрт нелер туўралы айтыспайды? Халыққа басшы болыў — бәрхә олардың талқысында болыў. Қулағым еситпеди деў, қәте. Басшы болсаң, абайлы болыў керек екен. Халыққа оң жағыңнан көринетуғын исиң, тилиң, адамгершилик хұжданың болыўы керек екен" деп Маман түргелди.

Аўылдан күнде туп-туўры келе беретүғын үйреншикли аяқ соқпағына түсти. Бул оның бир жылдан бери бәрхә бир из бенен алжасықсыз жүрип салған соқпағы. Таў қыснағындағы ай балталы қос қараўыл тұрған тас қапыға барып жоғалады. Бул тас қапының аржағындағы геўек, айналасы еңтерилме тикжар, өрмелеп шығып кетиў мүмкин емес. Бул жерде еркеги, хаялы, баласы жүзден аслам бенделер жасайды. Олар орыслардан түсирилген бенделер. Соңғы гезде орыс патшасының қол астына саўда етиўге кеткен саўдагерлери өз елине қайтып, бала-шағасына қуўыспағаны

ушын қарақалпақ бийлеринің ашыў менен тил бириктирип, орыслардың шет-жебир аўылларынан түсирген бенделери. Алдына еки жыл, соңғыларының қолға түскенине жылынан асып баратыр. Сыртқа шығарылмайды. Сол геўекте тас жонады. Керек болмаса да тас жонады. Киши жүздің ханы Абылқайырдың буйрығы бойынша Сырдарьяның құяр аяғындағы әйиемги "Жаңакент" шәхәриниң орнына салынатұғын қала ушын тас жонады. Оларға тас жондырыўшы хәм мұсылман динине үйретиўши Оразан батыр улы Маман.

Маман анадан жетим еди. Анасы "Ақтабан шұбырынды" жылында қазаланған. Әкеси Оразан батыр жунгарларға қарсы урыста алты жыл жүрип, қайтып шаңырақ тиклей алмады. Анасынан үш жасында жетим қалған Маманды Мурат шайық өз балалары менен қосып тәрбиялады, өзи үйинде ашқан мектепте басқаларға қосып оқытты. Маман өзгелерден зейни илгир, шаққан бала болып өсти. Шайық оны әўели шәкиртлериниң сәркардасы қылып жүрди, соң оның шаққанлығы, зийреклиги, күшлилиги, ғайры диндегилерге меҳирсизлиги ушын шайықтың өзи ертип келип, ұсы қапыдан киргизди. Орыс бенделерди көрсетти.

— Қара, балам, халқым десең, буларда халқыңның өши кетпесин, саўдагерлеримизди қайтармағаны ушын урғың келгенин ур, қарақалпақ халқын кимде-ким хәлсиз көрип менсинбесе, қалай жазаланатұғынын таныт. Аяма. Ғайры дин адамлары мисли ешек. Күши ҳадал, көкирегінде жаны барын жумса хәм мұсылман болыўға үйрет, — деп тапсырды.

Мине соннан берли саррас бир жыл. Маман хәр күни қатнайды. Аўыздағы айбалталы еки қараўыл келгенниң алдына кесе балта тутады, ал жигирма жасар Маманға хаслан иркиниш жоқ. Дарқаншылық.

Ол шайық атасы қалай ис тапсырса, солай ис баслады. Бәрін қатал баслады. Бенделердиң ғаррысын да, жасын да аўырыўын да, саўын да аямады. Бұйрықты таяқтан баслады.

Қолына не түссе соның менен урды, мұсылманша сәлем бериўге, кәлийма-шаадат қайтарыўға үйретти. Тили гүрмелмегенлердиң гә қулағын таўлап, гә тақым бұраў салып, қәлегенинше азаплады, кимисин ыңырысты, сәл қарсылық етпекши болғанының аяқ-қолын қисенлетип, ашлыққа таслатты.

Олардың арасында Кузьма Бородин деген қапа сақаллы ири орыс бар еди. Өзи қырық бес, елиў жасларда, он аяғын сылтып басады. Көп сөйлемейди. Маманды көрсе жаўатуғын бұлттай түнереди, лекин жаўмайды, құяшқа күйреген мыстай денесинен моншақ-моншақ тер тамшылап, тынымсыз тас аўдарады. Маман басқаларды тоқтатып

мұсылманшылықтың жөнін үйретіп атырғанда да, ол келмес, оның таслардан от ұшқынлатып атырғанына қарап Маман "Бұл не деген күшли адам!" деп таңланады. Бірақ оны айтқанына көндірмеу, динге салмау Маманға хорлық болып түйілді. Үшінші күні хәммени отырғызып қойып оны шақырды. Ол келмеді. Үш күн ишінде "кел", "кет" деген сөзлердің орысшасын өзі де билип алған еді. Түсинбей отыр ма деген ой менен — "Бородин иди!" — деп бақырды. Бородин еситпегенсиді.

— Әй, доңыз! — деди Маманның дауысы дирилдеп.

Бородин тас сындыратуғын бір пудлық балғасын ийніне салып Маманға алара бір қарады. Түрк тилин араластырып татар тилинде жекиринди:

— Әй, өз халқын сүйе билмеген шала молла! Жасқама аұзыңды! Мен ашыұлансам тау сөтиледі, бил соны! — деди.

Маман оны түсинеди деп ойламаған еді, аұзы ашылып лал болды. Кузьма Бородин талтаңлап басыуы менен оған жақынлады:

— Билемен, молла, жас жигитлик — бұл қызбалық, тентеклик.

— Неге бадабат саласаң? Ашыұланып тау жыққандай күшиң болса бұнда зыяпатқа келдің бе? — деди Маман өзине келип.

— Мен халқымның күши хәққында айтып отырман, молла! — деп нықлады Кузьма Бородин.

— Халқың күшли болса, мұсылман тилин қайдан билгенсең?

— Бир нәрсени уқ жас молла. Хәмме нәрсеге зәруратлық себепкер. Мен Түркия менен ұрысқа қатнасқанман. Сонда үйрендим. Ескертемен саған, яғнай жеңилгенимиз ұшын емес, жеңгенимиз ұшын үйрендим. Қолға түскен жарақсыз бенделерин бийорын азапламау ұшын үйрендим. Аяқтан жарадар болып бала-шағама киятырғанымда сизиң бақты қара атлыларға тап болдым.

Маманның ишин ашыу өртеді. Бірақ басқа бір ой оны ұслап, шыдап турды. Ол әкеси Оразан батыр менен сийрек ұшырасса да, оннан орыслар хәққында көп әңгимелер, орыс батырлары хәққында талай-талай ертектерді тыңдаған, Түркия султаны менен орыс патшасы арасындағы ұрыс жөнінде де еситкен еді. Бұл адам менен сөйлесіуіге қуштарлық сезими оянды.

— Неге мени "өз халқын сүйе билмеген шала молла" дедиңіз?

— Өз халқын сүйген адам басқа халықты қорламайды.

Маман селк етті. Мұсылманлық тәртіп бойынша сөзден ұтылғанын мойынлап, Кузьма Бородиннің аяғына жығылмақшы еді, өзін тутты. Бірақ бұл ақыллы адамға меҳри оянып, бірден жуұасыды.

— Айтарсыз ба, зәруратлық дегениңиз не?

— Сизлердің бизди бенде қылыўыңыз да зәруратлықтан, — деди Кузьма Бородин. — Дүньяда хәмме нәрсе зәруратлыққа тийкарланған, Күн, ай, жұлдыз, мынаў таў, хәтте анаў тас қапы зәрүр болғаны ушын турыпты.

Маман бул ұзын-шубай гәплердің мәнисине түсинип жарымады, бирақ, бул киси менен ашылысып сөйлесиў керек деген уғым санасында беккемленген үстине беккемлене түсти. Сол күннен баслап биротала жибишти, керисинше, олардың тилин үйрениўге бел байлады.

Соннан берли бир жыл өтти...

Хәр күни бир ўақытта келеди, бир ўақытта қайтады, урғанды тоқтатты, бирге тас жонысты. Сөйтип отырып Кузьма Бородиннің қызық гәплерин тыңлайды.

Кузьма Бородин тилине берген адам екен. Князь Ярославль менен Дмитрий Долгорукий, Минин менен Пожарскийлер хәкқында әпсаналар, хәқыйқат әңгимелердің палын тамызып айтқанда, Маманның аўзынан сўй аққанша тыңлайды: Александр Невскийдің урыста түскен бенделерди азат қылып "қайтыңлар, рус ели, рус жери аман, оны жаў жеңе алмайтуғынын хәммеге дағазалаңлар" дегенин еситкенде, Маманның да жүрегінде йош пайда болып, Кузьма Бородинлерге "қайтыңлар, қарақалпақ ели неше мәрте сандалып посса да еле аман, хәммеге жеткеріңдер" дейжақ болып, және өзін тутады.

Бир жола шайық пенен сөйлесип, бенделерди қашан босатыў ойы бар екенлигин сорап еди.

— Халқымыздың мақтанышын босатыў мүмкин емес, — деди Шайық.

"Бул да зәруратлықтан" деген жуўмаққа келди Маман.

Кузьма Бородин өр минезли, қатал сөзли адам еди, сонша жай парахат сөйлессе де, Маманға бизди босат деп жалынбады. Қайтама жаслығын ескертип, нәсиятлайды. Уллы Петр биринши хәкқында айтып, ели ушын не ислеў кереклиги жөнинде кеңес етеди.

Кузьма Бородин Киши жүз ханының орыс патшасына қосып алыў жөнинде арзы қылғанын, сонда қарақалпақтың базы бийлериниң де арзы еткенин биледи екен, буның дурыс табылған ақыл екенин мақуллап, украина ели хәм оның уллы перзенти. Богдан Хмельницкий хәкқында да әпсаналар айтып, жас Маманның қыялын әлле қаяқларға шарықлатады.

Маман бир жылдан бери өзиниң Кузьма Бородинлер менен досласып кеткенин хеш кимге уқтырмады, онда истиң шатақ болатуғынын сезер еди. Ал аўыл арасында не болып атырғаны тўралы Бородинлерге де тигислик

билдирмейди! "Ғайры діндегі душпанға исениў, көринип тұрған құдыққа көз жумып секириў" деп, әкесин ҳәзир ғана Хорезм елине узатып салғаны ҳаққында да айтпаў нийетинде киятыр...

Қараўыллардың биреўи тас қапыны ашты, екіншиси күндегі әдеті бойынша иштен биреў шыға қалатуғындай балтасын кесе тутып тұрды.

Қанша қыйыншылық болса да, базда адам өлсе де, Кузьма Бородиннің аўыр гүрсингени болмаса, көзге жас алғанын Маман көрмеген еди. Полат минезли сол адамның көзлерин алма-гезек сүртіп тұрғанының үстине келип, табанын шегелегендей сәррийди. Кузьма Бородиннің қапталында қуяш ирең шашын жайып, жылай-жылай көзлери исип, шырайы жүүған шүберектей солыған ҳаялды көрип Кузьма Бородиннен:

— Жақыныңыз ба еди, аға? — деп сорады Маман.

Кузьма Бородин "жоқ" деген ишарат пенен бас шайқады. Ҳаял сүйретиле түргелип тас жонып атырғанларға қарай кетти.

— Бұл бийшара ҳаялдың анасы, қызы көз алдында аштан өлген еди, бүгин азанда жалғыз ұлы қазаланды. Ол соған жылады. Қатты өкирип жылады. Бұрынлары дәрти тилине шығып көп сөйлер еди. Енди көзлерине шығыпты. Сен болмадың, таў гүңирентип жылады. Дүньядағы аўыр жүк кисилердің көз жас төккенин көре беріў екен. Шыдамадым, иним. Көзлериме жас қуйылды. Адамлардың көз жасларын төғиўден сақланыў керек. Көз жаслар көп төгилсе, салмаққа шыдамай қара жердің төңкерилип кетиў қәўпи бар екен.

— Азат қылыў керек пе? — деп салды Маман.

Кузьма Бородиниінің шырайы өзгермеді.

— Ақылың неге жетсе, солай исле, — деди ол сұўықлаў.

Маман ҳайран болды. "Қандай беккем адам өзи. Жалынбайды. Адамларды құдай ылайдан жаратқан, ал бұны я шойыннан, я полаттан қуйса итимал!"

Қараўыллар менен сөйлесип көриў ушын күндегі қайтатуғын ўақтынан бұрын сыртқа шықты. Қараўыл оларға тўўрылап айтыў былай тұрсын, ара-тура рәхим көзи менен қарап нан-пан берип тұрыўды өтингенде, олардың азар-безери шығып, "ханға айтамыз" дегени бар еди. Усы сапары да солай дейтуғынын билсе де, қулақ-қағыс етип көрген еди, екеўи теңнен "сен бизди өлтирежак екенсең, шайыққа барып айтамыз, қапыға жола ма" деп азар-безер болып, Маманды қайтып киргизбеди. Ол бадабадтан қорықпады, лекин, күтә қапаланды. Үскини қуйылып қайтты.

Маманның ұсындай гезде ұшырасып кеуіл көтерисетуғын дослары бар еди. Олар сәл арқарақтағы тау жийегіндегі жырада жарты жағы тас жарты жағы ағаштан исленген ылашықта жасайды. Бәри тоғыз бала менен Алмагүл атлы он жасар бир қыз. Қыз Аманлық деген он жети жасар баланың қарындасы. Аманлық пенен жас және бир бала бар, аты Аллаяр. Қалғанлары он-он бес жаслардағы жетимлер. Оларға Аманлық пенен Аллаяр хәм, әке хәм ана, хәм аға хәм жумсайтуғын, ұратуғын хожа. Маманның түсинигинше: хәр жақтан қуралған туғыянсыз жетимлерди бириктирип жүрген Аманлық жүдә ақыллы. Аллаяр болса, олардың ұақты қошлығы ұшын тууылғандай. Қол жайыу гезеги келип, напақа табылмаған күни жолдасларын күлкили сөзлери менен-ақ асырайды, қууақы. Маман басқа бардамлылардың балаларындай кекшийип, өзін жоқары санамағаны ұшын ба, бәри жақсы көреді. Келсе, напақаға кеткен өз бириндей қоршап алады. Күлки, шауқым менен қоршап алады. Олар менен бир майдан болғанның өзінде Маман кеулин басып, гүллән қапалығын ұмытар еди...

Аллаяр еңсеси түсип киятырған Маманды алыстан-ақ көрип: "Маман киятыр, Маман!" деп жолдасларына даурық салды. Иштеи бир топ бала жууырысып шықты. Маман Аллаярды көрсе мыйығынан күлер еди, бұл сапары күлкиси келмеді.

— Маман, сен де, аузыңа лобия салып киятырсаң ба? — деди Аллаяр.

Жолдаслары дуу күлисти. Маман мәнисине түсинбесе де, мыйық тартыуға мәжбүр болды.

— Ал енди бир тамаша болды, — деп дауам етти Аллаяр, — Кетик тисиме бир лобия тығылып қалып еди, алалмай, үш күннен кейин алсам, өнип кетипти. Соған инанбай, мыналардың бәри ауызларына лобия салып жүрипти.

— Ауа, ауа, Маман аға, — деп Бектемир дейтуғын бала күйеге былғанған бетин жыбырлатып, ауызынан лобия шығарды. — Мә, көре ғой. Тамаша емес пе-ә? Тамаша айтайын ба?

Оның шиңкилдеп сөйлегенинің өзи күлкили еди. Аллаяр желкесинен ұслап кейин ысырды.

— Кейин тур, шиңкилдек хәсте.

— Аманлық қайда? — деди Маман.

— Сорама тамаша болды, — деп Аллаяр жууап берди, — кеше Бектемир хәстениң гезеги еди, хеш нәрсе таппай, намаз оқып атырған бир кемпирдің дастурхан толы нанын арқалап қашып келди. Аманлық бир ашыуланды дейсең, тамақ тапсақ пайда емеспе десем қылмай, бүгин

гезеги болмаса да, өзи қол жайыўға ҳәм бос дастурханды ийесине тапсырыўға кетти. Билмедим, кешигиўине қарағанда тутылып таяқ жеп атыр ма?

Ўа а а а !!! — деп жылап жиберди Алмагүл.

Балалар дуў күлисти.

Маман көзлери менен қызды изледі.

— Әй, ким шашынан тартқан? — деди Аллаяр балаларға. Ҳәмме тым-тырыс болды.

— Ҳеш гәп, Маман аға, Балалар бул қыздың "Ўаа!" деп жылағанын тамаша көреді. Сөйтип жылатыў ушын-ақ шашынан тартады ямаса "әжағаң тутылып қалды" деп қорқытады.

— Аманлық таслап кетпейтуғын еди ғой.

— Дастурханның ийеси тутып ұрса, жалғыз өзинди ұрсын деп өзлеримиз алып қалдық. Ҳаў, неге. далада тұрмыз, ишкерилейик,"— деди Аллаяр.

Маман бул жабайы, бирақ бир адамның баласындай, аўыз бирликли жетимлердің жарты ылашығына олар менен араласа таласып кирди.

2

Оразан батыр соңғы жыллары көп жайларда болды. Қайтып қосылармыз ба деген үмит пенен Бухара орамағындағы қарақалпақларға барып қайтты. Жунғарлар қолына түскен бенделер менен астыртын сөйлесик жүргизди. Түркстанда қалғанларды Төменге көширийге үгитледі. Ҳеш ким көшпеди. Буған мүмкиншилик те жоқ еди. Себеби оларға ашық жәрдем бере алмайды, Жоқарыдағылар өз күши менен көриниң көше алмайды.

Хорезмге көшкен Маңғыт ұрыўының Шердалы бийин Елбарыс хан өлтирипти, деген ғаўға тарағанда, Оразан жоқары қарақалпақлар арасында еди. Келип бир ай-ақ дем алды, болғаны. Басшысыз қалғанына бес жыл болған сол ұрыўдан хабар билип қайтыўға атланды. Бүгин атланды. Иләжы болса оларға берман көшиўге нәсият етеди, болмаса Хийўа ханына барып сөйлеседи. "Қарақалпақлар бөлинип жүргенге хорламаңыз, ийеси бар. Ұәделесип ант берискен үлкен орыс патшасынан сүйениши бар" деп ескертеди. "Билип қойсын, ақыры. Өзлери де әззи, қорқақ ел емес, ашыў менен орыслардан түсирген бенделери бар!".

Шанқай түс болған гезде олар бир тораңғылдың қасында иркилди. Оразан батыр Шайықтың кала бериўин өтинди. Шаршаған аты енди аўылға күн батқанда жеткерсе де жақсы. Өзи болса жолға шыққан адам, аўы

алдында. Кете береді. Шайық көнді. Екеуі ат үстінде құшақласып сүйісті.

— Ырза бол, шайқым, — деди Оразан батыр.

Ол қанша ұзақ жолдарға сапар шекті, қанша урыстарға атланды, хеш қашан "ырза бол" демес еді. Неликтен де шайықтың кеуілі бузылды, лекин, көзінен жас шығармады.

Деген менен бұл гәп шайықты ойландырды... Ғаррылығы ұшын ба? Мүмкін. Екеуі де алпыстан асып баратыр. Денеді күш кемейсе, өмірге қызығыу кемейеді. Көзге өлім көрinedі. Енді хәмме менен ырзаласа беріу керектей түйилді оған. Алды бұрын елінен ырзашылық керек. Бийшара ел, емин-еркін сағақ ашалмай, шайық есин белгили басына қанша ирет тас жауып, қанша ирет жасыл түсті. Қанша-қанша гүллеген мәкан жайлар қараңқалды. Ең соңғы бабаларының ата журты Түркстан, "Ақтау" этираплары да көп болды. Буннан он жети жыл илгери жунгарлардың залым ханы шабыуыл баслап, елді парра-парра қылды. Кимлер Қытайға, кимлер Бухара ханының қол астына қарай арқаланды, кимлер жунғар еліне айдалып кетті, кимлер бийдәрек. Хәзирги Сырдәрьяның төменине келип қонысласқан алпыс мың үй жунғар шабыуылынан әуелги қарақалпақлардың үсири шелли жоқ. Ол ўақытта халықтың санын мың-мыңлар менен есаплап шығыу мүмкін емес еді.

Мурат шайықтың пикириише аз болған менен қарақалпақлардың тийкарғысы, жауынгері, миллетке садығы ұсы төменги қарақалпақлар. Бала-шағалары менен кемпир-ғаррылары посып көшип атырғанда, табанлы жигитлери Оразан батырдың басшылығында қазақтың Киши жүз ханының ләшкерлери менен биригип жунгарларға қарсы урысты даўам етті. Халық қәйерде де халықлығын қылады. Киши жүздің халқы менен үйиркелесип-шүйиркелесип досласып кетті. Көшпели байлар арасынан мийрим-шәпәәтлилер табылды. Кимиси малдан, кимиси кийимнен жәрдем берді. Жети урыўдың — табын урыўының жасы үлкени Айғара бийдің өзи, малдың хәр түринен жүзден-жүзден айдап әкелип, Мурат шайыққа тапсырды. Әлім улының төрт қарасы менен Бай улының адайлары да қуры қол келмеді.

Ел бой тикледі.

Қарақалпақлардың алдыңғы көши келгенде-ақ Киши жүздің ұллы ханы Абылқайыр хабар алып, төңбек кеселме, қарны ғарбыздай думалақ, қалақбас ғайып дегенді көширип әкелді. "Тәўке ханның үрім-пұтақларынан" деп хан тиклеп кетті. Хәзирге шекем сол қалақбас ғайып хан Төменги қарақалпақлардың ханы. Өзиниң туўысқанлары, балалары

көп екен, орнығып кетти. Бәри бир тийкарғы үлкен хан Абылқайыр еди. Салықлар соған төленеди.

Абылқайырдың қайта-қайта өтиниши бойынша орыс патшалығынан келген елшилерге "бизди де орыс қол астына алың" деп көп бийлердің арзы еткенине де тоғыз жыл. Сонда орыс елшилеринің алдында "қарақалпақтарға тиймеймиз", деп ўәде берген Абылқайыр хан ўәдесине опадарлық қылмады. Ел үш ирет шабылды. "Арзыңызды қабыл етемиз" деп кеткен орыс елшилері ўәделерін умытты. Қайтама, орыс қарамағында саўда қылыўға жиберилген саўдагерлер қайтып келмеди. Хәлсиз санап барсынғаны, хорлағаны ушын геллеге-гелле деп, булардың да орыс аўылларының шет-жебиринен жүзлеген бенде айдап, қайтқанының себеби сол. Усыған масайраса да: — "Қарақалпақ күшли ел" десип, өзлерін өзлери алдарқатып жубатады.

Халқының әйемги шығысы туўралы инанымлы әпсанадар билетуғын Мурат шайыққа әзелий дос орыслардан бенде сақлаў надурис. Илажы не? Миллеттиң ар-намысы усыны талап етеди.

Шайықтың қыялына келмеген нәрсе жоқ. Бийлердің биразы арзы етсе де, орыслардың жуўап бермей араны ашып жибергени шеп емес. "Дини, ийманы басқа менен бир қәўим болыў ийт пенен пышықты бир қетекке тығыў"... Ақбозға қамшы тийгизбей, адым-адым жүрис пенен усыларды ойлап киятыр еди. Бир топар ийттиң қаңсыласып келип қалғаны ойын бөлди, сергекленди хәм ийтлерди таныды. Бул ғайып ханның ийтлери, шикарға баратырған, я киятырған. Соның арасында бүктің тасасынан онлаған атлы шықты. Олар ханның сұлтан инилери, балалары. Құндыздың терисин қызыл мақпал менен тыслатып соппас кийген, ғарбыз қарын жумалақ хан қара қасқада мелшийип, атлыларды баслап киятыр. Күтилмеген ушырасыўға шайық албырап, ат үстинен сәлем берди.

— Шайқымыз, азып кетипсиз, дем алыўдың мәнисин. билмесеңиз керек, — деди хан сәлемди қабыл етиў орнына.

Жолдаслары түйилген текелердей ғырқ-ғырқ күлди.

— Хан ҳәзиретимиз сезген болса, солай шығар, — деп мұлайимсиди шайық.

— Шайқымыз, шикарға шығып тұрыў керек, былай шықсаң теңиздей дала бар. Күн шыққанда қашқан кийик күн батқанша қашса да, көрине береді. Жүдә жазықлық, ой-ой! Менде өр текедей ойнаған не бир ийтлер бар. Күн шыққанда құўса, күн батқанша шаршамайды, алмай қоймайды. Шикар деген қызық, Қуран оқып-оқып шаршаған басыңыз тазаланады.

— Есимизге келмес кеңес бергениңиз ушын миннетдармыз. ханымыз.

Хан ат үстінде тұрып, май толы кесик ишектей жылтыр бармақларын шошайтып, ийтлерин бир қайтара санады хәм султанлардың бирине "ийтлерге гөш тасла" деп бұйырды. Хан ийтлердің ырылдысына, таласып жеген қызығына қарап, масайрады. Шыдамай аттан түсти. Гөшке тойып па, базы бир күшиклер аңқаўсырап шетте тұр еди, хан олардың желкесинен тутып әкелип қанлы гөшке тұмсықларын басты. Шекшийип қалған өжет күшиклердің тұмсығына өзи қан жақты. Мес толы кан алып шыққан екен, кишкенелериниң басын меске тығып мантиқтырды.

Мурат шайық ханның бул ырымына өзінше түсинип, тек мыйық тартты. Бирақ аттан түспеди. Хан бир өжет күшиктің қара тұмсығын меске сұғып отырып сөйленди:

— Қарақалпақтың дин хәзирети, абайлап тұрған шығарсыз, аўзы қанға боялмаған күшик, үлкейген соң қанға шаппайды, күшик қан жалап үйрениўи керек. Жақсы болады хәм бундай күшик ийесине үлкен опадар болады.

— Опадарлық жақсы нәрсе, ханымыз. Усы опадарлық пенен алғырлықты бизиң күшиклеримиз де үйренсе шеп болмас еди, — деди шайық.

Хан таңланды.

— Буның неси қыйын?! Көрип тұрсыз! Үлкен аңшы итке ермей, күшик аңшылыққа үйренбейди. Себеби үлкен иттің қәтесин соңғы ийт тәкирарламай, сумлық үйренеди. Ал, енди шайқымыз, сизде аңшы күшиклер жоқ ғой, оның үстине сиз аңшылыққа ышқыпаз емессиз.

— Кеширерсиз, ханымыз, күшиклеримиз деп балаларымыз хәққында айтпақшы едим. Сиз айтқандай болса, бизиң балаларымыз үлкенлердің қәтесин тәкирарламас еди, ханымыз.

— Хә, түсиндим, балаларды да ұсылай үйретсе болады, — деди хан. — Ендиги шикарда балаларыңызды ертип кетейик пе?

— Онда да болады, ханымыз, — деди шайық ашыўдан өзін зорға тоқтатып. — Биз қартайып киятырмыз. Балалардың арасынан елге басшы таярлап берсеңиз, үйретсеңиз деп айтпақшы едим.

— Қарсы емеспен, — деп хан бир ат қосшысына бұрылып, анаў күшик неге ақсады? — деди хәм атына минди. — Кеттик пе, шайық.

Олар хан аўылына — "Жаңакент" таманға қарай жүрди. Ханның мийзамын аңлап шайық үзилип қалған гәпин жалғастырды.

— Ханымыз, бүгингиниң жасы кишиси, ертеңгиниң жасы үлкени екенин сизден үйренип, сизден билсе болады. Ийтлериңиздің алғырлығы соны аңлатып тұр, күшигинде үйретеди екенсиз. Енди балаларымызды

ақылға үйретип берсеңіз, өлсек "ханға дурысly хызмет қылғандай изимизде бала қалды" деп кетер едик.

— Олай болса елдің барлық жас жигитлери — шәкиртлериңіз жыйналсын. Мениң атымнан хәмме урыўға буйрық бериң. Ақыллысынан таңлаң, мен қәўендерлигиме аламан. Бирақ Оразан батыр ұсаған өжет, көтере көкирек болмасын. Оның баласы, айтпақшы, сенде-аў, қалай өзи? Минези әкесине ұсамаған ба?

— Ханымыз, Оразанның баласынан тәшўишленбеңіз, ақыллы. Ал енди жас жигитлерди жыйнаўға қашан атлы жибергизсек екен?

— Хабарды өзим бергиземен. Полат жасаўылды жиберип аламан. Егер тамаша көргиңіз келсе, ертең келиңіз. Бүгин күшиклерди үйретиўге мәзи шыққан едик. Сыралқы бере алмадық.

Шаршап киятырған Мурат шайық ханның "хәзир бирге жүр" демегенине қуўанып "дийдар, дийдарға түскенше хош, ханымыз" деди де, атының басын бурды.

* * *

Маман Аманлықты күтип Аллаярлар менен күн батқанша отырды. Басқыласты. Күлисти. Көп кешиге берсе болмайды, шайық келген болса жән-жаққа адам жиберип излетеди. Сол ушын геўгимлете қайтты.

Және кеўилсиз. Кең ийинлери қысылған, қалпағы маңғалайына еңтерилген. Шекпенин қайсырмаған. Шалғайлары сәл епкинге желпилдеп киятыр. Қараңғыда "ассалаўма әлейкүм, Маман аға!" деген таныс даўыс оған жан ендирди.

— Хаў, Аманлық!

Аманлықтың ийиндеги қара жүн дорбаша аўырлық етип терлеген еди. Маңғайының терин алақан менен сыпырып, аппақ тислерин көрсетип күлип тұр. Сонша жүк көтерип шаршаған болса да, муңаймаған бала алдында үскини қуйылыўы нақолай көринди ме, Маман да күлимледи. Дорбашасына үңилди.

— Аўыр ма?

— Қәне, көтере алмай тарбаяқласам. Еки-үш күнге напақа болар еди.

— Дастурханды ың-жыңсыз тапсырдың ба?

— Қосқа бардың ба? — деп күлди Аманлық. — Тапсырыўға тапсырдым, сыбағам да мол болды.

Маман оған изин сөйлетпестен дорбашасын өз ийinine салды.

— Жүр, апарысайын.

Аманлық "өйтип қысындырма, аға" десе де қылмады.

Жол-жөнекей әстен гәп баслады.

— Аманлық, егер, мен бенде орысларды босатсам, сен не дер едің?
Аманлық ойланып та тұрмады.

— Қой қораға шапқан қасқырларды өз майданына жиберген адамды
жұрт шаймий дейди ғой, — деди.

Маман ұзақ үнсіз жүріп, Аманлыққа шала еситтирип гүбірленди.
"Қараұыллар қапыға жолама" деди. Аллаярға ойласам, оның
"бенделерди тауықтың басын жеген адам босатады" деп, өзи көз жас төгіп
жүріп, басқалардын, көз жасына реҳим етепегени қалай?"... Ал бул да
сондай...

Қапталдан өтип баратырған аттың бир пысқырығы Маманды иркти.

— Тоқта, Аманлық, — деп ийниндеги дорбашаны алып оған ұслатты.
— Шайық атамның аты пысқырды. Кеттим.

Маман алжаспаған еди. Шайыққа көринбей оннап бұрын үйине
жетіуіге талапланды. Қараңғыда жууырып баратырып, шайықтың үш атлы
менен иркилип сөйлесип тұрғанын көрди. Атлылар, кешқурын жау келип,
малларды айдап кеткенін барлап атыр екен.

— Харамый нәлетлер! Үх! Абылқайырдың ұсы төртинши ирет
жалатайлық қылғаны, — деп шайықтың сарсылғанын еситти.

Бул жаманлық хабар ырас болса, 1731-жылы рус елшилери алдында
қарақалпақларға қол салмаймыз деп берген үәдесін Абылқайырдың
төртінши ирет шаймалап, елге ойқан салыуы еди.

3.

"Не деген әп-тап! Мыс қайнайды. Самал емес, от есип тұр. Әй, куда,
бендеңди өзің ая! Реҳим ет!".

Мине, бул гәп тек жазда емес, қыста да айтыла беретұғын гәп еди.
Төменгі қарақалпақ елинің өңшең жасы үлкен бийлери бас косса, хәмме
жақ лаплап тұрғандай, ишлери ғыжлап, түтигеди. Хәуір шығара алмай,
шып-шып терге түседі. Жүктің салмағына шыдамай бир-биринен көреді.

Мұрат шайықтың тоғыз қанатлы отауының артқы жұп керегеси ашық.
Жез ший есигі түріулі. Бүйтпесе, иштегилер ерип кетежақ. Еринлери
"фуф, фуф!" етип ұйықлап атыр. Қойдың гөши пискенше мызғып алыуға
пұрсат алған төменгі қарақалпақ елинің "қаймақларын" шыбыннан
қорығандай, Мұрат шайық ғана ұйқысыз. Қалпағы менен желпинип, шеп
қапталға шөккен нардай жамбаслап жатыр. Базда керегениң
көзгенеклеринен ашшы қуяш пенен булдырлаған тау жарларына
сығаланады, оннан нәр жоқ, қайта бар самалды иркип тұр. Есикке

бурылады. Аўылдың құбла шетинің сақшысындай, жалғыз түп емен мүлгип тұр. Шайық оннан да салқынлық күтеди, нәрсиз. Тек ғана айналасындағы көк майса аңқыйды, соның жупар ийиси ғана үйге әлле қандай ләззет жиберип тұр. Бұл азлық етеме, сезбейди. Желпинеди.

Шығжырған ыссы, лекин аўыл арасы тынымсыз. Мал жетелегенлер, ешек мингенлер, алысырақта түйелилер, атлылар олай-булай өтип тұрыпты. Аналарының етегине оралған жалаңаш балалар қоңыздай жуўырысады. Дорба асынған қосақ-қосақ жаслар, кемпир-ғаррылар бир-бирине байланған сыяқлы бир таяқтың еки ұшынан ұласып өтип тұрыпты.

Бундай көринислерге көзи үйренип қалғанлықтан онша елестире бермейтуғын шайық бүгин басқаша кейипте.

"Соңғы гезде ел арасында паракхатшылық орнап киятырғанда және жаў дарыды. Пада—пада маллар айдалып кетти. Бұл заманда малсыз адам — бахытсыз. Ким малдан айрылса бахыттан, бағ-дәўлеттен айрылады.

Өзи зорға күн көрип атырған елдің басына құрбақа жаўды да тұрды. Құдай бир хұжжетли ханлы да қылмады ... "Шайықтың көзлерине жас құйылды. Оның көз жас төккенин сырттан қарап аңғарыў қыйын еди. Жасында семиз болып, қартая келе азып, бетлери қалталанған бұл адамның көзлери астындағы жыйрықларында, дөңгеленген ғарры көзлерден сорғалаған жас түе бир қасық суў жайласқандай еди. Сонлықтан көз жасларын сыпырмады. Оң қапталда жатырғанларға мойын бурды. Олардың төргиси Қоңырат урыўының жасы үлкен ақсақал—бийи, сақал—шашы құў пәриндей ақ, Ырысқұл бий, оннан тетеси — көсенамай киси, маңғытлардың бийи Убайдұлла, үшіншиси сақалы ақ, шашы қара адам — қытай урыўының бийи Дәўлетбай бий, есигиректеги ең шеткиси шашы ақ, сақалы қара-жалайыр урыўының бийи Есим бий.

Бұл атақлы урыў басшыларын үйине жыйнап қой сойып күтип атырған Мурат шайықтың ойы уйқылатьу емес еди. "Абылқайыр ханның атлылары елди және талап кетти. Енди не қылыў керек. Бийлер не кеңес айтады?" — деп ойласыўға шақырған еди. Бийлер хәрқашанғы әдетин қылып, келген пәтте орынға таласты. Жасы үлкен Ырысқұл бий азғана мызғып еди, қалғанлары да кыйсйиды. Хәзир олардың қайсысы шын ұйқыда, қайсысы өзгелерди бағып отырған киси құсамайын деген ой менен ояў, жатыр, билиў қыйын. Бұл өжет бийлердің хәрәкетлерине баўыры қамылған шайық сыртқы көриниске шыдамай, қалпағының ернеги менен бетин сыпырды хәм оларды оятыў мәқсетинде "өхө—өхө" деп жөтелди.

Ырысқұл бий бас көтерди.

— Шайқымыз, уйықлап кетиппиз, бийәдеплилик болмады ма?

— Киси ұйықлайман деп өмиринің жартысында не болғанын билмесе керек. Сизлер ұйықладыңыз, мен пүткіл елди алақанымда көргендей болып отырдым, — деди шайық.

— Астапыралла! Шайқымыз, бийәдеплилик болса кешириңіз, — деп Дәулетбай бий бас көтерді. — көзиміз илингенине бир кесе чай ишим болдыма екен?

Мурат шайық бетін қалпағы менен сыпырып кекесіне кеңк—кеңк күлді.

— Бир кесе чай ишим түе, кирпич қаққанша дүньяда адам пайда болып, дүньядан адам кетеді. Қанаат етиңіз, бийім, — деп Убайдулла бий басын көтермей жатып сөйледі. Жалайырдың Есим бийі:

— Япырмай, құдайым отты жақты-ау! — деп еснеп түргелді.

Бийлер алма-гезек далаға шығып келип қолларын жуып орынларына отырды.

— Әзийз бийлер, қарақалпақ елінің ағалары, — деп гәп баслады Мурат шайық. — Мен сизлерді үйден жыйналып дуз ишсин дегенде, айтажақ ойым бар еді. Уйқыңыз қанған болса, тиллерден зибан берсек ...

— Жүдә бәрекелла, шайқымыз. Сиз шақыртпасаңыз да жыйналып, ойласыуға келиуіміз керек еді, — деди Ырысқұл бий.

Басқалары да "ауа, шайқымыз, ауа" десіп оны мақұллады.

Бир қолында қабақ шылапшыны, екінші қолында мыс құманы бар хызметкер кирип, ауқаттың тайын болғанын билдирді.

Гәп кесилді.

Мурат шайықтың бир әдеті, ауқат үстінде тамыры терең кетіп кисини ойландыратуғын гәп айтыуды жақсы көрмейтуғын еді. Хауа ырайынан ғана гәп қозғады.

— Пай, құдайымның күні де жанды-ау! От есип тұр, от! Өзин-әм орынсыз қонғанбыз ба, тау бизге самал жибермей, бақырашқа салғандай, қуяшқа тұтады. Деген менен қыста хәзи бар.

Шайықтың гәпин хәмме жөплек, кимиси хәзир тау етегине мәйек қойса писип қалатуғынын, кимиси демин зорға алып отырғанын айтты. Түриули есиктен көз ушындағы жетім еменнің астында қозғалған ыбыр-жыбыр геллелерді көріп шайық гәпин жалғастырды:

— Құдай қандай шебер. Сырдандай жерге жалғыз емен көгертип беңделерін жарылқап қойыпты. Сол емен болмағанда анаулардың мийлері лоқылдап кетер еді.

Мурат шайықтың сары ала жүнлес көпеги босағаны дастанып жатты. Бийлер шайыққа жараныу ұшын ба, ямаса тойғаны ұшын ба, алдыларына

қойылған ұстағанлардан ийтке пай таслады. Ийт сүйеклерди күтә ериншеклик пенен ғайзап атыр.

Қанша ыссы болса да, дорба асынған жалаң аяқларға көлеңке аұыспайды. Есик алдынан жекке-сийрек өтип тұрыпты;. Ийттен қорқама, шайықтың үйине қайрылмайды, болмаса тойып отырған мәс бийлердің сарқытына көклем қалар еди.

Денеси шойындай қара, сатанлары күйген қуұрайдай, мойны құтанның мойнындай ұзын, арық бала тоғыз-он жаслар шамасындағы қыз бенен дизилисип, есиктің алдынан бес-алты адым өтип болып, ізге айналды хәм шайықтың босағасына келип дизерлесип, екеуі қатар отырды.

Сары ала көпек бундай әптадаларға үйренгенликтен бе, ямаса олардың тәғдири өз тәғдири менен тең көрди ме, ырылдамады, тек мойын бурып бир қарады да, әдеуір ети бар сүйеклер алдында шашылыұы менен, еки аяғынын арасына басын тығып, жатыұын даұам етти. Келген жас жигиттің пұтында өрмекке тоқылған гөне ыштаны бар, болғаны. Шашы өскен, денеси күнге күйреген, қайрақтай, қоңқы мұрын, тана көз, құлақлары алақандай, изине ерген қарындасының қирқир ақ бөз көйлеги бар, бірақ сыны дүзіұ, жыртылмаған. Көмірдей қара шашын себет бұрым етипти, бұрымларының ұшы тышқанның құйрығындай. Көзлери жаұдыраған, гүлше жүзлери қараұйтқан, күн көрингендей жұқа құлақларыиың тесиклерине шөп өткерип қойыпты. Аұқатланып атырғанда, босағада жатқан сары ала көпектен қорқып хеш ким келе алмағанда, батыллық пенен келип отырған бұл екеуі Аманлық пенен қарындасы Алмагүл еди. Гезеги бойынша өзлерине жолдасларына напақа ізлеұге шыққан. Оларға бийлер таңланыса қарасты.

Бағанадан берли кеұли елжиреп отырған Мұрат шайық, өз үйи болғаны ұшын ба, түргелип барып бир жилик гөшти Алмагүлге ұслатты, басқалардан есикте отырған Есим бий қолындағы гөшин Аманлыққа ұсынды. Олар бийлерге мйннетдарлық билдирип бас иийұ менен қабыл алды. Бірақ екеуі де аш екенин билдирип бирден аұызларына баспады.

Шайық Аманлықты биринши көргенде шырамытты, бірақ есине келтире алмады. Үкеси менен екеуінің атларын сорап, билгеннен кейин, бираз кеуілсизленди. Қабағы үйилди. Бийлер елестирмеді.

Аманлық түргелип баратыр еди. Есим бий сорады:

— Урыұың нели, бала?

Гүллән бийлердің құлағы ербеңледі. Өз-ара кисилик жарыстырып отырған бийлер биреуінің урыұынан болып қалса кисилигинен

айрылатуғындай, мениң урыұымнан болмағай десип қыпсаланды. Тап ұсыны түсингендей:

— Урыұымды билмеймен, — деп Аманлық қарындасын ертип жөніне кетти.

Хәмме бир дем ләм-мийимсиз қалды. Табаққа да қол, урылмады, шыбын ызыңы еситилди.

Аұхатқа пәтия етилип, дастурхан жыйналғаннан кейин бийлер қайтадан аяқ созып жамбаслады. Чай ишиў басланды.

Ырысқұл бий гәп қозғады.

— Шайқымыз, бағана бир нәрсе демекши едиңиз?

— Умытпадым, әзийзлерим, умытпадым, елимнің төрелери, — деди шайық. — Жаңағы келген баланы енди таныдым. Сизлер бәлким, танымаған шығарсыз. Маңғытлар арасында жүрген ябылардың Данияр деген жылқыманынан қалған туяқ. Данияр "Ақтаўда" бес ағайинли еди. "Ақтабан шубырынды" жылы Данияр бизиң менен бұл жаққа көшти, Қудияр деген иниси Хорезмге Шердалы бийдің жылқысы менен кетти. Қалған үшеуі Бұхараға, Қытайға қарай аўысты. Биреуі жунгарларға бенде болды. Даниярдың ата-аналары өлди, қыз туўысқанлары ҳәр жақта бир елдің кесеуі болып кетти. Айтсаң барлық дәрт қозғалады. — Мурат шайық гүрсинди. — Бұл бала сол "ақтабан шубырынды" жылы жолда туўылып еди. Ендиги жағында "аманлық болсын" деген нийет пенен атын Аманлық қойған мен едим. Соннан берли он жети жыл. Үх! ... Он жети жыл! Өмир зұўлап өтип баратыр. Қорлық пенен бийбелги өтип баратыр. Бұл баланың әкеси менен анасы, жаңағы қызы бир жасқа шыққанда, бир күнде өлди. Тырыспайдан өлди. Анасы бийшара қызына жүкли боларда алмаға жерик болған екен. Таппаған. Сол ұшын Алмагүл қойған. Енди бийшара бала урыұын да билмейди.

— Урыұын билмейтуғын жарымести де қудай жаратады-а, — деп таңланды Есим бий. — Әй, қудай, өзиңе шүкир-ә! Қандай қалға түсирдің?

— Бұл дүнъя, дүнъя. Ақыбети ойран дүнъя, — деп сарсылды Ырысқұл бий.

— Деген менен боласынлы бала көринеми, — деп қойды Дәўлетбай бий.

Убайдулла бий гәпке араласпады.

— Хәр шабыұыл жүйкемизди құртып баратыр. Қайта-қайта азы күйген халықпыз. Үрлеп ишпесек, ендиги үрим-путағымыздың бәри жаңағылардың күнине сазыұар болама деген гүдигим бар. — Шайық муңлы даўыс пенен төмен қарады. — Мақсетим — өзлериниз билетуғын

шынлықты есиңізге салып кеңесіу еди. Оразан батыр да Хорезм елине баратырып сизлер менен және сөйлесип көріуді өтинген еди.

— Мақұл еткенсиз, шайқымыз, — деди Убайдулла бий. — Мениң пәмимше, сиз ертеңимиз хаққында сөйлеспекшисиз. Бұны мен жаңағы жетим балаға өзиңіз жилик апарып бергениңізден абайладым.

— Өз жетимимизге өзимиз шалғай жаппасақ ким жабады, әзийзлерим?! Адам баласы да анау емендей, — деп түріули есиктен көринген жалғыз еменди ийеги менен нұсқап сөйледі. "Тәрбиясын берип, адам дөгереклесе, хәуижлене береді, болмаса, ғарға-ғұзғынға мекан болып, солыйды. Құдаға шүкир, ұсыкәраға келип қазақлардың жәрдемі менен және бой тикледік. Бирақ тик жарда тұрған сыяқлымыз. Бұл қазақтың Айғара бийлері сүйесе, бір жағы ийтерип жибережақ. Енді жығылсақ, жоқ болғанымыз. Қарақалпақ деген атымыз хаслан аталмай қалады. Ғайып хан болса өзлериңізге мәлим. Ыссыда терлемейді, сұйықта тоңбайды, сонда да кеңесіуіге мәжбүрмиз. Ханды атлау — құданы атлау. Ханға барғанша аұйрманлық өзимизде.

Бийлері ой басып, алдындағы кеселерін көтере алмады. Кимиси алақшынға, кимиси ошаққа көз тикті. Жүзлерінде не хаққындадур ой, жан ашыу сезиледі.

— Өзлериңізге мәлим, Абылқайыр хан бизге кәрұан жолын еркін беріп қойыпты, — деп және дауам етти шайық. — Ақылыма сыйдыра алмайман, ұсының өзи қандай ерк! Биз өткенлерден бажы аламыз, бизден хан алады. Өлип болдық, беріп болдық, таланып болдық. Төрт ирет талады. Бағана сизлер ұйықладыңыз, шыжғырған ыссыда қанша-қанша жетимлер өтти есик алдынан. Бұны мен айтпай-ақ, күнде көріп жүрсизлер. Есабы не болар, ақылым жетпейді. Оразан батыр да кетіп баратырып ұсы жөнінде айтты.

Бир-бирін тыңламай, хәрким өзін өз ұрыуының ханы, султаны деп дағазалап жүрген бийлер енді бәрі бирге қылпылдақ кемеде отырғандай сезиніп, бир-биринен артық өмір сүретуғынына көзлері жетпей қойды. Тәғдирлері бирдей көринді.

— Күтә үлкен салмақ тасладыңыз, шайқымыз, — деди Убайдулла бий.

— Салмақты мен емес, Абылқайырдың жүуенсизлері салып отыр.

— Ұсы қазақлар менен жай паракат қыз алысып, қыз берісидің жолын неге таппаймыз. Сонда, бәлким, бұндай ала-ауызлық болмас еди, — деди Дәулетбай бий.

Ырысқұл бий бас көтерді:

— Ойланып қарасаң қосыўыспыз, бирақ тәкаббыр елмиз. Былай өткен орыс саўдагерлерин тутамыз, былай өткен Қытай, Бухара, саўдагерлерине жамбас урамыз. Сол ушын жаўымыз көп. Тәўке хан бабаларымызға "Ақ таўды" инам етип дәрбенттен бажы өндириўдиң еркин бергенинде, сақыйлық қылды дейсиз бе? Әтәшкир етип пайдаланды. Биз ғыжлаған қозда кўидик, ол жылынды. Хәзир де солай. Көсеўи бизики, қызғыны Абылқайырдың адамларыники. Шайқымыз, жүдә жақсы ой салдыңыз. Узаққа көз жиберген адамға бул не деген әдалатсызлық. Көсеў қылып қойғаны аздай, хан елимизди талатады. Жарам жазылар-аў, қара қотыр болды деп қуўанған күни үстине дузлы суў сеўип жибереди. Соры қайнаған биз, шырқыраймыз.

Ғарры бийлерге ел тәғдириниң салмағы жанға түскендей сарсылысты. Хеш қайсысы ужыбатлы хештеңе айта алмады.

— Оразан батырдың устағанлы не гәпи болды? — деди Ырысқул бий әллен ўақыттан соң.

— "Аўзы күйген үрлеп ишеди" деген гәпти айтқан сол. Ол еле баяғы орыслар—орыслар деген нийетинде. Солар ағалық қылады дейди.

— Айтпақшы, орыс бенделердиң халы қалай екен? — деп қызықсынды Есим бий.

— Мусылман қылыўдың талабындамыз. Оразанның улы Маман жүдә зор бала болды. Бәрин бегиштирип динге салып атыр.

— Сизиң шарапатыңыздың күши дә, — деп Убайдулла бий хошлады. — Орыстан бенде сақлаў халқымызға қандай абырай хәм айбат болды. Еситкенлер бизди күшли деп, сырттан қорқып жүрсе керек.

— Әзийз бийлер, Оразан батырды узатып қайтып киятырғанда Ғайып ханға жолығып, ертеңимиздиң ғамын жеўге ўәдесин алып едим, — деп шайық жас жигитлерди сынаў жөнинде хан менен келискенин айтып салды. Бийлер аң-таң болысты. Ырысқул бий азғана ойланып:

— Дурыс болған шайқымыз, — деди. — Бәримиз де қартайдық. Бизиң Қоңыратта атақлы Байқошқар бийдиң Есенгелди деген баласы бар, питкен ақыл, питкен дана. Әне сондайларға лийкин берилсе, шеп болмайды. Жаслардың еринлерин қанға басып та, қара жерге басып та ўйретиў керек.

— Байқошқар бийдиң Есенгелдисиндей балаларды бизиң маңғытлар-әм туўған, — деди Убайдулла бий.

Дәўлетбай бий менен Есим бийдиң жақ жарыстыражақ болғанын сезген шайық алдын алды.

— Тартыспаңлар. Еркеги болса, қатын қысыр қалмайды. Бирақ ким қалай тәрбиялады, хан алдында жыйналғанда көремиз.

— Күшигинде таланған ийт үлкейгенде мырылдай ма? Бизиң балаларымыз таланып өскен, хан хызметине жарағандай үл аты қарақалпақтан табылса, — деп гүман билдирди Дәулетбай бий. Ұамме ойланып қалды. Ырысқұл бий де ҳештеңе дей алмады.

— Шайқымыздың ықласы кетип жүрген шәкиртлери бар шығар, — деди Есим бий.

— Ҳәзир айтыў — тўўылмаған балаға көйлек пишкен менен бара бар. Лекин Оразанның баласынан дәмем бар, — деди Шайық.

Шайықтың тийкарғы сөйлесейин дегени қазақ ханының, жөнсиз шабыўылларынан қутылыўдың жолларын табыў жөнинде пикирлесий еди. Қодирең гәплер тўесилмей-ақ, далада Полат жасаўылдың аттан түспей турғаны хабар етилди, үй ийеси асығып үйден шықты.

Ғайып хан Мурат шайыққа берген ўәдесин тезлетипти. Полат жасаўылдың әкелген хабары бойынша азан менен барлық аўылларға атлылар жолланды. Келеси жума күни ҳәр бир бий өз аўылынын онбес пенен жигирма бес арасындағы ес ақылы дүзиў, бардамлы жигитлерди өзинен қалдырмай, жетим емен қасына әкелийти тийис!

* * *

Нәўбети бойынша ҳақлап қайтқан бала кеште жаңалық таўып келди. "Он бес пенен жигирма бестиң арасындағы балалар хан менен бийлердиң сынағынан өтсе, кәлентар бий болады-мыш."

Сопақ баслы Аллаяр қуўанғанынан ба, қулақларын тикирейтип, жалпақ мурнының ҳәр танаўын алма-гезек ҳаррийтты, мисли үрккен тай болды. Қысық көзлерин Аманлыққа қыйықландыра "недейсең" деген түр билдирди. Балалар дўў күлисти.

— Бўл дийўаналардың жарысы емес, — деди Аманлық.

— Билемен, билемен, — деди Аллаяр. Кисиге қол жайыўдын үлгилерин көрсет, бирейдин жұтып баратырғанын алып жут десе, алдыма адам салмас едим.

Адырақ көз, өсик шашлы кишкене Бектемир оларға гәп қосты.

— Жасым онбеске жетсе, Маман ағаға айтып жарысқа қосылар едим. Аллаяр оның қулағына шертип жиберди.

— Жасы үлкенди нәсиятлама!

Кейилли отырған балалар жым-жырт болды.

Деген менен Бектемирдиң кеңеси еки жас үлкенге ой салды. Ҳақыйқатында да, Маман менен сөйлесип, сырласып көргенде не қылады? Шайық атасы оны жақсы көреді. Сөзин сындырмай я Аманлыққа

я Аллаярга бай баласының кийимин кийдирип жарысқа салса. Ұо-о! Дәулет қусының қоныуы зәрребағыш. Ақыры олар да көп нәрсе биледи. Маманларға усап Шайықтың қол астында, тәрбиясында болып, оқымаған менен, талай-талай есиклерде отырып көп оқығанларды, даналарды тыңлаған ақыллы гәплерди еситкен. Ой алла, зәрре бағыштан жарылқап ханға жаранып кетсе, талай сорлылардың ығбалы ашылар еди. Сонда Маманның қәдирин ұмытпайды. Шайықты да мәңгиге хұрметлейди.

Олар ұсы ойға тоқтады.

Аллаярдың гезеги болыуына қарамастан, азанда үш баланың мойнына дорба асып, хақлауға жиберди, өзлери Маманға жолығыуға келди.

Мурат шайық, соңғы хәптениң ғалма-ғалы менен үйли-үйлерине тарқаған шәкиртлерин қайтадан жыйнатып, бүгин оқыу баслаған еди. Аманлық пенен Алаяр Маманды Мурат шайықтың үйиниң (бала оқытатуғын екінши үйи бар) көлеңкесинен тапты. Мойны ийилген, үскини құйылып отыр. Қапталында шайықтың сары-ала көпеги аяқларын дастанып жатыр. Олар алыстан-ақ Маманға бир нәрсе болғанын сезді. Селтең бермей әстен келе берди. Сарыала көпек алыстан сетемленип, бас көтергенде ғана Маман бурылды. Екеуи де маладай аяқларын еп пенен тең басып киятыр еди. Тап суў кешип самбырлатпаў ұшын аяқларын еп пенен басып киятырған секилли Аллаярга күлип жибере жазлап, өзин иркти хәм оның бир нәрсе деп қоймауының алдын алып "сөйлеме" деген белги ұшын еки бармағы менен еринлерин қысты.

Маман сары ала көпектиң құлағынан тартып түргелтип жиберди. Олар селт етпестен ийттиң орнына келип бир-бирине асылыса отырды. Маман үйдиң ишине бармағын шошайтып — "тыңлаң" деген буйрық берди. Екеуи де көкиреклерине қолын басып ишке құлақ салды. Мурат шайық сөйлеп атыр:

— ... Халқың кийген кийим кепиниң, халқың мийген ат — ысқатың, халқың — анаң, халқыңның тили — анаңның тили. Халқыңа қылап қылыу — өз анаңа қол салыу менен барабар. Бизиң халқымыз қара матам кийип, соның аты менен қарақалпақ аталған деген әпсана бар. Бабаларымыз Жайхұн дәрьясының. бойларын жайлаған, бир сахрайы халық екен. Искандер Зұлқарнайын дүньяға келип, сол сахрайы халықтың ұясы бузылады, палапан басына, тұрымтай тұсына кетеди. Қылышынан қан тамған Зұлқарнайын шабыуыл менен Жайхұн бойларына жеткенде, бир сахабасы мынандай ақыл бередимиш: "Халықтың бағынғанының белгиси, қызларын сүннетке ендирсин". Бул шәрт халықтың ыза отына май құйып лаўлатады. Жайхұн бойының пүткил халқы кек атына минеди. Халықтың

үлкен қозғалаңы басланды. Қозғалаңды баслаған батыр басына матам қалпағын — яғный қарақалпақ кийіп шыққан екен. Ийилмегенди ат туяқтары астына женип, әлемди титиренткен Зұлқарнайынның ләшкери нени шыдатсын, халықтың батырын тутып, алып, тораңғылға астырады. Буннан кейін халықтың бұрынғыдан да бетер ыза оты қайнап, дұйым жұрт сол батырдың матам қалпағындай қалпақ кийіп, атланысқа шығады. Адам қаны суы болып аққан қырғын басланады. Искендердің кураллы ләшкерине төтепкі бериі қыйынласып, қарақалпақшылар қонысын таслап, посып көшіуге мәжбүр болады. Қырымға қарай көшеди. Орыс қол астына қарай көшеди. Әне, балалар, сол матам қалпағын кийіп посқан халық топары бизің бабаларымыз. Лекин басында матам, көкирегі хақ халық шын досларын табады. Орыстар менен шийме—ший отырып, бир дастурханның нанын бөлісип жейди. Орыс князьлары менен татыұласып, биринің жауы екіншісине жау, биринің досы екіншісине дос болып биригип кетеди. Бирақ бұл да ұзаққа бармайды. Дүньяның бир мүйешинде Шыңғыс хан деген тұйылып, заман және астан-кестен болады, бабаларымыз және қонысын өзгертеди, ақыры айналып, ұсы Түркстанға келеди. Бунда да паян таппадық. Ең соңғы ауыр әлапат жунгарлардың шабыуылы болды. Халық енді шабылса, және дәрексіз тарқау алдында тұр. Сол ұшын кәдимий досларымызға мұражат қылдық. Аз дейме, хәлсіз дейме нәмәлим, бирақ менсинбей атырған секилли, еле белгили баслы жууап жоқ. Қайтама жиберген саудагерлеримизди талаған. Олар қайтпады...

Маман Аманлық пенен Аллаярды түртіп. "түргелиң" деп ым қақты. Оларға шайықтың әңгимесинің ақырын тыңлау қызық еди. Маманның шырайын қатал көріп, изине енді.

— Не ұшын, не ұшын? — деди наразы Аллаяр сыбырланып.

— Хәзир айтаман, — деп Маман олардың екеуін екі қолтығына алыуы менен ауылдың арқасына қарай жүрди. — Бұл әпсананы шайқымыз бұрын-әм айтқан еди. Керек болса, изин айтып беремен, Искендер Зұлқарнайынның ұақтында матам қалпағын кийген халықтардан Жайхұн дәрьясының бойында еле бар болса керек. Мениң атам соларға кетти. Шайқымыздың буны айтып отырғаның мәніси — ким азаңды бирге азамаса, өлиңе жыламаса, шын дос емес демекши.

— Ийт пенен көлеңкеде отырғандай не гүнаң болды? — деди Аллаяр.

Маман муңайып көп жерге шекем сөйлемеди.

— Гүнам ба? — деди Маман әллен ұақыттан соң. — Гүнам сизлерге де белгили. Екеуіңізге де айтқанман. Қарауыллардан еситипти.

— Орыс бенделерди босатыў ойынды ма? Мен шайық атамның орнында болғанда, сени ийт пенен көлеңкеде отырғызбай, пышық пенен қосып қапқа салып сабатар едим. Неге адыраясаң? Азалы кунинде матам тутпаған, өлиңе жылаў орнына, қаласына барған саўдагерлеринди талаған, ески дос екен деп менсинбеген елдиң адамларына жақсылық жараса ма?

— Сен неге жорғалай бересең — деп Аманлық сөйлеп киятырған Аллаярдың ийнинен тартты. Аллаяр тоқтаған соң:

— Маман аға, қашанға шекем айыплысыз? — деп сорады.

— Бүгинше. Кеширим сорап барсам кеширеді.

— Жаңа кеширим сораў ушын ойланып отырма едиңиз! — деди Аллаяр және.

— Жоқ, досларым. Шайқымыз бир айтқанын хеш қашан тәкирарламас еди. Гәде даналықлар, гәде шешиўи қыйын жумбақлар айтатуғын еди. Шәкиртлерине менсиз айтқан жаңа гәплерин еситпей қаламан ба деп кетпей отыр едим. Бұрын айтқан әпсанасын тәкирарлаўдан кетпекши едим, сизлер келдиңиз. Шамасы, изин маған әкелип тоқсырмақшы. Тыңлағым келмеді. "Хақ ис ушын, адам баласына жақсылық қылыў нийетим надурис болған екен", деп кеширим сорағанша, қаңғырып-ақ кетемен. Сизлер менен болғанда не қылады маған?

Аманлық бас шайқады.

— Ойлан, жасы үлкен. Ара-тура келип, бир майдан күлисип кеткениң болмаса, бизде жассыз көз бар ма? Бородин орыстың саған айтқанындай, қосымыздың жарты жағы көз жастан ызғар.

— Қалған жартысын құрғақ қылып қойған бизиң күлки, — деп Аллаяр күлди.

Хеш қашан муңаймайтуғын бұл жигиттиң күлкісине Маман да, Аманлық та қосылды.

Маман Аманлықлардикинде мудам қалыў былай тұрсын, сол күни түней алмады. Изинен адам келди. Мурат шайық келсин деп жиберипти. Бәлким, ұллы шайық кеширген шығар. Маман көп ойлана алмады. Өз атасы көз алдына келди: "Шайық атаңның зейнине тийме, садық бол" деп құлағына ясыиын оқып тұрғандай.

Қайтты.

Ол өзинен-өзи басқы таўып жүргени ушын Аманлық пенен Аллаяр кеўилге алғанларын айта алмай қалды. Айтқан менен, шайық "яқшы" деген менен, аўылларды неше мәртебе аралап қол жайған дийўаналардың бай балалары екенине ким исенеди? Жұртты алдап, мәртебеге умтылғаннан дийўанашылық жақсы!

4.

Жума.

Жұрт бұл күнді күтә исенимсизлик пенен кутти. Себеби бұл жердің тәбиятының өзі өзгермели. Жаз ба, қыс па, жылдың қайсы мәүсими болыуына қарамастан, күн өзгеріп сала береді. Жазда да ала-сапыран дауыл тұрады. Алыс жақлардан шаң әкеледі, көз аштырмайды ямаса жауын болады, сұудан кийимлерің етиңе жабысып, тислеріңе шаң киреди. Елдің ханы ғайып ханның минезі де ұсы жердің тәбиятына мезгес. Кәпелимде өзгереді. Ұсы кәраның ұрығындай сәл епкинге қыйсайып қала береді. Соның алдын алу керек. Питиұжа болып тұрған исти бұзып, хан үәдесін шайса, шайықта да абырай қалмайды, сол ұшын шайық ғайып ханға және бир барып қайтты. Жақсы ис баслап атырғанына исендирип марапатлап қайтты.

Мәжилистің күні өзгермеді. Белгиленген жума күні хәмме жетім еменге қарай ығылды. Адамлардың жүзлерінде айрықша құуаныш, әлле қандай үмит ұшқынлары, шадықоррамлық. Хәр қайсысында қыйлы-қыйлы ойлар. Қайсы бала дилұар болып жеңетуғынын гәп қылып, өз-ара тарысады.

Пикирлери алшақ болса да, бәринің мақсетлери бир. Түбинде арғысында бар дәйекли бир бала дизгин алғай. Хәмме изине ереді.

Жетім еменди гилең аш—арықтың үйи десе болады. Думандай, жапырақлы. Панасызлар құяшлы ыссыны ұсы кәрада өткереди. Адам үзілмегенликтен асты тегис, жерге жабысып өскен майса гия мақпал гилем төсегендей. Саяманлы, айналасы ауыл бойынша ең гөззал, хәр қыйлы жасыл шөп ийиси аңқыған хош жупар ийисли сұлуы жер. Қәйерінде отырсаң да, төсек талап етилмейді. Үстиңе гирбиң жүкпайды, ызғар өтпейді.

Ыссы, лекин ортаға от жағылды. Бұл Мурат шайықтың тапқан ақылы. Ойласық, ошақ этирапындағы бир үйдің ойласығына ұсасын, үәдени бұзғанды от ұрсын, үйи жансын!

Хан отыратуғын жерге, оттан сәл алыс бийиклеу жерге, еки кийиз бенен гилем төселді. Келте аяқлы хан ғарбыздай жылысып келип төсекке шықты. Бийлердің жас үлкенлери — Мурат шайық пенен Ырысқұл бий ортаға ханды алып отырды. Басқа бийлер, ақсақаллар, өзлеринің жасына, елдеги абырайына, қарауындағы халқының санына қарай олардың үшеуін қоршалап орын алысты.

Ғайып хан қалақтай қысық басына қара қалпақ кийіп келипти. Бунысы қарақалпақтың дәстүрін қылғаны, қуудың қуйрығындай сақалы көкірегіне басылып, келте мойны бүгилип отырыпты.

Мұрат шайық қайта-қайта жутынып, көзлерінің алдын ақ сүп орамал менен қайта-қайта сыпырды. Жән-жағына қаранып, келгенлердің ғауқылдысы басылыуын күтті хәм ханның қулағына бир нәрсе сыбырлап болып, оның ийек қағып мақұллауынан кейін көпшиликке қарап алақанын алақанына ұрып шаппатлады. Бұл "тынышланың" дегени еді.

Жұрт силтидей тынды. Мұрат шайықтың "сөйлеймен" деген ишаратына барлық дыққат аударылды.

— Халайық, төменгі қарақалпақ елинің әзийз азаматлары, гәпиме құлақ салыңдар ...

Жұрттың бәрі қарақалпақлы. Майса шөпли тау кәнарына дәу замаррықлар пайда болып, алыстан қарағанда, бәрине бир қара шатыр жауып таслағандай, қыймылсыз, Мұрат шайық дауам етти:

— Матам қалпағын кийіп келипсиз, әзийзлер, матам қалпағын кийіп қарақалпақ атанған заманлар ізде қалды. Кеўлиңиз киршиксиз болсын. Ақыбети қайырлы болсын, әўмийин!

— Әўмийин!!! — деди хәмме.

— Әзийзлерим құлақ салыңдар. "Ақ таудан" посқалы қанша азап шектик, қанша хорлықлы күнлерди бастан өткердик. Мәқсетимиз өткен аўыр күнлерди еслеў емес. Бирпара жасы үлкенлер қартайды, мәртебеси артық, ақылы зыят ханымыз бенен сырласып едик, ханымыз бүгинги құралпаға ықрар етип, адамгершиликтің жоқарғы басқышын етти. Хасылдың тастан ақылдың жастан шығатуғынын өзи айтып, әзийз ханымыз, жас жигитлерди сынап, ертеңги ел ағасын ізлеп табыўға мәсләхәт берди.

— Ақыл гәп шайқымыз, — деп жұрт гүлесті.

Ғайып хан түргелди. Алақанын алақанына ұрып отырғанларды тынышлыққа шақырды. Оттың этирапындағы моллам дөгерек жұртшылық сес—семирсиз көкіреклерине қолларын басты. Жаўдыраған қара көзлер ханға телмиристи.

— Халайық, халайық! — деп қырылдады хан. — Мен жас жигитлерге үш сораў беремен. Мениң изимнен хәр ұрыўдың бас бийи бир-бирден сораў береді. Дин хәзиретимиз Мұрат шайық еки сораў берсе ерки бар. Егер жас жигитлерден кимде-ким ортаға тасланған сораўларға дұрыс жуўап берсе ұсы отырған халайықтың ықлас, мухаббетине сазыўар болса дана деген атақ алады. Мениң бас кеңесгөйим болады. Бий болады. Билип

қойың, бұл қарақалпақтың әййемги ата-бабаларында болып, соң батыл болған ұсыл. Мен жаңартып отырман. Ғапылда қалмаңлар. Таяр отырыңдар. Дыққатлы болыңдар. Биринши сораұым "Дүньяда хан көп пе я қара пуқара көп пе?"

Хан отырды. Көпшиликтен мыш-мыш сыбырлы пайда болды.

— Ханымыз, сораұыңызды тез-тез шешсе болады, — деп сыбырлады Ырысқұл бий, — Бұл сораұға Қоңыраттың Байқошқар бийинің ұлы Есенгелди жуұап берсин. Адамлар тымтырыс отырыпты. Атын айтып түргелтсем қәйтеди, баслап жиберсин. Ақыры көш басланбаса, тәуекелши болмайды.

Ғайып хан мақуллап бас ийзеди.

— Байқошқар бий ұлы Есенгелди түргел! — деп даұыслады Ырысқұл бий.

Сүўен жақлы, сулыұшық, сүлингир арық бала сур шекпенинің жағаларын дүзестирип, шабби асықтай шырп етип түргелди.

— Ләббәй, бий ата!

— Ханның сораұына жуұап бер, балам.

— Алпыс мың үйли қарақалпаққа бир хан бар. Соған қарағанда дүньяда хан аз, қарапуқара көп, бий ата, — деди Есенгелди.

"Сиз не дейсиз" деген нәзер менен Ырысқұл бий оң қапталындағы ханға бурылды. Хан жуұапқа қанаатланса керек, сәл қозғалып мардыйды.

Бұл салтанатқа Аманлықлар да келген еди. Изги қатарда отырған Аманлық бирден тикейди.

— Шайық ата, ханымыз урықсат етсе, ұсы сораұға мен де жуұап берип көрейин, — деди.

Бийлер ханға, хан бийлерге, жыйналғанлар бир-бирине қарасты. Көпшиликтен:

— Урықсат етиңиз, ханымыз! — деген ҳаұаз шықты.

— Мейли, айтсын, бирақ есап болмас, — деп мурнынан миңгирледи хан.

— Мениңше, хан көп, қара пуқара аз, — деди Аманлық.

Адамлар "ҳаў, алжасты, ҳаў.." десе қалды.

Аманлық орнына отырды.

Ғайып ханның қалпағы дирилдеп, сақалы жыбыр-жыбыр етип етти.

— Сөз бермеў керек еди, бұзды — деди бийлердің бири.

— Ондайларды бундай жыйынға шақырыў қәте, — деди екінши даұыс.

Маман түргелди.

— "Шайық ата, ханымыз урықсат етсе, мен жууап берсем" қайтеди? — деди ол күтә әлипайымлық пенен.

— Сен несине хәлек боласаң? — деди бир дауыс. — Есенгелди дуп-дұрыс жууап берди.

Маман оны тыңламады. Алға жүрип барып ханның алдына бир, шайықтың алдына бир, тәжим етип, жууап бериўге урықсат алды.

— Халайық, мениңше Аманлық дұрыс айтты, — деди ол. — Не ушын дұрыс? Дүньяда өз кеўлине хан емес адам жоқ, сол ушын ханның көп болғаны деп ойлайман.

Адамлар: "Дәл жууап, дұрыс" десип шуў етти.

Ғайып хан қызарды. Сонда да сыр бермеді.

— Екинши сорауым: "адамды не аздырады"?

Бир шоқ адам дауыс қосып, "адамды кесел аздырады"! деп бақырысты.

— Биримлеп! — деди шайық.

Және бир шоқ тыңламай "адамды жоқшылық аздырады" дести.

Хан қысық шекесин кос коллап қысып, түргелди хәм ғәзебетленди:

— Билип койың! Бийтәртиплик етсеңиз, тарқатып жиберемен, тарқатып! Түсиниң!

Хәмме қайтадан тынышланды.

— Ханымыз, урықсат етиңиз, — деп Маман және тикейди, — Бәлким, берилип атырған жууаплар дұрыс шығар. Бирақ, бундай сорауларға жууап бериў ушын ойланыў аз. Көп жасағанлар билер, бәлким. Мениңше, адамды қулақ аздырса керек, ханымыз.

— Жууабың мақұл, балам, — деди хан бирден. — Мен хәққындағы шуғыл сөзлерге қулақ аспаў керек. Азып кетесиз.

— Бәрекелла, Оразан ұлы, — деп мақұллады отырғанлар.

Хан сергекленди. Кеўилленди.

— Үшинши сорауым: "адамның дизгини неде?"

Хәш ким қыбырламайды. Маман және тикейип, қәдимгисинше жууап бериўге урықсат алды.

— Ханымыз, адамның дизгини тили болса керек. Тилин тыймай адам иркилмейди, ақыры.

Хан және мақұллады. Енди сорауының тамам болғанын, жууапларға кеўли толғанын айтып, Мурат шайыққа нәўбет берди.

— Мен бир сораў беремен, — деди Мурат шайық. — Ақыл төркини неде екенин ким айтып береді?

Ұеш ким қылт етпеди. Маман Аманлыққа бир нәзер таслады. Аманлық түргелди ҳәм хан алдына келип ийилди.

— Ақыл төркини сабырлылық болса керек, шайқымыз, — деди ҳәм орнына барып отырды:

Шайық:

— Ойымның төркини табылды, — деп салды. — Мен ушын бир сораўды аўылымыздың ахуны Ешинияз ахун берсе қәйтеди?

Ғайып хан шеп қапталына бұрылды. Ырысқұл бий мақуллаған түр билдирди.

— Мениң сораўым: төсектиң ҳасылы не болады? — деди Ешинияз ахун.

Есенгелди әйелгисинше шалт түргелди,

— Төсектиң ҳасылы жайнамаз болады, ханымыз, — деп ол ханның алдына барып еки бүгилди. Оның ҳәрекетин де, жуўабын да Ырысқұл бий менен Мұрат шайық тең мақуллады.

Гезек Ырысқұл бийге келди, бирақ ол кишипейиллик еткиси келди ме, гезегин Убайдулла бийге өткерди.

— Ханымыз, — деди Убайдулла бий ханға бурылып: Мениң сораўым сизикине тақаббил. Айтсын жигитлер, "елде бай көппе я жарлы көп пе?"

Изги қатардан Аллаяр тикейди. Бийлер оны унатпады. "Отырсын, керек емес", "алды менен өз нанын таўып жесин" деп ғайырласты. Қозғалаң пайда болды. Шайық Маманның көз қарасынан бир нәрсе уққандай ханға бет бурды.

— Ханымыз, бир сапарға усы балаға да урықсат етерсиз бе?

Хан бас ийзеди.

— Әй, бала, — деди шайық. — Ханымыз ұллы рехим менен урықсат етти. Айт. Қысқа айт.

— Мениңше, ҳұрметли бийимиз, мал байлығын айтып отырған жоқ. Тосыннан бир шабыўыл болса, ўәссалам, малың кетеди. Байлық деген нәрсе адамның қанәәти. Ким қанәәтли болса сол бай. Мәселен, күндеги тойғаныма, мен қанәәтшилмен. Усы елде мендейлер көп. Соның ушын дүньяда бай көп.

— Байлық қанәәтте, — деп ғайырласты көпшилик.

Енди Ырысқұл бий сораў берди.

— Иши дәртли адамды қалай билсе болады?

Бир кесе чай ишимге шекем ұеш ким дәрпенбеди. Өз-ара сыбырлы көбейди. Бийлер отырғанларға қарап телмиристи. Ырысқұл бий қыйын

сорау бергенине хайлықты. Ханға қарады. Хан Мурат шайық пенен басқа султанларға алма-гезек бурылды. Усы ўақытта Маман түргелди.

— Ханымыз, — деп ол әдетинше ханға келип тәжим етип жуўабын баслады. — Адамның ишки дәртін еки мүшесинен көрсе болады. Биреўи тил, екіншиси көз. Дәрт тилге ұрса көп сөйлейди, көзге ұрса жылайды.

— Таптың, бала. Лекин, буны кимнен үйрендің?

Маман жасырмады. Кузьма Бородин деген орысты динге үйретип жүрип еситкенин айтты. Ғайып хан селк етті. Қалпағы түсіп кете жазлады. Халайықтың аузы ашылып аң-таң болды. Сыбырлы көтерілди. Нәўбет Дәўлетбай бийдики еди. Хеш кимди көрмегенсиди, хешнәрсе еситпегенсиди. Пәрўайы пәнсери халда түргелди.

— Ханымыз, халайық, мениң сорауым жоқ. Оразан улы Маманның даналығына бас ийемен, — деп отырды. Бұл гәп әўелги сыбырлылардың үстине мала басып жиберди. Хәмме даўыс қосын шуўлады. "Маман дана", "Маман ... Арасында Аманлықтың, Есенгелдиниң атлары айтылды. Бұл ала—сапыран даўысты басыў ушын, ғайып хан ырғып түргелди. Алақанын алақанына ұрды. Даўысының барынша бақырып сөйледі.

— Халайық, сабыр етиғиз. Бийпарық болмаңыз. Кимнің дана екенін көрдіңиз. Құлақ пенен еситтиңиз. Биз Мурат шайық хәм бийлер менен азғана мәсләхәтлесемиз. Ким дана екенін айтамыз.

— Хәзир айтылсын! Маманға қылаплық қылынбасын! Маман дана! — деген даўыслар басқа даўысларды басып, далада үстемлик сүрди. Ханның көзлери апалақлады. Жұрт шыдатпады. Хан хәзир жуўап бериўге мәжбүр болды.

— Қоңыратлар басылды. Ябылар ақыллы шықты. Маман жеңди, — деди.

Мурат шайық шын кеўли менен ырза болып, үнсиз ғана күлди хәм түргелип ханның шалғайынаи сүйди.

Ырысқұл бийдің келбети Мурат шайықтың келбетине усаған. Жаслары қатар, тек кийимлерінде айырма болғаны болмаса, жыйналғандағы мақсети де бир сыяқлы еди. Ханның хәзирги гәпинен кейин Ырысқұл бийдің мойынын биреў сындырып кеткендей төмен еңтерилди. Хан келте адымлар менен гибиртиклеп жүрип "яшаң ябылар, яшаң" деп Маманның мойнына бий белбеўин байлады. "Мениң кеңесгөйим, атшабар баҳадырым боласаң" деди.

Жұрт және хәр қыйлы пикир айтып ғаўырласты. Көпшилик макуллаған менен наразылар да табылып атыр. Мурат шайық абырайды қолдан жибергиси келмей:

— Әзийз бийлер, тойымыз бар, мийман болыңыздар, — деп дағазалады.

Хәр урыў хәр жерге шоқ-шоқ болып, өз-ара мәсләхәтке жыйланды.

* * *

Қоңырат бийлери намысқа күтә буўлыққан еди. Бир-бирине қабақ үйип, хабарласпай тұрыпты. Ырысқұл бий оларды бир жерге топлап тынышландырыўға нийетленди.

— Бийлер — деди, ол. — Бир ғабырыслық кетсе керек. Мурныңыздың тесиги төмен қарамасын.

Бийлер өз-ара тоңқылдасты. Бири ябылардың алдында масқара болғанына қыйналды. Екиншиси көпшиликтің алдында қоңыратлар намысты қолдан бергенине өлгиси келетуғынын айтты. Үшиншиси көпшиликтің алдында қызартып жүрекке қоз басқан ханды айыплады. Және бири бүгин ябылардың тойында қалса, әбден қорланатуғынын ескертти. Ырысқұл бий бәрине дәлийл тапты.

— Бүгиннен баслан кәрўан жолды қорыў нәўбети қоңыратлардики.

Утылғанға иши—баўыры қанша ғыжласа да, ханға келип, кетиўге урықсат сорады. Хан зорға түр екен: "барыңлар" — деди. Ырысқұл бий Мурат шайыққа да, ябылардың басқа бир бийине де хабарласпады. Түнериўи менен бир үзик булттай атлыларды баслап аўылына жол тартты.

Жаўмаса ҳеш гәп.

* * *

Ябы урыўының бийлери топарласып Маманды алма-гезек сүйип жүр. Устазы Мурат шайыққа бирим-бирим тәжим берип мелле шапанның шалғайына маңлайларын тийгизип атыр. Оларға айрықша нәше хәм қызғаныш пенен қарап қытай урыўының бийлери түр еди. Хан көрип қалып Дәўлетбай бийди жекке шақырып алды.

— Айт, бий, қытайлардың ойы қалай?

— Бул исиңиз бенен жақсылық самалын естирдиңиз, ханымыз. Жаңа дәўран басланса керек,— деди Дәўлетбай бий.

Хан мыйығынан күлди. Көк жийдедей келте бас бармағы менен ак муртларын айырды, кетик тислерин ысты.

— Қуўан, қуўан, бий,— деди гүржик мойнын аспанға қаратып. — Бирақ, абайлы болыңыз. Ябылардың көкиреги қытайлардың көкирегіндей емес. Ғапылда қалсаңыз, ябылардың табанына түсесиз. Ябылар табанға түскенди аямайды. Женшип жибереди.

Дәулетбай бийдың көзлери алақлап, тили тығылды. Ашыў кернеди ме, еки ийнинен дем алып бир гүрсинди. Сөйлемеди.

— Бар атланыңлар, бий намысы — урыў намысы, — деп хан келте бақайларын талтаңлатыўы менен, қуўанысып атырған ябылар топарына қарай жүрип кетти.

Шайыққа хабарласпастан Дәулетбай бий де атланды.

* * *

Бир шетте Аманлықлар да шоғыртпақласып, өз-ара ғауырлы құрды: олардың ойынша бий белбеуи Аманлықтың мойнында болыўы керек еди. Зорлар зорлығын қылды. Сөйлетпеди. Ақыллы сөзи бар тилдің ерки болмады. Қыбырлатпады.

Абырайлы әке болғанда, ана болғанда, мал-дәске болғанда, бәри гүлалагүл болар еди.

— Өйдемеңлер, Маман бар, — деди Аманлық хәммени жуўмақлап. — Аўылларымыз үстинен тоқшылық самалы есетуғын болды.

Аманлыққа барлығы исенер еди. Жүзлерінде қуўаныш пайда болды, кишкенелери бул гәптиң мәнисин ұқпай, таў етегиндеги аўылдың үстине нәзер таслады. Аллаяр хәр қашанғы әдетинше биреўдің қулағына шертип жиберди.

— Анаған қараң, самал ябылардың тойына үн үйирип киятыр. Ғаркәлләзий тоямыз, — деп құбла беттеги далаңлықта көтерилген қуйынға қол шошайтты. Жолдаслары дүў күлисти. Аманлық қызарды.

— Мейли, кеттик. Маман аға ылашығымызға келип кеткенлерин умытпас, — деди Аллаяр басқаларды исендирип.

* * *

Ким қандай гәп айтса, бәри қула далаға айтылды. Маман атқа мингизилди. Бий болды.

Мурат шайық Қоңырат пенен Қытай урыўларының не себеп кеткенин түсинбей, излеринен атлы шақыртыўшы жиберген еди; қайтыў былай тұрсын, хабарласпады да. Оның менен ябы урыўының тойы бұзылмады. Себеби, ғайып хан қатнасты. Сұлтан инилери, балалары менен қатнасты. Той үш күн даўам етти.

Көпшилик ўақытын шикәрда, той менен кеўил хошлықта өткеретуғын ғайып ханның мийин айландыратуғын, шешийи қыйын жалғыз ғана түйин бар еди. Бул кәрўан жол. Оның жәнжели көп, даўы ада болмайды. Усының үстине шаўқым көтерилсе, "бул шешийи қыйын түйин" деп, калақ басын

алды менен қасыйтуғын ханнын өзи. Негизинде ғайып ханды Хан етип турған да ұсы кәрұан жол.

Бес жыллықта орыс патшалығы Орь дәрьясы бойына, киши жүз бенен аралыққа жақын Орсқ қорғанын салыўды колға алдырды, Орыс елшилери келгенде олар менен дос болыўға өзи тилек билдирген Абылқайыр хан бул қорғанға да жәрдем бериўге ўәде еткен еди. Халыққа салықты көбейтти. Себеп пенен қарақалпақлардың да жизия пулын молайтып жиберди. Ел әптада. Қоқтасынлы үйлер кем. Сол ушында бас итибар кәрұан жолға берилген. Себеби өткен кәрұанлардан өнген бажы пулдың өзи елдің төлемине бираз қосеметкей. Пайданы бийорын шашпаў мәқсетинде кәрұан жолды нәўбет пенен қорыўды урыўлар бөлишип алған. Ханның шешиўи қыйын түйини бажы өнбеген жағдайдағы аўхал. Бийлер тўе ғайыж ханның өзине де бажы бермейтуғын күшли кәрұан басылары өтеди. Ондайлар Абылқайыр ханға айдап апарылыўы тийис. Усылай ислеўди ғайып ханға тәнха тапсырған. Әсиресе, орыс кәрұанларын жолықтырмай жиберсе, ғайып ханның жығалы қундыз соппасы жерге жалп етеди. Соппас ишинде баланың мушындай болса да ғайып ханның геллеси бар. Абылқайыр мине ұсыны қатал ескерткен. Қарақалпақ бийлери болса тутылған кәрұан басылардың Абылқайырға жибериле бериўине наразы. Тек найлаж. Хан ханлығын етип зорлайды. Онысыз да аўзы ала бийлер ханға биринши жаранғанды мәп билип, буйрықты басқасынан бурын орынлаўға асығатуғын әдети базбаяғы бар.

Ғайып хан сыр алдырмаў ушын ҳәзирги жүрисинен өзгермеўи, еки оттың арасында тұрса да, базда күлиўи тийис. Сыр кеткени, ғарбыз қарнынан шопақ шыққаны. Ис насырға шабады. Ақыры булар да көкирегине урып "мен" деп жүрген бийлер. Биригип кетсе болды, өзи жарылайын деп тұрған ғарбыз қарынды паңқ еттиретуғынына ақылы алысады.

Ғайып хан базда ұсыларды ойласа, бир жағында от, бир жағында суў тұрғандай жүреги ҳәўлирип, тек шикарға шыға беретуғынының, белгили—баслы пикирсиз, толқынсақтай ығып кете беретуғынының, кәрұан жолды "шешиўи қыйын түйин". дейтуғынының да себеби ұсыннан.

Той тамамланып, хан өз адамлары менен атланайын деп атырғанда, сол "шешиўи қыйын түйиннен" атлы келди. Ырысқул бий жиберипти. Бүгин өтип баратырған орыс кәрұанын тутқан. Бажы төлемей қарсыласады-мыш. Ханыңа жолықтыр деп дох урады-мыш.

Ғайып хан албырап қалды. Айналасын қоршаған султанларға, ханды атландырыўға келип тұрған бийлерге "Не дейсизлер" дегендей қарап шықты.

Хеш ким ҳештеңе демеди

Султанлардың бири:

— Ойланбаңыз, басыңызға зәлел келеди ханымыз. Бұрынғыдай Абылқайыр ханға жибере бериң, — деди. Бұл пикирди басқалар да мақұллап жабырласты.

Тутылған кәрўан басыны Абылқайыр ханға апар десе жасы үлкен бийлердің қынжылып, мойнын ишине тартатуғынынан хан жүрекшайды болған. Сол ушын жийде бармағын муштай басының шекесине басып азғана ойланды.

— Мурат шайық, Маманға үлкен ис тапсыражақпан, — деди.

— Күтә орынлы ханымыз, — деп қуўатлады шайық.

Ябы урыўының гүллән бийлери ханның алдына келип бирим-бирим қол қаўсырды. Хәзир ғана қапаланып тұрған хан масайрады. Қамшысын көтерди. Бұл бұйрық етиў белгиси еди. Хәмме жым-жыртланды. Хан қатты—қатты сөйледі. Ертең өзи барғанша саўдагерлерди иркип тұрыўды Ырысқұл бийге тез жеткерийди бұйырып, кәрўан жолдан келген қоңырат урыўыўының шабарманын қайтарды хәм ақырында Маманды сорады.

Маман хәммениң алдына шыға берийге қысынды ма, мийманлардын бир атын шешиўге қолайласып шетиректе ғана түр еди. "Ләббай, ханымыз" деп ханның алдына жетип келди.

— Атланасаң! Қоңыратлар тутқан кәрўан басыны Абылхайыр ханға апарасаң! — деди хан.

— Бұйрығыңыз қабыл, ханымыз.

— Айт қәне, жас бий, жасаўыл — атқосшыға қайсы бийдің баласын қәлейсең?

Маман хан адамы саналып, бий атағын алғаннан кейин қасына жасаўыл ертип жүрийи шәрт. Жумсайды: атын ертлейди, қонақ жерде бий қәлейтуғын аўқаттың атын айтады, аўырса ғамхорлық қылады. Ал бир жаққа шыққанда, бий жасаўылы деген аты болмаса, бий менен тең. Егер бийге жаранса, даў-жәнжелди де шешип кете береді. Сонлықтан бай балалары ушын бийге ат қосшы болыў да үлкен ғәнийбет, үлкейгенсоң бий бостанлық береді. Еркін басшы болады. Бирақ оны бий болған адамның өзи таңлап алыўы тииис. Биреўге күшлиси, екіншиге ақыллысы, үшіншиге қыз минезлиси, төртиншиге дүзде жатары керек. Қулласы ким қандай минезлини қәлейди, кейпи геллесинде. Маман бий бұл дәстүрди

бурыннан билетуғын еди. Ханның сорауынан кейин азырақ ойланып алды да, Аманлықтың атын айтты.

Шайық, "хим" деп қалды. Ябы бийлеринің көзлери адырайысты. Бұл жууап ханға да жақпады.

— Сүйегің пәс пе, я анадан жетим қалып натық болғанбысаң? — деди.

— Ұанымыз ерк бергенсоң қәлегенимди сорап атырман, — деп Маман сыр бермей тұра берди.

Мурат шайық шыдамады:

— Дурыс, хәзирги жетимлердің көпшилиги бұрынғы қоқтасынлы адамлардың балалары. Жунгарлар шабыуылынан берли әптада болып қол жайыуға көнлигип кеткен. Уяда көргенин қылып ғақылдаса, халың нешик болар екен, балам? Аманлық сени бир күн мамықта жатқарса, екінши күни шобытына орайды. Мамықтың шобыт болыуы аңсат, шобыттың мамық болыуы қыйын, балам.

Маман истиң қаттыға кеткенин түсинди. Шайықтың алдына ийилип, Аманлықтың ақылы артықлығын, мамықтан ағла деп түсинетуғынын айтты.

Хан олардың тарысына гәп қоспады. Не менен жуумакланатуғынын күтті. Ақырында Маманның пикирине келискен болды, дәлийл излемеди.

— Мурат шайық, Маманға ақ боз атыңның баласын енши қылғансаң, билемен. Енди жасауылына ат табыңлар. Көрип кетейин. Орнына Полат жасауылдан ат жиберемен, — деди.

Мурат шайық күтә салқын кейип пенен, сары шекпенинің жағасын қауысырмаған, көкиреги жүнлес, тапалдас, қара сақаллы, бир бийге ым қақты, хан атланаман дегенше сол көкиреги жүнлес бий бир қара ғунанды жетелеп әкелип ханның алдына кесе тартты.

— Жарайды, ертең кәрұан жолға жетиңдер, — деп хан атының жүуенин қақты.

Ауылдың ҳауасы кеңейип, дем алыу бираз жеңилленип қалды.

* * *

Аманлықтың атын өзи қойып, ондайларға жаны ашыйтутын болған менен Маманның тап соны таңлағанына Мурат шайықтың иши—бауыры қамылды. От болып өртенди. Оразан батыр келсе не демейди? Исенип тапсырып қойған жалғызының келе болғанына, атқа мингенине, қууанар. Ал, сондағы жолдасы ким? Саяқ, дийуана, Үш шайылық жалаң аяқ. Әне, баланы еркине қойсаң, ұсындай болады екен. Солар менен ойнайтуғын

еди. Ҳаслан урықсат етпей керек екендағы. Әтте гене ... Ол ұсылай тисленип-тисленип, найлажлықтан Маманды үстине шақырып алды.

— Сен сол Аманлықты жақсы билесең бе? Жолдаслыққа исенимли ме? Күшли ме? Мүриўбетти түсине ме? Ақыры, бий жолдасы Һәмме тәрeпинен бийдің өзине сай келсин. Ол сеннен басқаның сарқытын жемеуи керек, — деди шайық шыдамай.

Маман оның шыны менен ашынып отырғанын түсинди. Сонлықтан зейнине тиймеди. Айыплы кисидей бас ийип тура берди.

— Ата, елдің бир жалаңағы азайсын деп ойладым. Кеширерсиз, — деди.

— Мейли, енди қара ғунанды апарып Аманлықты мингизип әкелеғой.

Маман Мурат шайықтың мелле шапанының шалғайы менен маңлайын сыпырды Һәм бир сүйип шығып кетти.

Әйне түс пайыты еди. Аманлықлар бир ғөне бөз көйлектің үстине кепкен жүери гүртиклерди үйип, таласып жеп атырғанының үстине келди.

Төрде, сабанның үстінде жатырған Бектемирден басқасының бәри өрре—өрре турды.

Маман Бектемирге жақын барып бетине үңилди:

— Аўырып қалдың ба?

— Меннен сора, Маман аға, — деди Аллаяр. — Кеше тойда аўырды. Аўырған өзи. Басқалар аўысық гүртикти кептирип қалтасына салып әкелди. Бул не қылды деңиз, қәйерде сарқыт болса, өрли-ғурлы аўзына тығады. Гәсин шайнады, гәсин шайнамады, жута берди, жута берди. Аўзы уры ийттиң аўзындай болды. "Өйтпе, сүў ишип алып же? десем, "сүў табылады, Аллаяр аға, бундай гүртиктің пайыты келе бермейди", деп мине жатысы.

Ҳәмме дуў күлисти. Көзлери гиртийип атырған Бектемирдің де ишек-силеси қатып, күлип еди, иши зуў етти. Бул басқалардың күлкисин және күшейткен менен, бәрин ылашықтан айдап шықты.

Қара ғунан есик алдындағы бир жыңғыл түбирге байлаўлы тур еди. Аллаяр таңланып күлкисин тыйды. Гә Аманлыққа, гә Маманға гә балаларға қарады. Шыдамады. Сорады.

— Қайдан киятырсыз, Маман аға?

Маман күтә сабырлылык пенен сөйлеп, келген себебин түсиндирип еди, "ўа, яша" деп жиберди Аллаяр. Сөйтти де, Маманды бир, Аманлықты бир қушақлады.

— Қатарың атқа минбей атқа минбейсең екен. Құдайға шүкир. Ылашығымыздың жартысын даўыл ушыра беретуғын еди Нығайыппыз, —

деди хәм секирип барып Алмагүлдің қулағына шертти. Оның "ўаа!!!" деп жылағанына барлығы күлисти. Иштен Бектемир шықты.

— Әне күлкінің пайдасы, — деп қойды Аллаяр.

Жетимлер күлисиўи менен қара ғунанды қоршалады.

Кәрўан жол әййемги "Жаңакент" қаласына жақынлап, ели тақырлықты бөлип өтеди. Шайықлар жақынлаған гезде алдынан атлы шықты. Хан Ырысқұл бийдикинде қонып, кәрўан басыны сол жерге алдырған екен, шайықларды кәрўан жолға қуры хәлек болмасын деп алдынан жиберипти. Олар қайрылды.

Бийлердің ҳешқайсысы өзине не себептен қарсыласпайтуғынын Мурат шайық түсинер еди. Илим-ҳикметин сыйлайды.

Шайық олардың алдында еки сөйлеп көрген емес, ұсынысы ұшын да сыйласа итимал.

Деген менен жасларды сынаў мәжлисине шекем аўзы бир сыяқлы болып жүрген бийлердің Маман сайланғаннан кейин тойға қарамай кеткенине ҳайран. Не ұшын олардың тобы бузылды. Қылаплық болған жоқ. Басқа ҳеш ким емес, жалаңаяқ саяқлардан емес, өзлери ҳұрмет ететуғын Оразан батырдың баласы абырайға еристи. Атасы көргенли болса, баласы бийгүна қол байламайды. Бәлким, олар Маманың орыс беңделерди босатпақшы болғанын қараўыллардан еситип, шайық өз аўзынан айтпағаны ұшын гийне қылған шығар. Имканияты жоқ буның. Жаман нийетлер тилге басыла берсе, жақсы емес. Биреў болмаса биреў, Маман дұрыс айтқан десе, қапылғаны. Ел айбаттан айрылады. Ел айбатсыз болса, басшылардан жұрт шийтжийди. Сол ұшын да өзи, тәнха өзи қараўылларға ўәде берген. "Сыртқа шығармаң, Маманды оқтай қыламан", деген. Қараўыллар кисиге айтпайды.

Сонда олардың кетиўинде не сыр бар? Ҳаслан тийкар жоқ ... Оз дәрежесин хәммеден артық санайтуғын бийлерге тойдың бир хызмети жақпай қалған шығар. Бундай өкпелесиўлер жаңалық емес! Сонлықтан шайық олардың өкпелеп кеткени жөнинде ұмытты да, алдына шыққан хабаршы менен сөйлескеннен кейин әўелги гүптикейи және пайда болды. "Бәлким, қараўыллар шийкилик қылған шығар. Өзлери айтпай тұрып, кеширим сораў жақсы". Ол өзинің абыржыў ойларын Маман менең де ортақласпады.

Хан гүллән бийлерди қасына жыйып, Ырысқұл бийдің отаўы алдында бир топар болып түр еди. Шайық оларды көрип аттан түсти. Маман оннан бурын шырп етип атын жылаўлады. Сөйтип екеўи атларын қосшыларына

услатыўы менен пиядалап келип, хан топарына айрықша иззет пенен узақтан сәлем берди.

Хан қайтыўға асығыс екенин, бүгин көрмесе, қуслары менен ийтлери жүдә сағынып қалатуғынын айтып, шөгип атырған үлкен нарға ийегин нұсқады;

— Бүгин әкетилмесе, Абылқайыр ханның Хорезмге кетип қалғанының үстине барыўы мүмкин.

Нардың үстиндеги шертекшеде еки саўдагердің қолы байлаўлы, шөгип отыр. Шайық олардың шаршаған жүзлерин көрип, тамағы аш—тоқлығын сорады. Ханның орнына Ырысқұл бий жуўап берип, тез әкетиўи ушын ҳәмме жағынан саз етилип қойылғанын айтты.

— Атлан, — деди шайық қасындағы Маманға.

Маман оларға жүдә миннетдарлық пенен тәжим етип болып нарға қарай асығып жүрди ҳәм нарды тикейтип атлары қалған жаққа қарай жетеледи.

Нардың буйдасын Аманлыққа ұслатты да, қарап тұрған топардың алдына келип ҳәр бирине тәжим етип хошласты. Аманлық қара ғунанына минип алып, Маман ийеги менен көрсеткен тәрепке қарай нарды жетелеп кетти.

Шайық топтан бөлинип шығып, Маманды тоқтатып нәсиятлады.

— Жолда балалық қылма, аман, тез жеткер, балам. Кешиктирсең, Абылқайыр хан Хорезмнен қайтып келгенше күтип қалыўға мәжбүр боласаң. Иркилгениңде ҳеш гәп жоқ, кәрўаны тоқтаған патша қарап жатпайды, ашыў менен үстимизге әскер айдап қан төгеди. Бундай қан төгиўге себепши болма. Пәнди нәсиятым, жолда кәрўан басы менен сөйлеспе, сыр алады.

Маманға, оның өзине сай ат қосшысына, қызғаныш көзлери менен қарап тұрған бийлерди көрип хан бақаншақтай алақанын шот маңлайына сая қылып, қасындағы Полат жасаўылдан сорады:

— Маманның жолдасы ким?

— Анаў күнги Аманлық деген бала, ханымыз.

— Бийкар болған. Байқошкар бийдің Есенгелдисин қосыў керек еди.

Ол өзиниң гәпи менен отқа тамызық салыўда мақсет еткенин билдиргиси келмей, кейин шегинди, Ырысқұл бийге "бизлер-әм атланайық" деди. Ырысқұл бий ханға ырза болып:

— Кеўилдегини таптыңыз, лекин, — деп изин айтып үлгерген жоқ, шайық келип қосылды. Ол Ырысқұл бийдің бир нәрсени айтып үлгерер алмағанын шырайынан абайлап, "Маманның орыс бенделери жөниндеги

ойын жасырып, ғыбат гәпке арқау болмадым ба екен" деп гүманланды. Сөйтіп ырасынан келмекши болып тұрды да, "ақыбетине азғана ақыл жуғыртып және сақланды.

Хан өз шоғы менен атланды. Оны ұзатып салыу үшін гүллән бийлер атланды.

* * *

Маман аўылдан алыслап тоғайға киргеннен кейин, асығып, нарды қамшылады;

— Бала бий, қызба, асықпа! — деди кәрұан басы.

Маман еситпегенсиди.

— Бала бий, бизди қайда апарасаң? — деди кәрұан басы және.

— Сизлерге сөйлеу қадаған!

— Байланса қолды байлаған. Жаўырыншасыз жас бий, қатты кете берме.

Маман бундай жумбақлы гәплерди анықлағанша шыдамайтуғын еди.

— Ол не дегениңиз? — деди.

Кәрұан басы күлди.

— Бурынғы ғарры бийлер сорамайтуғын еди, жас бий, сорай ғойдың, айтайын. Аталарыңның сүйенери жоқ, сонда да тас жүреклилик еткиси келеди. Билип қой, бала бий, тас жүрек болыу үшін арқаң таўға сүйенген болыуы керек. Сизлердің сәл епкинге төтепки бергендей, ең болмаса, тери жаўырыншаңыз жоқ. Сынық қазанның бир мүйешиндей жерди ийелеп алып, кәрұан жолдың лийкини жеткенге жәнжағымыз таў демен, жән—жағыңыз қум. Сәл епкин тұрса қум көтерилип, өзиңизди басып, жоғалып кетесиз. Билесеңбе, сен бизлерди жазалаўға апаратырыпсаң. Бирақ бул биз үшін шортанды сұўға таслаған менен барабар. Қайтама сениң ҳалың қыйын.

— Шай урғанда паналарға кеңирек қанат таппай жүрген жетим шөжелер, ҳалын билмей, шоқыйды екен,—деп кәрұан басының жолдасы селк—селк күлди.

Маман түсинди ме, түсинбеди ме, хәм ашыўланды, хәм кеўли елжиреди. Қалайда өзін тутты. "Көп сөйлеспеу керек, сыр алады... Кәрұаны тоқтаған патша қарап жатпайды ..."

Кәрұан басының да ишек-силеси қатып күлип-күлип, жолдасы менен арқа сүйесип нар үстинде пәрұайсыз уйқыға кетти.

* * *

Хан бийлерди қондырыўдың машақатынан қашты ма, аўылына жақынлаған соң олардың тарқасыўына урықсат етти.

Мурат шайық ушын қолайлы пайт тўўды. Атлылардың ортасында әстен-әстен баратырып, өткен сапарғы бас қоспада Ырысқұл бийдің айтқанын хәммениң есине салды:

— Әзийз бийлер, "ойланып қарасақ қосыўыспыз, бирақ тәкәббир елмиз. Көсеў бизики, қызғыны Абылқайырдың адамларыники".

Өз гәпи тўйдеклеўли ақыл болып ортаға тасланғанына Ырысқұл бийдің ўақты хошланды, бирақ сўўыған кеўил тез жылымады.

— Шайқымыз, жүдә жақсы ой саласыз, лийкин изин шонтық шығарыўға әдетленежақсыз, — деди Ырысқұл бий. Оның кеўлинде не әндейше сақлаўлы қалғанын Дәўлетбай бий түсинди.

— Маманға қоңыратлардың Есенгелдисин жолдас қылыў керек еди, — деди.

— Ханымыз да ұсыны мәсләхәт еткен, — деп салды Убайдулла бий.

Шайық гүллән сырды енди аңлап, Маманның бенде орыслар жөниндеги пикири салынған казанның қакпағы еле жабық екенине қуўанды. Енди ғайып ханның сырларын паш етиў керек пе? Жоқ, ханлық ата-бабасынан мийрас адамға қарсы сөйлеў — әўлийеге кесек атыў. Кәсапаты пүткил қарақалпақ елине тийеди.

— Маман сарпай әкелсе, бөлистирермиз хәм Есенгелдини жолдас қылармыз, — деп шайық Ырысқұл бийдің кеўлин алды.

Тоңның үсти жибискендей болып, атлылар жанланды.

— Шайқымыз, бийлер, бизлер ұсы неге қона—жатыўға шикарға шықпаймыз, — деп салды Есим бий.

Бул хәммеге унады.

Мурат шайықтың ұсынысы менен еки-үш күн хәрким балашағасының, урыўынын алдында болып, келеси пийшембиге "Жақакенттиң" қасында жыйналысыўға ўәделести.

Тарқасты.

7.

Еки жастың көкиреклері өскин, кеўиллери хош. Олар бир кәлата ел менен оның ханы атынан, буйрық бұзғанларды апаратыр. Анаў—мынаў маңбасқа исенилмейтуғын тапсырма менен баратыр. Мулт жибермеў хәм қарыз, хәм парыз. Оның үстине Абылқайыр хан менен дийдарласыў бахты хәркимнің шегине түсе бермейди.

Олар ұсы ойларын көз қараслары менен алмасады, ым менен күлседі. Сөйтіп хан аұылына жетиўдің мүшкिलлиги де сезилмкйди. Қоныўдың ирети келип қалған жағдайда гезек пенен уйықлайды. Шала уйқыға көнликти. Буйрығын тәрк еткен кәрўан басыларды қашырмай апарса, үлкен ханның нендей алғысына, қайсындай сарпайына сазыўар болады? Биринши табысы—сарпайды өзи алыўға болмайды. Маман дегеннен ұстазы Мұрат шайыққа бериўди ойлады. Ал Аманлық ше? Аманлық жорасы Аллаярға бериўи тийис. Ол қанша қуўанышта қалды. Аманлықтың атқа мингенине, хәтте өзинен де, Ал.млгүлден де артық қуўанды. Әлбетте, соған бериўи тийис. Аманлық нар жетелеп, Маман изинен айдап киятырғанына қарамастан, гә жерлерде тек жақсы қыялларға берилген гезде қарасатуғын болса керек, көзлери ушласса мыйық тартып күлседі.

Нар үстиндегилердің олар менен иси жоқ. Тойға, хәз етиўге баратырғаидай. Қайғысыз. Қайтама бұларды аяйды, гейде "шаршасаңыз, дем ала қояйық" дейди. Имканияты болған ўақытта да, қашыўды ойламайды. Бирақ бир жола қолларын босатыўды өтинип оның менен қылаплық қылмайтұғынын айтып еди, Маман исенбеди. Өзлери мәрт көринеди, қайтып соранбады да.

Хан аұылында үйлер жүдә тығыз қонысласады екен. Маллары тысқарыда болатұғын болса керек, басқа жердегилер ұсап аұыл арасында мал керинбейди. Олар хан ұйин сорамай-ақ таныды, шоқ аұылдың дәл ортасында қатара жети отаў тигилген, бұл отаўларды сырттан бақлап найзалы атлылар жүрипти.

Атлылар бир-биреўине хабарласты. Ол тек силтеп қалмады, хан үйине баслап, үш-төрт жүз қәдемдей қалғанда, өзи аттан түсти, бұларды да пияда жүриўге мәжбүрледі.

"Сан-шәўкети бизиң ханнан он барабар күшли екен" деп қойды Маман.

Абылқайыр хан үйдің ийнеўине арқасын берип далада түр екен. Еситиўлери бойынша Маман бирден таныды. Орта бойлы, бетиниң хәр алмасы отқа пискен аұырықтай қызғыш-сары, шоқ қара сақалы бар, мұртлары тек езиўлигинде шоқланған, зер жағалы тоны сүйретилген киси еди. Баслап келген өз адамын тыңлап болып Маманға бұрылды.

— Жолда азапладың ба?

— Жоқ, ханымыз,—деди Маман жерге дизерлеп, Аманлық та дизерледі.

— Тозғақ елдің жас бийи менен атқосшысына екиден дүрре, әкелген бенделериниң қолларын шешиң! — деп бұйырды хан хәм ишке кирип кетти.

Маманның өзи теңлес төрт жигит келип кәрұан басы менен жолдасын босатты. Маман менен Аманлықтың қоллары байлап хәр қайсысына жуптан дүрре урды.

Ханның не бұйырғанын Маман шала еситкен еди, наразы болып дүррешилердің биреўин шығанағы менен түйип жықты. "Хайұанлығыңызды ханға айтаман"! — деп тисленди. Ол буның менен жеңиллик алған жоқ, ашыўланған жигитлер және жуп дүррени артык урды. Маман жығылып жатырып кәрұан басылардың хан отаўына еркин кирип баратырғанын көрди хәм Абылқайыр ханның саўдагерлерге:

— Қарақалпақ халын билмейтуғын ел, хәр келгенин дүррелеп, "енди өткен орысларға тиймең" десем де қоймайды. Сыпырынды елдің арғысында болмаса керек, — дегенин еситти.

Соның арасында Маманларды төрт жигит түйгишлеп көтерип шетки бир үйге киргизди. Уратуғын шығар деп ойлап еди, олай болмады, қонақ асы келди. Аманлық екеўиниң ортасына бир қойдың пискен геллеси қойылды. Азап хәм иззет! Олар хайран. Түсине алмай ишлери ғыжлады. Олар менен қайтып хабарласқан адам болмады. Түнде далаға шыққанында ергенектиң қасында еки жигит тұрғанын абайлады. Сөйлеспеди. Соннан үш күнге шекем адам хабарласпады. Хәқыйқат қамаўда. Ергенекти илип сырттан адам тұрады.

— Айтшы, Маман аға, бизлер адам айдап келиппедик, я бизлерди айдап келиппеди? Умытып қалдым, — дейди Аманлық. Маман түсинбей күледі. Төртинши күни азанда ғана ақ сақаллы бир ғарры пайда болды. Көк мақпал тыс түлки тұмағын шешип, тақыяшаңланып:

— Қарақалпақтың жас бийлери, — деди ғарры. — Қайтсаңыз азатсыз. Боламыз десеңиз, бола бересиз. Уллы мәртебели Абылқайыр хан азанда Хорезмге атланар гезинде сизлердің жас үлкенлериңизге сәлем айтып барыўыңызды тапсырды. Бұйырған еки дүрреси көзаба ушын еди, соны ескерт деди.

— Кеширерсиз, ата, әўелги дүрре ханның өз бұйрығы ма еди? — деди Маман шалтлық етип.

— Бизиң аўылда ханнан бийхұжим ат киснемейди, — деди ғарры, — Есиңизде болсын, хан дүрреси — май дүрре. Тисиңизден шыға берсе, отыз еки тистен айрыласыз.

— Жазығымызды билип кетсек бола ма? — деди еле хеш кимнен бийдәрек сөз еситип, қамшы жеп көрмеген жас бий.

— Уллы елдің саўдагерлерин иркип, кәрўан басысын азаплап тұтқын қылғаныңыз ушын сизлерди өзимсинип, солардың көзинше урғызып атыр. Ханымыз иләхийда кең пейил, шарапатлы алам. Изинен жайма шуўақланып, қонақ асыңызды мол қойдырды. Балалар ер көринеди, қайтара бер деп кетти.

— Биз әкелген саўдагерлер ... ? — Маманға изин айттырмады.

— Олар менен исиңиз болмасын. Ханның өзи күймесине мингизип кетти. Жақынлатып түсирип кетеди, — деди ғарры. — Жас балалар екенсиз, ескертейин. Бұл аўылда не көрсеңиз, аўылыңызға барған соң тистен шықса, отыз еки тисиңиз тамағыңызға кетеди.

Маман көп сырлы хан аўылында иркиле бериўдің қәўпине түсинди. Ғаррыдан хештеңе сорамады, қарсыласпады, ұрықсат болыўдан бұл ўақыялардың сырларын жете изертлемей-ақ жылдамырақ кетиўди ойлады. Тез атланды.

— Аманлық, — деди Маман хан аўылынан қара көрим кеткенсоң. — Буларға не деймиз?

— Бийим, қол жайып күнелткен адамның көзи соқыр, қулағы герең болады, көрмедим, еситпедим, — деди Аманлық.

— Баяғыда маған бир гәп айтқаның есинде ме? Қасқырларды босатқаны ушын Абылқайыр ханды шаймий дейме халық?

Бородинлерди босатыў қыялын ортақласқанда Маманға айтқан гәпин еслеп Аманлық қызарды, бирақ жеңислик бергиси келмеді:

— Өгиз бенен өгиз табысып баспақларды сүзди, — деди.

Маман күлди хәм қатал кейипке берилди.

— Аманлық, қулақ сал, мениң хәм хорлығым келип киятыр хәм бұрынғы көзим жеткен қыялларыма исенип киятырман, биз билетуғын әтираптағы ен күшли, ең үлкен халық орыслар. Мен саған олардың ертеклеринен айтқан шығарман. Абылқайыр ханның орыс саўдагерлерине қалай жаранғанын ұқтың ба?

— Уқтым.

— Енди Бородинлерди азат етиўге қайылмысаң?

— Кисиниң қолындағы кисенди шешийўге ерлик етпестен бұрын өз билегиң хәққында ойлаў керек болмас па екен, бийим?

— Жоқ, Аманлық, биз орысларды қыйнаў менен Абылқайырға жағынамыз деп жүрип, өз үстимизге қара булт айдап келип отыр екенбиз. Түсиндим. Абылайсаң басланбастан бұрын, бир илаж еткен мақул.

— Мурат шайыққа айтып, ойласыу керек.

— Керек емес. Ол кисини инандырыу қыйын. Бәлким, белутығын да шығар. Келген адамға хан сарпай жауып тұрғанда, бизге бул гезек жегиспеген болар еди.

Аменлық үндемеді. Аттың жүёнин өз еркине жиберді. Ойланды: "Қалай еткенде мақұл болар екен? Маманға ақыл бериу керек. Ойласқан адамға "өзиң бил" деу-әм адамгершилик нышаны емес, лекин дұрыс кеңес болсын. Абылқайырға ашыу менен орыслар босатылса, Абылқайыр еситсе, өлимге буйырады. Болмаса, Абылқайырдан қорқып өзимиздің ғайын хан-ақ урып өлтиреді. Қатарың атқа минбей, атқа минбейді екенсең. Оның үстине биздей сорлыларға мехрибан жас бийді өлимге ийтермелеуге ҳақым жоқ. Аўа, аўа! Ҳақылы емеспен. Босатқысы келген күни өзлери босатар, Маман несине араласады. "Жыласа жылайтуғын, өлсе өлетуғын бенде орыслар - кәпирлер ..."

Мамен Аманлықтың ойларына пүткиллей қарама-қарсы ойда киятыр. Бир жола Мурат шайық пенен әкеси Оразанның тартысқанын есине түсирді. "Онысыз да жауымыз кән, орыс бенделерди қашырайық" — деди Оразан батыр. "Абылқайыр менен ғайып хан сүйегимизди ийтке таслатады. Айбат ушын сақлатып қойыпты", — деди шайық.

"Айбат ушын! — Өзинше мысқыл етти Маман. — Кимге айбат екен? Қайтама қарақалпаққа хорлық ушын сақлатып қойыпты. Усыны неге мениң сорлы әкем сонда түсіндирмеді. Жоқ, айбат болмай-ақ қойсын. Тулып болып-ақ қалайын, босатаман".

— Аманлық! — деди Маман бирден. — Мениң сеннен тилегим: маған қарсы келме, берекет тап. Мақұл де. Бородинлерди азат етемиз. Олар ғайры динли болса да адамлар. Көз жаслары сениң менен бизиң көз жасымызға ұсайды. Бәри-бир, биз босатпасақ, Абылқайыр сұйсынға тойған күни келип босатып, жаман атты және бизге аўдарады. Көзим жетти. Айда атыңды, енди қарсы кеңес берме, — деп Маман атын қамшылады. Ақбоз ғунан күйындай ушты, изинен Аманлықтың қара ғунаны қулдырады.

Өзге сөйлесилмеді.

* * *

Тас қапының қос қарауылы, ханға мәлим, сынақтан өткен, ағайын-тұйғансыз, гелле кесер, бойдақ адамлар. Аўмастырылмайды. Ханның, я Мурат шайықтың жарлығы болмаса, қасына жолау мүмкин емес. Екеуі де мерген. Есик-төрли жерден найза силтесе, дәл тийгизеді, адамды сеспей қатырады. Коллары да пәтли. Қара гөрим жердегі адамға тас жиберсе,

тийгизеди, пәти жығады да. Қапталында етек-етек жумалақ таслар жатыр. Буны Журат шайықтың шәкиртлери терип әкелип берген, оған Маманның да қатнасы болған. Бирақ бул қатал адамлар ханға мәлим болғанына қарамастан Мурат шайықтан күтә ғарезли. Аўқат шайықтың үйинен жибериледи. Маманның сыры әшкараланбай — тек шайыққа еситилип, изи туйық болып кеткенинің себеби усыннан. Егер олай болмағанда өткен той күнлеринде ханнн келген адамларға айтып қойған болар еди. Құлқын олардың рабайын жыққан.

Маман сол кетистен қайтып тас қапыға жақынлатылған емес, Себеби шайықтың өзи қадаған еткен. Қараўыллар жолатпайды. Қалай жақынласып, тас қапыны қалай ашыў керек? Айқасатуғын күн туўса не қылады? Байлаўға күшлери жетпесесе? Әззиниң күши тыйық та. Тыйық силтеп өлтириўге туўра келсе?!

Маманлар аўылға жақынлаған соң әне ұсылар жөнинде бас қатыра баслады. Көп тарысты. Зорға дегенде бир пикирге келип жол өндирди.

Өзлери дийдилеген ўақытта аўылға келди. Атларын бир бүктің арасына байлап, тас қапыға даўыс жетирим жерде отырды.

Бенделер менен қараўылларға кешки аўқатты тасыйтуғын ғарры — шайықтың балаларын ойнататуғын ғарры, күндеги мүддеттинен сәл ертелеў, арбалы киятыр еди. Екеўи пиядалап алдынан шықты. Ғарры Маманды танып қуўанып кетти.

— Шырағым, қашан келдің? Әстапыралла, еситпегеним бе? Шайық атаңның өзи болмаған соң еситпегенмен ғой. Аўа, атаң болмаса, ҳештеңе даңғара бола бермейди.

— Шайық атам қайда кетип еди?

— Шикәрға кетти. Бүгин үш күннің жүзи. Қона-жатаға кеткен. Жас үлкен бийлерди жыйнап кеткен.

— Неге арбалы киятырсыз?

— Азанда келе аламадым. Сол ұшын ҳалқасын, түслигин, кешлигин қосып әкиятырман. Бийшаралар адам баласы ғой. Аш олып атырған шығар.

Маман ғаррының туў сыртында тұрған Аманлыққа көз қысты. Ол ғаррыны қапсыра кушақлап жықты. Ғарры ҳешнәрсеге түсинбеди.

— Ҳаў, ҳаў, сен Маман емес екенсең ғой, — деп үлгерди болғаны, Маман күлип жүрип оның аўзын белбеў менен таңды, Аманлық аяқ—қолын шандыды. Шеттеги бир түп жыңғылдың астына жатқарып, екеўи арбаны айдап кетти.

Қараұыллар қақыйқаттан да аш екен. Нан ийисин сезип құұжыңласып қоя берди. Алыстан-ақ "айда, тез айда" деп бақырысты.

Қараұылдың мұртлаш қызыл көз биреуі Маманды көріп таңланып қалды. Маман хештеңе билмегенсип сәлем берди, Азаннан бери кешиккенинің себеби исенимли ғаррының ауырып қалғанынан екенін түсіндірди. Шайықтың еле жоқлығын, ақырысында шыдамай өзлери әкелгенин өзінше сөйлей берди. Екинши қараұыл гәп тыңламай, арбадағы нанға қол урып, өрли-ғұрлы жеп атырыпты. Қызыл көз мұртлас та жуұасыды. Найзасын қойып арбадағы нанды алды. Азықшыны ишке киргизбей, бенделерге де қараұыллар үлестиретуғын еди. Олар ұсы жақларын есапқа алмапты. Бұл бәдәйбат құдайбийзарлар. жекме-жекке адам шыдатпайды. Маман мұртластың сүйуулі найзасын әуеле сыйпап көріп, соң қолына алып, бирден мұтластың өзине тутты.

— Шаншаман, жат!

Аманлық анаұсының найзасы менен әлле қашан ойнап тұрған еди, ол да Маманның ислегенин иследи.

Мұртлас дир-дир етип шала шайнаған нанын қылғындырып жутып, Маманға қарады. Оның ырас шаншатуғынын билип, бұйрығы бойынша бүкке түсти.

— Байла мұртласты! — деп бұйырды Аманлық өз пайына тийген қараұылға.

Ол қалтырауы менен мұртластың қасына келди. Мұртлас көзлерін алартып тисленип еди, ол бәсти. Маман найза менен Мұртластың еңсесине қойып салды. Азаннан бери аш адам дус төменине жығылды.

— Есикти аш! — деп Аманлық жуұас қараұылдың жалаң аяғына найзаның ұшын тийгизип алды. Қараұылдың балтырынан қан сорғалап, есикти ашыу менен болды.

— Кузьма Бородин! — деп даұыслады Маман.

Ол есикке жақын келип тұр екен. Сырттағы ауұалды көріп, хеш нәрсеге түсине алмай, аң-таң болып тұр еди.

Байлауға жәрдем етиң! — деп Маман қараұылларды ийеги менен көрсетти.

Кузьма Бородин тағы биреудің атын айтып шақырып, еки қараұылды құндақлап таслады.

— Азатсыз! — деди Маман найзасын жерге таслап.

Қапыда жақын келгенлерди қараұыллар тас пенен уратуғын болғаны ұшын бенделер қорқып қалған едн.

— Азатсыз! — деген таныс дауысты еситип бәри жуўырысып кедди. Буны көрип ҳақыйқат жағдайға түсинип шуўласты: "Құдай шүкир", "Мың жаса, Маман", "Құда рахмети жаўсын", "Жақсылығыңды ұмытпаймыз!", "Әўладыңның маңлайына шаң тиймесин!".

Күн батып геўгим түсип баратырған ўақыт еди. Маман Кузьма Бородинниң асығыў кереклигин өтинди, өзлери узатып салатуғынын айтты.

Кузьма Бородинниң еки көзи қундақлаўлы қараўылларда еди. Маман қыялын түсинди.

— Өлтириў керек емес. Сизлердиң орныңызға салып қулп урамыз, — деди.

Кузьма Бородин жолдасларының тез жолға шығыўына тәртип берди.

Асығыс кийиниў, патты-саттыны жыйнаў басланды.

Аманлық тез кетип атларды әкелди. Оларға еки әззи ҳаялды балалары менен миндирди. Түн айсыз еди. Жұлдызлардың жақтысы менен бағдар таўып, Кузьма Бородин, Маман қатара қолтықласып жол баслады. Ҳәмме ерди.

Олар соңғы қораз шақырымында ғана хошласыўға иркилди.

Кузьма Бородин айрылысар гезде Маманды баўырына басып маңлайынан сондай меҳир менен сўйди, рус адамының ыссы деми жасында еркелетип сўйген анасының демин, ұзақ жолдан сағынып келген әке демин есине салды. Бул да қушақлап сўйди.

— Хош, Маман! Бәлким, көрисермиз, бәлким, көриспесниз, — деди Бородинниң даўысы қалтырап. — Усы ўақытқа шекем айтпаған бир сырым бар еди. Инанбас деп айтпадым. Жәгилиқ етип атыр демесин деп айтпадым. Иним, уқ, қарақалпақ ели аз ел, бирақ жаўынгер ел, бул сөзим, бәлким, көтермелеў болар, жаўынгер емес ел болмайды. Лекин, жүк салмағын көтерисер дос табыңлар. Елиңниң өткени менен таныспаң, келешегин ойла, қарақалпақтың жас бийи. Өз халқыңның ғамын ойламаў — өз ғамыңды ойламаў. Есинде болсын, халқыңды бир емен, урыўларыңды оның тамырлары деп бил. Көп тамыр бир өзекке мәлхәмлик берсе, емен саяманлы болады, ҳәммениң дыққатын аўдарады. Хош, хош, Маман бий, саған алла рәхмети жаўсын!

Кузьма Бородин соңғы гәплерин сәдде-сәдде қылып айтқаны соншелли, оның ҳәр бир сөзинен мәңгиге ойланатғын терең мәни, аўыр салмақ аңлады Маман.

— Жолыңыз түссе, бир инишек бар еди деп еске аларсыз, Кузьма аға, — деди ол әстен ғана. Басқа тилек айтпады.

Таң сағымына араласа үркіп ушқан бир топар құслар секилли, еркеклердің қолларында малақайлары былғаңлады, хаяллардың қолларында жаўлықтары желбиреди. Олар көзден ғайып болғанша Маман менен Аманлық қалпақтарын былғап-былғап қалды...

Атларына минип аўылға бет алғанда ғана олар азықшы ғаррыны есledi.

— Алла бәрекелла, о бийшараның қалы нешик болар екен. Өлип калмаса!

Асығып атларын қамшылады. Таң ата баслаған менен еле әдеуір қараңғы еди. Бир шұқырлықтан жалын шықты. Екеуи де хайран болды. Солай бұрылды. Отқа абынып отырғанларды екеуи бирден таныды. Булар Мурат шайық басшылығында шикәрда жүрип қонып қалған бийлер еди. Отқа кийик ислепп жеп отыр.

— Барамыз, — деди Маман.

— Сыр алдырмаймыз ба?

— Олар менен мен сөйлесемен. Қазир атланса, Бородинлерге жетип алады.

— Әжеп, бийим.

Олар ат сабылтып келип, бийлерге тәңир сәлемин берди де, атларынан ғарғып-ғарғып түсти.

Бийлер де мәс екен. Маманларды сағыныш пенен ортаға алды. Жаслардың жүзлеринен әлле қандай албырап-қысыныў дың изин абайлаған шайық сорады.

— Абылқайыр хан азапламады ма!

— Биледи екенсиз ғой, шайқымыз, — деди Маман.

Ырасын айтқан жас бийдің ашық минезлилигине бийлер мыйығынан күлисти.

— Абылқайыр ханды ханға емес, еки жүзли қатынға мегзеттим, — деди Маман күйинип.

Бийлер дуў күлисти. Бул олар ушын жүдә рәхәтли күлки болды, себеби Маман бий олардың бир-бирине айта алмай, иште бүклеп жүргенлерин айтты. Шайық ортада ғыжлап тұрған сексеуілдің шоғынан көз айырмай ойланып отырып:

— Ашық айт, балам, басқа иззет—хүрмети болды ма? — деди.

— Шайқымыз, Абылқайыр хан бизди бассынды. Лаплап тұрған жүрегимиз музға басылды. Сұйып қайттық. Орыс кәрұан басысы дұрыс айтқан екен, бизде сүйеу жоқ, жаўырыншамыз жоқ, сол ушын қорлайды,

— деп, Маман кәрұан басылардан не еситсе, хан аұылында не көрсе, ким қалай сөйлесе ұсағын түсирмей жүдә күйиниш пенен сөйлеп берди.

— Шайқымыз, булар дурыс айтады, — деди Убайдулла бий, — Бизлерде тапсырмасын орынлаймыз деп талай "жөги" дүрресин жегенбиз. Тисимизден шығарыўға отыз еки тисимизди тамағымызға кетеди деп қорқамыз. Булар балалық етип сөйлеп отыр.

— Нәлет болсын Абылқайырға, — деди Дәўлетбай бий гүңкилденип. — Маманға орыс саўдагери айтқандай, ол хан жаўырыншамыз жоғын, киси қорқытқандай күшимиз жоғын биледи. Өзи орысларға қыйсаңкөтлик етип, Орта жүз бенен Уллы жүзди бағындырып алыўды мәқсет етип жүрсе керек.

Ойлы отырған Ырысқұл бий де қызды;

— Ойлап қарасам "биз қарақалпақпыз, төрт сан ел қарақалпақпыз" деп көкирекке бийкар урып жүрген қусаймыз. Усындайда арқамыздың жалаңашлығы сезиледи. Абылқайыр реҳимли хан ұсап бизге қырман сұўыртады, кисиге берерге зыядатый нан таба алмаймыз. Ҳайранман!

— Ырысқұл ата, самал аңсаған қырманшыға самал жиберип қабын бос қалдырса ҳәм бола берер екен, — деп Маман қосып қойды.

— Нан тапсақ дастурхан излеймиз. Түншыға бердик, — деп сарсылды Есим бий.

Барлық бийдің ғәзебли сөзлерин еситкен шайық Маманға ға тикленди.

— Қәне, Маман, не ойлап қайттың, не кеңес бересең?

— Абылқайыр ханның бизге тезек тергизип, марапат орнына басымызға тезек қап кийгизип жүргенин ұғып қайттым. Келсек, сизлер жоқ екенсиз. Хан сумлығының алдын алайық, — деп келе сала тас қапы астындағы орыс бенделерди азат еттим ...

— Не дейсең!

Жолбарыс ақырғандай болды. Маман селк ете қалды. Бийлердің хәммеси қозғалаң тапты.

— Елдің айбат балтасын сұўға тасладым десеш! — деди Ырысқұл бийдің даўысы қарылдап.

— Құл қутырса қудыққа қармақ салады деген ұсы болса керек, — деди Дәўлетбай бий жекиринип. Маманға хәмме алып топылды. Сөйлемеген бий қалмады. Ҳәзлик бұзылды. Ҳәрким өзінше кейиснама билдирип атыр. Шикәр хәзлиги бұзылды.

Маман олардың ғәзебинен албырамады.

— Босаттым, жас үлкенлер! Үш күн болды кеткенине. Ғапылда қалмасын деп сизлерди өзим ізлеп шықтым.

— Байлаң қолын! — деп бұйырды шайық.

Шайық пенен хеш қашан қарсыласып көрмеген Маман қашпады, қарсылық көрсетпеди. Екинши жерде от жағып атларға қараұйлап отырған бий қосшылары шайықтың дауысын еситип жуұырысып келди.

Хәмме жабылып Маманды шомдай құндақлады. Аманлықтың қолы артына байланып, атына терис мингизилди. Маман ат үстине бөктериү қылып кесе таслады.

— Марапатқа тойынып өз халқының арын сатқан бұндай шөже қоразды сарсаң кесек қылып өлтириү керек, — деди шайық.

Ырысқұл бий:

— Дурыс, шайқымыз! — деди.

Дәулетбай бий:

— Бұндай шөже қораздың барынан жоғы! — деди.

Бийлердің қарсы келгени болмады.

Шайыққ лебиз еткен нәрсе орынланбай қалмайтуғынын хәттеки Ғайып хан да қарсы хештеңе демейтуғынын Маман билер еди, сонда да жыламсырамады, жалынбады, қайтама:

— Маман дурыс еткен дейсиз, еле ата — деди гүбирленип. Хәм Аманлықтың "кисинің билегіндеги кисенди шешіўге ерлик етпестен бұрын өз билегиң хәкқында ойлаў керек" дегенин есле, оған қарады. Аманлық тислерин ғашырлатып, адалатсыз шайық пенен бийлерди шайнайжақ кейипте екен. "Аманлық өзинди тұт, маған хештеңе деме" деп сыбырланды. Шайықтың әжийнеси тырысып, Маман бөктерилген атты қамшылап-қамшылап жиберди. Ат Маманды екшеп-екшеп жортты.

8.

Аманлықлардың келиўин асығыслық пенен күтип жүрген Аллаярлар жаман хабар еситти:

— Маман өз халқына қылаплық қылған. Өлтириледі. Сарсаң кесек қылып өлтириледі.

Аллаяр исенбеди. Бул бир сандырақ! Маманлар Абылқайыр ханның аўылында. Келсе, Аманлық хабарласпай қоймайды. Мұрнына шамал енген жағдайда да, өскен уясына бир үңилместей хәкке болмаған шығар. Ең болмаса, Алмағүлине келеді! Ол ұсы исеним менен жаман хабар таўып келген балаға "аўзың жамаи жерден тесилген" деп шекесине бир шаппат урып, дауысын гүм қылды. Сол, сол екен, аўылларда тиленшилик етип

жүріп, Маманиың өлими жөнінде еситкен басқа жетимлер де Аллаярдан қорқып хеш хабар айталмады. Аллаярдың минезин билетуғын Бектемир ғана Маманның өлими белгиленген күни жол тапты:

- Еситтиң бе, Аллаяр аға, орыс бенделер қашып кетипти.
- О, нәлетни! кәпирлер. Қараұылларды өлтирип кеткен бе?
- Озлериниң орнына қамап кетиттти.

— Ондай қараұылларды таў басынан ылақтырыў керек. Халықтың айбатынан айырған неткен қарамзадалар өзи?

— Және бир ғарры шала жансар табылыпты. Шайқымыздың хызметкери екен. Бул истиң себепшилерин бүгин өлтирсе керек. Сарсаң кесек қылып өлтирсе керек.

— Әлбетте, өлтирсин, — деди Аллаяр. — Онда хәр бириңиз бир тас алыңлар. Қорлық көрген елимиздің бенделерин азат еткенлерге тас ылақтырыў саўап. Асығыңлар!

Олар топарын бузбастан шапқыласып келгенде, жетим еменнің этирапы бық-жық адам еди. Хәр кимнің қолында бир тас. Бәри саўап излеп келген. Аллаярлар адамлардың қолтығы астынан сүңгисип алға өтті. Қаплығысып — "қайда, сатқын қайда деп бақырысты.

Маман менен Аманлық еменге байланған, ийин тиресип тұрыпты. Олар қанша сыр бермеймиз деген менен шаршағанлықтан басларын көтере алмайды. Төмен ийилип кете береді. Маманның бети қан, кийимлери тилким-тилким. Аманлықтың бетиде қан жоқ, бірақ искен, Аллаяр оларды танымады.

— Сатқынлар, кәнекей? — деп жар салды. Аманлық бир шекелеңкиреп Аллаярға қарады. Аллаяр оларды шырамытады, лекин танымады. Оң жағында ғайып хан, шайық хәм бийлер түр еди, шайық тас пенен келген жетимлерді көріп қасына шақыртты.

— Әне, нағыз ел сүйгиш дәў жүреклер, — деп марапатланып ғайып ханға бурылды. — Ханымыз, баслаў керек.

— Сиз баслайсыз ба? — деди хан шайыққа. Дәстүр бойынша ең мерген адамның қолы менен үш тас ылақтырылады. Ең болмаса, биреуі тийиуі керек. Оннан соң қәлеген адам ұра береді. Егер әуелги үшеуі де гөзлеген адамға тиймесе, айыпкер қутылады. Сол ұшын шайық жүрек ете алмады.

— Ханымыз, Ырысқұл бий ұрса қалай болар екен? — деди.

Ыпысқұл бий ханға тәжим етти хәм жас кишиси Есенгелдиге тас ылақтырыў лийкинин бериўди соранды. Ханға бәри—бир сыяқлы шайыққа қарады. Шайық сәл ойланып алып ұрықсат етті.

Есенгелди шырпынып тұр екен. Еки адым алға шығып, "бисмиллә" деп жерден тас алды. Шайық оның әуели қайсы айыпкерге гөземекши екенін сорады.

— Маманға, — деди Есенгелди.

— Мулт кетпесін — деп ескертті Ырысқұл бий.

Маман менен Аманлық көз астынан қарап тұрыпты. Олар байлаулы халында басын былай-былай бұрыуға ғана хақылы

Есенгелди сары шекпениң шалғайын қайырып тисленип тұрып оларды алдарқатып-алдарқатып тасты жиберіп қалды.

Аманлық шалтлық қылды. Маманның басын басы менен тасалап үлгерді. Жети адым аралықтан келген тас Аманлықтың шекесінен қан жосытты. Ол шыдамады. "Аллаяр! — деп дауыслады.

Аллар селк етті. Байлаулы ғұналыларға жүдә сығаланды. Таныды. Хеш кимди тыңламай алға жууырды, хәм оларды арқасына тасалап жыйын тәрепке көкірегін керіп Маманларға: "беккем тұрың, батырлар, көзлериңіз мөләрмесін" — деп сыбырлады. Есенгелдиге ашшы бұйрық етті. "Ур, ур, қоңыраттың қоңызы! Аяма!".

Маман өзине батыр" деген сөзді еситпеген еді. Аллар қәдимгисінше күлкі үшін айтып атыр десе керек, мыйығынан күлді хәм оған "өзің беккем бол, абайла" деп ескертті.

Усы ўақытта Есенгелди гөзлеп-гөзлеп және бир тас жиберіп қалды. Тас Аллардың көзине дәл тийиди. Қарашығы атылып, бетін басыуы менен төмен шөгіп:

— Жетімлер! Маманды қорғаңлар! жетімлер ... — деп жығылды. Жыйынның арасында тұрған балалар бирін-бири шақырысып, алға қарай жууырысты. Қол ұласып Маман байланған еменди қоршады. Бақырысты.

— Маман бий үшін бәриміз өлеміз! ...

Қара көзлерде абыржыу пайда болды. Құр бузылуыға қарады.

— Көз жасы көл адамлар, келиңдер! — деп шақырды Аманлық.

Құрдың жартысы дерлік ығылып келип еменди қоршалады.

Соңғы жыллары бұндай өлим, бұндай жетімлер бирлиги болмаған еді. Хан утылды. Шайық албырады. Ырысқұл бий пәнт жеп жән-жағына қарады.

Көпшилик талап қоя баслады;

— Ханымыз, азат етиңіз?!

— Қыршын жанлар қыйылмасын!

— Шайқымыз, ерке шәкиртиңизди сорап алыңыз?

— Бизди жау қырғаны аз емес, енді өзлериңіз қырмаң.

— Өзимизди өзимиз қырып болдық қой ...

Шайыққа бұл гәп тәсир етті. Гүрсинип, гүбирленди: "өзимизди өзимиз қырып болдық"... Бұл Ырысқұл бийге де тәсир етсе керек, әуелгі кейпинен өзгеріп кейін бәсти.

Хақыйқатында шайық ел бирлигин бузбау үшін ұсы өлим жазасын сорағаны болмаса, қыяметлик досты Оразан батыр келгенде не жууап берерин билмей сарсылыұда еди. Хан алдына жығылды:

— Ханымыз, пәрманыңызды бузыұға лебиз бериңиз.

Ғайып ханның пәрұайы пәнсери. Халықтың шожып, хәрким хәржақтаи даұыслап атырғаны үшін пәрманын бузыұға ишинен келисти. Лийкин, шайықтан талап етті.

— Бұл пәрманды бериұиме сиз себепкер болғаныңызды дуйым журтқа уқтырыңыз!

Шайық тикейди. Халық оның еки сөйлегенин еситпеген еди. Енди бәри қыйын көринди. Жүзи көгерди. Тили тығылды. Халық еле шұұласып, айыпкерлерди әпиұ етиұди талап етип атыр. Шайық хештеңе еситпеди. Мийинде бағанағы бир гәп ғаұлады да тұрды. "Өзимизди өзимиз қырып болдық"... Басы қалтырап еки қолын жайды. Жалбарыныұ даұысы менен халыққа мүрәжат қылды.

— Халайық, тыңлаңызлар. Ханымыз кең пейил адам еди. Бұл быламыққа мен гүналыман. Ханымыздан кеширим сорайман. Айыпкерлерди әпиұ етсин.

Жұрт силтидей тынды.

Хан келте қолын көтерип:

— Әпиұ етилсин! — деп хаұаны бир кести...

* * *

Күни-түни келгенде Аманлық қыйналып нан таппай ашлыққа буратылған күни дұньяның хеш қызығын сезбес, өлгиси келер еди. Әттең жалғыз тұұысқаны Алмагүлди аяйды. Анасы өлер алдында: "Алмагүл тири болса, маңлайына шаң тийдирме. Анамның көзи деп бил, ұлым" деген. Анасының сөзин қыймайды. Ол жыласа, анасы жылап отырғандай, ол қабағын шытса, анасы муңайып отырғандай көринеди. Дұньяда жасаұы тек Алмагүл үшін болып отырғандай.

Халдан кеткенине қарамай, жазадан қутылыұдан жарты ылашыққа асықты. "Палапаным, шүйкилдемеди ме?" — деди биринши ұшырасқан Бектемирге.

Алмагүл гүёенинен хэзир босанған қэзыдай секирип әжағасының мойына асылды.

Аллаяр көзин таңдырып жатып, оны сораўға тутты.

— Бұл не мойны жуўанлық?

Амынлық жуўап бермей-ақ Аллаяр минберлетти.

— Сол ушын да жети атасында бийлик болмаған адамға исенбейди, Жақсылық қылып атқа миндирген ақ пейилди жолдан шығарып, неге ақылсыз болдың?

Аманлық шыдамады:

— Өйдеме, Аллаяр. Екеўимизде де гүнә жоқ. Ким еки жүзли болса, гүна сонда.

— Ким олар? — деди қызықсынып Бектемир.

— Оларды биле бересиз. Маман орысларды босатқанда елдің айбатынан айырыўды ойламады. Елди гүнадан пәк қылды. Көз жасларды кемиткиси келди. Сөйтип жәбир шеккен бенделердің пәтиясын алды.

— Яқшы дем алыңлар.

Аманлық пенен Аллаяр сабан төсекке қатар жатты

* * *

Мурат шайық қапа. Еки сөйлеп қойғанына қапа. Әзелден неге қызды? Ақыры Маман өз баласындай емес пе? Ашыўлы бийлердің ырқына неге көнди? Ол тисленди. Нуқыл тислери астынғы еринин бөлгенше тисленди, бөлмеді. Енди Маманның кеўлин алыў керек. Қәйтип? Оннан да кеширим сораў керек пе? Бұл жүдә пәслик болады. Адам айтқысыз пәслик болады. "Шаршадым, мий орталанды. Жүк аўыр", деп гүбирленди өз-өзинен.

Үлкен отаўдың қапталында кепиреннің үстине дастықты бийиктен салдырып жатырған Маман көрпе астынан сығаланып, шайықтың кейпин, хәтте ойын аңлап жатыр еди.

Көрпени әстен серипти.

— Шайық ата, Аманлыққа қарындасы менен тұрғандай ылашық соғып бериўге жәрдем етерсиз бе?

Маманның өзи сөйлегени жақсы болды. Шайық жанланды.

— Жат, балам, дем ал. Жәрдем етермен.

Шайықтан ўәде алыў қыйын. Берсе бежереди. Маман тыныш ғана уйқыға кетти.

* * *

Бундай қолай кегирдек келер ме, аўзы былшырап иле алмай, үлкен урыўды жер менен жексен қылар ма?

Және утылған қоңырат бийлериниң қайтысындағы гәпи усы. Бирин-бири нықыртады, бирин-бири айыплайды. Сүзисетуғын қошқарлардай дүңкийиседи.

Ырысқұл бий гәпке араласпады. Ханның ерк бергенине ойсыз қуўанып, Есенгелдиге исенгенине бармағын тислеп тек өзін айыппап киятыр.

— Бәрине Ырысқұл хан айыплы!

Ырысқұл бийдің қулағы ербең етті. Неге? Хан деген лақапқа марапатланып па? Жоқ. Бұл оған үйреншикли лақап. Гүллән қоңырат урыўының бийлери, байлары өз-ара сөйлескенде, оны, үлкен бийин — хан деп атайды. Бұл жағынан оларға басқа урыўлар таңланысып, хәттеки, қызғанысатуғын еди. Аўызбиршиликке көз тийди. Өзинен киши бийлерден, атақлы байлардан аўыр сөз еситип, дәкки жеп көрмеген адамға бұл гәп аўыр тийди. Жуўан, жыйрық-жыйрық мойнын бұрып алара қарады.

Ырысқұл бийди айыптаған атлы, қоңыраттың шүллик тийресиниң атақлы байы Жандос деген еди. Кызылаласының жуўенин тартыңқырап, Ырысқұл бий менен шекинисиўге мейилленди. Қара шоқ сақалы дирилдеп, ернин жапқан өсик мұртлары жыбырлап, қыйық көзлери Ырысқұл бийдің айбатлы нәзерине түсип еди, шыдамай атының жуўенин еркине жиберди. Олардың қоразланғанын сырттан бақлап киятырған жолдаслары үнсиз. Бирақ намысын қолдан берген бийге орынлы айтылған биринши тикенекли гәпке хәммеси ырза болып киятыр. Кек қысқан Жандос бай шыдамады. Өз-өзинен сөйленди.

— Ябыларда өш кетти. Қайтарылмаса, жүзимиздің жерге қарағаны-қараған.

Ашыўға бұўлыққан Ырысқұл бий бирден дәлил таппай қалдыма "ол балада Мурат шайықтың кәраматы болса керек" деди әстен.

Есенгелди хәммеге көрсетип қамшы тұтқан қолының ийнин шеп қолы менен уўқалады.

— Әйтеўирде тас ылықтырған ийним сызлап киятыр.

Бұған қоңырат бийлериниң қайсысы исенди, қайсысы жоқ, нәмәлим. Хәркимниң өз билгени ишинде қалды. Хеш ким сейлемеди.

Олар өткен сапары да усы жол менен ұсылайынша ашыўлы, жабатуғын үзик булттай түнерип қайтқан еди, хәзир де солай. Атлылардың шоғы

бузылмастан, изде бурқасынлы шаң қалдырып кетип баратыр. Кәйерде иркилип, қәйерде қандай зыян тийгизеди, хәзирше сыр.

9.

Жаз өзін алдырып самал желемиклениўге қарады. Базда ұйтқыған шаң көтерип ескен желемикке шыдамай жапырыла бас ийгени болмаса, хәттеки, ең әззи гияға шекем өз липасында, өзгерис жок. Жасыл, жупар ийисли. Қарасаң көз тартады, ийискесең кеўил йоштырады.

Мурат шайықтың есиги алдына келип хызметкерлердің шығыўын күтип, торысының жүўенин тартқан, аш-өлең ұзын қара жигит зәңгиге ширенип тұрып, таў басында жанлы еки ноқат көрди. Бири әжжели тасқа, екіншиси қара тасқа қонақлаған бүрkitлерге мегзейди. Аралары жақын.

Соның арасында муртлары жаңа тап берген, арық ғана қара-пәрең, еңсеси сәл иймеклеў, дөңгелек жағалы бөз көйлеги бар хызметкер жүўырып шықты. Төбел торыны жылаўлап, "сүйенип түсе ғой" дегендей атлының зәңгигигине келип ийнин тутты.

— Атам үйде жоқ па? — деди атлы.

Бул атлы Мурат шайықтың үлкен ұлы Хелўет еди. Ғайып ханның үлкен ұлы Убайдулла султан менен Орь қорғанында ислеўшилерге азық апарып қайтып келип тұрғаны. Ол еле аўылдағы өзгерислерден бийқабар еди. Хызметкер жүдә жуўас, жүдә миннетдар даўыс пенен шайықтың жоқ екенин, кеше "Жаңакент" бетке Ғайып хан менен шикәрға кеткенин айтты.

— Хо-хо, анаў таў басындағы еки ноқат атлылар емес пе? — деп Хелўет қамшысын шошайтты.

Хызметкер иймеклеў мурнын бир тартып қойып, таў тәрепке бурылды, көре алмай, кир-кир шашының етеги менен жазық маңлайына сорғалаған терге қосып қыйық көзлерин сыпырды. Атлылар екенин тастыйықлады.

— Қыстаў тапсырма бар еди. Биреўи атам емес пе екен? Басқаларда ондай ат жоқ еди ғой.

— Ақ боз ғунан Оразан ұлы Маманға берилип еди. Әне көзим илип тур. Маманның өзи. Бүгин азанда Аманлық пенен бирге, жеримиздің ойлы-бәлентин көремиз, деп кетип еди, ойлы-бәлентти нәзерлеп тұрғаны шығар.

— Аманлық болғанда, анаў үрпек бас қарындасы менен жүретуғый дийўана ма?

— Аўа, сол. Айтпақшы, сиз жоқ едиңиз-аў, — деп хызметкер кейинги бир ай ишинде аўылда не жаңалық болғанының уңқыл-шуңқылына шекем қалдырмай, тез-тез сөйлеп берди.

Хелўет немқурайдылық пенен аттан түсти.

Хызметкер атты байлап атырып та, сол еки ноқатқа қарады. Неге қозғалмайды, соларма я басқа нәрсе болып мырзасын алдап қойды ма? Алдаса кеширим сораўы тийис.

Маңлайына қолын тұтып және ұзақ тигилди. Солар. Қолларын қыймылдатады.

Ырысында да Маманлар еди.

Соңғы ўақыядан кейин Маманды хан шақыртпады. Айыққанша үйде болды. Зерикти. Атасының Хорезмге кетип баратырып айтқан нәсиятының бирин еследи. "Өскен жердің ойлыбәлентин аңлап барыў керек". Бүгин азаңда атланды. Аманлықты ертип келип екеўи атланды.

Мине ҳәзир олар таў басында бийиктен ойға қарап тұрыпты.

Биринши гезекте аўылдың қубласындағы жалғыз емен көзге тасланды.

— Қарап жибер, Маман аға, тирексиз, панасыз мисли жалғыз қараўыл, — деди Аманлық.

Маман күлди.

— Ойшылым, аўылға қара.

Екеўи ат үстінде тикейисип аўылына нәзер таслады.

— Пәстеги аўыл — мисли сынық жарты қазанның ернегине жабыскан жүўери гүртиктің қаспағы, — деди Аманлық.

Маман және күлди.

Аўылдың арқа шетінде еки адамның ата қораздай ұрысып атырғанын көрип қалды.

— Көрип тұрман, танийман да. Екеўи де ғарры. Қоңсылар. Еки үйдің арасындағы таўық кетектің орны ушын ұрысы бар еди. Соның даўамы шығар. Буннан бұрын да олар қоңсыларға талай-талай тамаша берген.

— Адам баласы жерге қашан тойып, қашан қанаатланар екен?

— Бәлким ҳеш қашан ондай болмас, — деди Аманлық.

Үйлердің араларында арман-берман асыр салып жүўырысқан балалар, шығыс тәрепте бир қораның қыспағына сүйенип құшақласып тұрған ҳаял менен еркек көринди.

— Анаўларды танийсаң ба? — деди Маман.

— Шамалайман, олар қыз бенен жигит емес, ойнаслар,

— Қоя ондайды! Қыз бенен жигит — де.

Аманлық қарсыласпады.

Аўылдын күн батысына көз жиберисти. Атлы бирей алдындағы еки пияданың өкшелерин бастырып, ұзын сырық пенен сабалап, аўылға кирип киятыр. Маман оның не көринис екенін билмей түр еди.

— Урлық еткен сорлылар болыў керек, — деди Аманлық.

— Олай болса ұрсын. Еменнің әтирапына қара, тап жаңа жоқ еди ғой, — деди Маман. Аманлық қарады. Еменнің астына ҳәр жақтан өңшең жалаң аяқ, жалаң бас, аш-арықлар келип атыр екен.

— Олар Жалайырдың жетимлери. Бәрха ұсындай ўақта жыйналып артық аспай нан-пан тапқанлар ашларына усы кәрада берип тойдырады. Сөйтип кимлер қайсы аўылға тиленшилик етиў кереклигин ойласады.

— Шайқымыздың отаўы алдында иркилген атлы ким?

— Ким болса да жиңишке. Шайықтың үлкен ұлы — Хелўет шайыққа усайды.

— Жоқарыда ойлы-бәлентлик айқын көринеди екен. Аманлық, бәрін көрип болыў қыйын, кетейик.

— Мениң де жоқарыдан биринши қараўым еди, сырлардың изи таўсылмайды екен... Кеттик.

Батысқа бурылды. Еки шақырым жүрмей-ақ "ўай-ўай, жәрдем ет, қутқар!" — деген аянышлы даўыс еситилди. Екеўи де шыдамай, атларының саўрысына қамшыларын басып-басып жиберди. Өртекедей ойнақлаған ғунанлар демде-ақ даўыс шыққан жерге жеткерди.

Еки аяғы, еки колы өз таяғына қосып, арқасына байланған бирей, дүстөменине жатыр. Аманлық аттан түсе сала оның жүзин жоқары қаратты. Бет-аўзы топыраққа былғанып, мұрнынан зирек-зирек кан жосып атырған бир ғарры.

— Шырақларым, иркилмеңдер! Жалайыр аўылының падашысы едим, малларымды еки қара атлы айдап кетти. Былай-былай, — деп ғарры арқа таманға қол силтеди.

Олар, ғарры колын шошайтқан жаққа қуйындай ушты. Талаўшылар еле алыслап кете алмай атыр екен, көз ушында шаңғыт көринди. Хә демей-ақ жетти. Қырықлаған сыйырды еки қара атлы айдап баратыр. Онша асықпайды. Буларды көрип қашыў орнына, иркилди. Маманлар да қорықпады. Жақынлап бара берди. Талаўшылардың екеўи де бетлерин қара тери менен таңып, қара қылқа, қара тумақ кийген. Хәтте қылышларының қынаплары да қара, саплары да қара, атлары да қара, тап күйик ағашлардан соғылғандай бирейлер. Хәўлығыўды билмейди. Өсик қара қаслар астынан жылтыраған көзлери булардың атларында.

— Атың жорға ма, жүрмел ме? — деди олардың бири.

— Ҳәм жорға, Ҳәм жүрмел, — деп Маман жуўап берди.

— Ойнама, бала!

— Биз ойнап жүрген баллар емеспиз, алдыңыздағы малларды қайтарыўға киятырмыз.

— Ҳә, сөзиңе қарағанда жеделли көринесең, сен Маманбысаң?

— Аўа.

— Бизлерди ким деп тұрсаң? — деди әдепки сөйлеген талаўшы.

— Сизлер жердің сүтинин тайдырайын деп жүрген құдабийзарларысыз, — деди Маман.

Талаўшылар теңнеи ўахаҳаласты.

— Не дедің, не дедің? Жаның керек емес пе өзиңе? Кәне атларыңызды бурың. Бурмайсыз ба? Мал керек пе? Онда қайсысыңыз еки сыйырдан алып қалың. Сизлердің падашы ғаррыңыздай жылайман, ашкөз емеспиз. Изимизден ийттей жортып қалмағансоң байлап кетип едик. Барып босатың. Өзи сондай сүї көз ғарры екен. Бир жылайды, бир жылайды, — деп олардың бири сөйленип, Маманға жақынлай берди.

— Тоқта. Түсиң! Сизлер төккен көз жасларға жердің сүтини төтепки бере алмайды, — деди Маман ҳаўлықпай.

— Пай, гәп болды-аў. Сол жылайман ғарры ҳәзирети қызыр ма?

— Жоқ, түсинің ақыры, — деди Маман. — Жерге көп салмақ түспеўи керек.

— Сонда сол ғаррының салмақлы болғаны ма? Мен оны бир қолым менен байлап кеттим, — деди жеделленип.

— Аўырлық оның өзінде емес, көзінде. Билиң, дүньяда адамның кезинен аққан жастан аўыр нәрсе жоқ. Жерге салмақ сала бермең ақыры?

Тонаўшылар ат үстінде таңылған өлидей азмаз сөйлемей турды да, бирден атларын артқа бұрып қамшылап-қамшылап жиберди.

Қәпелимде олардың көз ушында жалп-жалп шаўып баратырғанына Аманлық:

— Гәптиң теркинине түсинди, — деди.

— Әй, билмедим, — деп Маман малларды қайырыў ушын алға жүре бергени, көз ушында киятырған онлаған атлыны көрди. Булар шикәрға шығып баратырған Ғайып хан, Мурат шайық Ҳәм басқалар еди. Маман менен Аманлық малларды қайырып, топлайман дегенше, бир қора ийтлер менен олар жақынласып қалды.

— Бұл не мал? — деди Ғайып хан.

— Жалайырдың малы екен, ханымыз, жаңа бир-еки урыдан алып қалдық, — деди Маман.

Ғайып хан ғарқылдап күлді:

— Қәдемлериңіз қайырлы болған екен, айдап апарып бериңдер. Есим бийге айтып барыңдар, ғайратлы жигитлерден падашылар қойсын.

— Ая, балаларым, хан мақұл гәп айтты, — деди шайық, — мал деген елдің ғауғасы. Бүйтип ұзаққа бақтырғанша, аұылының дөгерегінде бақтырсын. Айтпақшы, Маман, үйден қашан шықтың? Хеләетти көрдің бе?

— Хаў шайқымыз, жаңағы гәп естен шықпасын. Орь қорғанына кететуғын елиў пилтабанға бас қылып бұны жиберемиз, — деди хан Маманды ийеги менен нұсқап.

Орь қорғанының құрылысының созылыуына байланысly Киши жүзге адам күши салынған екен. Абылқайырдың орнына ўақытша отырған баласы қарақалпақлар елиў адам берсин деп айтып жиберипти. Бұл хабарды бүгин таң азанда Орь қорғанынан келген Ғайып ханның ұлы Убайдулла султан айтып келипти. Енди үлкен хан бұйрығын тәрк етиўге болмайды. Қарақалпақлардың бир бийи сол елиў адамды басқарып Орь қорғанына кетиўи керек. Қорған питкенше басында болады. Бұл жұмысқа Ғайып хан Маманды қолай көрипти. Мұрат шайық ханнан изде қалып ұсыларды түсиндирип еди.

— Мақұл, — деди Маман қысқа ғана.

Олар малларды айдап келип падашысына тапсырды да, хан менен шайықтың тапсырмасын ескертип, енди жазықлық пенен туп-туўры арқаға қарай шапқыласып кетти. Бұл жақтан Сырдәрья ағады, бұл жақта Айғара бийдің аұылы турады.

Жайлаўларды өтип, далаңлықларды изде қалдырып, қуаш түсликтен аўа баслаған гезде қазақ аұылына жақынлады. Аұыл төрт тәрәпин жазықлыққа берип, қонысласқан екен. Қубласы гүл майданшасына ұсайды. Көз жетпес көғалай кеңисликте ат баұырынан дала гүллери өскен. Бұл жас жигитлердің кеўлин көтерди, нәзик қыялларға жетеледи.

— Усы гүл арасында бир қыз ушырасса, не қылар едиң? — деп салды Маман,

Аманлықтың жүзи қызыл гүлдей қызарып, ақ гүл ғұмшасындай тислерин көрсетип күлди.

— Неге күлесең?

— Мен қыз ушыратып көрмедим.

— Айғара бийдің дала гүлине мегзес қызы бар дегенди еситип едим.

— Мен дала гүлин жақсы көремен.

— Қалайынша?

— Дала гүли дүньядағы бийғәрез, ашық гүл. Құяшта сондай жарқырайды, үзип алыўға көз қыймайды.

— Ондай гүлди мен де жақсы көремен.

— Онда Айғара бийдің қызы дала гүліндей жарқ етип алдымыздан шықса не қыламыз?

Маман күлди.

Екеуі өзлериниң сөзлерине өзлери күлисип баратыр еди. Көз ушында қызыл көйлеги оттай лаўлаған биреу көринди. Екеуі теңнен қолларын маңлайына тутып, қарап "хақыйқат дала гүли екен" дести де, теңнен ат қойды.

Қызыл көйлекли қыз хақыйқаттан да Айғара бийдің қызы еди. Ийнинде тезек салатуғын қабы болғаны ушын екеуі де танымады. Сұсы басты ма, ҳеш қайсысы гәп баслай алмады. Аманлық қыздың көзин алып Маманға ым қағып "гәп айт, аманбысаң айт" деген ишарат билдирди. Қыз олардың албырасып тұрғанын сезді де, алдына қарай тезек терип кетти. Булар я ериўдің, я қалыўдың есабын таппады.

Аманлық шыдамады:

— Ха қыз, Айғара бийдің аўылы қайсы?

— Усы аўыл.

Екеуі де зәңгиге ширенисип алдындағы шоқ-шоқ қара үйлер менен суўын—суўын қосларға, олардың арасында үйме-үй жуўырысқан жалаң аяқ тиленшилерге, ҳәр жерде екеу-үшеу болып жәнжеллескенлерге қараған болып, бир қапталлап қыздан көз алмады.

— Атың ким, қарындас? — деп сорады Аманлық қызға қайрылып?

Қыз азғана ийбенип турды да:

— Ақбийдай — деди.

— Елиңе барсақ суўсын ишермиз бе?

Қыз және азғана гидирип:

— Қазақта суўсын бермейтуғын үй болмайды, ишерсиз. Тартынсаңыз анаў бизиң үйге барыңлар, — деп үлкен ақ отаўды көрсетти.

Маман да, Аманлық та қызға "бирге жүрейик" дей алмады. Қыз жөнине кетти.

— Булардың ханынан ахырет көрсек те арғымызда жоқ. Бул аўыл азапласа, ашыў менен барып босататуғын тұтқынларымыз қәне? — деди Маман.

Бул астарлы сықаққа Аманлық күлди.

— Көре берейик, бул аўылға ярамазан айтып, нан тилеп талай келгенбиз. Қыз силтеген отаў Айғара бийдики.

Қара сақаллы, жалпақ мұрынлы, өсик қаслары астындағы үлкен көзлери еле рәушан жылтыраған, қызыл жүзлі Айғара бий есигинің алдына шығып, құндыз қыстырғышлы малақайын шешіп әстен ғана басын қасынып тұр еді. Шамасы ой үстінде. Қолы басынан қозғалмайды.

Туұрылап киятырған қос атлыны көре сала малақайын кийди де, қарсы қарап жүре берді.

Жигитлер бийден бұрын сәлем беріп үлгерді.

Айғара бий олардың сәлемін қабыл етіп, екеуінің атын екі қолына жетелеп үйіне қарай тартты.

Маман бұл кисинің мийман дослығы, қонақты алыстан күтіп алатуғыны, хәттеки, ауыл арасынан, бийдәрек жолаушы өтіп баратырса, қайырып ең кемінде сұйсын ишкизіп жиберетуғыны хаққында еситкен еді. Ат жетелеген бийдің күнге күйреген қаралтым желкесін Аманлыққа көрсетіп "көрдінбе, ат жетелеттик" деген мақтаныш пенен көз қысып қойды. Айғара бийдің есигіне жақынлауға бата алмай, сырттан қайыр сораитұғын Аманлық, енді ол кисиге атын жетелеткеніне қысынып, шып-шып терге түскен еді. Маман бұны көріп "сыр алдырма" дегендей ийегін тиследі.

Қонақтар үлкен отауға түсірилді. Бұл отаудың ошағына жалынлы, түтинлі от жағылмай, тек тезек жағылады екен. Үйдің кереге, уйықлары, шаңырағы мұрынның қанындай қызыл, көклери шийкил сары, кийіз үзиклери қардай ақ, басқұр-баұшуұлары шылт жаңа.

Айғара бий жигитлер менен отырып аманлық-есенлік сорасты. Оразан батырдың Хорезмге кеткенін биледи екен. Мұрат шайық хәм басқа да бийлердің хал-жағдайын, ден саулығын сорастырып болып, өзи шығып кетті. Орнына бағанағы дала гүлі Ақбийдай пайда болды. Жигитлер өз-ара ым менен сөйлесті; "Қызы менен далда сөйлескенімізді, қызының силтеуі бойынша келгенімізді есигинің алдында тұрып көрген. Ақыллы адам екен".

Ақбийдай қымыз құя баслады. Бұл жағдай жигитлерді хәм терлетті хәм йоштырды. Далада көргенде самал зәлел етіп, азғана шаң басқан лала еді, ал қымыз құйып отырып сыртқы әлемнен бийқабар, хәзир ғана бірден ашылып кеткен лаладай жанды. Басындағы құндыз қыстырғышлы қызыл мақпал тыслы дегелейинің сағымы менен бети қызарды. Жүзі қызыл алманы сүтке малып алғандай еді. Оң бетинің алмасындағы күлегиш шұқырына, кәса көзлерине, екеуі теңнен мұптала. Хәттеки бирин-бири умытып отыр.

Кешқурын үйге бир топар жигит киргизилди. Бәри Маманлардың тең құрбылары. Айғара бий оларды бири-бири менен таныстырды. Өгиз сойдырып күтті.

Жигитлери Айғара бийдің кеби сыяқлы, илме ғайыптан сөйлемейди. Ашық минез мийман дос екен. Азанда Маманларға "кетпең" деп хәммеси мирәт салды.

Маманның және қоныў иштейи бар еди. Бирақ Орь қорғанына кетиў жөниндеги ханның тапсырмасы асықтырды. Жалына-жалына атланды.

Ақшам бирге отырысқан жигитлердің басшысы Айғара бийдің жунғар шабыўылында қазаланған жалғыз ағасынан қалған қарар көзи Мырзабек атлы мырза еди. Мырзабек мырза үш жигити менен төртеў болып ҳәр атты екеў-екеўден жылаўлап, аўылдан қарагөрим шыққанша узатып:

— Жеримиз, құяшымыз, самалымыз бир, сонлықтан шырайымыз, тилимиз бир, ҳәтте жасымыз бир екен Маман. Келип тұрыңлар, — деп қалды.

Маманлар бундай иззетти ҳеш кимге қылып көрмеген, өзлери де бүйтип иззетленип көрмеген еди. Бул ибарат аларлы ҳұрметке таң қалысты.

— Аманлық, не сездің? — деди жолда Маман.

— Тилим жетпейди, аға. Бирақ Абылқайыр ханның аўылы менен бул аўылдың қайқурлым ойлы — бәлентин сездим, — деди Аманлық жүдә таңланғанынан ҳәр сөзин нықлап.

— Аманлық, мен Ақбийдайды жақсы көрип қалдым. Не дейсең?

Көкиреги өскин жас бий бул гәпти биринши айтқаны ушын Аманлық ҳештеңе дей алмай тығылды. Себеби, өзи де ұсы ойда еди.

Маман оннан тез жүўап ала алмағаны ушын қаға берди қылды.

— Аманлық, дәрт тилте ұрса — сөз, көзге ұрса — жас болып шығатуғынын еситкенмен. Дәрт иште қалса, тилди байлайтуғынын ҳәзир билдим, — деди.

— Кеширерсиз, бий аға. Қам сүт емген бенде қам қыялларға берилип кеткен болар. Әлипайым қазақтың бир лаласы қарақалпақтың үлкен бир отаўына жыға болса, налышым жоқ.

Аўылға жақынлаған сон Маман өзинен хабар болғанша Аманлықтың дем ала бериўине урықсат етип қайтарды.

* * *

Дем алыс, бийпарық, бийғәрез күнлер көпке созыламады.

Ғайып хан гүллан урыўлардан қырық сегиз пилтабан (рабочий) жыйнатып, Маман хәм Аманлық пенен елиў қылып, жас Маман бийдің басшылығында Орь қорғанына жұмысқа жиберди.

10.

Қоңырат урыўының қонысласқан жери Жаңакенттен атлыға бир мезгиллик қублада, Аралға жақын. Батысы теңиз, қалған үш тәрәпи бир-бирине ұсас. Көз ушында өркеш-өркеш құмлықлар, түйе өркешиндей пәскелтек таўлар, көз жеткисиз кеңислик далалар, қыйлы-қыйлы гия өскен мал жайлаўы.

Аўыллар шоқ-шоқ болып, бөлек-бөлек қонысласқан. Хәр қайсысының арасы бир-биринен ат шаптырым, базылары мезгиллик жол. Хәр бир шоқ аўыл үлкен қоңырағ урыўының бир шақабы. Бирақ бәри аўыз бирликли. Той-мерекеси менен садақа-жыйыны бир-биринің қатнасығысыз өтпейди. Бир аўылында қандай ўақыя болып атырғаны екінши аўылға самалдан бұрын жетеди. Бас бий Ырысқұл бийдің аўылы —хәммесине дерлик ортақ, ортада. Өзи таңлап қонған. Жоқарыдан посып келгенде, басқа аўылларының бәрине қоныс таңлап, ортаға үй тиктирген өзи.

Гүллән бийлер, ақсақаллар бир жақтан қайтса, әўели Ырысқұл бийдің үйине келип, айран—шалап ишип дем алғаннан кейин дийханның бир алақанынан шашылған тұқымдай жән-жаққа тарқасар еди. Бул сапары аўыз биршилиқ қашты. Мурат шайық аўылынан ашыўлы шыққан бийлер урыўдың шетине келгенше үндеспеди. Шетки аўыл Жандос байдың аўылы еди. Ол аўылына жақынлап атының жүўенин тартты. Оның менен бес-алты атлы иркилип, бир таўықтың өгей шөжелериндей, топарласып бөлинди. Ырысқұл бий көз астынан байқады, үндемеді. Ақ сақалы ерге тийген кишкене кисі, қоңыр — қасқа атының жүўенин тартып зәңгиге ширене жекиринди:

— Жандос бай, қайт кейниңе!

Тынышлықты, тымырықлықты бузған бул ири даўысқа хәмме тоқтады. Жандос байлар да иркилди.

— Сүйиндик бий, бойың шылым қабақтай болған менен даўысыңның пәтли екенлигин хәзир билдим, — деди Жандос бай атының басын шекшийтип тартып.

Бойы кишкене, бирақ оғыры ири даўыслы Сүйиндик бий орынсыз қызбайтуғын ғарры еди. Сонлықтан басқалардан аўыр сөз еситкенин оның туўысқан иниси Сағындық бағадыр хеш қашан көрмеген еди. Шыдамы

таўсылып, қызды. Жандос байға атын бурып, саўрысын қамшылады, бірақ көпшилик ортадан шығармады.

Байқошқар бий Ырысқұл бийдің жүзине қарап, оның ашыўға бұўлығып, қанасына сыймай тұрғанын көрди де, қыймылсыз Есенгелди тәрепке нәзер таслап "қыймылдама" дегендей белги берип, қамшысын силикти.

— Азғана шыдаңлар! — деди Ырысқұл бий.

Бийлер шоқланысып, атлары, көпирге тирелген бир пада қойдай, бири-бирине мингесип барып жөнлесті.

Жандос бай ең атақлы байлардың бири. Өзи бираз өжетлеў хәм ойсыз болған менен гәпине құлақ асыўшылары енепат.

Ырысқұл бий алға шықты.

— Жандос байдың мүддәхәсин тыңлайық! Айтсын!

— Айттым жолда, дұрыс айттым. Өзимнің Әжигелди, Хожагелди, Сұлтангелди, атлы үш ұлымды қатарға қосыў ушын айтпадым, қоңырат ушын айттым. Ырысқұл ханның ықласы кеткен Есенгелди ушын айттым. Душпан тири қалды. Енди я сол Маман өледі, я Есенгелди өледі. Билиң, билиң! Усыннан Есенгелдини өлтирсе, қоңыраттың қалған баласының аяғына ябылар жип тағып ойнайды. Сатып жибереди, билиң, билиң!

Жандос бай көп сөйлемейтуғын, Ырысқұл бийге көп қарсыласпайтуғын бай еді. Оның шыр-пыр болғаны бийлердің хәммесин абыржытқан үстине абыржытты. Хәттеки, Ырысқұл бийдің де мийи айланып кетті. Ақырын еситпеў ушын еки құлағын басты.

Жас Есенгелдинің қағаздай жүқалаң жүзиндеги қара көзлери ойнақшып, сүйен жағы қыймылдасып сала берді.

Бул жерде көп тұрыў бийпайда. Хужыбатлы ой келмейді. Сол ушын Ырысқұл бий "Жандос бай қала берсин" дегендей қолын бир силтеді.

— Сүйиндик, Сағындық, Азнабай, Худайберген... жүриңлер, — деп илажсыздан өзине ең жақынлардың атларын атап, атын бурды. Аты айтылған бийлерге, жасаўылларға қосылғысы келгенлер үнсиз ере берді.

Жандос байдың әўелги бес-алты атлысы емес, онлаған атлы шоқланып қалды. Байқошқар бий де иркилді.

Жандос бай аўылына келген соң ойланып көрді. "Көп қызып кеткен шығарман. Уйықлап, дем алайын. Ашыўым тарқаса, Ырысқұл бийге барып кеширим сорарман".

Бай ырастан да қызған еді, аңсатлықта пикиринен қайтпады... Бир күни ат қосшы — жасаўылын алып тәртип берді:

— Алдыма он-онбес жетим таўып әкел!

Ол себебин түсіндірмеді, жасауылы сорауға батына алмады.

Жетимлерди табып, жыйнаудың неси мүшкіл. Жасауыл кешке таман бир топ ярым жалаңаш баланы ат алдына салып сатырласып қууып келди. Бай бұрын қылмағанын қылып, оларды бир үйине киргизди. Қой сойып күттірди.

Жандос байдың бир әдеті — есигине келген жетимге, дийұанаға шаппаттай нан бергизсе, бул кимнің наны, қайсы урыұдың наны, соны тақирарлатып пәтия еткізер еди. Бул сапары ол мақсетин жеделли баслады.

— Балалар, жетимлик, жарлылық, байлық, құдайдың иси. Лийкин, урыұдың намысы хәммеңиздің исиңиз...

Жандос байдың буннан соңғы гәпи қоңырат урыұының "тарийхы" болды. Оның айтыұынша қоңырат урыұы қарақалпақтың ең периштеси, урыұының адамына шыбық тийдірмеген, тартыста пайын жиберип көрмеген, жеңілмеген, тек соңғы жыллары ғана азырақ шеги тайып, жетимлерди көбейтип алған урыұ. Бұған ябы урыұы себепкер... Ырысқұл бийдің атын айтпай-ақ, еки урыұдың арасында көтерилген жәнжелди айтпай-ақ, балаларды ябы урыұының душпан екенине, егер, олардың Маманы өлтирилмесе, қоңыраттың жетимине күн жоклығына исендириүге урынды.

Бет-аузы кир, шашы өскен, үрпек, көзлери шүңирек, исик қабақ қойыұ қара қаслы, мұрнының бели батықлаұ, аққубадан келген гүлше жүзли бир бала басын көтерди. Жолдасларына:

— Уқтыңызба? Мен сизлерге айтқанман, — деди.

— Уқтық. Айтқансаң, — деди жолдаслары жабырласып.

Жандос бай түсинбей қалды. Биринши сөйлеген баланың атын сорап билди, ұсы жетимлердің басшысы Елмұрат деген екен.

— Не уқтыңыз? Сен не айтқансаң? — деди Жандос бай.

— Сол ябыларға барғанымызда Аллаяр деген жетими "ауылыңызда хақлаң, алдымызды кес-кеслемен" деп қуұған еди. Атқа минген Маман атқа мингизген Аманлықтың пұы бар екен дә, онда, — деди Елмұрат.

— Әне, әне! Олар шетинен пәтли. Сизлерше? Яқшы, қояйық. Сол Маманды өлтирип келсеңиз, және қой сойып тойдыраман.

Елмұрат жолдаслары менен бирге байдың тилегин орынлаұға ўәде берди.

Олар тарқасып үлгермей-ақ, ғайып ханның бир жасауылы келип, Ырысқұл бийдің силтеуі бойынша Орь қорғанына ауылынан бир адам беріуі кереклигин айтты.

Бай түсинбей уңқыл—шұңқылына шекем сорап, Орь қорғанына Маман кететуғын болғанына сүйинди; "Хан адамды дурыс таңлапты, Орь қорғанынан Маманның өли сүйеги қайтыұы керек".

Ол ұсы ой менен аұылының атынан Елмуратты жолға таярлады.

* * *

Үлкен қоңырат урыұының бир сүтини Жандос байдың бул сумлығын басқа қоңыратлар билди ме, жоқ па, ол түүралы өз қулақларына тиймеди.

Бәхәрге таман Ғайып ханның баяғы жасаұылы тағы келип:

— Елдің атақлы бийлерине қосылып, Орь қорғанына шақыртылдыңыз, Жандос бай, — деп асығыс хабарлап кетти.

11.

Әлемге бәхәр келип, қыстың өкшеси тайған менен, аңсатлықта бир-бирине орын бермей атыр. Гә қар, гә жаұын нәўбетлесип, ашшы қуаш шыққан бултсыз күнлери таұ кәнарлары сел болып ағады, сәл салқын тартса, баяғы кәддине түседи.

Өз аұылында бәхәр көрген төменги қарақалпақ бийлери Орь дәрьясын жағалап, шақыртылған қорғанға жеткенше, ұсы мәўсим алмасыұын бақлап барды.

Қорғанға бир шақырым жерден, елинің Мурат шайық басшылығындағы бийлерин Маман қушақ ашып күтип алды. Маман бираз азыңқыраған менен нығайып ириленген, ийинлери кең, дәў жигит болған. Басында қара қозы терисинен тигилген қалпақ тәризли қыс малақайы, үстине орысша көп сәдепли камзол таұып кийипти. Жүдә қонымлы. Оның менен суұық сәлемлесип, суұық қушақласқан тек Жандос бай болды. Ол да қыялына ұсылай сезинди. Болмаса, Маманның бийлерге, байларға мүнәсибетинде ҳеш қандай алалық болмады, Тек Аманлық ғана Жандос бай менен суұық сәлемлести, ал басқа бийлер Аманлық пенен суұық сәлемлести. Жандос байдың кеўлиндеги гүптикей тарқамады. Қарақалпақ бийлерине ажыратылған жайға киргизилген соң да Жандос бай излене берди, сорай алмады.

Қарақалпақ басшыларын Ғайып ханның бас жасаұылы Полат басқарып келген еди. Полат жасаұыл да ҳәр ийнинде адам отырғандай ири, күшли, ҳәр билеги анаұ-мынаұ адамның санындай палұан денели, шыйратылған муртлары қулақларына жеткен жигит. Бул сол қалақбас Ғайып ханның келген жылы қарақалпақ аұылларын аралап жүрип өзине таңлаған жасаұылы, ҳәзир қырық жаслардың ояқ-буяғында жүр. Ғайып хан табым

жоқ деген соң, жас үлкенлердің өзлери Полат жасауылға ұрықсат етиң, басшылық қылып қайтсын, деп алып шыққан.

— Өзимиздің басқа жигитлер қайда? — деп сорады Полат жасауыл.

— Қайтарылды. Үш күнликте қайтарылды. Абылқайыр ханның бұйрығы менен қайтарылды, — деди Маман.

Олардың аұырғаны, шетнегени болмады ма, қалай қайтты, жол азығы жеткиликли ме, хеш ким қызықсынбады.

— Не гәп не сөз? Шақырғанға хәулығыстық, — деди Мурат шайық.

— Қорғанның питиүйине байланысly зыяпат берилмекши екен. Абылқайыр ханның келиүй күтилди.

— Еле келмей атыр ма екен? — деди Полат жасауыл шалт минезлилик қылып.

— Келди. Үш күнликте келди. Бұл кәрада үлкен құрмет көрсетилди.

— Құда өзине берген адам екен, — деп сөзди бөлди Полат жасауыл. — Өзи Хорезмнің хан тахтын таслап қайтыпты деп еситтик, жақында үлкен ұлы Нуралы султанды Хорезмге ханлық қыл деп жиберипти.

Аманлық чай алып келди. Маман адамларға чайнек қойып жүрип:

— Бәри дурыс екен, — деп мақұллады. — Енди зыяпатқа қарамай кетежақ. Қарақалпақ бийлери қатнасса, қатнаспайман, деп қыңырлық етип атырған құсайды. Сонша жерден келген мийнетти күйдирежақ.

Бийлер аң-таң болып, бир-бирине қарасты. Жандос байдың еки көзи Маманды жеп баратыр. Оның ноғайы жағалы ақ көйлегинің ақ сәдеплеринен баслап, хәр бир қыймылына таңланыудың ба, қызғыныштың ба, я қорқыныштың ба, жаман көзлери менен қарап, ол биреудің алдына кесе қойып атырса да, нанларды ғаррыларға қолайлап печьке қыздырып атырса да, көз алмады.

Ғарры байдың сұйласқан көзлери жаўтаңлап жас жигиттің қыймылын бақлап отырғанынан гүманланды ма ямаса айып санады ма, Ырысқұл бий шығанағынан тартып "чай иш" деп алдына кесе ысырды.

Абылқайыр ханның менсинбеген гәпине бийлер жүдә намысланып, хәтте шаршағанларын да умытты. Аўзы жеңиллери ханды сыртынан сөкти де, базылары мийнетте халық қатары, иззетте құл қатары екенін айтысып, өз-ара гейне қылысты. Ақыллылары өзлерін айыплады.

Маманның ендиги талабы оларға хызмет болды, сөзге араласпады.

Шайық пенен барлық бий ойласып-кеңесип Абылқайыр ханға сәлемге хәм тәуеллеге ўәкил жиберийге ұйғарысты. Ўәкилликке төрт адам белгиленди; Мурат шайық, Полат жасауыл, Ырысқұл бий, Маман.

Хан болып атырған жайдың есигіндегі адам ишке тез кирип шығып, ханның ұақты жоқтығын, егер жүдә қыстау, өлімлик иси болса, биреуінің ғана кирип шығыуға мүмкін екенін хабар етті.

Жас үлкенлер кириуге жүрексінбей, тез ойласып, Полат жасауылды жиберді, өзлери есикте қалды. Абылқайыр хан бір жаққа кетиуге таярланып атыр екен. Есикке арқасын берген қалында ғайыр нағышлы тонының жеңін сұғынып Полат жасауылға бурылмастан, қысқа жол болсын сорады хәм қысқа жууап талап етті. Полат жасауыл өз жас үлкенлерінің өтінішін айтты.

— Мен отырған жерде сизлерден адам қатнасуы хәжет емес. Үлкен есиктен нәмәлимнің түмсығы көрінсе айып болады, — деди хан.

Нәмәлим түмсығы қалай? — деди Полат жасауыл таңланып.

— Сизлер ше? Ким биледи сизлерди?

— Ким билмейди, ханымыз?

— Қысқарт! Жүртқа бийноқияңызды ертек қылып отыра алмайман.

— "Қарақалпақлар қайда?" деп сорап келсе қысынбайсызба, ханымыз!

— Көпеклердің жыйналып пәл бергенине танауың қаррыймасын, тазы! Сизлерди сорағанларға жууабым тайын, қарақалпақ деген қазақтың бир тийреси деймен.

— Ханымыз, биз өз алдымызға халықпыз!

— Халықпыз, ха-ха! Билесең бе, бир падашының мыңлаған қара малына онлаған жетім қозы қосып бағылған менен, ол қой бақтым дейме? Демейди. Мен де сондай. Киши жүздің қазағы арасында қарақалпақ деген халық барлығына өзим исенбей жүріп, басқаларды исендире алмайман.

— Алжымаңыз, ханымыз, қарақалпақ халқы бәрхә болған, бәрхә бола береді! — деп сырттан дауыслады Маман. Гәптиң қайдан шыққанын аңғармай:

— Тилиң кесилсин, ийттің баласы, шегін кейін, — деп, хан ири Полат жасауылдың өңменінен кейін ийтерип сыртқа шығып баратыр еди. Есиктегі Шайық пенен Ырысқұл бий екі айрылып, жол беріп, ийилді. Хәм екеуі теңнен:

— Уллы ханымыз, басыңызға ис түскенде, сиз жумсағанда биз бәрхә бар едик, — деди. Олардың тәжими үшін ба ямаса жумсақ сөзінен бе, орыстарға жақын өзге жер болғаны үшін ба, хан оларды жазалау орнына:

— Шайыққа тыңшылық жараспайды, — деп, бир гүрк етті де, мойын бурмастан жөніне кетті.

Мурат шайық ашыўға шыдамай талды. Жығылажақ еди. Полат жасаўыл сүйеп қалды. Олардың келиўин асығыслық пенен күтип отырған бийлер, ақсақаллар болған аўхалды еситип, гижинисти:

— Усы Абылқайыр хан пишилмеген өгиз болып баратыр ма, қалай?

— Қарақалпақ деген ел жоқ деп сыртымыздан айтатуғынын еситсек те, инанбас едик. Бул не деген доңызлық!

— Көзине май питкен...

— ...

Абылқайыр ханның сыртынан ұсылай тоңқылдасса да, бийлердің баслы жуўмаққа келе алмайтуғынын баяғыда-ақ сез ген Маман:

— Орыс пухарашылығына, өз алдына халық болып, қосылыўға етилген арза тәкирарланса, қалай болады? — деп салды.

Булкәрада орыс құрылысшылары менен бирге болып олар дың дұрыслы халық екенине исеними бурынғыдан да артқан жигит тез ұсыныс етип салғанына өкинди. "Өзлерин сөйлетиў керек еди". Өкиниши дұрыс шықты.

— Бийтке өкпелеп тонды отқа салып алмайсыз ба? — деди бийлердің бири.

Маман Мурат шайыққа дәмели көзлерин қадады. Ол күш мененги ашыўдың зарпын шығарғысы келгендей:

— Тонды отқа салсақ та, орысларға тиккелей қосылып дұрыс боларма деп ойлайман, — деди даўысынан бираз өкиниш қайғы билдирип.

Маман құстай ұшып түргелип шайықтың шалғайынан сүйди.

— Мақұл жуўмаққа келдиңиз, шайық ата.

— Биз буннан не утар екенбиз? — деп сорады Убайдулл бий шайықтан.

— Ҳәзир анығын билмеймен, — деди шайық ойлы. — Бирақ бир нәрсе аян, орын утамыз. Ең болмаса, Киши жүздің ханынан бийғәрез боламыз. Ол шақырылған жерге бизди де халық деп шақырады. Ҳәзирги күнимиз өлмес аўқат деген дей, қуйрыққа байлаған қуйрық.

Бийлер бир-бирине қарасып, ғорбаңласты. Шайықтың еси дүзиўме екен дегендей, оның бетине үңилисти. Шайық ашыўға еле бұўлығып, демин ентигип алып отыр еди. Бийлердің қыялларына түсинди.

— Солай, әзийзлерим. Көзимиздің тирисинде қорланбайық, — деди.

Бағанадан бери сарсаңы шығып отырған Ырысқұл бий сөйледі:

— Абылқайырдың ақыретинен етимиз сылынып, сүйегимиз ге тақалды. Егер Киши жүзге төлеген салығымызды орыс патшасына берий менен қутылатуғын болсақ, бизге ким менен қап қолласқанда не?

— Ол жағын, ұсықарада Митрий төре деген менен мырза Неплюевке барып сөйлесіп билий керек, — деди Маман.

— Сөйлесіу керек, шайқымыз. Абылқайырдан тойындық Орыс мырзалары менен сөйлескенде, орыстың бенделерин азат етип келип отырмыз дей беріу керек. Маман өз биримиз. Мен жибердим, деп көкирегине дүрс еттирмес, — деди Дәулетбай бий.

Маманның иши қууанышқа толып кетти, бірақ марапатланбады, "дұрыс ислегенимди мойынладыңыз ба дегендей тұрғанына қараң демесин", деген ой менен, айыплы кисидей жүдә елеусіз тұрды.

— Ол жағын гәптиң ұтырына қарап көреміз, — деди шайық.

Орыс адамларына кимлердің барыуы жөнінде ұзақ тарыс болмады, бұл сапары ўәкиллик үш адамға тапсырылды. Мурат шайық, Полат жасауыл хәм Маман.

— Уллы дәрежели патша адамлары: мырза хәм төре, — деп баслады шайық қабыл мийрасымында. — Сизлердің дәргайыңызға пүткил қарақалпақ халқының бий, ақсақаллары атынан келдик. Бизиң арза-аўхалымызды ақ патшаңызға жеткерің деп айтыўға келдик. Ыйиринен айрылған бир топар қозымыз. Пана керек. Егер бизге Киши жүздің қазақларына жапқан шалғайыңыздың бир шетин жаба алсаңыз, сиз ушын керегинде, басымызды садақа қылыўға келдик. Бірақ бизди халық дейсиз, қарақалпақ халқы дейсиз. Бәрха есаптан шығармайсыз. Сонда биз хызметке шаршамайтуғын бир қуданың қулымыз.

Патшаның ұсы қаладағы жасырын кеңесшиси мырза Иван Неплюев пенен Дмитрий Гладышевтің ортасында отырған татар дилмаш шайықтың гәпин оларға орысшалап түсіндирди.

— Тили, дини қандай екен? — деди Иван Неплюев.

Маман бий тиккелей орысша жуўап бергиси келип, шайықтан сөйлеу ушын урықсат алды.

— Мұсылмапбыз. Тилимиз қазаққа, өзбекке, түркменге, татарға жақып. Түрки тилде сөйлеймиз.

— Оҳо, деди Иван Неплюев таңланып. — Орысша биледи, Абылқайыр хан өкпелетти ме? — деп сорады Дмитрий Гладышев.

Бул сораўға Маман тиккелей жуўап бермей, шайыққа түсіндирди. Шайық қарақалпақшалап жуўап қайтарды:

— Ет кетти, сүйек қалды. Намыс кетти, бет қалды. Енди тиймеймиз десе де, соңғы он жылда елди төрт ирет талатты.

— Жас бий орыс тилин жақсы ўйренген. Қәне айтыңыз, бизге қандай жақсылық еттиңиз? — деди Иван Неплюев.

Маман иркилди. Бул сораўды шайыққа татар дилмаш түсіндирди. Шайықтың қансыз ғарры жүзине қан тепти, қызар ды. Соңынан жуўап қайтарды.

— Қолымызда орыс бенделери бар еди. Алды менен оларды азат етип келдик.

Дмитрий Гладышев қуўанып қоя берди.

— Мырза Иван Неплюев, — деди ол, — қарақалпақлар үлкен миллеттен киширейген. Бабалары бабаларымыз бенен нан сындырысқан деген гәп бар. Ырас болса керек. Биз Хорезмде булардың Оразан батыр дегени менен де сөйлескен едик. Оның өзи келип арза қылды. Хәммесиниң кеўли бир. Оразан батыр ұллы атамыз Петр Романовтың ўақтында сарайға бир барған ба, хәзир есимде жоқ, қулласы бизиң ұллы Русьтың ҳаққына дуўа қылып, қабырғасынан жүреги көринген мөмин халық. 1731-жылда, көпшилиги ахид еткенлер. Онысын айтыўға қысынып отырса керек. Егер, өз алдына еркин ханлық берилсе, орыстың алдында басы менен жумалайды.

— Абылқайыр хан менен келисип жасай бергенде не қылады? — деди Иван Неплюев.

Маманға жақпай, қалт етти. Дилмаш түсіндиргеннен кейин шайық тығылып, нуры кете баслаған ғарры көзлерде жас көңгейленди. Полат жасаўыл бир нәрсе деўге оқталып еди, әўелден сөйлемеген соң, сөйлемей-ақ шығайын деген ой менен үндемей, шайықты сүйеди. Бұны көрген Дмитрий Гладышев Иван Неплюевке бир нәрсе сыбырлап еди. Иван Неплюев көп ойланып отырмастан:

— Яқшы, қарақалпақлар, биз сизлердиң тилегиңизди ұллы дәрежели патшамыз Елизавета Петровнаға жеткеремиз. Бирақ сиз алды менен ұллы дәрежели патшамыздың атына ант жазып таярлаңыз. Бул исте сизге мырза Дмитрий Гладышев жәрдем береді, — деди. Шайық түргелип барып Дмитрий Гладышев пенен Иван Неплюев отырған столдың мушына маңлайын тийгизди. Шайықтың ислегенин Маман бий де, Полат жасаўыл да, тәкирарлады.

* * *

Киши жүзден келген қазақ, қарақалпақ бийлерине тең урықсат етилди. Хәмме қайтты.

Қарақалпақларға ўәдеси бойынша Дмитрий Гладышев те бирге шықты, бирақ ол қарақалпақ бийлерине хабарласпай Абылқайыр хан менен қатар күймесин жолға салды.

Күймелерге жегилген атлардың қоңыраулары жаңғырласып тар жол менен ұзын-шубай дизилисип баратыр. Қарақалпақ бийлерінде күйме жоқ, атларының шоғын бұзбай, еки-екиден. сапқа дизилип, күймелердің изинен шұбырысып жолға түсти. Бийлер өз-ара қәтерли. Мырза Иван Неплюевтің "Абылқайыр хап менен келисип жасай бергенде не қылады дегенинен соң, Митрий төрениң Абылқайыр менен жақын баратырғаны, олардың қәўпин арттырды. Енди не қылса болады?

Қорғаннан бир мезгиллик жол асқаннан кейин Абылқайыр ханның бир жасауылы бийлердің алдынан кеселеп шықты.

— Маман бий, қайсыңыз боласыз? Уллы ханымыз күймеге жетсин деп бұйырды, — деди жасауыл.

Мурат шайықтың иши ғым етті. "Алжастық, Митрий төре еки жүзлі адам екен. Бизиң арзы. еткенимизди Абылқайырға айтқан. Жас жанды алдарқатып дузағына түсирмесе жақсы.

— Маман, — деп шайық хәммеден айрылып алға баратырған Маманды иркіп, тәнхә өзине әстен ескертти: — Абайлы бол, хан дузағы көзге көринбейди. — Хан жасауылы гүманланбасын деген ой менен: — Ат косшыңды өзиңнен қалдырма! — деп дауыслады.

Маман Аманлық пенен хан күймесине жетти.

— Ой, Маман бий, атыңды ат қосшыға бер де, бизиң күймеге отыр, — деди хан.

— Сизиң ұллы дәрежеңізге ылайық болғанымыз үшін миннетдармыз, ханымыз, — деп Маман бий атынан ғарғып түсти, жүўенин Аманлыққа ұслатты.

Хан еки езиўиндеги қара шоқалақ мұртларын алмагезек сыйпалап, бир ларқылдап күлди хәм гәп баслады.

— Мен сени шешен бий ден еситтим. Шешенлер менен сөйлесиў хан үшін да мәртебе. Жол қысқартайық деп шақырдым. Тыңла. Сен биреўлерге, ең салмақлы нәрсе көз жас екенлигин, көз жас көп төгилсе, жердің сүтини бир жағына тайып кететуғынын айтқансаң. Оны қайдан үйрендің?

— Ханымыз, мен бұл гәпти қара атлы еки қарақшыға айтып едим, сиз бенен олардың қалай сөйлескенине хайранман. Күймениң изинде Маманның атын жетелеп, ақырын киятырғап Аманлық жуўапқа хәз етип, өзинен өзи мыржыйып күлди.

— Сақалыма асылма, пәдериңе нәлет! — деген ханның ашыўлы дауысы еситилди.

— Кеширерсиз, ханымыз. Мен сизге бұл гәпти сол еки қара атлы айтты ма деп ойлаппан. Мен бұл гәпти орыстың бир дана адамынан үйрендим. Лекин, бизиң шайқымыз да, бийлеримиз де, гүллән елимиз даналықтың кәни. Жолды қысқартқыңыз келсе, сорай бериң. Үйренгеним бойынша жуұап беремен.

— Олай болса айт, гәптиң қарны не болады?

Маман азғана ойланды. Бұндағы қыялы ханның сораўларына дұрыс жуұап бериў ме, жоқ па? Егер, дұрыс жуұап берсе, ақыбети не болады? Азғана төмен қарап алғаннан кейин дұрыс жуұап берейин деген шешимге келди. Себеби, ҳәзир, өзи мақтанды; халқы, бийлери даналықтың кәни.

Маманның ойланып қалғанына хан күтә ыразы еди. Даналық сораўларға даналық пенен жуұап бере алмаса, қолынан хештеңе келмейтуғын болғаны. Ҳақыйқатында хан Иван Неплюев пенен Дмитрий Гладышевке қарақалпақ бийлериниң киргенинен хабардар, бирақ не ҳаққында сөйлескени оған қараңғы еди. Дмитрий Гладышевтен сорап хеш нәрсе биле алмады. Сол ушын жас бийди алдарқатаман деген ой менен күймесине мингизип отырғаны. Оның ақыллылығы жөнинде бұрын еситкенликтен; "Неплюев пенен Гладышевке не айттыңыз?" деп туўрылап сорамай, хәр қыйлы сораўлардан баслап, жас бийди алжастырыңқырап, бир түлки соқпағын таўып, барлық сырды билмекши еди. Бұннан бийхабар Маман бираздан кейин басын көтерип ханнын сораўына үн катты:

— Гәптиң қарны қулақ болады, ханымыз.

Ханның түси суўыды. Бирақ өзін алдырмаўға тырысты.

— Жолдың ийеси ким болады, бий?

— Жолдың ийеси туяқ болады, ханымыз.

— Елдің ийеси ким болады?

— Елдің ийеси ақыллы хан болады, ханымыз.

Хан мұртларының ушын аўзына салып жалмады.

Күймениң детершиклери тасқа дүкти ме, сарт-сарт етип аўдаңлап кетти. Хан ашыўлы бир нәрсе демекши болып тұрды да:

— Шешенликтің күши неде? — деди.

— Шешенликтің күши шынлықта, ханымыз, — деди Маман.

— Ханның күши неде?

— Ханның күши әскеринде, ханымыз.

Маман бұл жуұапты айтып салғанына азғана өкинди. Себеби бұл даналық пикирден пайдаланып хан әскерин көбейтсе, ақыбети патырат. Көз жас сонда молайып, сел болады. Қасақана, хан оның соңғы жуұабына қанаатлақбаған түр билдирип:

— Ханның күши оның ақылында. Оның ақылы қайда дерсиз? Оның ақылы дастурханы менен толы қорасында, — деди.

Маман өз жүабына өзи исенер еди, бірақ, күш нан менен малда дегенге де исенди. Ел басшысы гилең наны қалың, малы көплер ғана. Абылқайырдың өзинің де малы көп, наны қалың болғаны ушын хан.

Ханның пикирин ишинен мақұллаған менен жас бий өжетлик етип пикиринен қайтпады. Лекин, өжетлиги ишинде қалды.

Хан да, бий де енди тым-тырыс, бири-бирин аңлысып келе берди. Ойлы-бәлентликке келгенде ханның күймесинің қоңыраулыры сыңғырлап тынышлықты бузды.

Хан енди тийкарғы мақсетине көшти. Тиккелей сараса өзинің жаман қыялы әшкара болады. Тымсаллауға бул жас бий қәлеген гәп астарын тез уғады. Сонлықтан хан әстелеп барды.

— Суў ишкен құдығына түкирген адам түүралы еситкениң бар ма?

— Суў ишкен құдыққа түкирйү, — ақылсыздың иси деседи, ханымыз. Қарақалпақта "бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем" деген гәп бар.

— Түсиниклирек етип жүап бер, бала бий.

— Құдықтың суўы сасый басласа, түкирсе де болады, ханымыз, — деди Маман бий.

— Онда "бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем" деген қәде бузылмай ма?

— Суў сасымайды, ханымыз. Суўды сасытатуғын шеңбери болса керек. Үлкен дәрья жақын болса, құдықтан дәрья жақсы, ханымыз.

Сен жассаң. Гәпиңе қарағанда тақыўа ғаррысаң. Қазақты, қарақалпақты жунгарлар шаўып, елимиз "ақ табан шубырынды" атанды, еки елдің тәғдири бир, еки ел егиз. Бірақ биз көпшиликпиз. Көпшилик болғанымыз ушын сиздей түүысқанларға құдығымыздан суў бергенбиз, бүгинлиги суў ишкен құдыққа түкирйүди қыял етсеңиз, не қылса болар екен?

— Ханымыз, кешириңиз. Алдыңызға барғанымызда қарақалпақ деген ел барлығына исенбеймен дедиңиз, бүгинлиги "еки ел" дейсиз.

Өз гәпине шырматылған хан ғарқ-ғарқ күлди. Маманның кең жаўырынаи сыйпалады.

Дмитрий Гладышевтың күймеси алға түсип кеткен еди. Маманның жаўырнында ханның түйе шүүдасындай сарғыш жүнли аўыр қолы жатса да, ала көзлери алдағы күймеде еди. Оның сол күймеден дәмели киятырғанын сезип хан:

— Мениң шамалауымша, сен нағыз ерсең. Ердің тили, иси биреу болады, — деди.

Ханның не демекши болып киятырғанын Маман аңғармаған менен марапатына қуғанбады.

— Әлбетте, ханымыз, сөзи менен иси бир болыу тек ерлерге ылайық емес, хәммеге миясар, — деди. — Құдай кисинің жаратып оған бир тил бергенде, бир сөйлесин, шаймаламасын деп берсе керек, ханымыз.

— Мақул гәп. Бирақ, мениң ойымша, алдымыздағы күймеде баратырған Митрий төре қазақ пенен қарақалпақтың бирлигин бузама деп қорқаман. Биреуге биз, биреуге пышақ бериуді шеп көрмейтуғын найсаплардан емес. Маған, қарақалпақлар Киши жүздің ханлығын жаулап алыуды мақсет етип жүрипти, деген гәп айтты.

— Сиз инандыңыз ба, ханымыз?

— Инанбадым.

— Не ушын?

— Хәзир ғана келиспедик пе? Ақыллылар сүү ишкен құдыққа түкирмейди. Демек, сиз Киши жүздің арқасынан ел болып отырғаныңызды умытпассыз.

Маман ойланды: бәлким, Митрий төре айтса айтқан шығар, олар бир жүрди, бир табақтан ас ишти. Шайықтың "хан дузағы көзге көринбейди" дегени есине келип, иркилди. "Бәлким, бұл айтып отырғаны хан дузағы шығар. Өзи талап еткенлерди алдына апарғанда, дүрре урғызып, оларға қарақалпақларды "тозғақ ел" деп атады. Кеше ғана қарақалпақ миллети барынан гүманланатуғынын жасырмады. Бүгин "еки ел егиз ел" дейди. Еки тил, еки жүз усы ханның өзінде емес пе?"

Жас бийдің ойланып киятырып сөйлемегени ушын, сөзиме қулақ асты деп ойладыма, хан:

— Мениңше Митрий төрени арадан аласлау керек, — деди.

— Ханымыз, кеширерсиз, сиз бир нәрсе дегендей болдыңыз ба? — деди Маман оған жалт бұрылып.

— Хан бир гәпти еки тәкирарламайды, бала бий, — деди хан хәр сөзин ништерлеп.

— Ханымыз, мен дурыс еситкен болсам, сиз сәл асығыс мәсләхәт еттиңиз-ау, деймен, шамасы.

— Оҳо, бала бий, сөзлериң зилдей!

— Мен жеңил сөзди онша уната бермеймен, ханымыз.

— Тилиңе куда берген екен. Бирақ, бала бий, халқың саған исенсе, қәреп болады. Оннан да бизиң еки халқымыз арасындағы қасық атысыу

жақсы болсын десең, мениң тапсырмамды орынлауға асыққаның жөн. Аласла оны!

— Сабыр етиңіз, ханымыз. Сабырлылық күн түсирмес сая болса керек.

Хан айтар гәпин айтып салған менен бирден ашыўлана қоймады, жас бий қызбалық етип, ортадағы болған әңгимени биреўге айтып салама деп қыпсаланды. Суўық қанлылық сақлап, баяғысынша сөйледі.

— Жаслық — жүенсиз ат деген бар, егер елиңнің ғамын ойласаң, еситкен сөзің қарныңда қалар, бала бий. Бирақ, хан бұйрығы құда бұйрығы екенін ұмытпа!

Маман бийдин түсі өзгеріп, денесінде қаны қайнады, бирақ астыңғы ернин тислеп сабырлылық сақлады.

— Ханымыз, мен сизди көп қысындырдым, түссем бола ма? — деди.

— Түс, пәдериңе нәлет!

Маман жылысып күймеден түсті.

Аманлық атларды қаттырақ айдап келип қалған еді. Хан артына бир қырынлап қарап, зилли даўыслады:

— Бала бий, атыңды абайлап айда, шаң жутасаң!

Ханның қандай астар койып айтқанын уққан Маманның кейпи түсіңкірейін деген еді.

— Хан дабылы ғой, бийим, басыңды көтер, — деди Аманлық.

Маман өзинің әззилик еткенін түсиніп басын көтерді.

Бираз күн жүріп, елге жақынлаған соң Аманлық:

— Бұндай қолайлы пайыт табылмас, бийим, Айғара бийдің аўылына барып Ақбийдайдың колынан сұўсын ишип өтейик, — деди. Бул кеңес Маманға қанат байлады.

— Мейли, ақыллым. Жабықтық, кеўил көтерейик.

* * *

Бийлер Орскийден жүдә аўыз биршиликли шықса да, Маманның хан күймесине мингени оларда ала-аўызлық тўўдырды. Жандос бай гөне жараның қотырын тырнады:

— Қоқырат және утылды, Маман әкесинің бұрынғы сөзин жаңартты. Шайық тили менен мөр басты. Сөйтип ябылар және хәммени баслап кетти. Қоқыратлар жапырақ, құйынға ерген жапырақ ...

Бул Ырысқұл бийдің де қытығына тийди. Шыдамай шайыққа тоңқылдады:

— Сиз Маман жөнінде қәтелестиңіз.

"Қәтелестиңиз" деген сөз шаршап киятырған шайыққа оқ болып қадалды.

— Ырысқұл бий, тилге ерик берип ерке болып баратырсыз.

Ырысқұл бий қайтып сөйлемеди. Хәрким өзінше бір қыялға берилгени ушын ба, ямаса бир-бирине болған өкпе тереңлеп кетти ме, хан хаққында пикир жүргизиўлер, хәттеки, орысларға қосылыў жөниндеги болжаўлар, әрманлар тынып қалды Биреўлери атының болдырғанын бәнелеп, жүўенин тартты, екіншилери озды. Аўылға жақынлаған сайын әрре-тәрреси шықты. Полат жасаўыл менен Мурат шайық атларын желдирип Дмитрий Гладышев айрылатуғын бәндиргиде изинен жетип, қарақалпақларға қашан келетуғынын сорап қалды.

— Таярлана бериңлер, Абылқайыр хан менен ислер бар еди, питкерип тез арада бараман, — деди ол.

12.

Өткен жылдың майса шөбин пашырлатып басып, кен жазықта жекке торы атлы киятыр. Айналасы дала. Адам зеригерлик дала, аты да, ийеси де тең болдырған. Торының қәдем таслаўы қунарсыз, бұған ийесиниң де иши писпейди. Гөнетоз қара қалпағы бир шекесине аўып, ұйықлап киятырғанға ұсайды. Қамшы ұслаған қолы зәңгиликке салбыраған; аттың жүўенлерин бармақларына орағаны болмаса, зернағыслы ердиң басын қамтыдап ұслап отырыпты. Шепсиз тақырлыққа шыққанда, аттың алаяқлығы байқалды. Жападан жалғыз киятырған алаяқ торынын үстиндеги Оразан батыр еди. Ол былтыр жаздағы кеткенинен елине жаңа оралғаны. Хорезмнен киятыр. Хорезм шұқырындағы қарақалпақлар арасында болып киятыр. Ойсыз, ҳеш нәрседен алағадасыз қиятыр.

Ол ойлап-ойлап шаршаған. Не қылсын, ол барғанша ойланды, барып ойланды. Көп тарыслардың арасында болды. Маңғытлардың Шердалы бийин өлтирген Хорезмниң Елбарыс ханының тахтан еркин сыпқанамай, өли былш еткениниң гүўасы болды. Нәдир шахтың өзи менен тиллеспесе де, айбатлы хәўириниң епкинин сезді. Өз ўатаныңда көп көресе алмайтуғын Киши жүздиң Абылқайыр ханын ұсы жақта көрди. Бәрін де тек сырттан көрди. Жақыннан көрип тиллескени — орыс елшилери. Олар менен де бирден жолығысыў, тиллесиў қайда? Азаптарға қорлықтарға көнип көрди. Орыс елшилери менен бүйтип ийни келе бермейтуғын болғаны ушын көп күнлер күтип жатып тиллести. Өзгелерди айбындырғандай тилли ханы, күшли ләшкери болмаған елдиң адамына ким хабарлассын. Әйтеўир, уялмай хан менен орыс елшилери сан—шәўкет

пенен олай—былай жүргенде сәүйек ийттей ерип жүріп, дийдине еристи. Сондағы көргени, тиллескени Митрий төре (Дмитрий Гладышев) еді. Ол Иранның Нәдіршахы менен Хорезм ханын жарастырыуға келген. Патшасы жиберген.

Дмитрий Гладышев оны азғана сөйлетіп, арзын тыңлады. Соң халқының санын сорады. Мейли, аз екен деп менсинбесе менсинбесін. Өзлери есапқа бермей жүрген отыз мыңына салғыртын салса салсын. Ырасын айтыу керек. "Тек төменгі қарақалпақтардың өзі алпыс мың үй" деди. Дмитрий Гладышев тийкарғы барлық қарақалпақтар тўралы бұрыннан билеме, билмей ме, басын қайта-қайта шайқады, өкінгендей шайқады. Бәлким, бұрынғы қарақалпақтардың үсири шелли қалмағанына шайқаған шығар, бәлким, алпыс мың үйди алпыс мың жан деп түсиніп шайқаған шығар. Жоқ, қарақалпақтың бес жаннан кем шаңырағы болмайды. Үйсизлер, қуғыс—қолтықта жатып жүргенлер, оған қосымша. Сирә көп халықтың бүліп азайғанын аяп, бас шайқаған шығар.

Оразан батыр Дмитрий Гладышевқа кеўліндегисін билдирип орыс патшасының пұхарасы болыуға елинің бұрыннан арза етип киятырғанын айтса да, оның бас шайқағанының лийкиніне түсинбей көп ойланған. Хорезм ханының қол астындағы қарақалпақтардың да, Сырдарья бойындағы өз ұатанласларының да тәғдірлери тўралы ойлай-ойлана шаршаған. Себеби қуры ой ашына тамақ емес, жалаңашына кийім емес, өлгенине кепін емес. Тек жанға түскен бір жеги. Аздырғаны, тоздырғаны, гүрсиндиргени болмаса, жәрдемі жоқ. Усының себебинен ол қайтысын аўырып, атта отыра алмай, өзі ізлеп барған урыудың бір байының үйінде бір ярым айдай жатып түргелді.

Енді елине аман жетіу нийетінде ҳеш қандай ойсыз киятыр, алағадасыз киятыр.

Алаяқ торы аяқларын зорға көтерип басса да, тынбай адымлағаны ушын жол өңди, өнген үстине өңди, жол танабы қуўырылып бара берди.

Далаңлық тўјесилди. Ябы менен Қоңырат урыуының арасындағы бір жал бийикликтің басында қуўыршақтай сұлдер көріп, солай қайрылды. Қуўыршақ дегені он жаслар шамасындағы қыз болып шықты. Кызыл көйлегинің, қара бешпентинің алба-дұлба етеклері, майда бұрымлар секилли, сәл епкинге-ақ желпилдеп тұрыпты. Бар дыққаты пәсте. Оразан батыр қыздың дыққатын аўдарған пәске қарады. Жигирмалаған бала еки топар болып төбелесіп атыр. Арашасы жоқ, қәдімгі дегди ийтлердей шайнасып атыр. Оразан батыр олардың үстине барып қалды. Аспаннан

тислесе құлаған ғарғалардай шайнасып атырған еки қара бала келип қалған атлыны көрмей пыснасыўда.

— Қәне, тоқтатыңлар!

Олар бұны да еситпеди. Оразан батыр тез аттан түсти, бирин-бири жаздырыспай жатырған екеўиниң басын сүйеп тикейтти. Шөже қораздай екеўи ғалықласып түр. Аўзы-мурынлары кан. Биреўиниң жарты құлағын, екиншиси қанға қосып түпирди.

Тамашағөй ирилери кейин-кейин бәсисип, еки топарға бөлинди. Бийиктеги қыз жуўырып түсип, Аллаярдың топарына қосылды. Оразан батыр ҳәр топардың басшысымағын тутып алып кимлигин, нениң үстинде төбелес басланғанын анықлады. Қыз келип қосылған топар ябы урыўының жетимлери, басшысы Алаяр, ал екинши топар қоңырат урыўының жетимлери екен, басшысы он алты жасар Елмурат. Жәнжел бир аўылдан екинши аўылға қайыр сорап өтпеў жөнинде басланыпты.

— Анаўлар қоңыраттың қор болғанына ябылар себепкер деди. Өтирик айтты, — деп түсиндирди қыз,

Оразан батыр қыздың кийиздей калың қара шашынан баслап, толық шекели жазық ақ маңлайына шекем сыйпалады.

— Бастан айт, қызым, не дедиң?

Қарсы тәрептен де, өз тәрепинен де көтерилген мушлар қызды алжастырды.

— Әжағамды сағындым, ата. Маман бий менен кетип еди, келген жоқ, — деди қыз.

Оразан батыр өз улының атына "бий" сөзи қосылғанына гә жуўарды, гә қызарды. Бағанадан бери сөйлемей тұрған Аллаяр тилге келди.

— Бұның айтып тұрған Маманы сизиң балаңыз, Оразан ата. Бий болды. Мениң бир жорама реҳим етип атқа миндирди.

— Жораң ким еди?

— Аманлық. Мынаў қыздың әжағасы. Бұл қыздың аты Алмагүл.

Оразан батыр бұл балалардың гәпине исенерин де, исенбесин де билмеди. Бирақ төбелестиң сыры барлығын уғып, соған орала берди. Себебин және сорады.

— Себеби ме? — деди Аллаяр енди өзін басып. — Себеби жоқ, төбелес. Өзлери бизди қоңырат аўылына өткермейди, бизиң аўылға өткиси келеди.

Буннан кейин Оразан батыр олар менен көп сөйлесип турмады. Бир нәрсе билиўге талапланбады. Қыстастырса: қоңырат жетимлеринен Жандос байдың ябылар жөниндеги қызғаныш сүм қыялларын билип алған

болар еди. Атына минди де, оларды топар-топары менен еки жаққа айырып қуып, қайтты. Бұрынғы әдетінше ол аўылға кирместен бұрын: құбладағы жетим еменнің астында ең кемінде бир құман суў қайнағанша иркилиўи керек. Егер шайық бар болса, алдынан шығып, күтип алады. Бұл сапары оны Мурат шайықтың үлкен ұлы Хелўет күтип алды.

Кешқурын, Орь қорғанынан қайтқан Мурат шайықты ұсы еменнің астында Оразан батырдың өзи күтип алды.

Түнге қарай ҳаўа бузылды. Таңның алдында абылайсанның жаўыны басланды. Бирден шелекледи. Далада жүриў мүмкин болмай қалды.

Мурат шайықтың тоғыз қанат отаўы адамларға лық толы, урып тыққандай, ҳәр қашанғыдан да кеўилли. Ябы менен жалайыр урыўларының бийлери, байлары Оразан менен шайықтың келгенин еситип келип отыр. Олардың көбиси жаўыннан бұрын келип қонып қалған, кете алмай отыр.

Жаўын үзликсиз үш күн даўам етти. Түнлиги, үзиклери ләм өткермейтуғын отаўға өз ўақтында тамақ жетисип тұрғаны ушын ба, қамалған қойдай тығылысқан бийлер, байлар мәс, сексеўилдің қызыл шоғы әтирапында сөйлесип отырыпты. Гәп арасында базылары дүзде қалған малдың ҳалы қыйын болғанын айтып қыйланса, екіншилери қуўанысты.

— Жаўыи тынсын, изинен қара жер көрмейсең. Көклеп кетеди.

Ұсы жаўында ҳақлаў нәўбети келген Аллаярлар хаққында бир аўыз гәп болмады, бәлким, олардың ҳеш қайсысы ҳәзир көзге көринбегени ушын шығар.

Көбинесе гүрриң берип отырған Оразан батыр.

— Митрий төре менен сөйлескениңизди ол кисинің өзинен еситтик, — деп Оразан батырдың әңгимесине Есим бий бәнт басып қойды. — Митрий төре жақсы тәсирленген. "Қарақалпақлар қабырғасынан жүреги көринип тұрған халық" деп атады.

Отырғанларда жанланыў пайда болды. Жас үлкенлери сақалын сыйпап, жас кишилери қозғалысып, әллеқандай мақтанышлы кейипте, жалғыз ғана Оразан батырға емес, бир-бирине қарасты, Гейде әңгиме бел үзди болса, сырттағы тасыр-тасыр жаўынға ҳәмме құлақ салып, биреўи болмаса екіншиси ишинен қыйналып, маңлай жыйырар еди. Ұсы демде жаўын бұрынғыдан да пәтленип, кийиз үзикти сабалап атырғандай болыўына болыўына қарамастан, маңлайы жыйрылған адам болмады.

— Абылқайыр ханның шапқан қысыўметлерин айтпадың ба? — деп сорады отырғанлардың, бири.

— Айтпадым, бийлер, айтпадым, — деди Оразан батыр. — Мен оларды Абылқайыр менен ұзын бир соқпақтың жолаушылары деп айтпадым.

— Айтпағаның жақсы болыпты, — деп бұл гәпке Мурат шайық бәнт басты. — Тас бауыр хан еситсе, ошағымыздың күлин сұйыртады. — Шайық ұсылай десе де, ғарры көзлерин сүзип ойланып қалды. Жұрт шайықтан, неге ойландыңыз, деп сорау орнына, бетине тигилисти. Шайық түсинип бас көтерди. — Маманды баласынып сол тас бауыр Абылқайыр күймесйне мингизип еди. Түскеннен кейин көре алмадым. Баладан қадигим бар.

Шайықтың қайғы аралас өкиниш дауысы менен айтылған гәпи кеуилли отырғанларға ауыр мұсаллат болды. Үйди самсазлықтың думаны қаплады.

Усы демде, сұйдан шығарылған өлидей түси бозарып, кийими етине жабысқан Маман есикте пайда болды. Қоллары қан, шекпенинің жағасы қақ-қақ айрылған.

— Аталар, ағалар, өлтирдим, Жандос байды өлтирдим, — деп қарлыққан дауысы менен сыбырланып, дүстөменине құлады.

Хәмме өрре—өрре түргелди. Адамлардың теңселиспесине керегелер ләрзем алып, сықырр-сықырр қозғалды. Далада жауын еле құйып тұр еди, үйдин даладан айырмасы болмай қалды ...

* * *

Аманлық келип киргенде, барлық дослары тандырдай дөңгеленип, отқа жылынып отыр екен. Оны көріп, құғанғанынан Алмагүл "Ұаа! Әже-әже! Әжағам!..." деп кийиктей, атлығып мойнына секирди. Үкесинің қатты қысқанына Аманлықтың кийимлери сығылып, жерге сұу сорғалады. Екеуі де қалжаурап қалатуғын болғаны ұшын ба, сонша күн көриспегенине қарамастан Аманлық қарындасын кейин ийтерип, отқа абынды. Аллаяр далаға жууырып шығып ошаққа томар салды. От лаулап жанды. Аманлықтың кийимлери оттың қасында пұуға айланды.

— Қәне, Аманлық сөйле, сөйлемесең пұуыңнан көре алмай, сениң бұл жерде бар екеніңди ұмытамыз, — деди Аллаяр.

Аманлықтың сөйлеу тилеги жоқ еди.

— Еситпей-ақ қойыңлар. Изи ойран қайғылы ұақыя болды, — деди Аманлық қысқа ғана.

— Изинен баслама, басынан басла. Тап ұсы кәрадан шығып кеткениңнен басла, — деди Аллаяр.

Кең далада еркінше жүріп үйренген балалар үш күннен бери хеш жаққа шыға алмай, барлық қызық әңгімелерін түйесіп отыр еді. Аманлықтың шырайында, дауысында бір хәсиретті сезген менен бәрі Аллаярды қуғатлады.

Жолдасларының сырын билетуғын Аманлық пұй астынан емескиленіп гәп баслады.

— Бул жерден кеттик. Көп-көп жол жүріп Орь қорғанына жеттик. Иследик. Аянбай иследик. Қайттық. Жолда, жөнекей Айғара бийдің аұылына қайырылды. Ақбийдайды көрдик. Усы сапары тиллестик. Айғара бий Мырзабеги менен келип бизди керей ұрыұының Седет деген жас мырзасы менен таныстырды. Маманды көр де, Седет керейди көр. Япырмай, адамда ұсайды екен-ау. Екеуі бір егиздің сыңарлары. Ол да қара нық денели. Әйтеуір соны көріп ұсы қазақлар менен бизің бабамыз бир атаның ұлы дегенге тақыйық исенип қалдым... Соннан шығып ғайып ханға жолығып кетейик деп ойлады. Мен атлар менен болдым. Маман аға ханға кирип сөйлести. Ұақты хош отырғанынын үстине барыпты. Полат жасауыл бизлерден бұрын келип Орь қорғанында болған ұақыяларды айтыпты.

Аллаяр шыдамады:

— Сен неге Орь қорғанында болған ұақыяны таслап, бирдеп ғайып хандикине келдің?

— Орь қорғанында жас үлкенлер орыс төрелерине хабарласып, оларға қосыламыз деген бұрынғы арзасын айтты. Ғайып хан Абылқайыр ханды жек көреді екен.

— Ақыры, Ғайып хан да Абылқайыр хандай үлкен хан болғысы келеді—дағы, — деп бөлді және Аллаяр.

— Солай екен. Ғайып хан Маманның баяғы гүналарын кеширип: "сонда дурыс ислеген екенсең, Алдан көргіш бала екенсең. Мен енди саған ұсы орысларға қосылуыдағы истин барлық лийкинин тапсыраман, бирақ өзиңе бек бол, сақ бол. Қоңыратлар жаман. Сениң алдыңа бәрхә бөгет болады" депти. Мениң ишимде де кир сақланып жүр еді. Ол мынадай кир: қоңыратлардың Жандос байы Орь қорғанына Елмуратты жибергенде "қолайын тауып Маманды тири қайтарма" деп тапсырған екен. Қорғанға барғаннан кейин бұны маған Елмурат тың өзи айтты. Мен ол соры қайнағанды аяп, ақылландырдым. "Бұныңды тисиңнен шығарма, Маман аға еситип қалса, дұманланып, өмирине қәдик тұйар" дедим. Сөйтип өзим де Маман ағаға айтпадым. Енди Ғайып ханның өзи Маман ағаға кеширим берип "қоңыратлардың сұмлығын" ескерткен соң, мен

Маман бийден сыр сақлай алмай қалдым. Елмураттан еситкенімди дәл айттым. Жандос байдың Елмуратты қатты үгітлеп өлтир деп жибергенін айттым.

— Дұрыс болған, өйтпегенде, сеники Маман ағаға қылаплық болады. Аұа, аұа, — деп мақұллады Аллаяр. — Сол Жандос байдың кесапаты екен-аў, әйтеўир қоңыраттың балалары тақырдан шаң шығарып төбелескиш болып кетти.

— Сөйтип қоңырат аўылының арқасы менен киятыр едик. Жаўын да шелекледи ме дең. Жаўынға араласа жыңғыллықтың арасында атқа минген бир қасқырды байқап қалдық. Жерде адам даўысына мегзес қатты қыйғырық шығып, семди. Гүманланып тез барсақ, қасқыр дегенимиз қылқа тонын аўдарып кийген Жандос бай екен, аттың сүйреткисиндеги Елмурат болып шықты. — Аманлық өз-өзинен бир гүрсинип сөзин даўам етти. — Ашыў қысып киятырған Маман ойланып турмады. Ат үстинен реҳимсиз Жандос қасқырға пәнже ұрып, өзи алдына өңгерип алды да, алқымына пышақ салып қарқыратып шалды ...

— Ыа—ай! — й! — деди Алмагүл.

Пуў сийреклесип, қараңғыдан жақтыға шығып баратырған адам секилли көринген Аманлықтың жүзинде тек ашыў, тек кек ыза излери... жуўған бөздей сүр болып кетипти.

Балалардың бәри тастан жонған сүүреттей лал. Ләммиймсиз.

Қалжырап келген Аманлықтың отқа абынған қалында бойы жылып қалғыды, әллен ўақытта өзине келген Аллаяр оны сүйеп, қапталдағы сабан төсекке жатқарды.

* * *

Кешке таман жаўын тоқтады, түн тыныш өтті. Азанда қуяш хәммеге күлип жарқырайжақ еди, оған қараған инсан болмады, ябы аўылының үстин қоңырат атлыларының думаны басты...

13.

Таң сәхәрден қара думан болып келген қоңырат атлылары жекке еменнен өтип тоқтаған еди. Күтилмеген атлылардан хәўлығысқан Мурат шайық аўылының гүллән жаны тик аяққа минип, минип, жаў шабыўылының алдын алыўға киристи. Ким бар азық-аўқатын жасырыўда, ким жаў айдап кетеме деп жалғыз малын сойып, етин тулыпқа тығыўда, бой жеткен қызлар айдай жүзлерине май аралас күйе менен күл жағып ғожалақланыўда. Бийлер, байлар жас жигитлерге қыйқыў салып, атларына

миндирип, асыққанлары бос жүрген жалаңаш ат болса тутып минип, қолына шоқмар, таяқ алғанлар еле бир жерге топланып болмай атыр. Бул таярлық бийдәрек атлыларды көрген соң, атлылардан Мурат шайыққа елши келген соң басланды. Қоңыратлардың Ырысқұл бийи:

— Бийкарға қан төгилмесин, жанға — жан, бизге Маманды шығарып берсе болды, песин намазына азан айтылғанша күтеміз,—деп жиберипти.

Күн шаңқай түске шамаласты. Ябы урыўының да барлық ийге тартар бийлери, баўырынан жел өткен инсаны жаўдан жеңилмеўдиғ ғамын питкерип шамаласты. Еки тәреп еки бөлек тау өркешиндей шоқланысты. Базда ортадан ақ атлылар ақ жалаў ұслап шаўып өтеди. Булар бир-бирине жиберип атырған елшилери, бири айтылған мүддет шамаласқанын хабарласа, екиншиси, Маманнын орнына пәлен малдын санын айтып жиберип атыр. Аз деп ойлаған шығар деген ой менен ҳәр сапары жибергенде малдың санын молайтады.

Кеше ғана бир төсекте отырып, бир табақтан ас ишкен адамлардың бүгин дизе бүкпес жаў болатуғынына кимнің көзп жеткен? Бир-биринен қайтпайды. Бирин бири тыңламайды. Мурат шайық адамның баўыры еригендей гәплер менен елшисин жиберсе де, Ырысқұл бийлер жибисиў былай тұрсын, әўелгисинен өктерек жуўап қайтарады.

— Адамгершилпк, ҳүрмет биз тәрепте. Жатқан елинди шетинен қырып кеткенде не қылар едиңиз? Оны қылмадық. Карақалпақ мойынтырығының бир жағын хәм аўдырып хәм сындырып жиберетуғын үлкен Қоңырат урыўының азаматлары қансырап келди. Шыдатпайды. Ең аңсаты Жандос байдың геллесине гелле, қандарымыз Маманды шығарып бериңиз.

Ақшамы менен уйықламай, жалғызын баўырына басып ийискеп, сөйлетип, сөзин тыңлап шыққан Оразан батыр жаў-жарағын асынып, алаяқ торысына минген еди. Ат үстинде тип-тик шаншылып отыратуғын адамның бели сәл бүгилипти. Ақ боз гунаңды минип шыққан улын топтың шетине шығарып жайпарақат сөйлесип, түнде өзи айтып үлгермегенлерин ҳәзир айтып түр:

— ... Елдің ойлы-бәлентин аңғарғаның жүда жақсы. Ҳәр ким өз елин биле бермейди, перзентим. Орыс бенделерди де азат қылып дұрыс ислегенсен, перзентим. Олар түбинде босатылады. Болмаса, сендей жигерли биреў босатыўы керек еди. "Минсең бийикке" деген гәп бар. Орысларға арқа сүйеў — таўға арқа сүйеў менен, елиңе таўдан қорған салыў менен барабар, перзентим. Орыс саўдагери саған жаўырыншаңыз жоқ дегенде ырасын айтқан... Сен тўўралы бәрин еситтим, перзентим.

Жетимлерден бирейін атқа мингизгениң де ақыл болған. Хәркимнің өз елине деген жүрегі, меһир-мұхаббети бар. Сен сол жетимди келе қыл. Бирақ қатарынан асып кетпесин. Елиңнің орташа қаддин сол Аманлықтың тәғдири менен өлше, сөйтіп өзиңе есап беретұғын бол. Сонда сайыздамысаң, тереңдемисең, билесең. Мен бундай нәрселерди ислей алмадым. Жаўгершилик үстине жаўгершилик, қуўғын үстине қуўғын болды. Мурат шайық пенен елди ұсы жаққа баслағанда, кеўлимде бир әндийше бар еди, бир шаңғалақтың дәнесин тең бөлип шаққан шайықыма соны айтпадым, бул әндийше — бир адым болса да орыслар менен шегараға жақынласыў нийети еди. Себеби бул ата-бабамыздың ең әйемги тутқан жолы. Олар орыслар менен бир жаўға тең көкирек керген бабалар. Бирақ заман гәрдиши не қылмайды, ұсы күнлерге түскенбиз. Абылқайыр хан — тұлки хан. Оның "шаң жутасаң" дегени қорқытқаны. Изинде ели бар, жигитлери бар адам қорқақ болмаўы тийис. Орысларға тезирек қосылыўдың, таў қорғанға тезирек тасаланыўдың ғамын жеў — елиңнің ғамы, елиңнің намысы. Хәзир мәселе хәр ким өз аты менен аталыў жөнинде болып тұр. Абылқайыр хан бүгин Киши жүзде қарақалпақ халқы барынан шүбхаланса, ертең "жоқ" дейди. "Алжымаңыз" деп дұрыс айтқансаң. Өлим ерте ме, кеш пе, әйтеўир бир келеди. Оннан қутылмақ жоқ. Сол ұшын ийни келгенде, ишиндегини айтып қалғаның жақсы, перзентим...

Маман кеше қызып кетип ислеген исиниң изи не менен аяқланатуғынына соң түсинди, соң... Таң азаннан ғаўлап басқан пүткил қоңырат атлыларының иркилип не талап етип атырғаны оған еситтирилмесе де, барлығын ишинен сезип тұрыпты. Әлбетте қун, қанға — қан! Ол өз атасын күтә қатал адам деп есаплап, оған жараныўдың қыйын екенине исенетуғын еди. Сол қатал атасының мақтаў сөзлер менен барлық исин мақұллағанына кеўли разы. Тап хәзир өлип кетсе де, дүньяда Әрманы қалмағандай қуўанышлы кейипте.

Мүддет тақалып, қуяш төмен еңкейип баратыр. Ұақыт жақынлаған сайын адамларда жүрек ақырын соғады. Аўылға песин намазын хабарлайтуғын Ешнияз ахун азан дүмпегине минди ме екен десип, адам бойлы ылай диңгекке үнсиз бурылысады. Жым-жыртлық. Хәттеки атлар да пыснаспайды, оқыранбайды.

Көз ұшында шаўып киятырған қос атлы көринди. Олардың жақсылық хабар менен келиўин күтип тұрған халық солай қарасты. Олар топқа жақынлап, жүрислерин тосаңлатты хәм бири-бирине бир нәрсе дескендей болды.

Бул қос атлы Дәулетбай бий менен Убайдулла бий. Олар Оразан батырға сәлемге келгенинде, ағыл үстине думандай дөнген қоңырат атлыларын көріп "не деген менен ханның аты хан. Қан төктірмей бастырыуға жәрдем егер, ақыл табар, екі ұрыуды мәмле қылар" деп ғайып ханға шапқан еді. Соннан қиятырғаны.

Сәллесинің маңлайына қолын тутып Мұрат шайық бармағын тиследі: құуанарлық хабарлары болғанда жүристи пәсейтпес еді!

Оразан батыр Маманға "сен азғана иркіл" деп Мұрат шайыққа қарай жүрис қылды. Соның арасында бийлер жетті. Көк боз аты терге шомылып қап-қара болған Дәулетбай бий Мұрат шайықтың алдында тоқтап, ентиге—ентиге жағдайларды баян қылды.

— Шайқымыз, нан писире алмай қайттық. Ханымыз өзім барыуға қәстеленип атырман деди. Маман бийге бұйрығым — бұйрық. Орыстарға қосылыудың барлық лийкини өзінде деди. Қоңыратлар келісім берсе — тири қалар, Тәуке ханнан бери қиятырғап қанға қан алыу тәртібин бұзыуға құдиретім жоқ, өлсе ырза болсын деди.

Мұрат шайық Дәулетбай бийге сондай жаман нәзер менен қарады, оның ғарры көзлеринің қарашығы батып, орнынан мәйектің ағыуызы шығып қиятырғандай болды. Дәулетбай бий, еситкен қақыйқатлығының қалтасын түбине шекем ақтарғанына пәнт жеп, кейін бәсти. Убайдулла бий де шегинді. Күн кем-кемнен ағып төменге баратыр. Ырысқұл бийден және атлы келді.

— Азаншы Ешнияз ахун неге жоқ? Өлтиргенсиз, — деп қосымша дау салып жиберипті.

— Шайқым, бәлким, Ырысқұл бий мениң менен тиллесип көріуді қәлер, және соратып көрің. Бәлким, айта алмай тұрған мүддәхәси бар шығар. Ұәде еткен маллардың үстине мениң атымды қосың, жау-жарағымның өзі бес арғымақтың қуны, буны да қосың! — деди Оразан батыр.

Мұрат шайық елшиликке ябының бийлерін. жиберіп тұр еді. Енди ябы ұрыуының атақлы Избасар бағадыр дегенин қасына алып өзі кетті.

Ябылар менен жалайырлар қоңсы жасайды. Сонлықтан ябылардың намысы үшін Есим бий де атлы жигитлерін әкелип топқа қосқан еді. Хәмме-хәмме үлкен үміт пенен Мұрат шайықтың изинен қарап тұрыпты.

Олардың сөйлесиги питпеди.

Ешнияз ахун азан дүмпегінде еле көрінбейді. Адамлардың арасында ахунға кеули толыушылық әңгімелери айтыла баслады.

Күн батыўға мейил берип киятыр. Ешнияз ахун намазлыгерде де азан дүмпегине минбеди.

Қоңыратлар Мурат шайықтың гәпин, тилегин тыңламады. Бир бөлек бұлт қозғалғандай алға жылысты. Ябы урыўының үстине жаўын бұлты емес, қан бұлты дөнип киятыр. Енди ҳәр бир шаңыраққа қан жаўады.

Маман не қыларын билмей "аға!" деди алға жылысқан қоңыратлыларды көрсетип.

Оразан батыр улына аттан түсиўди буйырды.

Маман аттан түсти.

Зәңгилегине жақынлаўды буйырды.

Маман жақынлады.

Ийегин көтериўди буйырды.

Маман ийегин көтерди.

Оразан батыр улының ала көзлерине, самал қаққан нық қаралтым жүзлерине, жазық маңлайына, қалың қызыл еринлерине, дөңгелеклеў ийегине, алақандай-алақандай құлақларына қанша тигилседе, дийдарына тоймай, "қозғалма-қозғалма, перзентим, тура бер, тура бер" деп узақ қарады. Көзлеринен жас атлықты. Бирақ бұл ашшы жасты баласының бетине тамдырып алмаў ушын тақымын сәл қысып, алға жүрип кетти.

Оразан батырдың өзін көрип Ырысқұл бий қолын көтерип артындағыларын ирикти.

— Оразан батыр бир нәрсе демекши шығарсыз? Шайық айтты. Пайдасыз... Ат жарағыңыз керек емес, ел бирлиги ушын улыңыздың орнына өз геллеңизди берсеңиз де, усы кәрадан қайтамыз. Олай болмаса, ақыллы адамларға үйретип турыўдың кереги жоқ.

— Мен өз басым ушын мәмлелик сорап киятырғаным жоқ, Ырысқұл бий, Қәдирли достым шайық, сен де есит, бүгинги ойқан қандарлықтың арты болсын. Мейли, Жандосбайды мениң перзентим қалай шалған болса, Ырысқұл бий де сондай жигит таўып, мени ат үстинен өңгерип алсын да, шалсын. Мә, шайықым, жарағымды алып қал. Қылышты баламның ат қосшысы Аманлыққа бериңлер. Өлим алдында соранаман, меннен соң еки урыў арасында шақмақ шағылмасын. Бек болыңлар. Ырза болыңлар! — Оразан батыр ийнинен жаў-жарағын алып Мурат шайыққа берип, сүйисип ырзаласты.

Атлылар тұрған-тұрған жеринде қатты. Ортада, өлим майданшасында жалғыз Оразан бар. Бағанадан бери әкесинен "енди дүзиўлен, атыңа мин" деген буйрық күтип тұрған Маман оның жүрип кеткенин әллен өмирде

сезип, көзлерин уўқалап жән-жаққа қарап, бирден түсинди. Қасында муңлы тұрған атына миніўди де умытты. Ортаға қарай жуўырды:

— Аға, аға, аға!!!

Оразан батыр ұлының даўысын еситти, лекин, артына бурылып қарамады. Маман "аға-аға" лаўы менен сүрниге-сүрниге жетип, зәңгисине асылып жалбарынды:

— Соранаман, өтинемен, аға! Өзим жаққан отқа өзимди күйдириң, аға!

— Қаш кейин, қаш!!! — деди Оразан батыр.

Маман тыңламады, жалбарына берди:

— Аға, ағажан?!?!

— Бос көкирек болма, мәрт бол! Билемен, мәртсең! Мен жасарымды жасадым, асарымды асадым, дана перзентим... Сениң өлимиң — маған өлим. Мениң өлимим саған жүрим, перзентим. Қаш кейин! Қун алыў бұрыннан бар. Қайыл болмаған нәмәрт — елин қырады. Екеўимиздің биреўимиз ҳәзир бас бермесек, көп гелле кесилип, көп көз жас төгилейин деп тұр. Өзиң айтқандай, колыңнан келсе көз жасты көп төктirme! Ертең мени шалған адам менен, оның урыўлары менен жаў болма! Сенде елди орысларға қосыўдың лийкини бар екен. Хан берген лийкинди пайдалан! Митрий төре келген ўақытта және әрре-тәрре болып жүрмеңлер. Меннен соң қоңыратларға дық сақлап хоппыйма! Умыт! Жум көзиңди! Шегин!

Оразан батыр ұсыны айтып үлгериўи мәттал, қоңыр қасқаға жеңилтек минип, қара кийинген бир геўмис жигиттиң алдына өнгериўли кетти.

Мамай алаяқ торының алдыңғы туяғын қушақлаўы менен жер сүйип селк—селк жылап жатты.

Жұрт тұрған-тұрған жерине көмилгендей қатып тұр еди, қанға боялған Оразан батырдың баўызлаған қойдай жерге ылақтырылғанын көрип, жерге қарасты. Хәмме көзден жас ақты, жас селледі.

Хәзир төгилген көз жастың ба, ямаса үш күнлик жаўынның изи ме, пиядалар батпақ сызып, атлардың туяқларынан батпақлар атлығып хәмме тарқасты. Ябы аўылының үстине дөнген атлылар думаны демде-ақ жоқ болды.

Көз жасын еле сыпырып болмаған Мурат шайық жақын бийлери менен келип, муңлы алаяқ торының алдыңғы туяғын жибермей жер сүйип атырған Маманның қасына тоқтады...

14.

Қуяшлы күнлер көбейді. Бауырына абылайсаңның селин сиңдірген сақый жер биротала ийіп, жанлы жаныұар ушын жасыл гилемин бетине төседі. Ұзақ-ұзақ далаларға көз жиберіп қарау, бийиктен ойға түсіу, ойдан бийикке көтеріліу кеуіллі. Бирақ бұл сұлыұлықтың ийелери — адамлар, көз көргенине масайрасқан менен ишлерінде еле түйин жатыр. Бұл түйин абылайсаңның жауынынан кейинги дүгискен еки аұыл атлыларының бұлтынан дөреген көз жас түйини. Жибитиу ушын еле де көп-көп қуяшлы күнлер керек. Деген менен өлинің изинен өлмек жоқ. Күнделикли өмир ғалмағалы өзгериссиз, кешегиден бүгингиниң мийнети аұырласып, күнлер өте берди.

Мурат шайықтың қолы истен сұйып, дүньяда жалғыз қалған сыяқланды. Оразан батыр менен бәрха бирге жүрмесе де, оның бир жақтан жаңалықлар әкелийун айрықша тақатсызлық пенен күтип үйренген адам, енди ҳеш қашан күтпейди, ол ҳеш қашан жаңалық әкелмейди. Мурат шайық Оразан батырды, Маманды қанша жақсы көретуғын болса, енди, екеүйине еки бөлинген ғарры ықласы биригип тек Маманға аұды.

Маманды шақырып алды. Маманның шырайы андыз шөптей сарғайып кеткен еди. Тири бендени өлимнің изинен жубатыұдан аұыр нәрсе бар ма? Ғеш нәрседен дәмелендириу мүмкин емес! Мурат шайық алдына шақырарын шақырса да, оның өли шырайына қарап нәсиятлауға сөз таппады. Көп ўақыт отырғаннан кейин, Маманның баяғы өз тилегин есине салып, Аманлыққа ылашық соғып берийұди енди қолға алыу кереклигин, ол жумысты өзи басқарыуы тийислигин ескертти. Сөйтип жетимлердің ылашығы менен аұыл арасындағы ашықлықта еки күнде-ақ бир ылашық тикленди. Бұл жумыстың жақсы жағы — Маманның сарғайған жүзин еки күн бәхәр самалы қақты. Оның менен Маман аспандағы қуяштай жадырап бир күлмеди. Бир көзли Аллаяр да оны күлдириуға тырысып бақты, күлдире алмады, себеби оның жүрегінде күлкинің гүлин шығаратуғын гүнша езилген,

Маман, Мурат шайықтың балалары менен китап оқысып отыр еди. Құлағы ербең етип, жем көрген қаршығадай әллеқайда талпынды. Сырттан Полат жасаұылдың дауысы еситилди.

Шайқымыз, Митрий төре келген еди. Сизди, Маманды, гүллән урыұлардың бас бийлерин хан кеңеске шақырып атыр.

— Мақұл, әзийзим, мақұл, — деп қалды шайық. Полат жасаұыл аттан түспей кетти.

* * *

Аманлықтан қара ғунанды қайтып сораған адам болмады. Ылашығының қасына байлаулы тұрады. Аллаярлар келсе, ұсы ғунан ұшын келетуғындай. Хәр келгенде қолтықтарында ең хасыл ең жаңа шөплердің бир дәстеси. Сол ұшын да быйылғы қайғылы бахәрде биринши көклеген ұсы ғунан. Қазықта тұрып-ақ көкледі. Түледі. Хәзир хәр түги қуяшқа шағылысып, жылт-жылт етеді. Гей күнлери қара ғунанды жетелеп алысларға әкетип, алма гезек минип шабысады, кеуил көтерисип, өз-ара күлиседи. Усындай ұақты хошлықтан кейинги олардың гәпиниң басы Маман болды. Қайткенде, қалайынша оның кеуили алынады, жубанады, мыйық тартады? Ақыры олардың өзлериниң күлисиуине себепкер сол! Тоғайдан қара ғунанды мингесип қайтып киятырған Аманлық пенен Аллаярдың бүгинги гәпи және соннан басланды.

— Маманды жақсы көретуғынымыз бийкар, — деп Аллаяр үлкен адамларға тән салмақлылық пенен тикенеклетип сөйледі, — Ырас болғанда, оның кеулиндегисин сорамай табар едик. Дана бийдің кеулиндеги мүддәхәси не, билесең бе? Мен билемен, қоңыратлардан өш алыў. Оразан батырды аттан жулып алып шалған ким? Қуланбай бахәдыр я Алиф Қарабай Қара бахәдыр. Мениң пәмимше, оның ойы сол екеуиниң қайсысы екенин билсе, өлтириў. Маманның және бир мүддәхәси — баяғы тас пенен урған Есенгелдини де өлтириў. Әне ұсы жағын бир жоңкилли қылсақ, Маманның кеулин таўып, күлгенин көремиз. Неге олыясаң?

— Сен таппадың, — деди Аманлық. — Орь қорғанына баратырып жолда Есенгелди жөнинде айтқанымда, "гийне қылыўға арзымайды". Егер Есенгелди биринши тас ылақтырмағанда, басқа биреў ылақтырар еди. "Ол буйрықты орынлады" деди. Оның үстине атасының "Меннен сон, қоңыратларға хоппыйма, ұмыт" деген нәсияты бар екен.

— Онда сен маған Айғара бийдің қызын тәриппеп бер. Көрген жерде есине салып көрейин. Ақыры, оның қатарлары түе бизлердің қатарларымыз балалы болып атыр.

— О, о, о, Аллаяр!!! Нелерди есиме салдың, жора? Егер Маман ағаның сондағы кеули болса, Ақбийдай деген атты еситиўден-ақ сөзсиз жадырайды. Қуяштай жадырайды. Ол қыз қандай гөззал, қандай сулыў қыз! Сонда ол "бул қызды аламан" деп еди.

— Хаў, сениң сүйегің де мөлхәмлесип баратыр ғой.

— Айтпа, — деп Аманлық жеңил гүрсинди.

— Жылама, бетинди берман қаратып отырып айт.

Әстен жүріп баратырған жалаңаш ғұннаның үстінде Аманлық тикейіп, бетін Аллаярға бұрып, атқа терис отырды.

— Бир сөз бенен айтқанда, ол қыз үшін пүткіл ябы урыўын қалың малына берсе арзыйды.

— Ый—ойй, тығынсыз кеттиң-аў. Мениң пәмимше, сол қызға қосып пүткіл табын урыўын беңде қылып берсе де, Маман бийге аз. Сол үшін әўеле маған ол қыздың хәр мүшесин тәрипле!

— Дала гүлин көрдің бе?

— Есиң бар ма, өзиңнің? Дала гүли арасынан киятырмыз ғой.

Аманлық бир қапталындағы көп гүллердің арасынан хәммесинен гөззал, ғұншасы дуғжым бир бийик гүлди көрсетип» "анадай" деди.

Түсиниқли. Аржағына өзим ой жибере беремен.

— Кийикти көрдің бе?

— Көрдим. Услап я жеп көргеним жоқ"

— Көзлери кийиктиң көзлериндей.

— Өли кийиктиң бе?

— Тири кийиктиң.

— Айта бер.

— Тынық көл бойына өскен жал қамысты көрдің бе?

— Көрдим. Ый-ой! Кирпиклери сондай ма?

— Сондай. Узақта ұшып баратырған қара қусты көрдің бе?

— Артыңа бұрыл, әне, биреуі ұшып баратыр. Әне, анаў сағымланған ақ таўдың баўрайына қара.

— Көрдим, көрдим. Қаслары сондай. Бухардың қызыл алмасын көриппедиң?

— Пай, айттың-аў. Нан таппай жүрген адамға алма қайда?

— Бетін айтпақшы едим. Сәруи талды көрдің бе?

— Жоғын айта бер.

— Бизлер Орьға барғанда көрип едик. Тип-тик тал. Бойын сондай демекши едим. Айсыз түнди көрдің бе?

— Урының түнин көрдің бе де!

— Әне, шашы сондай. Дизген маржанды көрдің бе?

— Ешнияз, ахунның тәсписин көрдим. .

— Тислери оннан да ақ, майда.

— Пискен сүттің үстинен қалпып алып атырған қаймақты ше?

— Ешнияз ахунның есигинде аўзымыздан сүў шұбырып отырғанда, қазан толы сүти, тасып, қақпағын көтерип төгилгенин өзиң менен көрген едик ғой! Умыттың ба?

— Ол көбик ғой, қаймағын айтаман. Ернин қаймақтай демекши едим. Болар енди. Айтпақшы, сен Ешнияз ахунды айта бердің. Ол киси зықна болған менен баяғыда даўды иркиў ушын песин түе намазлыгерде де азан айтпағалы жақсы көремен.

— Пай таптың дә, жаңалықты. Ол кисини соннан бери ким жақсы көрмейди?

— Хәй қәсийетсиз бийдәўлетлер, атқа өйтип отырмаң! — деди қапталдан бир даўыс.

Екеўи де жалт бурылды. Бұл Ешнияз ахунның өзи екен. Сыйыры дүзде туўып қалған усайды, өзи арық, кишкене адам бузаўын шалғайына салып, сәллесин шешип геўмис қызыл сыйырының шақына байлап, бир ушынан жетелеп киятыр. Сақалы қардай ақ болып жүретуғын еди. Сыйырдың шуўына былғаныпты. Жағал-жағал.

Ахунның үстинен екеўи пырқ-пырқ етип күлисип алған соң, Аманлық дүзиўленип отырды. Аўыл беттен арқаланып киятырған Бектемирлерге жолықты.

— Жаңалық, жаңалық, — деп Бектемир маңлайының терин сыпырды. Ийниндеги сүзбе қалтаның көк суўы сарқылып, тирсегине тамшылап турыпты. Аллаяр аттан ғарғып түсип, Бектемирден қалтаны алды... — Оо, әне буның жаңалық. Енапаттай ғой, урламадың ба? Хә, солай де. Енди бизлер-әм құрт жайып аламыз.

— Жаңалығы сол, Маман бийлер кетти. Ханға кетти. Шайық пенен кетти, — деди Бектемир.

— Кетти, кетти дегенше, дурыслап айтса. Не ушын кетти? Ханға кеткенин қалай билдің?

— Избасар баҳадырлардың үйинде гәп болып атыр екен, Барлық урыў басыларды хан шақырыпты. Митрий төре деген келгенбиш.

— Митрий төре?

— Хә, Аманлық, Митрий төре дайың ба? Қуўанып кеттиң ғой. Яқшы, яқшы сөйлемей тұр, берекет тап, Митрий төре жөнинде бир емес, талай айтқансаң. Ал, Бектемир, сен сөйле.

— Избасар баҳадырлар, аўылда адамлардың жоғында қоңыратларға барып, Оразан батырдың хақ қаны ушын бир ис қылмақшы қусайды.

— Әне! Маман ағаның мүдәхәсин билдим бе? Соңғы күнлери сени таслап кететуғын болды. Уқтың ба енди?

— Олай деме, Аллаяр. Мен киммен? Бир қамшы. Қалесең ат урады, қалемесе, ердің басына илдиреди, умытса, үйинде қазыққа қыстырыўлы қала береді.

— Әне, сениң ладанлығың. Сен жарамсыз қамшысаң. Маған ағыңды беріп тұр, көрсетемен сеннен, меннен қандай қамшы шығатуғынын. Сылбырсаң. Хәзир бараман да Избасар бақадырларға қосыламан, қоспаса өзим барып-ақ қоңыратлардан Маман ағаның өшин аламан. Ақыры биз ябының қанынан дөреген күшикіпиз. Қанымыз ушын үремиз, хәмме бийлер сөйтеди.

Аманлық не қыларын билмей тұтлыға баслап еди, Аллаяр атқа қайтадан ғарғып минип, Аманлықты ийтерип түсирди де, шаўып кетти. Аманлық бақырыўы менен қала берди.

— Аллаяр, қайт кейниңе! Аллаяя... яр!!!...

15.

Ғайып хан көшип келгенде онша маллы емес еди, еки-үш жылдың ишинде убыр-шубыр маллы болды. Сонлықтан қоралары ен жайып, қоңсы кенегес урыўына шекем жалғасты, Сөйтип кенегес аўылы бурынғысынша кенегес аўылы атанбай хан аўылы атанып кетти.

Ханның өзине дерек үш отаўы бир-бирине иргелес, дөңгелене тигилген. Алыстан, күндиз қарасаң, үстине шөп шықпаған өркеш құмдай, түнде қарасаң, адам қорқытарлық шөгип атырған қара тас. Бурынғы даңқлы кенегеслердің көп атала бермейтуғынының себеби усы "күндизги құмның", "ақшамғы қара тастың" кесапаты. Байлары, бийлери бұл кесапаттың бийпайдалылығын түсинеди, бирақ бәрқа гүң, тилсиз. Хеш қайсысы өз бетинше кете алмайды, көбиси "хан аўылы" атанғанына масайрап, өзи кимлигин умытады, күндиз-түни хан малын көбейтиўдің машқаласында болады, ханнан мал көбейтиўдің шикарға шығыўдың сырларын үйренип, кең өрис ийелеп атырғанлары да аз емес.

Түн. Қәдимгисинше құла далаға шөккен қара тастай түнерген хан отаўының шаңырағынан шашыраған жалын, жұлдыз сынығындай жалт-жулт етип, қараңғыға кирип кетип атыр. Иште халықтың келешегі хаққында әнгиме даўам етиўде. Көбирек сөйлеп атырған Митрий төрениң дилмашы. Ол әўели өзиниң атын Мансур деп таныстырып, мұсылманлардың сықпан сыққышы екенине исендирди. Соңынан Дмитрий Гладышев пенен хан хәм шайық араларын кепсерлеп, пикирлерин гә орысшалап, гә татаршалап бұлқыды. Дмитрий Гладышевтың хәм Иван Неплюевтың ақ кеўил қарақалпақ халқы өз ерки менен орыс тұтқынларын босатқаны ушын жақсы көрип қалғанын, сол ушын қабырғасынан жүрегі көринген мийрим жүзли халық екен деп атағанын, енди Митрий төрениң дослық жүреклердің сөзин ак патшаға

әкетиўши кептер сыпатында келгенинің әтирин келистирип, жупкерлестирип сөйледі.

Ғайып хан қалыспай:

— Аўа, орыс тұтқынларын еркимиз бенен босаттық, — деди хәм Дмитрий Гладышевқа көп тилеклер айтты. Сөзимди шала түсіндірмесин деген исенимсизлик пенен дилмаштың бетине тигилип отыр.

— Ғайып хан Киши жүздің жартысын мениң қол астыма алып берсин. Аспанның астында қарақалпақ болса жыйнатып маған соратсын. Айтың, Митрий төреге, деп соранады, — деп түсіндірди Мансур дилмаш, Гладышевқа ханның сөзин.

Димитрий Гладышевтың дөңгелек көзлеринің алды жалын сәўлесине қызарып, күле шырайланды хәм:

— Иштейи кең екен, — деди.

Бул гәпти дилмаш ханға түсіндірмеді.

Хан Гладышевтың көзлери күлгенинен дәмеленип:

— Не деп атыр? — деп сорады.

Мансур дилмаш күлди.

Ханның билгиси келип отырғанын абайлаған Гладышев:

— Бул жағын патша биледи деп айта ғой, — деди дилмашқа.

Шайық көп сөйлемейди, ойлы. Митрий төре алдында масқара болып қалыў кәүпи бар. Ис шатақ. Булар келискен менен Ырысқұл бийлер не дейди, басқа бийлер не дейди?

Хан не ушын Ырысқұл бийди шақыртпаған? Аўызға жақынлаған сұйсын және төгиле ме? Бул сапары төгилмеўи керек!

— Шайық неге сөйлемейди, — деди Гладышев, оның ойланғанын сезгендей. Дилмаш ўазыйпасын мүдирмеді.

— Әзийиз Митрий төрениң келгенине ыразымыз, — деди шайық жүдә миннетдарлық пенен. — Етекли көп елмиз. Арғы басы менен берги басын жыйнап үлгере алмай атырмыз. Бир тилегим, ақ патша бизди қазақтай көрсин.

— Мақұл, мақұл шайық. Ақ патшаға жетқеремиз, — деди Гладышев.

— Әзийиз төрем, ўәдемиз ўәде, — деди және шайық. — Бизге ақ патшаға қалай барыўды, не менен барыўды мәсләхәт етип кетерсиз.

— Петербург жақын жол емес. Оған мына Маман қусаған шыйрақ—шыйрақ жас жигитлер жетип қайтады. Өзи де азлап орысша биледи екен. Оның колына пүткил қарақалпақ атынан ант таярлап берерсиз. Не тилегиңиз болса, сонда жазыңлар. Мен билемен, сизлерде урыўлар көп, базда хәр урыўдың өзи ел, өзи ханлық. Басшылары бир-

бирине менсинбей көкирегине урғаны, урған. Келешекте бир бүйірлеп кетпеуі үшін хәр урыўдың атынан да ант жазасыз. Бәріне мөр басылсын. Баслаўшы үлкен антқа хан менен сизиң мәриңиз керек. Балаларыңыздың атынан хәм таярлай бериң. Ақыры соранып атырғанда, ўақытша емес, мәңгиге, балаларыңыздың өмирлерине де дос болыў шығар.

Мансур дилмаш бул гәптиң жүдә әтирин келистирип түсиндирди. Отырғанлар: "солай, төремиз, солай, балаларымыз да дос болады" дести.

— Алла рәхмети жаўсын, әзийим, — деп шайық Гладышевқа бас ийди. Изинен бийлер де солай иследи. Гладышев тек қабыллаўшы төре болып қалмады, гезегине түргелип хәммеге бир қол қаўсырды.

Азанда Дмитрий Гладышев қайтатуғын болды. Хәмме "Қоныңыз, бизде болыңыз" десип мирәт салды. Асығыс екен, және Оренбургқа барыў керек, және Хорезм таманнан хабар алмақшы қусайды.

Кетерде:

— Қала салыў сизлерге исенимди арттырады, — деди ол. — "Жаңакентти" қайта жаңартыўды баслап турып, қойғансыз. Даўам етиңлер. Ал ант таярлаў жөнинде кеңес болса, — деп ант жазыў жолын түсиндирди. Мәжбүрлик жағдай туўса тартынбастан Орь қорғанындағы мырза Иван Неплюевке жолығып турыўды ескертти. Сол кәрәда Мансур дилмаш болатуғынын, өзи де көп кешиқпей оралатуғынын айтты.

— Жолыңыз болсын, — деди Ғайып хан — Уллы дәрежели патшаңызға бизден аспандағы жулдызлардай сәлем. Хызметине тах өлгенше тайынбыз. Мениң қол астымды кеңейтип берсе, қыямет қайымға шекем қарақалпақ халқы орыслардың досты болады.

— Дмитрий аға, ақ патшаға айтып барың, тилегимиз қабыл болса, орыслардың жаўына жаўмыз, елине елмиз, — деп гәп косты Маман.

— Мен сизлер тўралы аз ғана билемен. Урыў даўларын бир жөңкилли етиңлер, — деди кетип баратырып Гладышев хәм Маманның басынан сыйпалады. — Сен, жас бий, аталарыңдай болма. Халқыңның намысын гөзле. Ақыры орысша билесең. Қалай үйренгениңди Кузьма Бородиннен еситтим. Өзим десең, өзгениң зейнине тийесең. Өзге десең өзиң қаласаң. Екеўин бириктир. Патша сонда жақсы қабыл етеди. Аўызы ала халық ҳеш ким менен дос бола алмайды.

Аўзы алалықты билмесин деген ой менен олар Оразан батырдың өлимин еситтирмеди, Гладышев ұмытқан ба сорамады.

— Жақсы адам екен, — деди Ғайып хан оларды узатып киятырып. — Еситкенмен, ҳақыйқатында орыслар бир сөзли болады, ханлықты кеңейтсек, бизиң бахтымыз. Солай емес пе шайықымыз!?

— Өлсең де гөрің кең болғаны жақсы, ханымыз.

— Келмеген гежир бийлерди не қылса болар екен? — деди хан. Бұл сорау менен ханның бийлерди алағат шақыртқанының себеби жабылып кетти. Шайықлар, бийлер түсинбеди.

— Ханымыз, ұсы мәселеге қатаң барыу керек, — деди Маман. — Орыслардың көп ертегин еситтим, батырларын билемен. Уллы Петр патшасы жөнінде еситкенмен. Елди ел қылыу үшін қаталлық керек.

— Қаталлық керек, — деди мақұллап хан. — Бирақ қоңыратлар бир бийбастақ урыу. Ырысқұл бийдің бұрыннан соңғы әдети ябылардың да үстинен үстемлик етиу. Сизлердің атыңызды айтса, төбе шашлары тикирейеди.

Батыс тәрептен атлылар көринди. Ортадағысы Ырысқұл бийдің отырысы. Оларды көрип хан тоқтады. Хан иркилген соң шайық пенен Маман бий де атларының басын тартты. Ырысқұл бий жақынлар — жақынламастан-ақ аттан түсти, ханға сәлем берди. Шайық хан менен қатар ат үстинде сәлем қабыл етті. Маман бий көп ойланбады. Жасы кишилиги қандарлығын умыттырып аттан түсирди. Сөйтип ол Ырысқұл бий менен жерде сәлемлесті. Маманның азғын жүзине қарап Ырысқұл бийдің аталық реҳими қозды, хұрмет етип аттан түскенинің бәнеси менен "көп жаса, балам, бахытлы бол" деди. Маманның кеули разы болды. Екеуі де хан менен шайықтың урықсаты бойынша атланды.

— Хұрметли мийманларды хәзир узаттық, — деди хан үйине баслап киятырып Ырысқұл бийге.

— Бизди күтпепсиз де?

Хан "Айып шайықта" деген белги берип шайықтың сыртынан ийеги менен көрсетти. Ырысқұл бий үндемеді, бирақ ябыларға пәсейген кек оты қайтадан бир үрленип, ишин ғыжлатты.

— Шайық, — деди хаи, — Биз Ырысқұл бийге сарқыт жегизип шықсақ, хәммеңиз кенегес Нуралы байдикине жыйнала турсаңыз, қалай болар екен?

— Әжеп, ханымыз.

Ханның ойы сарқыт жегизиуден аўлақ, Ырысқұл бийди өзинің кеш шақыртқанын бүркеу үшін имканият излеу еді.

— Ырысқұл бий, — деди хан үйине келген соң. — Сиз келмедіңіз. Қанша—қанша гәп болды. Еситпедиңіз. Митрий төре қоңыратларды көп сорады.

— Атлы барыудан киятырғаным, ханымыз..

— Нәлет болсын, ұсы ябыларға, дауы ада болмайды. Митрий төре алдында Ырысқұл бийдің көриніуі дәркәр емес, бармыз, деди.

— Митрий төреге айтажақ гәплер бар еди, зыяны жоқ, айтқан шығар. Бирақ бирликсиз хештеме болмайды. Ұсы Маманның қасына бизиң Қоңыраттан Есенгелди қосылмаса болмайды. Патырат көбейип кетти,

— Патырат?!

— Аўа, ханымыз.

— Ұсы ябыларға хәзирги сан-шәўкети аз емес. Елеберин оларды қоңыратларға құл қылып беремен. Есенгелдини қасына қосаман. Бирақ өзиң басла. Азмаз жөхитлик керек. Сиз сыпайылаўсыз.

— Солай-а, ханымыз?

Көп тереңлестире бериў ханның өзине де қыйын еди, шығарлықта бир нәрсе сезилип қалады. Сол ұшын гәпин және бурды.

— Орысларға қосылсақ шегара көбейеди. Көбейтиң деп өзим сорадым. Тамамы қарақалпақ жыйылсын дедим. Әлбетте соның ишинде көп бүлгени қоңыратлар. Тамамы қарақалпақ дегенде тамамы қоңырат дегеним екенин ұғып отырған шығарсыз. Убайдулла, бармысаң? — деди хан дауыслап. Үлкен улы Убайдулла сұлтан сүңгип кирди. Өзи усаған келтебақай емес екен. Ири, көсенамай, шийкил — сары жигит. Аналарының я дайыларының бирине тартса керек. Еки дизесин қушақлап, атасының алдына ийилди. — Қоңыраттың бас бийине суўсын келтириңлер. Әй, неге оған тәжим етпедиң? — деди хан.

Убайдулла сұлтан Ырысқұл бийге тәжим етти.

— Есенгелдини қостыраман. Ойланбаң, — деди хан, улы шығып кеткен соң.

Дәрриў-ақ суўсын әкелинди.

* * *

Нуралы бай жүдә кем сөзли хәм көп жыйынды сүйе бермейтуғын адам. Оны бундай қылып қойған бет ажары деген гәп бар. Жунгарлар шабыўылында бетиниң еки алмасын найза жырған тыртық, астыңғы ерни түскен, бир көзи шапырасыңқырап жүреді. Шикәр менен де, даў-жәнжел менен де, иси жок.

Кеңес сорап келген жасларға жалғыз нәсияты бар:

— Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар, хәммесинен қой бағып көтен жеген озар. — Ол ұсыны көп тәкирарлайды, өзи де гәпине садық. Тек мал менен араласып жүргени. Жәрдемшилери менен өзи мал бағады, өзи суўғарады, өзи аранға қамайды. Оның байлығын ұсы мийнеткешлигинен

деп түсинген кенегестің жигитлери де көп нәрсени қыял етпейди, мал бағады. Жетімлери де өз аұылынан шықпайды. Хан иргелес болған соң кенегес аұылына топылыс та кем, маллары да урлана бермейди. Хан өзлигинен биреулерин хызметке шақырмаса, хеш қайсысы ханға бармайды. Бұл жағынан беглиги басым аұыл. Бирақ хан азығы дерлик: Хан өзйне унамаған қонақларды солай ысырады, болмаса "бизде буұаз болып тур, сойыслыққа қысыр берсин" деп, қонаққа малларын алып сояды. Кешеги Митрий төрелерге де сойылған мал кенегес байыники. Олар соған-ақ мәс.

Бир жаман жери кенегеслердің Мурат шайықта оқып жүрген хеш кими жок. Сонлықтан бұл аұылға келиўди шайық та унатпайтуғын еди. Хан силтеген соң найлаж бийлерди басқарып келди.

Нуралы бай қора тазалап жүр екен. Күннің астына қалпағын сая қылып шайықты таныды. Гүрегинің сабына ийек тиреп тұрып сәлем берди.

— Нуралы бай, хан буйрығы менен киятырмыз, — деди шайық ат үстинде: — Үй сазлат. Елдің әзийиз бүрkitлери үйиңнен дуз татпақшы.

— Тоқтаполат! — Байдың даұысына дөңгелек жағалы бөз көйлекли, шашы өскин, адырақ көзли онтөрт-онбес жастағы жалаң аяқ бала жуұырып келди. — Шайық атаңа сәлем бер, улым, — деди бай оған. Бала шайыққа хәм Маманға қол қаұсырып сәлем берди. — Үлкен үйди төсестириңлер. Қонақлар келеди, — деди балаға.

Тоқтаполат жуұырып кетти.

Бай кораның ишин гүрек пенен ысырыұын даұам ете берди. Маман бұл адамға таңланған көзлери менен қарап еди:

— Минези солай, — деди шайық.

Нуралы бай қонақларды әўелинде суұықлаұ қабыл етип, үстилерине кирмесе де, хан султанларын ертип Ырысқұл бий менен келген соң кеўилдегидей күтти. Дараұ ара гелле қойдырды.

Бийлер ұзақ пикирлести. Бұрынғы айтқанларын және ортаға салысты. Бир-биринің көзинше "бизиң урыұ пәлен қылады, бизики төлен қылады" десип те, мақтанысты. Истиң анық питиұажалыққа келейин деп тұрғанында тал шайнағанлары да болды, биразлары урыұының ишинде айтқанға жүрмейтуғын тоқ мойынлар барлығына шағынды. Кулласы көп әңгиме, көп сөз, елде аұыз биршилик еле кем екенлигин көрсетти.

Хан урықсаты менен Маман сөйледі. Ол:

— Ханымыз, шайық ата, бүрkit аталар, ағалар, — деп бұрынғысынша суұық қанлылық пенен Бородиннен еситкен әңгимелеринің көбисин қысқа айтып, орыс князлеринің атларын мысалға келтириұ менен,

сөзинің ақырында бирлікке шақырды. Бирақ бул сапары ол биле-тура атасының сөзлерін келтирмеді, даў шығыўы мүмкін. Маманның сөзинен ел бир дарақ, урыўлар сол саялы дарақтың шақалары, бийлер тамырлары сыяқланды. Шақаның биреўине зәлел келсе, сол саялы дарақ, тан сын-сымбат кетип, оннан соң ҳеш кимди қызықтырмайтуғын дарақ болып калатуғыны түсинилди. Митрий төрениң кетип баратырып айтқан нәсиятын еситпегенлерге және тәкирарлады. Шайық Маманды қанша жақсы көрсе де, бүгингидей сөйлемшек, ақыллы демеген еди, ҳайран қалып тыңлады. Бийлердің бәри ойланып қалды. Маманның сөзинен соң өзін сол саялы бир дарақтың өзегі деи түсинген, Ғайып хан бирден:

— Маман, ақыллы гәп айтты. Орысларға қосылыў мәселесиниң ықтыярын бергеним берген, пәрманым-пәрман,— деп салды хәм: — урыўлардың табысы, әлле қашан-ақ, ың-жыңсыз бир марданға қуйыла берилиўи керек еди. Шайық шәкиртлерин елге тарқатсын. Мениң гәпим еселенсин, — деди.

Хәмме сес—семерсиз. Бир-биреўди сынаў, хал сынаспа басланды.

Ырысқұл бий ханның гәпинде аз ғана жүзгөйлик сезгендей болды, бирақ үндемеді. Бәлким, басқалар да бир нәрселер аңлаған шығар, ҳеш қайсысы сөйлемеген соң түсиниксиз қалды.

— Бийлер, — деди ханның сөзинен рухланып Маман және, — Егер арамызда бирликти бузыўшы адам болса, геллеси алынсын. Солайынша өз геллемизди өзимиз кесип бирикпесек, сырттан келген душпан дараўара гелле қыла береді. Жас үлкенлердің гәпи бойынша бурын көп халық болғанбыз, енди азайғанбыз. Азаймаўдың жолы сол.

— Қатты кеттиң, Маман, — деди Ырысқұл бий. — Өзимиз аз болсақ, өзимизди өзимиз гелле қылсақ не болғаны? Шайқымыз, ендиги күш сизде.

Мурат шайыққа Ырысқұл бийдің хәм жүўас, хәм астарлы гәпи унамады, қысылып терледі, жеңислик бермеўге тырысты:

— Өткенимизге көз жибер, Ырысқұл бий.

Хан пәрман дағазалап ерикли қылған жас бийдің сөзлеринен кейин көзлери әлле-пәлле болып жаўтаңдасып отырған бийлер хәттеки сыбырласпады.

Ырысқұл бий ханға, шайыққа, бийлерге көз астынан бир қарап алды хәм:

— Маман балам, — деп жас бийге бурылды — Ата ақылы көл болады, балам. Хәм мантиқтырады, хәм қалқытады. Сол ушын кеңескениң өзиңе пайда. Ханымыз дурыс пәрман етти. Мениң бир тилегим: қасыңа бизиң

Қоңыраттың Есенгелдисин ерт. Сонда Қоңыратларға бир көлдің суыын бир көлге қуй десең қуяды.

Ырысқұл бий хақ кеуили менен айтқан еди, басқа бийлерге жақпады. Маман оның ақ көкирек пенен айтып отырғанын түсинбегенликтен жууап бермеді.

Мурат шайық Ырысқұл бийдің шыны менен пәсине қайтқанын түсинип, неликтен де аяды: бәлким, жигитлери ғаррыны баспалатып, тұрған шығар.

— Ырысқұл бий дұрыс өтиниш етти, — деди Шайық.

— Екеуі де бир дараққа мәлхәм жеткерсин, мениң еки бармағым болсын, — деди хан. — Баяғыда-ақ айттым. Анаў Аманлық дегеннің изинде не бар? Хуў-хақ бар. Баяғыда өлимнен аман алып қалған жетимлер емес, Маман. Пәрман меники! Түсиндирсеш, шайық! Умытпа, орыслар шегараңды кеңейтеди, хәммени жыйдырады. Орыслар жақсы деп шәкиртлериң елге дағазаласын, Шайық.

Шайық ханға келисим белгисин берип бас ийзеди.

Маманның қасына Қоңыратлардың Есенгелдисин қосыўды ханның өзи қуўатлағаны ушын Дәўлетбай менен Убайдулла бийлердің де делебеси қозып: "Ханымыз, ханымыз", — деп еди, хан олардың не айтатуғынын билместен "Мен шаршадым. Болды енди, тарқаңлар. Айтқан ўақта адам жиберіңлер. Күткен Нуралыға алғыс, ийман. Әўмийин!" деп тикейди. Султанлары да гүў түргелди. Кишкене балалардың "қаўын-қаўын" ойынына топырақты үйип-үйип, бирден бузып кеткеніндей, гүллән исти шала қылып кететуғын бұл ханның ислери хәммениң ишине қоз салады, бирақ илажсыз.

Усы сапары Убайдулла менен Дәўлетбай бий жүдә ашыўлы еди, далаға шыққаннан кейин хан Убайдулла бийди қасына шақырып, арқасынан қағып, бир нәрсе деди. Оны хеш ким еситпеди. Ишине гүптикей толған Ырысқұл бий:

— Шайқымыз, бир-биримизди түсингенше бұл дүнья менен хошласамызғой, — деди сарсылып. — Қалай да есапқа аларсыз, ябылар қоңыратсыз хеш қайда баралмайды.

— Ханның пинхамы сөйлесигине танаўлар кеңейе бермесин, — деп ескертти шайық. Сөйтти де Маманға "айда, кеттик, балам" деп аўылына қайтты.

Дәулетбай бий Убайдулла бий менен бир тәрәпке кететүгын болғаны ушын күтип түр еди, оның шырайынан ханға ма ямаса басқаларға ма, құлласы, ғәзептин излерин көрди,

— Усы ханға келгенше толып-тасып, кемисимди толтыраман, жетпесимди жеткеремен, деп үлкен үмит артып келесең. Қайтысын барыңнан айрылып, пуш болып қайтасаң.

Дәулетбай бийдің де хан менен пинхамы сөйлескен ўақытлары болған, сонда не сөйлескенин ол да ортақласпаған, сол ушын Убайдулла бий де оған ужыбатлы ҳеш нәрсе айта қоймады.

— Ханымыз жиликтің майлысын биз тәрәпке аўдарыўға нийетленип жүр екен, — деди тек.

— Сол ўақытта бизге де қасық атарсыз, — деди Дәулетбай бий жүдә кеўилсиз, жүдә дықлы. Ҳәм атына қамшы урды.

* * *

Ханның айырым бийлерди оңашаға алып сөйлесетуғын әдети бүгингидей ашықтан-ашық билинген емес. Әдеп сөйлетпей, соңынан Убайдулла бийге пинхамы бир нәрсе дегени хәмменин, көкирегине ғул-ғула салды. Хан түе Убайдулла бийге де бир түрли көз қарас қәлиплести. Бұл көз қарастың басқаларда да қәлиплескенин сезгендей Маман бий жолда шайықтан сорады;

— Шайық ата, усы ханды түсинесиз бе?

Шайық оның не тыйтыл менен сорап атырғанын бирден түсинбей, ханның Есенгелди жөниндеги пикирине қарсы келип атырған шығар деген ойда болды.

— Түсингенде топыраққа от қояман ба, балам, — деди ол. Ханның өзи солайырак. Бирақ оның Есенгелди менен бирге бол дегени шеп емес. Бұл Ырысқұл бийдің пикири. Ырысқұл бийди бүгин жүдә серледим. Сынған.

Маман акбоз ғунанын қалдырып әкесиниң алааяқ торысын мингеп еди. Алааяқ торысы сұўдай жорға жүрмел екен. Бұрып үйренип қалған жаныўар үстиндеги ийесиниң жас киши екенинен бийхабар сұўлық шайнап, Мурат шайықтың ақбоз атына теңлесийўге талапланып киятыр. Буны көрген шайық Маманға аттың басын ериксиз жиберийўди ескертти. Еки ат қатарласты, Маманның кеўли өсип көкирегин көтерип, зәңгиге ширенип алды.

— Шайық ата, Ырысқұл бийдің кеўли таза деп ойлайсыз ба?

Балам, оның менен талай табақлас болып, талай ашшы-душшыны татысқанбыз. Ақыллы еди. Ири сөзли еди. Қоңыратта Ырысқұл бийсиз өгиз

гүйсемейтуғын еди. Соңғы гезде алжасты. Көкирегінде еримеген муз бар. Әлле қартайып, мийи орталанғанлықтың әламаты, әлле елин башарта алмай жүр. Деген менен, балам, ханның айтқанынан шыққан адам адасса, изи жаман болады. Сол Есенгелди менен дос бол.

— Ол жасы киши ғой, ата. Балалық етип баяғылар үшін өзи қорқпаса, мен ұмыттым.

— Сейдулла, атыңды айдаңқыра, — деди шайық изде киятырған ат қосшысына.

Шайықтың дыққаты ат қосшысына аўған соң, Маман да атының жүёнейн тартып изирек жүрди. Өз ат қосшысы Аманлықты еследи. Хан шақырығына кетерде ол хабарландырылмады. Бұған шайық себепкер: "Не қыласаң, балам, жұрттың ашыўына тайип? Аманлықтың атқа мингенин көре берсе" дуйым жұрттың арқасы қозады" деди. Арқасы қозса не болыпты? Ол бийшара не болғанын билмеймаған нәлет айтып жатырған шығар. Жоқ, ол ақыллы. Ғарғамайды. Кип-кишкене болып Алмагүлдің ақыллысын! Мисли жасартып қойған кемпир. "Маман аға, Маман аға" деп сөйлейди. Қәне, ол тезирек ержетсе! Жоқ, күтемен! Дыанатлы, тыянақы туқымлар. "Қатарың атқа минбей атқа минбейсең". Буны ким айтты? Аллаяр ма, Аманлық па? Мейли ким айтса да, ҳадалый гәп. Хәр ким өз заманласы, теңлеси менен. Ғаррылар тек ақыл үйретеди, пыр-пыр ұйықлайды. Өз қатарың менен бәрха әлпиң алысады, түске. шекем урыссаң, түстен кейин жарасасаң. Дүньяның заўқы теңлеслерің менен. Әне, шайық та атқосшысы менен күлисип баратыр. Аманлық пенен биз де солай күлисемиз. Аллаяр болса құлкиниң кәни. Саў болсын бийшара. Оны да үйли қылыўға имканият табыў керек..." Мурат шайық:

— Маман! — деди. Ой басқан Маман бас көтерди. Алда биреў жалп-жалп шаўып киятыр, түринен-ақ жаман хабар менен киятырғаны белгили. Екеўи де алға жүриўдің орнынан, күтти.

— Не болды, не болды? — деди шайық алыстан.

— Және быламық, және патырат! Аўылға қоңырат атлылары басып келди! — деди атлы асығыс.

Маман алға еңтерилип асығыс шаппақшы еди:

— Тоқта! — деп ирикти шайық. — Изге қайт! Сен ханның пәрманы бар адамсаң! Полат жасаўылды, егер ерсе және еки жасаўылды да қосып ертип қайт.

— Усы сапары айыпкерди аямайман! Гелле қыламан! — деп Маман тисленип, атын кейин бұрып, қуйынлатыўы менен шаўып кетти.

* * *

Оразан батырдың өлими Ырысқұл бийге де әнейиликке түспеди. Бұнысын өзгеге билдирмеймен деп ишқыста болды, ашыұшақ болды. Билдирип қойса, өз ұрыұының ар-намысын аяққа басып түпиргени. Онысыз да қоңырат ұрыұы бөлек-бөлек болып баратыр. Жандос бай ұшын Маман өлтирилмей, Оразан өлгирилгенине ұрыұдың көпшилиги наразы. Байқошқар бийлер өз аұылын қоя берип және еки аұылға тәсийрин өткерди.

Ырысқұл бий өзін от пенен сұұдың арасында тұрғандай сезип, тек жалғыз жүрип күйе берер еди. Қанша ашыұлы болса да, кеше ұшырасқанда, Маманның аттан түсип сәлемлескени кеұлин бираз көтерди, ал Мурат шайық жөнинде Ғайып ханның айтқаны және таз кебине түсирсе де, Есенгелдиге келисим бергени және жубатты. Құлласы, Ырысқұл бийдің кеұли әлемержуа. Ханның Убайдулла бийге айтарын айтқызбай, хәммениң көзинше бөлек шығарып сөйлескени әлемержуа кеұилди және былғастырды. "Хәй алдамшы дұнья!" — деди тисленип хәм қамшысын ат саұрысына шырп еткизди. Қоңыр жүрмел сұұдай ағып кетти. Ийин қыймылдатпайтуғын бұл жүрмелдің үстинде Ырысқұл бийди және ой басты. Және өзине-өзи наразы. "Не ұшын қоңыратлар қосыұысымнан шығып баратыр? Неге қатты қысылмайды? Не шайқалтып жүр? Ғаррылығым ба, бослығым ба, өзимде бұрынғы қаталлық қалмады. Бос көкирекке, сұұ көзге айландым. Әне, олар ұсыннан пайдаланды! Маман дұрыс айтты: Өзимиздің геллемизди өзимиз алып бирикпесек, сырттан келген дұшпан бәримизди гелле қыла береді. Ақыллы бала. Жигирма жасарында алпыс жасар мениң пәмим жаңа-жаңа алысатуғын нәрселерге түсине́ди. Ол бұндай ақылды қайдан үйренди? Орысша да биледи. Құда берген өзине. Еки дұньясы бирдей абат болсын жигиттиң! Оты өре жансын!. Мен де бұрын сондай өр көкирек едим. Қоңыратлылар сол ұшын сыйлар еди мени. Ақыры қорықпаса сыйламайды. Жоқ, жоқ!.."

Ырысқұл бий жалғыз ұлын ойлады. Елиұге шамаласқанда көрген ұлы бар. Атыма ұйқас болсын деп хәм төре болсың деп атын Төреқұл қойдырған. Төреқұл атасының ойлағанындай болып шықпады. Тили шұлжиң, ойнаса тамағын ұмытын жүре береді. Келе болар деген дәме менен шайыққа апарып тапсырды. Хәпте сайын қашып келеди. Ырысқұл бий ұсы баласының минезине ишинен күйинип, аұлағында қатты сарсылар еди. Қоңыр жүрмел бийиктен ойға жумалаған сұұдай ағып киятырса да, әне, ұсы ұлы жөниндеги ойларына және берилди. Гүмилжи пикирлериниң бәрин баласына байланыстырды. "Елимниң қосыұысымнан шығып

баратырғанының себеби — жолымды қуўғандай, атқа мингендей зүрият жоқ. Көзим жұмылған күни Төреқұлдың көкирегине түйіп, бийликти өзлери алады. Мен өлмей-ақ баслады. Байқошқар бийлер хәк ашты. Есенгелдиге ел сорат дейди. Мен соратпайман деп жүрмен бе? Қоңыраттың бир баласының табанына шөңге кирсе, мениң жилигим сырқырайды. Түсинбейди, олар түсинбейди. Енди заманның бақты аўажақ. Маман дана болды.

Қыялында оның ябы да жоқ, қоңырат та жоқ, маңғыт та жоқ, қытай да жоқ, кенегесте жоқ, жалайыр да жоқ Қарақалпақ халқы дегиси келеди. Хәмме халық бир дарақ дегиси келеди. Енди әжайып заман басланажақ па? Кеўлим қайда баратырсаң? Шайық ябы десе, Оразан ябы деп кеткен болса, төли Маман умыта ма? Умытпайды. Ғайып хан не дейди? Олар Қоңыраттың үстинен үстемлик еткиси келеди. Ең болмаса Есенгелдини қатарға қосыў керек. Сөзсиз қосыў керек. Көзимнің тирисинде қоңырат қорланбасын. Ғарға ғарғанын, көзин шоқый ма? Аты қоңыраттың улы... Ырысқұл алжыдың, түсинбейсең! Жас дананың даналығына исениў — ел болыў, халық болыў деген сөз. Қөрмейсең бе орыс бенделерди босатып, өлимге буйырылды. Өзи қатарлы жетимлер басын өлимге тигип аман алып қалды. Түби айланып, орысларды босаттың деген аттан бас тартып жүргенлер "биз босаттық" деген сөзге таласып, мәртебели болды, тили ұзайды. Ақ патшаға бұл хабар унайды. Әне алдан билиў!..."

Ат бир бап жорғаласа ойы да бир бап, сүрниксе, ойы сүрнигип, қыяллары хәр жақларға аўып киятырған Ырысқұл бийдің алдынан жылт етип қоян қашты. Ол буны ырым етер еди. Изинен қуўа жөнелди.. Бийдің қапталлап шаўып баратырғанын көрип қос ат қосшысы асықты. Олар жетип үлгерейен дегенше бийдің өзи коянды атқа бастырып, изинен келген атлылардың бирине буйырды;

— Түс, сой!

Аўылға араласа бергенде бели бүкирейген. бир ғарры алдынан шықты. Отынға баратыр екен. Ғарры өсик қасларын кетерип Ырысқұл бийди таныды:

— Қоңыраттың ханы, ел бүлип атырғанда жорға сүрип жүрсең ғой?

— Не дейсең? Тәкирарла! — деди ашыўлы Ырысқұл бий ат үстінде ғаррының өсик шашынан қамтылап.

— Туўысқан-туўысқанды талаў және басланды!

— Не дейсең, алжыған!? Түсиндир оңлап! Адам өлмеди ме?

— Әй, ғарры қасқыр, жибер шашымды! — деди ғарры қайтпай, — Хабар еткен тилди байлаўға урынғанша, елиңнің ғамын же. Адам өлмеди.

Бир жайдақ қара атлысы мени сабады, — деп ғарры жауырынын шешип қамшы тилген излерди көрсетти. — Сабатып жүре бер. Сен деп өлип болдық. Болмаса қасаны Байқошқар бийге бер. Ол сеннен жеделли. Жигитлер менен дау-даулап кетти.

Ғаррыны зорға тыңлап тұрған Ырысқұл бий артына бурылып, атқосшыларына бақырды:

— Әй, оңбағанлар, айдаң тезирек! Хәзир тарқалың, бийлер менен оннан жигит әкелиң алдыма! Тез! Тез! Тез!

Ырысқұл бийдің қос ат қосшысы не себеп екенін сорап тұрмастан, еки жаққа айырылып шапты.

Ырысқұл бий сол тұрған жерінен козғалмай бақырып тұр:

— Тез! Тез! Тез!!!

16.

— Әзийзлер! Көк маңлайлар!.. Ғарғыс ұрғанлар!.. Мұсылманлар!... Сорлы қарақалпақтар!..

Мұрат шайық алыстан ұсылай сүренлеп киятыр. Оның сөзін тыңлайтуғын хеш ким жоқ. Ябы ауылының құбласындағы алаңда еліулеген атлылар, пиядалар қызыл муш. Кимди-ким урып атырғанын айырыу қыйын. Өрмекшинің ауына түскен шыбындай үймелескен атлылар бир-бирін жибериспейди. Үстилерінде базда шоқмарлар көринеди. Шашлары желкилдескен хаяллар, жалаң аяқ балалар, ғаррылар ұзын сырықтар менен мал құйып жүрипти. Биреулеріне оң түсіп, далаға ылаққан малларды құйып баратырса, атлылардың топтан билингени шауып барып пияданы қамшылайды, малларды қайырады да, бөліп айдайды. Оны көрген атлылардың биразы және маллардың изіндегі атлыға жетіп, тағы иркеди, шоғыртпақласады.

Мұрат шайықтың бақыра-бақыра дауысы қарлығып хеш ким құлақ аспаған соң қызды. Ак боз атты топламға урды. Күшли жаныуар топты айырып баратыр еді, қамшысын аузына тислеп, алдындағы биреуді аттан аударуға талапланын атырған Бойқошқар бий шайықты көріп қалды.

— Хә, шайқымыз, хәм уры, хәм үстем болыуға уялмайсыз ба?

Қыян-кести ойқанда нениң не екенін аңлап биле алмай, шайық Байқошқар бийге қамшы урды.

— Шегін кейін! Уры хәм үстем болып үстиңе барғанымыз жоқ.

Байқошқар бий түсиндириуге талапланбады. Қамшысын асығыс көтерип шайықты қайтарып уражак болып атырғанда, артынан Алаяр

келип сырық пенен Байқошқар бийдің билегине салып жиберди. Бийдің қолынан қамшысы түсті.

— Тоқтаңдар! Ұәжлесіндер! — деп дауыслады шайық және.

Топтың астынан Избасар бақадырдың қанаған басы көринди. Шайық оннан бир нәрсе сорап билиұ ушын алға умтыла бергени, биреу оның атын қамшылап-қамшылап жиберди. Қамшы кетермейтуғын ақ боз ат шайықты құла далаға алып қашты. Алдынан Маманлар шықпағанда, ат қаңғып кетежақ екен, зорға иркилди.

Маманның қасында Полат жасауылдан басқа еки жасауыл бар екен. Жәнжел жөнінде шайық оларға жартыұлы хештеңе ұқтыра алмады.

— Түсинбеймен Басабас! Байқошқар бийдің "хәм урысыз хәм үстемсиз" дегенин еситтим. Соған қарағанда гүнә бизиң жигитлерде құсайды, — деди тек. Маманлар қаратерге шомылған атларын ирикпестен топқа барды.

— Әй, адамлар, адамлар! Ябы қоңыратқа, қоңырат ябыға жаў емес! Тоқтатыңлар, қарақалпақлар! Ғарғыс тийген адамлар! Тоқтатыңлар!

Маманның дауысы күтә ири еди. Шеттегилер бурылды. Маманның аўзынан, "ябы қоңыратқа жаў емес" деген сөз шыққанына таңланысып турып қалды. Базылары хан жасауылларын көрип, жеңлери менен маңлай терлерин, мұрынының қанларын сүртип иркилди. Бирақ бұл арашаланғанлар пияздың тек сыртқы қабықтары еди.

— Тоқтаңдар, сүйекке тоймаған ийтлер! — деди Полат жасауыл. Оның дауысы Маманның дауысынан да ири еди. Атлылардың тобы және азайды. Олардың бұуынын тесетуғын кейис сөзлер менен Маман және бақырып, алға ат айдады және әдепки гәплерин тақирарлады. Полат жасауыл менен жолдаслары ат айдап, ийттей шайнасып, бири-бирин жибериспей атырғанлардың шетинен қамшыға тұтты... Өрмекшиниң аўы үзилди, шыбынлар тобы бузылды. Ортада бели мертилген еки ат ғана шоңқайып отырып қалды, еки адамның тек көкиреклері бүлкілдеп сулап жатты.

— Қәне, дұрыс айтыңдар, бұл не әлапат!? Ким баслады? — деди шайық.

Шаршаған адамлар қаплығысып, дәлийл излеймен дегенше Байқошқар бий сөйледі:

— Билетура сорамаңыз, шайық, — деди ол ашыұлы, — Хә, билейсизлер ме?— деп кек етип тисленди және. — Айтып берейин бе? Бир топар уры ийтлериңиз аўылымызды талады, — деп Байқошқар бий

мурынының қанын сыпырып, қарсысында тұрған көк дененли жигитти көрсетти, — Биз мынау ийттен күйдик.

Бұл ябылардың Әлий бий дегенинің үлкен улы Қәлий еди. Маманды көріп кеули өскен Қәлий қайтпады, Байқошқар бийге дәпинип:

— Қоңыратлыларға еле аз! — деди ол, — жалғыз Оразан батырдың руұхы ушын шетинен найзаға илдириу керек!

— Қысқарт! — деп Маман Полат жасауылға бұрылды. — Хан атынан бұйыраман, байлаң ананы атының құйрығына!

Полат жасауыл қасындағы жолдаслары менен алға ұмтылып, Қәлийди аттан аударды хәм мойнына құрық салып өз атының құйрығына байлады.

— Неге тұрсызлар? Қамшылаң атты! — деди Маман қолы қалтырап тұрған жасауылдың бирине хәм бұйрығы орынланғанша шыдамай көк дөненди қамшылап-қамшылап жиберди.

Хәзир ғана сөйлеп тұрған жигит аттың артқы аяғы арасында баратырғанын көріп Аллаяр шыдамады;

— Әй, жауыз, қарабасың ушын әуели әкеңди берип едиң, енди урыуыңды гелле қылуыды басладың ба? — деп қара ғунанын еки жақтан қамшылап Маманға қарай жылысып киятыр еди. Байқошқар бий:

— Әне, Маман, бизди азаплаған бир күшик ұсы. Ең жас үлкен ғаррымызды сабады, — деди.

Қызып тұрған Маман шыдамады. Бұйырды:

— Байлаң!

Ауыздан лебиз шығыуы мәттал, бұл сапары жасауыллар шакқанласты, бир демнің арасында өзи минген жайдақ қара ғунанның артқы туяқлары арасында хәр жерге бир дүкип Аллаяр да кетти. Маман өзине айбат шақырып жүдә қоразланды хәм қатты жекиринди:

— Және ким бар?!

Тұрғанлар тилсиз, жүреклер күтә ақырын соғып қалды. Бир шетте, Избасар бағадыр тұр. Байқошқар бий оған тикленди. Избасар бағадыр сөйлемеди, лекин, Байқошқар бийден нәзерин алмады. Қарсы қарады. Екеуі ұзақ тигилисип қалды. Избасар бағадыр қоңырат урыуы үстине жигитлерин баслап барған соң екиге бөлип бир топарына ұйқыдағы ауыллардан мал айдатты, екінши топарын өзи басқарып, жапларының сағаларын көмдирген еди... Бир жаптың паяпылына қарсы тәрептен келип қалған өжет текелердей бир-бирине аларысып тұрған ол екеуінен хәмме көз айырмай тұр.

Избасар бағадырдың ауыл арасында көринип адам азапламағаны ушын ба, ямаса ұсыннан ябының атақлы бир бағадырын ат құйрығына

байлатса, өз өмирине қәуип тұады деп қорықты ма, ямаса пәтли өткир көз қарастан сескенди ме Бойқошқар бий төмен қарады хәм:

— Мына топардың жигитлери де қатнасты, — деп Избасар бағадырға қамшысының ушын шошайтты.

— Түс, аттан, Избасар бағадыр — деди Маман. Избасар бағадырға қосылып онлаған атлы аттан түсти.

— Байлаң қолларын!

Маманның бұл бұйрығы да тәрк етилмеди. Избасар бағадыр менен косыла аттан түскен жигитлердің бәринің қоллары байланды.

— Жалаңашлап ақшам шыбынға таслаңлар!

Барлық бұйрық тек Маманнан болып атырғаны ушын жұрттың көзи сонда, аң-таң. Көпшиликте жас бийдің бұйрығына кесент келтирмейин деген Мурат шайық дыққаттан шетте қалды. Хеш ким бетлеспегени ушын кеули көтерилген Маман:

— Байқошқар бий, енди жаның рәхәтленди ме? — деди.

Байқошқар жүұп орнына, өз атлыларына қарап даұыслады:

— Маманға алла рәхмети! Қайттық!

Жигирмалаған атлы гүү кейин бурылып баратыр еди:

— Эй, қоңыраттың ийтлери, анаұ жаралы көпегигизди сүйретип кетиң, — деди Мурат шайық, белинен мертилип шоңқайып атырған аттың қасындағы сулап жатырған жаралыны көрсетип.

Байқошқар бий жигитлеринің бирине ым қақты. Ол ырғып аттан түсип, жаралыны алдына өңгерди. Барлығы шабысыұы менен кетти.

— Тарқалың!!

Маманның бұл бұйрығына хәтте Мурат шайық та кетти. Полат жасаұыл жолдаслары менен бирге Избасар бағадырларды аұылға айдады.

Күн батыұға жақынласты. Кең далада жалғыз емен қалды, шаршаған, муңлы алаяқ торы үстинде жалғыз Маман қалды. Не қылып қойғанын өзи де түсинбейди. Атының алдындағы аяқларынан көз алмай тұрыпты. Оған қозғаұ салыұ ушын бир пияда киятырыпты. Хәр ийнине бир бала жайласқандай ири пияда. Қалпаққа мегзес қара териден малақайы бар, қара сақаллы, елиұ жаслар шамасындағы пияда. Аттың ийеги астында тақалып келген пияданы Маман танымады:

— Кимсең? — деди.

— Сейдулламан, Маман. Мурат шайықтың атқосшысыман. Ябыман. Саған ескертиұге келдим. Жассаң, балам. Узақ жасаұға талаплан. Узақ жасаұ ушын ғарғыс алма, алғыс ал.

Маманның көзине жас толған ба, ямаса қан құйылған ба, Мурат шайықтың атқосшысы Сейдулла "дәўди" ырастан да танымады.

— Жоғал! —деп жекиринди.

Сейдулла "дәў" сөйлемеди.

Маман еле қайтқан жоқ, еле тұрыпты. Қыялына, айлана, оны хеш жаққа жибермейтуғын, тас қамалға мегзеди. Қозғалыў, кетиў қыйын. Жаңа ғана ашық аспанды демде булт қаппап, тас төбеге ең қаралтымы жыйналды. Толайымы менен қозғалған бир қара тас киби зилдей булт төменлеп киятырғандай, оның деми қысылды. Көзлери тынды. Құсқысы келди. Не болғанын сезбей, көзлерин жумды, ашып еди, әтирапты думан басқан. Таў да көринбейди, аўыл да көринбейди, жетим емен қапталында жоқ. Аспан биротала жерге түсип кеткендей сезилди. "Мени қалайынша басып кетпеген! Булттың күши жетпегени ме? Маған? Жоқ, жоқ!" қулағына саза келгендей болды. "Жетимлер! Маманды қорғаңлар!.. Маман ушын... өлемиз!...", "Қорғады, өлди!" деп гүбирленип Маман алдына еңтерилди. Маңлайы ердің басына сақ етип көзин ашты. Атын жетелеп киятырған Сейдулла дәўди көрмеді. Қыялына аты еле баяғы орнында тұрған сыяқлы. Оны урыўға диңкеси жоқ. Өзин өлип баратырғандай сезді. Тирилизин билиў ушын мұрнын шымшыды, бар күши менен шымшыды, көзи ашылды. Ат қораның ергенегин ашып атырған хызметкерди көрди. Бул Хелўеттің атқосшысы еди. Қасында Хелўет те тұрыпты.

— Не қылып қойдың? — деди Хелўет.

Маман жуўап орнына жылысып түсти. Үйге кириўден қапталға төсеўли тұрған төсектиң үстинде дүс төменине жығылды. Қулағы гүў-гүў: "Жетимлер! Маманды қорғаңлар!.. Жетимлер!.."

Мурат шайық келип Маманнан басқаларды үйден шығарып жиберди:

— Қозғамаңлар! Өз буйрығы өзін қысып атыр! Жатсын! ...

* * *

Байқошқар бийлер мұрадына жетип қайтқан менен жүдә шад емес. Қыялларына ябының жигитлери алдарқатып қайтарып, бир алаң да жетип гелле қылатуғындай. Бәрхә артларына қарасып шабысып баратыр. Алдынан тозақ көринди. Бул Ырысқұл бийлер еди. Өз-ара қанша аразласып жүрсе де, изинен үлкен күш шыққанын көрип, кеўиллерин басты. Байқошқар бий жигитлериниң алдына шығып Ырысқұл бийге сәлем берди, болған ўақыяларды қысқаша баян етти.

— Еки жигитин ат қуйрығына байлатқаны ырас па? — деп Ырысқұл бий қайта сорады.

— Ырас, қоңыраттың ханы, ырас, — деп кеўилли шаўқымласты жигитлер.

Ырысқұл бий урыўының атақлы бийлерин, жасаўылларын ертип шыққан еди. Оларды бир қатара көзден өткерип алып:

— Байқошқардан сизлер сораңлар! Құлағыма инанбай турман! — деди.

Сүйиндик бий қайта сорады. Байқошқар бий әдепки жуўабын қайта тастыйықлады.

— Жигитлер, Маман дурыс айтқан. Ябылар қоңыратлыларға әзелден душпан емес. Мен келгенше неге шыдамадыңыз хәўлекилер! — деп Ырысқұл бий хәм ашыўлы хәм қуўанышлы сөйледі. — Әдилликтің адамы жаңа шығыпты. Биразымыз алпысқа шыққанша пәмимиз алыспағанды жигирмасында түсинген бул әдил буйрық ийесине ғайбана алғыс болсын! Енди мынаў Қоңыраттың көзине түскен гиртти аттан аўдарыңлар!

Буйрық мулт кетпеди. Байқошқар бий аттан аўдарылды.

— Құндақлап, бөктериўге кесе таслаңлар!

Ырысқұл бийдің бул буйрығы да тез орынланды.

Жас Есенгелди қызажақ еди.

— Тыныш, күшик! — деп буйырды Ырысқұл бий. — Шаршатпа мени! Кирпи тикендей неге жыйырыласаң?

Әкесинің ат үстінде кесе баратырғанына Есенгелдинің иши өртенгени менен илаж ете алмады.

Атлылар, жеңис пенен емес, ең қадирли адамын жерлеп қайтқандай, жолды үнсіз даўам еттирди.

17.

Маман оянғанда таң саз берип киятыр еди. Басын көтерип, не ушын кийимлери менен жатқанының себебин еследи, еследи де, басын қайтадан дастыққа урды. Үйдің ишинің хәўасы таўсылып, деми қысылғандай. Және түргелиўге урынды. Төсегине желимленип қалғандай, көкиреги көтерилмеди. Әдеўирден соң, таң намазының азанын еситип, шапшып түргелди. Далаға шықты. Аўыл арасы әлле қашан хәрекетке кирипти, сонда да, бұрынғыдай кеўилли көринислер, шаўқымлар жоқ, хәтте, пада ушын босатылып атырған ана сыйырлар да мөңиреспейди. Құлақларым питип қалған жоқпа екен деп, еки құлағын алма-гезек шуқлады. Баяғысы.

Намаз оқып далаға шыққан шайыққа сәлем берди.

— Басыңның думаны тарқады ма, балам? — деп сорады шайық.

Маман бирден жуўап бериў орнына, кешегі Избасар баҳадырлардың қәйерге байланғанын сорады. Соңғы гезде минези өзгерип, өжет болған, бираз менменсиген жигитти унатпаған кейип пенен шайық оның бетине тигилип тұрды да, шашырап шығып киятырған қуяш тәрепке ийек атты. Қуяштың астында арбаға байлаўлы тұрғанларды көрип Маман төменги ернин тиследі. "Мениң пәрманымды ҳеш ким тәрк етпеген. Мени оятыўға батылы бармаған ҳеш кимнің. Қайдан келди бул күш? Хан атынан буйырғаным ушын болса керек. Бийшара адамлардың бала-шағалары түни менен шуйласып шыққан шығар..."

— Маман, неге бармағыңды тислеп қалдың? — деп шайық оның ойын бел үзди қылды.

Маман қолын жиберип және әўелги ашыўлы кейпине түсип:

— Хан буйрығын орынлаўым керек, ата, — деди. — Орысларға қосылыў жөниндеги мәжилисти сол арбаның айналасында өткерейик. Жасаўыллар қайда?

— Бизлер мындамыз, — деп Маманның арт жағындағы үйден Полат жасаўыллар шықты. Мурат шайық Маманның қыялына түсинди: "Адамлардың бир жағын қорқынышқа тиреп сөйлеспекши".

Маман Полат жасаўыл менен. сәлемлесиўди умытты.

— Шайық ата, адамларды жыйнаўға хабар етилсин бе? — деди.

Ашыўлы шайық бираз жадырады, оның жыллы жүзин көрип, өзиниң дұрыс ислегенин түсинип, Маман Полат жасаўыллар менен қатарласып, Избасар баҳадырлар байланған арба таманға қарап тұрды.

— Ҳалқасқа аўқат таяр етилген еди, биротала жеп шығыңлар, — деди шайық.

Ишке кирген соң да шайықтың өзи сөйледи.

— Избасар баҳадырларды босатқан ақылға муўапық. Өйтпесең, Маман балам, адамларда қәхәр топланады.

Маман жуўап орнына жасаўылларға қарады. Бул оның өз күшин көрсетиў белгиси еди. Шайықтың пикирине қарсы келип әдетленбеген жасаўыллар үндемеді. Маман көп отырмады, байлағанларды босатыўға урықсат етті.

Шайықта гүптикаей пайда болды: "Избасар баҳадыр босанғаннан кейин сумлық ойламаса жақсы. Кешеден берги ашыўдың құрбаны болып дық пенен келсе, жыйналғанлардың аўзын алалаўға себепши болады. Ябы урыўы және бүледі, оннан сон басынан шириген балық болғаны. Буған жас Маман қызады, ҳеш кимге исенбейтуғын өзимшил болып алады".

Шайық ұсы ойлары менен бәнт болып, азанғы аўқат желинип болынғанша сөйлемеди, шайықта жақсы кейип болмағаны ұшын басқалар да сөйлемеди, бұл жағдай Маманның ашыўын сақлап қалды.

Түс мезгилинде, ябы ұрыўының жақын-жұўықтағы гүллән ерлери, сол Избасар бақадырлар байланған арбаның қасына жәм болып, сөйлеў нәўбети келгенде де, Маман ашыўынан ажыралмаған еди. Ат үстинде зәңгиге ширенип қатты-қатты сөйледі. Өз түсинигинше елдің ала аўызлығының себеплерин айтты. Хәр ұрыўдың өз алдына бир төбе болып жүргенин дәлиллейге урынды. Ол хан жасаўылларының ортасында тұрғанлықтан ба, ҳеш ким сөзин бөлмеди, өз-ара сыпсыңласпады да, жүдә дыққат пенен мақұл тыңлап тұрыпты.

Маман және орысларды тәрипледи. Кузьма Бородинлер хәм Абылқайыр ханға өзи апарған орыс кәрўан басысы менен қалай сөйлескенин, олардың не дегенин усағына шекем қалдырмады. Орь қорғанында хан тәрәпинен исленген қорлықты, қулласы, сол кәрада халық тәғдирине қараслы қандай ўақыя жүз берген болса, бәрин айтып, гәпиниң хақыйқатлығына гүға ұшын хұрметли Мурат шайықтың, көп бийлердің атларын келтирди.

— Ағалар, аталар, мен сизлерге үйретий ұшын айтып атырғаным жоқ, — деди Маман кем-кем жүўасып. — Ойланып көриңлер. Ақыл жүўыртқан инсанға бир ұрыўымыз жыңғыл, екиншиси ұрық, үшіншиси жантақ, төртиншиси сөлеў, бесиншиси қыйсық тораңғыл... Қысқасы бир тоғайдың әрре-тәрре өсимлиги. Биреўи желинип құртылса, екиншиси жағылып кетип атыр. Бұл тоғайдың аманлығы ұшын күшли, жарақлы қараўыл керек. Бұл әтираптың күшлиси — орыслар. Соларға тапсырыў керек. Сонда Цоден-Рабдан да, Аюхан да, Абылқайыр хан да ҳештеңе қыла алмайды. Мурат шайықтың шәкиртлерин баслап алда тұрған Ешнияз ахунға қарап: — Ахун ата, бийлердің атынан орыс патшасына ант қағаз таярлап бериңиз, — деди.

Мурат шайық Маманның ақылына, даналығына жасынан исенген менен, бундай шәпик тапқырлығына исеними кем еди. Хайран қалды. Усылай етпесе, қызған тандыр сұйып, жапқан наны арқа таслайды. Жигитти қуўатлаў керек!

— Мақұлма, ахун? — деди.

Маманның сораўына жүўап бериўге иркилип шайықтың кеўилин бағып тұрған Ешнияз ахун шалт үн қатты.

— Әжеп, шайқымыз!

Жұрт еле жым-жыртлықта. Биреу-биреудің бетине тигилип, тынышлықты бузып гәп айтатуғын мәрт жүректі излесиўде. Азанда байлаўдан босанып, қайта кийинип атына минип келген Избасар бақадырлардың атты сәл алдарақ айдағанына жұрт хәўлығысайын деди, егер усыннан қыян-кести жәнжел көтерилсе, арбаның астына тығылыўды гөзлеўшилер де пайда болды.

Маманның да жүреги хәўлирди. Полат жасаўылға "абайлы болыңлар" дегендей қарап, Мурат шайық бұрылды. Оның жүдә тыныш, бийғәрез тұрғанын көрип, сабырлылық сақлады, Избасар бақадыр өз атлыларынан алға шығып, жұртқа сөйлеў белгисин билдирип қамшысын көтерди. Қайтадан шексиз тынышлық орнады.

— Ябы урыўының ар-намысы ушын Маманның пикирин қуўатлайман. Ахун аға, орыс патшасының атына ант қағаз жазсаңыз алды менен қол қояман, мөр басаман, — деди.

Басқалар сыяқлы Ешняз ахун да оның не сөйлейжақлығын билмей, топалаң тұрғызама деп қорқып тұр еди.

— Ант қағаз емес, ахиднама, иним, — деп бир жағын сәл дәлкекке алған болып, дүзетип жуўап берди.

— Ант қағаз, ахиднама, бәри бир нанның еки жағы, — деди ол, — Орысларға қосылыў, орыслар менен тәғдир бириктириўге ұмтылыў — бүгин я кеше басланған жаңа ис емес. Орыс халқы менен әзелден шалғайма-шалғай отырып, бир тандырға нан жапқан халықпыз. Соны да түсиниң, мақсетимиз тек пана излеў емес, әййемги дослығымызды тиклеў.

Адамлардың арасында әлле қандай еркинлик, жүзлеринде жадыраўшылық пайда болды. Тип-тик қәддилеринен аяқларына дем берип босасты.

— Шайқымыз, орыслар менен әййемнен дос екенимиз китапта жазылған ба? — деди биреу.

— Китапта емес, бабаларымыздың сүйеклерине ойылып жазылған, — деп Мурат шайық халық аўзында сақланған қысқа бир әпсана айтып берди. Әпсана бойынша: бабаларымыз бир жаўгершиликте орыслардан айра түскен. Бирақ изимизден орыс дослар келер деп жолларына қарай-қарай мойын сүйеклери қыйсық питкен, көзлери сарғайып кеткен. Ақыры келген.

— Бул әпсананы барлық аўылларға еситтириў керек, — деди көпшиликтен және бир даўыс.

— Мен бұны жасымда қоңыраттың бир ғаррысынан еситкенмен, — деди де, шайық көп сөйлеп тұрмай шәкиртлерин үйли-үйлерине ўақытша қайтарып жиберетуғынын, себеби, бабаларымыздың орыс князлери

менен ийинлесип бир жаўға қарсы урысқанын, бир-бириниң ар-намысы ушын қан төгіп, жан берискенин тастыйықлайтуғын әңгимелер менен әпсаналар көп екенлигин, соларды дуйым аўылларға ҳазирден баслап түсиндириўдиң зәруриятлығын айтты.

Маман қуўанғанынан аттан түсти. Кешеден берли оңлы сәлемлеспей, сөйлеспей бултыйып жүргени ушын кеширим сорағанның белгиси сыпатында Мурат шайықтың ақ боз атының алдына барып, ийилип тәжим қылды. Пүткил төменги қарақалпақ елиниң дин ҳазирети шайық алдында кимниң болса да биреўдиң ийилгеиин көрсе, ябы урыўының ҳәр бир адамы ушын ийилип тәжим етиў пеше болып кеткен еди, тұрғанлардың бәри қол қаўсырып Мурат шайықтың алдынан өте баслады.

— Тоқта — деп шайық Ешнияз ахунды ирикти. — Ҳазир ис баслаймыз. Үйиңе барып қәлем-қағаз, сыя саўытыңды сазлап отыр.

Ешнияз ахун сөз орнына басын қайта-қайта ийзеп "мақул" деген ишарат пенен кетти.

Топты тарқатып Мурат шайық пенен Маман гилең бийлерди, жасаўылларды Ешнияз ахунның үйине қарай баслады.

* * *

Аҳиднама жазыўдың үлгилери буннан бурын да исленгенине қарамастан, усы сапарғы аҳиднаманың сөзин таярлаўдың ўарра- ўаррасы еки күнде тамамланды. Аҳиднаманың сөзлерине ҳәр ким өз пикирин қосып, қанша кегирдек созыспа болған менен, ис питти, ис табыслы питти.

Уллы жолда биринши адым атланды. Ябылар ант жазды.

Ханды тез қуўантыў ушын Полат жасаўыллар қайтты.

Мурат шайықтың шәкиртлери өз аўылларына тарқады.

Орыслар менен қарақалпақлардың әййемги дослықлары ҳаққында әңгимелер, әпсаналар ядлап тарқады.

Базы бир қыйын гезлерде әкесин еслеп, базда кеўлин қошлап күлисип қайтатуғын Аллаярын өлтирип қойғанын еслеп, ишки дәртлерин өзи қозғап алса, қызып кететуғын Маман, Мурат шайыққа жүдә шәпений-шыртылдақ болып көрингенликтен шикәрға ертип кетти.

Қайтысын, Маман жолдасларынан изирек жекке киятыр еди. Бектемирди көзи шалды. Бектемир де оны көрген секилли еди, бирақ арман қашты. Бурынлары узақтан алдына шығатуғын бала неге қашты? Маманның иши ғым етти. Изинен жетпекши болып атын бурып еди, Бектемир бир түп бүршикли жыңғылдын тасасына шөгіп отырып қалды. "Бир жақтан урлық етип киятырып қорықты ма екен?" деген ой келди

Маманға. Сол ұшын қысындырмайын деп турды да, арқалаған хештеңесин көрмеген соң изинен барды. Бұршиктің астында жетим гөжектей көзлери жылтырап отырған бала оннан сайын киширейип, демин оғыры әстен алып отыр еди. Маман ат үстинен еңкейип, желкесине қамшы сабы менен түртти.

— Түргел, көріп турман.

Бектемир қалш-қалш етип тикейди. Үн жоқ. Өли шырайланып, солып қалыпты.

— Неге қалтырайсаң? Дорбаң қайда? Неге аўылдан алыста жүрсең? Қайсы аўылдан қайттың?

Бектемир хеш сораўына жуўап бермеди, қалтылдаўын даўам етти. Маман аттан түсип, Бектемирдің, ийегинен көтерип көзлерине үңилди, жасаўрап кетипти, қалшылдысы бұрынғыдан да күшейди.

Не болды, Бектемир?

— Өлтирмейсең бе? — деди Бектемир. Ол ұсыны айтыўы мәттал, көз жаслары сел болып, еки бетин жуўып кетти. Маман ўақыға енди түсинди. Жубатып атына мингестирди Жол бойынша оны — мың шуқластырып сорап Бектемирден алған түйирли жуўабы мынаў болды.

— Хәзир сеннен хәмме адам қорқады. Аманлық аўырып атыр. Тәўир болған соң бизлерге қайтып қосылажақ...

Ол Бектемирге еки қоян берип ылашығының қасына түсирип кетти. Үйге келген менен парасат ете алмады. Бир қырғаўылды қойнына салып, пиядалап Аманлықтикіне қарай бир қырынлады.

Ылашыққа еки-үш адым жақынлаўдан-ақ Аманлықтың ыңқылдап атырғанын еситти. "Сорлы ырастан да аўырыпты", — деди өзінше. Ший есикти көтерип, ергенекти ийтерип еди, илик емес, құры қаўсырыўлы екен, сықырлап ашылды.

Аманлық ағаш дастықтың үстине қыс малақайын қойып, пахтасы аққан гөне бөз көрпени белине шекем жамылып шалқасына жатыр еди. Маманның даўысын таныса да, сәлемин қабыл етиў былай тұрсын, басын бұрып қарамады. Маман аяқларын ғаз-ғаз басып оның бас ұшына отырды. Бир қапталда қазыққа илдириўли әкесиниң қынаплы қылышын танып, кеўли бузылып барып, өзін басты хәм Аманлықтың басынан әсте ғана сыйпалады:

— Қашаннан бери жатырсаң?

Аманлықтың денеси шоқ болып тұр еди. Маманның муздай қолы жақты ма, көзин сәл ашып:

— Үш күн болды, — деди әстен ғана.

— Өкпеледің бе? — деди Маман.

— Өкпелемедім. Себеби ұсындай қылатуғыныңды билер едим. Адамгершиликтен көре, өз даңқын жақсы көрген адам ұшын белгили ұазыйпа атқарып қалғаныма налымайман. Алмагүл қара ғунанды тусаұлауға кетип еди. Ийесине керек болса қоңсысы өкпелемейди. Әкетерсең. Күт.

Маман сөзден утылды. Не қыларын билмей бираз отырды. Аманлық және сөйледі:

— Көп күтiуге зериксең Алмагүлдің алдынан шыға қой. Тикейиуға диңкем жоқлау.

— Жата бер, жата бер. Кеулинди сорауға келдим. Қыбырлама, ашыуланба. Атты әкетпеймен. Кеттим.

— Аллаяр менен қушақласыуға кет! — деп қалды Аманлық.

Мурат шайық намазлыгерге дәрет алыуға шығып тур еди. Маманның қайдан қайтқанын сорады.

— Аллаяр, Аманлықлардың күлки қабы еди, айрылған соң ауырыпты. Кеулин сорап қайттым хәм өзимди жазалауды, қатты жазалауды ойлап қайттым, — деди Маман.

— Кеширим сорадың ба?

— Сорамадым.

— Олай болса, мойныңды көтерип жүр. Әжели жетсе ким өлмейди. Бийпана жетим ыссыдан да, сууықтан да өледі. Қапаланып ұшына шықпайсаң.

Шайықтың бұл гәпи Маманға ұнамады бирақ үндемеді.

Кешки ауқат үстинде:

— Шайық ата, ис басланды, бұған не дейсиз? — деди Маман.

Мурат шайыққа "бұл меннен марапат күтти" деген ой келип, хәзирги кәдемлеринин дурыслы кәдем болып шығып атырғанын мақтады. Оның тек қызба болмауын өтинди. Тууысқан атасынан айырмасы жоқ, бұл адамның кеңеслерин зейин менен тыңлап, тийкарғы айтажақ ойына көшти.

— Биз Аманлық пенен қазақ ауылларына барып, елинің ойлы-бәлентинің парқын ұққан едик. Ең ишинде Айғара бий ауылы бизлерге жүдә ұнады. Адамлары бәлент екен.

Ендиги жағында сол ауыл менен арамыздан дослық жиби тартылса, жақсы болар еди.

Ол сөйлеп болғанша бөлмей тыңлап Мурат шайық және изин күтти. Маман гәпинің ұсы бөлегине жууап күтти. Мурат шайық түсинди.

— Дурыс айтасаң, балам, — деди ол. — Айғара бий еске түскенде, Абылқайырды да жақсы көріп кетеди киси. Айғара бийдің бир өзи емес: қоңсы-қобасы, аўыл-аймағы менен илаҳида әзийз адамлар. Биз арамызда дослық жиби бар деп жүрмиз. Сен дослықтың қандай жиби ҳаққында айтпақшы едиң, балам?

— Мен бе? — деп Маман азғана ойланып алып даўамлады. — Айғара бийдің қызы бар. Құда түсиў керек... — Маман иркилиңкиреп еди, шайық күтә сабырлылық пенен отырды, тез жуўап бермеді. Маман пикириниң изин жалғастырды. — Сол кисиниң қызын Аманлыққа әперий керек.

Мурат шайықтың ишине шеребе қуйылғандай болды, лекин, парасат сақлап, және айтажағың бар ма дегендей күтті. Изиниң туйықлығын билип қамырдан қыл сұйырғандай әстен баслады:

— Балам, дослық жиби көрпениң асты менен тартылмайды. Тартыла қойған жағдайда, бир чайнек я кесе ушын, ҳәттеки, бир жағы күйе ағаш көсеў ушын бундай дослық шорта үзиледи.

Маман бул жерде де утылды. Гәп аяқланды. Мурат шайық оның кеўлин алыўға талапланбай, үстемликти өзінде қалдырды: мейли ақыллы дәлил тапсын!

Қалай еткен менен Маман пикиринен қайтпаўға қарар етти. Азанда Аманлықтан және хабар алды. Безгеги тутып зирилдеп атырған гези екен, басылғанша отырды. Аманлық өзине келген менен хабарласпады. Маман әкелген нан, қатығын Алмагүлге тапсырып қайтты.

Ертеңине және барды. Бул сапары Аманлық бираз дүзлести. Азаннан баслап безгеги тутпапты:

— Сен бизлерди бир Аллаярдан ғана емес, күлкимизден айырдың, көз жас төгилмесин деген өз раўаятыңа қайшы ис иследиң, — деди.

— "Бәлким, солай шығар. Ал, мен соның менен көз жасларды тыярман, күлкилерди көбейтермен, деп ойлаған едим.

Аманлық сөйлемей ұзақ жатты. Маманға ол уйықлап кеткендей көринди. Оятып алмаў ушын әстен ғана түргелди.

Ол ұсылайынша ҳәр күни хабар алмақшы еди, ойлағаны болмады. Ханнан жасаўыл келди: Жаңакент қаласының құрылысын баслаў ушын аўылға көп адам салыныпты. Сол адамлар өз азық-түлиги менен баяғы Кузьма Бородинлер жонған тасларды қаланың тырнағына тасып жеткерийи тийис екен. Ал Маманға тәнхә тапсырма: Есенгелдини ертип, туўры ханның өзине барып хабарласыўы керек.

— Бар, балам, бар, — деп нәсиятлады шайық. — Атаңның гәпин есле, дық сақлама. Исиң сонда раўаж табады. Бийлер жыйналған Жаңакентке ахиднаманың бир данасын өзим жеткеремен.

18.

— Сизиң ақыл қабыңыз орталаныпты, бий ата. Алжыпсыз.

Әкесиниң аяқ-қолы байланып, өз атына бөктериў болған менен, аўылға көрсетпей жаздырар деп дәмеленген Есенгелдиниң үмити пуш шықты, әкеси аўыллардың ортасы менен солайынша алып өтилди. Мине, сонда, Есенгелди шыдамай, Ырысқұл бийге ұсылайынша сандырақлаған еди. Үлкен бийдиң жығырданы қайнап, оны да байлатпақшы болып турды да, астыңғы ернин бир тислеп, өзін тутты. Мейли, киси геўкеўисиз ойына келген болса айтсын! Ашыў кисиге не қылдырмайды? Еле аўзының сарысы кетпеген палапан! Әкеси ушын жаны ашымаса, перзент болды ма? Адам сол ушын перзент тилейди дә! Улы өжет болса, әкеси де аямайды!

Ырысқұл бий Байқошқар бийлерди "жүўенсизлер" деп атап, еки күн арбаға байлатып қойып, босатты. Ол ұсының менен, жаслар арасында өзине қарсы күш пайда болатуғынына кеўил аўдармаған еди. Бундай күш астыртын дүзилди. Байқошқар бийдиң тәрепдарлары дүзди. Есенгелдиниң қасына езине теңлес онлаған атлы қосып "алысларға кетиңлер, тиси мүжилген қасқырдан өш алыў жолын мәсләхәтлесиңлер" деп жиберди.

Балалар аўылдан алысырақ шығып мәсләхәт құрды.

— Қәне, не ислеймиз?

Усы сораўға бәри жүўап изледи. Ақыр соңы келген жүўмағы: қытай, маңғыт аўылларына барып жора табыў. Көбейип алып алды менен сары тисли Ырысқұл бийге емес, азыўлы, күшли азыўлы Маманға қарсы атланысқа шығыў. Бұл ақылды биринши ким тапты? Ол ҳеш қайсысының есинде қалған жоқ. Бәрине мақұл түсип қыйыр далаға шабысып кетти ...

* * *

Маман түўры Ырысқұл бийдикине түсти. Бұл ўақытта Ырысқұл бий Жаңакент қаласына адамлар жыйнатыў ушын ҳәр аўылға жасаўыл атландырып атыр екен. Маманның не жұмыс пенен келгенин сорап алып, сол жасаўыллардың биринен Есенгелдини мында жибериўди қосып тапсырды. Сөйтип Маманды үйине киргизип, арада ҳеш қандай ашыў-кек болмағандай-ақ, жүдә жұмсақ, әлпайым сөйлести, елдиң алаўызлығына жаны төзбей көзлерине жас алып сөйлести.

— Сырттың қар қыйлы шабыуылынан сөтілген жаралы қабырғаларды бириктиріу үшін ириңлескен бирли-ярымын ылақтырып таслағанның зыяны жоқ екен, балам. Дурыс ислеіп атырсаң. Мен енді түсіндім, балам, Атыңның жылауын ұсы бағытыңнан өзгертпе. Есенгелдиден де жеркенбе, балам. Досың көп болса, исиң рауаж табады.

Маман жүдә кеулин беріп тыңлағанлықтан ба, Ырысқұл бийдің бұл нәсіяты өз атасының, Мұрат шайықтың нәсіятларын есине салды.

Соның арасында Есенгелдиге кеткен шақыртыушы келип, оның жоқлығын хабарлады. Қай бағытқа кеткенін анықлап, Маман атланды.

Хан тапсырмасын орындауға тынбай сегбір тартып, Есенгелдилерді келесі күні түнде, өркеш-өркеш құмлар арасында, от жағып отырған жерінен тапты. Жигирмалаған жигит болыпты. Сырттан келген атлыдан сескеніп, бәрі тұрды. Маманды танығанлары әллекандай күш сезіп, биринің сыртына бири тасаланып тұр еді. Ири геудели Маманның алдында кишкене бала секилли көрінетуғын Есенгелди айбат шегіп, сәлемнен бұрын, оның қалайынша қорықпай, жападан-жалғыз жүргенінің себебін сорады.

— Өз қаналасларын ізлеп жүрген адам қорқа ма? Қорықпайды. Екіншіден, ханның тапсырмасы менен жүрген адам қорқынышты ұмытады. Сәлемлесейік. Ассалаума әлейкүм!

Жигитлер мәжбүрий сәлем қабыл" етті. Маман хәммеси менен бирме-бир қол алысып, Есенгелди менен қатар отырды. Бир истиң ұшында қызарып пискен қырғауыл етин хеш кимнен ұрықсатсыз алып жеп, жабыққанда ара-тура жыйналып, ұсындай бәзім құрып тұруыдың жақсы болатуғынын мақтады.

Өзін еркін тутып, кем-кем хәмменің үстинен үстемлік етіп баратырған жигиттің алдында балалар қырғый көрген шымшықтай шоқланысып, сырласып үлгермеді. Маман келген жұмысын хабарлады.

Хан шақыртқаны ұшын қууаныштан ба ямаса Маман кеулінде дық сақламай, өзі шақыртыушы болып келгени ұшын ба, Есенгелдинің жүзіне қан жууырды.

— Қашан кетеміз, Маман аға? — дегенін билмей-ақ қалды. Жолдасларының аң-таңы шығып, Есенгелдиге исенимсіз көзлерін қадады.

— Хәрқалай асыққан жөн, — деді Маман.

Есенгелди жолдасларына атланыуға бұйрық берді. Қалай еткен менен Есенгелдинің қәдигі жоқ емес еді.

— Ұмыттыңыз ба? — деді әстен. Маман "нени?" деп сорамады.

— Хан хәмири менен тас көтерген адам айыплы емес, — деди.

Есенгелди шаққан ғана қыймылдап, Маманның атын әкеліп өзинен бұрын атландырды.

Маман Есенгелдини қарсыласар деген ойда болған еді, бұнша кишіпейилленип, ыққа жығылғанына таңланды. Минезин сорап билгиси келді.

— Есенгелди, сен нени мақсет етесең?

— Қоңыраттың аұыз биршилигин хәм наментай ұрыұлар үстинен үстемлигин көргим келеді. Өзиңиз нене мақсет етесиз?

— Сен, мен, мынаұ өзимиздеги жигитлер, құлласы барлық қарақалпақ баласы даұыс қосып бақырғанда, таұ жарылып, жол берсе екен деймен.

— Бизиң бир аталарымыз, "шунатайдың ортаң бармақ дәрежесине өсип жеткенин көриұди қыял етиұ — түсинде қанат питип ушқан менен барабар" деген екен?

— Сен түсинде ушасаң ба?

— Ушаман. Хәмме мәртебели адам ушатуғын шығар деп ойлайман. Мынаұ жигитлердің биразы түсинде ушып жүрген жигитлер. .

— Есенгелди, екеұимиз еки жаққа кетпедик пе? Мен даұыстың күшин айтсам, сей бармақты айттың. Негизинде, бармақлар хәр қыйлы болған менен хәр қайсысы орнында беккем қысылса, тасты сықпан қылады деген гәп бар. Ырас болса керек. Орыс князлери елин солай бириктирген.

— Маман аға, егер, екеұимиздің әңгимемизди ақыллы биреұ қапталдан тыңласа, жаңа болған еки жилли сөйлесип киятыр екен деұи мүмкин бе?

Маман бұндай шеңгел сүүретиұди күтпеген еді. Есенгелдиге олыя бир қарады. Есенгелди майда тислерин көрсетип күлді.

Хан аұылына жақынлаған соң басқа жигитлердің тарқаұына ұрықсат етилді. Маман оларға ара-тура ұсылай жыйналысып кеұил көтерисиұдың зәрүрлигин ескертип қалды.

— Енди, ұқ, — деди Маман Есенгелдиге. — Орысларға косылсақ, жаман-жаұдиклердің тонаұынан қутыламыз. Ел боламыз.

— Адам баласы бар жерде тонаұ, зорлық-зомбылық қалмайды деп еситкенмен. "Мұрның болмаса еки көзиң бир-бирин жеп қояр еди" деген гәп және бар.

Бұл гәплерди Маман да билер еді, бірақ оны бийкарлаұ ұшын көп ұақыт керек. Тек Есенгелдини исендириұ ұшын еки-үш ирет куйип-писип түсиндириұ жеткиликсиз. Сонлықтан Маман Есенгелдиниң әдепки мақсетине енди тойтарыс бергенди мақұл тапты.

— Ҳазир ханға барамыз, иним. Не жұмыс бұйыратуғынын билмеймен. Бирақ ескертемен, тек өз урыўыңның ғамына берилсең, қалпағыңды самалға ушырып. алғаның. Ақыры қалпақ бас кийими, бекем болыў керек.

Усы тәқлеттеги гәпти Абылқайыр хан ғайып ханға айтқанбыш деген мыш-мыш еситкен Есенгелди түсинип те, жуўап берип те үлгермеді. Ғайып хан үйиниң ийнеүйне сүйенип, буларды ай күткендей күтип тұр екен. Екеүйі де тең атларынан түсип, узақтан қол қаўсырып келді. Ғайып ханда еле ашыў топлана, коймапты.

— Келе бериңлер, келиңлер! — деп иштен үлкен ұлы Убайдулла сұлтанның атын айтып шақырып, тапсырды:

— Көп еглемей тойдырыңлар!

Убайдулла сұлтан оларды киши үйге баслап кирип, аўқат хәзирленемен дегенше, дем алыўға урықсат етті. Аўқатланып болғанын еситип хан оларды үстине шақыртты.

— Жүдә бәрекелла, тынығыпсыз, — деди хан олардың жүзине ғамхор аталар көзі менен қарап. — Енди мұқиятлы бир тапсырма бар. Сизлерден басқалардың қолынан келмейтуғын хәм исенилмейтуғын тапсырма. Бул тапсырманы исениўим — сизлерге, меҳир-саямды салажақлығым, түсиниң. Өзи жеңил жұмыс. Ғайры елден келген қонақты Түркстан қаласына шекем ұзатып саласызлар.

— Құллық, ханымыз, — десті екеүйі бирден.

— Мен асығыс едим, ертең Жаңакентке жетиўим керек. Бул да шырпынып тұр. Бүгин түни менен кетебережақ. Исенимли жолдас қос деди... Жағдайы бар, сизлер қайтып келген соң айтаман. Хәзирлениңлер!

Маман атланайын деп атырғанда Убайдулла сұлтан балалық етип сыбырлады.

— Маман, ұзататуғын кишинди билесең бе? Бйлип қой, Жунғар ханының кеңесғөйи.

— Жунғар! — деп қайта сорады Маман. Есенгелдиниң қулағы ербеңлеп, оған жақынлады:

— Не дедиңиз?

— Т—с—с! — деди Убайдулла сұлтан. — Қулағыңды тут. Әкемнің сырын айтайын. Ол сизлерди жақсы көреді. Үлкен бийлерден артық көреді. Ақыллы жигитлер дейди. Сол ушын сизлерге тапсырып отыр. Полат жасаўылларға да исенбеді. Бул Жунғар ханының кеңесғөйи.

Маман сырдың төркинине түсинип Есенгелдини түртти:

— Тез атлан. Султан ҳақыйқат сырды айтып атыр. Аман-есен апарып қайтамыз.

— Әлбетте, әлбетте, — деди және Убайдулла султан Маманға жақын келип. — Ақыры жунғарларға бұрыннан дықлы ата-ағаларыңыз өлтирип қойса, жақсы емес. Қарақалпақтың ғамы ушын ханы жиберипти. Жоқ, жоқ, қайтып келген соң бәрін хан әкем айтады.

— Сизге алла реҳими жаўсын, султан, — деп Маман атына ғарғып минди.

Ғайып хан жунғар кеңесгөйиниң атын жетелеп келип Маманларға косты.

— Жолларыңыз болсын. Бириңиз алдында, бириңиз кейнинде жүриң. Өз-ара сөйлеспеңдер, — деп хан жунғар кеңесгөйиниң тилинде бир нәрселерди айтып, қайырласты. Жунғар кеңесгөйи қарақалпақ тилин түсине ме, түсинбей ме, мәлимленбеди, себеби ол сөйлемеди. Шырайы белгисиз, қараңғыда көлеңкедей қараўытқан адам ат үстинен еңкейип ханның бетинен сүйип, хошласты.

Ғайып ханның тапсырмасы бұлжымастан: ғайры атлы ортада, үшеуи дизилисип кетти.

19.

Сырдәрьяның Арал теңизине жақын бир алабындағы әййемги Жаңакент қаласы орналасқан өли тақырлыққа жан енди. Бұл жерден идиралды имарат салыўға төменги қарақалпақ елиниң барлық аўылларынан сан жүз қоллар келди. Жаңа кала — Жаңакенттиң қурылысы басланды. Ыақыт та қолайлы. Дийханның егинин жыйнаўына, шарўаның қыслаўға көшиўине еле ўақыт бар. Олай болмағанда да, ханның буйрығы. Тек Ғайып ханның емес, жоқарыдан Абылқайыр ханнын, хәттеки, орыс патшалығының ұсы каланы салыўға әллеқашан-ақ ұсынысы болған-быш. Бұл қаланың қурылысы қыйын. Көп адамның еңсесине мингеи тас, жанын мүжиген жеги болыўына қарамастан, жыллар бойлап қонысы паянламаған халық ушын үлкен үмит қурылысы болды.

— Хан ылай менен тастан жай салдырса, халықтың ғамын ойлағаны, — деген гәп аўыллардан аўылларға, аўызлардан-аўызларға көшти. Имкәнияты бар адам ұсы қурылысқа бир кесек, бир тас әкелип берийди маба билди. Аўыллар менен Жаңакент қаласы араларында шаңғытып жатқан жиңишке аяқ соқпақлар, арба жоллар пайда болды. Қурылыстың басына қурылған хан шатыры мисли бир арба дегершигиниң гүпшегин, сол шатырдан хәр жаққа тараған жоллар сол гүпшекке кадалған кегейлерди

еслетти. Дегершик тең қозғалыс тапты. Жұмыс қызды, қол жұмысы қызды. Қапқа, шалғайына ылай салып арқалаушылардың шынжыры Сырдарьяның қандагын Жаңакентке шекем бир соқпақ бойлап дизилди.

Бийлер, жасауыллар өз урыуларының басында. Ылай арқалаушылар шынжырының бир жери үзиліп қалмауы үшін тынбай атлы жағалап жүреді, отырғанларын тикейтеді, гежирлерін қамшылайды.

Жаздың ең соңғы хошласар айы күтә ысып, әлемді лаплатып тұрыпты. Құрылысқа ылай әкеліп таслағанлар шөлден, қайтып дарьяға жеткенше асығыс жууырысады. Атлылар да, пиядалар да моншақ-моншақ тер төгіп жүріпті.

Хәзлик тек Ғайып ханның шатырында. Жасауылларын жумсап, жатысы-жатыс. Жатыудан шаршаған ұақта шатырдың көлеңкесінде шәлтийіп тұрып адамларға қарайды. Дем алып отырғанларды көрсе "ананы тұрғызшеш" деп бир жасауылға буйырады, тас арқалаған биреуді урып атырған атлыны көрсе "еле де қаттырақ, шырпылдысы еситилмейди" деп хошаметлеп, шиңк-шиңк күледі.

Мыс қайнап, хәтте, атлы жасауыллардың жүриуіне мүмкиншилик қалмағанлықтан түсликке урықсат етилди.

Убайдулла бий менен Дәулетбай бийлердің қослары бир бирине жақын еді, бирге киятыр.

— Убайдулла жора, баяғыда ханның не дегенін талай сорасам да айтпай-ақ қойдың. Беккем екенсең. Шамасы үлкен сыр бар ғой.

Убайдулла бий жорасының шаршаған, күн алып түлеген сарғыш қаралтым жүзіне қарап тұрып:

— Мейли, тыңла, — деди, — Маған ябы менен қоңыраттың арасындағы жәнжелді айтты. "Екеуі аразласса, айырамыз деп несине хәлекленесіз? Қозлампақ арасынан бай жалауды күтиң" деди. "Мен сизлерлікпен" деди.

Ғайып ханның Дәулетбай бийге де ұсы тәқлетте айтқанлары, үәделері көп еді. Ойланып қалды: "Хан бизлердің урыуымызды аяйтуғын болғаны". Ол ұсы ойына исенгенліктен, хан менен өзі арасындағы сөйлесиклерін ортақласпады. Убайдулла бий қызғанып бир сумлық тауып жүреме деп қорықты. Егер екеуі тең ашылысып, тең сырласқанда күтилмеген әлле қандай жуұмақ шығарылыуы мүмкин еді. Тек ғана өз урыуының ғамына құл бийлердің кеуіл сандықлары қулыплы күйінде қала берді.

Дәулетбай бий өзине сорау берилиуінен қорқып, Убайдулла бийдің Маманға тәнхә көз қарасы қалай екенін сорады.

"Көкирегиниң курты бар көремен, — деп жуўап берди Убайдулла бий. — Күшли қоңыратлар менен арасындағы шеңгел ҳәремди алып таслаў ушын Әлий бийдиң баласына қосып ябының бир жетимин әлтирткени маған унады, Избасар баҳадырларды арбаға байлатып, көзиниң отын алып, ахиднама таярлатқан дейди. Сол ахиднаманың бир ушы бизлерге де келетуғын шығар. Ақыры онда Ғайып ханның пәрманы бар ғой.

— Мурат шайық қуўатлайды. Түсинбеймен бұл шайыққа.

— Мурат шайықтың Маманға қалай пәнт бергенин еситтиң бе?

— Яқ.

— Маман Айғара бийдиң қызын атқосшысы Аманлық жетимге әпермекши болған. Оразан батыр қылышын берип кеткен жетим ше? Баяғы сынаспада сөйлеген наркелле ше?

— Түсиндим.

— Әне, сол Аманлыққа қызды әпермекши болғанда Маманның тапқан бәнеси "еки халық арасындағы дослық жибин жүргиземиз" депти. Шайық сонда "Дослық жиби көрпениң астынан тартылмайды деген.

— Сондай дәл гәплери ушын шайықты жақсы көремен. Ондай әдет шәкиртлерине де өткен. Жүдә пинхәмилеп сөйлейтуғынлары көп. Қайтадан бала болып оқығандама, хәссений! Маманның Ғайып ханға аўыз салатуғын түри бар деп ойлайсаң ба, я жоқ деп ойлайсаң ба?

Жане ашылыса баслаған әңгиме аяқланбады. Кеселеп бир атлы шықты. Хан оларды қыстаў шақыртып жиберипти. Қайрылды.

Хан шатырында өзинен, ини балаларынан басқа бираз бийлер, жасаўыллар жәмленген екен. Хәммениң дыққаты Мурат шайықта. Ол ортада даўыслап хат оқып отырыпты. Хеш кимге селтең бермеў ушын олар бир шетте әстен ғана отырысып тыңлады. Шайық хатты аяқлаған еди, олардың анық еситкени мынаў болды:

"... Бу антқа ант иштим: қарақалпақ йуртының йабы урығының Әшмухамед, Ырысбай. Бердибай ясаўыл. Избасар баҳадур. Әлий бий, Базар Аткетәр уғлы. Ошбу йазылғанлар хәммемиз ақ ханға баш салдуқ хәм тамғаларымызны салдуқ.

Мен Әшнияз ахун бул кишилерниң әмири илә қолум қойдум".

Шайық қағазын алдына қойып, маңлайының терин сыпырды. Жымжыртлық. Ким пикир айтар екен деген қыял менен хан сақалын сыйпалап, отырғанларды шолды. Шатырдың босағасында отырған Дәўлетбай бий менен Убайдулла бийди көрип:

— Не айтасыз? — деди хан.

Еки бий тең түргелип ханға тәжим етти, Дәўлетбай бий жуўап берди.

— Басын еситпей қалдық, ханымыз.

— Ақ патшаға — орыстың Елизавета Петровна исимли ақ патшасына ахиднама, деди хан. — Ябы ұрығының бийлери құұаты ийеткунчә патша хәмирине садық боларға, керегинде жан-тәнини берерге ахид етип құран өфкен.

— Түсиндик, түсиндик, хәмме билән хатланурмыз, — деди Убайдулла бий.

Хан олардың отырыуына ұрықсат етти. Отырғанлар және сам-саз болысты. Шетиректегилер де өз-ара мыш-мыш сыбырлы көтерилди. Пайыттан пайдаланып Дәулетбай бий Убайдулла бийге сыбырлады:

— Басқа бийлери ерикли қол қойған шығар, ал Избасар бахадыр менен Әлий бий ат құйрығына байланыудан қорықса керек.

Убайдулла бий "әстен" дегендей ийек тиследі.

Сыбырлы ортаға өтті. Үлкен бийлер, жасауыллар бир-бирине қарасып бир нәрселер дескен болып атыр. Ғайып хан бұл мыш-мышларды шайықтың жақтырмай, шыдамсызлық пенен қабақ шытып отырғанын көріп, "шиңк" етип күлді. Шайық бурылды, ашыу менен бурылды. Ханның я түшкиригин я күлгенин абайламай қалғанлар да мыш-мышты тоқтатып, солай бурылды. Шатырға кирген жерге биреу белин шаншып, басына қалпағын қыстырған екен. Шайықтың көзи түсип:

— Әзийзлерим, — деди жүдә зәхәрли салмақ пенен. — Анау қалпаққа қараңлар, Биреу алмаса сол күйинде баз басып тура береді. Дауыл турса, ушып кетеді. Сол қалпақтың күни тұмасын десеңіз ахиднаманы құұатлаңлар. Пикир айтыңлар. Хәмме бирикпесе, патша қабыл етпейді. Буннан он жыл илгери жазған антты қабыл етпегенине қарағанда, алауызлығымызды сезген. Ийлеуі түспеген қамыр тандырға жабылмайды. Бұны билеміз.

Сыртта жүрген жасауыллардың бири Маманлар киятырғаиын хабарлады. Неликтен де шатырда жанланыу пайда болды. Өз бұйрығы бойынша питкен ахиднамаға пикир айтпай, немқұрайды отырған ғайып ханның көзлери әлле-пәлле болып кетти. Сезиклениуиниң лекини бар еді: Жунғар ханы өз кеңесгөйинен, ғайып хан төменги қарақалпақларды жунғар қол астына өткерсе, оның әуладының әуладларына шекем ханлық тахты мүнәспилигине гүәнама жазып беретұғынлығын айтып жиберген. Ғайып хан бұған бир нәуийе келисим берген еді. Сол ушын оны узатып салыуға Маманларды алдырған еді. Себеби; хәзирги елде бас көтерип киятырған жаслар сол екеуі; Жунғар кеңесгөйи Түркстан қаласына барған соң бұл екеуиниң кәрин етиуге үәде етти; олар елин жунғарларға қарай

баслайтуғын болыуы тийис, оған келиспесе, екеуі де тири қайтпауы керек. Жунғар кенесгөйи қайтармайды! Ғайып хан Есенгелдиден де бетер Маманның бир сөзлигін биледи. Қалайынша оның демде келисим берип, амансау қайтқанына исенбей хаулықты. Оның үстине, Түркстанға жетип қайтатуғын ўақты болған жоқ. Хәмме де бир қыйлы еркин қозғалаң пайда болғанлықтан, ханның отқа күйген қызыл аўырықтай жүзине урған өзгеристи ҳеш ким аңғармады. Керисинше Маманның Есенгелди менен дизилисип жүргенине таңланысты.

— Бәржай болды ма? — деди хан оларды есикте көриўден отырғанша асығып.

— Бәржай болды, ханымыз, ойыңыздағыны иследик, — деди Маман.

— Мениң ойымда не барын ким айтты? — деп сескенди хан.

— Өзлеримиз түсиндик, ханымыз. Ақыры, сиз. кем сөзлисиз. Тилиңиздің төринде не барын билмесек, хызметкер-пухара болыу бизге дәркар емес. Есенгелди менен ым арқалы ойластық та, солай иследик.

— Быжық болғанбысаң, қысқа сөйлесеш!

— Инансын деп оның геллесин әкелдик, ханымыз.

Хан қалақ басын қос қоллап қысып, орнына сылқ етип отырды. Шот маңлайы дүңкийип, ишинен күйинди, тисленди.

— Не өзи, не? — деди шайық хаулығып. Себеби ол ұсылайынша дыққат аудармаса, хәммениң кейпин баклап алып хан бир шеп буйрық берип жиберсе, буздырыу қыйын.

— Жунғар ханының кеңесгөйи, — деди Маман.

— Жунғар?! — Отырғанлар бул сөзди күтә жеркенишли ашыу менен бирден айтты. Көпшиликтің таңланыу сестинен ғайып хан, басына суўық суў күйылған шала уйқыдағы адамдай селк етти. Ырасынан келди:

— Аўа, жунғар ханының кеңесгөйи еди. Ол жақтағы қарақалпақлар сәлем айтып жиберген. Өзи сизлерге көриниўге қорықты.

Түйениң үстинде буққандай ханның көз көреки келиспейтуғын өтирик айтқанын биразлар түсинди, түсинген менен үндеспеди.

— Не себеп өлтирдиңиз? — деди шайық.

— Ханымыз түнде жиберген соң өлтир деген шығар деп түсиндик.

Бийлер ериксиз ўахаҳаласты.

— Гелле қәне? — деди Ырысқұл бий. Маман Есенгелдиге ым қақты. Есенгелди жуўырып шығып шаршыға түйілген түйиншик әкелип, Маманға берди. Маман түйиншикти жаздырып, қаны қатып қалған адам геллесиниң сақалынан көтерип апарып, ханның алдына қойды. Хәзир ғана күлисип, ыссыдан терлеп-тепшип отырған адамларда суўықлық пайда болды. Есик

бетте Маман менен Есенгелди еле тикейип тұрыпты. Маманның жүзінде күлкі изи көринеді.

Ырысқұл бий геллениң мұртларын шөп пенен қыймалдатып, сол шөби менен көзлеріне түртті. Ғайып хан еле кирпичей жыйырылып отырыпты.

— Жунғарлардың, геллесин алмай, алтын арқалатып жиберсең-әм кеўлиндегисин қыла береді. Гелле қылғаны жақсы болған, ханымыз, — деді Ырысқұл бий.

Мұрат шайық өзін жеңіл сезді. Адамлар "жунғарды өлтиріу сауап" десіп шайқымласты.

— Изи жаман, — деді хан.

— Қәдигиңіз болса, орыс патшасына антты тезлетейік, ханымыз. Қоңырат ели ахид етіуге тайын, — деді Ырысқұл бий. Ырысқұл бийден ұсындай дұрыссы өзгерістерді әлде қашан күтетұғын Мұрат шайық:

— Қоңыраттың бийі дұрыс айтады, — деді хәм ханның дыққатын күтіп, еле тикейіп, тұрған Маманларға "отыра берін" деген белгі берді. Олар мәрдана отырды. Ұсы гезде бийлердің, жасауылардың дыққаты және Маманға аұды. Маманның жүзінен күлкі жоғалып, сууық тартыпты. Бул сууықлық оларды тоңдырғандай ма, я, керісінше, ысытқандай ма, түсініу қыйын, бірақ олардың ханнан бір ауыз сөз күтіп отырғаны анық.

— Тезлетілісін! — деп салды хан.

— Жақсы шештіңіз, ханымыз, Мұсылманның жан шыққан аұзынан лебіз шығады, — деп бәнт басты шайық.

Бийлерде бурынғыдан кеуіллі жанланыу пайда болды. Ханға жақын отырып геллеге қолы жететұғынлардың бәрі түрткілеп, кими аұзына, кими көзіне, сақалына, мұртына түпірісті.

— Ханымыз, — деді Дәулетбай бий. — Абылқайыр ханның Маманға "шаң жутасаң" деген қорқытпай сөзінен қутылуы ұшын үлкен халық орыстар алдында бас ийіп, ахид етіуге тайынбыз. Жауырыншамыз қалың болсын.

Соңғы гезде онша сөйлей бермейтуғын болған Есим бий;

— Орыстардың жауына жау, еліне ел болуы ұшын ахид етіуге жалайырлар-әм тайын, — деді.

— Жунғар кеңесгөйінің жүрісі тегін болмаса керек. Табжылмас тау орыс еліне арқа сүйейік, — деді Убайдулла бий.

Буннан соң бийлер, жасауылар өз урыулары атынан "біз ахид етіуге тайынбыз... біз-әм тайын..." десті.

Хәзирше сақланып үндемегенлер де болды, бирақ көп даўыстың астын да олар елеспесиз қалды. Көпшиликтің дүмпиўин Ғайып хан жуўмақлады:

— Мурат шайық, Ешнияз ахунға адам жибериң, келсин, хәммеге ахиднама жазын берсин.

* * *

Жаңакент тақырлығының түни хәзлик. Гә дәрья таманнан, гә теңиз таманнан ескен ызғарлы салқын самал күни менен шаршаған беденди тез буйықтырады. Сонлықтан ханнан басқалардың хәммеси ашық ҳаўада жатып уйықлайды.

Үйрениспеген жерде биринши ақшам уйықлай алмай Маманның жұлдыз санап жатырғанын сезип, басқаларды оятып алмаў ушын Мурат шайық әстен сыбырлады:

— Уйықла, ақыллы балам. Усы сапарғы батыл қәдемиң де қайырлы болды. Кесик геллени көрип хәммениң өз геллеси есине түсти. Ахиднамалар енди жүдә тезлетиледи.

Маман мыйық тартқан күйинде уйықлап кетти.

* * *

Байқошқар бийдің Ырысқұл бийге еле сол дүңкийиўи еди. Ырысқұл бий Сүйиндик бийлер менен бир шетте, Байқошқар бий әз тәрәпдарлары менен екинши шетте жатады.

Есенгелди түнде, Ырысқұл бийлерден өз атасы таманға қайтысын, шабылған жыңғылдай қатара жатырған көп адамлардың қапталынан өтип баратырып, гүңкилдилерди қулағы шалды.

— Ата-бабамыз да әлимсақтан бери орысларға дос екен...

— Қайдан билдің?

— Мурат шайықтың шәкиртлери сондай сәз таратып жүрипти.

— Есенгелди әкеси тәрәпинде ме ямаса Ырысқұл бий тәрәпинде ме?

— Тыныш! Бәримиз ушын хан менен бийлер биледи, — деди бир хөктерек даўыс.

Есенгелди өзине тийисли сораўға жуўап болмай қалғанына өкиниш пенен атасының қасына келип, төсекке кирди. Таң атқанша кирпичи айқаспай сол сораўға өзи жуўап излеў менен жатты.

Еле бели беккемленбеген ел қыстың әнжамына кирисиуі лазым. Сол ушын ызғырық басланыўдан аламанның тарқауына урықсат етилди. Жаңакент шала қурылып қалды.

Ғажжа-ғаж жұмыс ислететуғын бийлерди үйирип отыра бериўдиң кесенти есапқа алынып ахиднама жазыў бираз солғын жүргизилген еди. Аламанды тарқатып Ғайып хан Маманды тәнхә шақырып алды, тапсырды.

— Ахиднаманы даўамла. Желкесин қасығанды, гежрлерди, аяма! Гелле қыл, баҳадыр!

"... Гелле қыл баҳадыр!" Хан өз буйрығына қандай астар қойсын, нени мақсет етсин, әйтеуір Маманның кеўлин тапты. Өйтпесе, болмайды. Өз аўылына барған соң хәр ким өзінше хан. Бүлдиргендей қарсылығы болмаған менен, өз-ара ойласық-кеңесигин шубалтатуғын бийлердиң табылатуғыны сөзсиз. Бундай жағдайда жеделлик, айбат көп нәрсе ислеп таслайды.

Жас жигитке "баҳадыр" лақабыда унады. Ишинен қуўанды. Қыялы да йошты. Хан хәммеге, "баҳадыр" демейди. Жунғар елшисиниң геллесин көрип түйинген менен, сол думалақ геллениң бийлерди қорқытып, қозғаў салғаны — ханның күйигине себилген дәри болған шығар.

Ел шалғай. Аўыллар үзик-үзик. Урыў баслықларының жасаўылларының, бийлериниң атынан ахиднама жазыў қысы менен даўам етти.

Ким қорықты, ким үгитке ерди, ким тынышлығын гөзледи, ким Маманлар келетуғын күни пүткил аўылын бир үйге жыйнап ата-бабасы орыслар менен бирге салған дослық гүзарының батыл болып, енди, қайтадан, даңғыл жол болатуғынын айтып, жас Маман баҳадырды марапатлады, ахун ахиднаманы көширип үлгерсе, урыўдың мөри салынып, тамғасы басылыўы онша мүшkilге түспейди.

Жазға қарай Жаңакенттиң қурылысы және қолға алынды. Айнала қорған ишинде жайлар тикленди. Ғайып хан гөне қыслаўын таслап Жаңакентке көшти.

Қала жұрттың үмит арқаўы секилли. Қуўантты. Ал тек ханның ғана хәр күнги ишкен асы қарақан. Әлле қандай жаў келип қалыў кәўпи тышқан қылып баратыр. Жунғар ханы кеңесгейин қарақалпақлар өлтиргенин еситсе, хәзирги қоныстың асты үстине, үсти астына түседи. Оған қосымша "Абылқайыр хан орыс патшасына өкпелептимеш" деген гәп еситти. Бұл оның өзи ярым жүрегин муз қылды. Бас бийлерди мәсләхәтке жыйнаўға мәжбүр болды. Мәсләхәттиң келген шешими: хәзирше таярланған

ахиднамалар менен Орь қаласынан, Иван Неплюевтен хабар алыныўы тийис. Ол нени кеңес етсе, солай исленсин.

Асығыс түрде Маман бақадыр менен Полат жасаўылға ахиднаманың үлгилери тапсырылып атларына мингизилди.

* * *

Мурат шайыққа белгили Маманның және бир минези — бир айтқанын қайталамайды. Ойлаған адамға аўыры — бир сөзли адамның өтинишин орынламай. Себеби оның не ойлап жүргени белгисиз.

Кейинги бир жылдың ишинде елдің жәмленгенлиги бұрынғыдан анығырақ сезилди. Күшли, базда хәммеге қатал басшы керек екен. Керегинде өз жақынын да аямай, дұйым журттың кеўлинен шыққан адамға көзкөреки ханның да қәхәри кәр етпес еди. Ағысқа кеселеп турыў — жығылыў, мантиғыў.

Маманлар Орь қаласына кеткен соң, Мурат шайық аўылына барды. Аманлық кеселинен айығып, иске жарап кеткен еди. Сонда да, үйинен күндиз табылды. Ол есигин шайық ашады деп оңы түўе, түсинде де ойлап па? Хәм қуўаныш, хәм таңланыў менен қарындасы Алмагүлден де бұрын ушып түргелди. Пүткил елге хұрметли адамды, қай жерге отырғызарын билмей, албырағанынан өзиниң жыртық қылқасын шешип, қапталдағы сабан төсектиң үстине аўдарып жайды. Шайық гәрдиймеди. Үй ийеси көрсеткен орынға жайласып отырды. Шайыққа бұл сапары ұл да, қыз да әжайып сулыў, келискен адамгершиликли көринди. Хал жағдай сорасты. Соңғы күнлери ахиднама машқаласы менен Маманның да келе алмай жүргенин ескертип, кеширим сорағанлықтың мәнисин билдирди.

Алмагүл чай қайнатты.

Шайық Аманлықтың бабасынан берман қарай гәп козғап. әкеси Данияр жылқыманның ақыллы адам болғанын қысқаша тәрийппеп, Аманлыққа өзи ат қойғанын, оның алдында биринши ирет мойынлады. Бұл Аманлықтың әкесин қайта тирилткеннен кем жаңалық болған жоқ. Бүккесине түсип Мурат шайықтың геўишин сўйди.

Мурат ақырынлап ғана Айғара бий жөнинде сорады. Аманлық төмен қарап, шырт-шырт шөп сындырып отырып жуўап берди:

— Айғара бий ме, ата? Оның өз елинде теңи-тайы жоқ адам шығар деп пәмледим.

— Қызы ше?

Аманлық басын көтерди. Қойыў қара қаслары қыймылдап, қара көзлеринде күлкиниң изи ушқынлады.

— Шайық ата, илаҳида зор қыз.

Ол ұсылай десе де, шайық сұмлық пенен сорап отырған шығар, қыз алмаған балалары бар. Маманға қыянет ислеп, соларға әпермекши шығар деген қәуип пенен, сағадан бөгет баспақшы болып, жуұабын жалғастырды:

— Шайық ата, ол қызды Маман аға "аламан" деди. Ағалары берермен болды.

Мұрат шайықта екилениў пайда болды: сонда неге ол өзине айттырмай, бұған ұсынады? Ҳа, ға Аманлықтың қаслары қыбырлап көзлери ушқынлаўына қарағанда, қызда мейли бар, Маман, бәлким ұсыны сезгенди.

Шайық көп отырмай туўрысынаи келди.

— Маман Айғара бийдің қызын саған әпериўди соранды балам.

Қуўаныштан ба, қорқыныштан ба, Аманлық Мұрат шайыққа тигилиўи менен лал болып, тастан жонған сўўреттей қыймылсыз қалды. Ҳәттеки, кирпичлери де қозғалмады. Сырттан еки сексеўил алып келген Алмагүл әжағасын көрип, шайықтың аяғына жығылды.

— Атажан, әжағамды бәддиўа етпең. Соранаман, ата! Соранаман!...

Мұрат, шайықтың өзи де аң-таң. Кесесиндеги сўўып кеткен чайын Аманлықтың бетине серпип жиберди. Ол шоршынып, өзине келди. Басын силикти. Алмагүл шайықтың геўишине тамған көз жасын алақаны менен сыпырып түргелди.

— Ырас айтып отырман, таңланба, балам, — деди шайық. Бул сениң жораң Аллаярды өлтирип қойғаны ұшын Маманның өзине-өз жазасы.

Бул түсиник шайықтың аўзына қайдан түсти? Өзи де аңғармай қалды. Бирақ дурыс таўып айтқанын Аманлықтың дирилдегенинен, әпшеринен, кемсеңлеген ийегинен сезди.

— Солай балам. Маманның ўәдеси атылған оқ. Артқа теппейди. Тәкирарлайман. Атыңды баға бер. Келеси жумаға Избасар баҳадыр менен алып қайтасаң.

Шайық ылашықтан шықты. Аманлық я түси, я оңы екенин түсинбей, беденинің ҳәр мүшесин шымшып тартып, ылашыққа сўйениўи менен шайықтың изинен қарап қалды.

21

Қыс айта қалғандай сўўық келмеди: қарлы-бораны аз, қуяшлы күнлери көп болды. Жалаңаш, жалпылықлар билинбеди.

Жанға жайлы бул қыс еки арасындағы кепсерди беккемледи: Айғара бий Избасар баҳадырдың қулақ қағыс гәпине-ақ ийди. Қызын

беретуғын болды. Енди еки аўыл арасында да бурынғыдай мәзи қатнас, хақыйқый келисим менен сүйек алысыўға тийкарланған қудамдалылық басланды. Жүрт көриўге Айғара бийдиң Мырзабеклери келип кетти. Өзине табия қатар-қурбылары менен келди. Мурат шайық оларды өз үйине түсирип, ҳурметли мийман қылды. Заманабий күтти. Дараў-ара табақ, екеў-ара гелле қойды.

Қыс онша сұйық болмағаны ушын ба, бәхәр ҳәр қашанғыдан ерте кирди. Ҳәр бир атқан жаңа таңнан өмирге жақтылық күтип, ҳәр күнги таң қуяшына жақсы үмит артатуғын халықты, бәхәрдиң дәслепки белгилери-ақ шексиз қуўандырды. Күнлер жыллы. Балаларға шекем шад. Ушып келген бәхәр қусларының жаңа түрлерин көрип, алақанларын шаппатласады, қуслардың изинен жүўырысады.

Усы бәхәрде бир өзгеше бир қус пайда болды. Бул қус аспанда ушып келмеди. Жер менен келди. Орь корғаны таманынан келди. Буған қуўанып ҳәм таңланып аўыллары бойынша көзлери менен узатып салмаған адам жок. Үйлер менен төлелердиң, ылашықлар менен бастырмалардың есиклеринен бас шығарып, хәммениң қараўына мәжбүр еткен бул бәхәр қусы — Дмитрий Гладышев минген күйме еди. Маман менен Полат жасаўыл ертип киятыр. Қос ат жетилген күймедеги орыс адамын журтқа көз астынан көрсетип, ақбоз атлы Маман күлип киятыр. Ийнеўлерге сүйенип қараўшылардың үмит ушқынларын лаўлатып киятыр.

Күйме Жаңакент қаласына, Ғайып ханның отаўына келип тоқтады.

Ертеңине таң азаннан аўыллар бойлап жасаўыллар, шабарманлар атланды.

— "Митрий төре түп-туўры ақ патшадан келген...", "Қарақалпақ бийлериниң өткен сапарғы өтинишине ұллы патшасынан лебиз алып келген", "Төрт сан қарақалпақ елине патшаның сәлемин алып келген", "Әййемги дослықты тиклеўге келген", ..., "Ақ патшаға арзы қылыў ушын адам әкетийге келген", "өзи менен әкетийге келген..."

Усындай қуўанышлы уйғарыўлар Жаңакент қаласынан шыққан ҳәр бир шабарманның аўзынан еситилди. Хәттеки қаладан көтерилип ушқан ҳәр бир бәхәр қусының ҳәр муқамға салып сайраўынан, кең қарақалпақ даласы үстінде пәлпеллеп канат қағыўынан да еситилди, аўыллар бойлап тарады.

Дмитрий Гладышев Маман бий менен ўшырасқанда, аҳиднаманың бир үлгисин Иван Неплюев пенен бирге көрип шыққан еди. Келген соң, қанша бий, қанша жасаўыл, қанша ақ сақаллар ақ патшаға ант таярлағанын Маман бийден еситкенине қарамай, шақыртылған бийлер жыйланаман

дегенше, Ғайып ханның үйіндегі барлық ахиднамаларды алдырды. Мансур дилмашынан оқыды өтинди.

"АХИДНАМА"¹

Бен төбән исимләнмиш ахид әтемен, өзимнің дийним илә қураны шарийфи алдун да, бәрче меним руғым бирлә, қолум астундағы өзумнің кишиләрум, илә шуның учунга ким, малум қылунғанлық бойынча ол шәүкәтли йә кудрәтли жумләйе рәўшанрақ мәрхәмәтлу улуг падшахымыз империатрица Елизавета Петровна хәзәрәтләрундин мислән, меним хақийқат падшахымға ким жумлә, халайықларға әшкар әтулғандур, ошбу мыңда йүздә илли бешинчи йылда жәдди йулдызының йединчи күниндә бийук малумлық йазуы илә қайым болыўғандур хәм малум қылынғандур....."

— Дұрыс, хәммеси де бир үлгиде жазылған екен, — деди Гладышев ақырын тыңлаўға асыққандай. Оған Мансур дилмаш бир нәрселерди орысшалап түсіндирди. Соң Гладышев және бир нәрселер айтты. Маман олардың хәмме гәпине қулақ. салып отырды. Гладышевке оқылған ахиднама Ғайып ханның атынан таярланғаны ескертилген еди. Сонлықтан ханның кеўлине келип жүреме деп, Гладышев дилмашынан ахиднаманың ақырғы жағын даўыслап оқыды өтинди. Мансур дилмаш хәр бир гәпти сәдде-сәдде қылып оқыўға, тыңлаўшының барлық дыққатын өзине аўдарыўға шебер еди. Гәп бөлинип қалғаны ушын Ғайып хан өкпелемеді ме екен деген ой менен, соңғы қатарларын жүдә бабына түсиріп оқыды.

"... Ошбу антта төбән қарақалфақ йуртының деңиз әлинің мен Ғайыпхан Әшим хан уғлы бәрчә меним руғым бирлә хәм қолым астындағы кишилерим илә ант ичтим хәм қуран шәрийфни обтум хәм инанмақ учун мен Ғайып хан бәрчә меним қолум астындағылар учун мөхүрм бастум. Мен Әшнийаз ахун Ғайыпхан әмири илә йаздым хәм қолум қойдум".

— Тереңнен табылған гәплер, таңланған сөзлер екен!

Дмитрий Гладишевтың таңланыўын Мансур дилмаш түсіндіргенде, Ғайып ханның ғарбыз қарыны қайта-қайта қыймылдап, көтерилип, жумықлаў қыйық көзлери ойнақшып күлимледи. Султан инилери хәм

¹ Ахиднама — ант текстлери С. Камаловтың "XV әсирдегі карақалпақ-русс қатнасықлары" (1966-ж. Нөкис, "Қарақалпақстан" баспасы) кітабынан алынды.

гүллән ұллары атынан жекме-жек, ахиднама таярлатқаны менен мақтанды. Мансур дилмаштың Митрий төреге оқып бериуи соранды. Дилмаш тәрөпинен қарсылық болмады. Гладышев бәрін тыңлады...

Маман кеткенде Ырысқұл бийдің ахиднамасы таяр етилмеген еди, еле питпей атыр ма деген қәўип пенен ханнан сөйлеўге ижазат алып, Мансур дилмаштың алдында еле оқылмаған ахиднамалар арасында Ырысқұл бийдики бары жоқлығын сорады. Мансур дилмаш тапты.

— Табылған гәплери, таңланған сөзлери бизики тәқлетте, Митрий төре инанмаға үчүн тек изин оқысаңыз, — деди хан.

Изи оқылды:

"... Бу антқа ант иштим қуран шәрифин обтим төбән қарақалфақ йуртының қоңырат уруғының ханы мен Ырысқұл хан растлығым үчүн өзим мөхрим бастым. Ырысқұл ханның әмири илә мен Әшнийяз ахун қол салдым".

Маманның жүзинен енди ахиднама жазбаған бир де урыў ямаса бий қалмағанын түсинип, Гладышев кеўилли отырды. Мансур дилмаш оқыўын даўам етти. Тыңлаўшылардың дыққаты әўелги сөзлерде болмады, кимлердің жазып, кимлердің қол қойғанында болды.

"... Бу антқа ант иштим қарақалфақ йуртының қытай урығының ақсақалы Дәўлетбай баҳадур әмири илә мен, Әшнийяз ахун, қолум қойдум, Мен Дәўлетбай баҳадур, тамғам салдым".

"... Бул антқа ант ичтим қарақалфақ йуртының қоңырат урығының бийи Байкочкар бийи мың үйли киши билән башсалдым, ўә қолум қойдум, ўә тамғам бастым. Мек Әшинийаз ахун Байкочкар бий әмири илә хат салдым"...

Шақыртылған бийлер менен жасаўыллардың алды келе баслады. Таяр ахиднамалар оқып тўёсисилмей-ақ жыйнастырылды.

Тийисли адамлардың хәммеси келип болғаннан кейин Дмитрий Гладышев оларға ақ патша тәрөпинен болған жаңалықларды хабарлады. Ахиднамалардың көпшилиги менен танысқанын айтты. Олардың таярланыўына басшылық еткени үшын ұллы дәрежели патшасы атынан Ақ атшаның кеңесшиси Иван Неплюев атынан ғайып ханға алғыс айтты хәм усы ахиднамалардың баслаўшысы қылып жаңа бир ахиднама таярлаўды мәсләхәт етти.

— Төремиздің мәсләхәт еткен ахиднамасы сондай болыуы керек ким, — деп Мансур дилмаш төресинің айтқанларын түсіндірді. — Бунда халқыңыздың гүллән талабы, арзы-әрманы, өз ифадасыны тапсынлар.

Бул ой барлығына унап қалды.

— Ақ патша Абылқайыр ханға Қутлұмбат мырзадан сыйлықлар беріп жиберген... Биз хештеңе талап қылмадық. Қылмаймыз да. Орыс патшасын төбемізге көтереміз, — деди Ырысқұл бий биринши.

— Уллы дәрежели патшамыз Елизавета Петровнаның атына ұсы гәпиңіз хәм жазыла берсин, — деди Гладышев. Оның шыны менен айтқаны отырысынан-ақ, дауыс толқынынан-ақ билинди. Бийлер хештеңе қыпсаламады. Хәр ким өз ойын ортаға салды. Қазақ бийлеринің неше мәртебе шабыуыл жасағаны да гәп болды. Орыс патшасының қол астына жиберілген саўдагерлердің көпшилиги қайтарылмағаны хаққында айтылды. Құлласы, елдер арасында қандай өкпе-гийнелер болса ашықтан-ашық ортаға салынды. Гладышев айтылғанлардың хәммесин қалдырмай, жасқанбай қағазға түсире беріуді кеңес етті.

— Өрисимиз тар, — деп койды Ғайып хан.

Бийлер тәрәпинен болған тилеклердің хәммесин Мурат шайық жазып отыр еді, ханның бул гәпи оған жақпай қалды. Гладышевқа да жақпағанын оның жүзинен байқады. Сонлықтан Маманға:

— Ханымыздың тилеги ақ патшаға тәнха айтылатуғын ақыллы тилек, ядлап ал, — деди.

Хан қарсыласпады.

Бул ант қағазларды Петербургқа ким әкетеді? Ақыры, жол алыс. Алты айлық жолға жетіп қайтыу үшін қарыў-күш, тезимлилик керек. Бул да аз. Патшаға дәдимәмиле айтқандай даналық керек, Маманның аты бұрыннан аўызда бар ат. Оған дыррықшылық жоқ. Ишинен шұлғып отырғанлар болмаса, сыртынан кимнің табаны Петербургқа тартып тұрғаны намәлим.

Маман, қасына Полат жасауылды қосып берсе, әкететуғынын айтты. Полат жасауыл бийлердің алдына ийилип, халқынын, тапсырмасы үшін дұнъяның қайсы бұршына да пайыўнияда кетиўге хәзирлигин айтып, бас ийди, қуран өпти.

Бийлердің кеўли толып отыр. Петербургқа әкетилетуғын антлардың бир-бир данасы Оренбургта Иван Неплюевке тапсырылыуы тийис екен. Оларды апарыу үшін Сүйиндик бийдің иниси Сағындық бағадыр, қытай урыўының бас жасауылы Шер жасауыл, хаткерликке Мурат шайықтың ортаншыдан тете улы Маман шайық белгиленди. Егер Иван Неплюев керек

деп тапса, Мурат шайық өз ұлы Маман шайықты аманатқа қалдырып кетиуіне де келисим берди.

Азғана тарыс шығарған мәселе жуўмақлаўшы ахиднамаға кимлердің атын жазыў үстінде болды. Ғайып ханның атына ҳеш кимнің даўы жоқ. Бийлер азғана ўарра-ўаррадан кейин, ғайып ханның изинен Мурат шайықтың хәм Ырысқұл бийдің атларын жазыўға келисти.

Пүткил халықтың тәғдийри үстінде гәп болып отырғанда, ким көрсетип тирсекейлик қыла алсын? Уйқысы келген я шаршаған адам болмады. Хәмме йошлы, хәмме қуўанышлы.

— Бундай салтанат ушын той берилиў керек!

Песиннен таң атқанша козғалмай, көзгир алмай отырған бийлердің арасынан бұл усынысты ким жасағаны намәлим қалды. Лекин, хәммениң жүзинде үлкен иске ғамхорлықтың нышанларын ушқынлатты.

— Әлбетте, той берилсин!

— Пүткил ел бойлап той берилсин.

— Той қуданың ғәзийнеси, түтин түтеткен хәр бир шаңырақ той берсин...

Таўықтай, қараңғы түсиўден өли төсекке киретуғын, ғайып ханға шекем бүгин шаршадым демеди.

Дмитрий Гладышев қарақалпақ бийлерінде бундай аўыз бирлик бар деп ойламаған еди. Хәм таңланып, хәм қуўанып отырды. Ғайып ханды уйықылап қалмасын дейме, ара-тура оны хошаметлейди,

— Бәри сизиң даналығыңыздан, ғайып хан.

Той жөнинде хәмме усыныс көрсетип атырғанда, Маман бий қуры қалмады, пайыттан пайдаланды. Әстен сөйлеп, Айғара бийдің қызын елге келин қылып, тойды-тойға уластырып жиберсе, шеп болмайды, деген тилек билдирди.

— Ығбалы артқан елдің еки тойы бир болады, — деп қуўатлады бийлердің бири.

— Еки бастан пүткил елимиз бойлап той берип, қәдирлесимиз Айғара бийлерди шақырмасақ той емес, — деп қойды екинши бий.

Бийлер бир-бирине қарсы келмеди. Бүгинги ақшам сондай бирлик ақшамы болды, ким не утты, нени уттырды ол үстінде ойланбады. Илайым, соңынан да ойланбағай!

Жарқырап қуяш шықты. Бийлер атланды. Жаңакент қаласынан хәр ким өз аўылына тарқады. Той әнжамы көриледі, үлкен той басланады!

Мурат шайық Избасар Баҳадырға ябының бес-алты бийин қосып, Айғара бий аўылына атландырды. Олар Аманлыққа келин түсиреди хәм

пүткил табын урыўына қосып, Керей, Адай урыўларын тойға шақырып қайтады.

Ғайып хан уйқыға жатты.

Дмитрий Гладышев пенен Маман сұйық сұйға жұуынып алып, хәр қайсысы бир атқа минди. Ҳеш кимге елеспесиз аўылларды аралаўға кетти.

* * *

Той тәтәрриги тутылмаған аўыл жоқ. Батыстан шығысқа, шығыстан батысқа, арқадан құблаға, құладан арқаға атлылар шабысыўда.

Айғара бий ерлепти. Жаўшыларды ирикпей, қызын берип жиберипти...

Той Мурат шайық аўылынан жетим Аманлықтың келиншек түсирий тойынан саға алып, бир-бирине уласып кетти.

Уллы ис үстинде қазақ урыўларынан шақыртылғанлар қалмай лөк келди. Пүткил Киши жүз азаматларының жартысы дерлик келди. Барлығы да ҳақ көкиреклерин ашып, дослық жүректери менен келди. Ел мийман күтиўде де намысын колдан бермеди. Ябы менен Жалайыр аўылларына жайласпағанлар Қоңырат, Кенегес, Маңғыт аўылларына бөлинди. Жигитлериниң өзлери ертип әкетти. Улыстың уллы күнлеринде ала көзлер орынларына түсип, хәттеки душпаныңа да күлип қараўға тўра келеди екен. Жүз тўйе тартқан Бухара саўдагерлери келип қалды. Бурын олардан бажы өндирилетуғын еди, енди олардың хәр бири елдиң қадирли меҳманына айланды. Тўйелерине, атларына жем алып, кеўип кеткен азық-аўқатын жаңа пискен азық-аўқатқа алмастырды, шаршаған кәрўан көклеп, өзлерине хәм көликлерине дем берди. Тойдың ишиде бастан ақырына болып кетиўге ирилди. Сонлықтан оларға да үйлер бөлинип, от жаққышлар бекитилди. Солай етип, аўыларда қонақсыз шаңырақ, хызметсиз жигит калмады. Халық бириксе, бир жақсы нәрсе хәммеңиң жүрегине тең орнықса, урыўлар арасындағы өкпе-гийнелер теңизге түскен тастай бий белги шүмеди екен. Ың-жыңлар, ўарра-ўарралар еситилмеди, алаўызлықлар сезилмеді. Барлық тирсекей пикирлер қуўаныш теңизине батып мантықты.

Гүллән тамашаны бир жерде — Жаңакент шәхәри қасындағы алаңлықта өткерий белгиленип, халық ағысы солай бұрылды.

Ҳеш ўақытта болып көрмеген улыўма халықлық тойға таңлайын қақпаған "пах!" деген жан жоқ. Халық неге шебер болса, бәри исленди: ғобыз ба, доңызқабақ па, дуўтар ма, домбыра ма, сырнай ма, үшпелек пе, баламан ба... — барлық саз әсбаплары жаңлады. Гүрес тутылды, кошқар

дүгистирилди, көкмар берилди, айлаўға атлар қашырылды, қоразлар урыстырылды, түйелер жарыстырылды, қолда бағылған кийиклер жарысы өтті, қалпелер құс ушырып аңлар алдырды; қысқасы, ертекке ұсап кетти бұл тойлар.

Той тарқар күн — Маманларды жолға ұзатауғын құяшлы, хәр қашанғыдан жақты, инабатлы күн туўды. Сан мың аламан Жаңакент шәхәриниң дәрўазасының алдында келип топланды. Енди Маман жолға шығады, олар ұзатады, ҳақ жол тилеп қалады.

Дәрўазада балталы жасаўыллар көринди, демек, хан киятыр, үлкен салтанат пенен киятыр,

Жүрт силтидей тынған, көзлери дәрўазада.

Өзиниң ини-балалары, жасаўыллары қоршаўында ғайып хан менен Дмитрий Гладышев алда, изинен Мурат шайық пенен Ырысқұл бийдиң ортасында Маман, олардың изинен бийлер, жасаўыллар, батыр—бағадырлар топланыўы менен шығып киятыр. Түркмени қызыл нағыслы гилемлер менен жабылған қос өркешли нардан соң, дәрўазадан шыққан бенде болмады. Нардың үстиндеги ақ сәллели, мелле шапанлы, жиңишке, арық адам Ешнияз ахун, дәрўазадан ийилмей тиккесине өтип, тоқтады. Хан оған қол силтеди. Ешнияз ахун сол қалпинен еңкеймей, қолындағы шыйратыўлы қағазды алдына жайды.

Аламанның дыққаты Ешнияз ахуның жиңишке қолларында шытырлап желбиреген қағазға аўды. Аламан үстинде ахунның қырәәтке салынған даўысы хұкимдарлық етти:

"...Әбүлмузаффар ўәл мансур саййиди дәўлетли ақ патшаға Елизавета Петровна рәхимлик хәрекетлериңизге дуўайы сәлем бәнделик арыз қылдуқ. Сөз ол ким темәнги қарақалфақ йурты төрт сан теңиз әли барчасы ақ фатшаға баш салдуқ. Алар бизге Митрий төреләрни, Мансур ҳафызни бизге әлчи қылыб ийберген әкан. Аларның йарлығын өзгә қылмай, аларға баш қойдуқ, аларның сөзин өзгә қылмадуқ, әл болдуқ. Араға әлчи салыб қарындаш болалы. Қарындаш болмақның нышаны Митрий төрәни, Мансур ҳафызни экәўин бизге ийбәрсә әл болғанамыз турур. Андын соң араға сәўдегер йурсунлар, аларының элига әлмиз, жаўыға жаўмыз. Аларның дәўлаты турур, төртсан қарақалфақ әл булдуқ әл болмақның нышаны бизиң қолымызда турған орысны аларға ийбәрдуқ, ол да аларның дәўләти турур..."

.

Тыңлаушылар бири-биринің еситіуіне кесент келтирип алмау үшін өзлерінше "пах-пах!" десип, бас шайқасты. Ара-арасында сыбырлылар да еситилип тұрыпты:

"Маман дана екен", "... Ким жаманлық қылса көзі шықсын!", "Мойны омыртқасы үзилсин!", "Маман елдің әзелги досын таптырды...", "...Қалай табыўды билди...", "... Әке жолын қуўды, лекин өткерди...", "...Орыслар көкирегимизге найза өткермес қалқан, жаўырнымызды оққа тестирмес тас жаўырынша...", "...Балаңды жылатпайды...", "... Мың жасасын, Маман...", "Илая жолы болсын. Аман қайтсын! ...".

Бәхәрдің жипек самалы тыңлаушылардың бұл гәплерін үйден-үйге, шийден-шийге, адамнан-адамға, жайлаудан-жайлауға әкетип тұрды.

.....
тарийх мың йуз эллик алты йылда Мухәррәм айының он токузынчи күни битилди. Жаңкет шәхри қашында.

Ошбу хатға инанлық учун мәхир салдук: әуәл Ғайып хан, экинчи Мурат шайық, учинчи Убайдулла сұлтан"

— Ойымыз жазылған! — деп гүледи халық.

Ырысқұл бийдің орнына ханның үлкен ұлы Убайдулла сұлтанның аты қалай жазылғанынан Маман бийхабар еди, сорау нәзери менен шайыққа қарады. Ол түсинди. Түсиндирди:

— Аўа, балам, солай болды. Хан талап қылды. Ммйрасхоры жазылмаса, қол қоймайтуғын болды.

Маман нарийзалық пенен басын шайқады.

Ырысқұл бий аты шықпай қалғанына күтә исинди. Мурат шайық пенен Маманның не дескенлерін еситпей алға, ханға қарай жүрди. Қоңырат бийинің арыслан ашыуы менен адымлап киятырғанын көріп хан қасындағылардан сәл ерекшеленип, алдынан шықты, әстен сыбырлады:

— Хәзир хәк ашпа, нарым, бәри ябылардың ылайсаңы, соң сөйлесемиз.

Ырысқұл бий Ғайып ханға инанды ма, инанбады ма, тек тоқтады.

Ханның бир жасауылы ат үстінде тикейди, жыйналғанларға буйрық қылды:

— Жол ашыңла—аар!

Аламан тең бөлинип, ортадан төрт-бес ат қатар өтип кеткендей жол ашты,

Маман көп атлылардың қоршауында хәммеге қалпағын былғап бас ийіп, жолға түсті. Аламан өзлери ашқан жолды қайтадан бекитті. Маманларға ерди, узатыўға ерди.

Бәхәрде құслар тек көлге уя салады деген бийкар. Қаладан сәл тыстағы алаңда өскен хәр бир түп өсимлик туўалақтың ба, аласардың ба, жылқышының ба, шымшықлардың ба уясы екен. Халық дүбири менен бири қалмай ушып, мыңсан пияда жерде, олар аспанда қанатларының сыпсыңласқан епкини менен Маманларды узатысты. Ешейинде батыстан есетуғын самал, ұсы күни күн шығысқа айланып, Маманлардың арқасынан ийтермелеп узатысты. Хәр бир өсимлик тәжим еткен сияқты майысып узатты. Құлласы, хәмме-хәмме узатты. Узатыўшылар тобы азаннан кешке шекем бұзылмады, хәмме ерди, хәммениң аўзында жақсы тилеклер:

— Пүткил бир халықтың үмити кетти сенде, Маман, аман кел!

— Уллы үмитимизге уллы жуўап алып қуўанып кел, Маман!

— Әйемги әзелий дослығымызды жеткер Маман!

— Патша бизди азсынбасын! Жүрегимизди үлкен жүрек десин, Маман!

— Жолда орыс көрсең, қарақалпақлар жаўыңа жаў, елиңе ел деп тәкирарлап өт, Маман!..

—

Хәмме хәр қыйлы тапсырма беріп атырғанда хан құры қала алмады. Бұрын талай айтқан тапсырмасын тәкирарлады.

— Шегараны ұмытпа, Маман!

Күн бата, шаршаған пиядалар хақ жол тилеп топар-топар қала баслады.

Атлы жас жигитлер және үш-төрт күнлик жолға узатып қайтыў ушын бирге кетті.

Усылайынша, 1743-жылдың март айының екінші ярымында, көп қоныстан айдалып, самал ушырған жапырақтай паян таппаған, қарақалпақ халқының уллы үмити қағазға түсіп, бир бағадыр улы Маманның қолында, орыс патшасына — Санкт-Петербургқа кетті...

Халықтың уллы үмитине, бағадыр ұлына қайырлы сапар талеп, сенде азғана дем ал, әдиўли оқыўшым!

Екинши бөлим

Шырақларым, сизлердің,
Бахытыңызға не болды?
(Жийен жыраў)

1.

Бәхәрдің сәл епкинли самалы әўели батыстан есип түр еди, жетинши күни, Маманларды узатыўшы ең соңғы топардағы жигитлер изге қайтқанда, шығысқа айланды, және маңлай алдыларынан ести. Бул құбылыс хәммени йошландырды, хәмме шексиз қыял құшағына кирип, атларының жалларын тараған бәхәр самалы ұшын құдайға ырзашылық билдирип, өз-ара гәпке киристи. Ким әжайып шайыр тилинде сөйледі, ким бул дүньяның төрт буршын көргиси келетуғын қыялпаз иретинде сөйледі, ким халқының кейпин айтты, ким өз жүрегін айтты. Құлласы олар сөйледі, еркин сөйледі. Оларды бәхәр сөйлетті.

Бәхәр!

Жылдың бул мәўсими гүллән нәзикликтің, жоқары мухаббеттің, жаслықтың басы, қуўаныштың сағасы. Сонлықтан ба, "бәхәр!" дегенде "әх!" деп, я өкинишли, я қуўанышлы күнин еслеп; жамбасына бир урмайтуғын инсан бар ма дүньяда? Егер бәхәр жақсы келсе, исиң раўаж, жамбасқа урылмайды, қоллар өкиниш тарына тиймейди.

1743-жылдың бәхәри, хеш бәхәрге ұсамады, өзгеше болды. Сыр дәрьяның төменин мәкан еткен қарақалпақ ели ұшын көрилмеген, күтилмеген, қуўаныш пенен басланды, уллы келешектің үмит сағасы болып басланды. Енди буннан былай да өмир, бәлким, қуўанышқа толы, тынышлықта өтер. Ел тозғақ емес, жемисли елге айланар, жән-жағынан жаў келместей таў-тастан қорған салынар, себеби бир кәләта ел ұсы әрманларын өзлериниң дилўар-шешен, баҳадыр ұлларынан кең пайтах Русь елине айтып жиберди, жәрдем соратып жиберди, патшасынан реҳимли шалғайының астынан пана соратып жиберди, егер, ақ патшаның сақый қолы ашылып, ғамқорлық шалғайының пешиниң көздей жерин жабыўға ўәде етсе, бәри гүләләгүл.

Сырдәрьяның төменин жайлаған гүллән қарақалпақ елиниң арзыў-әрманы ұсы. Үмитсиз беңде жоқ. Маманларды узатыўшы жигитлердің әңгимелери де әне ұсы жөнинде болды.

Бұл жигитлердің арасында Аманлық та бар еди. Ол да нәўбетин құры жибермеди, жолдаслар қыял етсе, қыял етти, жолдаслары алысларға көз жиберсе, көз жиберди.

Елдің шетине келген соң хәр ким өз аўылына бет алды, бир-биринен ажырасты. Аманлық та бөлинип кетти. Жигитлер де, атлар да шаршаған еди, хәр кимнің шаршағаны жекке кеткен соң билинди, жоллар өнбей қалды. Ал Аманлыққа бұл жеккелик қуўат берди, йошты. Енди ол үйине барады, көп-көп күнлердің ғалма-ғалы менен ашылысып сырласпаған Ақбийдайының алдына барады, келиншеги от жағады, бұл жанбаслап жатады.

Усындай үстемлик есине түскенде атына үстемлик етти, қамшылады. Қара ғунан, ийесинің кейпи менен тең хәрекетке кирип, адымды қеңнен келепледі.

Ат устинде қөкирегі өскен жигит ҳештеңеден қәўетерсиз, тап бир атлы тўйылғандай, йошлы киятыр. Базда, аяқ соқпақты кеселеп өткен жалаң аяқ жетим көрип қалса, жүрегі силкип кеткендей болады да, қара ғунанның жүўенин тартып "Маман" дейди. Оның "Маман" дегени "Алла" деген менен барабарланатуғынын өзи сезбесе де, өзине нәмәлим бир затқа арқа сүйегендей, кеўли жұбанады, және сол кейпинде алға жүрип кете береді.

Жаңакент қаласына жақынлап, бир шоқ қамыслықты айлана бергенде, күтилмеген бир атлыға қарсыласып қалды. Бұл Ғайып хан екен, Аманлық аттан түсип пияда сәлем бериўи керек еди, оның жекке жүретуғынын есине келтирип көрмеген жигит албырағанынан атының басын кекшийтип тартып, қалша қарап қалды.

— Түс!

Ғайып ханды таныған менен, оның сөзлерин алыстан талай мәртебе еситкен менен, тиккелей өзине қаратып бир нәрсе буйыратуғыны тўралы ойламаған еди. Ханның қатыншағаладай шарқ еткен буйырыў даўысы, кеширим даўысындай еситилип, аттан ғабыр-ғубыр секирип түсе сала, хан тусынан өтип кеткенше, еки қолын көксине салып дизерледі.

Хан қусын қашырып алып, соны излеў хәлекшилигинде, жолдасларынан ажырасып қалған еди, жекке жүрип қорқыттың қушағында жүрген хан Аманлыққа буйрық берсе де, танымаған еди, қапталынан бир шекелеп өтип таныды:

— Түргел!

Аманлық аяғынан тик басты, бирақ еки қолы еле көксинде.

— Атлан!

Аманлық атланды.

— Қапталыма шық! Озба! Изирек!

Хан бұйрығын тәрк етпей Аманлық ерди.

Ханның еки көзі алдында, жән-жағында, гә алдына, гә артына, гә қопалықларға, гә тораңғыллардын басына қарайды, гә бир бүктің астына үңиледи. Аманлық та хан қараған жаққа мәжбүрий бұрылады.

Бир ұақытта хан:

— Жетип жүр! — деп бұйырды да, атын қамшылап ғорп-ғорп жортып кетти.

Қара ғунан ұзақ сегбирден шаршағанлықтан жетиұ былай тұрсын, қамшыға жылжымай қалды. Аманлық атынын мойнына жүўенин таслап, ғарғып түсти де, ханның изинен пиядалап жүўырды. Оның бахтына хан ұзақ кетпеди, қара көрим жердеги бир түп қарабараққа қаршығасының аяқ баўынан шырматылып атырғанын көрип асыққан екен, жетип иркилди. Соның арасында Аманлық сүрмелеклеп келип қаршығаны босатты хәм ханға әперди. Хан кеўилленди. Аманлықты ізде қалдырмай қара ғунан қалған жаққа қарай атын бұрып, жүдә әстен жүрип келе берди.

— Ат минген бахтың ушын кимге миннетдарсаң?

Аманлық егленбеди.

— Әўеле құдаға, қала берди Маманға, ханымыз, — деди.

Хан жемтик көрген қырғыйдай бир шекелеп бурылды.

Аманлық жерге қарады.

— Маманның ышқыр бажасы!

Ханның даўыс толқыны, өлген тышқанның күйрығынан ұслап тұрып "тышқан!" деп мұрнын жыйырғаннан да, жеркенишли еситилди. Аманлық арланып атының жүўенин тартпақшы еди, қоллары қалтылдап күши жетпеди, бирақ, тула бедени дирилдеп, үйине асыққан йошлы кеўили музға айналды, ақыл-хұйышсыз, өзиниң өли-тирилигин ұмытты.

Ханның пәрўайы пәнсери, ғарбыз қарны ердиң гүмис басына тирелип, еки көзі алда кетип баратыр. Көз ушында далбайлаған атлылар көринип, ийтлердиң бир-бирине үрген даўыслары еситилип еди, Аманлықтың бары-жоғын ұмытып солай қарай шапты.

Аманлық әри-бери тұрып, ханның еслемейтуғынын билген соң атынан түсти. Жалаңашлады. Кеңлеў етип тусады да, көкке жиберип, ер-турманын қушақлап әкелип бир түп жыңғылдың көйлеңкесине таслап, дастанып жатты.

Азғана мызғып алмақшы еди, жол жақын екен, өтип баратырған атлылардың туяқ дүрсили ұйқы бермеди. Хан қайтадан көрмесин дегендей, бұғып, жыңғыл арасынан үш-төрт аттың туяқларын керди,

ийелери өз-ара гүңкилдесип киятыр еди, тусына көлгенде тоқтап, бир-бирине "күтейик, күтейик" дести. Саралап қалған биреуін күтетұғын шығар деп, шамалады Аманлық.

Жолаушылар қарап тұрмады. Әуелгі сөз баслағаны болса керек, айтып киятырған гәпин дауам еттирди.

— ...Бир көргенге, сырттан бақлағанға хасла ондай емес. Пәрұайы пәлек сыяқлы. Аттан түссе дигилдиктей жортып жайына барады, минсе, ғарбыздай қарны шәмпиий ерге зорға сыйып мелшийиұи. Ұақты хошлығы — шикәр, талабы күшик бағыұ. Сондай адамда жумбақ бола ма? Болады деп ойлайма киcи. Ұұхх!... Мениңше, оны ғайып хан демей, ғайып жумбақ деген абзал. Сонда мен де түсинер едим, жұрт та түсинер еди. Қалай түсинесең? Ақыры жумбақты шешиўге таярланасаң, ал ханға болса, исениўге таярланасаң. "Сизлердиң тәрепиңиздемен дейди. Хеш нышаны жоқ. Бүгинги гәпи қоңыратларға наразы. Сағындық бағадырдың орнына бизден — маңғытлардан, адам жолламақшы екен. Ырысқұл бий қайыл болмапты. "Өйтетуғын болсаңыз маңғытларды шабамыз, тұхым құрт қыламыз" депти... Инанайық па?...

— Сағындық бағадырдың кетиўи келисилген емес пе?

— Сол ушын хан емес, жумбақ деп отырмандағы. Ұялмай түйениң үстинде киятырып-ақ буға береди. Сөйлесип қарасаң, Маманның орыс патшасына кеткенине ыразы, елдиң бирлигиниң тәрепдары. Иси, мәсләхәти бир түрли. Суў қысымлағандай, хөли бар, суўы жоқ. "Қоңыратлардың алдын аларсыз дейди. Ол ушын не қылыў керек? Айтпайды. "Пәнди нәсиятым, қоңыратлардан сақ болың" дейди және атланарда. Усы жумбаққа түсиниўге бола ма?

— Ырысқұл бий менен сөйлесип көргенде не қылады?

— Сыр алдырамыз. Әззи екен деп ойлайды. Я болмаса маңғытлар солай-солай десип жүр деп ғайып ханға жаманлап барады. Хәтте олар бизиң аўзымыздан шықпаған сөзлерди ханға қосып жеткерип жүрген, "Убайдулла бий ғайып ханды аўдарайық деп қелип кетти" деп барыпты. Хан меннен "сол ырас па?" деп сорады.

— Сонда ғайып хан сизге исенетуғын болғаны ма?

— Қайдан билейин. Дуйым жұрт қуўанып атырғанда, умитимиз орыс патшасына кетип, халық жақсылық күтип палапандай аўзын ашып отырғанда, қоңыратлардың жәнжел шығарыўы, қыйсаң-қыйсаңы жақпайды. Ғыйбат болса қуданың өзи кеширер, кимниң қыйсаңпаз екенин анық билмеймен. Мениңше бүлкәрадан аўлағырақ көшиў керек. Ханға жақын отырыў — өмириңше жумбақ шешиў екен. Сол ушын да кенегеслер

пишилген өгиздей бас көтермейди. Бұл жөнінде ұсы ұақытқа шекем сизлерге де түсиндирип айтпадым. Бұл ұшын жалғыз ұлым Орынбайымды ғарғап жүрмеңдер.

Аманлық күтә дыққат пенен тыңлап жатып, бұл сөйлесип тұрғанлардың маңғыт бийлери, жүдә сарсылып сөйлеп тұрған Убайдулла бийдің өзи екенин таныды. Лекин, бас көтермеді. Изден еки атлы жеткенсоң, сөйлесип тұрғанлар бир бап пенен жүрип кетти.

"Ғайып хан — Ғайып жумбақ" — деп сыбырланды Аманлық. Бұл бир жағынан оны ойландырды, екінши жағынан ханның айтқан қасымай гәпиниң салмағын кемеитип, ишки дебдиұин жеңиллеткендей болды. Ер-тұрманды қушақлап түргелди.

2.

Жуұмақлаўшы ахиднамаға Ырысқұл бийдің аты жазылмағанына қоңыраттың жигитлери қызып, шаўқым шығаражақ болғанда:

— Сабырлылық сақлаң. Ханға хабарласып парқын билемен, — деп оларды ириккен Ырысқұл бийдің өзи. Сөйтип ўәдеси бойынша үлкен урыўдың бийине тән салмақлы шер қәдемлер менен тикке ханға барды. Жигитлери оның ханға бир нәрсе дегенин, ханның бир гәп пенен жуўап бергенин сыртынан бақлады, ўассалам. Олардың не дескени түсиниксиз қалды.

Ырысқұл бий хан менен сөйлести де, жигитлерине жуўмағын айтпады. Оның тынышланғанын көрип жигитлериниң кеўиллери қарар тапты. "Келисти шамасы" деп бир-бирин алдарқатты. Өйтпесе және болмайды, сырттан келген мийманлар бар. Пүткил ел болып әдиўли истиң қуўанышында жүргенде жәнжел көтериў тек есиўаслардың иси. Биреўи гүдибузарлық етсе, пүткил қоңырат урыныўының атына күйе жағылады. Сонлықтан олар бир-бирин аңлып, мереке бұзыўына жол қоймады. Ал қайтысын олар күтә насаз кейип пенен қайтты. Бийлери бир-бирине қарасса, сүзисетуғын қошқарлардай олыысты. Алдын баслап баратырған Ырысқұл бийдің сәл дүңки еңсесине тепки нәзерлерин таслап қабақ үйиседи, мұрын жыйырысады, байрақтан озатуғын аттың жүўенин сол жаздырмай киятырғандай, оған қамшы шошайтып тислениседи. Байқошқар бий шыдамады.

— Қоңраттың ханы, — деп даўыслады. Оның даўысында қағытыў белгиси бар еди. Ырысқұл бий атының жүўенин тартып иркилди: Ол шаршаған еди. Қуў пәриндей аппақ сақалын, самай шашларын шаң басып тозаңғыған ғаррылығына қарамай қып-қызыл болып жүретуғын жүзи жер

келбетине кирген, көзлери сұйласқан, қабағы жабатуғын бұлттай түнерген. Усы түрі монен:

— Не демекшисең? — деди.

Бийдің ашыұлы нәзери жигитлерге әлле-нәрсени сездирди, хәмме тынышланды. Ырысқұл бий олардың не билмекши болғанын түсинип киятыр еди.

— Қоңыраттың атынан Сағындық бағадыр бар, жеткиликли, — деди хәм атын жолға салды.

Жууап ҳеш кимди қанаатландырмады. Аўылға араласқан соң хәр ким өз топары менен үнсиз тарқасты. Үлкен бийдің айтқанынан шықпайтуғын Сүйиндик бийге шекем Ырысқұл бийге бурынғыдай "яқшы, биз кеттик" демеди, қалада қоржынын алдырған базаршыдай үскини қуылыұы менен кетти.

Ырысқұл бий артына қарамаса да, хәммениң кейпинен хабардар. Бәрін аяйды. Себеби урыұды сүйиұди, урыұдың даңқын көтериұди олардың санасына сиңдиргенлердің бири — өзи. Енди оларға шебекей үйретиұи — алға шапқан аттың қуырығына тас байлаұ. Бирақ бузылған ўәде ушын ханды айыпларын да, Мурат шайықты айыпларын да билмейди. Қалайда ақыбетин күтиұ керек. Ақыры хан өз аўзынан "хәзир хәк ашпа, нарым... соң сөйлесемиз" деген еди. Ол усы ўәдени күтти.

Хәпте өтти, дәрек жоқ, он күн өтти, хан шақырытпайды, екінши хәпте толған түни таң азда, ол атын айтып шақырған шайқым менен оянды. Дастықтан асығыс бас көтерип тыңлап еди, сырттан келген жаў даўысына усамайды, өз жигитлериниң даўысы. Бурынғысынша айбат шегип:

— Намаздан сон келиң! — деп бадабат қылды.

— Далаға шығың! — деди бир жас жигиттиң даўысы. Ырысқұл бий оны танымады. Деген менен истиң жаманға кеткенин билип жүреги хәўлирди. Мойнын белбеұи менен қайта-қайта шандып, сақлық пенен далаға шықты:

— Елге жаў келгеннен аман ба?

— Жаў келмесе дәрпенбейсизбе, қоңыраттың ханы? — деп шаншып сөйледи Байқошкар бий, — Биз маңғыт аўылыңа барып жапларының сағасын көмип қайттық. Енди ябы аўылына баратырмыз. Малын айдаймыз, шабамыз. Мақұл десеңиз басшылық қыласыз.

— Ақыры, бий ата, сизиң атыңыз — пүткил қоңыраттың аты, — деди шиңкилдек даўыслы бир жигит.

— Бул не көпшик, бул не мәслик? — деди Ырысқұл бий. Және, Байқошкар бий сөйледи.

— Балалар дұрыс айтып отыр. Сиз айтпасаңыз да Ғайып ханнан хабар алынды. Хан анығын айтты. Қоңыраттың атын ахиднамаға жаздырмаған ябылар екен. Бәри сүм Мурат шайықтан болған. Ғайып хан Убайдулла бийдің де терис гәпи болды депти.

Узағырақта киятырған бес-алты атлы қөрінди. Алдыңғы атта отырған кишкене адам Сүйиндик бий еди. Ырысқұл бий ойланып алыұ мақсетінде хәм олардан ақылға дәрәмат боларма деген мақсетте киятырғанларды күтиұ кереклигин ескертип еди:

— Пикириңизди айта бериңиз, олар менен ойласылған. Хәмменики бир сөз, — деди Есенгелди әкесиниң сөзин қуұатлап. Соның арасында Сүйиндик бийлер жақынлады. Ырысқұл бийдің касты-ғәрези хәзирги топты тарқатыұ еди. Ойлап-ойлап ой түбине жете алмай, ийнеўге сүйенип, алысларға көз жиберип турып, ерли қара ғунанды минбей, жетелеп кетип баратырған биреўди көзи шалды.

— Анаў биреўиңиз де келсин, — деди Ырысқұл бий ойланыұ пурсатын узайтыұ ушын.

Шетиректе тұрған жас жигитлердің бири қыйқуұлап "қайрыл, жолаўшы!" деп қол былғады.

Жолаўшы қайрылды. Бұл Аманлық еди. Аманлық жетемен дегенше жыйналғанлардың бири жолаўшының елди сыйлап, көше менен пияда баратырғанын мақтаныш етти.

— Өзгелер сыйлайды, өзимизди-өзимиз аяққа басамыз, — деп екинши биреўи бәнт басты.

Жолаўшы жақынлап сәлем бергенде ғана оның Аманлық екенин журт таныды, Ырысқұл бий сыр бермеді.

— Маманларды узатып қайтысың ба? — деди.

— Аўа, бий ата.

— Жүдә жақсы болған екен. Қалай, кейиплери жақсы кетти ме? Атлары болдырмады ма?

— Жүдә жақсы кетти, бий ата. Енди қайта бериң деген сон қайттық. Мынаў соры қайнаған болдырып жолдасларымнан изде қалдым. Минсем жығылады. Зорға аяқ басып киятыр.

Хәзир ғана "елди өзгелер сыйлайды" деп мақтанған еки жигиттиң мысы шығып бир-бирине қарады. "Тутып алып, сабап қумардан шығамыз" дегендей ым қағысып, өз-ара күлисти.

— Бизиң Сағындықтың аты қалай екен? — деди Сүйиндик бий.

— Бир ай от-жем көрмесе де мой берместей етип бағылған екен, жети күнге шекем бир тамшы тер шығармады, жаныўар.

— Усыларды сорайық деп шақырған едик, жолың болсын,— деди Ырысқұл бий оған.

Аманлық кетти. Ол дауыс житирим алыслаган соң Ырыс құл жыйналғанларға сорау қойды.

— Жаңағының көтерем аты кимге керек?

Еки-үш демге шекем жууап болмай хәмме тым-тырыс қалды. Артбеттен "өзине ардана болсын" деген гүңкилди еситилди.

Ырысқұл бийге бұл оң түсти.

— Хәзир бәхәр арықшылығы. Жылқыға шекем көтерем. Семиз мал жоқ, толы қап жоқ. Сол ушын мениң ойым, ябыларды гүзде, тойынған гезде, күтилмегенде шабайық. Сонда өш аламыз.

— Алдайсыз, — деди бир дауыс.

— Алдасам қайда кетемен? Барман ғой алдыңызда. Маған хәзирше мәўлет бериңлер. Ғайып хан менен сөйлесип, бәрин билип қайтайын. Ол мақұлласса, шабамыз. Ал, хәзирше, үйлериңізге тарқап халыққа егин ектириң. Сұйған темирди еритиу ушын көрик қызбаса болмайды. Көрикти қыздыратуғын көмир. Сұйған темир дегеним бизиң орыс патшасы менен дослығымыз. Көмир дегеним бизиң байлығыңыз. Қалған жағына пәм жиберип түсине бериң. Ақыры орыс патшасы қарауына қосып алған менен маңлайыңнан сыйпамайды. Гүлшели бала сүймеге жақсы.

Жұрт және ләм-миймсиз қалды. Сүйиндик бий атын алға айдады.

— Қоңыраттың ханы дурыс айтты, — деди ол. — Ғайып ханға өзи барып қайтсын.

Сеңге қуяш нуры түскендей болды, ат үстинде сиресип тұрғанлар сәл босасты. Аманлықтың шын кеўилден берген жуабынан пәнтленген шетки еки жигитти бұл жердің ўақыясынан гөре, оған тезирек жетиу хәм сабау қызықсындырып, көзден ғайып болып, далаңлықтан жыңғылыққа кирип баратырған Аманлықтың изинен қарасып тұр.

Бирге келгенлердің ийи босаса баслағаны ушын Байқошкар бий де Ырысқұл бийдің қаталлығын еслеп ўақыяның алдын алыуға тырысты.

— Мейли, Қоңыраттың ханы, — деди ол, — Тарқаймыз күш пенен болса да, бир-еки урыўды аўызға қаратамыз. Күшлилер менен сөйтип беллесемиз. Лекин Қоңырат намысын аяққа бастырмаймыз.

— Бастырмаймыз, — деди Ырысқұл бийдің өзи де.

* * *

Ғайып хан — хан болғалы елдің быйылғы бәхәрдегидей аўызбиршилик пенен жәмлескенин көрмеген еди. Бұл әжайып, таң

қаларлық бирликке хәм қуғанды, хәм қорықты. Неге қуғанды, неге қорықты, бұл оның жалғыз басының сыры — шымшық бас жүрегиниң төрине шөккен бир құмлы тас. Таў тасларын" қақ бөлип, ортасынан шөп көгерткен бәхәр қуяшы хәзирше оның жүрек шөгиндисине илаж ете алмайды, оның ең жақсы көретуғын үлкен улы — мийрасқоры Убайдулла султанға да сол жүрек шөгиндисиниң еритпеси түсиники емес. Соған қарамастан ханның жүрегин билиў ушын ашыўлы Ырысқұл бий Жаңакентке атланды. Әдеттегише оның күшик ойнатып жүргениниң үстине келди. Бий қанша ашыўлы келген менен ханды көрип жуўасыды, қәдимгисинше сәлем берди. Хан сәлемди қабыл етти, лекин, баладай, күшиклерге ет тислетип ойнап сүйреўин тоқтатпады. Бий өзин басып, ханға жумыс пенен келгенин, Маманлар кетерде "... соң сөйлесемиз" дегенин ескертти.

— Сонда-ақ бәри ябылардын ылайсаңы демедим бе? Енди не керек? Аўзыңа шайнап салатуғын бала емессең. Ғарры төбетке мынадай етип ет тислетпей-ақ тислей береді.

Бийдиң кең маңлайы жыйрық-жыйрық болып, ағарған қасларының арасынан тер қуйылып, көзлериниң ағы да, қарасы да қап-қара болып ылайланып кетти. Көптен бери ишине шоккен ириңли ләрзем, тилиниң ушына шығып-қайтып, шығып-қайтып тұрды. Бұл өзгеристи хан тез сезе қойды. Алдындағы жүнлес ақ күшиктиң басынан ийтерип жиберип, жүнлес кишкене қолын бийдиң ийинине салды:

— Қолыңызды жуўың, — деди жүрек оты лаўлап тұрған бий. Сөйтти де кейин шегинди. — Яқшы, ханымыз, кеттим! Сизге дәркар болса ябылардан өш алыўға кеттим!

— Маған емес, қоңыратқа дәркар, — деп қалды хан.

* * *

Ырысқұл бий Жаңакент қаласынан шығып кеткенше белгили бир нәрсе ойлаған емес, артына да бұрылған емес. Жол бойлап басының ишинде "маған емес, қоңыратқа дәркар" деген бұйрық тәкирарланды. Бұны ғайып хан емес, қоңыраттың бийлери аўыз бириктирип айтып тұрғандай сезиледи. Оған қосымша құлағына "Қоңырат намысын аяққа бастырмаймыз" деген саза келгендей болады. Жолдың ябы менен өз аўылына бөлинетуғын бәндиргисине жетип, лаппа иркилди. Шеп қолының ири алақаны желкесинде...

Қууанышлар еле басылған жоқ. Қоңсы-қобалар аўыл арасында шоғыртпақланып, падашылар менен шопанлар дүзде, жайлауларда жыйналысып, бийлер, бақадырлар үлкен отаулардың төр-қапталларында жамбаслап әңгиме құрады. Бас сөз — Маман. Хәр бириниң кеўли әл-аспанда. Маман аспандағы жұлдызларды жыйып әкелип, хәр кимге бир етектен үлестирип, "мине халқым, сизлерге базарлық" дейтуғындай-ақ, гәплер көтериңки, көкиреклері йошлы.

Соннан соңғы әңгиме Аманлықтың атқа мингени, үйленип шаңырақ болғаны хаққында. Хақыйқатында да бұл бир журт таңланғандай ўақыя еди. Көп жыллардан бери ұсындай құтилмеген жаңалық жүз берген емес. Ойлап қарағанға хәм таң, хәм қууанышлы хәдийсе. Кеше ғана жалғыз қарындасының қолынан жетелеп, пүткил бедени ашылып, үйме-үй тентиреп жүрген жетим бүгинлигине етегин жапты, атқа минди, ол да аз болып, пүткил табын ұрыўының ақыллы бийи Айғараның арзыўлы сұлыў қызына үйленди.

Ақбийдай ақыллы шықты. Бай қызларына тән минезде шекшиймейди. Аманлықтың отаўы хәм мал-дәскеси жоқлығын кисиге билдирмейди, ылашықтың этирапы минтаздай, тил менен жалап алғандай тазаланып қалды. Елди шыны менен хұрметлейди, жасы үлкениниң де, жасы кишиниң де алдынан кесе өтпейди, аўыр сөзи, қатты даўысы жоқ, бир бийазар келиншек. Коңсы-қобалардың, аўыл ҳаял-қызларының кейпине қарап тойдан соң ҳасыл-жипек кийимлерин шешип, гөне-көксилер кийди. Хызметкер күтпей-ақ отын-шөпке өзи айналып кетти. Мурат шайық еншиге еки қозы берген еди, соларды жетелеп бағады. Үйдеги дыққаты бийкеши — Алмагүлде, өзиниң бар сұлыўлығын, адамгершиликтиң өзи билетуғын үлгилерин, оған бергиси келеди. Оның жетим балалар менен болып, дүз баласы минезин де өскенин есапқа алып, қатты хештеңе айтпайды, әлпайымлық пенен қасында отырғызып, басын жуўдырады, мийиздей қара қалың шашларын сыйпалап, өзиниң мүйиз тарағы менен тарайды, хәр күни хәр муқамға дәндирип өреди: себет бурым, майда бурым, қос бурым, тақ бурым. Алмагүлдин шашлары еле қысқа, тек желкесин ғана жабады. Майда бурымлардың оған жарасатуғыны соншелли, Алмагүл көрикленип кетти. Гүлше жүзи ағарып, қыйылғандай қойыў қара қаслары үйилип, тебен кирпичкери ортасында кесе көзлери ойнақшып, базда уўдар-дүўдарланатуғын шашлары жылт-жылт еткенде, хәр ким, — "мениң қызым болса екен" дегендей шырайланды. Ол жеңгели емес, аналы болғандай. Жеңгесиниң гүмистей сыңғырлаған нәзик даўысларына еликлеп гәп айтады, бұл сөзге Ақбийдайдың өзи тўе қапталдан тыңлаған

тас бауырдың да кеули елжирейди, және еситкиси келеди. Өзгелер таза келиннің ұсы ислери үшін да жақсы көріп, гәп қылысады, хәттеки, өткен тойда еки ел бийлеринің қыз алысып-қыз берисиу жөниндеги жақсы келисимлерин еситкен базы бир кемпирлер арнаулы келип, балаларына келин қылғандай қандай сиңлиери барлығын сорап келетуғын болды. Ақбийдай бундай жағдайда хәр қашанғыдан кеуилленеди, кеуилленсе, ол хәр қашанғысынан сулыу, жүдә ықлас пенен аңқауланып гәп тыңлағанда, қаймақтай жуқа ерни сәл салбырап, дизген маржандай аппақ тислери көринип, сүтке жууған қызыл алмадай жүзиндеги күлегиш шуқырлары ойылып, көзлери күлимлегенде, гәп айтып отырған кемпирлерге шекем "өйпей!" деп салады. Ақбийдайға көринген кемпир "ене", көринген ғарры "ата". Сөйлеп отырған кемпирдің "өйпейинің" себебин түсингенликтен, қысындырмайын дейме, ұсы гезде ғана бир жағын дәлкекке алған болып, жүдә минайым жууап қайтарады: қазақта қыз көп, ене, балаңыз маллы болмаса да жигерли болсын. Түбинде, ел ағалары татыу болсын.

Келген кемпир жууапқа ырза болып, алғыс айтып кетеди.

Ақбийдай елдің ұсындай жақсылық кейпин сорамай-ақ түсинип, аўлағында жағасына түпиринеди:

— Елге бақыт қараған жылы келиппен, алла, өзиң бахытлы қыл.

Маманларды узатыушылардың алды келе баслағанда Ақбийдай да, Алмагүл де, Аманлықты күтпеди. Себеби ол хәммеден де алысқа жолдас болып, арманырақ узатыуы керек. Ярым ай өтті. Аўылдың барлық жигитлери түел келип болды, ол еле жоқ. Бирге кетиуі мүмкин емес, журттың айтыуына қарағанда, кеткенлер тек санаулы адамлар. Жолға шыққан соң Маман алып кеткен деўге, тағы мүмкин емес, ондай ойы болғанда аўлағында бир ескертип кетпес пе еди. Күнде-күнде жолға қарау менен келиншеги де, қарындасы да азып, үмитлери үзиле баслағанда, Аманлық пайда болды. Аты да, өзи де сылынып, сүйеклерине тақалған. Бул бир ғана жол азабына ұсамайды. Ақбийдайдың көзлери апалақлап қорқып кетти. Алмагүл шыдамай сорады:

— Әжаға, аўырдың ба?

— Жоқ, — деди Аманлық қысқа. Сөйтти де қаптал беттеги тери төсектиң үстине сулап жатты.

Деген менен көкирегінде бир сырлы әндийше сақланып қалғаны екеуине де аян болды, сорай алмады.

Аманлық ойлы көзлери менен ылашықтың ишки тазалығына, нарт тоғай талдан соғылған шалдыұардың құрымсыз, тап бүгин шауып

әкелгендей етип жүйылғанына, балалар менен келсе шаңғытып жататуғын еденнің сыбалғанына, таза ошақ салынып, айланасына алақшынлар қағылғанына жүдә кеўиллилик пенен қарап жатырған менен, кеўил әндийшелери парасат бермейди. Ойландырыўда. Айрықша, хан менен ушырасқандағы, оның зәхәрли патас гәпи. Еле хәм жақсы, Ақбийдайы пәк шықты. Болмаса, болмаса, өмир-өмиринше жанына түскен жеги болар еди, сол гәплер. Сондай гәплерди хан түўе, жай адам тилине басар ма? Кимге шағыныўға болады? Пәтиўасыз ханның үстинен тек қудайға шағынасаң, басқа илаж бар ма? Аманлық түўе, бир кәлата ұрыўдың басшысы Убайдулла бийдің анаў налысы. Ол да ҳалсыз, димарсыз. Күши болғанда "аға" деп изине ерген атқосшы бийлерине сыр алдырып, зерде төгерме еди? Оныки де қара басының ғамы. Өзиниң ишки дебдиўин босатқаны кимге пайда? Соннан жолдаслары шын дос болса жақсы ал, кеўли бузық қуяңқысы болса ше? Ханға жеткереди, оннан соңғы күни не болады оның?... Әй, сорлы Аманлық, сен де жұрттың сыртынан сайып тәселле бергендей не ақыл, не күш бар? Өз тесигинди пите, өз аўзыңның қыйсығын дүзе. Ақылың болғанда қоңырат жигитлеринен таяқ жер ме едиң? "Ат болдырған демей, елиңизге хұрмет ушын көшеңизден пияда баратырман" дегенде не бәле бар? Хақ көкирекликте маңлайдың қасқасы екендн түсинбей жүрип билгишсинесең... Ғайып хандики дурыс. Жұмбақлық тек ханға емес, хәмме инсанға миясар Өйтпесең, маңлайыңның төрт ели қарасы бар".

Аманлық усындай қыяллар менен қозғалмай, ұзақ гүрсинип жатып, ишки әндийшелерин хеш кимге ақтармаўға қарар етти. "Кимге ақтараман? Ким бөлиседи? Ақбийдайым ба? Алмагүлим бе? Еситсе, оларға да жеңил түспейди. Ханға кимнің дады бар? Убайдулла бийдің қыялын биреўге айтыў — қуяңқылық. Қоңыратлы еки жигиттин тұтып ұрғанын айтқан менен ким өш алысады? Бектемирлер ме? Жоқ, жоқ еки қайрақты бир-бирине дүгистириў — от шығарыў. От биреўдің бетин шарпыйды. Адам қеўлиниң жұмбақ болыўы дурыс..."

Ол усы шешимге келип бир гүрсинди. Шыдамай ылашықтың ишин және шолыды. Оң қапталға тұтылған шийге сүйеўли бир қысым қызыл шыбықты көрди. Нарттан шабылған. Сипсе емес. Буўылмаған. Қатара жайып қойыпты, Қызықсынды. Келиншеги далаға шығып кеткенде, Алмагүлден сорады:

— Анаў не шыбықлар, жаным?

Алмагүлдің гүлше жүзи қызарып, айтарын да, айтпасын да билмей, азғана гидирди бирақ жалғыз ағасы алдында бір нәрсени қыпсалап көрмеген жан ырасынан келди.

— Кишем әкелип қойыпты, әжаға.

— Не ушын?

— Әжағаңның набада ашыұы келип, урғысы келсе, шыбық таппай қолы аұырады, деп, әкелип қойыпты.

Аманлықтың езиуінде күлки пайда блды. Бағанадан берги ойлары биротала естен шығып, ашылысты. Бир дәсте отын менен кирген келиншек ериниң кеуилли жадырап отырғанын көрип қуұанды.

— Бегим, бир нәрсе сорасам, жуұап берерме екенсең? — деди.

— Журт қуұанышлы, бегим. Жүрегим биразын сезеди. Сол қуұаныштың түп-дәрегін өз аұзыңнан еситсем болармекен дегеним ғой, бегим?

— Бәри, жақсылық, шабазым. Маман бий пүткил халықтың үмитин орыс патшасына әкетти. Ата-бабаның батыл болған сүрдеуін қайталап гүзар қылыұға кетти. Журттағы соның шадлығы, соның қуұанышы.

— Бегим, сонда неге аздың?

— Жол азабы.

— Гүрсинбеуиңди соранаман, бегим, — деди Ақбийдай. — Адам баласы гүрсиниұ менен, налыныұ менен бахытлы болғанда, дүньяда бахытсыз адам болмас еди.

Келиншегинин ақыллылығын бұрын билетуғын Аманлық димарланғандай болды, тикейди. Сон Ақбийдайдың өтиниши бойынша қозылардың биреуін сойыұ ушын далаға шықты.

* * *

Жол азабын көп шегип, өлдим-азарда ылашығына жеткен Аманлық азанда өзін қустай сезді. Сирә ҳеш қыйынлық көрмегендей. Есиктен шығып ылашығына арқасын берип, аұыл көркине қарап еди, әтирап гүллеп кеткендей көринди. Артына, нарт тоғай талдан соғылған ылашығына қарап еди, ол усы аұылдағы ең гөззал, ен меҳрли отаұ сыяқланды. "Бұл дүньяда ләззет бар екен ғой" деген ой басына сып етип, бұрын өзінде болмаған наз бенен керилди. Мурат шайықтың отаұы тәрепке көз жиберди, кирген шыққан адам жоқ. Әлий бийдің үйбетине бұрылып еди, еки дийханның еки кос өгизди тиркеп, гүнде сүйретип баратырғанын көрди. Әх, мен де сондай өгизли болсам еди!" деп турды өзінше. Өкинсе де, әсиге кеттим бе

деген қыял менен алақанын еки көзине басты. "Әй, алла бүгиниңди көп көре көрме?" деди.

Избасар бақадырлардың үйи таманға қарап еди, оның ат ертлеп атырғанын көрди. "Қоңыратлардың бузық қыялынан сезикленди ме екен? — деп бираз қарап тұрды да, басын қасыды. — Қоңыратлардың сум қыяллары жөнінде шайыққа, Избасар бақадырларға құлақ қағыс етсем бе екен, жоқ па?... Айтыў — отқа тамызық салыў. Керек емес, керек емес!..."

Ол ұсылайынша әдеуір тұрды. Қуяшқа қарады. Аспан гиршиксиз еди, бәхәр қуяшы көзлерин қамастырады. Бийшара ол, қай ўақытта өз ылашығына жаўырынын қаратып қуяшқа еркин қараған? Көзлериниң қуяш пенен соқлығысқанына қуўаныштан уялғандай арқаға бұрылып, таў етегине нәзер таслады. Хәзир ғана қуяшқа қамасқан көзлери таў етегиндеги Бектемирлердиң қосын көрмеді. Аманлық өзін зорламады, және Мурат шайықтың отаўы таманға бұрылды. "Барып сәлем беріў керек" деп алға қәдем қоя бергени, иштен Алмагүл шықты.

— Әжаға, қайда?

— Шайық атама сәлем бережақ едим.

— Бектемирлер өкпелеп жүрмесе...

— Неге?

Әжағасының бұл сораўы Алмагүлге жүдә таң көринди.

— Қаў әжаға! — деп салды.

Аманлық енди түсинди.

Гәп-сөзсиз Бектемирлердиң қосына қарай адымлады. Жары жолға жетпей-ақ бир қапталында оқыранған ат сестин еситип бұрылғаны, Мурат шайықты көрди. Жуўырып алдын кеселеп, сәлем берди.

— Қашан келдиң?

— Ақшам, шайық ата.

— Маманлар аман есен кетти ме?

— Кетти, шайық аға, мәрдана кетти.

— Хәзир изиңе қайт, жуўын. Үйге бар.

Аманлық ғырра изине қайтты. Қайтадан жуўынды, сүртинди. Оннан соң да өзине-өзі исенбей қарындасын алдына қойып бет-аўзында кир қоң қалған-калмағанын сорады. Ақбийдай оның жаман қылқасына жабысқан үпелек, ылай дақларын тили менен жалағандай қылып артып шықты.

Оның сонша тазалағаны, асыққаны бир пул болды. Мурат шлайық бир жақтан шаршап қайтқан екен, уйқыға жатыпты, оята алмай песинге шекем отырды. Шайық песин намазынан дәрет алыўға шыққанда ғана

Аманлықтың есик алдындағы жыңғыл қостың саясында қара жерде отырғанын көрді.

— Аманлық енди есінде болсын. Сен қарақалпақтардың "ортадармиян шаңарағы" болдың. Тұұры Ешнияз ахунға бар. Мени жиберди ду. "Хаял алған адамның — жаңа шаңырақ болған адамның қалай жүріп-тұрыуын үйретеди.

Шайық үйіне кирип кетти.

"Ортадәрмиян" деген сөз Аманлықты хәм қуұантты хам муңайтты. Қуұанышы — адам қатарына саналып Ешнияз ахунның тәрбиясында болады, муңайғаны — енди Бектемирлер менен ашылысып араласыу, еркинлик жоқ. Ешнияз ахун не буйырса, оны ислеп жүре береді. Деген менен "ортадәрмиян" шаңырақ деген сөздің қуұанышы басты. Үйіне келип барлық затын көзден өткерді. Еки кийиз, шойын қазан, бир қатар үсти кийим. Бәри де Ақбийдайдың әкелгени. Оннан басқа не бар? Тири бир қозы. Барлық шаңарақтарды көз алдына келтирип, солардың бири болғанына жүрегі шәўкилдеди. Жол-жөнекей Мурат шайықтың атқосшысы Сейдулла дәўдикине кирип шықты. Оның да Аманлықтан артық үйи-жайы жоқ, малы жоқ. Керисинше балалары көп. Қөптің бири болыу жақсы!

Ол Ешнияз ахунды үйінен емес, өзіндей "орта дәрмиянларға" бийдай аңызы ушын хәремлик шеңгел шаптырып атырған жерінен тапты. Ахун бұны тыңлап болып, келгенине бәрекеллә айтты да, шабылған шеңгеллерди пәттелеуіге салды.

4.

Быйылғы бәхәрдің өткен бәхәрлерден өзгешелигі "урды, ұрлады, "өлтирди" деген сөзлер тиллерге көп басылмады. Бәхәрдің басланыуына ырза жұртшылық өмір сүриудің ғалмағалына жалпыламай киристи: ким егин екти, ким жайлауға мал шығарып, мал көклетти, төллетти, жетим-жесирлерге де жұмыс табылып, тамағы ушын мал-дәскелилердің гүмирашылығына араласып күн көрис жолын тапты. Хәммениң ис пенен бәнтлигі урыулар, ауыллар арасында адамлардың парықсыз қатнау ағысларына ўақытша тыйым салып, жолларды, соқпақтарды алағатлау болса да, шөп басты. Бұл жағдай елдің бир биреуіге меҳрин жоғалтпады, керисинше, бир-биреуді бир мәўсим көре алмау — жүз таныстардың да өз-ара сағынышларын арттырды.

Дәўлетбай бий егислерин аралап келип, қара үйінің көлеңкесине төсек салдырып, киши хаялы Шәрийпаға аяқтарын қыстырып бийик

дастықта жатыр еди, ыссыда атын аямай арқа беттен құлдыратын шаўып киятырған биреўди көрди.

— Тынышлық көзикти, ишке кир, ҳаял.

Көзлерин сәл сүзип қарайтуғын ақ бозлақ келиншек ұўдыр-жуўдыр наз бенен тикейип үйине кирди. Бий ашыўлы тисленди:

— Тыныш, нәлетий!

Ҳаял тынышланған гезде атлы жетип, ат үстинен бийге сәлем берди.

— Парахатшылық па?

— Убайдулла бий көшип атыр. Мени ҳаялы жиберди, Сизди келсин деди. Имканияты болса тоқтатсын, елден айырмасын деди.

Убайдулла бий менен Дәўлетбай бий екеўиниң бажалығы да бар еди. Сырттағы хабарды еситип Шәрийпа жуўырып-ақ. шықты!

— Не дедиңиз?

Шәрийпа атлының шабысынан жаўдың хабарын айтып киятыр ма деп қорқып әребек-сырғаларын сыйыра сала, бетине күйе жағып та үлгерген екен. Шабарман оны түсинбей, бұл сұлыў тұқымлардың көриксиз болып қалғанына таңлана қарады.

— Кирсеңә, бетинди жуўсаңә! — деп жекиринди ери. Ҳаялы жыңсыз кейин бәсти.

Дәўлетбай бий есигиниң алдындағы қосқа қарап тұрып:

— Омар, атты әкел! — деп бұйырды.

Қостан иши дуўтардай тартылған арық жигит шықты. Ат үйдин батысында отлап жүр еди, ишке қайта кирип кисенниң гилтин сыңғырлатыўы менен солай қарап бурылып кетти.

— Япырмай, ол неге көшкен? — деп тәкирарлай берди бий. Бұл сораўына ҳеш кимнен, ҳәтте шабарманнан да жуўап күтпеди. "Неге көшкен? Кимнен зорлық көрген?", — дейди қайта-қайта. Ҳәм өз сораўына өзи жуўап изледі.

Убайдулла бийди көрмегенине тек еки ай. Демниң арасында көшиў пикири қалай пайда болған? "Кимге өкпелеген? Маған ба?" Ол Убайдулла бий менен соңғы сапарғы ушырасқанын толық көз алдына қелтирди.

Маманларды Петербургқа узатып киятырғанда сол қуўанышлы ўақыяға Убайдулла бийдин қалай баға бергени есинде. Ол:

— Бәхәрдин басланыўы қуўанышлы, Дәўлетбай жора, — деп баслады. — Жақсылық болады, парахатшылық болады. Себеби дослар биз бенен бирге ийин тиресиўди қәлейди екен. Қәлегени емес пе, салтанатымызға қанша жерден меҳман жыйналды.. Сүйек берип сүйек алысыў қандай жақсы. Айғара бийдин қызын елге келин қылып, көп қазақты елге мәргия

менен тарттық. Маманның ақылы ма, Мурат шайықтыки ме, я Аманлық жетимдики ме? Бәри бир, жақсы болды. Седет керей дегени кетерінде маған, аұылыңның жигитлерин жибер, қыз мингестирип жиберемен, құдамдалласайық деп кетти. Ұәде бердим. Егисти егип болған соң жиберемен дедим. Дурыс емес пе, жора? Ақыры, егин егип алайық. Қазақ құдаларымыз етин тапса, гүртиги бизден, бир қазан асамыз.

Усы гәпинде алағұлалық бар ма? Шынын айтты. Сонда Дәулетбай бий не деди? Зейнине тийди ме? Жоқ. Құұатлады. "Биз қытайлар табынларға қыз беретұғын болдық. Мырзабек жигитлери менен гүзде келетұғын болды" деп Мырзабек бий менен болған әңгимесин бүкпей айтты. Дәулетбай бийдің үйи жолға жақын болғаны ұшын екеуи бирге қайрылған еди. Күтиүде кемшилик болды ма? Жоқ. Дәулетбай бийдің үш хызметкери мийманның алдына теңнен жуұырып, биреуи атын жылаұлады, екеуи бийди аттан-қушақлап алды, аяқларын жерге тийгизбей биротала қара үйге киргизип, төсеули кийиздің үстине отырғызды. Буған Убайдулла бийдің кеули толды:

— Заман жақсылыққа дөнип баратыр, аяқлар жер басыұдан қалды, — деп күлди.

Усыннан кейин не болды? Кеуилдегидей күтилди. Қой геллеси қойылды. Ярым жолға шекем узатып салынды. Айрыларда олар мынаған келисти: "Маман жақсы хабар менен келгенде ел құрғын болсын. Көп қылып егин егейик. Қыдырмайық Аманлығы болса бир биреудің мазасын алмайық." Бұл пикирди Дәулетбай бий баслаған менен ол "ишимдегини таптың жора" деди. Енди не? Елди таслап кететұғын жаманлық хабардың алдын-ала неге хабар етпеген?

Дәулетбай бий өз сораұына өзи жуұап бериүге босқа талпынды. Жуұап таба алмады. Атланды.

Жол бойынша шабарманнан сораұға мәжбүр болды. Оның айтыұынша, Убайдулла бийди бир жола ғайып хан шақыртады. Бий жүдә наразы болып қайтады. Оның үстине қоңыратлардан азғана дәкки көрген. Дәккиси сол — қоңыратлар сағада болғаны ұшын жабын көме берген. Сүұ әспегинен құтқармаған. Келисим менен сүұ сорап барғанда, Байқошқар бий "Ябыларға қарсы бизиң тәрепимизде болсаңыз сүұ ишесиз" депти. Не ұшын олай? Сондағы мақсетлери не? Бұл жөнинде ҳештеңе түсиндирмеген. Ырысқұл бийге барған екен. "Аұырыұ" деп есигиндегилер хабарластырмапты. Сүйиндик бий Байқошқар бийдің сөзин жөнлепти. "Шәртке көнбесеңиз ябылардан сүұ сораң" депти. Соннан соң Убайдулла бий аұылды таслап бир жаққа бир ай бийдәрек қоныс көрип қайтыпты.

Урыўдың ғаррылары тәуелле қылса да көнбеген... "Бундай қысқы — жаман қысқы" деп Дәулетбай бий жолдасына еситтirmeй гүбирленди, "Қоңсыны геўлеме көширесең деген усы... Маңғытлар булкәрада аз. Енди көп жағына қосылып биротала жаўласыўға шығайын дегени. Сорлы елдің мушласыўлары ада болмады..."

Убайдулла бий жүдә асықтырған екен. Дәулетбай. бийлер дийдилеген ўақытта үлгере алмады. Көштин алдынан шықты Көшти баслаған еки нар да Убайдулла бийдің жақын-жуўықлары. Изинде жигирмалаған атқа, отызлаған ешекке жүклер артылған. Маңғыт аўылының ярымы дизилисип көшип баратыр.

Дәулетбай бий оларды иркий мүмкин емеслигин сезсе де, Убайдулла бийди изледи. Ол қәдимги мелле атына минип, падашылар менен бирге бир қапталда малларды айдап киятыр екен. Өзине көбирек тән әдети бойынша суўықлаў сәлемлести. Азғана сөйлести. Дәулетбай бий не айтарын билмей:

— Ырас көшкениң бе? — деди.

— Өтирик үй бузыла ма? — деди Убайдулла бий астарлы күлки менен.

Дәулетбай бий шыдамай оның кимге өкпели екенин сорап еди, Убайдулла бий айтыўды кәлемеди.

— Аспанның асты кең. Қайда жүрсек те құданың бөлген ырысқысын шөпшеймиз, — деди.

— Алдын-ала ескерткенде көшиңе жәрдем берер едик.

— Иске құмбыл адамның қолын суўытыўға бола ма?

— Мен тәуеллешилик етпекши едим.

— Сөзиң сынады. Өкпелеймен...

— Әй, Өмирзақ, малларды шашпай айдаңлар! Неге иркилдиңиз? — деп Убайдулла бий атын қамшылап, әстен жайылып баратырған маллардың изгилерин қамшылап-қамшылап, хәммеге тезлик пәт ендирип қайтып келди. — Солай, Дәулетбай бий. Өзиң билесең, жалғыз улымның жылағанын көрмейин де, күймейин де. Бәле-қадалардан аўлақ болайын. Анаў ладанлардың және босаңлатқанына қарашы.

— Елден айрылыў аңсат па? Қоңыратлардың қысқысын ханға айтпадың ба?

— Хан емес пе, соны дәретип отырған? Жоқ, арзыўлым, бәлким олай еместі. Хеш кимге өкпем жоқ. Тынышлық керек. Маманлар жақсылық әкелсе, ел дүзиўленсе келемиз. Бирақ биз, маңғытлар, ушын оларды күтиўден пайда көринбейди.

Арасында адамымыз жоқ. Сизлердің Шер жасауылыңыз бар. Қыйын. Аз болыу қыйын. Күшлилерден аұлағырақ болған жақсы. Бири екіншисине аұыз салса, аяғының астында әззини женшеди.

Убайдулла бийдің әуелги пәтинен бул құрақым да сөйлесіу мүмкин емес еди, кем-кем ашылысып жуўасыды. Көгис жүзи қуўарып, көзлерине күл шашылғандай бетиниң нуры қашты. Мелле ат ыссыда сонаға шыдамай, сипсе қуйрығы менен еки жанбасын бәрхә сабалап баратыр.

— Сөйтсе де өкпеңниң түйирин айтып кетпейсең бе?

Убайдулла бий еситпегенсиди. Және атын қамшылап Өмирзақ деген жигиттиң қасына барып бир нәрселерди тез-тез айтып, қайтып келди. Жүрис әуелгиден тезлетилди. Сораў жуўапсыз қалды. Енди сораў бериу түүе, бирге жүриўдиң қолайсызлығы сезиле баслады.

Тоғай арасының қапырығы атларды да, ийелерин де терлетти. Бири "кала бер" дей алмайды, екіншиси "қаламан" дей алмады. Шыжғырған ыссыда жүрис намазлыгерге шекем даўам етти. Ақыр соңы Убайдулла бий сөйледі:

— Биз жолға ҳазирленгенбиз, арзыўлым, жарамассаң, қала бер. Хош бол. Олай булай ис болып көресе алмасақ ырза бол.

Дәўлетбай бийге қалыу да, жүриу де аұыр көринди. Күн батқанша бирге жүрип, ябы аұылының түсына келгенде хошласты. Түүры Мурат шайықтың үйине қайрылды. Шайық үйинде екен. Шақыртыўсыз биймезгил келген бийди еркин сөйлетти. Жүзинде ыза қайнап тыңлап отырған шайық гүрсинди.

— Ағаш шақасынан ғой құртылмайды, бирақ өзегине құрт түссе жаман, әзийзим.

Ол қоңырат урыўының ябыларға алакөзлиги күшейип кеткенлиги жөнинде еситкен еди, сонда да Дәўлетбай бийдің алдында қоңыратларға тил тийгизбеди.

— Убайдулла бий уәжлесейин деп барғанда Ырысқұл бий ырастан аұырған, — деди гәптиң және бир араласпасында, болғаны. Олда да ишки дебдйин жеңиллетйу мақсетинде, елеспесиз қылыңқырап, ийни келмеген жерде-ақ айтып жиберди. Дәўлетбай оның мәнисин шуқластырмады.

Азанда шайықтың өзи қонағын ұзатпақшы болып атланып атырғанда, Аманлық пайда болды. Азғын. Бурынғыдай азғана болса да өрлик жоқ, жүдә жуўас. Тутқынға түскендей өли шырай енип қалыпты. Көзлери жүдә кеңейип, кирпичкери ләмленген.

— Таза шаңырақ аңсат емес, — деп қойды шайық Дәулетбай бийге көз қысып. Бий күлді. Аманлықтың қалың еринлери түрилип, тек көзабаға ыржыйды.

— Ешнияз ахунның зейнине тиймей жүрсең бе?

— Тиймедим, шайық ата. Қайын атамыз шақыртқан екен, ахун атамыз сизден рухсат сораўды ылайық тапты.

— Еситтим. Барып қайтыңдар. Бирақ, абайла. Бизиң бир шаңарағымыз есабынан олардың бир шаңарағы артатуғын болмасын.

Бул гәптиң мәнисин Аманлық ұқты. Шайықтың кеңесин көкирегине яд тоқыйтуғынын айтып ийилди...

5.

— Ғарры қошқар жол бермесе, я өзи басламаса, жайылажақ падаға оннан жаман не бар?

— Урлық қылыўды әрман еткен адам әўеле өз қорасынан урлап көреді. Сиз де сөйтпекшимисиз, Ба-ай-қош-қа-ар бий!!? — деди Ырысқұл бий тисленип.

Егисти тамамлап коллары босағаннан соң қоңырат бийлери арасында қайтадан хәуиж алған тарыс және ұсылайынша пәт алды.

Байқошқар бийлерге Ғайып ханнан астыртын адам келип, Ырысқұл бийге ханның пайдалы кеңес еткенін, изи тым-тырыслығын, Мурат шайықлар қоңыратларға топылыс қылыў ушын билдирмей таярлық көрип атырғанын айтып кеткен еді. Сонлықтан ба, Байқошқар бийдің бұл сапары тәрепдарлары хәр қашанғыдан да көп, тек Сүйиндик бий жоқ, оның орнына иниси Шамұрат бий отырыпты, дәпең Алиф Қарабай Қара бағадыр бар. Бәриниң мақсети бир сыяқлы. Ырысқұл бийди сөйлетежақ емес "Қоңратты аяққа бастырмаймыз" деген өз антын есине сала береді. Аларысады. Олыысады.

Ғайып хан менен хабарласып, оннан өрт ушын тамызық алып шыққалы ақылын келеңлеп, бир жөңкилі қыла алмаған Ырысқұл бий үйинен шықпай жатып, көз алдына келтирмеген хәдийсеси жоқ. Мурат шайық, Оразан батырлар менен қашаннан баслап дос, табақлас болды. Қай ұақытта, қалай хәм нениң үстинде аразласты? Қалай келисилди? Не ушын келисилди? Қаяғынан көбирек кеширим болды? Бәрин, бәрин ақыл тәрезесине салды, ой түбине жете алмай, сарсылыў менен бир айға шамалас жатты. Келген адамларға да хабарласпады. Дийханларына, падашы, шопанларына улы Төреқұл арқалы тәртип берип жатты. Ең ақырында Мурат шайық пенен Маманда басқа сумлық жоқлығына исенди.

"Ғайып хан журтқа пәзне басып, урыўларды таластырмаса, елге ийелик ете алмайды" деген жуўмаққа келди. Бул жуўмағын айтқан менен ҳеш қайсысы түсингиси келмейтуғын болғаны ушын, бәрин ишинде сақлап бақты. Бул оны болдыртты. Бурыннан да сәл еңкейиңкиреген жаўырыны және бүгилицкиреп, қуў пәриндей аппақ сақалы тер менен гүңкиртленди, қызыл жүзи андыздай болды.

— Аўылына пәтеңки келтирип, өз шақамыз Убайдулла бийди көширдиңиз, енди журтына қайсыңыздың өлигиңиз қойылмақшы?! — деди Ырысқул бий зәхәрли.

Асып-тасып, гә бойы менен, гә ойы менен үтемлик сүрип отырған бийлер аўызларын ашпай, жер менен жексен болып қалды. Ҳеш ким сөйлеўге сөз, дәлилесиўге дәлил таппады.

Ырысқул бийдин, иши-баўыры лаплап, далаға шықты. Қуяш батыўға мейиллескен, қан қызыл болып батажақ. Ырысқул бий талай-талай қан төгиспениң гуўасы. Сонлықтан қан түслес зат көрсе, дәрриў қаймығып кетер, өз урыўында бир ҳаялдың я қыздың ақты қызылға бояғанын көрсе, жазалатар еди. Батып баратырған қуяштың канға сүңгип баратырғанын көрип иштегилердің далаға шығыўын талап етти.

— Көрдиңизбе? Сизлердей ладанлар тўўысқанларынан қан ағызған. Сағымына қуяш батып баратыр.

Ол усыны айтты да, жуўап күтпестен бетине қолын тутып, кейин шегине бергени, жақынлап қалған бийтаныс үш атлыны көрди.

Бийдәрек кисилердің көзинше өзлериниң аўызбиршилигин көрсетиў мақсетинде шоқланып тұрған бийлердің жас кишилери олардың атларын жылаўлады.

Қызыл рәпийда бетли, қара мұртлары еки езиўинде тұрған, аўзы кемедей, кесесине өскен биреўи қамшысының баўын шунатайына илдирип, талтаңлап басыўы менен Ырысқул бийге сәлем берип, қол алысты. Ол үшеўдің басшысы болса керек, қалған еки жолдасы да, ол қалай жүрип келген болса, солай жүрип келип, оның даўысына ұсатып даўысларын созып, сәлем беристи хәм ол кимниң қолынан алса, тек солардың қолларынан алып шықты.

— Қоңыраттың ханы, мийманбыз, Абылқайыр ханнанбыз, — деди әўелги рәпийда бет.

— Жүдә жақсы. Қәне жигитлер ишке киргизиңдер. Атларын жайластырыңлар. Таза урық орып келиңдер.

Бул жерде хәмме аўызбиршилик көрсетти. Ырысқул бий тәртип берип кимге ийек көтерген болса, сол, айтылған жұмысты бежерийге тарқады.

Ишке Шамурат бий, Байқошқар бий, Алиф Қарабай Қара бақадырлар кирди. Ырысқұл бий хәммеден төмен есик бетке отырып қал-жағдай сорасты. Миймаплар үлкен хан аұылынан екенін және айтты. Үй иелери бир-бирине қараса алмаған менен хәр ким өзінше жыйнақласыңқырады.

Дәстүр бойынша қонақтардан келген күні жол болсын сорау айып. Сол ушын ба, мийманлар менен аұыл бийлери арасындағы гәплер тереңлемеди. Аұылдың дийханшылығы, мал-қалы, хауа райы хаққында көбірек гәп болды. Мийманлардан биреуі сөйлесе, Абылқайыр ханның даңқын, қазақтың үш жүзі түүе, пүткіл Хорезм, русият арасындағы абырайын көбірек гәп қылды. Ырысқұл бийди бәрхама "Қоңыраттың ханы" деп сөйледі.

Аұыл бийлери тарқасып, үй ийесинің өзі қалып, жатар төсек салынар гезде рәпийда бет еки шоқалақ муртын сыйпалап қойып құпия гәпин баслады.

— Қоңыраттың ханы, бизден жол болсын сораңыз?

— Қоныңыз, мийманларым. Бүгін жол болсын сорау "енди кете бериңіз" деген сөз.

— Биз сизди олайынша күстаны қылмаймыз. Жақын кеуіл берискенлер сынаспайды. Уллы ханымыздың тапсырмасы менен келгенбиз. Бағанағы жалпылдақ бийлериңиз бенен соң өзиңиз келисе берерсиз, биз кеткенше үстимизге шақырмаңыз. Уллы ханымыздың сизге, тәнха сизге, өтиниш — буйрығы бар. Қоңырат урыуын хұрмет еткени ушын, саялы шапанының бир шалғайына сизди де алыұды қәлеп, реҳим жүреги соқты.

— Олай болса айыпқа буйырмаңыз, қәдирли мийманларым. Жолыңыз болсын!

Рәпийда бет еки езиуіндеги еки шоқалақ муртларын орнында тұрма дегендей ұслап көрип гәп баслайды екен. Ол еки қолын көтерип, еки езиуіне апарыұдан-ақ жолдаслары демлерін ақырынлатып, жөтелместен, тамақтарын қырынбастан отырып қалды.

— Бизиң уллы ханымыз сизди аты-шұұлы Қоңыраттың ханы деп есаплайды, — деди мийман басы. — Сизиң жәбир-жапаларыңызға көп ой жиберди. Ябы урыуының сизге үстемлик етип, сизди пәжмүрделик қалға түсириуіне қайылшылығы жоқ. Мұхаммед пайғамберде жәбиркеш жағындаман деген. Ябылардын өшине-өш, қасына-қас, ханымыз сизди уллы Қоңырат елине хан етип тиклемекши. Таңланбаңыз. Тереңнен ойланған, өлшеп пишилген гәп бул. Қазақ, өзбектің қоңыраттарын да

сизге жыйнап берип, Қоңырат елин жоқтан бар етпекши. Сонда ябылар да, кенегес те, маңғыт та, жалайырларың да қоңырат болып шыға келеді.

Ырысқұл бийге мийманның ашық минезлиги, гәпти түүрыдан сөйлеуі унады. Себеби ол, хеш қандай астар қоймастан, өз ханының аўзынан шыққан сөзди сол тұрысында жеткерип отыр деп уқты.

— Жарайсыз, мийманларым, деди.

Рәпийда бет гәпинің қонғанына шад, бираз үлкенлик тұтып, оң қапталындағы пәр көпшикке жамбаслады, жолдасларына алма гезек көз қысты. Ортадағы тас шыра пәсейген еди. Сонлықтан оның көз қыспайын Ырысқұл бий түүе, өз жолдаслары да аңғармады.

— Уллы хан сая салса, биз қылт етпей бас ийемиз, мийманларым.

— Бул жуўабың қуўантады. Ханымыз еситсе, ұсындай, мәсләхәт берген дос-яранларына да ырза болады. Олай болса, сиз тыныш ұйықлай бериң. Биз-әм ұйықлаймыз.

Ырысқұл бий ұлы Төреқұл менен бөлек үйде жатар еди, оның қатты ұйқыда пырылдап атырғанының үстине келди. Мийманлардың гәпинен иши дүткешке айланған бий бийғам ұлының құрылдысын жек көргени соншелли, "илайым ұсыннан турмағайсаң" деди сыбырланып. Ол қанша шаршап, қанша азаптар менен келсе де, ұлын хеш ғарғамас еди, жолда жатқан өликседен кейин көрмей, мәсили аяғы менен басына бир тепти. Төреқұл сезбеди, басын сыйпады да, аўнап жата берди, Ырысқұл бий көрпеге кирди, лекин ұйықлай алмады. Неше әлұан ойлар, неше әлұан ғалма-ғаллы күнлер, сырлы жумбақлар көз алдына елеследі. Дәуіс шығарып жыламады, оннан басқаның бәри болды басында.

Азанда төсек жыйыўға келген зайыбы "жыладың ба" деди. Бий зайыбының ақ шашынан сыйпалап, "сорама, сөйлемес" деген жумсақ ишарат пенен, мийманларға сәлемге кирди. Ұйықламағаны аттай анық. Бет-аўзы қалыққан, көзлеринің, ети қызарып, қабағы қатқан еди. Рәпийда бет буны сезди, сезсе де, сезбегенге салып, жүдә әбжиллик пенен күлимсирей берип:

— Қоңыраттың ханы, хәрекет етер күниңизди ойлап шыққан болсаңыз, ханымызды қуўантамыз, — деди.

Ырысқұл бийдің, түни менен ұйықламағаны, шеке тамырлары шертилип, маңлай жыйрықлары жүдә майдаланып, саз қайырдың жарығындай айғыз-айғыз болып кетти.

— Мийманым, мен хәрекет еткенде не қыламан?

Мийманлардың үшеуі де күлди. Жүдә мысқыллы күлди. Бийдің бала сөзин айтып, көрмедиклик көрсеткенине жанлары рәхәтленип күлди.

— Ябылардың Маман бийге көп үмит артып отырғанынан хабарлы болсаңыз керек. Ол келиўден Қоңырат ныпқырт болады. Кеше жолда Айғара бийдің күйеу баласын көрдик. Шайық қайнатасынан жәрдем соратып жиберипти. Сизлерге ким жәрдем. береді? Усы жөнінде ойламадыңыз ба?

— Қызық?! Қоңырат халқын тиклесе, қарақалпақ қайда кетеді?

— Сизге бәри бир емес пе?

— Бәри бир емес, қадирли мийманларым.

— Ха,ха!! Бийди хан десең ырысқысына тебеди. Ойланыңыз. Ябылар менен жалайырлар бир жақ. Сизлер болса маңғытларды аўзыңызға қарата алмай, көширип алдыңыз. Оларға көш деп ақыл берген Мурат шайық екенин билмейсиз, құмгеллелер!

— Жоқ, қадирли мийманым! Аппақ асымды ишип, әзәзүллик етпеңиз!

Рәпийда бет қызбады. Ғарры бийдің күтә шыдамсызланып, сақалы қалтылдағанан қәйiplенди, бирақ ырқ бермеди, баспалатты:

— Мийманға деген хұрметти жоғалтпаңыз, Қоңыраттың ханы. Мийман сизге дәулет болып келип отыр. Егер ұллы ханымыздың саялы шалғайы сум Шайықтың төбесине жабылғанда, ол, оның ағайин түүғанлары, сизлердің қолыңызға таяқ услатып мал бақтырады, қатын-балаңды қақлатып, жигит-желеңине жап қаздырады.

— Егер шайықымыз солай десе, биз қайылмыз, мийманым. Оң қолдың буйрығын шеп қол ислесе, бас нийет еткен жаққа аяқ жүрсе, айып емес.

— Хо! Қоңыраттың ханы, жүдә тереңлеп кеттиңиз! Тереңдеги даўыс өлпең шығатуғынын билмейсиз бе?

Ырысқұл бий нурсыз көзлерин бир аўдарып, мийманларын шайнап таслағысы келгендей бир қарады. Сөйлемеди. Мийманлар да сөйлемеди.

Қара үйдің ишин тынышлық ийеледи. Тас чайниклердің қақпақлары ашық, кеселерге құйылған чай тынып қалды. Еки тәреп теке тиреспесине түсти. Олар үшеу, үй ийеси жалғыз. Усы гезде ол жалғыз отырғанына өкинди. Бийлердің биреуи кирип келгенде, көзлерине тұтылған перде ашылып, дұнья жарқ ететуғындай, есик бетке қарады, хызметкерлердің биреуи кирсе, әкетер хәм түсинер деген ой менен толы чайнигин ишпестен, кейин ысырды. Үй ийеси ұшын бул хәрекетлер жүдә нақолай еди, лекин исленди. Мийманлардың ар-сары шықты.

— Тарры төбет, пайда зыянды билиўден қалған көринесиз?

— Қадирли мийманларым, өз үйимде не десеңиз шыдайман.

— Шыдатамыз! — деп мийман басы ашыұлы тикейди. Жолдаслары да өрре-өрре турды. Ырысқұл бий ашыұланбады. Миймандослық кейпин бузбай, жай-парахат қәдимги қыймылы менен түргелди. Иши жанғанына қарамай, еки езиўинде күлки пайда етиўге ұрынып, ашыұланған түр билдирмей, хызметкерлерин шақырып, мийманларды атландырды.

Изиниң не менен питетуғынын мийманлар да айтпады, үй ийеси сорамады. Тек ажырасты. Хәрким өз қыялы менен ажырасты.

* * *

Хызметкерлерине сыр бермей мийманлары кеткенше кеўилли кейип сақлаған бий үйине кирип, сүре жығылды, дүстөменине көпшикке жығылды. Оның шырайынан, сөйлегендеги даўысынан қандай жағдайда жүргенин ақыллы зайыбы Айшолпап ана сезер еди, үстине кирди, қәдимги жас күниндегисине салып, бас ушында бир дизелеп ғана отырды, ұйпа-жуйпа ақ шашларынан сыйпап, тәселле берди:

— Елиң барда неге бүйтесең, бегим?

Аўыл бийлери кешегиден тарқамаған еди, қонақлардың қайтқанын көрип, топарласыўы менен сырттан:

— Сарқыт бар ма, Айшолпан жеңге? — деп үйге гүў кирди.

Ырысқұл бийдиң жаслығын да, хәтте буннан еки үш жыл бурып да, аўыл-көше бийлери бүйтип еркин сөйлеп, еркин кире алмас еди. Бундай бассыныў Ырысқұл бийге, зайыбына, әдепки күнлери бир түрли көринетуғын еди, енди уйренип кеткен.

— Сизлерсиз тамақ барма, қәйинлерим, — деп Айшолпан ана үйди босатты. Ырысқұл бийдиң мийи мең-зең, кулағы гүў-гүў етип, еле өзине келмей атыр еди, шыдамай бас көтерди:

— Қырғый көрип путаға тығылып, қырғый кеткен соң шықтыңыз ба, шымшықлар!

— Өйтип алдын алмасаңызда сырыңыз мәлим, — деди Байқошқар бий.

— Биз бенен сөйлестиргиңиз келгенде, шақыртпаспа едиңиз? — деди Шамурат бий.

— Сиз артыңызда айбат барын жасырып, елди сатажақсыз, — деди Алиф Қарабай Қара баҳадыр.

Ырысқұл бийдиң айтар сөзи еки көзинен жас болып ағып, қуўарған қансыз жүзин тең бөлип, сақалының ушынан көкирегине тамшылады. Бийлер тығылды. Қара үйдиң шаңырағынан гиддиман тас түсип, хәмме

жақ құйсырылғандай, үйдің қауасы тарайды, демлер қысылды, отырыс дауам етти...

6.

Айғара бий өзінің мийнет сүйишлигі, киши пейиллигі, адамға мийримлиги менен өз — урыўының мухаббетине ерисип, бий атағын ханнан емес, урыўынан алған адам. Даў жәнжелди бәрха әдил шешкени ушын хәмме оны "Айғара бий" атап жиберген, оның үстине минезинің жайдарылығын, қонаққа барса орын таңламайтуғынын және бир жақсы таманы деп түсинеди жұрт. Жунғарлар шабыўылында ол жас жигит еди, әкесинің төрт түлік малы менен болып, көп шопан, падашы, кәрўанлары менен бирге бир қасық атысқан, бир зереннен бөлисип сорпа ишискен. Әкеси жунғар урысында өлип, барлық дүньяның ийеси өзи болып қалды, лекин, қасық атысқан адамларын ұмытпады. Хәр қайсысына мал бермеген менен, хәр қайсысына қыз әперип шаңарақ қылмаған менен, олардың тамағын аш қалдырмады, өзін жоқары тутпады. Мал жайлауларына барса, шопан-падашылардың қасында болады, қыста олар менен тең териге оранып, жазда сабанның үстінде жата кетеди. Усы әдетлери ушын болса керек, оны хәмме урыўы, есигіндегилери жақсы көреді.

Бийперзентлиги ушын талайлардың пәтиясын алса да, жалғыз ғана қызлы болды. Сол қызы Ақбийдай. Бұлай ат қойыўының себеби бар.

Орақтың биринши басланған күні изинен қатық әкелген хаялы бийдай атызда толғатты. Сейтип, ұсы қызы атызда дүньяға келди. Атын Ақбийдай қойды. Бұның сырын хәр ким хәр қыйлы жорыды. Бирақ қызалақ жоллы шығып, сол жылғы қырманы хәр қашанғыдан тасқын болды. Бий соннан баслап бийдай орақ басланарда қызың атызға шақыртып, биринши дәстени соған салғызар еди. Быйылғы шақырыўының да себеби сол, оған биринши дәстени салдырса болды, ертеңине қалесе ертеңине, бир хәптеден соң қалесе, бир хәптеден соң қайтарады. Босқа емес, арнап соқтырып қойған отаўын берип қайтарады.

Айғара бий қызы менен күйеу баласын көрип жүрегі сұұлады. Буларға не болған? Екеуі де сүйеклерине тақалғанынша азыпты. Жақлары құўсыйған, ет жоқ. Хәр бетинің алмасы пискен алмадай қызарып жүретуғын ақ бозлақ Ақбийдай құўырылған бийдайдай болып қалыпты, ұзын қара Аманлық пискен бийдайдың талшығындай сарғайыпты.

Меҳир жүрекли ата шыдамады, перзентлерине не болғанын өзи сораўға уялып, Ақбийдайдың анасынан соратты.

Оларға не болсын? Ҳеш гәп. Кеселге де шатылған емес, жоқшылық. Орта дәрмиян жаңа шаңырақтың ұазыйпасын қылып Аманлық Ешнияз ахунның есигинде жүрди. Ақбийдай болса күн сайын ахунның елтисине дигирман тартып берди, келисин түйисти. Үйинде қалған Алмагүлди көрсеши? Ол қанша азды, әжаға-жеңгесиниң жүрген жеринде жүріп азаннан кешке шекем шөпшегин терди. Енди ғана ол үйде бир өзи болмаға қорқып, Бектемирлерге қосылған болса, бир еркинликте дем алып жүрген шығар. Ҳәр бир жаңа шаңырақ болғанлардың әуелги адымы усындайдан басланады. Ахунға қанша жақсы жарансаң басыңа, шаңырағына кеуил бөлиўге тезирек еркинлик тийеди. Соннан соң кимге жалланса, қайда барса ерикли. Сонда үйренетуғыны не? Жаслардың, жаңа қосылған жуптылардың қалай таза жүрип, таза турыўын, жолына қарай бир-бирин қалай сыйлау кереклиги ҳаққында ахуннан бир неше ирет тәселелер үйренеди, болғаны.

Ақбийдай анасынын сораўына ұсылар жөнийнде айтып, азған себеплерин дәлилледи.

— Оның үстине жас жұптылар, бегим, әйелгі жылы азады гой, — деп, ана еринің жаслығын есине салып жубатты.

Ақбийдайдың келгенинен пүткіл аўыл хабарланып, таң атыў менен аўыл арасында дийханлардын, шадлы қосығы жаңлады. Бұл зүрәт қосығы, бұл иске шақырық.

Айғара бий азанда қызы менен кийеу баласын ертип, бийдай атызына қарай жол баслады. Олардың изинен шоқ-шоқ дийханлар ерди, кеуилли ерди.

Ушы-қыйырсыз сары теңиз киби толқынлаған бийдайлық Аманлықтың да, Ақбийдайдың да хәм шаршағанлықтарын хәм әззиликлерин ұмыттырды. Атызға жакынлағанда бәри тез-тез асығыс қәдемлер таслады. Ақбийдай өзинин бурынғы әдети бойынша өзине тән жағымлы, ұзын ырғақ пенен:

"Еир мениң алдымда бийик жар тас
бийик жар тас!
Гүмис қылшық ақ бийдай қойныңды аш!
доланып тас,
Дәниңди шаш!!..."

деп шырқап, еңкейе шеп қолы менен бийдай қамтылап орақ сермегенде, пүткіл атыз бойлап қатара орақ ұслап тұрған мыс денели дийханлар:

"...Гүмис қылшық ақ бийдай қойныңды аш!
доланып тас!
Дәніңди шаш!..."

деп Ақбийдайға үн қосып жапырыла ис баслады.

Терең жүректерди тербелтип жаңғырған ән әмелге қозғау салып. өлпең самал ести, гүмис ирең пақаллар ырғалып, бирин-бири қууған теңиз толқынындай шайқатыла, күшли әнге саз қосып сытырлады. Қуллы-пәрең орақ басланды.

Түске таман Мырзабек келип Аманлықты мал жайлауына. әкетти. Ақбийдай атасы менен атыз басында қалды. Ерли зайып қайын журтта ұсылай бөлінгенинен ертеңине көристи. Биринши күни келип түскен әке отауында емес, жаңа отауда оларға арнап, соғылып, бүгін ғана тигилген отауда көристи. Екеуі көристи.

Аманлық өз қулағына, өз көзине исенбей далаға шықты. Отау Айғара бийдің өз отауынан он-онбес адым батысырақ тигилипти. Бұл отаудың орнында бұрын қамыс кос бар еди, йшінде сүзбе қалталар илинип койылатуғын еди, хәзир ол жоқ, себеби маллар жайлауда. Ол көп нәрсени есине келтирди. Ұсы отау орнындағы қамыс қостың ығына жасырынып, қарындасы Алмагул менен сүзбе қалтаға қол суғып, талай-талай жалап қашқан... Ал хәзир ше?". Пүткиллей басқаша. Ол бәрин, бәрин, "жалаң аяқ ел гезгенлерин" еслеп, енди өзине арналған ақ үзикли отауына сондай толықсыған қууаныш пенен ынтыға қарады, бұндай қууанышты оның өмиринде бириншн ирет — тоғай талдың нартынан ылашық соғылғанда, екінши ирет — ұсы бастан кешириуі. Үйге сүңгип кирди. Казантабақ, ошақ орны жоқ, бирақ хәмме жерге дөңгелене кийиз төселген. Ақбийдайды сондай интизарлық хәуйри менен қушақлады, бұндай хәуир олардың ең биринши ақшамында болған.

— Ырзаман, ырзаман шабазым, — деп сыбырланады. Кимге ырза, ол өзинен басқаға жумбақ. Ақбийдайы түсинип тұрыпты, ол ұсындай ақыбетти ойлаған адамға ырза. Маманға ырза. Ақбийдайды қушағынан шығарып, және қушақлап кеуилиндегисин де айтты.

— Маманға ырзаман, әй, алла, мениң ата-анам жасай алмаған жасты Маманға қосып бер! Ақбийдайым, гүмисим, ренжип жүрме, сени маған қыйған атаңа ырзаман, сени тууған анаңа ырзаман, елиңе ырзаман.

Ақбийдай оның көп сөйлеп, көп налынып сес шығара бериуінен қысынып, аўзын-аўзына басты. Сырттан биреу жөтелді. Олар тарқап отырды. Мырзабек кирди.

— Жыршы керек пе кийеу?

Аманлық Ақбийдайға қарады, ол "керек" дегендей ым қақты.

Кеште айтқаны тайын болды. Пүткіл табын урыуы косылып ән салды.

Келеси күни Мырзабек, аўылының үш жигити менен бирге Аманлықты Седет керей аўылына. ертип кетти.

7.

Мұрат шайықтың ат қосшысы Сейдулла дәу бойына тән болмаған хәрекет пенен баладай қуўанып:

— Шайқым, ұллы шайқым. Айғара бий ерлепти, — деп бир топар кой айдап қорасына киргизди. Өз гезегине шайық қытымырлық етпеди. Сол күни жуп кой сойып жақын-жууықларын атқаминерлерди аўқатқа шақырды. Жыйналғанларға Айғара бийдің хәк кеўиллигин, еки ел арасында киршиксиз қарым-катнас басланыуына сол қазақ бийиниң бас себепши болғанын таңланыу хәм хұрмет пенен тәрипледі. Қулласы, тилинде қанша мақтау сөзлер болса, бәрін айтып, Айғара бийди ұллы адам сыпатында сөз етті. Қарақалпақлардың ұсы Сыр бойында түпкиликли қонысланыуына да тийкарғы күш болған сол Айғара бий хәм оның урыуласлары болғанын және бир мәртебе журттың есине салды. Аўқаттан соң хәмме шоғын бузбастан Айғара бий ұшын, оның зүряды, елге келин болса да үлкен адамның қызы болғаны ұшын, Ақбийдайды көриуге барды. Әкеси арнап соқтырып берип жиберген отаудың сүйеклерин ылашығының қапталына жыйнатып, үзиклерин үстине жаптырып, Ақбийдай иште бийкеши менен чай ишип отыр еди. Даладағы адамлардың хәр қыйлы гүңкилдисинен-ақ үйине киятырғанын билип, асыға далаға шықты хәм хәммесине дize бүгип ийилип тәжим етті.

— Аманлық қайда? — деди аўылласларының бири.

— Қалды, кайнағамыз. Әкем бийдай қырманын алғанша қалды.

— Келин, өзиң неге асықтың?

— Сен де қала берсең, бирге келер едиңиз.

— Келинди қысындырмаңлар, — деп буннан алдын келип жағдайларын еситип кеткен Сейдулла дәу Ақбийдай ұшын жууап берди. — Айғара бий қайта бер қызым деген.

— Дурыстағы, — деп биреу оны хошлады. — Оған қыз болған менен бизге келин. Нашар бала қелин болған елиниң азаматы.

Төркининде болған бир хәптениң ишинде-ақ. Ақбийдайдың бетине қан жуырып, әўелги қәддине келип, көркейип кетипти. Жасырақлары оның сулыўлығы алдында тура алмай, қалтылдасып, кейин-кейин шегинисти. Келиннің жүзине тикке қараўға уялған жас үлкен қайнағалар Айғара бийдің хызметі ушын, Мурат шайықты сыйлап елиў қой айдатып жибергени ушын алғыс айтыўға келгенлерин билдирди.

— Өзлериңизге енши бермеди ме? — деди аўзы жеңиллеў биреўи.

— Мынаў отаў, қайнағамыз.

— Отаўды Маман бий келген соң тигемиз. Әжағам солай тапсырып жиберипти, — деп Алмагүл жуўап берди. Бул қыздың гәпине хеш ўақытта қулақ асып көрмеген адамлар оның тықылдап сөйлегенине таңланып қалды. Алмагүл гәпин жалғастырды. — Аўа, кишеме де сол мақул, маған да сол мақул. Неге мақул болмасын? Бизди адам еткен Маман бий. Хәммеңизди де қуўантып атырған Маман бий емес пе? Аўа, солай. Хә, әкелген қойларыңыз қайда дейсиз бе? Жоқ. Әжағам алмаған. Маман бий келген соң, қойлы боламыз.

Барлық жағдай түсиникли, барлық ис оңына қараған менен Аманлықтың келмей қалыўы Мурат шайықты шийткитти. Бунысын хеш кимге тисинен шығармаса да: "хаялы азамат, өзи әзелги көрмедиклигин етти, сыр алдырды. Қайта бериўи керек еди" деп ойлап қойды. Сөйтсе де, келеси күни Есим бий менен Дәўлетбай бийди шақырып сыйлы қонақ етип жиберди. Айғара бийдің жоқары адамгершилигин және бир мәртебе қулақларына қуып қайтарды. Шайықтың шақырығына тек Ырысқұл бий келмей қалды, ол шақыртыўшыға жөнли жуўап та бермей жиберипти. Ырысқұл десе, ишине сұўық сұў қуылып жүрген Шайыққа бул сапарғысы сұўықлығын күшейтип, ишине муз қатырды.

Соннан берли бир айдан аслам ўақыт өтти. Жаздың соңғы айы да тамамлана келди. Еле Аманлық қайтпады. Себеби нәмәлим. Мурат шайық хайран. Күнде ойлап көреді, түсинбейди, ол бүгин де бармағын тислеп ойлы отыр. Есиктен келген бир жас жигит ойын бөлди. Сәлемин аңғармай "ха" деди. Жигит қайта сәлем берди. Жұмысын айтты. "Табақлы" урыўынан тойға айтып келипти.

"Табақлы" бас урыўлардың хеш қайсысына кирмейтуғын кишкене урыў. Барлығы болып отыз шаңарағы бар. Азлығы ушын орыс патшасына жазылған ахиднамаларға да қосылмады, дұрысырағы, қосылың деп оларды көзге илген адам болмады.

Енди сол "Табақлы" урыўының ақсақал-байы Юсип деген ұллы болыпты. Улының атын жұрт үмитин артып отырған Маманның хұрметине

Маман деп қойыпты. Той сол жаңа туылған Маман ушын берилип атыр екен.

Бул бөпе Маман бий Петербургқа кеткели елде туылған үшінши Маман. Елде олардан тысқары туылып, аты Маман қойылғанлары бар шығар, бірақ солардан екеуі белгили, себеби: әкелери құрғын болғаны ушын үлкен той берди. "Табақлы" да той берилежағы үшінши белгилиси. Бундай салтанатқа бармау мүмкин емес. Мурат шайық ат косшысы менен Избасар Бағадырды хәм Әлий бийди ертип атланды.

"Табақлы" урыуы өзлериниң аз санлы болғаны ушын ба, бәри-бир адамның баласындай, миймандос. Көп посып үлкен ұрыўдан киширейген, ал миймандослықтың үлгиси пүткил елге усы урыўдан тарқаған деген гәп бар...

Мурат шайықларды хәмме аўыл күтип, бир топ баланы түе өркешиндей төбешик құмның басына мингизип жол қаратып қойған екен. Олардың хабары менен шайықлардың алдына отызлаған адам жапа-тармақай жүўырды. Хәр атты үш-төртеуи жылаўлады. Ийелериниң аяқларына шаң тийгизбей көтерип алды.

Илгери жылларғы тойлардың тәртиби бойынша Мурат шайықтың орны той ийесиниң үлкен отаўында болатуғын еди. Оның менен бирге басқа урыўлардың бас бийлери ғана отырыуы тийис. Шайық пенен Ырысқұл бий арасындағы алақозликти еле еситпеген, сезбеген Юсип бий бұрынғы тәртип бойынша үй сазлатқан еди. Шайық сонда киргизилди. Басқалар ерте келип отыр еди. Шайықтың кирип киятырғанын көрип бәри тикейди. Тек Ырысқұл бий тикеймей, шайыққа өз төринен орын аўыстырыу ушын сәл жылысты.

Араларынан суўық самал естирип, журтқа биймәлим себеплер менен бир-биринен ала-көзлик пайда етип алған шайық пенен Ырысқұл бийге басқа бийлер сын көзлери менен қарасып, тереңиректен сыр уғыўға тырысып бақты. Бир-бирине ашыўлы еки жолбарыс усыны сезсе керек. Хәр қайсысы өзінде жыллы жүзлилиқ сақлаўға урынды.

Үй-ишиндегилер менен бир қатар хал-жағдай сорасып болған шайық Ырысқұл бийге әдейи бұрылды.

— Тәндармысыз, әзийзим? Елиңиз, әғәйин-туўғанларыңыз тынышлық па? Егинлериңизде иллет, мал-жаныңызда өлим-житим жоқ па?

Тәнхә өзине қаратылған сораўларға жүўап бермеў, көпшиликте көргенсизлик болатуғынын билген Ырысқұл бий утылмады. Туўрылап қарамаған менен суўық қанлылық сақлады. Жүўап берди, хәм өз гезегин

құры жибермей, орыс патшасынан қандай хабар-атар барлығы менен қызықсынды.

Ырысқұл бий өзін жүдә тыныш тұтса да, дауысында тасқа-тас соққандай отлы шақмақтан из барлығы анық билинип тұрды. Шайық сезді. Оның өзіндегі ұсындай отлы шақмақты "әзийзим" сөзі сыртқа түтінлетпей, аұзы бекитілген ошақтай тек иши пысқып қала берер еді. Ал тыңлаушыға иште не бары, бастырыұлы күйінде, жыллылық бергендей болады. Сол ушын ба, ишки ала-сапыран түтінге шыдап, ұсы сөзге айрықша жүк артып, мәни беріп айтады. Бийдің соңғы сорауы жүзгөйліктей сезилсе де "әзийзим" ди және бір ирет егеп көріу ушын жууап берди.

— Орыс патшасынан өзиңіз қанша хабар билсеңіз, мен де сол құрлым билемен, әзийзим.

Буннан соңғы олардың гәплері есалип кете бермеди. Хәр қайсысы "пәленше мереке бұзды" атағын алмау ушын салмақлылық, тынышлық сақлауға урынып бақты. Бирақ жалған жүз жылтыратыұлар өзлерине де, отырғанларға да пайда бермеди, хәмме сезді. Еки жасы үлкеннің ишки теке-тиреспеси бир үзик қара булт түсип, қауа шығар тесигин коймай шаңырақты қаппа алғандай, үйде дем алыу қыйынласты. Өткір тумайдың дем алғаны секилли әлле қандай шұуылдысы бар непеслерди пайда етті.

Шашы қара, сақалы ақ Дәулетбай бий жалаңбасланып төбесин қасыды, ол ұсының менен дыққат аударып биреуінің күлкили сөз айтыуына себепши боларман деген еді, жорасы Убайдулла бийдің орны олқы болып тұрды.

— Құрметли шайқымыз, — деп ол гәп баслады. — Қанша дәрежеде дұрыс-бұрыслығын билмеймен, лекин, мынандай гәп еситтим. — Дәулетбай бий отырғанларға сабақтың ушын шығарды да, мәки басына арнаулы тигилген аұыз қабақтай қалпағын шалқасына қойып, ишинен пилтели ақ тақыя алып кийди. — Бәлким, енедәрексіз гәп шығар. Бирақ бизиң даламызда гезе баслаған әңгиме болғаны ушын тутып алып, айта берсем айыпқа буйырмайсыз.

Отырғанларда қызығыушылық, жанланыу сезилди. Хәтте, Есим бий "айт, айт" деп қыстады, Ырысқұл бий менен шайықтың нәзерлері Дәулетбай бийдің дөңгелек көзлері астынан табысты.

— Орыс патшасының Оренбургтағы адамы Абылқайыр хан менен мәлеллескен бе ямаса ханның көп сұмлығын жақтырмаған ба, билмеймен, ханды өкпелетипти, ханның өзи де әсте-әсте бара берсе болады ғой. Бизиң мұсылманның қанахәти жоқ халық. Хәммесин астыма бассам, хәмме

мениң табанымды жаласын дейди. Абылқайыр жек көретуғын Орта жүздің ақсақал-бийлері Оренбүргқа барған екен, хан мырза Неплюевке, "оларды ирк, маған бағындырып бер" депти. Заңғар болмасаң сөйтесең бе? Қараптан-қарап Орта жүздің ақсақал-бийлерін иркип, азаплап, Абылқайырға бағындырып мырза Неплюев жилли ме? Абылқайыр ханның өтінішін итибарға да алмапты. Онысыз да ашыұы мұрнының ушында жүретуғын ханның қәхәри келип, орыс патшасы менен Киши жүз арасында соғыла баслаған көпирдің бир тирепбердисин тайдырыұ нийетінде кеткен. Илаж таба алмаған. Сөйтип өзиниң аманатқа тапсырып қойған Хожахмет деген улын Шыңғыс деген улы менен алмастырып алғысы келген екен. Мырза Неплюев буған да қарсы болған. Соннан соң хан мырза Неплюевтан биротала шийткіген-биш.

Бурынғы бас душпаны Нәдиршахқа адам жиберип, қайтадан жарасқысы келетуғын құсайды. Ата жаұы жунғарлардың қанлы дастығына жүнли қабақ басын қойыұға нийетленип, ханына қызын бериұге ўәде еткен.

Бул жаңалық бийлердің бойын жеңиллетпеди, керисинше шаңарақты басқан тас кем-кем төмен жапырып киятырғандай, бурынғы бир бап шуўылды непеслер терең гүрсиниўлерге айналды.

Тойдың сәренжамы кирди. Түрик қалың еринлері әтирапындағы ұйпа-жұйпа өсик сақал-мұрты, аўзына жез қанат шөже тислеп тұрғандай, лопай аўыз бул жигит кирсе, себепсиз кирмейди. Ең таппаса, мийманлардың хызметке кеўиллері питип, я питпей отырғаны менен қызықсынып, бир күлкили сөз айтып кетеди. Оның күлкили сөзлері ҳәзир керек болды, сонлықтан ҳәмме оның қыймыл-қыймыл еткен мұртына қарап күлдиреме деп дәмеленип, өзлерін күлкіге таярлады.

— Шайқымыз, Аманлық келген екен, сизди көргиси келеди.

— Ҳа, ҳа. — деп күлди Есим бий күлки ушын айтып атыр ма деген ой менен.

— Қайнатасы ябылардың бас бийи қылып жиберген шығар, — деп селк-селк күлди Ырысқұл бий. Дәўлетбай бийдің де еки езиўінде күлки ойнады, бирақ шайықтың қабағы ұйилгенин көрип сөйлемеди.

— Кирсин! — деп шайық олардың сықақларын еситпегенсиди.

Аманлық ҳәммеге қол қаўсырып босағаны атлаған жерде саққа жүгинди. Шайық оның жүзинен бир нәрсе уққысы келгендей тигилди. Ол кеткендегисинен бираз семирапти, бирақ жол азабынан болса итимал, жүзине өлишырай енипти. Еки бетиниң алмасы суўға малып сыққан бөздей. Көзлерине ириң катыпты.

— Тынышлық па?

— Ҳәзирше тынышлық, шайқымыз.

— Сонда неге бунша Һаплыққансаң? Айғара бий атаңлар сәләмат па?

— Сәләмат, шайық ата. Усы отырған Һәммеңизге сәлем айтты. — Аманлық демин бөлип-бөлип алып отыр. Сөйлеўге де диңкеси жоқ. — Шайқымыз, әдиўли бийлер, мен жаман хабар менен келдим. Той үстінде айтажақ емес едим, Айғара атам: "Һеш жерге иркилма, үйине қайрылма, тўўры барып айт дегени ушын мәжбүрмен, Төрт көз тўўел екенсиз, айтайын.

— Неге соза бересең? — деди Есим бий шыдамай.

— Ырас, жас үлкенлер. Ырас. — Аманлықтың көзлеринен тер моншаклап, тили сөзге келмей еки ийнинен дем алады: — Абылқайыр хан бизиң елди талаўға нийетленген...

— Абылқайыр бизиң елди талаўға нийетленген!!!

Орталарына бир өликсе әкелип таслағандай, Һәмме селк-селк етисип, көзлери уяларынан шығып кете жазлады. Мурат шайықтың Аманлықты шайнап таслағысы келип, тислеринен түпирик шашып жекиринди:

— Не дейсен?! Ким айтты?!

— Айғара атам айтып жиберди.

— Аўзына күм, әзийз ийттин тўўғаны!

— Натўўры сөйлем, нәлетий!

— Бул өсек!

— Таўып келген жаңалығына қара, көрмедиктиң...

Ҳәр ким Һәр жақтан аўзына келгенин айтып Аманлыққа дәпинип атыр. Гәпке араласпай, жүзи сурланып отырған Ырысқул бий сөйледі:

— Бунша не Һөктелик, адамлар? Еситкен қулақта не жазық бар? Мә бир кесе чай иш. Бастан сөйле!

Аманлық сўўып кеткен чайдан лық еткизип бир жутты.

— Биз зайыбымыз бенен барғанда табын арасында қой үстине торғай жумалаған күнлер еди. Бизлерге көп иззет-Һүрмет көрсетти. Қайнағамыз Мырзабек бий менен биз атамыздың мал жайлаўларына бардық. Аўылларын араладық. БәҺарги тойға келип, елден дуз ишкенлер бизди шетинен сыйлады. Дәўлетбай бий атам менен Убайдулла бий атамлар Мырзабек Һәм Седет керейлер менен қудамласыўға келисип шаппатласқан екен. Гүзге келеди десип пүткил аўыл-аймағы қуўанышлы. Күтип отыр еди. Мени көрип жигит-желеңлери, қыз-келиншеклери, көп-көп нәрселер жөнинде сорады. Той-мерекесиниң баслы, сыйлы қонағы қылды. Әжик-гүжик пенен иркилип қалдым. Келиншегим қайтатуғын

Ұақытта қайтаман деўге уялдым. Себеби, иззет етип атырған жерге көрмедиклик етким келмеди. Зайыбым, "мен елге қайтайын, сен соң қайтарсаң" деди. Соған бола мен қалдым. Қалғаныма, атам ғой атам, барлық табып күүанды. "Асыкпа, шырағым, азғана күн қал, ұлсыз атаң маўқын бассын, жүрегиниң жарасы питсин" дести. Сөйтип бийдай қырманын алысып жүр едим. Жақында аўыл бирден өзгерди. Жигитлери менен қаша баслады. Атамды хан шақыртып кетип еди, хәптеден соң бет-аўзы исип келди. Хәммә хәўлығысты. Атам хештеңе демеди. Акшам мени жекке шақыртып алды. Шақырарын шақырса да, мениң алдымда еки көзинен жас сорғалап, еңиз-теңиз жылап жиберди. "Балам, жақсылық деген шәмшил болады екен. Көз тийди" деди. Сөйтип сөйлей алмай бұўлықты, дирилдеди. Безгектей дирилдеди. Соң және сөйледи "Улым, қысық көкиректен қысық ақыл шығады екен. Қыйсық ағаштың көлеңкеси де қыйсық болады екен. Абылқайыр хан әзелден қысық көкирек еди, қыйсық тораңғыл еди. Қысықлығына, қыйсықлығына барды. "Маман бийге: "атыңды гартып айда, шаң жутарсаң" деген едим, тыңламады. Атын қамшылай баслады. Ақпатшаға кетти, ўәдемди орынлайман. Қарақалпаққа шан, жуттыраман" деп хәк ашты, шырағым. Бизлерди шақырғанының мәниси нөкер салмақшы екен. Жүз нөкер салды" — деди, Мырзабекти бас қылып бересең депти. Атам байғұс шыдамай "қарақалпақларда не гүнә, не жазық бар, мәмлешиликте жасай бергенде не қылады" деген екен, "жұртты айныттың, сатқын" деп атамды керегеге байлатып сабатыпты. Седет керейди де азаплап, жүз нөкер салыпты. Бийшара атам жылап отырып ұсыларды айтты. Маған "түни менен қайт, елиңе — шайыққа хәм бийлерге бул сұмлықты жеткер, өзлери иләжын ойлап табар" деп, ақшамы менен өзи жолға шығарып салды. "Абылқайырдың бизге шаң жуттырғысы келгендеги бас дәлийли не?" деп сорап көрип едим, Абылқайыр ақпатшаның адамына өкпелепти. "Көкиреги өскен хан хәммени бир тақымнан өткерип, бир қамшы менен айдағысы келеди. Оның өзинен басқа да шопан барын билмейди, ол ладан. Енди шыдамай "ет ашыўын сорпадан алажақ" деди. "Кимде-ким орыслардан шалғай сораса, жаўында қалған жолаўшыдай, орыс емениниң астына тасаланса рехим етпеймен, пыт-шыт қыламан" деп, жұртқа айбарақ салыпты. Айғара атам ашыў менен ұсыларды айтып-айтып "балам, хан ашыўының және бир төркини — қарақалпақлар орысларға косылып, соларға жизия төлейтўғыны. Хан қайнаўлы бир қазанын қалай төксин? Писик астан ким айрылады? Усыны айт, жас үлкенлериңе" деди.

— Дәулетбай, Абылқайыр жөнінде жаңа ғана айтқан гәпиң дүзий шықты, — деди Есим бий.

— Адамның пәси дүзге кетсе, жаман хабар менен қайтады, — деди той сәренжамы жақтырмай.

Аманлық жер шұқлап отыр. Хәмме сам-саз. Аўқат ұшын қол жуўдырыўға кирген хызметкер жигит, қонақлардың тастан соғылған сўўретлердей қыймылсыз, жансыз, отырғанларын көрип, мысқуманын ұслаўы менен ергенекке сүйелген өлидей, қатып тұр.

— Орысларға қосыламыз деп қаралы бола бердик, — деп сарсылды шайық, — жоқ, жоқ әзийзлерим. Атаға қарап ұл өседі. Олай дейжақ емеспен, сүйегим тозған.

Сыртта қуяш батып, үйдің ишине қараңғылық шөккен секилленді. Дәулетбай бий гирейгеленген көзлерін қолының сырты менен сұртти:

— Шайқымыз, бұған мениң кеўлим исенбейді, кеше ғана ел бири болып сүйек алысып бир тойда отырған адамлар менен бүгинлиги найзаласыў ақылға ұғрас келмейді. Бұл ешейин гәп шығар,

— Шайқымыз, бий аталарым, деп Аманлық жер астынан сөйледі, — Мениң де налысым құдайға сол. Тап ұсы хабарым өтирик болып шыққай. Өтирик сөйледі деп ағашқа ассаңыз, әрмансызбан. Айғара атамның бир гәпин ұмытыппан. "Айтып бар, балам, найзаны найза сындырады. Таярланыңлар" — деди.

Шайықтың кеўли қаўып қалды. Ырысқұл бий менен арадағы хал салыспа түйениң табанындағы қумырысқа құрлы болмады.

— Әзийзим Ырысқұл, сиз не дейсиз? Еки ел арасында тартылған дослық жиби үзиле қояр ма екен?

Гәп басланыўдан-ақ "Абылқайырханнанбыз" деп, келип кеткен үш атлының хәрекетлери, гәплери есине түсип, бәрін өлшеп отырған Ырысқұл бийдің басы қалт-қалт етип кетти.

— Үзилмес, бәлким. Айғара бийдің алдын алып хабар еткенінің өзи дослық көпириниң тирепбердисин тайдырмаўдың ғамы.

Есиктен кирген матам елеси хәммениң көзин перделендирип, бир-бирейге мириўбет белгилери кемейип, хәр ким бир қылдың үстинде қалды. Суў қуйыўға келген жигиттен соң кирген той ийеси Юсиптиң үскини қуйылып, есиктен кирген жерде шөгип, бирей әкелип таслаған заттай қыймылсыз отырыпты. Мұрат шайық хәммеден де көбирек оны аяды.

— Әзийзлерим, нәмәрт әжелинен бурын өледі. Бабаларымызда болмаған нәмәртликти қайдан таўып отырмыз? Қәне Юсипбай,

албырамай, тойыңның тамашаларын, белгиленген нәўбетиңди бузбай даўамла. Әзийзлер, бас көтериңлер!

Той ийесинің Мурат шайықтан күткени де ұсы еди. "Құллық шайқымыз" деп, қол қаўсырыўы менен есиктен шығып кетти.

Аўқаттан кейин үйме-үй жүўырып, тойдың тамашасына шақырып жүрген той сәренжамының ҳаўазасы еситилди:

— Шабандоз болсаң айлаўға, қошқарың болса майданға, палўаның болса гүрес жайға шыға бер!...

8.

Аўылының бир топар атлыларының ортасында тек ғана Мурат Шайық сөйлеп киятыр.

— ... Ошақтың отын өширмеў ушын қозы барда ҳәрекет қылыў керек. Отжағар әўелги ҳәўирине мәсирип отыра берсе, отты өширип алады. Күлдің үстине от жағыў тазадан жаққаннан қыйын. Сол ушын козды сақлап, ара-арасында үплеп тұрған жақсы. Дослық оты да сондай. Адамлар, халықлар арасындағы дослық отының қозы еки жақтың жүрек ошағында сақланады. Бир жағы сөнсе, екінши жағына аўыр соғады. Инсанлықтың жоқары нышаны, алды менен өз жүрегиниң отын өширмеў. Уқтың ба, Аманлық? Әзийз Айғара бийдің елинде қалып қоярма деп гүманландым, Келгениң — намысы күшли жигит болғаның. Бирақ жигиттиң еки ўатаны болады: биреўи қайын жұрт. Әзийз Айғара бийдің зейнине тийип алмай, барып тұр. Ал, енди Избасар бақадырым, Әлий бий, ябының атқа минерлери, Аманлық әкелген хабар жақсы хабар емес. Ел басына мүшkil тасы түсежақ. Тасты езип жиберийўдың иләжы не? Ойланыңлар.

— Айғара бийдің "найзаны найза сындырады" дегени дұрыс, шайқымыз, — деди Избасар бақадыр. Оттың ҳәўирин от басады. Бұл сапары ғапылда қалсақ, өз гүнамыз өзимизле. Ырысқұл бийлердің не деп кеткенин билермиз бе, шайқымыз?

— Онда көп сыр бар, айта алмайды. Бирақ кеўли таза екенине исенемен. Аўылына барып жигитлери меиен сөйлеседи. Дәўлетбай менен Есим бийлер де солай етеди.

Мурат шайық есигиниң алдында туўарыўлы жаңа күйме көрди:

— Қараң, әзийзлерим, Маманлар келген бе?

Шайықтың қуўанышлы даўысы хәммениң нәзерин жана күймеге аўдарды. Олар күймени көрийўге, сырын билиўге асықты.

Күйме мырза Неплюевке дәрек болып шықты. Мурат шайықтың үлкен улы Хелўет шайықты Оренбургқа әкетиў ушын жиберилипти.

Ертеңине толайым ябы урыўы Хелўет шайықты Оренбургқа узатты.

Бул шақырықтың я жақсылыққа, я жаманлыққа екенін билмей, үйіне келип Һайранлықта жатырған Шайықты Қоңыратлардың Айтуўған жасаўылы тәшўишке салды:

— Шайқымыз, егер қуда бирлигине туратуғын болсаңыз, Ырысқұл бийдің өли денесін қайтарып берің.

— Не дейсиз, не дейсиз?!

Айтуўған жасаўыл бўйтип жекке жүрмейтуғын еди хәм бўйтип ашыўланбайтуғын еди, шайықтың түсинбей "не дейсиз..." дегенине инанбады.

— Шайқымыз, пир болсаңыз хәмме қарақалпаққа бирдей болыңыз. Араға от тасламаңыз.

— Бул не жала, әзийзим?!

Айтуўған жасаўыл Ырысқұл бийдің қашан хәм қалай бийдәрек кеткенин түсиндирип хәлекленбеди. Зәхәрли ашыў менен қанша талапланса да, нан писире алмайтуғынын билген соң:

— Ел, бирлик, тўысқанлық, парахатшылық десеңиз, ойланарсыз, хўрметли шайық. Жүдә көп ойланарсыз, уйықламай ойланарсыз, — деп, асығып атланды.

Шайық хештеңе түсинбей, еки шекесін қос қоллап қысыўы менен қалды. Ырысқұл бийге не болған? Қайда кеткен? Бийдәрек жоғалып, зат емес, адасатуғын бала емес, биреў жетелеп кететуғын шақлы мал емес, биреў урлайтуғын қой емес! Қалай-қалай болып баратыр бул заман?...

Шайық шаршап бир қапталына жанбаслады.

Шаңырақтың дәл үстинен қайтқан тырналардың қанат зуўылдысы, "тыррыў-тыррыўы" еситилди.

— Әй, жылдырым дәўран, және бир жазымды алып кеттиң — деди шайық гүрсинип хәм далаға қарата дәўыслады:

— Ким болсаң да Сейдулла дәўди хабарландырып қайт. Атларды сазласын. Ертең Жаңакентке — Һайып ханға атланамыз.

9.

Пәскелтек таў етегинде бир топ бала, таў текелериндей бирин-бири қуўып ойнап жүр еди. Олардың шақалақлаған еркін күлкилери, өз-ара сөгискенлери Аманлыққа жүдә жағымлы еситилди. Қара ғунанды солай бурды.

— Қараңлар, атлы!

Бийғәрез жайылып жүрген таў текелери қәўипли жыртқыш көргендей үрпейисип қарасты хәм бир пададай шоқланысты.

Аманлықтың еки ийни түсип, атта отырысы салпаўсып көзлерин ириң басып сүзилген еди. Өзинен қорқып тұрған балаларды көрип кеўли өсти ме, жанланды, еки ийнин алма гезек көтерип қойып, көзлерин жеди менен сыпырып жиберди. Балалардың шоғына түп-туўры ат айдап келе берди.

— Аманлық аға ғой!

Бул Бектемирдің даўысы еди. Балалардан қорқыныш тарқамағанлықтан шоғын бузбады.

— Бектемир, бул не үрпейисиў! — деди Аманлық.

Балалар сәл босасып, шоғы менен Аманлыққа қарсы жүрип келип сәлемлесті.

Аманлық аттан түсти. Балалардың бири атты жетелеп шетиректеги отлақлы майсаға арқанлап келди.

Гилең жалаңаяқ, жалаңбас, өскин шашлы, бет аўызлары кир-кир, балтырлары қара ғарғаның туяғындай, кийимлери күс түткендей сықылсыз балалар, бул далада бийғәрез өскен хош ийисли гүлдей ләззет берип, Аманлықтың жүзи булт астынан атылып шыққан айдай бирден жадырады. Бектемирдің басынан сыйпалап:

— Қалайсаң, кептерим? — деди.

— Тамақ тоқ, тынбай ушып жүрмиз, — деди ол.

Балалардың арасында Аманлық танымайтуғын алты-жети бала пайда болыпты, Өзинің мархұм жорасы Аллаярдың егизиндей бир баланы көрип, нәзери сонда, қатып қалды. Хақыйқатында Аллаярдың дәл өзи: жалпақ мұрын, қысық көзлі, басы тандырдай, құлақлары атқулақтай, жиликлери айғызланған қара, аяқлары маладай. Аллаяр тирилип келген десе болады. Жалғыз айырмасы — Аллаярдан ұзынлаў сыяқлы, ашөлең. "Көп ұақыттан бери көрмедим, өзгерген, бойға тартып өскен шығар" деди Аманлық. Оның не ойлап тұрғанын Бектемир сезді.

— Аманлық аға, Аллаярға мегзеттиңиз бе? Дурыс, дәл өзи. Өзине айтсаң инанбайды.

— Атың ким? — деп сорады Аманлық.

— Кеўлимжай.

— Бизлерге қосылғанына кеўли жай, — деп шиңкилдек Бектемир күлкіге айландырды.

— Сизлерге келгениме де кеўлимжай, атым да Кеўлимжай.

— Қайсы урыўдансаң?

— Урыўын ядлаў шаңарағы пүтинлердің, қарны тоқлардаң иси. Биз аш-жетимлер урыўынан боламыз.

Аманлық сораў бергенине пәнт жеп, Бектемирдің төбесине қойып тұрған алақанын мүшлап жиберип еди. Бектемирдің бир қамтым шашын жула жазлады. Бир неше жыл илгери бийлердің отырыспасына тап болып, биринің ұсындай сораўына "ұрыўымды билмеймен" дегени есине түсіп, мынаў Кеўлимжайдың кескир жүзли пышақтай жуўабынан шырайы қанқызыл гүлдей қызарды да, үзилгендей бирден солып, құўарды. Бұл кейипти хәмме аңлап қалды. Кеўлимжай Аманлықтың қысынғанына қысынып:

— Аманлық жора, сен туўралы билемен, — деп гәп баслады. — Мен Бектемирлерге тамашаға келгеним жоқ. Утылып келдим.

— Неден утылдың?

Кеўлимжайдан бурын Бектемирдің қапталында тұрған иргежейлидей диңкилдеген, шәмпиқ қарынлы, қыйық көзлі қара бала жуўап берди:

— Ойынның түри көбейип кетти, Аманлық аға. Жуўырыстан утып алдық. Сен кеткен соң, Алаяр өлген соң күшимиз кемеиди. Мүшқа келсе басқалардан утыламыз. Бир артықшалығымыз болыўы керек ғой. Қашсаң жеткермейтуғын, құўсаң адымларын алты аштырмайтуғын болдық. Сөйтип жуўырыс бәсекесин өткердик.

— Қара қоңыз, сен де жуўырасаң ба?

— Ушаман.

— Аўа, Қара қоңыз тезек жумалатады, таппаса ушады, — деди Кеўлимжай.

Хәмме дуў күлисти.

Аманлық та күлди.

— Жүдә жақсы. Қәне, Кеўлимжай, сен бұлардың үлкени екенсең, не жаңалық бар?

Кеўлимжай жолдасларына қарап-қарап алды, аўзын сыйпалады, соңынан тилин шығарып мұрнының тесиклерии жалады. Бұл да күлки түүдырды.

— Аманлық жора, не жаңалық болсын? Кеше қаўын урлыққа барғанбыз...

Ол айта баслағаннан-ақ балалар бир тыма күлисип алды. Аманлық еситпегени ушын Кеўлимжай күлмей даўам етти.

— Жолда қарақулақ улыдыма де. Қарақулақ жолбарыстың жаршы-қатыны екенін өзиң билесең. Бектемир бир жалынады дейсең. Не деп десеш? "Жоралар, жан жоралар, жалғыз едим, ортада жүрейин" — дейди

қалтырап. Басқалар атадан алтау ма? Алтау болған менен кимнің жолбарысқа жемтік болғысы келеді?

Хәмме шыны менен дуу күлди, кең дала күлгендей, айнала жаңғырып кетти.

Аманлықтың бұйтип ықлас пенен күлмегенине көп ұақытлар болған еди. Кеўлимжайдың ийinine қолын салып, көзлеринен жас аққанша күлди. Күлкисин тыйып, оларды үйине мирәт қылды. Балалардың бирине қара ғунанды жетелетип, топарласыуы менен жүрип кетти.

— Сизлер, Сейдулла дәўдің ешки сатып алғанын еситтиңиз бе?

Кеўлимжай иркилип сорағанға хәмме таңланып "яқ, яқ" дести.

— Билмесеңиз, еситиң. Сейдулла дәў үлкен ұлы Бегдулла собылық пенен Жақакенттиң базарына түсип, желини сасарқа бир ешки сатып алады. Желин болғанда қандай, жерсызған, ешки болғанда қандай, шақлары уўықтай, "мәә" дегенде дир-дир силкинетуғын, басқа ешки көрсе, көзлери қызарып, жулқынып туратуғын ғайбар қыйлынан дейди. Араға дәл—дәлшы алып, киширек бир түүшаның пулына алады. Үйине келеди. Бегдулла собылық жол бойынша быжылдап, енди бул ешкиси түүса, ылақларын өзи бағатуғынын, сүтин үкелерине беретуғынын айтып, мақтанып келе береді. Есигиниң алдына байлап атырғанда Сейдулла дәўдің хаялы далаға шығып: "Хаў, ағасы, теке алғанша неге ешки алмадың?" дегенде: "Теке болса гөр болсын, балаларға саўын болсын", — депти.

Балалар күлмеді.

— Сонда хаялы: "Дәўим" собылық ұлым, лақабыңыз бийкар берилмеген — деп қыйналды. Хәй, неге күлмейсизлер?.

Балалар енди дуу күлисти. Олардың не ушын күлгени хеш қайсысына белгисиз, бирақ бәри тең күлди, хәр ким өз түсиниги бойынша күлди.

Аманлықтың солғын жүзи жадырап, өзін жүдә бир кең дүньяда сезді. Аспан астының кеңлигине енди ғана көзи жеткендей, алыс-алысларға көз жиберип, томпақ Бектемирдің басын қолтығына қысып жүрди.

— Аманлық аға, азғынсыз, сырқасландыңызба? — деди Бектемир.

— Аўырған секиллимен бе?

Бектемирди сөйлетпестен Кеўлимжай сорады:

— Шайқымыздың "орысларға қосыламыз деп қаралы бола бердик" дегени ырас па?

— Солай деп пе? — Аманлық жөгиленген менен бул гәптиң атлыдан бурын жетип келгенине таңланды. Кеўлимжайдан жуўап талап етпеди.

Халықтың кейпин қашырып; аўзы биршилигин бұзатуғын бұл гәптиң не ушын самалдан тез таралып кеткенине қанша ой жиберсе де, түсине алмады. "Ақ патша түсинип Маманды құс төсегине отырғызып, халқымыздың арзыў-әрманларын — бұлгенин мақул тыңласа, болар еди" деди өзінше.

Кеўлимжай және бир қызық ўақыя баслады...

10.

Қоңырат урыўының аўыллары арасында дуў-дуў гәп:

— Ырысқұл хан өлтирилген.

— Тереңге көмилген.

— Бәри ябылардан келген бәле.

— Мурат шайық пенен аразласыў — бұл жақты дүньядан нәмәлим кетиў.

— Ел бузылды...

Жұртшылық усы сыяқлы болжаўлардан аўлақ кете алмады. Биреў гәп басласа болды, қалғанлары, өлимтик көрген ғарғадай, жоқ жерден жетип келип, шоғыртпақласады. Самал менен топланған булттай уйлығысып, демнің арасында-ақ алаўызланып, қасқыр күүған қойлардай тарқасады. Хақыйқатына келгенде Ырысқұл бийдің қалай хәм қәйтип жоғалғаны хаққында устағанлы хабар билетуғын ҳеш ким жоқ. Хәр кимдики болжаў. Айшолпан ананың айтыўына қарағанда, кешқурын кийинип пияда шығып кеткен. Бұрынлары қайда баратуғынын айтпайды екен, бұл сапары құдай аўзына салып, "аўылдың мал-қалын бақлайман" деген. Болғаны. Басқа түйирли гәп жоқ. Өмир өмиринше изинен шақырып көрмеген үй иши "қоңсы қобаларда отырғанды" деген ой менен, бийғам жатып қала берген.

Хаўа райы да, адамлардың кейпиндей өзгермели болып кетти. Қәпелимде нөсер қуяды. Ырысқұл бий хаққында гәп таўып уйлығысқанлар әнгимелерин адақламағанша ҳаслан тарқамайды. Суўдан шығарып алып суўынланған баўлы пишендей сүйенисип тұрғаны тұрған.

Айтўўған жасаўыл келип Мурат шайық пенен қалай әңгимелесип, бир-бирине не дескенин, қалай абай еткенин айтўўға жыйналғанда және жаўын басланды. Бирақ топ бузылмады. Айтўўған жасаўыл ат үстинен түспей сөйлеп, гәпиниң ақырында:

— Шайықтың, өзін билмеске салып, аңқаўланғанында бәле бар, — деди.

Адамлар шуў ете қалды.

— Ханымыздың қанын аламыз!

- Ябылар алдады!
- Илим-икмети менен алдады!
- Қанға-қан, жанға-жан!...

Самал күшейген гезде жаўын шелектен куйғандай тасырлап, самал тынған гезде, жаўын бир бап пенен пытырлап тұр. Бұл хеш кимге кәр етпеди. Байқошқар бий атын алға айдады.

— Оразан батыры ушын ябылардың еле дығы бар екен, — деп салды Алиф Қарабай Қара бағадыр қапталдан.

Дәу денели бұл бағадырдың алдында сөйлеуге неликтен де көкиреги дауай бермейтуғын Байқошқар бий атын және алдырақ жүргизди.

— Досларым, абайлайтуғын ба едиңиз? Қоңыраттың ханы кемгәп болып кетип еди. Ол киси ашыўланса, өзгеден қәўип етсе, сондай болатуғын еди. Ол ябылардан — Мурат шайықтан қәўипленеди екен. "Табақлы" ның тойын бәне қылып, қарақулақ шайық бизиң еден жолбарысымызды қолға түсирди.

— Жоқ етти де, — деди бир даўыс.

— Жоқ етти. Бунда "Табақлы" лардың қолы бар. Өзлери бир әзәзүл урыў. Сол ушын енапат елден отыз шаңарақ қалып отыр. Соларды құртыў керек.

— Сабыр-тақат, Байқошқар бий, — деди Сүйиндик бий. Шелеклеген жаўыннан кийимлери етине жабысып, әбден киширейген майда сүйекли бұл бийдің ири даўысы хәммениң дыққатын өзине тартты. Сүйиндик бий зәңгиге ширенип тикейди, қамшысын таўлады. — Қулақ салыңлар, қоңырат мәртлери. Ырысқұл ханымыз сабырлылықты жақсы көрер еди. Хәр истиң ақырына баққан мақұл болар. Мен Жаңакентке барып ғайып ханға хабарласып қайтайын.

Бели оқжайдай бүгилген жалбыр тонлы, қапа сақал бир ғарры атлардың аяқлары арасынан "халайық, халайық", деп малақайын көтерип шықты.

— Сүйиндик бий мақұл гәп айтты. Илажы болса шыбынды өлтирмең, хазар бермең!

— Маңлайы қара бүкир, саған не жоқ? Ябылардың қара атлысы урып кеткенде, сен емес пе Ырысқұл ханға жылаған?

Жаўын пәсейип, батыс ашылып киятыр.

— Мейли, Сүйиндик бий, — деди Байқошқар бий. — Кетсеңиз хәзир кетиң. Мен де барайын. Үстимиз жолда кеўеди.

Сүйиндик бий үш-торт атлы менен бөлинип шықты. Ол соннан төртинши күни келди.

Бул сапары олар және баяғы орынға — Сүйиндик бий аүйылының арқасындағы түйе өркешіндей егиз құмның дәл ортасына жыйналды.

Сол күнгі жауыннан соң күн ашылып, еспе құм әлде қашан кепкен. Сәл ызғырық самал бийлердің үстине ысылдаған шеге айдап, пәтеңге келтирді. Бұндайларға үйреншикли адамлар қозғалмады, көзлерін, аүйызларын ара-тура бір сыпырып, жаңалықтарды еситиўге анталасты.

Сөйлеўге мейиллескен Сүйиндик бий көз ушынан Мурат шайықтың акбоз атын танып:

— Ҳаўлықпаңлар, шайықтың өзи... — деди.

Ҳәмме солай бүрылды.

Мурат шайық бес атлыны баслап киятыр. Жүрислери сергек. Қоңыратлар тобын буздады. Ҳәр ким өзінше шайқасқа таярланды.

Мурат шайық оларды алыстан-ақ көрип бір жаман қыял менен жыйналысып тұрғанын сезді. Жолдасларына "анаў-мынаўға қызыўшы болмаң" — деп әстен ескертти ҳәм көпшиликке алыстан сәлем берді. Сүйиндик бий айрылып келип сәлемлесті.

— Ырысқұл бийден не хабар?

Шайық Сүйиндик бийден сораса да жыйналған топтан биреў:

— Хабарды сиз бересиз, — деди.

— Мейли, мени тыңлаңызлар, әзийзлерим, — деп баслады шайық. — Бул сырлы жоғалыўда Абылқайыр ханның қолы бар ма деп гүманланаман.

Шайықтың қандай дәлийл келтиретуғынын ҳәмме бөлмей тыңлап тұрыпты. Шайық Айғара бийден қандай қәўипли хабар келгенин, сонда Ырысқұл бийдің не дегенин, Киши жүздің еки жүзлі ханына қандай ызалы кек пенен тойдан кеткенин айтты. Бул жөнинде Ғайып ханға барып, жартыўлы кеңес ала алмағанына ашыныў билдирип сөйледі.

— Түсинбедим, әзийзлерим, ханларда жумбақ көбейип кетти, — деди соңында.

— Бийкар, — деди жас бийлердің бири. — Сиз жумбақ адамсыз. Гәпиңиздің төркинине пәм жиберсек, бир қазақ соймақшы, екинши қазақ тирилтпекши. Усындай жумбағыңызға ким инанады?

— Айғара бийди көтермелеў ушын айтып отырсыз! Сиз бизди табынларға сатпақшысыз, — деди екинши атлы.

Бул гәплер жас үлкен бийлерге де унап тұрған секилли, жасларына ҳеш қайсысы тәртип бермеді. Шайық ызаланды:

Әзийзлерим, балық басынан ширийди, деген гәп бар, — деди ол жүдә сарсылып. — Қоңыратларды мен аты қарақалпаққа бас болар деп есаплар едим. Ширимеген менен ириңлескен екенсизлер. Не себеп ұсылай?

— Қатты кеттиңіз, — деп Байқошқар бий қызып арға шапты. — Ябылардың қолтығына тығылып баспан деу, қоңыратларға қорлық. Оннан да айтың, Ырысқұл хан қайда?

— Ырысқұл ханды бирге излеймиз, әзийзлерим. Лекин бир-бирейдің айтқанына жүриу — қолтығына тығылыу емес!

Шайық хәр сөзін сәдде-сәдде қылып нықлап айтты. Жым-жыртлық әдейірге созылды. Пайттан пайдаланып Алиф Қарабай Қара бағадыр қара мұртларын алма гезек сыйпалап:

— Шайқымыз, мақұл гәп айтты, — деди. — Ябыларға ермеймиз деген менен, мәселен мен, Маман бийдей бола алмайман. Ырысқұл ханның бир жола "Маған алпыс жаста келген ақыл Маманда хәзир бар" дегенин еслең. Маманға ериу — ябыға ериу емес. Ақылсызға ағалықтан, ақыллының отын жаққан абзал.

— Сатқын!

— Йиттиң баласы!

— Ашырқаған күшик!

— Қысқарт! Ябылардың ақылы менен қарамықтың дәни болғанша, өз ақылымыз бенен бийдайдың сабаны болғанымыз артық, — деди бийлердин харылдаған дауыссыз биеуі.

— Ох, әзийзлерим, ширимеңлер! Қарақалпақтың "оты өре жансын десеңдер, отынын тасыуға арсынбаңлар!

Жас Есенгелди зәңгилегине аяғын тиреп шайқымлады: Еситтиңіз бе, отын тасыңдар, дейди. Ябылардың отынын тасытажақ!

— Әй, көзи ашылмаған күшик! - деди Шайық оған қатты қәхәрли.

Атлылар тобы бузылып толқынласыуға қарады.

— Шайқымыз, сыпайы халыңызда қайтыңыз, — деди Сүйиндик бий. Шайық Сүйиндик бийден бұны күткен жоқ еді, оған аларып бир қарады, бет алдынан жыйрықтары жақынласып, шеке тамырлары қызарды:

— Ойы-бойы шелли, әзийз адам!

— Не десеңіз де, өзиңіз билесіз, қоңырат-қоңырат, Ябы-ябы, — деди Сүйиндик бий сұйық қанлылығын сақлап. — Сизиң дузағыңызға түспеспіз.

— Әй, әзийз мақлұқатлар, — деп дауыслады шайық. — Ғапылда қалмаңдар, жау найзасына қарсы найза саплаңыздар. Найзаны найза сындырады. Пүткіл отау. Отауды қорғауға тайын болыңдар! Билиң, есте сақлаң, хәр урыу сол отаудың бир қанаты. Бир қанаты сынған үй бузылады. Ал сизлер төрдің қанатысыз. Төргі қанат болмаса, отаудың есигі екеу

болады. Еки есикли отауда жан сақлау, бала асырау, урының жолында теңге дастанып ұйықлау менен барабар!

Шайық ұсыны айтты да, атлылары менен ашыұлы кетип қалды.

Қоңырат бийлери абыржый берди. Бирин-бири айыпплап кейинип, сөгинип биразға шекем ой түйдеклей алмады. Ақырында биреуі Сүйиндик бийдің ғайып ханнан әкелген хабарын тыңлауды ескертти, толқын тынды.

— Хан менен сөйлестик, досларым, — деди Сүйиндик әстелеп баслап. — Бизиң алдымызда Мурат шайық, Дәулетбай бий, Есим бий, хәтте Юсип байлар болып кетипти. Не сөйлескенін биле алмадық. Бирақ Ырысқұл ханның жоғалыуында ғайып ханның ябылардан қәдиги зор. "Адамның кеули доңыздың гүркеси", деди ғайып хан, лекин кеуил деген шынлықты сезеди. "Ябылардың нийети жаман еді" деди. Хан басқа гәп айтпады.

— Хан сол гәпи менен бизге, қоңыратларға, құлақ қағыс етті, — деп Байқошқар бий қапталдан қосып қойды.

— Солай шығар. Ырысқұл ханның жоғалғанын хан бизден еситти. Алдыңғылар айтпаған. Соған қарағанда, ябыларда бәле бары ырас, бағана өзі айтқандай, төрғи қанаттан басқаның бәрін аұзына қаратқан. Ғайып ханның болжауына қарағанда, Айғара бий душпан. Бизге алды менен әскер толатып алып, Абылқайыр ханға баражақ. "Қарақалпақлар сизди шабыуға таярланып атыр" деп өшегистирежақ. Ғайып ханның басы қысық бас болған менен ханның басында биздей қырық кисинің мийи бар.

Қумның үстин жалап ескен самал күшейип, ысылдаған шеге суұырды. Аұзы ашылып тұрғанлар қум шөгіп қараұйтқан еринлерін сыйпаласты, кимиси ернин жалап тисінде шеге ғыжырлатып, өзі менен өзі болып тұрды. Сөйлеген адам болмады. Ұшып келип жүқа жерлеріне жабысқан соналарға шыдамай атлар тепсинеди. Жым-жыртлық әдеуирге созылды.

Жаслар шыдамады.

— Сиз не десеңіз сол, — деди Есенгелди.

— Қоңыраттың ханы ушын бәрине тайынбыз.

— Балалар, тоқтаңдар! — деди Алиф Қарабай Қара бағадыр қылышын көтерип. — Шайықтың айтып кеткенінде жан бар. Хәр ким өз қанатының ғамы ушын қылыш сермеген менен, күшли бола алмайды. "Табақлы" лар-әм бир қанат. Олар сынса да отауымыздың баз-баяғы бир жағы үңирейеди.

— Сен қорқақ жигитсең!

— Сен қара күшке алықсаң, ақылдан қалықсаң, — деп Айтууған жасауыл бөліп таслады. — Айтқан гәпине қара. Мениңше сен Оразан батырдың өлими ушын қарабасыңнан қорқып ябыларға көт тыққың келип жүр. Жигитлер, билесіз бе, Хелұет шайық Орынборға неге шақырылған?

— Ғайып хан буннан да бийхабар, — деди бир дауыс.

— Бунның да сыры бар, — деп Байқошқар бий пәтленди. — Не сыры бар дейсиз бе? Ырысқұл ханды гелле қылып, сыйлық алыўға кеткен деп гүманланаман. Ғайып ханның тилиниң астында айтылмай қалған бир бүклем гәп маған ұсыны сөйлеп хур.

— Байқошқар бий, сиз неғып Ырысқұл ханның арына шабатұғын болдыңыз?

Байқошқар бийдин жамбасына найза қадағандай көзлери әлле-пәлле болып Алиф Қарабай бақадырға қахәрли қарады.

— Ырысқұл хан қыйсық жолға баслаған ўақытларында оны жек көргенимди жасырмайман.

— Өлгенсоң тўўры жолға түсип пе?

Адамлардың екеў-ара бир балтамтабы жөнге түсетұғын түри болды. Бағанадан бери ойланып, ойын жуўмақлаған Сүйиндик бий атының ерине минди. Қамшысын таўлады.

— Халайық, тыңлаңлар! Шайық айтқан отаў тўўралы ким ойламайды. Хәмме ойлаймыз. Лекин, отаў үстемлиги бар, отаўға ийе болыў бар. Енди егин-тигинди тез жыйнап, жер астына көмиңлер. Найза саплатыңлар, қылыш егеңлер, ат бағыңлар, ябылардың сыртынан сайып жүриў-әм корқақлық. Енди анаў-мынаў деп гә ұрысып, гә жарасып жүрмеймиз. Бир ақшамда шаўып, Ырысқұл ханның қаны ұшын көшесинен қан ағызамыз. Басқа мәсләхәт болмаса, тарқанлар. Ўәдени шаймалағанды Жайылған бабамыздың әрўағы ұрсын. Аўмийин!

— Аўмийин!

— Аўмийин!!

* * *

Усы күни гүллән қытай урыўының атқа минерлери де Даўлетбай бийдин үйине ойласыққа жыйналды. Бас бий соңғы гезде жүз берген қәўипли ўақыяларды баян етип, бийлердин, бақадырлардың пикирлерин дарама-дара тыңлады. Соңында олардың хәр бирине атма-ат тапсырма берди.

— Қара бий менен Майлы бий егин-тегиннің аман есен жыйнап жасырылыўына көз-қулақ боласыз. Сыртқы жаўға да, ишки жаўға да таярлық керек. Жийенбай бақадыр менен Қаллибек бақадыр жигитлерди атқа минийге үйретесиз. Телпек кийген адам нөкер болады.

* * *

Сол күнги мәжлис "Табақлы" урыўында әдаўатлы өтти. Юсип бай жаўатуғын булттай түнерип, ғайып ханның қабылханасында болғанын, Мурат шайық пенен кеңескенин баянлап, гәпин былай жүўмақлады:

— ғайып хан маған аўлағында бираз гәп сыбырлады. Аўхал қоржынласажақ. Енди сан мың "қоңыратқа" отыз үйли "табақлы" қарсыласыўға мәжбүр боламыз. Урыў жоғалмаўы тийис. Аўзына қасық апарған беңде өзине нөкермен деп есаплайды. Мақұл ма?... Мақұл демеске шара жоқ...

* * *

Жалайырдың Есим бийи Жаңакенттен келген соң урыўласларын жыйнап, елге дөнген қәўипти былай баян қылды.

— Айғара бийдің хабарына қарағанда Абылқайырдан бәле келеди. Ғайып ханның маған тәнха кеңес бергенине қарағанда, кенегеслер өли уйқыдан оянған. Енди бизлерге топылажақ ойы бар. Оннан жаманырағы көшип кеткен маңғытлар құсайды. Олар аўлақ кетип күш жыйнап атырған. "Жалайырлар маңғыт болыў керек" депти Убайдулла бийи. Буған не дейсизлер?

— Нәлет болсын деймиз!

— Кимге?

— Ғайып ханға!

— Абылқайыр ханға!

— Убайдулла бийге! ...

Көпшилик кенегеслердің де, хәтте ябы менен қоңыратлардың да атына нәлет жаўдырды.

Хәмме ишки дебдиўлерин шығарып, тынышланған гезде Есим бий және сөйледі.

— Сақлықтың ғамын ойлап-ойлап, үшінши күни бизикине келиңлер. Биротала шешеміз.

* * *

Әпшерсиз Нуралы бий қақыйқатында да оянған еди. Оны патыратлы ғаўғалар, жумбақлы сырлы гәплер оятты. Астыңғы ерни жоқ болғанлықтан оның гәпин тек баласы Тоқтаполат ғана түсинеди. Айтар гәпин соған айтып, өзи атқа минди. Бет аўзын бұрынғыдай бүркемеди. Аўыл арасын айланып шаўып "Ға, ға!" деп даўрық салып, қамшысын бир таўлап өте берди. Қамшысын дөңгелетип таўласа "жыйналың" деген белгиси еди. Түсимпаз

кенегеслердің еркектері бий үйіне қарай ағылып, бір мезгілде жыйналып болды. Атасының атынан ұлы Тоқтаполат сөйледі:

— Құтырынған жалайырлар биің тынышымызды алмақшы. Түнде ғайып ханнан адам келип кетті. "Сақ болыңдар, аңсаты алды менен өзлерін тонаңдар" деп кетті. Ғайып хан өзлеріңізге мәлим, биің кенегеслерді жақсы көреді. "Қорғанғаннан топылған жақсы" деді атам. Әне, гәп сол!

Жұрт сам-саз. Бұл жым-жыртлыққа Нуралы бий шыдамады. "Ха, ха!" деп бақырып, қамшысын төбесінен бір неше мәртебе айландырды хәм атына жекиринип, өзі алдына еңтерилип, зәңгилигинің тусына жау келип қалғандай күйіп-писип, қамшысы менен хауаны тилди, тилди, үсти-үстине тилди. Жунғарлар шабыуылында даңқы шыққан атақлы бийінің бүйтип ғәрип хал болып қалғанына урыуласлары жүдә ашынып гунжырасты.

— Түсиндик, бийимиз, — деди егеде бири.

Нуралы бий ашылған қуяштай жадырап сала берді. Буннан соң Тоқтаполат және сөйлеп, атасының тапсырмасы бойынша мал-халға бек болыу, дән-пәнди пұхта сақлау кереклігін ескертті. Хәр бір кенегестің сыртқа қулақ салып, Жалайырлардың сыйқыр сумлығынан хабардар болып журиуін хәм олардан алдын топылысқа өтиуді айтты. Көпшиликте алауызлық гәптер шыққан менен бәрі Нуралы бийдің кеңесіне келісип тарқасты.

* * *

Ябылардың мәжлиси бираз сыпайылықта, биринің гәпин екіншісі жөплеген халатта өтті.

— Әзийзлерім, жақсылық күтпестен алдын жаманлығын ойламағанбыз. Жаман күнге тайын жүриңіз. Қәуіп бар. Абылқайыр ханнан кәуіп бар. Изинен өзлі-өзиміз келісерміз. Хәзірше қоңыратлардың ығына жығылып, тил бириктирмесек болмайды. Егер, олар топылып қалса, жарақ көтермегейли. Керегін алсын. Урса үндемеңдер. Бүгіннен баслап Ырысқұл бийді табыу керек. Қара құс көтерип кеткен болса, тау арасында сүйегі қалады. Излегейли.

Мурат шайықтың бұл кеңесіне хәммеси келисти. Бийлер бақадырлар астыртын ізлеу жүргізіуге далаңлықтарды, тауларды бөлисти. Бирақ Избасар бақадырға елдің ғажарлы жигиттерін жыйнап, хеш кимге билдирмей нөкер топлау тапсырылды.

* * *

Ябының атқа минерлери ойласық құрған мәжилисте Аманлық та болды. Избасар бақадыр оны изге алып қалып ақылландырып жұмыс тапсырды. Сол бойынша ол Кеўлимжайларды жыйнады. Бұл сапары тек ябы урыўы әтирапының жетимлерин ғана емес, қоңсы-қоба аўыллардың хәм Кеўлимжайлардың айтқанына көнетуғын топар болса бәрін қосып жыйнады. Жалғыз қозысын сойып ас берди. Тойындырып өзи сөз баслады. Елдің үстине дөнип тұрған қәўипли ўақыяны айтып, керегинде, таяқ пенен болса да, елдің жаўына қарсы тұрыў кереклигин түсіндирди.

Балалар әўеле күтә қызықсынып тыңлаған еди, соңынан оларға пүткиллей жат әңгимедей еситилип, Кеўлимжай түргелди. Жыртық бөз көйлегиниң етегин көтерип, шәмпийген жуқа қарнын тыр-тыр қасыды.

— Аманлық сөйлейжақпан, — деди.

— Сөйле.

— Эй, сизлер неге ғаўырласасыз? — деди балаларға. Оның хәтте бұйрық сөзинен күлкиниң изин аңлайтуғын балалар жымжыртласты. Өз-ара әжайып ойынға таярланып, изинен күлки күтти. Кеўлимжай қарнын қасып тұрып даўам етти.

Қәпе, ойланыңлар. Ким бұрын тапса, меннен тәкибай алады. Таппасаңыз, бәриңизден бир-бірден тәкибайды мен аламан. Шыбын құс па ямаса хайўан ба? Билип қойың, қара шыбынды айтып атырман.

Хәр ким хәр жердеи өзінше иретсиз жуўап берди:

— Құс!

— Хайўан.

Кеўлимжай хәммениң жалаңбасланыўын талап етти. Балалар тәртипти бұзбай жалаңбасланды. Кеўлимжай оларды аралап журип, басларыпа шертип шықты.

Енди мени тыңлаңлар, — деди орнына келип — Шыбын адам. Себеби ме? Себеби сол. Адамда, хәм құстың хәм хайўанның, минези бар. Көзлериңиз аларып таңланарсызлар-ә пәмсизлер! Қара шыбынның адамдайлығы адамның жеген аўқатын жейди, қара шыбынның хайўандайлығы тасланды харам затларға да қонып жей береді. Аш болғанда оны бизлер-әм жей береміз. Әне мәселе сол жақларынан адам қара шыбынға ұсайды. Хәмме емес, өзненен бир текше бахты кемлердің тағдийрин билмеген адам қара шыбынға ұсайды. Аўа.

— Астапыралла!

— Усы табады, — дести балалар таңланысып.

— Енди бизден бир шымшық қаштыға өтеміз, Ким баслайды? Тоқтаң, өзім баслап беремен. Бизден бир шымшық қашты... Хәмме даўыс қосып гүй етти:

— Нешик?

— Хәр қулағы қырқ тешик.

— Неше ұлы, неше қызы бар?

Бул әдетке айналған сораў көпшиликтің бирге шыққан даўысы менен гүркиреп еситилди.

— Бир хаялы, бир сиңлиси, бир аты, бир тигилмеген отаўы бар.

— Усы үй! — деп балалар бирден шешти.

Енди басқа балаларға нәўбет жетип ойын даўам етти. Басқа үйлер хаққында гәп кетти.

Аманлық әри-бери тыңлап бағып еди, олардың тийкарғы мақсетке оралатуғын түри болмады. Шыдамады.

— Қеўлимжай, бағана мен ел тәғдири хаққында гәп баслап едим. Изи мана-манаға айналды.

— Хә-солай ма? — деди Кеўлимжай кек етип. — Жаў келгенде, сен хаялыңды, мынаў тигилмеген отаўыңды қорғайсаң, бизлерше? Сизлерди! Кет-әй! Бизлерге бәри бир. Келген жаўдың атларына от орып берсек-әм тойдырады. Хә, хәзирги тойдырғаныңның хақысына ма? Мейли, онда. Ал, балалар, ертеңги тамақтың ўақтына шекем Аманлықтың не жұмысы болса ислеймиз. Халқас бере алмаса, кетемиз. Қәне, Аманлық жұмысыңның атын айт. Отынға барайық па? Өзинди арқалайық па? Отаўыңды тигисейик пе? Хаялыңның аяқларын қысайық па?

Аманлық гәп табалмай еки шекесин қысты.

— Кеширерсизлер, қайта бериңлер, — деди.

Балалар үстилериниң шаңларын қағып, Аманлықтың ылашығының айналасында думандай шаң көтерий менен топырласып қайтты.

11.

Пүткил ел алағадалықта. Кеўиллерде шыдамсызлық әсери. Қоңсының қоңсыдан, урыўдың урыўдан, елдің елден қәўпи хәммени шыртылдақ етти. Адамлардың өзлери өз пикирлерине қарсы келип сөйлесе де, оны елестиретуғын, сеники надұрыс дейтуғын киси жоқ сыяқлы. Бирақ олардың барлық гәплериниң басы да, ортасы да, ақыры да Маман, Маман!

— Маман келсе бәри гүләләгүл!

Усыған кеўиллери қаўып қалғаны соншелли, жыйналғанлардан, ямаса әңгиме дұқанын құрыўшылардан ким ұсыны қыстырса болды, тыңлаўшының жүзиндеги қайғы думаны бирден серпиледи, булттай қабақлар ашылып, көзлер қуяштай жарқырайды, еринлер еркине жайылып, тислер жалтырайды. Жаўыннан қашқандай хәмме үйлерине, я атыз басларына, я отынға, ким қайда жұмысқа кетип баратырса, солай қарай жуўырысады. Асығыс, қуўанышлы жуўырысады.

Ахиднамада Маманның қайтарылыўы соралған ахрап айы кирди. Еле, Маманнан хабар атар жоқ. Журт абыржый баслады. Хәр кимде бир гүдик пайда болды, гүман күшейди.

Усындай күнлердиң биринде Оренбургтан Мурат шайықтың улы Хелўет шайық келди. Неплюев оны өзиниң таза күймесинде үлкен салтанат пенен қайтарыпты. Ак патшаның пәрманына ылайық тархан атағын берип қайтарыпты. Бул журтты және куўантты. Ақ патшаға кеткен Маманлардың халық үмитин аклап келетуғынына да исенимди арттырды. Себеби Хелўет шайық тек тархан аты менен емес, Маман бийлер жөнинде жаңалықлар менен келди.

— Олар Петербургқа — патша сарайына аман-есен жетипти. Уллы дәрежелн Елизавета Петровна қабыл етиўге ўәде берген. Соған нәўбет күтип қалыпты. Бұны ақ патшаның өзинен Оренбургқа тапсырма менен келген сарай ийелериниң бири хабарлап келипти. Маған да тархан атағын берий пәрманын сол әкелген, — деди Хелўет.

— Ақ патшаға алла нұры жаўсын!

— Маманды елге аман қуўыстыр, алла...

Хелўетти тыңлаған байлар, бийлер, от жағарлар ұсылайынша гүңкилдесип, қыяллары менен алыста жылтылдаған бир үмит ушқынын көрип тарқасты.

Мурат шайық Избасар баҳадырды изде алып қалып, кеўлинде болған алғаў-толғаўын айтты.

— Әзийзим, Абылқайыр хан бизди көрпешелеген қудыққа ийтере қояр ма екен? Жоқ, әзийзим, кеўлим исенбейди. Жыйпалған нөкерлериңди тарқатқаның жөн. Не ушын дейсең бе? Ойдеме! Абылқайыр хан, орыс қол астындағы хан. Биз де сондай. Орыс патшасының шарапатлы бир шалғайы бизге де пана болыўға қарады. Аўа, аўа, маңлайыңды жыйырма, әзийзим. Егер, Абылқайыр бизге ала көзленсе, орыс патшасы оны тас-талқан, таллы-берен қылады. Инана бер. Ақыры Маманлардың хаттағыдан тысқары да айтар гәпи көп. Ақ патша — хақ патша, әдил патша. Бизге, киши халыққа, мәлел жеткермейди. Пайғамбар жәбиркеш жағында.

Патша оннан бетер. Сол үшін бизің нөкер таярлап, бир сұмлықты алдын алып атырғанымызды ҳеш ким билмесин. Бир алжасық шығар. Абылқайыр қысық көкирек болған менен хан. Түсинеди. Нөкер таярлағанымыздан хабары болса, бизден бұрын бас салады. Ким еди, баяғыда биреу ұсылай деп дурыс айтқан екен. Қоңыратлардан ба еди, мейли әйтеуір қарақалпақ адамынан шыққан ақыл. Бунша неге ойланып қалдың? Абылқайыр жаўласа қояр ма екен? Олар менен бир даўыл айдаған қос жапырақпыз ғой. Айғара бийде алағайымлық жоқ, ақыллы бий, Абылқайыр хан оның зейнине тийер ме екен? Тиймес. Қәйткенде де, ғар қылдысы бир ғарғалардың палапанлары, бир қазақтың улы, алаштың әўлады. Басыңды шайқама, бағадыр. Оның дұрыс, бұл заманда еки жүзли емес адам жоқ. Басшы болсаң, еки жүзің болады. Өйтпесең, күн жоқ, бир жүзің халыққа қарайды, бир жүзің атқа минерлерге қарайды. Ал енди ұсыннан Абылқайыр хан Айғара бийдің айтқанындай "қайнаўлы қазан теңізге батпасын" деп топылса, күшимиз, барма? Жоқ. Ябылар не қыла алады? Оннан да сен де тарқата ғой. Абылқайыр хан топылып болып-ақ, патшаға ўәжлескенде: Қарақалпақлар мүш көтережак болды, сол үшін алды менен муш силтегенимиз ыраса десе, не деймиз? Ябы урыўы, пүткил қарақалпақтың бахытын қара қылады. Сабырлылық кесесин ҳеш ким шайпалта алмас, әзийзим, нөкерлерге барайық, үйли-үйине тарқатайық.

— Қоңыратлар топылса не қыламыз, шайығым?

Сөйлескели бери гәпин бөлмей мақул тыңлап отырған бағадырдың бұл сораўы шайықтың өзін ойға шүмдирип жиберди.

Тозыўы жеткен үлкен алақанын жыйрық маңлайына тиреп, тереңде жатқан көзлерин жумды. Избасар бағадыр оған селтең бергиси келмеп еди, бирақ ҳеш қашан қарсы келмеген шайықтың гәпин сындырыўға дәти шыдамады.

— Ойланбаңыз, шайығым, жигитлерди тарқатайық. Қоңыратлар топылса, керегин алар. Қарсы қол көтермеймиз. Баламыз жылағанда, алды менен реҳим ететуғын өз биримиз ғой, түсинер. Түсинбесе, сиз ойлағандай, шыдам менен түсиндирейик. Жүдә болмаса, елине ҳақлап барып түсиндирермиз.

Мурат шайық маңлайынан қолын алып, иши лаўлап кеткендей қатты гүрсинди.

— Әзийзим, қыялым алғаў-далғаў. Найзасы бола тұра қолы қалтыраған жигит душпанының бендеси болады.

Шайықтың ҳәр бир гәпи үстінде терең ойланатуғын Избасар бағадыр бұл сапарғысын биймәни қалдырды.

— Шайығым, бәри сиз айтқандай болады, — деп тикейди.

Сол күни-ақ хәр қашанғыдан да қатты дауыллы қақаман сууық басланды. Қослардың қамысын көтерген, төрт баулы түңликлерди жулқып желпилдеткен дауылға қарап, аллаға налыс етип тұрған шайық, ауылдың шетінде құлдырап шабысып киятырған атлыларды көрди. Олар ябы урыуының нөкер жигитлери еди. Тарқағанына бели майысып, не дерин де билмей, аң-таңы шыққан шайықтың ақ сәллесин дауыл ушырды. "Астапыралла!" деп, алдына еңтериле бергени, қапталлап келип қалған еки атлыны көрди. Тумақларын басып кийген қазақ атлылары еди. Бири оққа ушқандай, атынан ғарғып түсип, шайықтың сәллесин көкирегине басыуы менен өзине әкелип берди.

— Алыңыз, шайқымыз.

Сууық атлылардың да, шайықтың да көзлерин жасауыртқан еди, бирин-бири танымағандай, алды менен көзлерин ууқаласып, изинен сәлемлесті. Бири Айғара бийдің, екіншиси Седет керейдің атлысы болып шықты. Аттан түскени екеудің басшысы екен. Киятырған себеплерин тез-тез сөйледі. Бийлери жиберипти: Абылқайыр ханның жаман нийети расланған. Оған қосымша жаңа бир хабар Ырысқұл бий тири екен. Айғара бий көріпті. Абылқайыр хан әллеқашан алдырған екен. Құуыршақ ғайып ханның тәсиллери тез иске аса бергени ушын асығып урлатып алдырған. Алды менен қоңыратларды ябыларға жауластырыу, сөйтип еки урыу қораздай жулысып шуйик болған гезде аңсат ғана еки жақты айтқанына көндириу нийетин хеш кимнен жасырмаған. Ырысқұл бий ханның шуғыл сөзине ермепти. "Хәмме урыу өзим!" депти.

— Ырысқұл бий, тақыйық тири ме екен? — деп шайық ежелеп сорады.

— Тири, шайқымыз тири, — деп Айғара бийдің шабарманы жууап берди. — Өз көзим менен көрдим. Бизиң ұллы бий араға мал салып, ханға қәтере қылды, босатпады. Ырысқұл бий азыпты. Шамасы қыйнаған. Бизиң бий солай болжады. "Әуеле таудай даңқ инам еткен. Қөндире алмай, тышқан инине тығып қыйнаған. Бәрекеллә азаматқа, қысқыға, истенжеге шыдап атыр. Өз елимнің жартысын бүлдиргенше бир қолымды кесемен депти, — деди "Қарақалпақлара жүдә бирликли, төзимли халық, үйренсе болады" деп бизиң дәне Айғара бий жүдә мақтады.

Мурат шайық бул хабарды қоңырат урыуына жеткеріу ушын тез ғана бир атлы жиберіуді ойлап тұрды да, "келіспейди, өзим барыуым керек" деди гүбирленип.

Гүздің ақырғы айы. Бирақ қыс ортасынан айырмасы жоқ. Қақаман суық. Таңның алдында қырпық қар таслады. Бул қар деп қарға усамайды. Зәхәрли суыққа шыдамай, аспан ақ кирпичин төгіп атырғанға мегзейди.

Күн шыға күшли дауыл ести, жердің бетин алағат жасырған қар шаңғытқа қосылып, ұйтқып кетти, топырақлы қардың қаяқтан жауып тұрғаны биймәлим, бетлетпейди.

Қоңырат урыуының ябыларға қарсы таярлаған нөкерлериниң шаққанлығын көриўге, өз тилеги менен астыртын шақыртылған ғайып хан хаўа райы бузылғаны ушын нийетин изге қалдырмақшы еди, және ойланды: журт алжаспасын, хан бир сөзли екен десин. Қайтқан — ақыл.

Оны узатып салыўға барлық бийлер менен атқа минерлер әлле қашан тайын еди, жыйналысып келди. Дауыл жабыўларын көтерип — жауып, денесине шарп-шарп ұрғанға гейпара асаў атлар шыдамай ойнақлап турыпты. Хәммениң ортасында ықта қалған ғайып хан қамшы услаған колын үпледи.

— Биз кетемиз, қоңырат бийлери. Кешеги гәп — гәп. Нөкерлериңиз зор-зор. Билмегенбиз. Маманнан Есенгелдиңиз басым. Пүткил қарақалпақ атынан аға тек Есенгелди болады. Жаслар, қоңыраттың жаслары, уғыңлар, қайталайман. Төрт сан қарақалпақ елинде сизлерге жаў, сизлерге жақ жарыстыратуғын ябылар. Илим-икметлилери көп болғаны ушын алдап-арбаў, тәсил салыў ойлары жоқ емес...

— Абылқайыр ханның тәсили жөнинде айтпай баратырсыз.

Суыққа бүрисип, ықлас пенен тыңлап тұрғанлар бул сораўды ким бергенин байқамады. Бирақ барлығының жүрегин түрткилеген сораў берилгени ушын жанланып, "дурис, ханымыз, айтыңыз" дести.

— Хәзир дүньядағы күшли хан Абылқайыр хан. Оған тил етиў, исенбеў аспандағы қуяшқа исенбеў. Қуяш бұдт абтында қалса да, қуяш. Биз кеттик, — деди ғайып хан.

Әкеси менен жүргенде хеш қашан муңаймайтуғын, гәпке араласпайтуғын Убайдулла султанның асықтай мурны гиржийип, тап маңлайы кеңейип, сабақтай қаслары керилди. Еринлери жыбыр-жыбыр етти. Буны Алиф Қарабай Қара бахадыр байқады. Сөйлесе екен деген ой пайда болып еди. Бирақ ол сөйлеп үлгермеді. Хан атына қамшы силтеди, топ айрылып жол берип, бийлер аўылдан ийт дауысы жетпестей жерге узатып қайтты.

Қар келеси күни азанда да тап кешегидей даўам етти. Дауыл басылмады. Жерден қар аралас шаңғыт суўырып үзликсиз ұйтқып

турыпты, бул қоңырат бийлерин жолдан қалдыра алмады, азанда қайтадан жыйналып, өз-ара мәсләхәтке көшти.

— Ғайып хан ақыллы гәп айтты, есте сақлаңлар. Қуяш булт астында қалса да қуяш, — деди Сүйиндик бий.

— Бундай гәпти басқа адам айта алмайма, ата?

— Әй, Есенгелди күшик, сенде ұсындай терсекей сөзлер пайда болып киятыр, жап аўызыңды.

Есенгелди жолдасларына бир жымыңлап, үндемей қойды, жолдаслары Есенгелдинің гәпине ырза болған кейип пенен өзлеринше мырс-мырс күлисти.

Алиф Қарабай Қара баҳадыр қамшысын көтеріп:

— Халайық, тыңлаңлар — деди. Сүйиндик бий зәңгиге ширенгенин қойып, ерге жайласып отырды. Байқошқар бий баласына хәм жолдасларына ыразы болып, еки көзин сол тәрәптен алмай түр еди, Алиф Қарабай Қара баҳадырдың бир жаңалық айтпақшы болғаны ушын оған бурылды. Хәмме солай бурылды.

— Хан кетти. Даўыл турғызып кетти. Топырақ пенен қарды араластырып ұйтқытып кетти, биз қалдық.

— Кәраматы болмаса хан болама? — деди бир даўыс.

— Кәраматы болмаса хан емес. Лекин, мен кәраматын айтып атырғаным жок. Уғыңлар. Оның гәпи менен ябыларға барып ойқан турғызсақ, оң қолымыз бенен шеп қолымызды кеспеймиз бе?

— Қара баҳадыр сен бәрха сөйтесең!

— Бузақы!

— Сатқын!...

Адамлардың шаўкымы басылғанша Қара баҳадыр сөйлемеди. Хәр ким хәр қыйлы ништерли гәплерин әдеўирге шекем даўам еттирди.

— Мейли, — деди Қара баҳадыр соңында. Олай болса, бүгиннен қолайлы күн жоқ. Аласапыран болып атырған ябыларды, барайықта тоз-тоз қылайық. Мен баслайын. Нөкерлер таярмысыз?

— Таярмыз!!!

Байқошқар бий сораўға хәм жүўапқа қанаатланып, бир нәрсе деў мақсетинде зәңгисине ширене бергени, қубла таманнан еңкейсип шаўып киятырған кос атлыны көрди.

— Анаў кимлер?

Шаң аралас ұйытқып тұрған қырпық кардың астында атларын құлдыратып киятырғанлар Мурат шайық пенен ат қосшысы Сейдулла дәў екен. Хеш, ким танымады. Көз ушынан бесенедей белгили ақбоз

терлегенликтен, қарлы ылайды, етине шәппиктей тартып түрін өзгерткен, қара құмай, жер түслес. Олар жақынлағанша, хеш ким орнынан табжылмады. Шайық атлыларға араласып, ылайланған маңлайын жеңи менен бир сыпырып, сәлем бергенде, жұрт таныды. Бирақ бұл сапары бийлердің хеш қайсысы аттан түспеди. Олардың жаман ойда, бузылған кейип пенен тұрғанын шайық бирден түсинди.

— Әзийзлерим, сизлерге Ырысқұл бий тұйралы жаңалық әкиятырман.

Атлылар аң-таң болып бир бирине қарасты.

— Аўа, әзийзлерим. Ырысқұл бийди Абылқайыр хан урлатып алдырған. Сизлерди ябыларға қарсы қойыў нийетинде урлатып, бенде қылған...

Шайық қаншама жигер менен күйинип, даўысында ыза қайнатып сөйлеген менен, оның сөзине исенетуғын атлының түри көринбеди. Шайық сонда да пәсине қайтпады. Айғара бий менен Седет керейден атлылар келип, ұсыны хабарлағанын айтты.

— Май айныса дуз салынады, шайқымыз, — деди қапталдан ири бир даўыс. — Ал дуз айныса не салынады, шайқымыз?

— Ондай түпсиз тереңге түскеним жоқ, әзийзлерим.

— Мақсетиңизди айтыңыз, шайық?

— Сизлерге келдим, әзийзлерим. Ақылсыз елдің жигитлери ұсап бир биримизди құл демейик.

— Таза гәп айтыңыз, шайық!

— Жаў келсе, биз де тири жанбыз.

— Қасқыр келгенде хәр ийт ийтаяғының басында ырылдамаса, ийтаяғынан айрылады, әзийзлерим.

— Ништерли гәпиңизди қашан ада қыласыз, шайық?

— Пәмли адамларға гәпим ништер болып тийсе, бир қазанға түскен геллелердің тәғдири бир болатуғынын уғады.

Жигитлер, өзимизди өзимиз неге найзалатып тұрмыз, тутың шайықты! — деди Байқошқар бий. Буйрық күтип тұрғанлар шайық пенен ат қосшысын гүї басты. — Тоқтаңлар! — деди шайық жүдә бәдайбат даўыс пенен басынан сәллесин алып, жалаңбасланды. — Әўеле тыңлаңлар, бассыз әзийзлер! Айтқаныи дурыс шыққан ўақытта бир-бириңди айыппамаңлар, тозған себеттей бузылмаңлар. Лекин, оң қол менен сол қолың бәри бир өз колың екенине ой жибериңлер.

— Есенгелди, шайықты байламаңлар, бирақ қоршаңлар, — деп буйырды Сүйиндик бий.

Есенгелди өзине теңлес бес-алты атлы менен шайықты айнала қоршап алды. Соның арасында көпшиликтен биреу шайықты енди сөйлетпеу кереклигин ескертті.

— Хәмириңзиди тәрк етпеймен, әзийзлерим, қәне қайда апарасыз баслаңлар!

— Жигитлер! Нөкерлер! Найза ұслаған азаматлар! — деп Қара бағадыр атлыларды айналып шауып, бир пада жылқыдай ийирип, Сүйиндик бийдің қасына келди. — Тайынбыз, бийим.

— Қапталыма келиңдер — деп Сүйиндик бий киши ұрыу бийлерине тәртіп беріп, өзи тең ортада алға жол баслады. Атлар қатара таба тұтып жүріп кетті. Олардың изіндегі ұйлығысқан топардың ортасында байлаусыз бенде қылынған Мурат шайхтың үскини қуйылған, сәлlesi маңлайына түскен, сақалынан суу тамшылап баратыр. Көзлеринің астындағы қалта-қалта жыйрықлар исип кеткен сыяқлы. Шайық ұшын күш жумсайман деген Сейдулла дәудің еки қолы артына қайрылып байланған.

— Шайқымыз, Абылқайыр ханның кәраматы ма бұл? — деди, ол.

— Дозақый болсын, ол әзийз нәлет!

— Шайқымыз, бизің қалақ бас хан қашып кеткеннен аман ба екен?

— Ким дейсең?

Шайықтың дауысынан, мысқыллы күлгенин сезген дәу өз тапқырлығына жүдә қууанышлы түсіндірди.

— Ғайып хан ше, шайқымыз? Жұрттың бәри оны қалақ бас дейди.

— Бұл сол шөже бастың ылайсаңы, — деди шайық әстен. — Иләж қанша, бизің елге қамбар бас төре әұлады ауыспады.

— Наны бизден, дәстурханы өзгеден болатуғын күн қашан тауысылады, шайқымыз? Китаптан қарамадыңыз ба?

— Құдай бирлик үлестиргенде, бизің халыққа ауыстырмаған. Бирликсиз елдің бар дәстурханы да пырым-пырым, дәстурхансыз ел — бахытсыз ел.

— Ұәдеге опа, шайық! — деген бұйрық еситилди қоңыратлылардан.

Шайық үндемеді. Пүткіл қарақалпақ елинің үлкен адамын бенде қылып, айдау ерки берилгенине марапатланған гилең жас жигитлер, атларының үстине қағылған шегедей тик, қууанышлы. Бир-бирине жымыңласады. Олардың басшысы Есенгелди хештеңеден бийғәрез, шайықтың оң қапталынан көз алмай, найзасын алдына өңгериуі менен қабағынан қар жаудырып алға баратыр. Қоңыраттың барлық атлылары алға, ябы ұрыуына шабыұылға алға баратыр.

* * *

Ғайып ханның үлкен мийрасхоры Убайдулла сұлтанның ақылы толысып, бираз нәрсе жөнінде ойланатуғын болып қалды. Ең баслысы, ол хан әкесінің көп бұйрықтарына жұртқа берген кеңеслеріне бәрха қанаатланбайды. Бірақ келген әп-әнедей бийлер, бақадырлар, ақыллы адамлар хеш қандай қарсылық көрсетпей, хәммесіне "мақұл, мақұл" деп, кете бергені үшін, ол өз ойына ісенбейді. "Бәлким хан ақыллы шығар" деп оған, қарсылық еткиси келген орынларда да, қарсыласпас еді. Қоңыратлылардың ябыларды шабыұға таярлаған нөкерлерін көріп, оларға пәзне басып қайтқан әкесіне жүрегінде наразылық оты пайда болып, түни менен ұйықламай шықты. Бұл ийт таластырыұ! Усыннан сол ұрыұлардың басшы бийлері, — өз-ара сырласса, пикир алысып түсинсе! Сонда бұл хан неше пұллық кисі болады?! Күйикбас бийдай. Тегараң самал менен тозаңғып кетеди, тамам! Бәлким, алжыған шығар. Өйдеўге, жаңа баслағаны ма? Есимди билгели солай. Басқаларды түсинбейді дейме екен? Қәйткен менен әке-әке. Айтыұ керек!"

Азанда күндегисинен ерте тұрып сәлемге кирди. Ғайып хан сексеуілдің шоғына маңлайын беріп, ғарбыз қарнын тыр-тыр қасып чай ишип атыр еді. Улының жаман хабар менен кирип киятырғанын түсиніп:

— Тоқта, — деди босағадан атлаған жерінде. — Көзлерің неге қызыл? Түс көрдің бе? Және қыз алғың келди ме? Тоқта, айт!

Убайдулла сұлтан албырап қалды.

— Аңға шығайық демекшимен.

— Отыр.

Олар сәскеге таман төртеу болып аңға атланды.

Жаңакенттен күн батардағы қамыслықтан шығып киятырған Дәулетбай бийге жолықты. Жигирмалаған атлысы менен бир жақтан шабысып киятыр. Жигитлерін нөкерлікке таярлап жүрсе керек деп шамалады Ғайып хан. Кеўліндегисін сорады да.

— Жақсы күннің жаманы да бар, ханымыз — деди Дәулетбай қысқа.

— Дурыс, Дәулетбай бий. Маңғытлардың сизлерге алакөз екенін айтпақшы едим. Абайлы болған жақсы. Жалайырлардың да қытайларды шайнамай жутыұ ойларында жоқ емес.

— Рәхмет, ханымыз. Бұрын да айтқансыз, — деди Дәулетбай бий.

Убайдулла сұлтан бұл еки адамның бири үстем хан, екіншиси оннан ғәрезли бий болған менен, ұнырап кетейін деп тұрған еки жар басындағы бир-бирине жетпес қол узатыұдың тәсилин салып тұрғанын түсинди.

Әсиресе ханның аяғы тирелген жардың қулауы аз қалып тұрғандай сезилді.

— Көке, кетейик, — деди шыдамай,

Баласының маңлайы тершип бір сұмлықты ұққанын Дәулетбай түсинді. Оған мысқыллы мыйық тартты:

— Султан, соқырды жетелеу — изгилердің адаспауына жақсы — деп қойды.

Хан еситпеди. Убайдулла султан Дәулетбай бийдің гәпине ашыұланыу орнына миннетдаршылық билдирді.

— Бизди иркпең, бий.

Дәулетбай бийлердің қарасы шөккеннен соң Убайдулла султан атының жылауын тартып әкесинен сорады.

— Көке, сиз кеше қоңыратларға айтқан гәпиңизди баяғыда ябыларға да айтқан едиңиз. Бүгін қытайларға да сол тәкилетте айттыңыз. Алжаспадыңыз ба?

Ғайып хан күлді. Гөне тамнан, гөне тамға атлаған байыұлының кұуанышлы дауысына салып, шыңғырлатып күлді. Күннің аязлығында умытып, тажылы тумағының астынан қолын суғып, шекесин қасып-қасып күлді.

— Көксең. Жүдә писпеген көк түйнексең, сен.

— Ябылар жәбир көрсе де сизге келеди, қоңыратлар жәбир көрсе де сизге еледі. Өрмекшинің ауына түскен шыбындай болып қалмасаңыз, көке.

— Не дейсең? Өрмекшинің ауы... Шыбын!.. Әй, нәлетий көргенсиз. Шешең жаман сениң. Тилиңди кесейин бе? Түс аттан, кеширим сора!

Убайдулла султан азғана өжетленип тұрды да, аттан түсти.

Бирақ кеширим сорауға тили гүрмелмеди. Өзине питкен минези бойынша муңайып тұрды.

— Болар, мин атыңа, — деди хан. — Түсинип қой. Ийт бағыу аңсат емес. Хәм тойдырыу керек, хәм таластырып шүйик қылып қойыу керек. Семиз ийт ийесин қабады,

— Ийтлерди пәс көкирек қылма дейтуғын едиңиз?

— Ол аңшы ийтлерге, өзимиздің ийтлерге тийисли. Билип қой, өмириңше билип қой, адам-әм ийт. Халыққа басшылық етиу — бир топар ийт баққаннан қыйын.

— Мен қетпекшимен.

— Қайда?

— Қоңыратларды қойдыраман. Ябыларға бараман.

— Ладан! — Хан түпинди, хыңқ—хыңқ мурнын сиңбирди.

Жас жигиттің кеўлине кирип қалған ойы еркіне қоймады, өжетленген үстине өжетленді, әке сөзі шыбын ызыңлағаны шелли сезилмеді. Атының басын изге бурды. Ғайып хан оның артқа айналғанын керсе де, кетеди деп исенбай алға жүре берди. Убайдулла сұлтан әуелинде адым-адым жүріп, атасынан қашықлаған сайын қақыйқатлықтың мәргиясы өзине тарта берди, тарта берди. Бирден атын қамшылап-қамшылап жиберди. Қамшы тийдирмейтуғын бедеу арғымақ кийиктей атлығып, көзден ғайып болып бәдәр кетти. Ғайып хан қасындағы еки құсшы — шабарманы менен сол тұрған жеринен я алға, я кейин кетерин билмей аты уймаға батқандай тұрды да қалды.

* * *

Дауыл кем-кем пәсейди, аспанды булт қаплады. Базда-базда булт тарқап кетип қуяш жылтылдады және қәдимги қәлпине кирип, қуяш биротала булт астына сиңди, демнің арасында әлем гүңгиртленип, епелеклеп қар жаўды, бул өзгерислердің хеш бири қоңырат атлыларының кейпине тәсир етпеди, жүрис даўам етти.

Мурат шайық тым-тырыс. Мойын омыртқасы үзилип кеткендей басын төмен алып баратыр. Көз астынан Есенгелдиге бир нәрсе демекши болады және өзинен-өзи ай берип сөйлемейди.

— Жаў!!!

Гүллән атлардың құйрықларынан тең тартып қалғандай, хәммеси гилт тоқтады. Бул жаман хабарға Мурат шайық та бас көтерди. Қолын маңлайына тутты.

— Таў! — деди.

Еки сөз де бир қыйлы еситилди. Қақыйқатында көз ушында жылысып киятырған бир үзик таў көринди. Барлығы қарасты Қабирлериниң басына гилең сырық шаншылған үлкен әўлийешилик. толайымы менен жылысып киятырған секилли. Шайық шыдамады.

— Жаў, әзийзлерим, жаў! — деп даўыслады.

Илгери-кейин баратырған жүзлеген атлы бир жерге топланды.

— Әзийз жигитлер, — деп шайық пәтленди. — Жаў келгенде өкпегийне айтылмайды. Жигерлениңлер. Сүйиндик бий, Байқошқар бий, Қара бағадыр, Айтуўған жасаўыл... — шайық хәмме басшыларының атын атап шықты. — Киятырғанлар отаўдың жаўы. Сәл сабырлылық етип шегинип турыңлар.

— Көпшилик ғой!

— Усындай-әм жаў бола ма екен?

— Әй, алла, өзиң яр бол!

— Бир өзим оны менен беллесемен.

— Азаматларым! — деди Сүйиндик бий. Оның қатал дауысына атлар ийирилди, өзи, әдетінше, ердің үстінде тикейди. — Аңқылдадық, ғапылда қалдық. Енди пүткил отау намысын қорғау пайымызға тийип тұр. Не дейсизлер?!

Мұрат шайық бұндай бет бурыспаны болады деп ойламаған еді. Қууаныштан қанасына сыймай кетсе де, оларды бөлмеді. Үмидіуар мойын созды.

— Баслаңыз, елди басқылатпаймыз!

— Дастықсыз өлген жигит көмилмесин!

— Әзийлерим, тез қыймылдайтуғын дем келди. Есенгелди балам, топарыңыз бенен изге шабыңлар. Елге, дұйым елге хабар етиңдер. Көкирегінде жаны бар бенде ұтанын қорғауға шықсын. Маман келгенше жауды иркейік. Жау хәзир пышық көрінген менен тышқан. Солай де, елге! Шап мәрт балам, шап! Гийнеңди ұмыт, ақыллы балам, шап!

Мұрат шайықтың шыдамай бийликти қолға алып кеткеніне хеш ким ой жиберіп, табан тиреспеді.

— Шап балам, шап, — деди Сүйиндик бий.

— Қәне, жигитлерім, айдаңлар, аталар сөзі сынбасын! — деп. Есенгелди өз тобы менен көпшиликтен бөлініп патыр-патыр шауып кетті. Оның жеделлиги мұрат шайыққа унады.

— Жау көрсең аяма, кимди жау десең гелле қылып өт! — деп изинен бақырды.

— Улым, мен де жауға кеттім. Ырза бол! Нәсиятымды тыңла. Өрге шапсаң, абайлап шап! — деп дауыслады әкеси Байқошқарбай бий.

— Әй, Байқошқар бий, нәмәртлик етпе, ұлың ақыллы, өзи түсинеді, — деп, шайық оны қайтарды, бірақ Есенгелдилер алыслап кеткен еді.

— Әзийз жигитлер, ели-халқына пайдасыз азамат — үстине ел қонбаған шөл менен тең. Ұақыт келді. Пәриұардигар яр болсын! Ел ұшын тыйықтан өліу — бейиший болыу, әзийзлерім. Қәне, айдаңлар, жаудың алдын кеселеймиз.

Тайын найза-жарақты атлылардың қарсылығын күтпеген жау топары тоқтады. Тумағы ылашықтай ири бир атлы алға шығып дауыслады:

— Әй, сизлер кимлерсиз?

— Ел ийелеримиз, — деди шайық.

Жау атлысының басшысы қапталындағы атлыға:

— Анаўсын ноқталашы! — дегени мәттал, ұзын саплы найза шайықтың үстинен зуўлап өтип, ҳеш кимге зыян келтирмей жерге қадалды.

Әзийзлерим, тәкирарлаңлар: бизге ҳеш кимнің ноқтасы сыймайды. Ноқталатпаймыз!

— Ноқталатпаймыз!

— Ноқталатпаймыз!

— Өлемиз, ноқталатпаймыз!

— Өз жеримиз ушын өлемиз!

Соның арасында Убайдулла султанның даўысы еситилди.

— Сүйиндик бий, Байқошқар бий, ябыларға сапарды тоқтатыңыз! Тоқтатыңыз!

— Тыңламаң, әзийзлерим! — деди шайық оның не айтажақлығын түсинбей.

Шыдамы ада болған жаў атлылары қой көрген падалы қасқырдай гүў алға басты. Хәмме арпалысып кетти.

Ненин не екенин уғалмай қалған Убайдулла султан шайықты көрип, алдын кеселеди:

— Шайық ата, қоңыратларда жазық жоқ!

— Қойсаңа, әзийзим. Жаўға шап! Соң сөйлесемиз!

Убайдулла султан қоңырат атлыларының ҳәрекетин көрип соларға қосылды. Жаўға қарсы ат айдады, бирақ, арадан көп ўақыт өтпей-ақ, оның еки аяғы зәңгиден шықпай, басы атының артқы аяқлары арасында баратырғаны көринди. Қула далаға бет алып қашқан бийик арғымақты қолдан шығарып алмаў ушын ба, қурық услаған үш жаў атлысы изинде қыйқыўлап қуйынлатып баратыр.

Басқалардың оның менен иси болмады. Мурат шайықтың журтқа руўх, күш бериўши даўысы еситиледи;

— Ҳаўлықпаңлар. әзийзлерим. Булардың бәри жаў емес екен. Бәри жаў емес! Табын жигитлерин таныңлар!. Қашқаны көзабасы... Керейлерге найза силтемеңлер!..

Кимди-ким аттан қулатып атыр, айырыў қыйын. Найзалар, қылышлар ғырш-ғырш ҳәрекетте. Қашқанның да, қуўғанның да аўзында бир қыйлы сөз бар "алла, алла!" Ат туяқлары менен аспанға атылған қар аралас топырақ бөлеклери найза ушында, аттан қулағанлардың бөриклери менен қосыла, томп-томп түсип атыр.

Мурат шайықта да найза пайда болды. Ылаққа үйренген ақ бозы қара тер. Марапатын жеткерип шұй-шұйлейди. Қаймығып шауып, найза силтеп жүр.

Душпан көп. Бирақ арасында Мырзабек пенен Седет керейлердің нөкерлери буларға найза силтемей, өзлеринің топарында басқы туұдырғаны ушын, есапсыз нөкерге жүзлеген атлы кешке шекем төтепки берип, жаўды алға илгерилетпеди.

* * *

Бес атлыны баслап пүткил елге асығыс хабар етиўге шауып баратырған Есенгелди ат үстинде ентигип жолдасларынан сорады:

— Шайықтың даналығына исендиңиз бе?

— Исендик. Усы жаўды билип жүр екен.

— Ҳақыйқый көзи ашық!

— Тил тийгизиўге болмайды, — деди Есенгелди қоңыр алаяғының саўрысына қамшылағанды тоқтатпай. — Қалақ бас ханымыз көмпис екен. Оны Шайыхтың "қуўыршак хан" дегенин еситкенмен. Рас. Ол бизлерди алдады. Жаман алдады. Қорлады. Неге тосаңладыңыз? Айдаңлар!

— Бизиң атласты өлтирмей тыным болмас сирә, — деди Алиф Қарабай Қара баҳадырдың улы Ғайып баҳадыр. Есенгелди ақылға ҳазир киргендей, атының жүўенин сәл тартып қарады.

— Ғайып, не дедиң?

— Ғайып ханды өлтириў керек!

— Анаў төбеде ийтлери менен уўдыр-шұдыр болып жүрген сол емес пе? — деди балалардың бири.

— Сол!

— Кеттик. Өлиремиз. Бул ушын Шайых бизте қөп алғыс береді. Қарайғой, өзлери үш атлы екен, сизлер жолдасларына бас салың. Мен ханға найза ураман. Аўа, аўа. Өзи мени найзашыл деп мақтады. Биротала мақтасын.

Оларда бундай күш, бундай жигер қайдан пайда болды, өзлеринің де ақылы жетпеди, ойланған да ҳеш қайсысы болмады. Урыўының алдына қойған мақсетлери шебекейнине айланғанын, елге ескертиўсиз жаў келгенин тек Ғайып ханнан деп түсинген балалар басқа сөздің басына барыспай, солай бұрылды. Баласы тыңламай кеткенине ишқыста болып тұрған хан, атлыларды қөрип, ҳаўлықты, бирақ Есенгелдилер екенін танып көкирегін басты. Алыстан бадабат салды.

— Қоңыраттың күшиклери, бул не жедел?

Есенгелди ұзақтан билдирмей шөкелеп киятырған ұзын, саплы найзасын жіберіп қалды. Найза ханның құлақ шеке өңешинен қадалып, аттан құлатты, айтар гәпи кегирдегине сыймай, қорр-қорр етип, сөз орнына бүрқ-бүрқ қан болып, ағып жатты. Усы мәхәлде қашыўға мейилленген жолдасларына ғайып бақадырлар қаршығадай топылып, аттан аўдарып үлгерди. Есенгелди елеге шекем ханның бет-әпшерин толық абайламайтуғын еди, өлим алдындағы ханның келте аяқ-қоллары селтең-селтең еткени болмаса ишин айранға толы бир меске мегзетти. Есенгелдиде бұрын пайда болмаған ызалы күш пайда болды. Ханның кегирдегин тесип өткен найзасын суўырып алып, қарнына урды. Тырнағына, айдарына шекем сумлық ойлап, өзгелерге қазып жүрген гөринө өзи жығылатуғынын ҳеш қашан есине келтирмеген ханның ғарбыз карны пыссыйып ағып, жатқан жеринде, аяқ-қолы төрт тәрепке созылыўы менен, ат басқан бақадай жарбыйды.

Тири қалмасын өлтириңлер!

Алды-арты ойланылмаған бұл буйрық хәмме жасты мәртлендирди; алдыларында құм толы қаптай сулап атырған өлилерди теўип көрди. Буннан соң олар көп иркилмеди, атларына асығыс минип, топарласыўы менен шабысып кетти. Олардан көп жерлерге шекем қалыспай, ат аяқлары арасында шаңқыласқан ханның аңшы ийтлери ұзақ шыдамай, ҳәр жер-хәр жерде шоңқыйысып отырып қала берди.

13.

Жаўға сырын алдырған елге құдай қырын қарады Ысқырған даўыл бетлетпейди, оның үстине тұрақсыз. Бир майданда батыстан арқаға, арқадан шығысқа, және бирден батысқа айланып кетеди. Әптала адамлар қаяғынан жаңа күтинип болса, даўыл және күтинбеген жағына өзгереді, құлласы пәтеңге келтирип, жақпас жағынан шығып тұрыпты. Мисли жаў. Жаўға болысқан қарлы боран қаяқтан ессе де, қалай есе де, аўыллар үстинен бир қыйлы жанғырықлар айдап тұрды:

— Инсанлар! Маман келеди... Орыс патшасынан жәрдем әкеледи... Шыдаңлар... Жаў пышық көринген менен, тышқан...

Бұл жаңғырықты өз аўылында өзінше жаңғыртпаған урыў қалмады. Дәўлетбай бий қытайлардың телпек кийгенин атқа миндирди, Юсип бай "табақлы" ның аўзына қасық апарғанын нөкерликке шығарды. Есим бий жалайыр урыўының еркек әўладын жаўға қарсы шығарды. Кенегеслердің Нуралы бийи аўылын айланып шаўып, "ха-ха!" деп даўырық салыў менен, топар-топар жигитлерди изине ертип, жаўға атланды. Ябылардың

таярлықлы Избасар бақадыры жақында тарқатқан нөкерлерин бир ақшамда жыйнап алды.

Пүткил ел дауырық тапты. Аўыллардан аўылларға, үйлерден үйлерге, адамлардан адамларға өткен ұллы үмит жаңғырығы ма, ямаса, бөри келгенде өз-өзинен биригип кететуғын ийтлердің қәсийети урыўларға да тән болғаны ушын ба, кеше ғана бирин-бири көре алмай, бирин-бири шайнап таслағысы келип жүрген адамлар қәпелимде-ақ ала көзлигин қойып, жаўға қарсы көкирек керип шықты. Жаў қысымы алдында, құдай қысымы — ұллы нөсердің бир тамшысы құрлым болмай қалды. Хәмме ел козғалаң тапты. Ким бел, ким балта менен, ким жаба, ким шоқмар, таяқ пенен жалпыламай жаўға шықты. Душпан көплигин, таярлықлы жарақлылығын қылды, төтепки беріў қыйынласты. Енди боран жерден шаңғыт емес, қан суўырды, аўыллардан аўылларға жаңғырық емес, түтин айдады, топар-топар мал, сыңсыған ҳаял, бала-шаға айдады.

Жаў-жарағы кемис халық усылай басқы таўып, ыдыраўға қарады. Бирақ нөкерликке ҳәзирленген атлылар изге қайтпады. Бирин-бири йошландырып, бирин-бири көтермелеп, урысты даўам етти... Үйлер өртелди, қыслаўлар лаўлады, бир-бирине уласып кеткен жалынлар қыстың айсыз ұзақ түнлеринде алыс мәнзиллерге жақты берип турды, топалаң урыстың күндиз де, түнде де саўасы болмады. Бундай жаўдан емес, бири екиншисинен-ақ қәўипленип дәнин, құрт-торағын жасырып үлгерген елдің ғарры-кемпирлери, ҳаял-балалары душпан атлары алдында айдалып, найзаларының ушларында сәлленлеп, шырқыраўға шыдасты, лекин, аўзы бослық қылғанлары болмады. Басқыншылық даўам ете берди.

Тоз-тозы шыққан аўыллар, ызық-ызық адамлар, тислескен, айқасқан, құшақласып тирескен атлылар топарын қақ айырып Мурат шайық шаўып жүрипти. Мелле шапанының шалғайы артында жалпылдап, басына ораған сәллесиниң бир ушы ат қуйрығындай желкилдеп, тынымсыз ат қамшылаўда, тынымсыз бақырыўда;

— Ұатанласларым, болдырмаңлар!... Жылаған бала даўысына құлақ салыңлар... Ол сорлы қарақалпақтың баласы, Хәр бир өксик ушын, хәр бир тамшы жас ушын душпанға найза ур, найза ур! Аттан аўдар... Қарап турма, тас ылақтыр!...

Ол ұслайынша қуйындай шаўып, жаў айдап баратырған маллардың алдынан шығады.

— Малларды найзалаңлар, жаўға бермеңлер!...

Шайық жүріп өткен жерде жәнжел кескинлесип, адамлар үйиркелесип қалады. Ол адамлардың бирлигине ырза, халқының азлығына пушайманы артып, өз шекесине өзи бир шаппат урып өтип кетеди.

Жаў атлыларының бир топарын қуўып киятырған Есенгелдилерди көріп: "ха қудай қуўат берсин, балаларым, басыңлар, аямаңлар!" деп, қапталдан косыла шаўып, жаў қуўып кетти. Жанып атырған гөне қыслаўға тирелип, жаў атлылары оттан атлап өтемиз десе керек, өзлерин отқа урды, алды гөне төле екен, үш атлы изли-изинен оммақазан атты.

— Ха, ха!...

Мурат шайықтың бул күлкиси жас жигитлердің йошланған үстине йошландырды. Есенгелди қайрылып келип;

— Ата, бир жаңалық айтайын, — деди.

— Айт, балам, қысқа айт!

— Қалақ бас ханды өлтирдим!

— Не дедиң?

— Ғайып ханды өлтирдим!

— Инанбайман!

— Ырас, ырас, шайық ата, — деп жолдаслары тастыйыкласты.

— Құртқан екенсең, балам. Хансыз ел, басы жоқ ел. Бул исимиз ким ушын? Бас ушын, бас ушын! Елдің басы ушын!

Қаны қызып жүрген шайық не дегенин билмей маңлайына урып кейинди:

— Әй, көргенсиздің әўлады, алдымда неге тұрсаң, жоғал, жоғал! Жаў жағадан алғанда, етектең алған ийт!

Шайықтан алғыс еситемен деп дәмеленип келген Есенгелдинің жүрегине шай тартқандай, үскини күйылып, жолдасларына "жүриң" деди,

Шайық жалғыз тұрып қалды.

Жерде жаралы жатырған Сүйиндик бийдің Есенгелдилерге бақырған ири даўысын еситти.

— Жигитлер, алға шабыңлар! Ел намысы жаў қолында тұрғанда қасымда тоқтамаңлар. Бир өзим ел емеспен, қолды суўытпаңлар, алға! Көп жәбир шеккен халқым ушын! Тыйық ушында жан бериў — бейиший ис. Тек ырза болыңлар! Шайықты көрсеңизлер айтыңлар, қәтелестим. Сизлерди мен қәтелестирдим, ел бирлигин бузбаңлар, шайық ырза болсын! Ырысқұл хан...

Шаршап тұрған шайық, суўға сүңгип шыққандай, саўрысынан тер тамшылаған атын қамшылап, даўыс тәрепке бурылды. Қоңыратлардың

Алиф Қарабай Қара бақадыр басқарған жигитлери шайықты абайламастан, алда баратырған жаў атлыларын күүа жөнелди.

Олардың ҳәзир ғана шоқланысып тұрған орнында қалған қадаўлы найза сабы көринди. Шайық жетип келди, найза ушында аяқ колы сәл-пәл қыбырлап кишкене Сүйиндик бий жатыр. Көзлери жумылған. Қайтып қыбырламады. Жаў әззилик етип, үшінши ирет найзасын суўырып ала алмаған ба ямаса кишкене бий бәрине шыдаған ба, еки жеринен — көкирегинен, бүйиринен қап-қара кан бурқылдап атыр.

— Мурат шайық, жигитлериңизге ескертиңиз, басқы таппасын, жаў күши кемейип киятыр, — деди бир таныс даўыс. Бул Айғара бийдің иниси Мырзабек бийдің даўысы еди. Оны көрип шайық жылап жибере жазлады.

— Алла зыят етсин, әзийзим, құдай күүат берсин!

Мырзабек алты-жети атлысы менен шабысып Қара бақадырлар менен найзаласып атырған жаў атлыларының еңсесинен барып найза урды. Бул көринис шайықты күүантып, Сүйиндик бийге қадаўлы найзаны пәт пенен суўырып ала сала, екинши тәрепке, Дәўлетбай бийдің жайдақ көк бозын күүып баратырған атлының изинен ат қойды.

Буд урыстағы хәммеге қанық бир нәрсе — жаўдың көп нөкерлери ушын жеңиў мәр емес, көп олжа түсириў мәр сыяқлы, Мырзабек бий айтқандай, жаў атлыларының сийрексип киятырғаны ырас қусаған. Пайына мал, дән, дәске тийгенлер суўыққа, елдің қарсылығына шыдамай зым-ғайып болып атырса керек.

Мурат шайыққа сол жаў атлысы хәммеден бетер бәледей көринип изинен қалмады. Ол бир бәдайбат биреў екен. Изинен күүғыншы қиятырғанынан бийхабар, бөктериўинде бир кийиз қолп-қолп етип, тұмағы жалпылдаўы менен алды-артына қарамай күүып баратыр. Жаў аты да, Дәўлетбай бийдің аты да болдырса керек, аралары жақын, жүдә мамырласып баратыр. Мурат шайық күүсырып келип, есик төрли аралықтан жаўға найза урды, найза гөзлеген жеринен дәл тийди, бәдайбат атлының әдеп тұмағы ушып, изинен бир қапталлап барып өзи жалп етти, найзаның сабының пашыр етип сынғаны еситилди. Дәўлетбай бийдің аты, болған хәддийсеге түсингендей, бирден артына қайрылып, киснеди, "әй, жаныўар, жаныўар деўи менен шайық атты жетелеп изге қайтты. Бир төбешиктің қәндегинде аўнап атырған Дәўлетбай бийди тапты. Көк жедкесин қылыш кесипти. Тислерин ғашырлатып, тұрыўға мейилленген менен басын көтере алмай, оммақазан атып жығылады. Сақалы, мурты алқараған, сары тоны қанға боялып тарғыл-тарғыл болыпты. Қолларын

жерге тиреп, сақалы көкирегине басылып атырған бий басы көтерілмесе де, жер астынан қарап шайықты таныды.

— Қелдің бе, шайығым. Жылама, хаққыма дуға қыл, шайығым. Ел бирлигин бузып жүрген қалақ бас ғайып хан екен. Жаңа-жана ақылым уғрасып киятыр еди. Түбине жете түсинбей айта алмадым, оннан сақ болыңдар. Бизің қытайлар қарақалпақ отауының айнымас бир қанаты. Тири болсаң әуладыма ұсыны жеткер, шайығым. Маманға да солай де...

Ең қәдірли заманласларының өлимин көриу шайыққа аңсат емес еди. Көкиреги бузылып, оған ғайып ханның өлтирилген хабарын айтып үлгермеди, дизерлеп, көкирегине ийегин тиреген бий қапталына сылқ етті.

Өлини жерлеуге, хәтте жүзин жасырыуға ўақыт жоқ еди, шайық алға қарай кетти.

* * *

Ел арасы еле ызық-ызық. "Апа", "аға"лаған, биреудің атын айтып шақырып жылаған, сыңсыған дауыстар құлақ жаңлатады, бул қайғылы хаўазларды маллардың мөңиресип, қой-жаллықтың маңырасып, жылқылардың кисинесип, түйелердің бозласып, үй-шүй болғаны басып, түсиниксиз айыр шаўқым дөретип тұрыпты. Оның үстине "хың-хың" ескен қарлы боран тоқтамады. Усылайынша, тирсеклери қанталап жуўырысқан балалар менен адым жерде оммақазан атып жығылған кемпир-ғаррылардың зарлы гүңирениўлери, Сырдәрьяның төменги жағалаўларында жер солқылдатса да, хеш жаққа еситилмеди. Ағашлар өскен жеринде құлады, мақлуқлар туўылған, жайылған жерлеринде бозлады...

Бозлаў тоқтамады. Жаў сийрексиген жерлерде арман-берман шапқан жеңилтек атлылардың хошамет хаўазлары еситиледи.

— Бәрекеллә, жәбир шеккен адамлар, шыдаңлар, Маман қайтты деген хабар бар, жаўдың күши суйылды!

Урыстың биринши ақшамынан баслап тыным таппаған ябы урыўының жигитлери Избасар баҳадырдың басшылығында жаў менен шайнасыўда, қатаң шайнасыўда. Қоңыраттың аўыллары үстинде болған қатаң урыста олардың талайы баўдай-баўдаи құлады, бирақ басқы таппады.

— Қоңырат баласынын көзлеринен шыққан жас — бизің жүрек қанымыздың тамшысы!

Бундай хақыйқат жүрек сөзлерин күтпеген қоңырат урыўының хәр бир адамы қарақалпақша сөйлеген атлы көрсе, тилегинде аллалады. Хәр

бирине узақ өмир, ғайрат тилеп шұұласты, әлле кимлердің атларын айтып ғарғады.

Урыс ябы урыўының үстине дөнди. Аўылдың арқасындағы таўдан құлап келген жаў ҳештеңени шыдатар емес, баспалатты. Қубладағы жалғыз түп еменнің түбинде де шоғыртпақланған атлылар көринди. Еки топарға бөлинип бир жағы қашып, екинши жағы қуўып урысып атыр. Избасар баҳадырлар, таўдан жумалаған тастай, қуйыла дөнген атлылар менен қызғын қылышласыўда, найзаласыўда еди. Жаўдың бир топар атлысы бирден кейин қашты. Олардың кейин бәскенин көрип, ҳәмме атлылар кейин шегинийге қарап еди, Избасар баҳадырдың өзи әўелги қашқан ала атлының изинен жетип найза менен құлатты.

Қаша баслаған қол Седет керейдің жигитлери еди. Олар басқаларға көз қылып, жорта қашып, Абылхайыр ханға садық гүллән әскерлерине басқы таптырмақшы еди. Қубладағы топардан шаўып киятырған Мурат шайық керейлердің жигитлерин танып, "Избасар, көзинди аш", — деп бақырды. Деген менен бул алжасық жақсы нәтийже бермеди. Избасар баҳадырдың, жазықсыз жорта қашып баратырған адамға найза урғанын узақтан серлеп тұрған керейдің атлылары қызып кетти. Гүўлеп келип Избасар баҳадырдың жән-жағынан найза урып, аспанға көтерди. Онлаған найзаның ушында аяқлары селкилдеген Избасар баҳадыр жан айбат пенен "жигитлер, жигитлер!" деп, даўыслады.

Урыс қайтадан қызды. Енди дос та, душпан да бийпарық болып кетти. Ким, кимди найзалап атырғанын және ҳеш ким аңғармады.

Тәреплер бир-бирин тыңламады, урды, қырды, аттан құлатты, мойнына шылбыр таслап сүйретти...

Жаў кем-кем баспалатты. Қарақалпақлар кейин серпилди. Қанға боялып атырған баҳадырды көрип Аманлық аттан түсти, шеттеги бир ылашыққа апарып жатқызды. Ылашық әптада ылашық еди. Есиги, түңлиги жоқ, тек илекерленип тұрған ғана бир ықтырма еди. Избасар баҳадыр тек ыңырысып: "кет, Аманлық, жаўға бар, ябының қылышын ислет. Оразан батырдың қылышы қарап тұрмасын, кет, кет" деп бұйырды. Аманлық шыдамады, жалғыз қалдырып кетиўге қыймады. Гөлегейлеп түр еди.

— Кет, Аманлық, мени сыйласаң кет! Оразан батырдың хүрейи ушын кет. Шайықтың айтқанын тыңлаңдар, өл десе, өлиң! Маман бийге айт, мен тек ябының ғана емес, пүткил қарақалпақтың адамы болып өлип баратырман.

Аманлық атына ғарғып минип, құбладағы жетим емен түбинде үйіркелесип, шүйіркелесип, бир-бирин жаздырмай тислесип атырғанларға шаўып кетти.

Әлле қайдан өзи қашып жүрген бир жаў нөкери Избасар бақадырдың даўысын танып, шаўып келип бир дойыр ұрғанда ылашықты құлатты.

Үстине жаў келгенин сезген бақадыр шығанақлап ең соңғы күшин душпанға қарсы жумсамақшы болып, ылашықтың бир бақанына асылып еди, қалы келмей сылқ етти. Жаў атлысы ғарқ-ғарқ күлди.

— Бақадыр, бул ылашық кимдики?

— Өзимиздики, — деди Избасар бақадыр, қалдан кетсе де, сыр алдырғысы келмей.

— Әй, бақадыр, сени танийман. Бир дойырға шыдамаған ылашықты үйим бар дедің бе?

— Күлме, қорлама! Жылаған гезде сениң де аўзың қыйсаяды! — деди бақадыр.

Ол ұсыны айтып үлгерди, болғаны, қалдан кетип көзлери тынды, не болғанын билмеди. Ким менен сөйлесип, кимге сыр айтып атырғанын аңғармады.

"Мен өлетуғынымды билгенде бул ылашыққа да мийнет зая етпес едим... жоқ, жоқ... бенделер, бул дүньяда ғалма-ғал, ұрыс-жәнжел керек емес! Бәри бир өлесең!... Бул дүнья ләззетсиз... Соның ұшын бир күн жаса, ләззет изле, ұрма, өлтирме, алма... берме... Сен бйреўди өлтирсең биреў сени... адалатсыз дүнья, бул дүнья..."

Оның даўысы ұсылайынша семди, жаў атлысы Избасар бақадырды бүйтип ақыл-хуўыштан айрылып, дизгинди қолдан береді деп ойламаған еди. Себеби, ұрыс басланғалы оның менен талай бетлесип, сынбағанын, рухы түспегенин, күшлилигин көрген еди. Сондай мықлы бақадырдың бул дүньядан кетип баратырғанда сандырағы оған бирден тәсир етти. Мойны салпаұысып, тұмағы.. көзине түсти. Ериксиз бақыра жөнелди:. Жоқ, жоқ, бенделер, бул дүньяда ғалма-ғал керек емес. Бул дүнья ләззетсиз. Бәри бир өлесең!... Сен биреўди өлтирсең, өзге сени өлтиреді..."

Ол ұсылайынша аўылдың шетине шығып баратырып, артына бурылып еди, алдына ҳаял өнгерип, құлдыратып шаўып киятырған атлыны көрди. Ҳаял даўысы сыңсып, жалыныўда.

— Ағажан, таслап кетиң, мен ҳаялман, мен сизге керексизбен, жуптымнан айырмаң...

Избасар бақадырдың гәпин тәкирарлап киятырған нөкер оның қазақ кызы екенін билип, жанланды, шапты, изине жетип, атлыны найза менен құлатты, қызды жерге түсирди.

— Не қылып жүрген жансаң?

Бул Ақбийдай еди. Сөйлемеди. Соның арасында әуелге атлының екінші жолдасы келип, мынау атлыны дойыр менен сулайтып, Ақбийдайды алдына өңгерип ала қашты. "Бәри бир өлесен. Сен мени өлтирсең, биреу сени... деди дойырдан өлимши болып құлаған жау нөкери хәм қазақ кызының зарлы әніне он еки мүшеси мәлхәм болып, жүрек-бауыры қан болып жатты:

"Қамшым сабы қарағай сынбас па еди,
Еркек болсам жауыма бармас па едим?
Қудай-ау, хаял қылып кем жараттың
Қол-қанат ел-журтыма болмас па едим..."

Ақбийдайдың дауысы кем-кем ұзақлап семди. Оның орнын екінші нашар дауысы алмастырды:

— Кише, хош, кише, ұай-ұай, жауызлар! Адамлар, кишемди әкетти, жәрдем етиңдер!...

Бул бақырып жылап киятырған Алмагүл еди. Жалаңаяқ. Үйилип қалған қар төбешигін, тасларды, тикенли шөпликлерди сезбей басып, еки жилигинен қан жосып, анасын қасқыр әкеткен қозыдай шыр-пыр. Желкесін жапқан калың қара шашлары жайылып, көзлерине көзилдирикленіп, хәр жерде бир сүрниге жығылып киятыр.

Қарға аўнап атырған нөкердің жүрегі алып ұшып "әх әделлатсыз дүнья!..." деди сарсылып. Сөйтти де, қар үргинине қарсы жууырып кишелеп зарқаққан қыздың алдынан шығыу ұшын өңменин көтерди, бірақ бойын тиклей адмай, жер тислене жығылды...

* * *

Есенгелдинің бир минези биреуден еситкен жақсы гәпин де, жаман гәпин де естен шығармай, аўлағында тәкирарлап, мәниси үстинде ұзақ бас қатырып ойланар еди. Бундай қылыұды әкеси үйреткен, тәрбияланыушыларына Мурат шайықтың өзи үйреткен.

— Өзиңе қаратылған гәп саған берілген зат. Услай бил. Сыйпап бил. Ишин ақтарып бил. Сырты пахта, иши от болмасын!

Усындай терең ақыл берген Мурат шайықтың "жоғал... Жаў жағадан алғанда етекке асылған ийт"... дегени ғайып ханды өлтиргени ушын жыллы сөз есitemен деп дәметип қелген. Есенгелдиниң етегине қоз салғаннан кейин болған жоқ. Тула бедени қызып айлананы от алып кеткендей сезилди. Оның кейпин түсинген жолдаслары Есенгелдиниң жүрегінде лаўлап баратырған отқа тамызық салып алмаў мақсетинде хеш гәп айтпады, қалай басласа солай ерди.

Есенгелдиниң иши күйип пысқыўы менен өз атасы Байкошқар бийди изледи. Бийшара атасы хәм нәсийятлап хәм ырзаласқандай гәп айтып қалған еди. Бул ғаўғалы қылыш сермеўлерде, найза урыўларда аман жүрсе жақсы, егер, бир бәле болып қалған болса, жаў емес, құдай, жағасынан алып, етегинен Мурат шайықтың асылғаны. Бул дүньяда жасаўдың кереги болған менен, мүмкиншилиги табылмай қалады.

Үш күн изледи. Өзин Мурат шайықтан аўлақ тутып изледи. Сөйтип жүрип, талай тислескен атлылардың айрылысыўына себепши болып, өз адамларын өлимнен қутқарды. Юсип байдың хәрекетлери унап қалды. Қыйқуўлаған даўысынан, атта отырысынан танымасаң, таныў қыйын. Жаў нөкерлериниң бирин жығып, кийимлерин кийип алыпты. Сол турысына жаў атлыларының арасына туппа-туўра кирип кетип, если биреўиниң мойнына құрық таслай сала, сүйрей жөнелди. Аты хәм жүйрик, хәм қайымшыл екен, изинен топарласқан жаў қуўып бир гөне төлеликке ямаса бийик ырашқа келген гезде бәрин алдап, бирден изге қаймығады, адам өйтип қайрыла алмас, жаў атлылары топары менен төлеге құлап, я ырашқа соқлығысып, бириниң үстине бири жығылып атырғаны. Есенгелдилер Юсип байдың хәрекетлерине қызығып, бир күн тамаша қылып, изинен жүрд.

— Я "табақлы"ның пири! — десе болғаны, көзден ғайып болып, және бир топар жаў атлысының алдын да зытып киятырғаны. Енди тутылды-аў десең, изиндегилердиң өзли-өзин дийдигеген жерине түйе басты қылып, жалғыз өзи маңлайының терин сыпырып шыға келеди.

— Аздың хийлеси ұсы, дейди күлип Есенгелдилерге.

Ол Есенгелдилерди йоштырды. Олар да сондай хәрекет етпекши болды, бирақ, келистире алмады. Өзлери шелли атлары тәсилпаз болыўы тийис екен, таярлықсыз ойынға араласып бир жигитинен айрылды. Алға кетти.

Олардың дыққатын аўдарған бир нәрсе, бир шоқ пияданың ийесиз үйлерге кирип, жеңил-желпи көрпе-төсеклерди қушақлап қашып баратырғаны болды.

— Қараңдар, елди туғыянсыз қалдыражак екен. Пиядалары келипти, — деди Есенгелди жолдасларына. Бирақ бул пиядалар онша көпшилик емес еди. Хәр қайсысына алтаў-жетіўи қараса да, күш бермейтуғынына исенген атлы жигитлер олардың үстине тәп қойды. Пиядалар қашып, коралардың, үйлердің қуўыс-қолтығына тығылысты. Өлген аттың тон етин бөлин арқалап баратырған үшеўи жасырына алмай қалды. Алиф Қарабай Қара баҳадырдың улы ғайып баҳадыр жетип:

— Таслаңлар! — деди.

Үш жигит аң-тан болып, қып-қызыл етлерди таслады.

— Хаў, сен Бекмурат жетимекписен?

Бекмурат үндемеді, Өз адамлары екени танып қораларға жасырынғанлар бир-биринин атын айтып, шақырысып шықты. Жаў қуўып, ийесиз қаран қалған аўылларда қалған тышқанлардай, керегинше асыр салып ойнап, қерегинше көрпе-төсек жамылып, қалған ақсақ-майып малларды сойып жеп жүрген бул уры пиядалар Кеўлимжайлар еди. Бетлерине қан жуўырып бәри шырайланып қалыпты. Шаққанласқан, тиришеленген.

— Булар жаў емес, Есенгелдилер ғой, — деди Кеўлимжай үрпейисип тұрған балаларға. — Жүриңлер. Бәлким булар бизлерден бир тоймақшы шығар. Қосқа жүриңлер, Есенгелди. Ет ийтырқын. Аўа, аўа. Инанбай тұрсызлар ма? Сасытып алмасақ келеси қысқа жетеді. Кемип атырмыз.

— Сизлер кимлерсиз? — деди Есенгелди қысқа.

— Танымайды, — деди Кеўлимжай басын шайқап күлип. — Семирип кетиппиз бе? Етиктен танымай тұрсыз ба? — деп ол шерим етикли аяғын көтерді. — Хәр қайсысымыздың еки-екиден етигимиз бар. Адам өлсе бизлердики.

— Қандай адам өлсе?

— Ким болғанда не? Адам жеркенбестей кийими болса бәри бир.

— Душпанлар ма?

Кеўлимжай қыялына келген шын ойын қыпсаламады.

— Бизлерге бәри бир.

— Ой, нәлетий, — деп Есенгелди Кеўлимжайдың үстине ат айдап, қамшы менен тилип-тилип жиберді. Балалар тым-тырақай қашты. Хәр қайсысы алға ат айдап, изине жеткенлериниң еңселерине шырп-шырп қамшы ұрды.

Артық—аспай гәп болмады.

— Булардың елге санлығы жоқ, — деди Есенгелди атлы жолдаслары қайтадан жәмленип жолға түскеннен кейин.

Жетимлер буннан өзге не қылсын? Ел жигитине саналмаса, хеш ким хал жағдайын сорама, кимди қорғайды? Қалай қорғайды? Не ушын қорғайды? деген сораулар хеш қайсысының басына келмеди.

— Гөрбар деген ұсылар шығар, — деп қойды Ғайып.

Олар ауыл арасында шабысып, атлылар көринбесе, қайрылмады. Себеби үйи өртенип, көшеде ақлықтары менен үйилип-төгилип қалған кемпир-ғаррыларды көриу қыйын. Қанша тас жүрек болса да өз адамлары, қайрылып бир нәрсе деу керек ямаса жүгин көтерисип бир жерден екінши жерге жылыстырыу керек.

Қоңыраттың бир топар атлылары кенегес ауылының үстинде жүргенде тап келген Есенгелди әкесин алыстан таныды. Мауыты шапаны аппақ қарға шағылысып, қоңыр қасқасының үстинде еңкейип, бир жау атлысы менен тақымласып баратыр екен. Ол ат қойды. Изинен жәрдемши киятырғанын сезип душпан атлысы Байқошқар бий менен асылысқан затын жиберип қалды. Бундай болатуғынын ойламаған Байқошқар бий пәт пенен түү сыртынан ушып кетти, қалпақтай ушып кетти. Қоңыр қасқа ылағып кашты. Есенгелдинің ат пенен де, жау менен де иси болмады. Әкесинің қасына барып, атынан ғарғып түсти. Байқошқар бийдің астына тап арнаулы төселгендей түркмени бир гилем жатыр. Көздің отын алады. Қан-қызыл гүлли ойдырма гилем. Есенгелди атасының бийкар. таласпағанына ырза болды, бетине үңилди. Әкесинің жағы тайып кетипти. Астыңғы жағы қулағының тұсында турыпты.

— Жәрдем! — деп дауыслады Есенгелди.

Үш-төрт атлы жетип келди. Айтұған жасауыл атынан ғарғып түсип, Байқошқар бийдің басын дизесине қойды. Еки колы менен бийдің жақларын қысын турып "төбесине үр" деди Есенгелдиге. Ол оңлап ура алмады. Айтұған жасауыл ашыұланды:

— Әй, нәрәнжан түүған мақлуқ! Қос қоллап, үр! Қолларың қамыстай болып ура алмасаң кет! Қәне, сен үр! — деп ат үстинде тұрған дуғажым жигитлердің бирине хәмир етти. Жандос байдың ұлы Султангелди аттан түсти, Айтұған жасауыл қалай үр десе, солайынша тикейип турып, төстин үстине койылған темирге балға уратуғындай гөзлеп, қос мушы менен Байқошқар бийдің шүй төбесине қойып салды.

Бийдің бир тислем нандай тили бир адым жерге торс етип, аузынан қан лоқ етти, бирақ жағы орнына түсти. Есенгелди әкесинің жағы орнына түскенине қуғанғанынан ба, я хуұшын алдырды ма, топыраққа былғанған қып-қызыл тилди қолына алды.

Байқошқар бийдің еки көзинен сүү, аўзынан қан лоқсып, сүүға мантиққан адамдай бир нәрселерди гүбирленди, гүбирленди, ақыры аяқ-қолын созып сап болды. Есенгелди шыдамай, биресе Айтуўған жасаўылға, биресе Султангелдиге қарады.

— Құда тәдйири, — деди Айтуўған жасаўыл шыны менен көзине жас алып. — Құдадан бийхұжим ис жоқ. Бийшараның саған айтажақ гәплери бар еди. Соны айталмағаны маған да әрман болып тұр.

— Не деп еди?! — деди ашыўлы Есенгелди.

— Бийшара көзи ашық екен. Усындай болатуғынын алдан билди. Пұрсат тапса, мени шақырып, "тири болсаң балама айт" деп нәсият берип еди.

— Жылайманланбай айтсаңа, жасаўыл!

— Бийшараның жаны жәннеттен болсын. Ақыллы еди. Ертеңгини. ойлайтуғын еди. Аты қоңыраттың белгили жоңқасы еди. Қараман ағаш еди. Құдай қайыстырды. Енди, Есенгелди балам, әкеңнің нәсиятына садық бол. Аты қоңыратқа садық бол.

Ортада созылып жатырған өлинің үрейи ушын хәммеси парасат сақлады, болмаса, бир Есенгелди емес, бәринің де иши писип, көп көпирип тұрған жасаўылды қағындырып жиберетуғын халда. Айтуўған жасаўыл гәптиң тоқ етерине келмей, Байқошқар бийди және тәриплеп кетти.

— Ҳақыйқат қоқырат еди. Садық еди. Сүйиндик бийдің өлгенин еситип, пүткил қоңыраттын дизгинин қолына алып еди. Жаўға пайын жибермес мәрт еди. Мынаў гилемди жаўдың қолында көрди де, қатты. Бундай хасыл затты көре тұра жаўға бериў адамгершилиқ емес деди. Ақыллы инсан еди. Қоңырат қарақалпақтың бас ұрыўы, хәммесине бас болыўы керек дейтуғын еди. Мурат шайықтың отаў жөниндеги гәпинен соң, қоңырат сол отаўдың хәм төри, хәм ергенегі дейтуғын еди.

Есенгелдинің көзлерине жас құйылды. Қанға боялып жатырған гилемнің бир шетин әкесинің жүзине қаўсырып жапты.

— Есенгелди шырағым, тыңла. Сениң ғайып ханды өлтиргениңди еситип, бармағын тиследі. Енди қайтып хәр кимнің паң-паңы менен өрге түпирмесин деди. Өрге түпирсе бетине қайтып түседі деди. Ел бузылды, елдің басы жоқ, қуты қашқан көлдің қутаны үш жыл бұрын ушады, көшейик деди. Ел қуты қашқан көл болды, елді баслап көшсин деди. Маманның келиўин күтпесин деди. Көшпесе, тұқымқұрт болады, ябылар тұқымқұрт қылады деди.

— Қаяққа көшемиз?

— Бий ақыллы дана еди. Қаяққа көшетуғынын да айтты. Өрге көшсе, және жунғар бар, ыққа көшсе, ябының Маманына үстемлик беретуғын орыс бар, арқаға көшсе, Абылқайыр және бар, құблаға көшсин деди. Хорезмнің шұқырына қарай жылыссын деди. Бұл ғауғаның изин күтпесин деди. Өзи баслап көшпекши еди, мине, бийшараның...

— Сиз қалай қарайсыз, жасауыл?

— Көшейик, Абылқайырдың қазақлары бәримизди тулып қылмастан бұрын көшейик.

— Көшейик, — деди Есенгелди.

Қара бағадырдың улы ғайыптан басқалардың бәри бир аўыздан "көшейик" бүгин көшейик" дести.

Буннан соң олар көп иркилмеді. Байкошқар бийди гилемге орап, жатқан жерине жерлеп, өли тутып қалатуғындай асығыс, атларына минди. Жән-жақта не болып атырғанына қарамай, дизилисип аўылына қайтты. Жол бойынша ушыраған адам болса, даўырық пенен өтип баратыр.

— Бұл мақаннан көшеміз, тириликте көшіңдер!

Олар бөлінген жалғыз ғана ғайып бағадыр бұл хабарды әкесине жеткерип ойласық қылыў ушын, дөңнің аржағында ыңқа-ыңқ қызып атырған саўаш майданына қарай кетти.

* * *

Суўық кем-кем хәўижге минген сайын Абылқайыр нөкерлериниң де шыдамы таўсылып, мал-дәскели болғанлары қайтыўды баслады.

Айғара бийден қатты тапсырма менен келген табын урыўының жигитлериниң пәти босамады. Келгендеги хәрекетинде. Хәзир олар мал айдап қайтқанлар менен өш. Алдыларынан шығып алып қалады. Шетке қарай биреўинен айдатып жибереди. Азғана бузған керейдің жигитлери болды. Избасар бағадырдың алжасығынан соң бираз ашыўланысқан менен, соң дүзлести. Қәдимгисинше дослық кеўиллери менен жүр. Бүгин Мырзабек бий менен Седет керей ушырасты. Абылқайырдың басқа нөкерлерине билдирмей бир пикирде келген еки урыўдың әскер басылары ат үсти сәлемлесип, тиллести.

— Мырзабек, жигитлериңнен шетнегенлери болды ма?

— Бар. Туўысқан қарақалпақ жери, ели ушын онбес лашын ушпай қалды.

— Бизден жигирмасы қазаланды.

Усы сораў-жуўаптан кейин екеўи де ишинен дем алып, азғана үнсиз қалды.

— Ҳеш гәп, Седет. Енди бул бийшаралардың малларына тийилмесе жақсы.

— Бир топарынын, "көшемиз"... "көшейик" деп шаўқымласып баратырғанын еситтим.

Не қылсын бийшаралар. Қыйын, қыйын. Абылқайыр хан қырын қараса, биз де көшемиз.

— Анаў мал айдағанлар кимлер? — деп Сәдет керей қырық елли бас малды айдап баратырған атлыларға қамшы шошайтты. Түнде қар жаўып, қуяш азаннан берли шағырайып тұрғанлықтан, алысларға көз жиберийге қыйын. Мырзабек маңлайына қолын тутты.

— Жигитлер, сизлер де қараңлар, кимлер? Әқ, жигитлер, бизиң Айғара бийдің гәпи бар. Жарлының кийимин жыртыў — урғаннан жаман. Усы жағына итияж болыў керек. Бул аўыллар хәлсиз, жарлы болып қалды. Таныдыңыз ба, кимлер? Жағалбайлының атлылары усаған. Айдаңлар!

Шоғын бузбай мал айдап баратырғанлардың изинен жетти — Қайтыңлар, қайтарыңлар малды!

Мырзабектиң ашыўлы бұйрығы мал айдап баратырғанларды тұрған-тұрған жеринде ирикти.

— Бөлисемиз, — деди қуўғыншылардың бири.

Седет керейди таныйтуғын бирейи қасындағы жолдасына бир нәрсе сыбырлап еди, жолдасларына қарамай екеўи теңнен ҳайт қойды. Олардың изин ала басқалары да өрмекшиниң аўындай үзик-үзик болып тым-тырақай қашты.

— Қорқақлар! — деп Мырзабек мырс етип күлди. Бәри күлисти. Мырзабектиң үш-төрт атлысы маллардың алдына шығып, қайтарып келди.

Бул Айтуўған жасаўылларға оң түсти. Олар алдындағы Мырзабеклерди жаў ма деп бир қырынлап тым-тырс баратыр еди. Мырзабек шақырды.

— Қайырлығыз, өз малларыңызды әкетиңиз!

— Табынның жигитлери ғой. Қудалар ғой, — деп сыбырлады Айтуўған жасаўыл. — Есенгелди, және буннан бетерине тап болармыз. Бул малларды мен айдап тұрайын. Қәлесек пай! берерсек, болмаса, бәри де сеники.

— Биз де бир пай, — деп қойды Султангелди.

— Айда, — деди Есеигелди қысқа. Айтуўған жасаўыл жас бийден бұйрық алыўы мәттал, паданы дүркиретиўи менен қублаға қарай айдап, жыңғыллыққа кирип кетти.

Есенгелдилер иркилип Мырзабеклерге алғыс, рахмет айтып, сол үскини қуйылған күйлеринде қайтты.

14.

Әллеким Мурат шайыққа Хелўеттен киши еки баласының жаў қолында қазаланғанын хабарлады.

— Ах! — деп бир гүрсинди шайық. Дизелери дирилдеп диңкеси құрыды.

Ишек қарны сылынғандай еки бүгиле шөгіп, үйине келди. Жаў атлылары үйди айланып шаўып ишине зыян тийгизе алмапты. Бирақ еки баласының мойнына шылбыр салып сүйретип, өлигин үйиниң қасына әкеліп таслап кетипти. Елтиси еки өлиниң басында жылап отыр. Шайықтың гөне атыздай кең маңлайы жыйрық-жыйрық болып тисленди.

— Үйден шықпағанда, бұл болмас еди, — деди елтиси.

Елтисине пәлен-төлен демеди. Үйине сүйенип, еки мүшын маңлайына тиреуи менен оқжай болып бүгилип отырды. Сәллеси, ери менен урысқан хаялдың орамалындай, жарты жағына аўып кеткен. Қыбырламайды. Дем алғаны билинбейди. Усы гезде есиктиң алдына бир атлы келип иркилди. Қыймылынан бийжағдай атлы. Ол шайықтың отырысын көріп, атынан түскен жерінде лал болып тұр. Аўзына сөз келмейди. Оны байқаса да, шайық бас көтермеді. Хәтте жаў келип усы отырғанда басын алып кетсе де, қайыл сыяқлы. Келген адам шыдамайды.

— Уллы шайқымыз, ұллы шайқымыз...

— Сөйлей бер, — деди шайық басын көтермей.

— Ел көшип атыр, шайқымыз. Қоңыратлардың көши жолға шықты.

Шайық бас көтермеді. Үнсиз. Жүрек баўыры езилип отырған адамға бұл хабар жүдә жеңіл нәрсе болып еситилди ме, ямаса хәммениң басына және түскен бұл саўдаға қайылшылық етти ме, үндемеді. Келген адам бир қәддинде, қазықтай қақайып, тұрды-тұрды. Шыдамады, тағы тәкирарлады.

— Шайқымыз, ел көшип атыр. Қоңыратлардың көши жолға шықты.

— Хелўет бар ма?

— Көрмедим, шайқымыз.

Шайық жүдә тереңнен бир гүрсинди. Қапталына қойылған қуманды көтерип муздай суў симирди. Күнниң суўықлығына қарамай, маңлайынан шып-шып тер сорғалап, тикейди.

— Әўеле бизиң бахты қара атты әкел! Хәй, кемпир, сен бұлардың бетин жап. Түргел. Ел менен толы хәсиретти өзиңе бөлип алып жылама. Жайғастыруға хәзирлене бер, — деп сүйретиле атына қарай жүрди. Хабаршының жәрдеми менен зорға-зорға ерге отырды хәм барлық

ашыўын ақ боз аттан алғысы келген сыяқлы, қалының жеткенинше қамшылады. Қамшы көтермес жаныўар баўырын көтерип бар күши менен алға желди.

Қоңырат урыўы көшипти. Ким ешекке, ким өгизге, ким сыйырға, ким баспаққа, ким өз еңсесине жүк артып, балаларын жетелегенлер ҳасаларын таянып, беллерине түйиншик түйген букир кемпирлер, ғаррылар жолға сыймай ентелесип баратыр. Барлық көзлерде жас, барлық жүзлерде қайғы. Хәмме муңлы ыңырысып баратыр. Олардың аўыр қайғылы муңына әтирап қосыла гүңиренгендей. Кар сұўырған самал гүү-гүү, тикейип турғанына қайылшығы жоқ шөплер морт-морт сынады. Алыстағы таў-тас гүңиренип қумлардың үсти ыңылдасты.

Бул қайғылы ҳәсирет даўысына бузаўларынан айрылған сыйырлардың мәңирегенлери, қозысынан айрылған қойлардың маңырағанлары, құлынын жойтқан бийелердің пысқыра кисинеп, ингенсиз боталардың бозлағанлары қосылып, жер көкти титирентип баратыр.

Шайықтың қыялына гүллән жаны бар мақлуқат жылаш тұрғандай, құдайдан бийхұжим қуяшты булт баспайтуғынына исенетуғын шайық "бүгинги булт астына кирген қуяш бул дүньяның ҳәсиретин көриўге намысланып тур" деп қыял етти. Көзлерине жас қуйылып, сол тұрған жеринде атының төрт аяғы жерге кирип кеткендей силейди. Жунғарлар шабыўылынан кейин елдің алды тап ұсылайынша посып, азалы сеске ұсылайынша мантиққан еди. Хәзирги аза үргининиң оннан бир епкин айырмасы жоқ. Қайта тереңирек, қайта аўыррақ. Шайық мантиқты. Тили сөйлеўден қалды.

Көштиң басына жетип иркилгеннен, изи тамам болғанша бир аўыз сөйлемей тұрған ийесин көтериўге бели шыдамай, ақ боз ат тентиреклеп барып, төрт аяғын баўырына тарттыда, бирден жатты.

— Көз жас аўыр, бийшара ақ боз ҳайўан болса да көтере алмады, — деди шайық гүбирленип. Шайықты шақырып келген атлы:

— Шайқымыз, инсапсызлық емес пе? — деди.

Ол не ҳаққында ямаса ким ҳаққында айтпақшы болды, шайықтың құлағына кирмеді. Төрт аяғы көлбеп жатырған ақбоздың қасында қарақшыдай қақайыўы менен тура берди. Азалы үн қосыққа айналды:

Бабам жигит болып, мамам қыз болған,
Түркстан топырағы бизден хош енди.
Инсанлардын жүрек баўрын қан қылған,
Бийреҳим түркстаным хош енди...

Әлемди титиреткен бұл зарлы қағаз кем-кем алыслап баратыр. Және ұсы тақылеттегі қайғылы қағаз еситилди. Шайық бұрылды. Сырдарьяны бойлап өрге көш тартқанлардың дизбеги баратыр. Қайда? Жұнғарларға ма? Қытайға ма, Бухараға ма, Ҳиндстан менен Афған еллерине ме?... Бир-бирине ұласқан аза толы бұл зарға шайық үн қоспақшы бола ма ямаса өз ишинен дуға оқып, қудаға налыс етип тұр ма, түсиниксиз, тек еринлери қыбырлайды, ғарры беттиң қалта-қалта жыйрықлары жыбырласады, нұрсыз көзлер астынан шық тамшысындай жалтыраған сұй сорғалап турыпты.

— Түсим болғай, түсим... — шайықтың еситилер-еситилмес бұл сандырағы жолдасының да халын кетирди. Оның аты да, өзи де жығылды. Шайық та шыдамады. Самал менен құлаған теректей ауыр тұрпаты менен ақ боз атының үстине гүрс етти.

Сол жатыстан ол таң саз берип, күн шығыс құлан ийек болып киятырғанда көзин ашты. Аты тикейип отлап жүр еди. Ол өткен ұақыяны көз алдына келтире алмады. Басы мең-зең. Түси екенине, оңы екенине түсинбей, кешеги сүриўдин жүрип кеткен изине барды. Қой баұызлап сүйреп кеткендей, қар үстине, излерге қан тамған, сорғалаған. Қан сүйреткисине ұзақ қараўға хәм олардың изинен жүриўге ғарры жүреги шыдамады, атына қарай жүрди.

Хелўет көринди. Ол атасын излеп келип, нәсиятлай алмай тұр еди. Шайықтың сақалы дирр-дирр етти, жыламсырады:

— Кетти, балам. Және посыў басланды. Ирикпедим. Иркиўге күшим жетпеди. Ертең не болатұғынын билмедим.

Есим бий пайда болды.

— Қартайдық, Есим бий, — деди ол димарсыз: — Алпыс мың шаңырақты жұнғарлардан аман алып шыққанда, бундай шаршамаған едим, қартайдық. Хал жоқ. Ел және посты. Қоңыратлар көшти. Енди кенегеслердин де биразы көшеди.

— Мен олардың алдынан шығып едим, тыңламады, шайқымыз, — деди Есим бий.

— Тыңламайды, — деди шайық ызалы. — Қалай тыңлатарсаң? Баспана қайда оларға? — деп Мурат шайық баладай еңиреп жиберди. Есим бий де жылады. Еки ғаррының бет жыйрықларын толтырып аққан жасты көрип Хелўет те жылады. Көз жасларға әлем теңселгендей, дүнья ғыр-гөбелек айланды. Әтирап қараңғыланғандай үшеуи де жол таппай отырып қалды.

Зар-гиряны шығып шырайы андыздай болған Алмагүл жетип келди:

— Аталар, әжағам еле жоқ. Излеп жүрмен. Кишемди жаў әкетти!..
Үсти-басы алба-далба. Көзлери қып қызыл. Бети ҳеш қашан
жұылмағандай: жүзин жұўған көз жасының үстине шаң басқан, батпақ.
Тек қара көзлери жылтылдайды, сөйлей алмай тығылып қалып маржан
тислери мәрўерттей жылтырайды. Жалаң аяқлары қар үстінде
қалшылдайды... — ...Аталар, кишемди жаў әкетти!..

— Кишемди жаў! — деп Мурат шайық табаны астынан жылан
шаққандай ұшып, түргелди. — Қашан әкетти?

— Үш күн болды, ата. Әжағамды табалмадым. Көп өликлер арасын
қыдырдым. Жоқ; жоқ! Кишем, кишем — анам, әжағам...

— Өзимиз таўамыз, кет үйиңе! — деп жекиринди Хелўет.

Қыз үйине қайтпады, қар үстінде қалшылдауы менен "кишем, әжағам,
кишем, әжағам"... деп, әлле қайларға шапқылап кетти.

Шайық ийнинен түсип кеткен мелле шапанын сәл көтерип жамылып
атланды.

Үшеуі де атланды.

Жөнекей еле урысып атырған бир шоқ нөкерлерге тап келди. Бул Алиф
Қарабай Қара баҳадырдың басшылығындағы қоңырат жигитлери еди.
Олар аўылларының көшкенинен бийхабар болса керек, ықлас пенен
найзаласып атыр.

— Әй, пәрўәрдигар, ерлериме медег бер! — деп даўыслап, Шайық өзін
топқа ұрды. Хелўет те, Есим бий де араласып кетти. Қасақана жаўдың үш
атлысы басым келип тұрған екен. Есаплағандай жекпе-жек найзаласыў
басланды, Шайықтың даўысын еситкен қоңыраттың жигитлері "алла,
алла? лап ғужырға минди. Ыңқа-ыңқ айқас, ғырша-ғырш найзаласыў бир
чайнек чай ишим даўам етти,

Душпан басқы таўып, кейин серпилип еди, қәпелимде Алиф Қарабай
баҳадырдың мойнына қурық түсти, бир дәпең атлының сүйреткисінде
кетип баратырып "Ырза болың... бизге дәрек қоңырат көшпейди, Маман
бийге мың сәлем..." деп-ақ үлгерди.

Хәмме оны қутқарыўға талпынып умтылғаннан пайда болмады. Жаңа
қуўсырған гезде жаў атлысы қурықтың бир ушын кести, аты наятый жўйрик
екен, қояндай секирип, демде көзден ғайып болды. Алиф Қарабай Қара
баҳадыр әлле қашан жан тәслим еткен екен...

Жерлеп үлгеремен дегенше арқа беттен онлаған атлы қуылып келип
қалды. Хәмме атларына жуўырды, жоқ, булар жаў емес, кенегестиң
жигитлери екен. Басында шаршаған Нуралы бий киятыр. Сүйреткиси бар.

Жетегіндегі аттың хәзир ғана Алиф Қарабай Қара бақадырды сүйретіп қашқан жаўдың аты екенін, сүйреткидегі өзі екенін таныды. Нуралы бийдің изіндегі жигитлердің санынан-ақ шығыны көп екенін түсінген шайық олардан "басқаларыңыз қайда?" деп сорамады.

— Нағыз жалатай жаўды тұтыпсыз, — деди әллекандай мәрт дауыс пенен.

Хәммесінде мәртлик сезімлер оянғандай болды. Жаслары және жаў көринерме дегендей, алыс-алысларға нәзер тасласты...

15.

Суўық күннен-күнге бетерлесті ме, пәсейді ме, хеш ким елестирмейтуғын болып кетті. Жаў менен арпалысқан ғалмағал күнде бола беретуғын ўақыядай, жұрт бұған да үйренисті. Елдің шеттен бузылып көше баслағаны ғана қалғанларға жаман тийіп, жаўға қарсылық етиўге қоллары суўыды. Буннан пайдаланған жаў нөкерлериниң алғанын алып, алмағанын далада қалдырып қайтты.

Ел үстинен аўыр мусаллат алып таслағандай жүреклер бираз жеңіл тарта баслады. Деген менен жаў шапқанның қәдимги изи ос-ойран болмаған нәрсе жоқ, жүрегі жараланып тилкимленбеген адам жоқ. "Ўай-ўай" үзілмеді. Урыста шала жарадар болғанлар үйінде тамақ жетіспей, жыллы баспана, жан сақлағандай ықтырма жетіспей, күн сайын өлип турды. Көз жаслар хәммени мантиқтырды, аўыллар хәрекетсиз қалды.

Соңғы найзаласыўда Мурат шайық бир жамбасынан жеңіл жарадар болған еди. Үйине келип, еки улын жерлегенше сыр бермей шыдады. Жаўдың серпилип, елдің тыншығанына көзі жеткенсоң, найза тийген жарасы козып, төсек тартты.

Жас жигитлердің көпшилиги қайда жүргени еле биймәлим. Олардың соңғы жаў атлыларын шегарадан арман қуўып кеткенинен бийхабар еди. Жас үлкенлер тынышсызланды. Олар келмесе, елдің құлағы тығылып, тили кесилгени, көзі таңылып, ел өли елге айналғаны. Өзлериниң заўқы-сапасы менен қайғыларды ұмыттыратуғын жаслар. Бирақ сырттан қарағанда, аўыллардың арасы онша хәрекетсиз емес сыяқлы. Шаўқымлар, қыйғырықлар, хәтте, күлкилер болып турады. Бұл хәрекетлер, түн ишинде шом жағып жибергендей, хәммениң дыққатын аўдарады, хәмме оларды жек көреді. Бұл шаўқымды дөретиўшилер Кеўлимжайлар еди.

Шыртылдақ жасы үлкенлердің бирейі барып олардың орынсыз күлкилерин тыйыў кереклигин ескертті.

— Кете бер, — деди Кеўлимжай келген адамға. — Бизлер жылаўға тойғанбыз. Қабағымыз қатып кеткен. Көз жас шықпайды.

Өжет, хеш кимнен сөзин алып қалмайтуғын басшысынан қорыққанлықтан ба, сөзине қалыс исенгенликтен бе, ямаса, хақыйқаттан да, жасынан көп жылап қабақлары қатып, тас баўыр болып кеткенликтен бе, барлық жетимлер оның сөзин сөз десип, өзлеринше ойын-заўығын тоқтатпады. Ел үстинен ушқан құслар ғана оларды көрип, әлле нәрселерге жық-жықласады. Ғарғалар ғарқылдасады. Түнге қарай қарақулақ, сағаллар аўылдың тап иргесинде улыйтуғын болып кетти. Ашық тесиктен урлап жыйнап, тамағы тойынып жүрген бийқайғы жетимлердің шаўқымына сол жабайы хайўанлардың түнги улыўлары қосылса, бир әжайып сес пайда етеди...

Жаўдың соңғы атлыларын қуўып кеткен жас жигитлердин топарында Аманлық та бар еди. Олар түнде қайтып киятырып, аўыл арасында ойын-заўық құрған күлкили, хеш қандай иркинишсиз күүанышқа толы күлкили, сеслерди еситип, хайран болып иркилди. Хәммеси аң-тан. Хеш қайсысының кеўлинде адасып киятырмыз деген ой жоқ еди.

— Басқа аўылға шығыппыз, — деди бири.

— Тыңлаң, тынлаң, — деди Аманлық. — Тоқта, тоқта. Жоқ жигитлер, адаспаппыз. Кеўлимжайдын даўысы.

— Өй деген ким?

Аманлықтын "жетимлер" деген сөзге тили бармады, олар хаққында жаман сөз айтыўға кеўли ерк бермеді.

— Барайық, — деди.

Жаслар, жаслар емес пе, түнги шаўқымлы ойынға қайрылды. Жетимлер хүркәс ойнап атыр екен. Бир үзик булттай үстилерине келип қалған атлыларды көрип, хәр ким тұрған-тұрған жеринде путанын түбине шөгип жасырынды.

— Жыйналыңлар, жаў емеспиз, — деп сүренледі Аманлық.

Кеўлимжай оның даўысынан танып: "түргелиңлер, қорықпаңлар, Аманлық келди" деди. Келте бақай жыңғыллықтың хәр түбинен екеў-үшеўден адам собырайды. Кеўлимжай алға шықты.

— Аманлық, сизлерди жаўмекен деп едик.

— Жаў болса қаша ма екен?

Бул сораўды берген Қара баҳадырдың улы Ғайып екенін аңғармай Кеўилимжай:

— Әлбетте қашады, — деди. — Ақыры олар бизлердің ылғый жетим екенимизди түнде биле ме? Билмейди. Қырып кетеди.

— Жуўындының ийелери, — деди Ғайып ашыўлы.

Бундай қорлықлы ғәпти есите-есите құлақлары гер болғанлықтан ба, хеш қайсысының кәрине де келмеди. Кеўлимжай баяғысынша:

— Аманлық, еситтиң бе, сүйгилигиңди жаў әкетти, — деди.

Қараңғыда Аманлықтың шырайы қалай өзгерип, жаралы жүрегине сексеўилдің қандай өшпес қозы түскени, басқаларға жумбақ болып қалды. Аманлық шыдамай Кеўлимжайдың үстине дөнип қамшысы менен бир тартты. Кеўлимжай кейин шегине пұталыққа кирип кетти. Жолдаслары олардың түрин жаман көрип тым-тырақай қашты. Суўға сүңгигендей бир демде қараңғыға сиңип-сиңип жоқ болды.

Шаршаған атлылар үйли-үйлерине тарқасты. Аманлық ылашығына жете алмады. Бұўынлары босасты. Димарсыз. Бул урысқа не ушын араласқаны, кимди қорғағаны, ким ушын адам өлтиргени иши-баўырын қамылтты. Көзлери жер көрмеди. Қара ғунанның жүўенин еркине жиберди. Неше күнлер тынымсыз сегбир тартқан жаныўар ийесиниң қандай халатта киятырғанынан бийхабар, өзи менен өзи болып, малақайдай дүмпешикке сүрниксе, оммақазан атып төңкерилип түсежақ болып киятыр.

Ылашықтың оң қапталында қақайған қазықтың қасына келип иркилди. Аманлық оны байламады, жабыўын жаппады, сүйретиле ишке кирди. Түнниң ярымы аўып, ай тўўған еди. Ошақтың қапталында еки бүкленген дастықтай шөкке түскен қарындасының жатысын таныды. Бийшара хештеңе жамылмапты. Жылап-жылап ұйықлап қалса керек. Аманлық ошақтағы шала жанып қалған томардың астындағы қозды әстен үплеп алыстырып, Алмагүлди оятты.

— Кишең қайда?

— Әжағаа?...

Алмагүл бирден Аманлыққа атылып мойнынан оралды. Оның даўысы түн тынышлығын бузған әжайып жаңғырық болып, алыс-қыйырлар "әжағаа!..." деп тәкирарлады.

Аманлық қарындасының қолларын мойнынан жаздырмастан ошаққа абынып отырған күйинде, азғана көз илиндирди. Таңның атыўы менен тикейди.

— Алмагүл, өзинди бекем тут, шырағым, мен кишеңди излеп кеттим.

Алмагүлдің күши тек еки көзине жетти, болғаны. Ол, аяқларын зорға көтерип басқан қара ғунан үстінде, аўылдан жекке шығып алыслап баратырған әжағасының изинен қарап, ылашыққа сүйелген өлидей қатып қалды.

* * *

Мұрат шайық бир хәптеден кейин өзине келди, Атланды. Қайғы-хәсиретке көмилген елин аралауға атланды. Өмирден гүдер үзип, бұл дүньяның тиришилигинен түңілгенлерге нәсиятының басы мыналар болды.

"Аш болсаң екинши анаңды ем. Екинши анаң мийнет..."

"...Адам дүньяға өлиў ушын пайда болады. Өлимди атлаў жоқ. Өлгенге ийман, тириге жүрим..."

"Ел намысы ушын тыйықтан өлиў о дүньядағы бахтың. Жаның ләззетте болады..."

"Тұўысқаның о дүньяда рәхәт көрсе, сен бул дүньядан рәхәт излеп бақ..."

Өлгеннің изинен өлмек болғанда бул дүньяда адам қалар ма еди. Көз алдыңда адам өлип, сениң ертең бе, арғы күни ме пайманаң толатуғынына көзиң жетсе де, жасағың келгенин коймайды екен... Бул дүньяға қәнәәт жоқ, тойыў ҳеш қашан мүмкин емес. Тириликке ұрынасаң, тириликке урыныўдың өзи өзине өлим излеў. Бирақ адам баласы ұсыны түсингенде сөйтер ме еди? Бир-бирин талап, бир-бирин қырар ма еди, күнде-күнде өлим барын билсе де, адам өз өлиминә ҳеш қашан инанбайды, инанған күни өлгениң. Сонлықтан да, ким бир күн, ким бир хәпте, ким оннан сәл көбирек хәсирет шегип, баўырын суўық жерге берген менен, көзлерине өлим көрингенде тикейеди. Басына таяқ тийген жыландай таўлана-таўлана өмир гүмирашылығын баслайды. Аман қалғанлар жыйналысып, қыйсайған шаңырақларды дүзетеди. Қәдимгисинше және түтин түтетеди.

Солай етип бул жақты дүньяның ғалмағалы және бурынғысынша шаўқым менен басланып кетти.

Мұрат шайық Алмагүлге берген үәдесин умытқан еди. Ылашығының қасынан өтип баратырып, баяғы Айғара бий берип жиберген отаўдың сүйеклери сол тұрысында күл болып атырғанын көрди. Неликтен де аяныш сезимлери оянды, сүренледи:

— Аманлық!

Иштен саза болмады. Екинши ирет сүренлегенде ғана басына гөне қылқа тон бүркенген Алмагүл шықты.

— Әжағам жоқ, ата. Кишемди излеп кетти.

— Кишемди?! Ҳа...

Қыздың сууықтан қып-қызыл болған жынғылдай жиликлери дирилдеп, атын кейин бұрып баратырған шайықтың изинен дауысы қалтырап жалбарынды.

— Ата, әжағамды әкеліп бериң, кишемди таптырып бериң... Берекет табың...

Мурат шайық үйинің қасында жигирмалаған қарамал менен алпыс-жетпіс қой үйіріп тұрған атлыларды көрді. Кийімлеринен таныды.

— Ассалаўма әлейкүм!

Атлылар шайықтың тәңір сәлемин әлик қабыл етти, Бири Айғара бийден, екіншиси Седет керейден келгенин айтып өзлерін таныстырды.

— Бизиң ел де Абылқайыр ханның ийин қақпайына ушырады, — деп Айғара бийдің жиберген атлысы жағдай айтты. — Аз да болса, көптей көресиз. Кеўилимиз дейсиз. Айғара бий солай деди.

— Солай, шайық, — деди Седет керейдің адамы. — Бизиң ел де қалжаўрап қалды. Жас бийимиз "мен қой жибердим деп отырған жоқпан, кеўлимди жиберіп отырман" деди, алыңыз.

Шайық өз есигіндеги хызметкерлерине тәртіп беріп, әкелінген малларды қораға қаматты, атлыларды жылаўлатып үйіне түсирді, хәр бирйне "әзийзим" деп, "құда-құда" деп, күтти. "Құда-құда" деген сөзди көп тәкирарлай бергени ушын ба, оларды жиберген соң қатты ойланды: "Құда, Айғара бий құда болмастан бұрын да ұсылай. Қыйын-қыстаўда қол-қабысын аямайды. Кешеги басқыншылықта оның жигитлери болмағанда, ел биротала жулған тауықтай болатуғын еди. Берекет тапсын!"

Ол Есим бийди шақырып алдырып, Аманлық қаққында, оның келиншеги қаққында сөз баслады. Маман бийдің ықласы кеткен жигитти елге қайтарыў, тек қара басын емес, жұптысы менен қайтарыў кереклиги жөнінде кеңести. Қәйткен менен де, Аманлық елдің жигити, оның үйи бузылса, жаңа тикленген бир үй және бузылғаны, өзи өлип кетсе, және бир қалпақты дауыл ушырғаны. Бұл әпиұайы қалпақ емес, ишінде Маман бий жақсы көрген бир жигиттің басы кетеди. Еки елди туўысқанластырып жүрген Айғара бийдің ықласы күйеди. Бұл жаман... Олар ұсылайынша пикир алысып, ұзақ отырды.

— Айғара бий бул сапары малды қызы ушын жиберіп отырса керек, — деди ақырында Есим бий — Өзи барған менен Абылқайыр хан қызын бердирмейди. Олай болмаған менен де жесир бизики.

— Бул бир нәзик ис болды,—деп гүрсинди шайық.

— Жаўға мал бериў, қыз бериў, бенде бериў бұрыннан бар. Күшлинің деми дигирман тартады. Жесир бериў — жигитке, басшыға өлим.

Есим бийдің сөзі шайыққа батты ма, жүдә салмақ пенен көтеретуғын үлкен басын бірден көтерип, бийге олайды. Оның менен недерин билмеди. Және төмен қарады.

— Жаўға кеткен жесир және биреўге ҳаял болатуғынына ҳәммениң көзі жетеди. Әкелген соң Аманлық "тифу" деп мәкириўге айландырмас па екен?

Хелўет тарханның бұл гуманы басқаларға устағанлы пикир болып көринди. Оған ырзашылық билдирген көзлер, жүзлер қадалды.

— Аманлықтың өзі излеп кеткен, балам, — деди Мурат шайық әллен ўақыттан соң. — Гәп жалғыз жесирде болып тұрған жоқ. Әзийз Айғара бийде. Айғара бийдің исенимин жоғалтсақ елшиликтен қаламыз, әзийзлерим.

Буннан соң гәптиң изи кесилип, бираз тынышылықтан кейин жалғасты.

— Аманлық түкирсе түкирсин, жесир қолға келсе, және бир ғәрипке беремиз, — деди шайық. — Ал, Абылқайыр хан бизге бергизе ме, мәселе сонда.

Хелўет сөйлеп: Маман бийлер кеткен сапары Қазан, Уфа тәрепке өтип кеткен Бухара саўдагерлериниң қайтатуғын ўақты болғанын айтып, солардың кәрўан басына жалынып көриўди кеңес етти.

— Аўа, шайқымыз, бир әкелсе, сол әкелип береді, — деп қуўатлады Есим бий — Абылқайыр хан орыс патшасының қарамағына өтпестен бурын Орта жүз бенен Уллы жүзди аўзына қаратыў ушын Бухара әмиринен жәрдемге бир тўйе зер алған деген гәп бар. Бир ийтаяқтан ас ишкен ийтлер ырылдасса да, алды менен тойыўды нийет етеди. Келисер.

Соның арасында сыртта жүрген ўй хызметкерлериниң бири ел шетине узын шубай кәрўан кирип киятырғанын хабарлады.

— Бийшара келинниң бизиң елден татар дузы көп екен, — деп шайық ушып түргелди. Ҳәммеси өрре-өрре тұрды.

Кәрўан басы ала-буўрыл сақаллы, дүңки маңлайындағы жал-жал қамыстай өсик қаслары, ири көзлерин суўы тартылған ҳаўыздай шүңгил көрсеткен, құс мұрынлы, тонның сыртынаи ала шапанын тасламайтуғын, басына сәллесин ўйип орап жүретуғын, бети сүйкимли адам еди. Кәрўан басы жоқары өтип баратырғанда тойдың үстине келип бажы пулынан қутылды. Алты айлықта, ҳәр бир адамы тўйе, ҳәр бир құс ўақты хошлық пенен шарқылдасып, пәл-пәллеп ушып-қонған елдің аралары қарабақанаға айланып, базы бир қыслаўлардың еле жанып болмай, пысқып атырғанына таңланып, бийбелги жаўға тап боламан ба, деген қорқынышта киятыр. Өткен сапары сәл епкинге қыймылдаған ҳәр бир

бүртик оларға қайырлы жол тилеген сияқты еди, ал, қазір сәл самалға төтепки бере алмай, ызылдасып ийилип, олардан қайыр сорап тұрғандай. Кәрұан басының жүрегі муздай сұй. Еки көзі дөгерегинде. Еки үш атлы менен жүдә салпауысып қарсы киятырған Мурат шайықты көріп иркилди.

Шайық, есик-төрли жерден сәлем берди хәм биринши болып аттан түсти.

Кәрұан басы түйесинен түсти.

Олар сәлемлесип, биразға шекем үндеспей, ойға шүмди, Соң шайық еле Маман бийдің келмей атырғанын айтты, "ол қаққында хабар-атар билмейсиз бе?" — деп сорады. Кәрұан басы шүңирек көзлерин жүнлес бармақлары менен ұқалап, ел басына түскен қайғыға кеуил айтты. Шайықты бир нәрсе сорап тұр ма деген қыял менен, отыз аршын шыт беріуге үде етип, басқыдан изги екинши түйени жетелеген кәрұанға:

— Ташмат, түйенди шөгир, — деп буйырды.

Кәрұан басының бул адамгершилиқ рехимине шайық "алла зыят етсин әзийзим" ди қардай боратып, соңынан жүдә ақырынлық пенен гәп баслап, Абылқайыр ханның қолына түскен бир жесирин қайтып әкелип беріуге жәрдем сорауға келгенин билдирди. Гәп арасында Абылқайыр хан менен Бухара әмириниң ортасында бұрыннан жақсы қарым-қатнас бар екенінде есине салып қойды.

Кәрұан басы сақалын сыйпап, азғана ойланды да:

— Сол зер берилгенде мен бар едим, — деди.

— Жол ийеси, бизиң сол келинимизди елге құйыстырсаңыз, құдаға мың қәтли шүкирлик етип, қаққыңызға дуға қыламыз, — деди шайық қол қауысырып. — Бизиң Маманымыз жақын арада келип қалар. Орыс патшасынан нөкер әкелсе арымызды жиберип отыра бермеспиз. Күшейсек, әззилигимизде қол созғанларды ұмытпаймыз.

— Бизиң сауғамыз не болар екен?

Шайық кәрұан басының бир нәрсе сорамай қоймайтуғынына түсинер еди.

— Жесиримизди қолға әкелип, дүшпанның үстине шығарсаңыз, ер мойнын да қыл арқан ширимесине исениңиз, әзийзим, — деди.

— Исенемиз. Бир басқа бир бас, — деп кәрұан басы түйелерин ауылға шөктирип, кәрұанларына дем ала беріуді тапсырды да, қасына үш жигитин ертип Абылқайыр ханға кетти.

Аманлық түүры қайын атасына барып болған аўхалды билдириўге уялды. Ер жигит қайтадан қайын жұртқа қол жайып жылап барса, не болғаны. Араға суўықлық түсип, әкеси қызын қайтып алдырса екен, онда кеширим сораса ҳеш гәп. Қызыңызды жаў әкетти, қайтадан әкелип бериң деўге қалай бети шыдайды?

Ол Айғара бийдің аўылы түүе Седет керейдің аўылына жақынламай өтип кетиўге қарар етти. Сол аўыллардың ҳеш адамына көринбей Абылқайыр хан аўылына өтиў ушын күтә айналыштан айналыў керек еди, қайыл болды. Көп күнлик ұрыста тыным таппай азған қара ғунанды ҳәр жерде тойдырып, қар астында селеўи бар отлақлы далаңлықлар менен жолға түсти...

Бул әтирапта қыста бүрқасынлаған үргинли күнлер көп болады. Сондай жағдайда адасыў қәўпи бар. Адассаң болғаны, өмир менен қошласасаң. Оннан да бир ағаштың астына кирип ямаса жақынырақ жерден үңгир таўып алып паналаў жақсы. Егер, үңгирге отын алып кириўге үлгерсең, жан-жағыңды қар басып кетсе де, тоңбайсаң, керисинше, ық болады, жағып отырып, үргин тынғаннан кейин жолыңды даўам етиўге болады. Аманлық өзиниң көп жүретуғынын билгенликтен, жолда отқа жылыныў ушын итияждан қойнына еки шақмақ тас салды.

Әўелинде арқаға жүрди, соң күн батарға айналды. Себеби жол бойлап Табын, Керей урыўлары енлеп жатыр, күн шығысынан айланып өтиў ушын көп күн жүриў керек. Қыста шарўалар жүдә кең даланы енлеп қонысласады ҳәм падалардың жайылыў ушын күн шўақлы тоғайлар, төбешик-төбешик қумлар, таў өркешлери, бар.

Күн батыста, ат арқасындай көринген, пәскелтек бир таў жатыр. Оннан арқа жағы ушы-қыйырсыз дала. Даладан арман бир неше күн жол жүргеннен кейин ғана таў сағымлары көринеди.

Аманлық не ушын кетип баратырғанын жұрттан жасырыў ушын, аўылласларының да көзине түспеўди мақсет етти. "Биреў болмаса биреў, жұрт өлисине шыдағанда, сен, қатын табылмайтуғындай, жаў әкеткен жесирдің изинен жылап излеп баратырсаң ба" деп, иреў берип жүреме деген ойға келди. Бундай гәплер ирке алмайтуғынына өз кеўли мустакам, деген менен "Ақбийдай, Ақбийдайым" деп соққан таза жүрегине ҳеш кимниң гирбиң салмаўын тилейди.

Қоңырат аўылларының гөне қыслаўының арқа тәрөпин жағалап, жолсыз, қалың жыңғыллықлар, шеңгелликлер арасы менен жемтик излеген қасқыр киби жекке кетип баратыр. Жүриси бир бап. Қамшы

сүймесе қара ғунан ийесинің аяқлары темир зәңгини сәл сыңғырлатса, болғаны алға асығады жәниұар.

Аманлық асықпады. Қолайлы ық гезлессе, атына дем берип, өзи от жағып отырады. Нан қыздырып жейди. Және жолға түседі. Оразан батыр берген жаў-жарақ ийнинде. Базда қоян куўады. Жетип ала қойса атына және дем береді, және от жағып қоян етин ислейди. Кешке қараса, ертелеў иркилип, атына от жыйнайды, жыңғыллар сындырып ықтырма соғады да, отты гүрлетип жағып қоз етип, үстин көрпешелеп көмеді де, жыллы жерге баўырын берип көзгир алады.

Көз ушында сағымланған атарқа таўға жақынлап, кенарында ушып жүрген қара құсқа көзі түсті. Қара құс бийкарға ушпайды. Жемтикти айланып жүр. Бәлким, кийик шығар. Құстан бұрын алып жол азық қылыў керек... Қара құс пәл-пәллеп барып, бийик, жалғыз тораңғылға қарай сарықты да, қона алмады ма, ямаса аңға күши жетпеди ме, қайтадан диң аспанға көтерілип, тораңғылдың үстин айналады. Ол, қара құс өзін тикке ура алмайтуғын жерде, жасырынып жатырған аң барына исенди. Бұндай аңларға жақын барып найза менен шаншып алыў аңсат. Құстың өткир пәнжесинен қорыққан аңның еки көзі аспанда — құста болады, артынан барған жанды сезбейди. Аманлық қара құстың сарқып көтерілген таманына бұрылды. Жақынлап сығалады. Хештеңе көринбейди. Бәрха ийегин көтерип, алдына қарап киятыр. Атының туяғы бир шөпти "шұрт" еткизип сындырғанына қайылшылығы жоқ. Атын жүдә әстен-әстен айдады.

Бир қара көринди. Басы шөпке кирип кеткен сияклы. Аманлықта "өликпе?" деген ой пайда бола қалды. Иркилди. Нениң өлиги? Сақлық етип найзасын ұрыўға қолайласты, егер, шапшыса, шабыў ушын қылышын таярлады. Жоқ, селт етпейди. Кем-кем жақынлады. Адамның аяқларына усаған. "О, бир жолаўшы суўыққа тоңып өлген екен, неде болса топыраққа араластырайын" деп, аттан түсті. Қасына келди. Дүстөменине жатыр. Желкесине қол тийгизип көрди, жан бары-жоғы гүман. Ағаштай. Еплеп бетин жоқары қаратты, қаратты да, сәррийип қатып қалды. Бетин қап-қара жүн басқан бирей. Қулақлары мүштай исик. Мурнының үсти қыршылған, еки бетинен аққан қан қызыл жиптей болып қатқан. Маңлайлары шеңгел менен тырналғандай. Көзлери жумық. Кирпиклери, қаслары қар, аўзын басқан мұртлары қар. Тек мурнының тесиклери еле пителмепти.

Аманлық ақыл-хуўшсыз. Өлик тақ емес, жупласқандай, қыймыл, жоқ. Арадан қанша ўақыт өткени биймәлим, Аманлықтың тили гүрмелди:

— Маман!...

Усылай деди де, ол ағаш денениң басын сылқ еттирип жерге таслады. Мурнына қулағын басты. Епкин бар. "Я алла!". Дәрриў отыра сала Маманның бетине қар сүйкеп ыса баслады. Денесин де ысты. Сөйтип жүрип от жақты. Қозын көрпешелеп көмип, Маманды сүйреп әкелип үстине жатқарды. Сөйтти де, денесин қар менен ыса берди, қара суў болып терледі, тынбады, ыса берди...

Атқа мингизип әкетиў де мүмкин емес, ушы-қыйры жоқ кең даланың көз житирим бир жағында ел көринсе, сирә. Қалай болмасын, оны келе қылыўы керек. Ыса берди, ыса берди. Кешке таман Маманға жан енди, аяқ-қолы босасып, баўырына тартты, аўқат жемегени ушын ба, шөллеген бе, Маманның еринлери түрилип, исип кеткен. Аманлық қар асап, аўзында ысытып, оның еринлерине жақты. Маманның езиўлери хәрекетке келе баслады. Алып шыққан нанынан шайнап аўзына салды. Бирақ еле алып кетиўге мүмкиншилиқ жоқ. Ол айланадан тез-тез отын жыйнап келип, отты өширмеді.

Қолынан келгениниң бәрін ислеп атыр. Маман адам кейпине келе баслады. Аўырсынып маңлайын жыйырды, бир нәрселерди айтпақшы болады, бирақ тили аўзына сыймай бағыр-бағыр етип, әлле бир нәрселерди айтады. Оған Аманлық түсинбейді.

Екинши күни көзлерин ашты, нұрсыз болса да, Маманнын көзлери ашылды!... Соң сөйледі. Маман сөйледі!

— "Ин... сап... сызлар... ин... мен... төрт.... төрт.... са...н қарақалпақтың үм.... ми тимен.... үмитимен! кетиң! Жоғалың! по...л.... лаат! үм...ит.... — деп тили айқынласты. — Жоғал! Жоғал! үмитти жоқ ете алмайсыз... Бұл үмит қағазы..., Бермеймен... Халқымның үмитин бермеймен... Өлтир, өлтир... бермеймен... жаўыз найсаплар!"

Маманнын көзлери ашық, бирақ Аманлықты көрмейді. Оның қандай үмит қаққында айтып атырғаны Аманлыққа қараңғы. — Мени көрип тұр деген ой менен: "Маман, Маман аға! Мен Аманлықпан, Аманлық" дейді. Маман көрмейді. "Жоғал, найсап! Халқымның үмитин жоқ қылыўға қақыңыз жоқ!".... деди тағы.

Енди Аманлық көп ирикпеди. Қара ғунанды ойға тартып, Маманды ерге отырғызып, таңды... Атты жетелеп, кейин қайтты...

17.

Бухараның кәрўан басы көп кешикпеди. Ақбийдайды әкелип Мурат шайыққа тапсырды. Асығыс кетиў кереклигин айтып, Шайықтың ўәдесин есине салды.

Шайық қардай басын сыйпалайға мәжбүр болды. Кәрұан басы гәпин минберлетти:

— Шайық, сиз неге ойланасыз! Сиз ушын жолдан қалдым. Сиз ушын қазақтың абырайлы бийлерине он аршын шыт сарп еттим. Түсиниңиз. Әмириме бир қыз саўға етпесеңиз, мени дарға гирипдар етесиз. Жақсылыққа жаманлық болмасын.

Мурат шайықтың маңлайы қырыққатланып, ұлы Хелўетке хәм үй хызметкерлерине буйырды.

— Хәзир атланып, жетимлерден он қыз әкелиңлер, қәлегенин берип жибермесек болмайды.

Түстен кейинге қарап, алды он сегиз, кейни он үш жаста он қыз тайын етилди. Кәрұан басы жүдә шәпений адам екен, Шашлары желкилдеген ярым жалаңаш жетимлерди бирим-бирим көзден өткерип, хеш қайсысын қәлемеди.

— Бизиң әмирдің кәнизлериниң шаш тарақшысына жарайтуғыны жоқ, — деди кәрұан басы.

Мурат шайық намыска буўлығып, сай-сүйеги сырқырады.

— Жуўынса, тойынса, кийинсе....

Кәрұан басы бас шайқады.

Шайық хәм қорланып, хәм арланып, ертең азанғы ашаўға гил ябы урыўының ийге тартар қызларының оның кийиндирип, жуўындырып әкелиўди тапсырды.

Кәрұан басы бул сапары кеўилли қуўжыңлады. Талдырмаш бойлы, бели қамыстай жиңишке, гүлше жүзи оттай жанған кулақлары ақ қағаздай, писте мурынлы, шашы себет бурым, он үш жасар Алмагүлге ым қақты. Басқа қызлар үйлерине тарқатылды.

Алмагүл, жалғыз қалғанына бөриге байланған қозыдай, шыбыжыңлады, иләж қанша, қарамықтай көзлеринен жас сорғалап, шайыққа бир, Есим бийге бир, Хелўетке бир, кәрұан басыға бир қарап жақсылық күтті.

— Кетейинши, ата, кетейинши, аға, — деди өтинип.

Оған еле Ақбийдай көрсетилмеген еди. Аманлық келген соң алмай жүреме деген қәуип пенен шайық оны үйине жибергизбей, өзиниң бир үйинде сақлап қойыпты. Аманлық мурнын жыйырса, аўылласының биреўине беріўи керек. Бул дәстүрге де қайшы келмейди. Айғара бий де өкпелемейди. Қызын қайтарып жиберип қорламаса, болғаны. Қыз деген барған елине батыўы керек. Қалқып шыққан қыз, ата-ана емес, пүткил

ауыл намысы. Жесир жөнінде де сол. Ен жаманы жесирдің кеткени. Ауыл арасында биреуден биреуге өткеріп қоя бериуге брлады.

Алмагүлдің зарлап "ата, аға" дегенин тыңлар құлақ болмады. Шайық оны үйіне апарғызып аұқатландырды. Кәрұан басында, бул қызға қолай, тайын кийимлер де бар екен, шығарып берди. Кийиндирилди. Қыз бир сумлықты түсинип қамсығады, жылайды, сыңсыйды. Ким еситсин? Хәтте кетерде, ең соңғы мәртебе жеңгеси менен ырзаластырып, хошластырыўды ҳеш еркек есине де келтирмеди.

Кәрұан басы барлық кәрұанларына түйелердің жүгин артыўға буйрық берди. Алмагүлдің қолынан Мурат шайықтың өзи жетелеп алып шықты.,

Қыз шайықтың бетине жасаўраған көзлерин қадап, "ата, ата, шайық ата."... — деп изин айта алмай, кирпич қағады. Мерўерт киби жылтылдаған жас тамшылары еки бетинің алмасын жуўады, жағасына құйылады. Бирақ буның менен ҳеш кимнің иси жоқ. Қыз түйеге минер гезде талшыбықтай таўланып, бирден өкирди:

— Шайық ата, мени жиберийўдың себеби бардур, сораған менен айтпайсаң. Тилегим — меннен жалғыз әжағама сиңлилик, туўысқанлық сәлем айт, меҳрибаным кишем келсе, сәлем айт. Әжағам мени излейжақ болса, жолын айтайын. Шаң көтерилип атырған соқпақтан жүрип излесе, таппайды. Мен жүрип өткен соқпақ көз жасымнан ызғар болып жатады. Ызғар соқпақ көрсе, Алмагүл ұсыннан жүрип кеткен десин. Еле көз жасы кеппепти десин. Излесин!

Қыз басқа гәп айтпай, шарбаяланбай түйеге мине берди.

Мурат шайық қыздың жасына қарап, бүйтип муңлы хәм терең мәнили етип сөйлейди деп ойламаған еди. Он еки қабырғасы пытыр-пытыр сөтилгендей, "Маман бийдің жуптысы болыўға қолай нашар екен, нәйилаж кетти" деп, ишегине от түсип, қыйналды. Сонда да ирикпей, кәрұан басының қолына ұслатты.

Қыз бир ауыз сөйлеместен мәртлик пенен түйеге өзи минип, бирақ ағыл-тегил көз жаслары жерге тамшылап тұрғанын билсе де, шайық оны жубатып жиберийўге сөз таппады. Кәрұан басыға:

— Жолыңыз болсын! — деди даўысы дирилдеп, болғаны.

Кәрұан қозғалып, анық жолға түскенде. қыздың ашшы, ең соңғы даўысы еситилди.

— Хош, елим! Хош, балалығым! Хош, әжаға! Хош кише! Хош, шайық ата! Хош Түркистан!...

Қызға арттан саза болмады.

Кәрұан басы аўылдан кеткенше Мурат шайық уўайым менен-ақ дем алмаған еди. Оның үстине жүз түйесиниң от-жеми елдиң басына түсти. Бурынғыдай көп жигит-желеш абыройлы бийлер жоқ. Барлары да жүрек шайды болып қалған. Тамамы жұмысқа өзи араласып жүрди. Кәрұанларды жолға салып, дем алыўға жатты. Бирақ нәресте Алмагүлдиң "хош, шайық ата!"... дегени мийин ғуўлатып, ұйқы бермеді.

Козғалмай үш күн жатты. Бирақ, жазықсыз жанның "хош, шайық ата!" деген сести ұйқысынан талай-талай оятты. Басы мең-зең. Жата бериўге тақаты жетпей, далаға шыққаны да сол, "Маман... Аманлық... Маман!" — деген қуўанышлы ҳаўазларды еситти. Аўзы ашылып, лал болды. Мийи аўылжығандай, жер теңселгендей. Құлағына жер-шөп: "Маман, Маман, Маман...." деп сыбырлап тұрғандай.

Есиктиң алдында Маманды үш-төрт жигит қолтықлап аттан түсирип атырыпты. "Шырағым, әзийзим..." деп үстине бой таслады. Еки қолтығынан еки жигит сүйеп зорға аяғында тұрғанына қарамастан, Маман: "ата, ата" деп алдына абынды. Шайық баўырыңа басты. Екеўи жиптей есилди. Жаздырылыспады, жигитлер екеўин де көтерди.

Аманлық Маманның жатыўы ушын төсек таярлатыўды айтайын деп киши үйге кирип еди, арзыўлысы Ақбийдайды көрди. Қуўаныштан тили тығылып, босағада қазық болып қақайды. Ақбийдай да бурынғы ушқырлық, бурынғы кейип жоғалған. Аманлықты көрип тикейсе де, алға дәрпенбеди, қайта жыйырылып, кейин бәсти, қырғый көрген шымшықтай иргеге тығылды.

Аманлық оңы-түси екенине исенбей, көзлерин қыпылықлатып-қыпылықлатып ашты, жумды, ашты, жумды...

— Сен Ақбийдай емесписең?! Айтса! — деп Аманлық шыдамай оны бара қушақлады. — Қалай келип қалдың, арзыўлым? Мен сени изледим. Маманды таптым. Еки қуўанышым бирден болды. Басыма бахыт қонды, неге үндемейсең, Ақбийдайым? Қушақла, қатты қушақла. Сүйиклим... Сени Абылқайырдың путкил байлығына, ханлығына, хәтте елине алмастырмайман! Сөйле, жаным! Сөйлесе... Мен ушын сениң бахаң, теңиң жоқ, сүйиклим...

Ақбийдайдың көзлеринен жаста шықпады, солқылдап жыламады да, қатты қушақламады да, бирақ онысын Аманлық сезбеди, қушақлаўы менен жүкке сүйеп отырғызды.

— Отыр, шабазым, хәзир келемен. Маманды жатқарып келемен.

Аманлық асығып шығып кетти. Шайық Маманды қушағынан еле жаздырмаған еди. Екеўи де еңк-еңк сыңсыйды. Хеш нәрсе айтпайды.

Маман барлық ұақыға ишинен түсинип тур. Сорамады, Мурат шайық хештеңе айта алмады, кеўип кеткен көзлеринен жас шықпай, аўызлары кемсеңледі. Әлден ұақытта айрылысты.

Маман төсекке жатқарылды ұйге от жағылды.

Маманның көзлери ұйқыға кетти.

— Тыныш ұйықласын, шайқымыз. Соң сөйлесерсиз. Хеш ұйықламады. Ақбийдай қалай келип қалды, шайқымыз? Алмагүл келмеди ме? — деди Аманлық.

Шайық Алмагүл тўралы айтпайын деп турды да, бәри бир биледи, ұйине барып ойран болып жылағанша, хәзир еситсин деген ой менен.

— Сиңлиң жоқ, балам, — деди.

Аманлықтың жүзи сўға салып сыққан бөздей бозарды.

— Сорама, Аманлық балам, нашар бәри бир киси есиги ұшын жаратылған, мен жибердим, — деди шайық.

Аманлық жылайжақ еди, көзине жас келмеди, сөйлейжақ еди, даўысы шықпай бұўлықты.

— Хелўет, Аманлықты келин менен ұйине апарып қайт, — деди шайық.

— Қуўаныш кесеси бәрха орта болып жаратылған екендағы, шайқымыз. Мен ғой, бир пўтин қуўанбадым. Ярым қуўанышымның өзи де көз жас пенен алмаслаған ұақты жоқ, — деп сарсылып, Аманлық жуўап күтпей, ұйден шықты.

— Ярым болса да, қуўаныш жақсы, — деп қалды Мурат шайық.

* * *

Ақбийдай қапа.

Аманлық қапа.

Екеўи де бир-бириниң кеўлин алып, көкирек әндийшесин жеңилткиси келеди. Түсиниспейди. Жүктен ошақ басына қулаған қаршындай екеўи еки жерде алақшынға бас қойып жатыр. Хәр ким өз қыялы, өз ишиниң зәрдеси менен бәнт. Ақбийдайдаң қапалығы — ерине садық бола алмағаны. Шабыўылда ол қуры байлаўлы бенде болып қалған жоқ, зорлыққа ұшырады, бир ләшкер баслығына үш күн қатын болды. Ериксизликтен ериниң көзине шөп салғаны ұшын өлиўди де ойлаған еди. Өлиўге мүмкиншилик болмады. Мойнына салған орамалы жулып алынды, қолы артына қайырып байланды. Қайтып сулыў Ақбийдайдың жекке қалыўына жол қоймады. Басында адам отырды.

Бухара саўдагерлериниң кәрўан басы алып қайтқанда, ол не ушын хәм қайда баратырғанын билген емес. Жолда кәрўан басының өз жолдаслары менен өзбекше сөйлескен даўысынан "мен сатылған екенмен" деп ойлады оннан ары кетпеди. Ақырында сатылмаған болып шықты. Енди оған биреўдиң жүзине қараў, ерине күлимлеў мүмкин емес. Қалай күлимлейди? Күлки жүректен шығады, жүрекке дақ түссе, күлки ада болғаны!... Ақбийдай ұсыларды ойлап, қыялы хәр жақларды шарықлап жатыр. Тек өлиў... Аманлықтың сүйиклим... мен ушын сениң бахаң, теңиң жоқ.. дегени бұўынларын жеп баратыр... Бийшара ери билсе еди?... Көкиреги жаманлыққа бармайды. Сонша нәзик жанлы, нәзик кеўилли адам, Жаў аман жибереди деп ойламай ма екен? Қалай, қалай? Жаў-жаў болар да, жаўлығын қылмас па, бийшара, бегим... Оннан да хәзир түргелип урса, урса... Аямай урса... Өз қолынан өлтирсе!... гүнасынан пәк болар ма еди, әлле қәйтер еди?!

Аманлық буннан бийхабар. Бул дүньяға налыс етип атыр. Жетимликтен жетилип жаңа камалға келдим дегенде бәри кери кетип, бахыт кесесиниң шайпалғаны неси? Мурат шайыққа айтқанын өзінше тәкирарлайды..." не ушын қуўаныш сирә пүтин емес? Бәрха ярым, бәрха ярым. Қудай соншама соқыр ма? Асқынламасын деўге асқынлайтуғын неси бар? Жалғыз қаналасы Алмагүл көз алдында жүрип, төрт түлиги сай болғанда да асқынламас еди. Тек қәнәәтинен басқа пүтин берип қойған қуўанышы бар ма қудайдың? Өзи ярым, оның да жартысын әкетти. Сықмар қудай... Ол ұсылайынша ишинен қыйланып, кеўлине жақсылықлар алады, еслейди. Тек жақсылықларды еслейди. Түйирлиси, өзін жұбатқандайы, киси айтқандайы қайсы? Өзи де билмейди... Деген менен еркек! Қапталында ҳаял көлбеп жатырғанда еркектиң томпайып жатысы келиспейди! Ол бас көтерди. Ҳаялынан өтиниш қылды;

— Ақбийдайым, көтер басыңды!

Ақбийдай мәжбүрий басын көтерди, оның көзлери қызарып қабағы исип кетипти. Аманлыққа тикленип қарай алмай жүзин төмен алды.

— Өйтпе, шабазым! Екеўимиз ұсылай жатсақ, бизди жұбататуғын адам жоқ, Алмагүл болса кеткен. Түргел, белиңди бұў?!

Ақбийдай Алмагүлдиң қайда кеткенин, не ушын кеткенин, ким жибергенин билмейтуғын еди. Бул дүньядан ўаз кешкиси келген адамға билиўдиң неге кереги бар? Сорағанда да, сорамағанда да бәри бир, оның менен кеўли жұбанбайды, ерине жақсылық қыла алмайды. Алды қараңғы адам қайда соқлыққанда не?... Әўелги ўақытта көзлерине жас тамшылары шыққан сыяқлы еди, енди, жасы тыйылды. Бир шекелеп қолын таянып

отыр. Шеке тамырлары шертилип, андыз шөптей болғанын ернинің бир жағы айғыз-айғыз жарылғанын Аманлық енди көрди.

— Шабазым, аўырдың ба, сөйле?

— ...

— Сағындың ба?

— ...

Ақбийдайдан саза болмады. Аманлықтың қыялына түрли-түрли ойлар келип кетти. Ғайып ханның бир ўақытта "Маманның ышқыр бажасы"... дегенин есине түсирди.

— Маманды сағындың ба?

— Маманды бир мен емес, дуйым журт сағынды.

— Сөйлесе, жаным-аў...

Ақбийдай және лал болды. Аманлық оны қушақламақшы болып, қасына жақынлады, ол не қылажағын билди ме, қалш-қалш етип арман жылысты. Иргеге қарай қашты. Аманлық түсинбеди.

— Елдиң бұлгиншилигине ме?.. Атаң берген отаўдың өртенгенине ме? Алмагүлдинің жоқлығына ма?... Айтшы, сөйлеши, шабазым, мениң жалаңашлығыма ма?... Жоқ, Ақбийдайым, оларды ойлама, жақсы бир нәрсени күт, жақсылыққа әрман ет! Билесең бе, мен бәрха жақсы бир нәрсени күтемен, қыял етемен! Нени күтемен, нени әрман етемен, өзим де билмеймен. Бирақ күтемен. Сен де солай ет. Адам баласы ертеңинен күтсе, дүньяда жасағысы келеди...

Тесик местинің тығыны алынғандай, Ақбийдайдың көзлеринен жас саўылдады. Өксигин баса алмай, өкирип жылап жиберди. Аманлықтың да кеўли бузылды.

— Жылама, шабазым...

— Онда сен жылайсаң... Маған үмит етиўдинің кереги жоқ, бегим... Мен бул дүньяның тири инсаны емеспен. Жазықсыз қуяшқа қарап ҳадал, бийгүна жерди басып ҳарамлаўға ҳақым жоқ. Мени әкелмеў керек еди. Мен келмеўим керек еди, мен билмей келдим. Әкемнің бир гәпи бар еди. Қатын, жигиттиң ҳәм өмирлик жолдасы, ҳәм асқар таўы. Асқар таўдың басында қар жатса, қай ўақ, бир ўақ етеги сел болады, бегим. Сениң асқартаўыңның үстинде қар пайда болды. Несин жасырайын бегим, мен жаў қолында сеннен басқаға қатын болып қойдым.

Аманлық тула бедени түршигип, түргеле сала ҳаялын бир тепти. Онысыз да шырайының запыраны шығып, ети сүйегине тақалған дала гүли биротала солыўға қараған еди, бир тепкиден мұрттай ушып, жылаўға да ҳалы келмей, ийеги кемсеңлеп жатты. Көз жаслары да кеўип кетти.

— Ур, ур, теп бегим аяма! — деди тисленип. — Сениң тепкиң май тепки, урыўға қыйнал ма! Таяқ әперіўге шамам жоқ, жәнетеп, және теп, бегим, және ур! Ең болмаса, гүнам жеңилип өлейин!

Аяқларын зорға басып тикейген Аманлықтан күш кетип, ҳаялдың аяқ ушына қулады. Ҳалы жеткенше қолын ҳәрекетке келтирди, урды, урды...

— Ҳай, ҳай, жаным рәхәтке кирсин, қаттырак ур, бегим, бегим... бегим... — Ақбийдайдың даўысы семди. Аманлықтың иши өртенип, таўланды, ыңырсыды. Сессиз, әлле нәрселерди сыбырланып атырған ҳаялын енди урмады. Еки шекезин қысып:

— Ах құдай, соқыр, наинсап кудаї!...—деп қапталына қулады. Талды. Сол жатыстан кешке таман ғана өзине келди. Ақбийдайға қарады. Оның көзлери ашық. Ашық көзлеринен жас үзликсиз сорғалап түр. Ол ҳаялына сондай дыққат пенен соңғы қараў етип бир қарады, ол ҳеш қашан да бүйтип қарамаған еди. Қуў сүйеги шыққан ҳаялын енди көрди. Ҳәтте, айсыз түндей шашларының арасында ақ талшалар пайда болыпты. Он жети жасында шашын ағартқан-ә! Рәхим хұжданы ойнап кетти:

— Түргел, шабазым, кеширдим. Бил соны, мен айыплыман, ҳәммесине мен! Инан, түргел! Гүлин сүйген адам тикенинен безбейди, шабазым, басыңды көтер! Әзелден құдай ұсылай жаратқан. Пал ушын уў-зәхәр жаратқан, күлки ушын көз жас жаратқан, түргел! Өтинемен, бул исти ҳеш қашан есиңе алма, мениң де есима салма. Жаман күнлер умытылсын, Алмагүлди де еске салма.

Ақбийдай дир-дир етип орнынан тикейди, бирақ аяқларын баса алмай, сүрмелеклене ошаққа жығылды.

Аманлық оны сүйеп, арқасын ылашықтың шалдыўарына сүйеп отырғызды.

Сыртта сөйленип киятырған Кеўлимжайлардың даўысы еситилди.

Ҳәзир Аманлықтан билемиз. Құдай бир-көзиниң қарашығынан айрылған, бир көзи саў. Онысында гейде ақ баса жазлап перделенеди. Ақыры жанлы мақлұқты аяйды...

Үйреншикли, келсе күлкили гәптен базарлық әкелетуғын досларының даўысын танып ерли-зайып орын-орнына отырды. Ақбийдай көз жасларын билдирмеў мақсетинде кең жеңи менен бетин сыпырды.

Кеўлимжайлар топары менен иркилместен кирди. Бектемирдің қолында қырқағарыдай дузланған ет бар екен, Ақбийдайға ұлатты.

— Жазылысып бир шорпа ишейик деп киятырмыз, жеңге. Ақбийдай жер таянып тикейди:

— Отын ұсақлаўға шамам жоқлаў, қәйним. Көмеклес.

— Ал, Аманлық бұл не? Тостағанды жуўғанбысыз? Ҳаялың урды ма? Ҳаў Ақбийдай...!? Мен ұсыны билип қыз алмай жүриппен. Я Һаялың сени урады, я сен Һаялыңды ұрасаң, әйтеўир бир бәле болады... Ҳә мут отаўыңыз өртенгенде үн қосып жыладыңыз ба? Әзелден үйли болмаў керек еди. Байыған адам шытайы болады...

— Сыртта айтып киятырған гәпинди даўам етсе, Кеўлимжай, — деди Аманлық езиўинде жүдә бир Һәлсиз күлки ойнатпақшы болып.

— Ҳо, жүдә тамаша әңгиме! Тек ақыллы жигитлер ғана меникин дұрыс дейди.

— Көпшик, көпшик...

— Мейли, көпшиксиз... — деп Кеўлимжай аўзын сыйпалап, сәл алға қозғалып отырды, — Ақбийдай құрдас, бир сорпа писир, шекемизге урып-урып ишейик.

— Олай болса дәмсиз писиремен, — деп Ақбийдай Һәзилге Һәзил менен жуўап берди;

Онда Бектемирдин шекесине урып ишемиз.

Балалар дуў күлисти. Ылашыққа жыллы жүзлик мириўбет кирди.

— Бектемир, сен от жағып отырып тыңла. Аманлық-аў бизлер тарыстық. Құдайдың көзи бар десем, мыналар инанбайды, бар ма, жоқ па?

— Бар. Жоқ болғанда биреў жылап, биреў күлермеди? — деди Аманлық еле гәптиң неге келетуғынын түсинбей-ақ.

Әне, дананың гәпи. Құдайдың көзин көрмедик дейди мынаў шаймийлер. Күн де көрип жүрипти. Сен, Аманлық ой жиберип қара. Мен құдайдың көзин таптым. Ҳе сениң де муртың қыбырлады. Күлмекшимесең? Ҳәзир айтсам, ақылың болса, таң қаласаң. Ишиң жыбырлады ма? Со айтпай, пәнт берейин бе? Құдайдың көзи екеў. Биреўи ағып түскен, енди биреўи жарқырап тұрыпты. Бил қәне, әй, сизлерге не дедим, тыныш, ымласпаңлар. Яқшы, соза бермейин. Құдайдың саў көзи күн, ағып түскен көзи ай. Еки көзи тең аққанда, бизлерге жақсы болар еди. Әсиге кетти деп көз алартпа, урлыққа оң түсер еди дә.

— Мәссизлер...

— Аўа, мәспиз. Бәхәрге шекем мұрынымызды балта кеспейди.

— Оннан соң?

— Жаўгершилик және болады...

— Байыўлы!? — деди Амаплық зәхәрли.

Бұл сөздин мәнисин Кеўлимжайға түсиндирип отырыў керек емес. Бирден уғып, жүрегине найза қадалғандай болды. Йошып отырған кейпинен бирден қайғылы кейипке өтті, тынышлық даўам еткен сайын

жүрегін түйреген найзаны сұйырып алмай, биреу ишінде олай-бұлай таулап тұрғандай сезиледі. Тар маңлайы жыйрылып, бір ели болды, дүңки қабағы үйилип, қысық көзлерін жасырды, алақшынға тийгизіп отырған маладай кир-кир аяқтарын тасбақаның мойнындай қылып астына тартты.

Биресе ошаққа отын салып, биресе Кеўлимжайдың жүзине хәккедей қаранып отырған Бектемирге оң түсті.

— Кеўлимжай өрмекшинің ауына түскен шыбындай қанатларың елп етпейди ғой.

— Түргел, өзим от жағаман.

Кеўлимжай ошақтың аузына абынып Бектемирди кейін ысырды. Бектемир ыржыйып күліп қапталға шығып отырды.

Өз айыбын мойынлаған адамды гәп пенен және қыса беріу үйден кет дегендей көринетуғын болғаны үшін Аманлық әуелгі гәпке оралды.

— Құдайды да бақлап тұрған көзлер бар екенін билесіздерме?

Балалар аң-таң болды.

Құдайды бақлап тұрған адамлардың көзлери. Ол қайсындай дейсиз бе? Ақшамғы жұлдызлар. Әне, ұрлығыңды олар көрсе, құдай кәргеннен жаман. Ақырет-азабы бар...

— Урлыққа ийтермелейтуғын сол адамлардың өзлери... — деди Кеўлимжай.

Хәмме жым-жырт болып қалды.

Қазанның жуғыр-жуғыр кайнап атырғаны еситилип тұрыпты. Аш балалар қазанға қайта-қайта қутандай мойын салып анталасыуда. Кеўлимжай ылашыққа шөккен тынышлықты хәм өз ийніне түскен аўырманлықты ысырып таслауға жол тапты.

— Ақбийдай, қазанның қақпағын салмасаң, мыналардың түри жаман, биреуі шомп етип, бирге писеди...

Балалар күлисип кейін-кейін бәсти...

18.

Маманның музлаған денеси жибискеннен кейін тилге келмей көп жатты. Аўыл адамлары тынышсыздыққа түсті. Хәр күні келеді. Кеўлин сораудын бәнесі менен, не айтып қуғантар екен деп келеді. Бийтап қыймылдаса, қуғаныштан бәри қыймылдайды, керилсе, бәри кериледи. Маман көбинесе сандырақлайды. Кейинеди, биреулерге жекиринеди: Үмит қағазы... халқымның үмит қағазы бул., Ақ патша берди... қол тийгизсең қор боласаң... қор..."

Ол көзлерин ашты. Бетине үңилип отырғанлардың бәрі көзлерин кыпылықлатып бир-бирине қуұанышлы қарасты. Маман әтирапындағыларды танымай, үлкен ала көзлерин алартып, көпшиликке сығаланды. Бұл көзлерде ұллы жәбір излери емес, жабайылық көрінді. Адамлар бұл жабайы көзлерден сескенип, сәл-пәл кейин-кейин шегинисти. Маман еринин кыбырлатты. Хәмме қулағын тұтты. Бірақ хештеңеге, түсинип болмайды. Мурат шайық ағаш табаққа сұй қуйып Маман бийдің аұзына тұтты. Ол сұйды сондай иштей ықлас пенен ишти, қарап тұрғанлардың қыялына жабайыланған Маман табақты ғашырлатып шайнап жабермесе болар еди, деген ой келди. Жок, Маман олай етпеди, сұйға қанып, шалқасына жығылды. Тандырдай үлкен басы сандыққа сақ етти, хәмме аяды, илаж қанша? Басы аұырғанын сезбей, ол және сандырақлады:

"...Мен төрт сан қарақалпақ елинің үмитимен... тиймеңлер!... Мени өлтириңлер, умит қағазы қалсын. Денемди шоқыған ғарға ақ жеткерер елиме..."

Оның бұл сандырақ-сыбырлысы хәмме жүреклерге қозғау салып сыбырлатты. Гүңиренген ызалы сеслер үйдин керегесин ысырып жибере жазлап, алыста тау жаңғырлағандай, жер теңселгендей болды. Кешки ызғырык самал бұл гүңирениуді мәнзилден-мәнзилге, асыұлардан-асыұларға, елден-елге алып кетти.

Халықтың ырабайына қарап Мурат шайық Маманның басын дизесине қойды.

— Есиңди жый, бий балам, халқың келип тұр.

Маман және сұй сорады. Шайық және бир табақ сұй тұтты. Маман бий сұйға бетин басып, күс киби силкинип-силкинип жиберди, хәм уйқыдан жаңа оянған киси құсап жән-жағына апалақлап қаранды, өз халқы арасында екенин еңди ғана анық билди. Бұуыны қатпаған баспақтай аяқлары қалтылдап, тикейди хәм Мурат шайықтың алдына дүс төменине жығылып, шалғайынан сүйди:

— Шайық ата, кешириң мени, кешириң, елимнен кеширим алып бериң.

Жас бийдин хеш ўақытта бүйтип жылағанын көрмегенлер үнсиз жыласты.

— Түргел, бий балам, — деди шайық, — Ел басшысының көзи емес, жүреги жылар болар. Түргел. Әтирапыңда халқың отыр.

Маман бий еплеп тикейип, отырғанларға қайта-қайта ийилип тәжим етти.

— Халқым, ата-аналарым, ел басына түскен мисиўбеттен хабарлыман... Ыақтында жете алмадым. Кеширерсизлер. Душпан қолына түстим...

Ол халқының тапсырмасын бәржай қылған еди. Петербургқа аман-есен жетти. Орыстың ұллы патшасы Елизавета Петровнаың дәрғайында болып, сөзин орнына отырғызды. Патша аўзынан, енди қарақалпақлар орыс патшалығында болады, қарақалпақтың баласы жыласа, бизиң баламыздың жылағаны деген исенимли ўәдесин еситти. Ғайып ханның тапсырмасы бойынша қарақалпақларды бир жерге топлаў хәм шегараны кеңейтиў мәселелерин айтып еди, Елизавета Петровна бул тилекти де келешекте қанаатландырыўға күш жумсайтуғынын, ал шегараны кеңейтиўге келгенде, тек күлди болғаны оннан артық сөйлемеди. Бул ызғарлы күлкиден соң Маман ол мәселеге қайтып оралмады. Қарақалпақларға ханлық бериў жөнинде сорағанда, елиңиздиң патшалыққа садықлығы көрсетеди, деп бул мәселени де еки ушлы қалдырды. Деген менен тийкарғы мақсет питти. Халқының әрманы орынланып, орыс патшасының қарамағына өтетуғын болды. Патша өз ўәдесин тастыйыклаўшы жарлық (грамота) берип қайтарды. Сыйлыққа бир орыс күймесин (пайтон арба) берди. Дмитрий Гладышев пенен Мансур дилмашларды қосып қайтарды. Жолда кеселленип, қайтыс болғанлардан басқасы Оренбургқа да аман жетти. Усы кәрада Дмитрий Гладышев Киши жүз ханына баратуғын болып, Маман өз жолдаслары менен елине қайтты. Олар жүдә асығыс қайтты. Петербургтан айлап жол жүрип шаршағанына қарамастан түни менен де тынбады. Қос ат жегилген күйме гедир-будыр жолларда сартылдап, қарды сықырлатып басып киятыр еди, қараңғыны қақ жарған бир топар атлы алдын кеселеди. Хеш қайсысы сөйлесип тұрмады, биреўлери күймеден атларды жаздырды, екіншилери күймениң қақпағын ашып, найзалары менен айбат етип иштегилерге "шығың" деп буйырды.

— Жигитлер, бул күйме, ақ патшаның күймеси, — деди Маман, усылай десем, қояр деген ой менен.

— Билемиз, Маман бий, сол ушын түс, — деди қарылдаған ири даўысly.

— Патшаның күймесине ийелик ететуғын хақың жоқ. Күшиң болса хәзир шығар, болмаса түс, — деди екіншиси.

— Неге балтамтап айтысып тұрсыз, найза менен түйреп түсир, — деп арт беттен биреўи алға илгерилеп, қараңғыға найза урды. Бул Полат жасаўылдың бүйирине қадалып "ўақ" дегени сол, Маман биреўиниң

найзасын жулып алды да, ғарғып түсти. Аўырып киятырған Сағындық бағадыр бирейин қушақлай күймеден жығылды. Азғана ўақыт найзаласыў басланды, буннан пайда болмады. Полат жасаўыл сол жерде-ақ үзилди. Сағындық бағадыр бирей менен бығырласып сап болды. Маман бий гўенленди. Әри-бери тыпыршылады, бирақ көпшиликке илаж ете алмады. Талаўшылардың таяғынан қулады.

Патша жарлығы ишки көйлегине тигилген еди. Талаўшылар таппай күймениң саўтанақ жерин қоймай тинтти. Соң Маманнан талап етти.

— Жоқ! — деди Маман қысқа.

Тонаўшылар инанбады.

— Бермесен, өлесен!

— Өлмеймен, өлмеймен! Сиз өлтириўге, мен өлиўге ҳақылы емеспен! Үмит қағазы... халқымнын үмит қағазы бул. Ак патша берди, қол тийгизсең өзиң қор боласаң, орыслар қор етеди... Досларымыз қор етеди сизди...

— Дәў жүрек! — деп кек етип күлди бирейи.

Таң атып, адам-адамды таныйғуын болған гезде "дәў жүрек" деген адам баяғы мал айдаған кос қара атлының бирейи екенин таныды...

— Өз уяси талаған касқыр! — деди Маман оған. Қара атлы ашыў орнына ғарқ-ғарқ күлди:

— Дәне, баяғы сөзиң есинде ме?

Сонда түлки болып қуйрық қысқаның есинде ме, — деди Маман қайтпай.

— Дәне бий, аяғында қақпан, мойнында қурық турған адамға өжетлик жараспайды. Утылдың, Дәне бий. Көз жасқа жер төтепки бермей ойылады деп едиң. Елиңнің көз жасы түўе, қаны суўдай ақты. Жер ойылмады. Аман.

— Әй, ладан, гөр тышқан!

Қара атлы шыдамай байлаўлы жатырған Маманнын аўзына тепти. Маманның гүрек тиси опырылып, аўзы толы қанды оған түпирди, бирақ самал жеткермей, өз бетине шалп етти.

Тонаўшылар Маманды және думалатып теўип, үсти-басын шешиндирип, жарлықты таўып алды.

Күймеге от берди. Маманнын жүзи төмен басылып майлы қарағайдың шытыр-шытыр жанып атырғанына таўланды, буратылды, тисленди:

— Сизлер де өз елиңиздин азаматысыз. Мениң сорлы елимнің үмитине тиймеңлер. Өзимди өлтириңлер, жарлықты қалдырың. Өзим менен қалдырың...

Тонаўшыларға гәп кәр етпеди. Атларына асығыс минип патыр-патыр шабысып кетти.

Маман қанша ўақыт жатқаныи билмейди, азмаз көзи илинипти. Денеси музлап қалыпты, бірақ кеўли сергекленген секилли. Көкиреги менен әстен-әстенлеп елине қарай жылысты. Оннан соңғы жағы есинде жоқ. Неше күн, неше түн тасбақа менен жарысқанын билмейди, Аманлықтың қәйерден таўып алғанын да сөйлей алмады. Бул ўақыяларды, қорқынышлы болғаны ушын емес, жүрекке және де салмақ түсире бермеў ушын еслегиси де келмес еди. Азлап айтыўға мәжбүр етти...

— Мен шеккен жәбир-жапа, сизлер көрген мисиўбеттиң үсириндей жоқ, халқым, кеширерсизлер? — деп көп сөйлегени ушын кеширим сорап, оларға және бас ийди. — Мине, кессеңиз, басым алдыңызда. Хәлсизлик етип ақ патшаның жарлығынан айрылдым. Үмит қағазынан айрылдым... — Мойын омыртқасы үзилгендей басын көтермеді. — Халық үмити хеш қашан жоғалмайды, соған ийманым кәмил, — деп және тәкаарлады. — Айтың, ели-журтым, халықтың үмитин жоқ қылыў мүмкин бе?

Жүрт ләм-мүйим болып тұрыпты.

Халық үмити жоғалмас, бийим, жыртыўға күши жетпес, бийим, — деди Аманлық.

Маман бийге азғана йош киргендей болып, қәддин тикледі, Өзине келді. Жыйналғанларды бирим-бирим көзден өткерді, арасында көп адамлардың жоклығының мәнисі — өткен урыста казаланғанын Маман түсинип гүрсинди. Соң ол "сиз не дейсиз?" дегендей шайыққа қарады. Шайық журтқа сыр бергиси келмеді, өзін бекем тутты.

— Гәпиң болмаса, тил батыл болар екен, кәрўаны болмаса жол батыл болар екен, әзийзлерим, қайғыланбаңлар. Аспаннан не түссе, жер соны көтериўге жаратылған.

Буннан кейин шайық, күтә аўыр гүрсиниўлер менен, баспана излеп кимнің Хорезмге, кимнің жоқары Жунғар тәрепке, кимнің Қытайға, кимнің Бухара таманға посқанын гәп қылды.

— Ғайып ханды өлтирмеў керек еди, бәри бассызлықтан болды, — деди гәпиниң ақырында.

Әкелери урыста қазаланған жас бийлер менен аралас жас үлкен бийлер шайықтың гәпинен фәлет таппай бас ийзести..

— Есенгелди дәстияр жигитлерден еди, кеткен екен-ә? — деп Маман өкиниш пенен бираз ойланды. — Шайқымыз, мениң шамалаўымша ол аяғын аңлап басатуғынлардан еди. Себеби бар шығар?

— Өкинбеңизлер, хансыз күнлеримиз бултсыз күнлерге усап кетти, — деп қойды жас үлкен бийлерден бири.

— Мен көйлегимнің сәдептерин жаздырып, аяғыма кең етик кийип жүргендеймен, — деп Есим бий әуелгі бийді қошлап сөйледі. Пикирине қарсы пикирлер айтылғанына Мұрат шайық ашыұланбады. Және бір гүрсинді.

— Бәлким, солай шығар, әзизлерім. Маған да жеңіл. Лекин, лийкини бар. Басшысыз аламан — шопансыз қой.

Үй ишине және жым-жыртлық орнап, тағы да хәммениң деми тарайды. Адамлардын шып-шып терге түсип нәйләжлықта отырғанын аңлаған шайық есикті сәл түріп қойыұды ескертті. Сырттан хұұ-хұұ кирген суұық самал, балқып отырғанларды азғана жыйнақластырды. "Хәмме гәптин изи тұйық болып тарқаспасақ болғаны" деп гүманлана баслаған бийлер Маман бийдің ақыллы кеңес айтыұын күтип, үмидиұар көзлерин оған қадады. Суұық самал кирип денеси шыйрақласқан Маман журттың ақыллы кеңес күтип отырғанын түсинді.

— Әдиұли адамлар, орыс патшасының каласындай илахийда сулыұ, гөззал қала көрмедим. Үйрениұ керек. Халықты халық ететұғын илим-хикмети, билими бар екен. Сол ұшын Петербургқа бала жиберсек деген ойда қайтып едим... Бәри, бәри... Жоқ, қайғырмаңлар. Халық халықтан батыр деген гәп еситкенмен. Аз болсақта, әлемге күшимизди көрсетермиз, тынытып ес жыйнайық, күш топлайық.

Адамлар әстен-әстен тұрып тарқасты. Көп ұзамай Маман бий менен Мұрат шайық ойласып, ат излерин шаң басып кетпестен бұрын "үмит қағазын" излеұге келисти.

Аұыллардан аұылларға жаршылар шапты:

— Кимнің аты болса, кимнің көкирегінде елине мұхаббаты болса, Маман бийге келсин. "Уллы үмит қағазы" изленеди.

"Уллы үмит қағазы" тұұралы болған хабарды еситкен елдің бас көтерген жигитлеринің бәри келе баслады. Келгенлер топар-топарға бөлинип "ұллы үмит қағазын" излеұге атланды.

19.

Әдиұли оқыұшым, солай етип 1743-жылғы Абылқайыр ханның шабыұылы 1723-жылғы "Ақтабан шубырынды" атанған әлемге машұр Жұнғарлар шабыұылынан бир де кейин болмады, қарақалпақ ели және тоз-тоз болып посты. Ким ерикли, ким ериксиз жұнғарлар менен қытай тәрепке, базылары Афган елине, Бұхара тәрепке, және бир бөлеги Хорезм тәрепке қарай арқаланды. Халықтың үштен бир бөлеги ғана — ең тураклы тийкарғысы, отырықшы болып қалды. Олардың хәр биринің тәғдири

хаққында гәп қылыў, саған өкиништен басқа ҳештеңе бермейди. Оннан да саған таныс, Маман бий ықлас еткен шаңарақтың мүшеси, Алмагүл хаққында айтып қоя қояйын. Сатылса да, тамағы тоқларға сатылды, тамағы тоқлық — қайғысы жоқлық. Көп гүрсиниў тез қартайтады. Бәлким, Алмагүлдің бастан кеширгенлери дийўана болып кеткенлердің тағдийринен жеңиллеў болар. Оның үстине қайда посса да посқанның аты посқан, дийўананың аты дийўана, тәғдирлери бир-бирине ұсас...

Бухара әмириниң кәрўан басысы ҳәр сапарында әмирге саўға менен барып үйренген. Саўғасы жас ғана сұлыў қыз, Әмир ҳәр халықтың қызын жаңа ийисли гүл деп сүйеди. Жүдә сақыйлық пенен кәрўан басыға шапан жабады.

Кәрўан басы олжасына қуўанышлы; қәдди-қәўмети келискен қыз апаратыр. Шомылдырып, қайта кийиндирсе, тап пери болады.

— Ташмат! — деди ол даўысы толқынланып. — Әмир ұсы сапары қандай шапан жабады?

— Не ушын?

— Қумкелле!

— Жаппайды,— деди Ташмат өжетленип.— Биз кетердің алдында елге посып келген қарақалпақлардың он еки жасар арыўын алдырған еди ғойе

Кәрўан басының үскини қуыйлды.

Хақыйқаттан да солай. Гүл үзген атызынан гүл апарса сарпай былай тұрсын, әмирдің ғәзебине тап болыўы мүмкин. Оннан да бул жас гүлдің ийисин өзим ийискейин, өзим үзейин деген қыял пайда болды кәрўан басыда.

Алмагүл бас нардың үстиндеги күймеде еди. Ашыў менен түйениң үстинен өзін таслап жибереме деген қәўип пенен күймениң жанбаўына қолы байлаўлы. Ол елден шыққанда ағыл-тегил жылап еди, көз жасы ада болмады, жаңа ашылған булақтай жас сарқылмай киятыр. Еки бети қып-қызыл. Әўелги пәтте туўлап көрди, қыбыр ете алмады, соң тек жылай берди. Ақыры шаршап уйықлады. Қәрўан басы менен Ташмат пикир алысқанда, ол уйқыда еди. Кәрўан басы сүм қыял менен қыздың қасына отырып, бетин сыйпады. Көкирегине әстен қолын апарды. Қыз аўырсынып, "ўай, ата!" деп бақырып, көз ашты.

Кәрўан басы ұсы жасына шекем "ата" деген сөзди еситпеген еди, ети титиренип, шоршып кетти. "Өзим үзейин" деген қыялы өршелене түсиўине қарамастан, жүн басқан билеклери дир-дир етип, күймеден аўдарылып кете жазлап:

— Қорықпа, қызым, — деп салды ол.

"Қызым" деп неге айтқанын да аңғармады, бірақ айтып болғаннан кейін көкірегі әбден сұйып қалды да, қыздан қолын алып, көзлери өлі пышық көзлеріндей мөлерді.

— Ата, меңрибанлық қылың, еле де таслап кетің, елимді тауып бара аламан, — деп жалбарынды Алмагүл. — Берекет табың, ата, қалдырың. Мендей қызыңыз бар шығар. Ылайым бахытлы болғай, ийманлы болың. Хәр күні дәрғайыңызға дуа қыламан, ата. Құдайға мың қәтле шүкірлік етип, сизиң ийманыңызды тилеймен, ата. Атажан, сиз өзлериңиздің қызыңыз болса, мени сондай көріп аяң, қалдырың...

Кәрұан басы манаўсырады. Қабағын. биресе шытты, биресе үйди. Шыдамай күймениң артқы тесигинен. қызыл қумды қақ бөлип киятырған кәрұанына көз таслады. Жипке дизилип сүйретилген әдираспандай жүзден аслам түйе Қызыл кумның шегесин ысылдатып басып, бир бап пенен қәдем тасламақта. Ол қыялға кетти: Усыншама түйениң үстиндеги жүктен қанша пайда өнип атыр? Сирә оның пайдасы қолына кирмейди. Бәри әмирдин наәдил бұйрығы менен түпсиз құрдымға құйылады, изи жоқ, сонша түнлерди ұйқысыз өткергенде, татарлар менен башқыртлар арасында бир теңге ұшын кегирдекке сұй бүркіп айтысқанда, қалтасына түсетуғын пайдасы жоқ. Бұхараға келди — Әмирдің қолына қарайды. Сонша мийнет пенен ғазнаға пайда берген адамға жабатуғын бир шапаны да үлкен бир салтанат, үлкен бир гәп. Сондай шапанды өзи сатып алғанда болмай ма? Қанша пайда түскенин төрт дийуал арасындағы әмир қайдан биледи? Енди бұл қызды әмирге апарыу — пайда емес. "Ата" деп қойды қыңыр қыз. Ол ойланбастан, абайсызда "қызым" деп салды. Енди зина қылыу гүна, Өзиниң бел қызы Алмагүлден еки есе үлкен. Жоқ. Бундай жаўызлық, бетсизлік тек әмирлерге, ханларға миясар. Құдай оларды кеширеди. Биз оларға әкеліп беріуге тийиспиз. Құдайдың жердеги көзлери әмир, хан, патшалар, бенделерине не қылса ерикли. Биз амаймыз. Амыйдың иси хызмет. Бұл қыздың тилеги қабыл етилиуи тийис! Хәзир қалдырып кетсе адасып өледі. Жол таппайды, ғарға-құзғынға жем болады, я аш касқырларға тап болады. "Бұл сордың обалына да қалмайын, өзим де құры қол болмайын. Пал туттым, бармағымды жаламасам, қандай саўдагермен" деп өзине өзи сораў беріп, қызға бұрылды:

— Қызым, жылама, тилегиңди қабыл етемен.

— Мың жасаң, ата. Әўладың жаманлық көрмесин. Хеш қандай жаманлық көрмегей. Балаларыңның маңлайына шаң тиймесин. Қулық болайын, ата...

"Құлың болайын...— деп сыбырланды кәрұан басы. — Қыз дұрыс тапты. Сатып жиберген менен құдаға әси болмайман. Мийнетим сиңди. Мийнетиме алдым. Саўдаға алдым: Құлым сыпатында сатаман"

— Қызым, мен сени өзимиздің әмирге бермеймен, — деп кәрұан басы қызды тынышландырды. — Ол зулым. Баяғыда сатып апарған бир қызым өлди. Азапта өлди. Сендей ғана бир гүл еди.

Ол қызды тынышландыраман деген менен қорқынышлы ўақыя айтып отырғанын сезбес еди. Қыз ол сөйлеген сайын дир-дир етеди. Бирақ зулымға тап қылмайтұғынына куўанып, кәрұан басының аяғына басын тийгизип дүс төменине жатты.

— Реҳим етиң, ата.

— Түргел, — деди кәрұан басы. — Қәне қолынды шешейин.

Кәрұан басы қыздин қолы байланған қыл шылбырды қос баўындағы пышағы менен кести. Алмагүлдин көзлери ойнақшып, жас жуўған жүзи жайнап, қарақалпақ саҳрасында жекке әсип, азанғы шықта тұрған ақ лалаға мегзеди. Кәрұан басының аяқларын қушақлады, мәсисин сүйди.

— Мың жасан, ата, улы-қызын жаманлық көрмесин, бай болың...

Кәрұан иркилмеді. Жоллар даўам етті. Қыз еле қалдырылмады. Кәрұан Әмиў дәрьясының бойына жетип иркилди. Кәрұанлар шатыр қурып дем алды, кимиси ұйықлады.

— Сен жылап сес шығарма? — деп кәрұан басы Алмагүлге жуўан даўыс пенен ескертті. — Көз жасың қабыл екен. Сени Хийўа ханына апарып беремен. Ол бизиң әмирден жақсы. Жас, зор жигит. Құдайтала жас ханның көкирегине жақсылық салса, сени елине қайтарады. Ара жақын. Шердалы бийдің басшылығындағы бес жүз үйли маңғытлар ұсы хан қарамағында жасайды. Маған таныс бала, қолда өскен. Апарып таслан деп айтып кетемен.

— Ыай мың жасаң, атажан, — деп куўанды Алмагүл. — Шердалы бий дедиң бе? Шердалы бий деп еситкеним бар. Илайым-илайым мың-мың жасағайсыз. Та өлгенше сизди ұмытпайман, хәр тамақтан кейин хаққыңызға дұўа қыламан.

Нәрұанларға "дем ала бериңлер" деди де, кәрұан басы Ташмат пенен үш жигитти ертип олжа қызды Хийўа ханына сатыў ушын дәрьядан өтті.

Олжа қыз хаққында көп нәрұанлар билетұғын еди, бирақ соған қарамастан, оның көзине тек дүнья көринди. Бұхараға барғаннан кейин көпшилик гәп етип әмирге жаманлайды деген басына келмеді.

— Жигитлер, — деп сыбырлады ол жолда жолдасларына. — Бұл қызды Елбарыс ханның әймесер баласына сатамыз. Елге барған соң сатқанымыз тисиңизден шықса тұхымқұрт боласыз.

— Құллық, құллық, — дести бәри.

Хан сарайының барлық дәрұазасы илик еди, булардың хеш ким қабыл ететұғын түри болмаған соң кәрұан басы дәрұазаманға бадабат урды:

— Әй, аш дәрұазаны. Биз Бухарадан ханға саўға менен киятырмыз.

Дәрұазаман айбалтасын кесе тутып, бир тәжим берди деп ишке жуўырып кетти хәм аздан кейин келип:

— Ханымыздың сиз бенен сөйлесиўге ўақты жоқ, — деди.

— Олай болса айтып барыңыз, саўғаға қыз әкелгенбиз. Қарақалпақ сахрасының адам ийискемеген бир лала ғұмшасын әкелдим. Нәзер салсын, сыйымызды берсин. Кетемиз.

Дәрұазаман жуўырып кетип, бир кесе чай ишимнен соң, зер жағалы шапан кийген, биреўди ертип келди. Қуўыршақтай жасанып кийинген зер жағалы бул адам ханның хәм ақыл қалтасы, хәм хәмиян қалтасы — бас ўәзир еди. Оның тасырайған қызыл көзлери бирден-ақ Алмагүлге түсти хәм түкиригин жутты.

— Не аласыз?

— Елбарыс ханның ұлы Абдулғазы Мухаммед хан әкесине ұсап жолбарыслық қылар деген дәме менен келгенбиз. Болмаса, өз әмиримизге әкетемиз.

— Ләген, — деди ўәзир ойланып тұрмай.

Дәрұазабан жуўырып кетип, тақыядай ләген толы теңге әкелди. Кәрұан басы бундай көп пулға сатаман деп ойламаса керек.

— Қыз сулыў ма еди? — деди қайтысын жолдасларына.

— Бундай илаҳида сулыў дүньяға бир келеди, — деди Ташмат. Басқалары оны қуўатлап "ўах, қыз екен!" десип таңлайларын қақты.

Кәрұан басының жүрек-баўыры қамылып, тула бедени дир-дир етти. Бул дирилди қызға жаны ашығанлықтан ямаса нәўше гүлдей сулыў кызға берилген өз нәпсинен емес, қолға түскен тең-тайсыз бир сулыўды сатып қойғанын әмир ееитсе, өз тәғдири не болатұғынынан қорқыныштан пайда болды. Әлленемирге өзін басты. Дәрьяның өткелинде жолдасларын ирkip, өзгелерге тисинен шығармаўды және зинҳарлап тапсырды хәм теңгениң тең жартысын үшеўине саңырыўыслап бөлистирди.

Хорезмнің Шерғазы ханнан кейингі ең жауыз хәм сүм ханы, Елбарыс хан болды. Ол ханлықты кеңейтуден ис баслады. Араллы өзбеклерди бағындырды, жүнғарлар шабыуылынаи посып тирсеги қағыса-қағыса Арал бойын паналап қелген қарақалпақларды қысымына алды, соң Шердалы бийин елтирип пүткил урыуды пұхаралығына өткерди. Коңсылас ханлықларға ара-тура шабыуыл жасап, зықын өткерип тұрды. Бул Иранның Нәдир шахын тынышсызландырды. 1740-жылы үстине топылып келип, он еки жыл ханлық хұжим сүрген Елбарыс ханды гелле қылды. Урыста хәлсиреген Нәдир шах бул жерде бекем хұкимдарлық ете алмады. Орыс патшалығының араласыуы менен ханлық қазақлардың қолына өтті. Киши жүздің ханы Абылқайыр хан болды, Нәдир шахтың тәсиринен бул жердегі жергиликли халықтың наразылығын күшейтип, Абылқайыр бир жыл шыдай алмай, тахты таслап қашты, орнына Нәдир шах тәрөпинен қойылған Мұхамед Тахир ханды өлтирип, Абылқайырдың улы Нұралы бир жыл хан болды. Бул дәуір де узаққа бармады, орыслардың тәсиринен қорыққан Нәдир шах Хорезм ханлығының жүөнин өз қолында ұслап тұруу мақсетинде Елбарыс ханның Абдулғазы Мұхаммед атлы жарымес улын хан көтерди. Бул шынжырма-шынжыр киятырған жергиликли ханлар тұхымының мақсетине шөп болмады. Жигирма бес жасар хан Абдулғазы Мұхаммедтің түйедей бойлы болып, түймедей ойлағанынан хәмме пайдаланды. Сарай адамлары колынан келгенше дәуран сүрди. Нәдир шах қәлегенинше дизгин қақты.

Жас ханның әкеси Елбарыс хан атайы қатынпұрыш еди. Улы Абдулғазы оның көп шабыуылларының мақсети ұсы қатынпұрышлықтан деп түсинди. Себеби, хәр шабыуылда сарай жаңа қызлар менен толатуғын еди.

"Дүньяның ләззети — ғұмшасы ашылмаған қыз қушақлауда" — деп ғарры ханның кекиренип, бас ўәзирине мақтанып отыратуғынын талай-талай еситкен улы да, ханлықты сондай ләззет излеуден баслады.

— Сулыў қыз ұшын ғазнаны аяў — маған душпанлық, — деп дағазалады бас ўәзирине.

Қуўыршақтай кийинген бас ўәзирдің сулыў Алмагүлди көрип, ойланбастан тақыядай ләген менен теңге бергизгенинің себеби де сол еди: Хорезм ханынан бийғәрез Бухара саўдагери қызды бермей кетсе, хеш кимнің дыррықшылығы жоқ. Егер сондай бир гөззалды жиберип қойғанын жас хан еситсе, күни қәреп болады, дар күтеди.

Алмагүл кәрўан басыға ишинен ырза болып, айырылысса, да, оған әсте ғана "рахмет" деп, тебен кирпичкери ләмленип қалса да, дүньяға шығып көрмеген хан сарайына киргенде, өзін бейишке кирип киятырғандай

сезди. Қәне, ұсы бейиштиң хәзлиги болып, елине қайтарса, әжағасына, жеңгесине қосса!

Ўәзирдің изинен ерип киятырып еки қапталына қарайды, бир бағ ишине сүңгип баратырған секилли. Ўәзир хеш сөйлемейди. Алмагүл оннан меҳир дәме етип, бир нәрсе деўине интизарлықта келе берди. Ўәзир қараңғы дәлиз бенен келип, бир ағаш қапының аўзында тоқтады. Қызға "кир" деп ым менен ишарат қылды. Қыз түсинбеди. Апалақлап, ўәзирдің қалта-қалта жүзине қарады.

— Кир, кир, — деди ўәзир.

Қыз есиктиң зулпын ұслап тұрды да, ашыўға батына алмады. Қапы ашылса, аржағында жасында еситип жүрген дозақ оты хәўлирип тұрғандай. Ўәзир шыдамай, қапының зулпынан тартып ашты да, "кир" деп, қызға және ымлады. Қыздың дөнгелек көзлери тас төбесине шығып, қорқып, ўәзирге қалша қарап тұрып алды. Ўәзирдің ханға аталған қызға қол тийгизиўге хуқуқы болмағанлықтан ийтерип киргизе алмады, қыз оның бұл сырын түсинбей, "маған қанша жаман көзи менен қараса да, зорлап киргизиўге аталық меҳри күш бермей тұр, жуўасыр" деген ой менен, қозғалмады. Соның арасында иштен, басына ақ сәлле ораған, ақ шапанлы, сақал-мурты қырылған, ийеги мәсиўектей, бели бүкир биреў шықты. Алмагүл оны дәслеп кемпир ме деп шамалаған едң, жоқ, бұл ханның қыз бақтыратуғын қатынек сұўпысы еди. Қатынек сұўпы жеңин түсирип жиберип қыздың билегин тутты хәм ишке тартты. Қыз тентиреклеп барып кирди.

Иште хеш ким жоқ еди, қатынек сұўпы менен екеўи қалды. Қыз аң-таң, жән-жағына қарайды. Жайдың иши хәр қыйлы липасларға толы, мұрынның қанындай қызыл гилемлер, паласлар. Қыз бұл көриниске қарап апалақлап, өзиниң қайда келип қалғанын билмей, оңы я түси екенине исенбей тұрғанда, сұўпы екінши есиктен бир ләген менен мысқуман әкелди хәм қызға "шомыласаң" деп ишарат билдирди. Еркек адам тўе, хаял алдында толық шешинип көрмеген қызға бұл өлим көринип, тула, бәдени қалш-қалш етти. Оның тура беретуғынын билгеннен кейин сұўпының өзи келип қыздың өңир түймесин жаздырды. Қыз биротала хуўыштан кетип, лал болып тұр. Қыздың көйлегин шештиргенинен кейин сұўпы оны ғыр гүбелек айналып, оның мүсиндей сулыў денесине көзи тоймай қайта-қайта қарап:

— Шеш! — деп балағын көрсетти.

Қызда хуўыш жоқ. Қатынек сұўпы: "мени өз атам де, уялма, тыныш, нәрестем, тыныш" деп қасына келип, балағын өзи шешти хәм қызды ғыр

гүбелек айланып, хәккедей шық-шық күлди. Қыз жылап жиберди. Қатынек суўпы қыздың төбесиен жыллы суў куйды.

Бийшара қыз еле өзине өзи исенбейди. Қасындағы адамды көрмейди. Жыллы суў денесин балқытты, қоллары ериксиз қыймылдап, өзиниң жалтыраған аппақ денеси үстинен жорғалаған суўды нәзик қоллары менен сыпыра берди. Гейде өзинен өзи уялып, көкирегіндеги қос түймесине өз қолы тийип кетсе де, қытығы келип секиреди хәм мырс етип күледі. Буннан сайын қатынек суўпы суўды көп қуйып, оның көз ашыўына имканият бермейди, қызға бұл суў биреў қуйып атырған суў емес, ал бейиштиң суўы киби сезиледи.

Қыз бұл хәдийселерге түсинбей, үстине қыйылып тұрған суў тамам болса да, үлкен мыс ләгенде бираз отырды. Тым-тырыслықтан пайдаланып көзин ашты, қараса қасында бир қатар ҳаял липасы жатыр. Езиўинде азғана күлки пайда болды. Қатынек суўпы қыздың бұл кәраны әлле қандай орын менен шатастырып тұрғанын түсинди де:

— Бұл бейиш, хұр қызы. Сен хұр қызы болдың, — деди, сыбырлап. Қыз инанды. Кәрўан басы жаманлаған Бухара әмиринен қутылып, бейишке келгенине ырза. "Түсим болмағай түсим, бейиштен қуўма, алла. Гүнам жоқ, ҳеш гүна ислеген емеспен" деп гүбирленди.

Қатынек суўпы сып етип есиктен шығып кетти де, сырттан илдирди. Қыз шайы-жипек липасқа бөленип, қасына қойылған аппақ пәр дастыққа бас койды. Жылай-жылай шаршаған қыз ҳеш нәрседен қәўетерсиз уйықлап кетти. Мамық төсек оны бир күн, бир түн оятпады. Өзи ойнғанынша селтең бериўши болмады. Ғарры қатынек ғана ара-тура хабар алып, уйқыдағы периге таңланып, тилиниң суўын сорып кетеди, бундай гөззалды биринши ирет ушыратып атырғанын айтып ханға барып сүйинши сорағысы келер, бирақ бийәдеплик болар деп өзін өзи иркеди.

Қыз екінши күни түсте оянды. Ҳаўлығып оянды. Дем қысылып атырғандай. Жайдың ишиниң ҳаўасы тарлық етип, есикке жуўырып еди, ашылмайды. Тилдей узын әйнекке жуўырды. Бағ ишиндеги хәўиз бойында доланып жүрген бир топар қызлар көринди. Енди ҳақыйқаттан да бейиш екен деп исенди ол.

Қатынек суўпы пайда болды.

— Сулыўлық бахыт, ҳе, ҳеҳе... Гөззал болыўға не жетсин ҳе, ҳе, ҳе... Мен неге сендей сулыў емеспен, ҳе, ҳе, ҳе, ҳе.. е — деп ояқ-буйғына шығып айланды.

Қыз және аң-таң. Қулағында:

"Сулыұлық — бахыт..." деген сөзлер гүлдеп, қайта-қайта тәкирарланды.

— Дүньяға шыққалы хан сендей сулыұды көрген жоқ, же, же... е. Сәрүй бойларың же, же, тал шыбық шашларың, жан алғыш көзлериң, тананың мүйизиндей қос мәммен, же, же... е.

Қыз денемди әлде ким көріп қойған екен деп қәуиплене шөкке түсіп отырды.

— Кептер киби отырыұың, же... же... е.

Қыз оны көрмей жән-жағына апалақлап қарады. Бир ұақытта қатынек сұпыға көзі түсті. Жүрегі қанасына сыймай хәулирди, еки алақаны менен көзлерин басып, бүккесине отырып қалды.

— Жылағаны қандай гөззал—ә! ... же... же...

Алмагүлдің мийи айланды, пәр дастыққа құлады.

Есик ашылғандай болды. Бас көтерди. Тула бәдени жүнлес, маймылдай бәдбешер, дәудей биреуді көріп "ұай, ұай, апа!" деп, есикке қарай жүуырды. Есик жабылды. Бұл кирип келген маймыл түс Абдулғазы ханның өзи еди, асаұ қыздың "ұай, апа!" деп, шыңғырған сестинен ләззетленди ме, "хахахалай" ларс-ларс күлди. Бұл күлки қыздың есине ийт ырылдысын салды. Өсик қара мұртлары арасынан ханның сойлақ сары тислери көрингенде, қыз "мени шайнап жиберетуғын бәле шығар" деп, дийұалға арқасын берди:

— Ата, сұпы ата, қайдасыз?

Қатынек сұпының "же, же, же" деген хәкке күлкиси еситилди.

Қыз астыңғы ернин тиследи.

— Атың ким? — деди хан жүуасып.

Қыздың ала көзлери уясынан шыға жазлап тұр еди, ханның жүуас сораұына өршелениұди пайдасыз деп билип рас атын айтты.

— Алмагүл?! Ха, ха, ха! Үйинде бир шылым уны жоқ адам қызының атын Майдабийке қояды екен. Мәкансыз қарақалпақ елине алманың гүли не қылып барып, саған ат болған?

Қыз оның қасымай гәпине, түсинбеди ме, ямаса ел атына келген намыслы гәп арын келтирди ме:

— Бизиң елде де алма өскен, — деди.

— Алма өскен... Ха, ха. Алма да қәйерде өсетуғынын билмейди. Тилсиз, мийсиз жемис. Жоқ, қыз! Сен оны қой, Алмагүл саған жараспайды. Бүгиннен баслап Майдабийкесең!

Оның бұл гәпти не ушын айтып атырғанын қыз түсинбеди.

— Мениң атымды Майдабийке дедиңиз бе? Жоқ, жоқ. Алмагүл дедим ғой! Ата-анам, туысқанларым Алмагүл дер еди, елим Алмагүл дейди, деп зар-гириян болып жыламсырады. Хан және хахахалап күлди.

— Көп еркелеме сахрайы қарақалпақ қызы. Сүйіңнің мәнісин билмесең керек. Жылағаның кел дегеніңбе? — деп қызға жақынлады. Қыз кейін шегинди, бірақ ылай дийәл оған жол бермеді. Көзді ашып-жұмғанша Алмагүлдің айдай жүзине дәу денели жас ханның тебендей мұртлары шаншылды. Жараған түйе табанына тап болған шымшықтай Алмагүлдің шырылдап "ата, сұпы ата!" деп бақырғанын еситер құлақ болмады... Көздей тесиктен сығалап тұрған қатынек сұпының көзі гә жасарды, гә күлди, поррықтай аппақ денели, өзинің бир қолы шелли ғана, нәресте үстинде боталақтай шөккен бәтбешер ханға қызғанышлы қарап, тисинің сұуын сорыды.

Алмагүл естен танды.

Шырқырақ, бозлап ханға қатын болды...

20.

Патшадан алып қайтқан жарлығы бир жерде желбиреп жатырғандай Маман бий Мурат шайықтың мазасын алып атлылар жыйнатып излеуді дауам етті. Көп күн изледі. Әтираптың, тоғайы, құмлардың қуыс-қолтықтары, далаңлықтар құры қалмады. Қоян қашыратуғын аңшылардай хәр түпти бир түртип изледі. Биреу-екеу жүрген саяқ-сандырақтар, ұрылар болса, талағанлар ұсылар емес пе деген гүман менен талайды қамшыға тутты. Ақыбеті пуш, құры хәлекшилик болды.

Көкирегінде азғана үмит ұшқыны жанып, қоллы болған жарлықты тауып әкеліп елин қуғандыратуғындай, кеуилли кеткен жигит жүдә қапа. Елден әдеуір шығынып кетипти. Жете алмай жүдә салпаұсып киятыр. Петербургта көргенлерин, орыс елинің ең алдағы мәдениатын, кийген кийимлерин, жүрис-турысларын, оқ-жарақ ислеітуғын устаханаларын еслеп бармағын тиследі. Неге орыслардан қаламыз?... Қыялы әлұан-әлұан болып кетти. Қарақалпақ сорлы ел болды, ертеңи не болады? Ұсы барысында жоқ болады. Неси қалды? Енди бир дауылға ұшыраса, қырманын сұуырады, биротала үпелек болып ұшады, өзин ұшып жүріп, табанлы болғаныңа биреуді исендир, Әй, сорлы көк маңлай ел! Кеткенлерди қайтарып, я қалғанларды олардың изинен көширіп, қалай жыйнау мүмкин? Қәйткенде биригеди? Бириктиріу?! Иске аспайтуғын нәрсе, Хорезм жақын болсын, ал Қытайға кеткени? Бухара ханын паналағанлар, Афған елине асып кеткенлер қайта ма? Әзелден дуға кетип,

тарыдай төгилген сорлы ел. Буның бәри кимнен? Ханнан ба?... "Есенгелди Ғайыпханды сол ушын өлтирген бе? Жоқ, жоқ, шайық дурыс айтты, "ханды өлтирмеу керек еди. Бәри бассызлықтан болды. "Басшысыз аламан шопансыз қой". Егер, халық өз ханын өзи өлтирмегенде, бүйтип поспас еди. Ол хәм ханды өлтирди, хәм өз урыуын ертип көшип, елди ыдыратты. Посыуға бас болды. Ооо, елди постырыуға бас болды! Бул ой кимнің ойына келмесин! Қарақалпақ бийи өз елин постырыуға бас, ал бириктириуге?... Жоқ, жоқ, бириктириуге бас болыу керек! Әй, Маман, сандырақлама, Қытайға, жунғарларға, Бұхара менен Афғаныстанға қарай посқанларға да сол айыплы ма?... Қалай-ә? Әлбетте, сол айыплы. Ақыры хан халықтың басы, бас кеткен соң геуде қайда тасланбайды. Бул ел биригиуи тийис. Орыс патшасынан үлги алып, жауға қарсы күш топлау керек. Халық-халықтан батыр, халықтың халықтан артықмашлығы жоқ. Басқалар ұсап неге отырықшы болмаймыз. Қала-шәхәрлер неге салмаймыз, неге қорған салмаймыз? Былай шықсаң дүнья қанша кең. Дүньяда қанша-қанша халықтар бар екен. Орысият, украин, Ҳиндистан, Мысыр, Рум, Қытай, Түркия... Бәринен үйрениу, бәринен хөнер билиу ел ушын не деген бахыт болар еди. Бизики бәрха арқаланыу, посиу-посиу. Бул дүнья ким ушын паянсыз? Тек аузы ала қарақалпақтар ушын!...

Ханның өлтирилгени мақұл болған. Жұртқа бас болған менен, өзбасы геуек сыяқлы еди. Жұрт оны қалақ бас деп бийкар лақап бермеген шығар. Өлсин, нәлетий! Егер, халықтың халықтан артықшылығы болмаса, жаудан жеңилип посқан елдің гүнасы өзінде. Халықта не гүна бар? — Гүна ханында. Өлсин нәлетий! Еле хәм кеш емес, хәммениң басын жәмлеу керек. Бул ушын заманның бағытын билиу зәрүр. Заман қайда баратыр? Илим-хикиметлинің изинен. Илим-хикиметли ким? Орыслар! Орыс патшалығы! Дүньяның төрт бұрышынан колы бар. Басқа елден адам шақыртып бала оқытады, басқа елге бала жибереди. Олардан тәлим алыу керек. Сөзсиз алыу керек. Бизде не бар? Хештеңе, хештеңе! Ең болмаса, ұст кийим өзиники емес. Көйлеги ноғайдики, дамбалы хиндтики, бешпенти башқырдики, нағысы украиндики, тоны қазақтики. Орысқа қәйери ұсас еди? Қайсарлығы. Тайғақлығы ше? Өзиники. Қалпағыше? Өзиники. Қара болғаны ушын, матам кийими болғаны ушын өзиники. Илим-тили ше? Өзбектики. Айдар тулымы ше? Түркмен менен арабтики. Неси бар бул сорлы елдің? Хештеңеси! Басында азасы, минезінде тайғақлығы бар. Хақыйқатын алғанда, ұсыған ким себепкер? Қарақалпақ баласы кимнен кем? Ырас-ә қарақалпақ баласы кимнен кем? Адам хәмме жерде адам. Елди күшлилер қатарына көтеріу керек. Бүлдирип

постырғанлардың үстине барып, неге пай ала алмаймыз? Алыў керек! Балаңды жылатқанның баласын жылатпасаң көзиңнен жас кетпейди. Өзгелерге де халықтың кем емеслигин билдиремиз! Күш пенен! Кисиниң баласын жылатқанның қандай болатуғынын билсин, исенсин!...

Ол ұсы ойға келгенде тисленип, сондай күш пенен ғужырланды, хәтте атын қамшылап-қамшылап шаўып кетти. Қара көрим жерге барып өзине ай берип, атының жүўенин тартты. Басына келген дужырымлы ойды жолдаслары менен ортақласыўды мақул көрди.

Изине ерген он атлы Маманның неге өйтип кеткенинен бийхабар, уйқыдан қалып шаршағанлары аза қалпақларын көзлерине түсирип мүлгип киятыр.

Маман атының басын бурмай жолдасларын күтип артына бурылғаны сол, жүрегине шай тартқандай силкинди. Ер үстинде мисли тасқа айланғандай, көзлери аларыўы менен қатып қалды. "Уллы үмит қағазы..." деп сонша күн жар салдырғандағы жыйналғанлар ұсылар, он атлы! Булардан күш болды ма? Бул ийинсиз адамларға, аз санлы атлыларға арқа сүйеп бола ма? Сонша ләшкерли Минин менен Пожарскийге, Богдан Хмельницкийге жұрттың аўзының суўы неге қурымасын? Ұсы он атлыдан жаў қорқа ма, өш алына ма? Хәм аз, хәм дәрмансыз бул атлылар менен ғайып хан не қыла алатуғын еди? Әттеўир ғана жандалбас хан болып жүрекен. Бийшара-әй! Соннан келген оны жұрт күстаны қылып, қанша түрли ат тақты. Қызық, ол қандай адам еди? Арық па, семиз бе, ақыллы ма, ақылсыз ба? Зулым ба, жайдары ма? Жоқ, онда нәзер жоқ, еди... "Хансыз күнлеримиз бүлтсыз күнлерге ұсап кетти" деген ким?... Атақлы Есим бийге шекем хан өлгели көйлегиниң сәдеплерин жаздырып, аяғына кең етик кийгендей. Ырастан да солай ма? Солай. Мейли, мениң сахрайы халқым ұсылай бостанлықта жасап көрсин. Жоқ, жоқ, елге басшы керек. Ойласқандай, басшы керек. Қой баслар қошқар керек, жылқыны үйирер айғыр керек. Киши жүздің ханы ше? Жоқ, енди Абылқайыр ханға барсақ қазақша сөйлетеди. Орысларға қайтадаи бет алсақ, өзи лаплап тұрған хан алысып, биротала тұхым құрт қылады? Бир ақшамда Едилге қарай көшкенде не қылады? Әй, бассыз Маман, баланың ойын ойлайсаң. Бир ақшамда көшкендей елиң бар ма? Көлик қәне, күш қәне? Ең баслысы бир адамның айтқанына жүретуғын аўыз бирлик қәне? Аўыз бирлик?!....

Аманлық Маманның бир нәрсе ойлап өз-өзинен ғужырланғанын түсинип, әстен киятыр еди. Оның отырғанын көрип, ойына селтең бермеў ұшын төмен қараўы менен тусынан өте берди.

— Аманлық., — деди Маман бирден. — Жаў шапқан күнлери Кеўлимжайлардың не қайыры болды?

— Төгилгенди жалады, таланғанды талады.

Маман басын шайқап, астыңғы ернин тиследі де, алдына дүзиўленип отырды... "Халық, халықтан батыр" деген гәп қайдан шықты? Бородин айтты ма? Петербургта патша сарайының билгишлери айтты ма? Бул еситилген ўақытта жүдә рух бериўши гәп еди. Енди ше? Атқа минерлери бир-бирин мүнжисе жалаң аяқлары жығылғанның басына тепсе, ұсы елшилик, ұсы инсанлық па? "Төгилгенин жалайды, таланғанын талайды, бул қаралы халық. Жоқ, халықтың аты халық. Халық көп... Гүнә ғайып ханда. Ол бириктире алмады. Қарны соның ғарбыздай емес пе еди? Аўа, ғарбыздай еди. Тек өзи тойғанға мәсирип, журтты жәмлемеди, қайтама өшегистирип қойды. Оны да өзи билип емес, қуўыршақ еди... "Қарақалпақ баласы кимнен кем?...". Сонда мынаў он атлы елди қайда апарады? Ҳеш қайда! Бәлким бир түмғуйыққа. Жоқ, Аманлық ұсап Кеўлимжайлардың да атқа миниўи керек. Сонда төгилгенди жалап, жығылғанды теппейди. "Аўа, аўа..." деди өз-өзинен гүбирленип. Бул ақыл басына қалай киргенин өзи де билмей, қуўанып кетти.

— Аманлық, Кеўлимжайлар нешеў?

Аманлық сораўға түсинбей күлди.

— Елде сондайлар нешеў?

— Бес алты мың бар шығар.

— Олар атқа минсе не қылар еди?

— Ақудайлап, қуўанады.

— Жаўға шаба ма?

— Әлбетте, бийим. Астына минген атынан айырылғысы келетуғын адам бола ма? Оларға ат қайда?

— Оларға ат қайда? — деп қайта сорап Маман ўахалап күлди. Ярым мезгиллик жол асқанша бир аўыз сөйлемей киятырған атлы жигитлерде жанланыў сезилди. Тақымларын қысып атларын қамшылап, жүўенлерин қағып, зәңгилерин сықырлатып бәри Маманның изине жетип алды, шоғырытпақланып жүрип кетти. Маман жол бойынша не ойланғанын, неге күлгенин оларға айтпады. Аўылға жақынлап, хәммени үй ли-үйлерине тарқатты да, Аманлық пенен Кеўлимжайларға кетти.

Бектемирди қараўыл қойып бәри ұйықлап атыр екен.

— Күпә-күндиз бул не ұйқы? — деди көзлерин уўқалап манаўсырап турған Кеўлимжайға.

— Құдайдан тасаланып отырғанымыз, — деп Кеўлимжай қолларын тарашлап турып керилди.

— Урлық етесіз бе?

— Басқа не талап болсын бийимиз?

Хәлсиздің талабы ұсы, елимиз де хәлсиз болып қалды,— деп сөйленип, Маман аттан түсті. — Мә,... Бектемир атты байла. Кеўлимжай, сизлер менен сөйлесейік деп киятырмыз. Ишкерилеңдер.

Уйқыдан жана оянған балалар бир ұрлығының изинен келди ме деп қәуіпсинип, қорқысып тұр еди, жайдарылыққа бәри қуўжыңласып сала берди. Ишкериледи. Қостың иши хәр қыйлы кийизлер менен алашаларға толы, бәри төселген еди.

Маман таңланып босағада иркилди.

— Ел посты десек, сизлер байыпсыз?

— Құдай биреўден алып, екіншиге береді.

— Буның орнына ат, жарақ тапқаныңызда ел қорғар едиңіз.

Кеўлимжай Аманлыққа қарап "не демекши?" дегендей бир көзин қысты. Аманлық хештеңе билмегенсиди.

— Отырың, жигитлер, сырласайық. Атлы болыўдың жолын сөйлесейік.

Үйиўли жатырған кийизлер жылдам-жылдам төселип, ортадағы ошақты айнала әмме моллам-дөгерек отырысты.

21.

Қыстағы шабыўыл Айғара бий менен Седет керейдің аўылларын да әнейи қылып кетпеди. Табынлар менен керейлердің. қарақалпақларға болған көз қарасын түсинген Абылқайырдың көп нөкери жол-жөнекей алғанын алды, алмағанын аўдарып, төңкерип кетти. Тек ұзақ қыслаўлардағы маллары ғана аман қалды. Сонда да олар қаны аралас қарақалпақлардан қол үзбеди. Бар малларынан берип жиберип, бираз үзилген беллерге дәрәмат болды. Қалай да, бүлингеннің аты бүлинген. Бұзылғанларын, сынғанларын, аўдар-төңкер болғанларын жазға шекем дүзетиў менен хәлекленди. Базы аўыллар қыслаўларын таслап жайлаўларға көшип, қоныс аўдарып жатты. Өз гүмирашылықтарының бәнтлиги — посып, ос-ойран болған қоңсылары менен байланысты ўақытша үзийге себепкер болды. Әсиресе, мийлерин айландырған нәрсе күн жылытқаннан уры — өтириктің көбейип кеткени. Бир топар малы әлжиўазлаў падашылар менен бөлинсе болғаны, падашы да қайтпайды, маллар жер жутқандай жоғалады. Жылқыманлар көп шағынатуғын болып

кетти. Түнде биреуі көз илиндирсе болғаны, тап қасқыр киби аңлып тұрған баспашы жоқ жерден жылқыларға шаўып, ишиндеги жүйрик биреуін мине қашады. Оны қуўса жолдаслары иннен шыққан қумырысқадай көбейип, қалған жылқыларын мине-мине қашады. Сол ұшын биреу-ярымынан айрылса, ҳеш гәп, дейди де, жылқыманлар алдындағысын дүркиретип айдап, аўылларынан қашықламайтуғын болды.

Тонаўшылар кимлер? Бул сораўға шопанлар да, падашылар да, жылқыманлар да бир жуўап береді.

— Қарақалпақлар!

Жуўап Айғара бий менен Седет керейдің өзлерин инандырмайды. Мүмкин емес!

Бирақ изи ада болмады. Адамлары шағынып келе береді. Уры қарақалпақ жигитлериниң пәтеңкисине шыдамаған Седет керей, олардың басшысына барып жүз қызартысқаннан көре, Айғара бий менен мәсләхәтлескенди мақұл тапты.

Мийман дос Айғара бий өзине тән киши пейиллиги менен, алыстан алдынан шығып атын жылаўлады, жас бийдің шырайынан, қасына ерткен жолдасларының кейиплеринен қандай ашыў-гийне менен киятырғанын уқты. Бирақ алды менен өзи гәп басламады. Өйтсе, өз аўылының шағымын айтып, жылағанның алдынан өкирип шыққан болады. Олай еткени — еки урыўдың даўысын қостырып, қарақалпақларға қарсы ыза отын алыстырғаны. Сонлықтан түкиригин жутынып Седет керейдің өзи сөйлеўин күтти. Жас бийде қызбалық жоқ еди, сол ұшын ол да бирден гәп басламады, ҳал-жағдай сорасып, қәдимгисинше сөйлесип отыра берди. Ара-тура өз теңлеси Мырзабек пенен дегішип, әлле қандай күлкили сөз табады да, жаңа дөнип киятырған ашыўды булттай тарқатып жибереди.

Гәп Абылқайыр хан үстинен даўам етти.

— Қарақалпақлардан басып алған қара малының өзи жигирма мыңнан артық екен, — деди Айғара бий тамсанып. — Билмедим, бул не қылғаны. Әндамлы қудамдаллы ел едик.

— Ханымыздың табаны ғыжлаған қоз үстинде-аў, деп шамалайман. Табанлары үлбиреп күйген күни және кимнен жәрдем сорар екен?

Седет керей өзін толқытқан бул сораўды ортаға салып, түлки тери тумағы астынан көринген уйпа-жуйпа өсик шашын сыйпады, қыйық ғана көзлерин, алдындағы қара чай қуйыўлы кеседен алмай, ойлы қалды. Айғара бий ол өз ойын айтып отыр екен деген қыял менен жуўап бериўге талапланбады. Мырзабек ақыллы бийлерден сөз үйренгиси келип, еки қулағын олардың әңгимесине берип, тыныш отыр.

От жағар кирип, далада бир жылқыманның қос ат урлап баратырған еки урыны тұтып әкелип тұрғанын хабарлады.

Урылардың кимлер екенін бұрыннан билетуғындай-ақ Айғара бий албырамады. Мийманның тынышын алып гәпти бөлмеуі үшін.

— Төледе сақлай тұрыңдар, — деди.

— Қарақалпақтар ма? — деп салды Седет керейдің жолдасларынан бири шыдамай?

— Дәл үстинен түстиңіз?

Айғара бийдің маңлайы жыйрылды.

— Жақында да еки жигитін тұтып жибердик. Бийшаралар не қылсын? Бұл түлкі заманның изинен жетіуі үшін тазы болып атырған. Жеткерсе бұл заман? Жеткермейди, Седет, билесең бе, жеткермейди. Еситиуіме қарағанда, олар барлық, аш-жалаңаш жетімлерге ерк беріп, көрінгенді талай берің деген. Хәр ким өзі мингендей ат тапсын деп бұйрық берген. Дана Маман бийі бұйрық еткен.

— Сонда...

Седет керейге соңын айтқызбай Айғара бий дауам етті.

— Сонда бизің менен не жумысы бар демекшимісең? Албыраған үйрек алды-артынан сүңгий береді. Не қылсын? Әскер топлайжақ. Елин жыйнайжақ. Хансыз — бассыз қалды. Есенгелді деген жүөрнемеги ханын өлтиріп, урыуын көширіп әкеткен. Седет шырағым, келгениң жүдә жақсы болды. Дана Маман бийі жүдә қорланып келген дейді. Ақ патшадан алған жарлығын Абылқайырдың тонаушыларына алдырып, өзі өлим халында елине құйысқан дейді. Барып хал-жағдайда сора са алмадық. Билесең бе, адам албыраса шалшық сүі да теңіз болып көрине береді. Киши жүз елин шапқаны үшін оларға барлық қазақ бәле көринеді. Жалаң аяқ жетімлері мынау табын ямаса керей, әлим ямаса жағалбайлы, ямаса адай екен, тиймейик, ал мынауы Абылқайыр хандики екен, бассалайық деп сайбағыслай ма? Аты қазақтың бәрі жау көриніп жүрген. Екеуіміз елине барайық, ақылласайық, Озса нөкерлеріне он-онбестен ат берейик.

Бұл хәк кеуиллилик, көкирегі кең жомартлық отырғанлардың хәммесін де әлле қандай аянышлы сезім оятты. Айғара бийге деген жақсы интизамлылық пайда етип, хәмме өзінше рәхәт тапты. Жас үлкенлері мақұллап бас шайқады. Седет керейге де намақұл түспеді. Көзлері ойнақшып, жаңа тұтылған урыларды хәзир босатып жибериуді өтингиси келип отырды.

Айғара бий оның ойларын көзлерінен ұқты. Урыларды хәзир алдына әкелиуді бұйырды.

Қоллары артына қайрылып байланған, тамырлары тарамыс-тарамыс еки жигит қосақласыуы менен үйге кирди. Құлақтары атқұлақтай табырайған тандыр бас, қысыңқы көзли, жиликлери қап-қара, кир-кир аяқлары маладай алдыңғысы онсегиз — жигирма жасларда, екіншиси еле онеки — онүштен аспаған бала. Кишиси шаршаса хәм аш болса керек, жас үлкенинин, ийнине өсик шашлы басын сүйеп, төмен қарап тұрыпты.

— Сизлерге не керек еди?

Седет керей жаслық етип Айғара бийден бұрын сораў берсе де, жас үлкен бий минлемеди.

— Айтыңдар, не керек еди? — деп ол хошлап қойды.

— Ат керек.

Пикиринен қайтпай бирден жуўап берген жигит қазақ бийлерине ұнады.

— Атың ким, үлкен уры?

— Атым Кеўлимжай. Биз уры емеспиз, ұрласақ өз малымызды ұрлап жүриппиз. Сизлердің зорлық пенен әкеткенлериңизди қайта ұрлаймыз.

Бийлер бир-бирине қарасып, көзлери менен пикир алысты.

— Хәр қайсысына бир ат миндир, — деди Айғара бий, ергенекке сүйенип тұрған жылқыманға. — Кеўлимжай, аўылыңа айтып бар, келеси пийшембиге шайыққа сәлемге барамыз. Седет пенен Айғара келеди де.

Күтилмеген ақыбет хәммени таңландырды. Өз құлағына өзи исенбей Кеўлимжай кесиртке көрген таўықтың қарасы менен мойнын созып, Айғара бийге бир шекелеп қарады, қасындағы жолдасы күнге қараған айғабағар гүлиндей ашылып, жерден Кеўлимжайға күле қарады.

Олар шығарылды.

* * *

Маманның ойлап-ойлап ақыры жетимлердің қосына баслап келгени нәтийжесиз болмады. "Қарақалпақ баласы кимнен кем? Бүлдиргенлердің үстине барып бүлдириў керек. Билсин, халықтың халықтан кем емеслигине исенсин!..." Оның бул ызалы, рұх бериўши гәплери хәммесинде белгисиз күш пайда етті. Кеўлимжай бирден қуўанды:

— Урықсат болса ат таўып минемиз, — деди.

Басқалары оның жуўабын тәкирарлап... "аўа, аўа..." деп жабырласты. Жақында ғана олардың өзгелерди таламаўы, ұрлық етпеўи хәққында пикирлесип нәсиятлап кеткен Аманлық та сол сапары өзгерди. Қара-пәрең жүзи күлимлеп, Маманның пикирлерин қуўатлаған түр билдирip, хәр гәпине бас ийзеди.

— Сизлердің бір нәрсеңіз ушын, хәм исенемен, хәм қуўанаман, — деп Маман жүдә кеўилли кейипте. — Сизлердің урыў-сурьў менен исиңиз жоқ. Урыў қыз алысқанда сорасылмаса, керек емес. Ең баслысы, бәримиз аза қалпағын кийген бабалар әўладымыз, — деди.

Үйлерден үйлерге барып қайыр сорағанда, тамақ ушын қоқтасынлы адамлардың жұмысын қылыўға барғанда, қарны тоқлар урыўын сорап, билмегенлериниң құлағын бұрап, бәрхама қаға бердиге ушырап жүрген балаларға дана бийдің гәпи майдай сиңди.

— Дұрыс айтасыз, бий аға. Басымызда қалпағымыз жыртылған менен ызасы көкирегимизде қалған, — дести.

Үй-дәскелилердің көбиси қорасы менен үйи арасында малының тезегин тазалаўдан басқа, ямаса жап бойынан жер қыйтақлап қол сериппеден бир-еки тақия тұхым шашыўдан басқаға пәми алыспайтуғынын Маман түсинетуғын еди хәм олардың көпшилигине қәдик пенен қарар еди. Хеш нәрседен бийғарез, аўылма-аўыл гезип, ақыллы, ақылсыз гәп айтқанлардың аўызларына үңилип жүретуғын бұл жетимлердің терең мәнили жуўабына ырза болды. Көп жасағаннан көп гезгенниң көбирек билетуғынына бұрынғысынан да беккемирек исенди. Олар менен бирге отырып қақ гәшлеринен ислетип жеп, елдің басына дөнип тұрған кәўипти көбирек түсиндирди. Петербургта, қайтысын жолда көргенлерин мақтады. Орыстың Ломоносов деген бир балықшысының баласы пайыў-пияда неше күн жол жүрип, үлкен қаласына оқыўға келип, атақлы адам болғанын еситкенин, оның хәтте Сыр бойына келмекши болғанын да айтып, балалардың аўзынан суў ағызып тамсандырды. Сөзиниң арасында Петербургтағы Петро-Павлов тас қорғаны хаққында айтып, ўәдесин орынламағанларды, өз халқына қыянет етиўшилерди аяўсыз жазалаўдың зәрүрли екенин ескертип қойды. Балалар Петро-Павлов қорғаны хақуындағы гәпти, демлерин ишине тартып, жүдә қорқынышлы тыңласа да, Маман бийдің хәзирден баслап-ақ сол Петро-Павлов үлгиси менен Жаңакент этирапынан ямаса илгериде Бородинлер қамалған үңгирден тас қорған салыў нийети барма деген қәўип пенен, бетине жалт-жулт қарасып отырды.

— Қорқынышлы-ә? — деди Маман олардың ойларын түсинип.

Дана бийдің жайдары жүзинен сүйсинген балалар "жақсы" я "жаман" деўдің орнына тек ыржыйысып күлисти. Маман ол хаққында қайтып гәп қозғамады. Қозғамаған менен хәммесинде әлле қандай қәўипли сезим оянды. Маман сөйлесе, хәр сөзин даналық деп түсинип, басларынан реҳимли алақан сыйпап атырғандай, гәсине таңланып, гәсине қозғалысып,

тамсанып отырған балаларға ендиги айтылған хәр сөз, басларын сыйпап өтип тұрған қырлы тас кесектей елеследі. Соңынан өз елинің бір кесегін орынсыз қозғамауға, ұзақ ағыллардан, жүдә ұзақ ағылдан ат урлауға, ат ұшын жүріп, қолайлы олжаға тап болып қолға түсирсе, тапқандарын әменгерсизлерге бөлистириуіге, хәзирги бар гөшлерин көп балалы аш үйлерге өзлери бүгин-ақ апарып беріуіге ықырар етисти.

Маман келеси күни бұл ислери жөнінде Мурат шайық пенен кеңесип еди, ол бираз наразылық билдирди. Әсиресе, оны наразы қылған нәрсе хәммени ұрлыққа ийтерийи болды.

— Басқа илаж жоқ, ата, — деди Маман. — Бұл тұлки заманда қасқыр болыуға талапланбасаң, күн жоқ көринеңди.

Шайық өз пикирінде қалды, бірақ қарсыласпады. Сөйтіп Маман барлық жаслардың ұрлық етип, ат тауып миниүйине ұрықсат беріп жиберди.

Ел хансыз қалып, биротала пытырап кетпеуі үшін шайық пенен Маман кеңесип, сол күни-ақ Хелует тарқан, Есим бий ұсаған кәтқұда жас үлкенлерди жыйнап ел аралауға, кимлер көшкенин, ким қалғанын, кимнің өли-тирисин анықлауға шықты. Өлген бийлердің орынларына балалары болса, балаларын, болмаса, ағылы қәлеген адамларды бий қойып шықты. Қоңыраттың көшпей қалған ұрыулары басында бұрынғы бийлери қалды. Урланған Ырысқұл бийдің орнына ұлы Төреқұлды, Сүйиндик бийдің орнына иниси Шамұраттың абырайын көтерди. Ең үлкен бийи Дәулетбай бийдің өлиминен соң басқы тапқан Қытай ұрыуының да биразлары жоқарыға Сырды жағалап, биразлары Есенгелдилер изинен Хорезм тәрепке көшипти. Деген менен басым көпшилиги қозғалмапты. Оларға да қоңыраттарға қолланған әдисин қолланды. Дәулетбай бийдің орнына, Құрбанбай атлы баласы ер жеткенше, деп, кәтқұда кәйұаны хаялы Шәрийпаға пәтия берилди. Кенегеслердің көшпей қалғанларына Нұралы бийдің ұлы Тохта-полат сайланды. Хәмме ұрыулардың табақлысы, бирликлиси "табақлы" лар болып шықты. Өткен ұрыста тең жарысы жоқ болып он бес шаңырақ аман қалыпты. Тирилеринен басқа жаққа көшип сепсигени жоқ. Ұрыудың жас үлкенлери ел бирлигин бұзбаймыз, ата шынжырын үзбеймиз деп ұрыста қаза тапқан Юсип байдың орнына емизиұли ұлы Маманды бий деп дағазалауды талап етті. Жалайырдың Есим бийинен басқаларының орны да солай толықтырылды. Ябылардың дерексиз кеткен, беңде болып кеткени де биймәлим Әлий бийинің зүрияды болмағаны үшін Маман бийдин тилеги менен Аманлық бий деп дағазаланды.

Өмир ушын тартыслар, әдаұатлар тоқтамады, Бұрынғысынан бетерирек даўам етти. Жетимлердің, жаслардың басқа жақларға бирликли түрде ұрлық етип тұрыўы ҳәр урыўдың гилең таза бийлерине тапсырылды. Хәммесине әдил басшылық етиў Маманның жұмысы болып қалды. Ол бәрине де көнди. Базы ақшамларда қасына еки-үш жигит ертип алыс аўылларға, орта жүз таманларға кетип, жекке-сийрек атлыларды, жолаўшыларды тонаўға қатнасып жүрди.

Деген менен ойларының иске асыўы жүдә шаққанласпады, ис тосаң бара берди, не илаж, шыдаў керек. Қазақ далаларында бұлардан басқа да уры-саяқ көп. Тапқанларын өзинен зорларға алдырып, еки бармағын мұрнына тығып бос қайтыўшылар да болып тұрды, тұтылып бир мүшесинен айрылып майып болғанлар да табылып тұрды, ара арасында ұрлықтан өлгенлер де болып тұрды, бирақ бұның менен ҳештеңе тоқтамады. Маман бийдің "түлки заманда қасқыр болыўға талапланбасаң күн жоқ..." деген гәпи хәммесине жоллама жарақ болып, ҳеш ким түлкинің алдында таўық болғысы келмеди, ҳалының келгенинше қасқыр болыўға урынды.

Сөйтип үлкен, бийреҳим шабыўылдан соңғы пайда болған үнсиз, әдаұатсыз күнлерге тыйым салынды. Аўыллар арасында жанлы шаўқымлар пайда болды, сырттан тыңлағанға биреў менен биреў урысып атырғандай емес ал ашықтан-ашық жүдә кеўилли кеңесип, бир-бирин хошаметлеп атырғанға ұсайды...

Түнгі шабыўылынан ҳеш нәрсе түсире алмай, бос қайтқанлығы ушын кеўилсиз шаршап киятырған Маманның алдынан Кеўлимжай шықты. Астында шубар ат. Ер-турманы дүзиў. Қасындағы онеки жасар Бөрибайдың да арық ғарры торысы бар. Кеўлимжай мәс. Узақтан шаўқымлады:

— Маман аға, ҳа, Маман аға!

Маманның уйқыдан қалған көзлери шайдай ашылды:

— Оң болсын!

— Әўмийн! Мени әлжұўаз дейди-аў, Маман аға. Әлжұўаз дегенлерге өшегисип, мына осырақ Бөрибайды ерттим. Ырасын айтыў керек, бұл баланың аты бөри болған менен жолдасы — ағасы бөрилиқ етти. Қазақтың ортан қолдай еки жигитин бир өзим аттан аўдарып байладым, мени Алпамыс дең, я Қоблан дең. Қәне, Маман аға, өз аўызыңыздаи айтшы. Алпамыс... Қоблан, қәне, қәне...

— Алпамыс! — деди Маман кеўилли.

— Әне, осырақ, саған айттым, менде Алпамыстың күши бар, — деп Кеўлимжай атын өкиреңдетип барып, ғарры торыда қуяштай күлип

отырған баланы қамшы менен түртті. Ол сарғыш тислерін көрсетіп қуыанышлы ыржығаннан басқа хештеңе демеди.

Маман, Қеўлимжайдың күлки үшін мақтанып атырғанын түсиніп, ишиндегисинің барлығын ақтартыу үшін атын бүрды.

— Айда, Алпамыс, Бектемирдің тауып әкелген атын көремиз.

— Айда! — деп кеўилли Кеўлимжай жолдасының атын өзиникинен бұрын урып, алдына салды. — Маман аға, расынан келейін, Айғара бий дәрьядай кең пейилли адам екен. Жигитлерине тұтылып едик. Босаттырды хәм ат миндирип жиберди....

— Гүллән қазақ сондай болғанда ма?!

* * *

Аманлық ябының бир кәләта ауылына бий деп дағазаланды. Аманлық бий!... Хәм таңланғандай, хәм инанбастай хәдийсе. Хәмме хайран. Жақында ғана мойнына дорба асынып жүріп, бүгинлиги атқа миніп бийлик дәрежеге жеткеніне өзи де инанбайды. Көкирек қуыанышын Ақбийдайға айта алмады, инанбауы мүмкін. Бәлким, түсі шығар! Инанбай ойлы жатыр, аяқтарын айқастырып шалқасына жатыр. Ылашықтың дүткешинен ара-тура ағып өтип тұрған ақ бұлтқа қарап, баладай шөп шайнап жатыр. Зайыбы оның күндегисинен өзгеше кейпин аңлап я қуғанарын, я қыйналарын билмей, мойнын сәл созып қарады, еринің аузында шөп, еки езиуінде күлкинің изи.

— Бегим, бийкештен хабар жоқ па?.

Аманлық оған Алмагүл жөнінде де хеш нәрсе есине салмауын ескертип қойған еді, шыдамады. Бийшара не қылсын, сағынған. Ең жақын сырласы еді. Ол "кише" деген сөзді сондай нәзіклик пенен, әллекандай жумсақ қылып айтқанда, Ақбийдайға "кише" деген сөз "апа" дегендей еситилип, бауыры елжиреп сала берер еді. Аманлықтың жоғында екеуі бир бирине ес, дүньядағы ең жоқ нәрселер хаққында әрман етисип, құмырыдай жуғырласып сөйлесер еді, шаш жууысып, бир-биринің шашын өрер еді, бир-бирине айна болар еді. Сол бийкеш жоқ. Оның үстине Ақбийдайдың кеули жаралы. Жаралы болғанда хеш қашан хеш ким ем таппас жара... Сорлы ұсыларды еслеп қанша қысынады, қанша демигеде, жүрегі зәрдеге толып, аулағында өзине-өзи пышақ салып, я асылып өлгиси келеді, әттең, жаны татлыма, ямаса Аманлықтың шын мұхаббетін қыймай ма, сирә өле алмайды. "Пал үшін уу-зәхәр... күлки үшін көз жас жаратқан... Гүлин сүйген адам тикенинен безбейди..." Аманлықтың ұсы гәплерін қайта-қайта тәкирарлап, гүбирленип, өзін-өзи

жубатса да, кеўли бәрхә кеңесгөй излейди, қәне, сол кеңесгөй?. Бийкеши жас еди, жас та болса ақыллылығына қарап "құдайым кемпирди қыз кебине салған ба" деп ишинен таңланатуғын еди. Қәне, сарсықлы демлерінде бийкеши болып, жүрек зәрдесин сығысса, ириңин ағызса... Ойлана-ойлана, бармағын тислей-тислей, жүрегінде қанша ириң топланды, қанша мәдде жатыр. Тек билдирмейди. Бұнысы әбден жанын жеп, күннен-күнге шөп болып азды. Аманлық оның азып баратырғанын көріп жүрсе де, илажсыз. Зейнине тиймеўге тырысады. Жатса түр демейди, тұрса отыр демейди. Ақшамы менен басына қолын дастық қылып оның көзлеринен аққан жас шығанағын жуўып жатса да "жылама шабазым" деўдің орнына, екінши қолы оның жипек шашларын сыйпалайды...

Хаялының берген сораўы Аманлықтың тәнхә ўақты хошлығын тыйды. Жалмап атырған шөбин түпирип, тикейип отырды.

— Хабар жоқ, шабазым,—деди.

Өз жүрегиниң жарасын ғана емес, Алмагүлди де еске салмаў жөнінде ерине ўәде қылған келиншек ериниң өңи өзгергенин көріп, қалт-қалт ете қалды. Өзин сәл гүналы сезсе, дир-дир ететуғын бұл хаялға Аманлық не қылсын, тек "пай, шабазым, пай" дер еди. Бұл сапары оның дирилдегенине мәни бермеді. Асықпай отырып ғайыптан бахыт қусы қонып бий болғанын айтты.

— Бий?! — Ақбийдайдын езиўинен күлки изи көринсе де, еки көзинен пырт-пырт жас сорғалады. — Қутлы болсын, бегим.

Бийлик жетискенине кеўли алып ушса да, изине ерген жалғыз сиңлисиниң усы бахытты көріп, бирге қуўана алмағаны ушын ишине шеребе қуйылғандай ашыды. Алмагүл қайта-қайта көз алдына келеди. Лекин, бұнысын сыртқа шығармайды. Онда Ақбийдай қыйналып қалады — Әззи жан!... Далаға шыққысы келмей, құдайдың көзи — құяшқа қарағысы келмей, кешке шекем ийне жутқан аш ийттей буратылды да жатты. Бұл үнсиз жатыс Ақбийдайға жақсы тәсир етпеди. Оны ой басты. Бирақ кеўлинде не гүптийкей пайда болып, не нәрселер ойлап атырғанын сораўға батына алмай, жатар алдында, өз болжаўын ортаға салды.

— Бегим, мениң атамның мынадай гәпи бар еди. Жигиттиң жамбаслар көпшиги, арқа сүйер дийўалы, атқа салар ери — қатыны болады. Жигиттиң атын шығаратуғын да, жигитти қор қылатуғын да қатыны. Қатын жигиттиң өмирлик жолдасы ғана емес, мақтанатуғын асқар таўы. Асқар таўдың басында муз жатса жаман. Қайўақ-бирўақ ерийди, етегин сел қылады. Сениң асқар таўыңның басында пайда болған муз бар,

алдын алыўды өтинемен, бегим. Бахтың ашылсын, алла разы болса, мен разы, басына дәўран келипти, бир қыз ала ғой, бегим.

Ақбийдайдың көзлеринен жас шықпады, бирақ, еринлериниң қаны тартылып, кардай болып кетти. Еске алса жүрек қытықлап, шеке тамырға бизин қадайтұғын ҳәдийсе және еске алынған менен Аманлыққа ең әўелги еситкениндей тәсир етпеди. Ҳаялы сөйлегей гезде өзін қалай тутып, қалай тыныш тыңлаған болса, изинде солай ғана жүдә сұўық қанлылық пенен сөйлеп тамамлады:

— Неге еки айтқызасаң, шабазым? жаман күнлерди умытайық демедим бе? Сарсылма, қамықпа. Өмирдиң гәрдишине ишимнен көнгенмен.

Бул сөйлесиклер сол күни олардың екеўин еки төсекке айырмады. Қәдимгисинше бир төсекте жатты, қәдимгисинше бир-бирине билеклерин дастық қылысып, шаш сыйпасты. Бир арқанның еки талындай есилисти...

Азанда да күндегисинше өмир ғалма-ғалы даўам етти... Жетимлерге, атсызларға тапсырма берилип, ҳәр ким өзине ат табыў машқаласына түскенде, ҳәмме бийлердиң шаққаны, сол иске белсене қызыққаны Аманлық болды.

Өткен ақшамдағы атланысында Бектемирди атлы қылғанына мәс. Аманлық Ақбийдайдың жамбасына шығанақлап терлеп-тепшип чай ишип отырғанда, даладан Маман даўыслады.

— Аманлық бий, бармысаң?

— Барман аға.

Ол терин сыпырмастан қояндай атлығып жуўырып-ақ шықты.

— Таярлық көриңлер, қонақ күтесиз.

— Билдирерсиз бе, аға?

— Шайық атамлар менен ойласып-ойласып сизикине түсириўди мақұл көрдик. Пийшембиге Айғара бийлер келеди.

Ақ жаўлығын бүркенген Ақбийдай есиктен суўырылып шығып, Маман бийге мирәт қылды:

— Уллы бий, аттан түсиңиз, суўсын ишиңиз.

Маманның Ақбийдайды көрмегенине көп ўақытлар болған еди, оның азғын шырайын көрип, "сен зулым жигит екенсең ғой" дегендей Аманлыққа түксийип бир қарады да, Ақбийдайға бурылды. Алмагүлди сорағысы келип өзін иркти.

— Суўсын алып шыға ғой.

Ақбийдай ылашыққа сүңгип кирип, бир зерен шалап алып шықты.

22.

Алмагүл есине келгенде Абулғазы хан әлле қашан шығып кеткен еди. Болған ұақыяға енди ғана түсинип, бирден өкирип жиберди. Түнек ылай дийўалдың ләрзем алыўына сәл қалды, егер, оның даўысы қатынек сұўпы қарайтуғын көздей тесиктен шығып тұрмағанда, күшли өксиктен ылай дийўалдың пақсалары унырап сөтилетуғыны да сөзсиз еди.

Қатынек сұўпының пәлледей аўзы ашылып, ишек-силеси қатып, тым-тырыс күлип тұр. Оның ишектей жиңишке бармақларын бириктирип тұрған қақпаш алақаны жаздырылып кетсе, Алмагүлдің өксигин тыйыў имканияты бар. Соған да батына алмай, суқ бармағы менен, қан-жини тазаланған қарындай мыржым-тыржым бетин сызып, бас шайқап қояды, терлеп-тепшип күледі. Қыялына, күлкиси — мынаў меңиреў қаралы дийўалдың сүтини сыяқлы. Алмагүл көз жасқа әлленеткен күлкиден сүтин барлығын билмеди. Қатынектің демин жутып шықылықлап тұрғанын да көрмеди. Жылай берди. Қара шашларын жайып, еки бетин тырнап жылады, түргелиўге шамасы келмей, басын пәр дастыққа қайта-қайта көтерип-таслап жылады, мүшы менен маңлайына ұрып-ұрып жылады, ұсы күнге тап қылған Бұхара саўдагерине нәлет айтып жылады. Құдайдың атын айтып, налынып жылады, нашар болып жаратылғанына жылады, бәрине жылады, тынбай жылады...

Қатынек сұўпы кейин бәсип, асханаға кире сала, тайын таўық сорпадан сары ала ағаш зеренге қуйып әкелди.

— Ханымша, сорпа ишиниз, жазыласыз.

Еле солығы басылмаған қыз:

— Әкет, кет! — деп бақырды. Қатынек сұўпы зеренди бас ушына қойды:

— Мейли, уялсаң жалғыз отырып ише ғой.

Алмагүл зереннің бир шетинен ұслап, шығып баратырған қатынектің изинен шыңғытты. Зерен қапыға былш етті. Қатынек сұўпы ұзын бөз көйлегиниң етегин айналдырып көтерип, ғырра изине айналды.

— Өйбей, өйбей! Хан еситпегей, адам еситпегей. Сени аяйын, тилиме ғана баспайын!... — Қатынек сұўпы ұсылайынша шиңк-шиңк сөйленип, гүбирленип қақ бөлинген зереннің сынықларын жыйнап етегине салды. Паласқа еле сиңбей гилкилдеп атырған сорпаны көрип дүстөменине жатты:

— Өйбей, ханымша, сен құрыдың... — деп тили менен паласты бир жалады... — мен де құрыдым, — деп тағы жалады. — Екеўимиз де құрыдық, кел сенде жала... — деп еңбеклеп жүрип, сорпа шашыраған жер

болса бәрин жалап шықты. Алмагүл оған қарамады, қараса, тоңқайып палас жалаған қатынектің хәрекетлерине күлерме еди, әлле-қәйтер еди. Қатынек пышықтай секирип хәмме жерди минтаздай етип, сорпа көбирек сиңген жерлерин еринбей сорыды.

— Әне, ханға өзиң де айтпа...

Қыз оның сөзлерин еситпеди. Тек еки көзине күши жетип, үш күн тамақ ишпеди. Бирақ бул өжетлик узаққа созылмады. Қатынек сұпы гижиң-гижиң мийин айландырды.

— Күл, қуған, ханымша, ханға биринши мәртебе етегин аштырған қызға дозақ оты ҳарам.

Ол хәр күни хәккедей шықылықлап келип, ұсы гәпин мың қайталаған шығар. Қыз инанды ма, азғана кеўлин басып тынышланды. Тамақ ишти.

Хәптеден соң бағқа шығарылды. Жақты дүньяға жаңа шыққандай енди бир кең нәпес алды. Күн де бир ағаштың саясында отырып жән-жаққа көз жиберип, тың-тыңлайды. Базда хан сарайындағылар өлип қалғандай тым-тырыс, базда ийттиң кетегиндей улы-шүү. Түсинбейди. Оның сыртынан бақлап жүрген қатынек сұпы аспаннан түскендей қәпелимңе пайда болып, гәпке айландырды:

— Бүгин шаўқым жоғына хайранбысаң? Хайран бола ғой, хан жоқ. Хан жоқта ұсындай ғана ғаўырлы болады...

Көкирегине пайда болған жумбақларды тез түсинип жуўап бере бергени ушын ба, қатынек сұпыға үйренисти, бирақ ҳеш сөйлемейди. Ишқысталық аздырды. Сабағынан үзилген гүлдей солый баслады.

Кәйўаны канизлердиң бири сыртынан бақлап жүрген еди, сұпының алыста жүргенин билип қасына келди. Тәжирийбесиз нәрестениң запырандай шырайын көрип тез-тез ақылландырды.

— Ой, сорлы сиңлим, бүйтип ойланып, бүйтип азып, хәлексең. Мен бул ханның әкесиниң ўақтында келгенмен. Қатынның зарын қудай еситкенде, бул сарайға жасыл түсирер еди. Оннан да хәзлигиңе қаш та жүре бер. Сулыў екенсең, ханға кәдирлисең. Етиңниң қызғыны барда ханның ояқ-буяғына шығып, өзиңниң келе болыўыңды гөзле. Өйтпесең, не илаж? Қудай әзелден тәғдириңди ұсылай жаратқан. Денеңниң қызғыны қашса, бул күнлерге де зар боласаң.

Бул кеңес жас, бос жүректің және де қатайыўына жәрдем етти, тәўбеге келди. Жайына киргениен кейин "не илаж? Қуда тәғдириңди ұсылай жаратқан..." деп өзине-өзи хай берди, басылды.

Хан келсе, оған жараныўдың жолын изледи. Бирақ қалай жараныўды хәм хан қәйткенде унататуғынын билмейди, тек болғаны — хан келсе,

аспаннан үзилип түскен гүлдей алдына жығылып, жадырауға тырысып, ақ гүл ғұмшасындай тислерін көрсетеді. Ханға бұл унаса керек, қара жүнлі жарғақ тислегендей өсик мұртлары астынан қызыл-көгис еринлері түрилип, "Майдабийке, кейпің жақсы ма? деп келеді. Алмагүл әуелгі күнгисін умытып, Майдабийке, басқа канизектің аты шығар деп пәмледі. Ханның кеуіллі гезінде "Ханымыз, мен Майдабийке емеспен, Алмагүлмен" деди. Хан селк-селк күлді: "Сен Майдабийкесең. Қарақалпақтар жасаған жерлерде алма гүлі болмайды демедім бе? Умытқаның — халқыңа құрметің, умытпасаң, өз халқыңды масқара қылғаның".

Ханның ең бирінші талабы келе сала басына екі көпшік қойып, пәр төсекте шалқасына жатады да, арыстай ұзын аяқтарын Алмагүлге қарай созады. Бұл "аяғымды қыс" дегені. Алмагүлде ерк жоқ. Ири жүнлес балтырларды алма гезек көтерип уқалайды. Ханға бұл жағады. Соң он екі мүшесінің хәммесін уқалайды бұйырады. Балықтай жас нәрестенің хәлсіз бармақтары оған қандай хәз беретұғыны намәлим, бірақ оның алдында мисли өліктей жатып, пышықтай "пыр-пыр" ұйықлайды. Оянса, оның келте ғана бұрымларынан өзине тартып, "койсаңыз да, рехім егиңіз де..." дегеніне қарамай, дастыққа жығады.

Кем-кем ханның қызығыушылығы кемиді, келиўди сийреклетті. Әстен-әстен көнлигип киятырған қызды бұл таңландырды. "Не болғаны екен?"

Бағқа шыққанында өткен сапардағы кәйўаны канизді көрді. Хал-жағдай сорасты. Қыз ырасын айтты.

— Олай болса және бір бийшара әкелінген, — деди каниз: — Енди мени не қылады?

— Жақсы көре ме еле? Шарық берген жоқ па?

— Келгени — жақсы көргени шығар, шарық берген жоқ.

— Олай болса ғамынды же, сиңлим, мен әкесінен алданғанман. Бұл да әкесіне тартқан. Неге алдандың де. Мени бирейге сарқыт деп бережақ еді, балалық етип, "бармайман, сизді көріп жүремен" дермен бе. "Мейли", деп қалдырды. Ықласыма көре соннан бир айда бир көрінсе болмай ма, басымды тырнай-тырнай қала бердим. Көргеним-билгеним пахта, шарық болып қалды. Егер бұл ханның кеуіліне жақсылық кирип, "сени бирейге беремен" десе, "өзің бил" де. Ханның қатыны болып иш қысталықта жүргеннен, бир жалаңаш пайыңа тийсе, малханада жатқаның абзал, сиңлим.

Канизек дурысын айтты ма, я күндеслик етип жаманлық қылмақшы ма? Алмагүл ойласарға басқа адам таппады, бирақ, үлкен ойға шүмип жүрди.

Хан бир келгенинде тәуекел ескертти де:

— Ханымыз, мен сизди сийрек көрсем сағынаман.

Хан, даўысы қарлыққан ийттей, ларс-ларс күлди.

— Еркек сағынсаң биреўге берейин.

Алмагүл канизектиң кеңесин еследи, бирақ "яқшы" деп те, "жоқ" деп те айталмады.

— Сен бир жүни жатық жыллы пышық едиң, ара-тура қойныма алып турарман. Сол ушын рехим етемен, — деп хан оны бұрынғысынша шешиндирип денесин уўқалатты. — Я кеткиң келе ме? Онда бизиң бир ат сейис бар. Сениң менен бир уялас қаннан, қарақалпақ. Соған берейин бе?

Қыздың ишинде әлле қандай үмит ушқыны жылт еткендей болды.

— Ханымыз, "пыш" десеңиз де, дәнханаға қуўсаңыз да өзиңиз билиң.

Хан басқа сүйгиликлеринен бұндай сөз еситпегени ушын ба, я бұрыннан еситилип жүрсе де, ақыллы, нәзик қызды көзи қыймағанынан ба, және дастыққа жығып:

— Ҳәзирше бола бересең, деди.

Алмагүлдің ишин жылытқан ыссы лепке сұўық сұў бүркилип, тек сыңсыды.

Сол күни кеткенинен хан қайтып айналмады. Бир ай да, еки айда өтті. Қызды зерикти деп ойлаған қатынек сұўпы:

— Күлип жүр, ханымша, хан ел жаўлаўға кетти, — деди.

"Ел жаўлаўға" деп қыз ишинен гүрсинди:

— Ели аз ба?

Қатынек сұўпы, "ой, ладан ханымша, ой ладан ханымша" деп шиңк-шиңк сөйленип, алдына думаланып ойнады. Төбесинен асырылып тоңқалақ асты. Бөз ыштанының балағын түрип, бас жиби шешилген бузаўдай, жайдың ишинде жуўырып ойнады. Алмагүл бұған түсинбеди, бирақ ишек-силеси қатып күлди. Оның биринши күлиўи еди. Сол ушын ба, енди қатынек сұўпы киргенде, бұрынғыдай жорғалап келмейди, басынан тоңқалақ асып, самал айдаған қаңбақтай думаланып киреди, ҳәр сапары бир хөнер менен киретуғын болды. Базда тусаўлы ешектей секирип киреди, базда бир аяғын мойнына асынып ҳәкке болып келеди. Құлласы Алмагүлди күлдириўге урынады. Бара-бара бул көринислер қызда күлки туўдырмай қалды. Аўлағында, хан айтқан ат сейис қарақалпақты излеп

көриўди ойлады, таныс қанизектен сорап көрип еди, ол ондай сейис ҳаққында еситпепти.

— Мен де өзіндей бир қазықты айланған тусаўлы байталман, — деди, ол.

Алмагүлдин иши-баўырын өртейтуғын үлкен ҳәдийсе басланды. Бұл туўысқан әжағасы менен жеңгесиниң көз алдынан кетпеўи. Әўелги күнлери оларды көп ойлап, көп жылар еди, түсине енсе, ақшамы менен зарланып, азанда қабағы исип шығады. Жекке бастың қайғысы базда-базда оларды умыттырады да, бирақ хансыз еркин күнлер Аманлық пенен Ақбийдайдың ҳәр демин де көз алдынан шығармады. Қапы ашылып кетсе, әжағасы кирип киятырғандай, есикке жалт бурылса, үйреншикли қатынек сұпының жымыңлап турысы. Жүрегине чай тартқандай мурнын жыйырды.

Келгели неше күн, неше бәхәр көрди, есаптан жаңылысты. Гүлге малынған алма ағашына сүйенип отырып зарлы ыңылдады:

"Тозаңлы көшеңе көз жасым серпип,
Қара шашым сипсең қылай әжаға.
Ҳаслы нашар демей излесең мени,
Қас жаўыңа қалқан болай әжаға..."

Бағды мәканлаған барлық қус әўлады қыздың айналасына ушып келип, зарлы үнге қосылып өз тилинде "әжаға" деп сайрады. Бұлбил менен жарыса сары шымшықлар, карлығашлар сайрады. Зар епкинине, алма гүллери ушып түсип жатты. Қарсы алдындағы шақаға қонған әлле қандай бир шымшық оның дыққатын бөлип, орнынан тикейтти. Бундай шымшықлар Түркстанда тек бәхәрде ғана пайда болар еди. Хан бағында бундай шымшықты еле көрмегенликтен, таңланды. Қайдан келген шымшық? Шақадан шақаға ушып-конып жүрипти. Тап ұсы ғана сары шымшықтың ябы аўылының қубласындағы жетим еменге қонақлап, шақалардан шақаларға тап ҳәзиргидей секирип жүргеннн талай мәртебе көрген. Усламақшы болды, сары шымшық пырр етип ушып ушқы шақаға қонды.

Усындай айралықта қустың қанатына сәлемнама жазып жибергенлер ҳаққында ертеклерден еситкени бар еди. Түркстаннан сәлемнама әкелди ме екен деп дәмеленди. Шымшық қақыйқатында дәмелендирди. Өзинше "шық-шық" сайрады.

— Түсинбеймен, жаным, жақын келип сайра, — деди Алмагүл жалбарынып.

Сары шымшық оны түсингендей шақалардан шақаларға атлап, төмен түсе баслады. Қыз еки қолын көксине қойып егитиле жалбарынып:

— Меннен Түркстан елине сәлемнама жеткер, жаным, әжағама, кишеме сәлем де. Шайқымызға сәлем де. Әжағамның арқа сүйери Маман бийге сәлем де...

Сары шымшық әлле нәрседен үркіп, пырр етип ушып кетти. Алмагүлдің еле айтажақлары көп еді, және келетуғын шығар деп күтті, сары шымшық қайтып оралмады, ушқан жағына қарап күте-күте көзлери талды. Мойын омыртқасы сал болып, орнынан әстен ғана тикейді. Дийәл-хәремнің үстинен сары асқабақтай сары қураш көрінді. Оның жанлы адам басында екенін ямаса ағашқа кийдирилген қарақшы екенін аңламай қыз қарап қалды.

— Ханымша, дауысыңнан билдим, қарақалпақсаң ғой, — деди қураш астынан адам дауысы. Қыз басқа биреудің көріп қойыуынан корқып жән-жағына бир қарап алды да.

— Сиз кимсиз? — деди.

— Мен де қарақалпақпан.

— Кәриңиз не?

— Ханнын ат сейисимен.

— Толық неге көринбейсиз?

— Мен сени жарықтан көріп турман. Жассаң. Сұлыұсаң. Көргің келсе жақынла, бойым жетпейді.

Алмагүл және жан-жағына қаранып қурашқа жақынлады, Көзлери күлдей нурсыз, бетинін алмасы асқабақтың пәлегіндей тыржыйған, сақалы, мурты ақ жағал сейисти шалалау көрді. Ғарры сейистиң иркилип, сөйлеспей, неге қаймығып баратырғанына хайран болып артына бурылса, қатынек суұпы киятыр екен.

— Ханымша, болар енді, бүгін хан келеді, — деди де, ол қолынан сүйреп әкетті.

Алмагүлдің кеулінде қууаныш пайда болған сыяқланды. Неден? Өзи де түсинбейді. Бәлким, өз елинің сары шымшығын көріп, оннан сәлемнама жибергени ушын шығар, бәлким, ғарры сейисти көргени ушын шығар, бәлким, "хан келеді" деген хабардан шығар. Деген менен қууаныш...

"... Бир дәрьяны жағалап қонған еки ел бир тонның еки жағасы. Тең қаўсырылып, тең илинбесе, ондай тон қызғынсыз. Қызғынсыз тон пайдасыз. Бир дәрьядан сұй ишкенлердің, бир табақтан ас ишкен бир атаның ұлларындай, бир-бирине меһрийбанлықтан басқа сұмлығы болмаўы тийис..."

Қазақтың атақлы бийлери менен қарақалпақ бийлеринің арасындағы жыллы-жыллы әңгиме ұсы тақлетте болды. Биринің барымына бири барып, аўыз бирликли тарқасты.

Оларды Аманлықтикине түсириўдің сыры — себеп пенен Айғара бийге күйеў баласының иргесин көрсетіў еди. Сүйикли бийлер бул келисинде адай ұрыўынын да бир ақ кеўил бийин ертип шығыпты. Қазақ байларына, бийлерине тән минезде бопса етип, алыстан бадабат салмай-ақ келди, қонақ ийелеринің бары-жоғын минлемей жайдары қайтты. Қарақалпақ бийлеринің нөкер таярлаў жөніндеги пикирлерине жүдә ғана дослық пикир қосысты.

— Дурыс. Бул заманда киси қорқытқандай мушың болсын, — деп Айғара бий және үш ат инам етип еди, Седет керей менен адай бийи де қалыспады. Жүп жүптан жылқы беретуғын болып кетти. Ұсы күннен баслап хәммеге тәртип берилди.

— Абайлы болыңлар, аты қазақ болса жаў емес! Табын, Керей, Адай аўыллары таманда жылаған бала көрсең, көз жасын тилиң менен жалап кептир, мәңиреген малын көрсең, от апарып салыўға еринбе.

Буның менен әўелги тәртип босаңдаспады, баслаған кәсиплерин тоқтатпады. Топ-топ болып елден бир неше күнлик алысларға кетип бурынғысынша жолаўшы талады. Ат жыйнады, күш жыйнады, нәренжанлары өткен-кеткенге қол жайып, кеўип кеткен нан жыйнады, құлласы, ели ушын, өзлери ушын артық-аспай өмир жыйнады.

Күн-күннен күш көбейди. Отызлаған ат жыйналды. Енди бир өңкей жигитлер сайланып атқа миндирилди. Маманның өз басшылығында ата билмес алысларға шабыўыл жасалып турылды...

Олар, мине, нәўбеттеги шабыўылдан қайтты. Кең далада думан-думан шаң ұйтқытып, еки салтаң ат жетелеп, бес-алты қарамал айдап, онлағаны алдыларына қой өнгерип кеўилли қайтып киятыр. Асығып киятыр.

Көз ушында қос атлы көринди.

— Олжа! — деп бақырды бири. Маман алақанын маңлайына тұтып сығаланды.

— Көзиңиз илди ме? Атларының жүги бар. Қашалмайды. Аманлық бий, шап!

Салтаң киятырған Аманлық пенен үш атлы бөлинип шықты. Маманлар тобын бұзбай алға қарай жүре берди. Намәлим қос атлы таманнан мылтық даўысы гүрп етті. Кең даланың үсти гүңиренип кетті. Маман гилт тоқтап, Аманлыққа ерген үш жигиттің бири аты менен оммақазан атып жығылғанын көрди.

— Басың! — деди жигитлерине. Жигитлер өңгерген койларын жерге атып-атып ұрып, мылтық атқан кос атлыға гүў хұжимге өтті. Оқ жетер жерде жүрислерин босаңлатып, қазан ошақтай қаўсырыла, таба тутты. Жанлар қыл үстинде, хәммениң қәдиги күшейди, мылтық аўзы қалай, кимге қаратылғанына хәмме тең қарап, сығаланып киятыр. Бир мылтықтың аўзы Маманның өкпе тусына қаратылған. Ол албырамай еки колын сермеп "алға" деп баслап баратыр. Жолаўшылардың екеуи де тең атыўға қолайласып, мылтықтарын дәл гөзлеп тұрыпты.

Жақынлатып атажақ. Бир ўақытта биреуи тислене бадабат салды:

— Тоқтаңлар! Ким енди бир атласа өледі!

Қарақалпақша араласқан орысша даўысты Маман шалалаў еситти. Сорады:

— Бородин ағамысаң?

— Маманбысаң?!

— Жигитлер, аттан түсиңдер! — деп Маман атынан ғарғып түсип, Кузьма Бородинге қарай жуўырды. Қушақласты. Күтилмеген әжайып ушырасыў болды. Қапа сақаллы Кузьма Бородин Маманның кең жаўырынына дүрс-дүрс ұрып тұр.

— Жигит болғансаң, сүйегің қатқан, қасқыр! Ҳақыйқаттан да қасқыр деппен, жол болсын?

— Түлки куўып жүрмиз, Бородин аға.

— Жарайды, жарайды. Өйтпесең, түлкинің қуйрығы ұзын, жеткермейди, — деп, аты менен оммақазан атып жығылған жерінде жата-жата үстинің шанын қағып киятырған жигитке бурылып күле шырайланды. — Сум екен. Жаўын тынған соң тұрып киятыр. Мен тек атын аттым.

Жигитлер күлисти.

— Қәне, Маман бий, аўылыңа басла. Бизиң ат шаршаған, жүгин жеңиллетсеңиз жақсы болар еди.

Маман аттан жығылған жигитке өли атының ер-тұрманын жайдақтың биреуине салыўды буйырып, өзи Кузьма Бородиннің атының жүгин түсирмекши болды. Қозғалта алмады. Кузьма Бородин күлди.

— Аўыр ма?

— Не өзи, аға?

— Сизлерге сыйлық.

Еки кийизге орап тайлап артылған бул жүк — мылтық, оқ дәри еди. Көлемине, салмағына қарап Маман шамалап билди.

— Ғақысынан бинай өмирде қутыла алармызба екен?

— Қалыс. Баспүкил. Көз жаслардың төгилиўине себепкер болса да, сизлер ушын әкелгим келди. Елиңиз бүлинди, посты деп еситтим, иним.

Маман қуғанғанынан жерге жығылып Кузьма Бородинниң етигинен сүймекши еди, ол Маманның желкесинен услап тикейтти:

— Қой, жарамаслық етпе, иним. Табанымды сүйдирейин деген нийетим жоқ, дослық кеўлимди билдириўге әкелдим. Елиў мылтық. Бир-бирден асыныңлар.

Жигитлердиң көпшилиги мылтық даўысын еситсе де, услап көрмеген. Ғәр қайсысы бир мылтық алып маңлайларына тийгизди. жазатайым биреўге атылып кетиўинен корқып, аспанды гөзесип, қулақларын шырт-шырт қайтарып басып көрди.

Кузьма Бородинниң қасындағы жолдасы өзи сыяқлы темирши уста екен, оның менен таныстырды, мылтық пенен әўере болып ояқ-буяғын сыйпап тұрған жигитлерди рухландырыў ушын, "услаўын, атыўын үйретемен" деп қойды.

Олар апақ-шапақ болып, олжа малларды айдап жеткерий ушын бес атлы қалдырып, тикке аўылға тартты. Кузьма Бородин жол-жөнекей барлық жаңалықларды сорады. Көп сөйлемейтуғын Маман, тап өз әкесине шағынғандай егитилип, өзи Петербургқа жақсы нийет пенен халқы атынан кеткенде, елиниң қалай тарқап, қайларға посқанын, урыс баслар алдында Абылқайыр ханның сумлық пенен ең әўеле қоңыраттың атақлы бийи Ырысқұл бийди бенде қылып урлатқанын, нағыз ғажжа-ғаж урыс гезинде бираз бийлерди бийдәрек бенде қылып әкеткенин, ҳазир олардың қәйерде, қандай ҳалатта екенин билмейтуғынын, талай сапар түнлерде шабыўылға барып бенделерди излеген менен, устағанлы жуўмақ шығара алмағанын сөйлеп, қамсығып киятыр.

Кузьма Бородин бөлмей тыңлап, жүреги елжиреп киятырған жигитти аяп тәселле берди. Өткен иске қапа болып өзін қуртпаўды, мәрт болыўды, жигитлерин мәрт тутыўды ескертти. Петербургқа — патшаға барғанын жүдә мақуллап, еле жәрдем болмай атырғанының себебин — түрклер менен урыстың бел үзди қылып тұрғанынан деп жубатты.

— Еле жәрдем келмеген болса, мениң жәрдемимди орыслардың жәрдеми деп түсин, иним. Ал, бийдәрек бенделер жөнинде ғам жеме, күшиңизди еситсе, сум ханның өзи қайтарады, — деди.

Орыс патшасын мақтап-мақтап, еле қуғанарлық жәрдеми болмағанына жигиттің ийни түсіп, ишинен құрып жүр еді. Кузьма Бородиннің гәпи белине белбеу бұғандай болды.

Усы күни кештен-ақ ағыллардан ағылларға атлылар шабысып:

"Орыс патшасынан жәрдем келди... Кузьма Бородин келди" деп даурық салды.

Кең қарақалпақ даласында "орыслардан жәрдем..." деген сөзлер күшли самал менен қулақтан-қулаққа өтті. Оған қарсы, Кузьма Бородиннің өзін көріп танығанлардың арасынан: — "баяғы қолда бенде болған Бородин орыс алдаулықта хәммени қырып кетіуге келипти" деген өлпең жел де есті. Күн өткен сайын күшли самал өлпең желди басып, қорқыныш думанларын серпиуге қарады. Елге рухландырыушы шақырық тасланып, ағылма-ағыл және атлылар жолланды. Исенимли оқ жарақтың атын еситкен "мен" деген жигитлер атлы, пиядасына қарамай нөкер болыуға келе баслады.

Кузьма Бородин менен Маман жигитлерди бир үәдеге — еркеклик үәдеге қалай байлаудың әдисин ойласты. Келисти: хәр бир жигитке "ерлик не менен питиұажа болады?" деген? сорау беріп, "ерлик — ел ғамын ойлау менен питиұажа болады" деген кескин бир жууап алыуы тийіс.

Усылай исленди де...

Бир айға шамаласқанда атлы-пияда нөкерлердің саны жүзге жетті. Олар еки топарға бөлиніп, хәр бир топарға жигирма бестен мылтық үлестирди, қалғанларына гөне найза, қылыш, жетпегенлерине балта, шоқмар беріліп, Кузьма Бородиннің басшылығы астында хәмме әрман ететугын, бірақ хеш ким ойламаған, әскерий машқы басланды.

Бородиннен қалған баяғы тери көрікке хеш ким кеуіл бөлмей, сол орнында — тау арасында, қыснақта, еле баз басып жатыр екен. Бородиннің жолдасы оны иске салды. Қасына онлаған көмірши, көрик басыушы алып, шойын, қорғасын еритіп, қалың терилерден ушы шойынлы, қорғасынлы ұзын саплы қамшылар өрилди. Солайынша бир әжайып, жасларды қызықтыратугын ис басланды. Маман Бородин менен кеңесіп Айғара бийдің үәдеси бойынша Мырзбекти ертип келди. Ол душпанына алыстан дойыр ұрыудың хақыйқый шебери екен. Ушы қорғасынлы, шойынлы қамшыларды қалай пайдаланыудың тәсиллерин ол үйретті.

Бородин күнде таң азанда, нөкерлерди машқыға әкетер алдында, оларды мәртликке үйретиуши және бир сорау хәм оған жууап тауып тәкирарлатты.

— Урыста нөкердің дастығы не?

— Урыста нөкердің дастығы — душпаны. Дастықсыз өлген жигит — ер емес!

Бұл әскерий таярлықтардың изи неге келип шөгеди, не менен тамамланады, оған жууап излеген адам жоқ. Адамлар шад. Бир-бирин көрсе қуўжыңласып, күлисип, кимнің мылтықты қалай ататуғыны, кимнің қалай атта отырып, қалай найза уратуғыны, кимнің қалай узақтан қамшы силтейтуғынын, кимнің неге шаққанлығы хаққында өз-ара тарысады. Маманның ақ патшаға барып жәрдем алып қайтқанына журт енди исенисти.

Аўыл арасын тозанғытып шапқан өз атлыларын, бир-бирин қуўып жуўырыскан шоқ-шоқ пиядаларын көрсе:

— Әне патшалықтың күши, — дести ел.

Кузьма Бородиннің аўырыў хаялы, үрпе-шүрпе төрт баласы қалғаны ушын, алты айдан кейин қайтарман болды. Ел қыйланды, илаж қанша? Жағдайы бар. Бирге келген темирши жолдасы әзелден шыққанда қарақалпақлар арасында қалыўға ўәде етип шыққан екен, ол қалды, Бородин қайтты. Бирақ ол жалғыз қайтарылмады. Бир қалада орысша оқыўына жәрдем берерсиз деп, он еки жасар шаққан Борибайды қосып жиберди. Бөрибай ғарры торысын жас көк дөненге алмастырып, бұл айбатлы, ақыллы орыс адамы менен жолдас болғанына қуўана—қуўана кетти.

Бородинлерди узатыў салтанаты Маманларды Петербургқа узатыў салтанатынан кем болмады. Узатыўға пүткил ел шықты.

24.

Кузьма Бородин менен келген темирши устаның аты Владимир еди. Ғарры шайықтың тили айланбай биржола "Бектемир уста" деп еди, хәммеге "Бектемир уста" болды да кетти. Катаң мийнеткеш адам екен. Кешке шекем устаханада "шық-шық, жаң-жаң" балға даўысы тынбайды. Устахана мисли зияратханаға айланып кетти. Келиўшилердің, кетиўшилердің изи үзилмейди.

Ел посып, қатар-қурбысының көпшилигинен айрылған шайық кеўилсиз жүретуғын еди. Жасларға еситтирмей, бирли-ярым ғарры менен отырып әстен ғана:

— Адамның адам болыўы тең-қурбы менен екен. Тең курбыңнан айрылған соң, олар кеткен о дүньяға адамның кеўли асығады да турады екен... — деп сарсылатуғын еди.

Кузьма Бородинлер келип, елге қайтадан жан енгели оған да жан енди. Өлим хаққында ұмытты. Азанғы халқасын асығып ишип, қартаң ақбоз атына минеди де, ұстахананың қасына кисенлеп жибереді. Соннан аўқат мезгили болғанша ұстахананың көмиршилери менен көрикшилерине "хәй бәрекелласын" дөндирип отырысы-отырыс. Күннің суўығында да, ыссысында да қара терге шомылып, маңлайын сыпырыўға пурсат таппайтуғын уста Владимирдің көмир аралас терин өз сәллесиниң бир шети менен ара-тура бир сыпырып жиберип "кәспиңнен берекет тап, қарақалпақтың кәлеген қызына ийек ат, әперемен" десе, болғаны, ұстақанадағылардың хәммеси жеделленип, күлисип "ойланба, қарақалпаққа күйеў бала бол, уста" дейди. Владимирдің қара тер сорғалап тұрған қызыл еринлери арасынан қашаўдай ири тислери жалтырап көринип: "Азғана ис көрсетейин, соннан соң қыз излеймен" деп күлимсирейди.

Нөкерликке басын тиккен жигитлердің күши менен Қуўандәрьяның бойына егилген егинлердің де зүрәәти мол болып, жұрттиң қолы узарыўға қарады...

Жаралардың орны питип, кемислер толысып, жаслардың ойын-заўығына ұрықсат етилди. Бұрынлары жасырын, бир-биринен қыпсаланып жүретуғын жаслар енди еркин ойнады, еркин қосық айтты, еркин күлисти. Ақшамына қарай бас жиби шешилген баспақтай шапқыласқан балалар көшелерди толтырады.

Бұл қуўаныштың ақыбети қайырлы болмады.

Бәхәрде, Мурат шайық устаны үйине қондырыўға апарған күни, ақшам Владимир ушты-күйді жоқ болып шықты. Елдің үстине және бир қайғы бұлты пайда болды. Нөкерлер менен аўыл айналасында машқыда жүрген Маманларға хабар жетип, жән-жаққа атлан-шап атлылар кетти. Маманлар кешке таман Владимирди урлап қашқан қос қара атлыны тутып, екеўин бир шылбырға қосақлап сүйреп келди, оның пайдасы не, изинен қуўғыншы көрингеннен-ақ қарақшылар Владимирди бұўып өлтирипти. Олар буннан үш жылдай илгери жалайыр аўылының малын қуўып баратырғанда елиниң ойлы-бәлентин көриўге атланған, Маманларға жолыққан қара атлылар — еки геллекесер гәззап екен. Владимирдің өлими ушын оларды кимнің қалай ұрыўына ерк берилди. Ким қулағын кести, ким тилин кести, ким көзлерин ойды, ким етинен ет кесип, бұўынларын балталады, гелле кесерлер ийегинен жан шыққанша барлық азаптарға шыдады, бірақ кимнің тапсырмасы екенин айтпастан өлип кетти.

Мурат шайық үйіне қондырған орыс ұстасының түнде нәмәлим жоқ болғанынан баслап, қайта-қайта гүрсиниұ менен өз маңлайына өзи қос қоллап урады. Бирақ оның менен, сендей соқлығысып, көп күн аранға қамалған танадай тұлғасқан адамлардың оған гүманы кемимеди. Сол ұшын ба, ямаса басқа себеби бар ма, бәхәрдің бір азанғы шымыры самалы менен:

— Мурат шайық өз көзлерин өзи ийне менен шаншып ағызыпты, — деген сұйық хабар аңыздан-аңызға өтті.

Буған ел таңланды. Шайық не ұшын солай ислеген? Сырын адам бендеге айтпады. Хәтте ол өз ұлы Хелуетке, Маман бийге де хештеңе билдирмеді. Маман бий ашыұланды. Изли-изинен оңбаған хәрекетлерди ойлап лебизин жая берген Абылқайыр ханға сыртынан тисленди, ашыұланды. Хәтте ашыұ менен Абылқайыр ханның бийғам ләшкерлериниң бір шетинен тиймекши болып жигитлерге шақырықта қылды. Бирақ қасасы менен жер шұқылаған Мурат шайық пайда болды, әйле-пәйлеге қарамады. Жигитлерге қарата бар дауысы менен сөйледі:

— Өз көз жасымыз тыйылмай жүрип басқаның көз жасын төгий инсанлықтан ба, ерлик пе, әзийзлерим? Не деп шабасыз? Киши жүздің бизге, бизиң киши жүзге қарсы атланыс жасауымызға саңлақ жоқ. Лебиз шыққан аңыздан жан шығады. Орысларға биз доспыз дедик пе, дедик, олар доспыз деди ме — деди.

Енди қазақлар менен сағасы бир, қуяр теңизи бир Сырдәрьямыз, билсе, түбексиз Абылқайыр хан кийген тонның еки жағасымыз. Және көниңлер, нәмәртлик бизден болмасын, дослық бәржай болсын.

Бул гәп жигитлерге иреу салды. Маман ойланып-ойланып, ғарры шайықтың кеңесине көниуге мәжбүр болды. Бирақ бұрынғысынан қаталланды, аылма-аыл ат қойып, қырағылықты күшейтті.

Ел тағдири — сұйы гә тасып, гә тартылған Сырдәрьяның ылайлы ағысына мегзейди. Қарыұлы темиршиниң төсине түсип салмақлы балғаға тап болған сұйық темирдей, ериксиз қызып, сұйық сұйға тасланғандай биресе ұажылдады, биресе балға күшине шыдамай ұшқынланып унырап кетті. Ыссы сұйық пенен, сұйық ыссы менен көз аштырмай, алмасқан турағы жоқ түсиниксиз заман болды...

Жазға қарай қайғылар және ұмытылып, елге және қууаныш араласты. Өткен урыстағы. бийдәреклердің бәри Абылқайыр ханның әскерлерине бенде болып түскен екен. Тирилери лөк қайтартыпты. Солай етип жаз хақыйқат жаз болды, аспаннан қуяш жадырады, ханнан күтилмеген

бостанлық келди. Тартылған аяқлар созылды, тири ғайыптар ел арасын апақ-шапақ етті. Ең хайран қаларлығы — Ырысқұл бий тири келди.

Ырысқұл бийдің шырайы гүзгі жапырақтай сарғайып, еки бетинің алмасы сөгі төгілген шанаштай мыржымланған, азған. Бірақ кеуіл сарайы баяғысынша. Сағы сынбапты.

— Ханның бир жалпылдағы келип "орыстарға дос болғаныңыз үшін ханымыз босатың деп пәрман берди" деди. Адам исенеме? Мениңше, Абылқайыр хан жарылқап босатпаған, әлле қандай күштен қорыққан, — деди ол қалай босатқанын сорағанларға. Елге Бородин келгеннен соңғы жаңалықтарды еситкенде:

— Қарақалпақтың дастықсыз өлмеуіне ант еткен нөкерине дастық беріуден қорыққан екен ғой, — деген жүймак шығарды.

Ешейінде кем сөйлейтуғын бий сөйлемшек болып кетипти. Басына тийип-қайтып денесін жуулатқан әжел қылышлары қаққында көп гәп қылды: Юсип байдың тойынан келген күні ақшам ауыл аралауға жалғыз шыққанында, көлеңкедей еки адам бирден пайда болып, аузын басып гүбирлетиуі менен қапқа салады. Оннан соңғы өткерген күнлеринің бәрі тил жетпес қайғылы. Қапқа пышық салып қосып сабатқан. Талай дойырдың пәти менен теректей сулаған... Сондағы ханның бийге қойған талабы: ябы урыуына шабыуыл жасатыу, кенегеслерди талатыу, қытайларға Есенгелдисин бий етиуге талапланыу...

— Соннан хан не өндирмекши дейсиз бе? Көп нәрсе өндирмекши екен. Өзимизди өзимізге талатып, шүйик болған гезимизде мойнымыздан қысып-қысып ылақтырып, кеуліне не келсе, әуладымызға соны қылдырмақшы екен. Түсіндим. "Жауда да бир үйің болсын" деген. Хан хызметінде табынның бир жигити бар екен, хан ауылына апарылған ақшамы басыма қарауыл болып, ханның бузық нийетін сол сыбырлады. — деп Ырысқұл бий қақ кеуіллі қақыйқый дос қазақ жигиттерін күтә мақтаныш етип сөйледі, Тамақ беріу қадаған етилгенде қалтасына пискен гөш салып келген базы бир хан қарауылларын еслеп, оларға "алла рәхмети жаусын" деп қояды. Табын жигити бир сапары қашырмақшы болғанда, оннан соңғы басына түсетуғын мүшкілди көз алдына келтиріп, қашпай қалғанын айтқанда, тыңлаушылардың биразы таңланды:

— Қашыу керек еді, — десті.

— Биреуге күлкі, екіншіге — көз жас. Өзим күліп кетіп, оның көз жасына қалғым келмеді, — деди Ырысқұл бий.

Тири келген бийлер Аманлықтағы өз орынларын алды. Әлий бийдің бийлигі өзине қайтарылып, Аманлық нөкерлікте қалды. Ырысқұл бий

орнына жалғыз ұлы Төреқұлдың бий болғанын еситкенде иши ғым етип "изинде бар оңалар деген ұсымекен" деп кұуанып турды да, ұлының жарымеслигин еслеп, соры қайнаған мәмин халық, "ағашқа бағын десең, бағына береді" деп, астыңғы ернин тиследі. Бунысын хеш кимге уқтырмайға тырысып, астынғы жүқа ернин жалаған болып, кетик тислери менен бир қамтыды. Хәр истиң изине бағыұды ойлап, хештеңе демеди де. Бирақ, елге келгендеги белин бүккен хәдийселерге қосымша Мурат шайықтың өз көзин өзи шаншып шығарғаны хаққындағы хабар аұыр ойлантаы. "Сонша қатал саұашларда бели бүгилместен, пүткил елдің туұы болып алда жүрген адам не ушын ұсындай әззилик етти? Не мүддәхәси бар екен? Алжыған ба? Терис қайтып сатқынлық етпекши болды ма екен? Тәсил менен ұстаны мийман қылып, ислер исин ислеткеннен кейин арты ашылып қалыұынан қорққан ба? Өз гүнасына өзи хаұлыққан ба? Ел дүмпийине шыдамай, өзин-өзи жазалағаны ма? Мүмкин, солай шығар. Ақыры, ашыұ үстиндеги халық тутып алып әйле-пәйлесине қаратпай көзин ойса, таажип пе? Бизиң халық өзгеге илаж ете алмаған менен бир-бирин жазалаұға тепериш. Қарақалпақтың минезин шайықтан жақсы билетуғын адам жоқ. Әлбетте, солай..."

Ырысқұл бий соңғы пикиринде тоқтап қалды. Мурат шайықтың халын сораұға бармады. Бир күни далаға шығып тұрғанда, хеш қандай дәбдебесиз, есигиниң алдында аттан түскен шайықты көрди. Ат қосшысы Сейдулла дәұ баяғысынша изинен жүриўдің орнына алдында, қамшысының бир ұшынан ұслап жетелеп киятыр. Киршиксиз ақ басына бәрха сұлыұ оралатуғын сәллеси кирлепти, бир шекесине аұыпты. Шайықты көрсе, ұзақтан сәлемлесетуғын ғарры бий тура берди. Хүкимдарын хабарландырыұ мәқсетинде Сейдулла дәұ биринши сәлем берди. Ырысқұл бий қабыл етип, шайық пенен қол алысты. Сонша ўақыт көрмегенине шайық қамсықса да, Ырысқұл бийдің мириўбети бурынғыдай болмады. Үй ийесиниң даұыс толқынына қарап, "ишкерилең, хош келдиниз" деген сөзлериниң кери мәнисин хәр бир ақыллы адам аңлағандай еди. Шайық хештеңеге мәни бермеди. Қаптал бетке төселген ақ кийиздің үстине саққа жүгинди. Аманлық-есенлик сорасты. Ырысқұл бий бул сапары өзин әбден қысты. Жадырамады. Көп сөйлемеди. Шайықтың көзлери көрмесе де, Ырысқұл бийдің азғын шырайын, бүгинги миймандослығын, жүреги менен көрип отыр. Бирақ минлемеди. Ақыры шыдамады.

— Әзийзим, Ырысқұл, бий, — деди алдындағы чай кесесін қармаланып отырып: — Өзгергенсең. Мен де өзгердим, Мине кесені табалмай отырман.

— Жанықаслық қылсаңыз керек, шайқымыз.

— Келгениң жақсы болды, әзийзим. Болмаса, ишимде әпкетежақ гәпим бар еді. Айтайын саған. Мениң өмір жолым өзіңе аян. Бар ақылымды, бар күшимді, матам қалпағын кийіп "қарақалпақ" аталған елді ел қылыұ үшін жұмсадым. Бұл дүнья ашшы айранға толы бир ширик мес екен, бир жағын питесең, екінші жағы тесиледи. Жақты дүнья бәрха шебекейине қарады маған. Ең соңында үйімдеги әзийз мийманым сүйикли орыс уста Владимир ұрланды. Хақ едим, халыққа тирилей масқара болдым. Илаж қанша? Дүнья қылапқа, бир-биреўге қаслыққа зор екен. Түңилдим. Сөйтпй қарамылыққа, ұрлық-ғарлыққа толы бұл жақты дүньяны талақ еттим. Көрмейин, күймейин дедим, әзийзим. Сейдулла болса маған пысық. Сен де азыұы мүжилген ғарры арыслансаң. "Мурат шайық бұл дүньядан солай-солай ұаз кешип, талақ етипти" десе, бизден соңғы жаслар инанып, қыйынлықтан қорқып жасаўдан ұаз кешип жүрер, түңилип жүрер. Бұл жақты дүньяның ләззети менен заҳметин ҳәр ким өз көзи менен көрсин... Сол ұшын ұсы гәп ұсы жерде қалсын, әзийзлерим.

Ырысқұл бий өзиниң Мурат шайыққа қылған өкпе-гейнесине, гуманына пәнт жеп, астыңғы ернин қатты тиследи, мүжилген тислердің не күши болсын, шанашы шыққан астыңғы ерининде аралары еки ели еки тистиң батқан изи қалды...

Қонып, азанда қәдимгисинше дегишпе менен қайтқан Мурат шайықтың, кеш болғанда, құдыққа жығылып өлгени хаққында хабар келди...

— Уақ, жалғаншы дүнья! жақсы болып жүрсең де, жақсы ат пенен өлиұ жоқ екен — деп сарсылды, Ырысқұл бий.

* * *

Аманлық бийликтен босағанын Ақбийдайға айта алмай жарылып кетейин деп отыр.

Ақбийдай оның ашыұын байқап қылпылдап жүр. Шыдамады. "Жаў қолына түсип нахақлық еткенім қайтадан ядына түсип отырма" деген қыял менен, даладан бир қак жыңғыл әкелип қапталына қойды, жаўырнын ашты.

— Ур, бегим, ашыұың тарқасын. Мениң де гүнәм жеңилисин!

Аманлық қақ жыңғылды ұслап, урыўға қолайласып турды да, қайырып бырш еткизип сындырып, отқа таслады.

— Бегим, билесең бе, ұсы үйдің қуяшы сенсең. Жүзинди бултқа бастырсаң, өз үйиң қараңғыланады...

Аманлық жуўап орнына суўық демин алып гүрсинип бир қапталына қыйсайып, ҳаялына дастық әпер деместен, панасыз күнлериндеги әдети менен алақанын дастанып жатты.

Ақбийдай ериниң неге қапа болғанын ертеңине, үйине келген кемпирлердің сыпсың гәплеринен еситти. Енди ғана бир уўытын таўып ерине тәселле берди.

— Гүрсинбе, бегим. Мениң көкемнің бир нәсияты бар еди. Адам бүгин өзиниң қай зәңгиде тұрғанын билгиси келсе, кешеги зәңгисиз күнин көз алдына келтириўи керек... Бегим, кудай көпсинбесин, перзент көрежақсаң.

Аманлық қуўанғанынан сөз таппай, ҳаялын баўырына қатты-қатты қысып, маңлайынан, еки бетиниң алмасынан шорп-шорп сүйди...

Таң алдында, "Мурат шайық өзін қудыққа таслап өлипти" деген хабарды еситип, екеўи бирден, төсегинен жылан шыққандай, секирди. Босағасын атламай-ақ Ақбийдай сыңсып, Аманлық "ўайўайлап" жылаўы менен, шайықтың үйине қарай жуўырысты. Шайықтың өлиминен жыламаған мақлуқ калмаған дай уў-шуў.

Хәр ким хәр жақтан бир көлге қуйған булақтай үзликсиз ағып киятыр.

Есиктиң алдында келиге отырған Маманның еки қолы маңлайына тиреўли. Солқ-солқ жылап отыр. Оның ҳеш қашан бүйтип жылағанын көрмеген Аманлықтың кеўли бузылды. Ақбийдай да жылады. Олардың сеслери улы-шуў, қым—қуўыт сеслерге шүмип кетти...

25

Алмагүлдің қуўанышы бир майданлық қуўаныш екен. Ханның өзін көргенде, қасқыр көрген қозыдай, қатынек сұўпының қолтығына тығылды. Пайдасы не? Хан ларсылдап, қатынек сұўпы шықылықлап күлди.

— Наз, наз! Сениң басқалардан ұсы назың артық, — деп, хан жабадай қолларын созып, Алмагүлди өзине тартып, қатынек сұўпының қулағына сырт еткизип шертти. Жалаң пут қатынек сұўпы төбесинен бир шөңкерилип түсип, жас ханның ишек-силесин қатырып, шығып кетти.

Шаршап келген бе, ямаса күле берип диңкеси қурыған ба, хан ҳалдан кетип қара суў болып терлеп, өликтей созылып жатты.

— Қәне, аяқ-қолымды қыс.

Алмагүл қаддин тиклеп отырды.

— Ҳәмме жеримди уйқала.

Хан тилеги бәржай етилип атыр...

Хан сәскеде түргелип кетти. Түни менен көзи илинбеген қыз енди мызғып алажақ болып, дастыққа бас қойғаны сол, қатынек сұпы жаңа шарық, бир жұмақ пахта менен кирди.

— Мине, ханымша, саған әдейи соғылған. Ийиресең.

Қыздың жүрегі сүй етті. "Әне, енди бизиң де көрген-билгенимиз пахта шарық болайын дегени"... Ойы ырас шықты. Хан хәптесине я айына бир келсе келеди, келмесе оның хабарын алатуғын адам жоқ. Есигин қатынек сұпыдан басқа жел ашып, жел жаппайды. Талабы кешке шекем пилте басыу, ярым қараңғы төрт дийўалға қысылып, шарқ ййириу, зарланыу, гүрсиниу... болды.

Бул аңсатқа түспеди. Иши дүткешке айланып, хеш жерге сыймайды. Ели, әжағасы, кишеси көз алдында тұрғаны... Базда-базда қатынек сұпының урықсаты менен бағқа шыға қойса, еки көзи жаўтаңлап ат сейистиң сәлле асқабақтай қурашын излеп, дийўал таманға тигиле қарайды. Ол да батқан күндей. Жоқ, жоқ... Дийўалдың жарығын сыбап жиберипти. Үстинде олай-бұлай шапқыласқан пышықлар жүреді, топ-топ болып жуғырласқан шымшықлар отырады. Палапанларын ерткен шымшықлар оның жүйкесин құртты. Елине сәлем тапсырған шымшығына усас шымшықлар ушып жүреді... "Көрмейин, күймейин, сары шымшық елиме сәлем әкетти деген исенимим жақсы" деп, соң бағқа шыққанды да тоқтатты.

Усылайынша төрт бәхәрди ысырып салды. Кәмалатқа жетти. Енди ғана ўақты хошлық қылатуғын еркек күседі. Бирақ бәри касақанасына. Ханның мәўсиминде бир көрингени болмаса, келиўди биротала тоқтатқан есабы. Бети ун сыпырадай қатынек сұпыдан басқа еркек әўлады көринбейди.

Көзлери тынып шарыққа маңлайын тиреп аўыр ой үстинде отырған Алмагүлди қатынек сұпының "Майдабийке" деген даўысы шоршындырып жиберди. Дәрриў жұмысына киристи.

— Тоқта, Майдабийке, сен азат болажақсаң.

Алмагүл өз қулағына исенбей, сұпының аяғына жығылды. — Қайтадан айтыңыз, ата.

— Азат болажақсаң.

— Сатты ма? сарқыт қылды ма?

— Ол жағын билмедим. Қәне түргел, изиме ер.

Олар дизилисип бағдың екінші жағындағы бір есіктен кирди. Бетине жаўлығын түсіріп, аўзын алақаны менен басып тұрған қыз көз астынан қарап үш адам көрди. Бири Алмагүлди тақыядай ләген толы теңгеге сатып алып қалған ўәзир. Сондағы кўўыршақтай кийими. Ызгертпепти. Екиншисй теңиз көзли, сары қаслы, сары шашлы қырық-қырық бес жаслардың шамасындағы орыс адамы. Кәрўан басы. Үшиншиси сол орыс адам тәқлетте кийинген қара көзли, қара шашлы, қара қаслы он алты - он жетиниң шамасындағы жас жигит — орыс саўдагериниң дилмашы Бөрибай Қарақалпақов — Түркстаннан Кузьма Бородин ертип кеткен Бөрибай еди.

Кузьма Бородинниң ўйинде бир жыл болғаннан кейин бир бай ағайинлериниң жәрдеми менен Москвадағы бир гимназияға кирген. Аты өзгериўсиз қалғандағы, ал өз ата-анасынан жүдә жаслай жетим қалған бала хатланыўға барғанда, әкесинин, атын билмей "мен қарақалпақ баласыман. — Я — сын қарақалпақов" дей бергени ушын Қарақалпақов болып кеткен.

Алмагүл көз астынан Бөрибай Қарақалпақовқа сығаланып, оның ысық жүзинен ысықлық сезген менен, олардың ҳеш қайсысын танымады, олардың ҳеш қайсысына өзин, — ханның тасланды бир түпиригин минәсип көрмеді. "Бәлким шорылыққа сатып алар" деген ойға берилип, жүзин көрсетпей тура берди.

Бөрибай Қарақалпақов орыс кәрўан басысы менен орыс тилинде бир нәрсе сөйлесип алып, қызға бурылды.

— Атың ким?

Алмагүл төрт жылдан бери өзиниң ырас атын еситпегенликтен хан қойған атқа инанып кеткен еди.

— Майдабийке, — деди әстен, хәм жыламсырады..

— Жылама, жылама, Майдабийке. Елге қайтыўды қәлейсең бе?

— Қәлеймен, ҳазир кетемен. Сиз кимсиз? Елден кеткели қарақалпақ тилинде сөйлеген адам көрмедим. Бир ат сейис қарақалпақ бар қусайды. Көрмедим.

Бөрибай Қарақалпақов ҳәр сөзин өзиниң кәрўан басына түсиндириўи керек еди. Қыздың жуўабын түсиндиргенде "хо, хо, моледец", живая" деп қояды кәрўан басы.

— Әне, Майдабийке, хожайыным сени мактап атыр. Шаққан, тирише қыз екен деп атыр, — деди. Соңынан қысқа сөзлер менен өзин таныстырды. Кузьма Бородинниң атын еситкенде қыздың ийеги

көтерилип, жасқа толы көзлери жайнап, Бөрибай Қарақалпақовқа туұрылап қарады.

— Неге таңланасаң? Таныйсаң ба? — деп сорады Бөрибай Қарақалпақов.

Бұлардың әңгимеси үәзирге биресе жақпай, биресе кәрұан басыға, биресе Бөрибай Қарақалпақовқа қарап алып, нәзерин қызда тоқтатты:

— Ханымша, уятты бил, көп сөйлем.

Алмагүлдің таңлайы тилине тығылып, көзлеринен сорғалаған жас еки бетинің алмасын жуўған қәддинде, ағаш болып сәррийди. Бөрибай Қарақалпақовтың ендиги сораўларына, жаўлығынын мушын тислеп тұрып, "аўа", "жоқ" дегеннен басқа жартыўлы жуўабы болмады.

— Ким менен қайтады? — деди кәрұан басы Бөрибай Қарақалпақовқа.

— Жаңа өзи айтқан сейисти шақырып сөйлесип көрсек қәйтеди?

Кәрұан басы үәзирден сейисти алдырыўды соранды. Өз пикирине, дәстүрине, тутқан жолына беккем үәзир орыс кәрұан басысының өтинишине қарсылық етпеди. Сейiske шақыртыўшы жиберип:

— Ханымша кете берсин, — деди.

— Әне, енди елиңе қайтасаң, қызым, — деп орыс саўдагери орнынан тикейип Алмагүлдің басынан сыйпалады. — Жүдә шаққан қыз екенсең. Мениң де сендей қызым бар. Аты Марья. Сен де Марья. Бөрибай, Марьяға айт, бул азатлық орыс патшасы менен қарақалпақтың бас бийи Маман бий арасындағы сөйлесиктиң ақыбеті. Маман бийге сәлем айтып барсын. Патшаның өзи, ләшкери келмеген менен патшасының лебизин орыс адамлары орынлайды, жүрген жеринде орынлайды екен деп барсын.

"Маман бий" деген ат аталғанда Алмагүлдің құлағы еобедлеп, сол аттың қайта-қайта айтыла бериўин аңсап, аўзы ашылып тұрды. Бөрибай Қарақалпақовтың түсиндиргенинен кейин қыздың тула бәдени босасып орыс саўдагериниң аяғына жығылды:

— Мәңгилик, ол дүньялық қызым дең, орыс ата. Бөрибай сиз, айтың, Маман бий саў-саламат келген бе? Мениң әжағамды билесиз бе?

Қыздың не ҳаққында айтып атырғанын түсинбеседе, аяғына жығылғанын аяп, орыс саўдагери қыздың бурымынан сыйпалап жоқары көтерди.

— Кете бер, қызым.

Бөрибай қыздың сораўларына қысқа-қысқа жуўап берип, буннан үш жыл илгериги аманлық хабарды айтты. Қыз аўзына тислеген жаўлық түсип, бети толық ашылды. Ол азғын еди, сонда да, жайдың ишинде он төрт

күнлик ай түйғандай болды. Ұәзир, ұсы ұақытқа шекем қызды оңлап көрмегендей, түпиригин жутып, қылғынды. Бұндай жағдайдың изи жақсылыққа шөкпейтуғынын билген Бөрибай Қарақалпақов қызды асықтырды:

— Қапаланба, шығып тура ғой! Ұәзир сейiske тапсырамыз. Биз Ұинд елине баратырмыз. Қайтысын жолығамыз. Гүзден кешиксек кете берерсиз.

* * *

Алмагүлдің көзине бир ирет көрине сала қарасын батырған сары шөгирмели адам Қудияр сейис еди. Сейис дегеи лақабы ұсы хан сарайында берилген, бұрын тек Қудияр жылқыман дер еди.

Қудияр жылқыман Алмагүлдің әкеси Дәнияр жылқыманның түйысқан иниси. Екеўиниң арасында еки жас ғана парық бар, болмаса екеўи бир түслес, егиздің сыңарындай ұсас адамлар еди. Егер, ҳәзир Аманлықты Қудияр менен қатар отырғызып, бири улы, бири әкеси десе, ҳеш ким таңланбайды. Қудияр да ұзын, арық, қара киси, бирақ сакал-шашы жағал ешкиниң жүниндей, ағы басым, ұзын кир мойны қуўрайдай тозып, тамырлары ийретилип тұрыпты, жабадай алақанлары бираз киширейейин деген. Ол үйленбеген еди. Сырдәрьянын жоқарысында ағайийли екеўи маңғыт урыўының бир байының жылқысын бағар еди. Екеўи тапқанын жәмлеп, еплеп-сеплеп байға жалынып, жас үлкен Дәниярды маңғытлардың бир қызына үйлендирди. Оннан соң көп ұзамады, әлемге машхұр Жұнғарлар шабыўылы болды. Шабыўылдан соң халық "ак табан шубырынды" атанып, ҳәр жаққа бөлинип көшкенде, Қудияр алды менен өз байының жылқысын алып қашты да, ағасы Дәнияр көшке ере алмай, ағайинлерине косылды. Сырдәрьяны ықлап көшти. Буннан соң еки түйысқан бир-биринен хабар еситкен емес, излеўге қайсысының қайда кеткенин билмейди. Өрлеп Жұнғар ишине кетти ме, қытайға қарап көшти ме, Бухара тәрепке қашты ма, билиў ұшын өмири бойынша излеўи тийис. Оның үстине оларды журт билетуғын атақлы бай емес, я отырықлы, үй-дәскели адамлар емес, бәрха тоғайларда, таў араларында, қум асыўларында жылқы бағып, отлақ қуўып жүретуғын адамларды табыў қыйын. Сол ұшын олар бир-бирин қайтып көриўден пүткиллей наўмит болып, еске түскен гезде, майлы тамақ ишсе, изинен бир-бириниң жолына дуўа оқып, кудайдан, ол дүньяда жәннетте ұшырасыўын тилеп қояды.

Қудияр жылқыман бирге кеткен маңғытлар Әмудәрьяның аяғына таман келип, бир жағын теңизге берип жайласты. Аўыл жаңа келе болып, бой тиклеп, тойынып киятырғанда, ҳәзирги ханның әкеси Елбарыс хан

ләшкер алып барып, аўылды шапты, "бағынбайман" деп бас көтерген жигитлериниң аяқ-қолын байлатып, дәрйяға ылақтыртты, маңғытлардың бас бийи Шердалы бийди қылыштан өткерип, аўылды басшысыз қалдырды. Көл етегинде жайылған малларын, жылқыларын хан ғәзийнесине алдырды. Усы Қудияр сейис, сонда зорлық пенен, өзи баққан жылқыны Хийўаға айдап келди, хан әмелдарлары оның жылқыларды айдап қашып кетиўинен қорқып сарай сейислерине жәрдемши қылып алды. Солай етип Қудияр қашыў мүмкиншилигинен айрылды. Бирақ жырымсыз ҳадал мийнет, жылқыларды жақсы билиўи, оны абырайға жеткерди, Ол баққан бедеўлердиң ишинен қара қасқа яўмытысы түркменлердиң бир тойындағы бәйгиде бас байрақ алып, Хийуа ханының даңқын бир басқышқа көтерип таслады. Сонда Елбарыс хан шақырып алып оған:

— Бәрекелла, сейис, саған сарқыт аўыстырып қатынлы қыламан, — деген еди,

Жалғыз өзиниң тапқаны ҳештеңеге жетпейтуғынын билгенликтен ол қатын алыў жөнинде ойлағанды пүткиллей тоқтатқан еди, ал, ханның ўәдеси, өшик көкирегинде азғана йош пайда етти, хан сарқыты екенине ол ўақытта түсинбеген еди, басқа сейслерден сорап, соң билди,

— Ханның әдети — сарайға әкелинген бенде қызларды еки-үш жылдан артық қатын қылмай, жақсы көрген адамына сарқытқа береді. Хан тилине басылып, оң көзи түскен сен де бахытлысаң, — дести басқа сейислер. Көп узамады, Елбарыс хан өлип кетти. Сарайда талай өзгерислер болды. Бирақ сейислер сол күйикке қалды. Оннан соңғы ханлар да ондай ўәде де болған жоқ, сейистиң көкиреги тағы өшти. Сарайға бир қарақалпақ қызы әкелингенин еситкенде, оның менен тиллесийге, сырласыйға, елинен хабар сораўға қуштар болды. Сәлле асқабақтай сары шөгирмесин кийип алып хан бағының сыртқы дийўалын жағалап, жарықлардан сығалап жүриўиниң себеби де усы қуштарлығынан еди. Ақыры жарықтан көрди, азғана тиллести. Оннан соң оған жол тыйылды, көре алмадық оннан хабар да болмады.

Күтилмегеиде ўәзир шақыртты. Бул шақырық оны бир жағынан корқытты да. Өйткени ўәзир әнейилик пенен шақырмайды. Сыйлық береді ямаса жазалайды. Сыйлық бере қояды деўге, соңғы гезде исленген әжайып өзгерис жоқ, қара қасқа яўмытыдан басқа бәйгиден озатуғын ат пайда болмай атыр. "Жазығым болғанды, биреў сыртымнан сайғанды, — деп гүманланды. — Бәлким, ұлы әкесиниң ўәдесине опадарлық етип, мендей тулға сарқыт аўыстырса таажып емес. Қарақалпақ қызын төрт жыл

сақлады. Көп мүддет. Соны сарқыт етер ме екен? Ол ұйыздай жас ғой... "Ертип кет" десе, "алла зыят етсин, қатын алыўдан қалғанман" деймен!...

Ўәзирдің мийманханасы алдында күншуўаққа бетин берип тамға сүйенип отырған қатынек сұпы менен Алмағүди көрди. Танымағансып өтип кетти.

Хәр қашанғы әдети бойынша босағаны атлаўдан дүс-төменине еңбеклеп, маңлайын хәр жерге бир тийгизип киятырған Қудияр сейисти көрип, Бөрибай Қарақалпақовтың иши жанып кетти. "Түргел" деп айтпайсыз ба дегендей, өз хожайынына жалынышлы қарады. Күн шығыстың талай ханларын, адамларын көрип көзи үйренген орыс саўдагери оған дыққат аўдармады. Қудияр сейис датқа жайға келип маңлайын жерге басыўы менен дүстөменине жатты.

— Қәне, Қудияр сейис, басыңды көтер, айт, — деди ўәзир жалын рең ұзын сақал-муртын сыйпалап, — орысыят елинен келген төремиз, сизди елине қайтарыўды қәлейме екен, деп сорайжақ. Биз, қайтқысы келмейди дедик. Өзиңиз не дейсиз? Бөрибай дилмаш, мениң Қудияр сейиске не дегенимди төреңе түсиндир.

Орыс саўдагери ўәзирдің сорағанын айыпқа санамады,. "орынлы, орынлы" деди.

Қудияр сейис елине қайтыўды әлле қашан әрман етер еди. Нуры сөне баслаған қызыл көзлери жасаўрап, аларды, не қыларын билмеди, "бәлким, сынаў ұшын сорап атырған шығар, кетемен десем, Хийўаға наразымысаң, деп, изинен гелле қылса..."

— Айтыңыз, — деп қыстады ўәзир.

— Ол жақта мени сағынатуғын әменгерим, туўысқан-туўғанларым жоқ, уллы ўәзир.

Ўәзир мардыйып, мыйық тартты.

Бөрибай Қарақалпақов шыдамады.

— Азыўы сынған доңыз, — деп салды.

Жас жигиттің кейисиниң аўырлығы емес, таза қарақалпақ тилинде айтылғаны Қудияр сейистің жүрегине ништердей қадалып, бул кәрада әлле қандай сыр барлығын байқады. Бирақ айтқан гәпин шаймалай алмады.

— Мейли, қайтпасаңыз усы жердің топырағына торқа болың, бирақ, хан сарайына түскен бир қыз бар екен. Төремиз қунын төлеп, азат етти. Соның тәғдири саған бериледи. Өзиңнің жолына салма. Биз келгенше сақлайсаң, — деп оған не айтса, бәрін төресине түсиндирди.

— Бизиң жолымыз асыўлары көп жол, нәбада, гүзден кешиксек, булар сарғайып отыра бермесин, — деди орыс саўдагери. Бул гәптиң мәнисин Бәрибай көбирек сөйлеп, ўәзирге қарап, төресиниң атынан бул сорлыларды елине қуўыстырыўға жәрдем сорады. Ўәзир сөйлемеди, бирақ "яқшы" деген мәниде бас шайқады.

Кудияр сейис урықсат алып далаға шыққанда, Алмагүл менен қатынек сўпы еле сол орнында отыр екен. Қатынек сўпы ғарғып тұрып, қыздың жиңишке билегинен тартып жетелеп келип, Қудияр сейиске. ұслатты. Шиңқ-шиңқ күлди.

— Ханымша, маған ырза бол. Ҳе, ҳе, ҳе... бап түстиңиз, бир-бириңизге минәсипсиз. Қуп жарасасыз, ҳе, ҳе...

Кудияр сейиске де, Алмагүлге де бул ўақыя түстей көринип, жетелесип баратыр. Алмагүлдиң мойнынан шеңгел бұғаў алып тасланғандай, бойы жеңил, қәдемлери шаққан. Хан сарайының дәрўазасынан сыртқа атлағанда, әлем енди кең көринди, ҳаўа жүдә-жүдә ғана таза сияқланып, кекирегин кернеп, тола таза ҳаўа жутты.

— Үх, — деди. Соның менен жалын лебин дәрўазадан иште қалдырғандай, артына қарамастан, Қудияр сейистиң жетегинде кетти.

26.

Киши жүз ханлығы үстинен силпилеген булт қосыўыс қарақалпақ аўыллары үстинен сел болып өтеди. Бийғам, парахат жыллар сирә көпке созылмады. Бәрха қәўип, бәрха басабас, жаўгершилиқ. Киши жүзде бундай бола беретўғынының бас себеби — ханы Абылқайырдың өзінде. Құрт излеген ала-тоғанақтай тұрақсыз, шақадан шақаға атлағаны атлаған. Тынымсыз, қанаатсыз. Бийикти күсейди, сөйтип жүрип, талай-талай ирет табаны сыпқанап кетип атыр, арғысында жоқ. Қысынбайды да. Тахтынан, мәртебесинен қәдиги зор. Оны алатоғанаққа ұсатып қойған да сол қәдиги. Көбинесе орта жүзден қәўипленеди. Орысларға жанапайлап, аманатқа ұл берип, патшасына салғырт төлеп отырғандағы мақсети де, қазақтың барлық жүзлери үстинен үстемлик етиў. Ол мақсети өзи ойлағандай иске аса бермеди. Иван Нефлюев барымына бармады. Орь қаласында Орта жүздиң Батыр, Барах атлы султанларын иркип, бағындырып бермеди, аманатқа тапсырған ұлы Хожаметти Шыңғыс атлы ұлына алмастыраман дегенде, өтинишин орынламады. Бул жағдайлар оның Иван Нефлюевке гийнесин арттырды, орыс патшалығынан шийткитти. Енди ол тиректи Нәдир шахтан изленди. Бундағы пайдасы — Хорезмге үстемлик етип, ұлы Нуралы азғана ўақыт Хийўаға хан болды. Жаралы қасқырдай ҳәр қуўысқа

бас тығыўдан арсынбады. Елиниң ата душпаны жунғар ханына қызын берип, ҳәмдамлық етти. Хәр жаққа тамыр жайғанына исенип, айналасына зықын өткерди. Ләшкер жиберип қоңсы-қобаларын талатты. Оның менен мәртебеси артпады, ханлық әззиледи. Себеби тийкарғы күш, соңғы досларында емес еди. Орта жүз көтерилди. Абылқайырдың қас душпаны — Орта жүздің шекти урыўынан Батыр султанның ғайып деген ұлы Хорезмге хан болып кетти. Бул оның жүйкесин құртты, әбден құртты. Хәр жақтан түмсығы үйылған, сақты сына баслаған хан әўелги қол берген досқа қайта оралыўға — ұллы Россия тәрепке қайтадан мойын созыўға мәжбүр болды.

1748-жылы Орь каласына орыс патшасынан ўәкил келип, Абылқайыр хан менен Нифлюев арасындағы аразлықты жумсартты, жарастырды. Аманатқа тапсырған ұлын екінши ұлына алмастырып алды. Бул келисимнен соң бир ай өтпей-ақ, Абылқайырдың және күшейип кетиўинен қорыққан Орта жүздің Барах султаны, Батыр султаны бас болып, көп ләшкери менен Киши жүзге топылыс баслады. Олардың таярлығы мол еди. Киши жүздің ханлығына қәўип түўды. Киши жүз қазақларының атақлы бийлери астыртын Жаңакентке мәсләхәтке жыйналды. Буған Ырысқұл бий менен Маман бий де шақыртылған еди. Тутқында саўлығы нашарлап, еле қәддин дүзей алмаған ғарры бий баралмады. Бул гезде Маман бий қум арасында атлы жигитлери менен әскерий машқыда еди. Ырысқұл оны шақыртып алды:

— Улым, екеўимиздің атымыздан Жаңакентке барып қайт, — деп тапсырды.

Маман бий жас үлкеннің бетине тикленбеди. Сол күни Жаңакентке атланды.

Дәстүр бойынша хәр ис ақыллы бир жас үлкеннің нәсияты менен исленгени жақсы. Сонлықтан Мурат шайық өлгеннен кейинги елдің жас үлкени Ырысқұл бий болып қалды. Маман қазақ бийлеринің ойласығында түйилген түйиннің сырларын қалдырмай баян етиў ушын Мурат шайықтың ұлы Хелўет тарханды ертип, Ырысқұл бийдің үйине келди... Бели ийилген ғарры бий дастыққа бир жамбаслап жатып, Маманды дыққат пенен тыңлады.

...Абылқайырдан бурынғы қаттылық қалып, дөгерегиндеги бийлерин кеңеске шақырып кеңесип, соң тапсырма хәм өтинишлер менен алыс-алыс аўылларға атлылар жоллаған. Ырысқұл бийди тутқыннан босатыўға талапланып, ашырқағанда нан әкелип берген, Абылқайыр ханның бир жасаўылы — табын урыўына жиберилипти. Аўылларында жыйналысыўға

мүмкіншілік таппай, дийдилегенлерін Жаңакентке жыйнаған. Қазақ бийлерінің алдында жалғыз ғана мәселе тұрды:

— Киши жүздің ханлығын сақтап қалыу керек пе, жоқ па?

— Керек!

— Олай болса, Абылқайыр жәрдем сорайды. Барах султан менен Батыр султанға қарсы ұрысқа шақырады.

Киши жүзде ханлықты сақтап қалыу нийеті үстінде хәмме бир түйінге бириксе де, "Абылқайырға жәрдем" деген сөз барлығының басын қасытты. Бас қасыу менен мүшкіл жеңилеспейди. Барах султан менен Батыр султанның колына қарап қалса, Киши жүздің сандалғаны. Бийлер сандалмаудың түйінін түйисип, ұрысқа шығыуға бел байлады.

Жайлауға мал жайысып, Киши жүздің ашшы—душшысын бирге татысқан, бир жайлауда мал бағысқан, бир дәрьядан суу ишискен қарақалпақ ели не қылар екен?

Бийлер Маманның аузына қарады.

Айғара бий жүдә ашыныұшылық кейипте. Илаж қанша? Оған да аңсат түспейди. Орта Жүз үстемлик алса, алды менен гилең сондай байларға, бийлерге салмақ салады, тоз-тоз қылады. Сонлықтан Айғара бий Маманға дәмели көзлери менен қарады. "Еки көзди бир-бирине жау қылған құдай, — деди Маман ишинен гүрсинип. — Биз буларға арқа сүйеймиз десек, бир қазақты бир қазақ шабады. Сырдың сағасынан аяғына шекем толайым жайлаған кең пайтах ел. Бул қылығынан бизге ұсап тозып-тозып азаяды ғой"... Ол көп ұақытқа шекем тил қатпады.

Қазақ бийлери оның не ұшын сөйлемей отырғанының себебин түсинер еди. Жақында ғана Абылқайырдан азап шегип бүлінген, тарқасқан ел, бүгинлиги жәрдем беріуіге қалай жүрексинеди? Жаманлық еткенге жақсылық хәр кимнің қолынан келмейди. Ол ұшын адамларында қарапайым адамлардын жүреги емес, өзгеше, пүткиллей өзгеше жүрек болыуы керек!

— Маман балам, аңсат сауда емес, қыстанба, елиңе, жигитлериңе, Ырысқұл бийге ойлас, — деди Айғара бий...

Маман бий ұсылар жөнінде, Ырысқұл бийге баян етип, қазақ бийлерине жәрдем беріу ұшын, ел атынан тәуекел үәде етип қайтқанын айтты:

— Қәйтейин, бий ата. Өзиңиз билетуғын досларымыз, күйип кетейин деп тұр. Ен баслысы, Кишки жүз орыслардың досты. Достымыздың досты болған ел менен дос болмасақ, достың басына шыбын қонғанда желпимесек бола ма? Бәрін де билдим. Аңсат емес. Абылқайыр салған

жара еле питпей атыр. Жигитлер де наразы болды. Кеше бизди талаған екен десек, Орта жүзге тилеклеслик жәрдем берген боламыз. Душпаннан дос излеген инсан, достын душпан қылып алады. Мен бұны Абылқайыр ханның ханлық тәсирлеринен көрдим. Биресе орысларға, биресе Иран шақына, биресе жунғар ханына қол берди. Ұеш қайсысы менен беккем хәмдам бола алмады. Ақыры айналып душпанын көбейтти. Бизге не қылғанын артымызға салайық, дослықты бәржай келтирейик деп ойладым, бий ата.

Билеклериниң тамырлары шертилген Ырысқұл бий дастыққа жамбаслаған халында жағын таянды. Ойланды, ойланды. Маман бий оны асықтырмады. Оның бирден шапшымай ұзақ ойланыўынан дәмели. Өз кеўлинен шығатуғын нәтийже күтип, жүдә бийғамлықта кесесин асықпай үплеп, чай ишип отыр.

— Балам, Киши жүзге жәрдем бер деп орыс патшалығы айтса екен. Сонда достың сөзин сындырмаў бир құп.

— Ата, айтқанда ким жәрдем бермейди. Ұәр ким жаман болса құдайдан тапсын, дослыққа дослық бәрқұлла қалыс болғаны жақсы емес пе, санасқан дос—жұлынсыз омыртқа. Геўдирек келеди.

Маман бий бұл ўақыялар жөнинде Хелўет тарханға әдейи, айтпаған еди. Ол тыңлап отырып жигиттиң батыл ҳәрекетлерине ҳайран қалды. Өзине тархан атағын бергизген орыс патшасының адамларына ыразы болған менен Абылқайыр ханға жәрдем деген сөз шымбайына батты.

— Маман бий, өйтип Абылқайырдың қазақларынан қарызымыз жоқ ғой, — деди.

— Уллы тархан, олай демеңиз. Адам-адамға өле-өлгенше қарыздар. Түсинген адамның адам баласынан қарызы ада болмайды. Адам күни адам менен...

Көзлерин перделеп еле ой теңизине шүмип, қардай ақ басын сыйпап отырған ғарры бий әллен ўақытта ийек көтерди.

— Мейли, балам. Ұәр ким жаман болса құдайдан тапсын. Жигитлериң көнсе болды.

Хелўет тархан үнсиз келисти.

* * *

Қум арасында жигитлерди әскерий машқыға үйретиў иси Кузьма Бородин кеткеннен соң да салпаўсымаған еди: Басшылықты Маманның өзи қолға алды. Машқыны бурынғыдан да қатал, шыйрақ, жүргизди. Олар Қызыл қумның етегинде шатыр құрып жататуғын еди. Ұәр күни таң

азаннан жигитлерди екиге бөліп ат шабыстырады, пияда жуырыстырады, құмның үстінде гүрестиреди, хәр жерге шом байлатып соларды ат үстинен найзалатады, шауып баратырып қылышлатады, дойыр ұрғызады. Құлласы тыным бермейди. Босаңларын, ислей алмайтуғынын күни менен ашқа байлап, атының үстине терис мингизип ерге таңады, сөйтип аұыл аралатады. Бұған әуелги күнлери көнбегенлери болды, жәнжел де шықты. Бәри бир, соңынан хәмме келисип, бұл бир дәстүрге айланған, әдеттеги ис болып кетти. Бирақ олардың азығы жолларында еди. Өзлери менен өзлери болды.

Маман бий Жаңақентке, қазақ бийлеринің кеңесине, шақыртылғанда, орнына Шамурат бийди қалдырып кетти.

Сүйиндик бийдің туысқан иниси Шамурат бийдің Маманнан он жастай үлкенлиги бар, сумлықлы адам еди. Ағасының тирилигинде еншисине наразы болып ишинен түтикеген ұақты кем. Бирақ онысын өз ағасы түүе адам бендеге билдирген емес. Сүйиндик бий өлгеннен кейин оның жаудан аман қалған дәскеси түүе, басқарған урыуы қол астына өткенде, оған бұл да аз көринди. Көшпей қалған қоңырат урыуының гүлләnine басшылық ойы туұды. Себеби ол Ырысқұл бийдің ұлы Төреқұлдың пәмсизлигинен пайдаланып, алақанында ойнатыұдың жолларын билетуғын еди. Тұтқын болған Ырысқұл бийдің қайтып келиуи оның ишки сарайынан шықпақшы түтиннің жолына қақпақ болды. Және иши өртениўде қалды. Елге тәртип болғаны ушын, пүткил ел Маманды хұрметлегени ушын, илажсыз көнликкени болмаса, оның менен биркәлле кериу нийети бәрха жолдасы. Маман Жаңақентке кетип, лийкин қолына тийгенде, езиуінде азғана күлки ойнап, ишинде пысқыған түтин дем берип, сыртқа шыққандай болды.

— Жигитлер, мен сизлерди ийнениң үстиие қоймайман. Емин-еркин дем алыңлар, аұнаңлар, — деди.

Жигитлердің күткени де усы еди. Хәмме атларын кисенлеп жиберди. Ким құмның үстінде уйқыға жатты, ким өз-ара асық ойынына киристи. Кеўлимжай бир топар жигитлерди үйирип, Бектемирдің жауырнына урып отырып, қызық әңгиме баслады. Шамурат бийдің өзи Төреқұлды ертип кийик атыўға кетти. Төреқұл мергенликке шорқат еди. Алдынан қашқан кийикке оқ үзген гезде Шамурат бий қосыла оқ үзип, кийик аұнап түсти.

— Жигитсең, Төреқұл, жигитсең, — деп койды.

Төреқұл әкесинің орнына бий лақабын алып атқа мингени менен әкеси келген соң аттан түсип еди, бирақ оның аұыр-жеңилге ой жибермей халласлап баратырған қыялын бел үзди қылды. Ырысқұл бий оның көп

қылықтарына күйинип, аўлағында кейип, хәтте урып алатуғын еди Әке, әке емеспе. Ол қайтып тилге келмейди. Сол ушын соңынан нәсиятлап, және жибереди. Питкен ақыл болмаса сүрткен ақыл не болсын. Былай шықты, әке нәсиятын умытады. Егер, сол күни Шамурат бий менен гезлесип қала қойса, оның марапатына елигип, өз әкесине жек көрийшлик қыяллары пайда болады.

Атка минсе, тақымы бос, гүрессе, тек қара күшке салғаны болмаса, хийлесиз, сөйлесе, гүдибузарлық етип, оқ атқанда, оқты көбирек зая қылатуғын сол Төреқұл еди. Сонлықтан ол Маманның да дыққатын көп тартады, көп кейиснамаға қалады.

Ол хәзирги оғының бир дегеннен кийик қулатқанына исенбей, көзлерин уўқалады. Қуўаныштан аўзы ашылып:

— Ырас меники ме? — деди Шамурат бийге.

— Ырас, сеники.

— Олай болса...

— Түсиндим, Төреқұл бий, қыялына, Маман бий сени қорлап жүрипти. Билесең бе, сеннен қәули зор. Себеби, сен қоңырат ханының баласысаң. Сени ақыллы десе, сени мерген десе, журт сениң изиңе ереди.

— Маман бийдің айтқанын ағам да айтады ғой.

— Аўзыңның сарысы кетпеген палапан түсинбейсең. Әкең тұтқында болып, мийи аўылжып келди. Хамалпурыш болып келди. Сени қағаберди қылатуғының себеби сол. Ядыңдама, әкең келместен бурын қандай едиң. Ал хәзир?... Яқшы, қояйық. Кийигиңди сой.

Төреқұл аттан түсип кийикти сойды, қанжығасына байлады.

Шамурат бий, қайтысында, оның мийине қурт болды. Қоңырат урыўының ширип баратырғанына күйинди. Ширитпеў ушын дуз кереклигин айтты. Ол ұсы пикир есине келгенде шеннен тыс қуўанды да.

— Төреқұл, елдің дузлығы — бийлери. Сен бир татымлы дузсаң. Қоңыратты ширитпе, бириктир. Аўзыңа қараймыз.

Төреқұл ат үстинен Шамурат бийге жуўас ғана бала нәзери менен бұрылды. Оның хеш нәрседен қәтерсиз, төмен қарап сөйлеп киятырғанын көрип, ғужырланды.

— Айтың, не қылайын?

Шамурат бий жамбасына урып бир күлди. Оның жүдә мәс шақалақлағаны Төреқұлды езип жиберди.

— Неге күлесиз?

— Жаңа жолға түскенине, қоңыраттың мендей жигитинен кеңес сорағаныңа қуўанып күлемен. Төреқұл бий, жаңа түсиндің. Қоңыраттың

жигитлери ябылардың гүенінде байлаулы. Ұазир ким атақлы? Ябы. Журт кимди тәрийплейди? Ябыны. Сениң алжыған әкең ким менен ойласады? Ябы менен. Бул күнде елдің дузлығы Маман болып қалды. Ал Ябы деген ким? Үлкен қыпшақ урыўының бир ғумалағы. Сумлық пенен қыпшақты пәске түсирди. Қоңырат та пәске түсти. Пәске түсиў тўе, елеберин қоңыратты умытасаң.

— Шамурат бий, көп сөйлей бермеңиз. Не қылатуғынымды айтың. Кеңес бериң.

— Олай болса кеште қоңыраттың азыўлы жигитлеринен бесеўин ертип бөлек шығасаң.

Төреқұлдың әкесин сыйлайтуғын, өзине мин тақпайтуғын жигитлерден бесеўи емес, оны шықты. Бөлек от жағылды. Төреқұлдың кийиги исленди. Шамурат бий сөйлемеди, тек, Төреқұлдын аўлағында айтатуғын гәпи барлығын ескертип, оның сөйлеўине жол ашты. Төреқұл Шамурат бийдің жолда үйреткени бойынша ябының гүенинен жырылып қоңырат, урыўының хәммеге үстем болыўы кереклиги хаққында сөйлеп, Шамурат бийдің айтқанларын сол тұрысында тоты құстай тәкирарлады. Кешеден бери Мамансыз еркин дем алып қалған жигитлер бәрха ұсылай бола береді деген қыялда, оның гәпин уйып тыңлады. Төреқұлдың үзик-үзик гәплеринде Шамурат бийдің де, бала гезлеринде аталары жағып жүретуғын оттың ушқынлары сәл-пәл жылт-жылт етисти.

Бул әңгиме ертеңине қайта жаңарды. Бул сапары көбирек жигитлер қатнасты. Сонғы күни қоңырат урыўынан нөкерликке қосылған жетимлер шақыртылды.

— Бул Маман бийге қылаплық емес пе? — деп салды Бекмурат.

Жигитлер, уйқыдан сұйық сұй серпип оятылғандай, бир бирине жалт-жалт қарасты. Төреқұл да албырады. Шамурат бий сынын бузбады. Ол асықпай сөйлеп, басқа биреў тўе өзлери анығын билмейтуғын Кеўлимжай менен Бектемирлерди ябы урыўынан деп шығарып, Төреқұл бийдің атынан, қоңыраттың арына дақ түсиргиси келген Бекмуратқа бир дүрре урыўды буйырды. Төреқұл ойланбастан:

— Урылсын! — деди. Ұеш ким дәрпенбеди. Өз буйрығын өзи орынлады. Ұәмме жым-жыртланды.

— Ұсы ойласықты сыртқа шығарған адамның тили кесилсин, — деди Шамурат бий. Төреқұл және тоты болды. Буннан соң ким ерикли, ким ериксиз, ұсы антты тәкирарлаўға мажбүр етилди...

Маман бий ояқ-буяғы еки хәптеден кейин Аманлық пенен қайтты. Нөкерлериниң аўыз бирлиги қашып, бәхәрги муздай ыдырай

баслағанының үстине келди. Ол бирден-ақ абайлады. Жигитлерге бир нәрсе болған. Себеби қоңырат урыўының жигитлери бурынғыдай емес, басшысы келгенин билдирип жыйнақласпады да. Маман ҳеш кимнен гүманланбаўға, сыр бермеўге тырысты. Оларды бир жерге топлап, Жаңакентке не ушын шақырылғанын баян етти. Қандай ой менен келгенин хабарлады. Шамурат бий бирден шамырқанды:

— Жаўға жәрдем етеди деген не сүмлық? Бизге салса, қазақлар бирин-бири қырсын!

Маман бий бас шайқады. Жигитлер де жанланды.

— Маман аға, бул инсапсызлық емес пе? — деп салды Кеўлимжай. Оның ұсылай дейтуғынына кеўли исенбейтуғын Шамурат бий қапталындағы Төреқулдың бүйирине түртип жиберип еди.

— Бармаймыз! Маман бий, қара басың кете бер, — деп бирден тикейди ол. — Қәне, қоңыраттың жигитлери, тикейиңлер! — Әдебінде хәмме тым-тырыс еди, баслап Шамурат бий тикейди. Буннан соң хәр жер, хәр жерден нәкәнсаяқ жигитлер көтериле баслады. Төреқул отырғанларына алма-гезек қол шошайтты. — Хә, сен не, қоңырат емесписең?.. — Төреқулдың қол шошайтқанлары бирим-бирим түргеле берди.

— Маман бий, көргиш едиңиз, кеўил шырағыңыз өшкен, — деди Шамурат бий. — Кеўил шырағы өшкен адамға ақты ақ, қараны қара дегизиў қыйын.

Енди қоңырат жигитлери пәтленди.

— Сатқынсыз, — деди олардың арасынан бир даўыс.

Маман бийдің кеўлин сүмлық жайлап, ағасынан гүманланды. Ырысқул бийдің "жигитлериң көнсе болды" дегенин еследи, дебдиўи сыртқа шықты:

— Эх, ғарры жолбарыс!

Оның ким ҳаққында айтып гүрсингенин түсинген түсинди,. түсинбегенлер мәнисин сорамады.

— Қәне, Төреқул, өз халқыңды сүйесен. бе? — деди Маман түргелип.

— Өз урыўымды сүйемен.

— Әй, халқы жоқ, заңғар!

— Өйтип атасына тил тийгизбе, — деп Шамурат бий пәзне басты. Маман бий өзін-өзи ақлаўға урынбады:

— Жигитлер, орыс Кузьма Бородиннің өз халқын сүйген адам халықты сүйеди дегенин умыттыңыз ба?

— Бородин орысыңды үйиңе апар, бизге сөзи де, өзи де керек емес!

Төреқұлды бүйтип қызады хәм Маман бийге дәсме-дәс жууап қайтарады деп ойламағанлар тек тыңлаушы сыпатында қалды. Оның менен қапталласып тұрған Шамурат бий "дұрыс, дұрыс" деп, басқаларға билдирмей тек өзине еситтирип сыбырлады.

— Төреқұл, жигитлер, бәриңизде мылтығыңызға үңилиңиз, қорғасыны орнында ма, қамшылардың ушларын түйеллеңиз, қылышыңыздың жүзлерин көриңиз.

Әскер басынын хәрўақ-хәрўақ қайталанатуғын бұл бұйрығы үйреншикли бұйрық, үйренген әдетлери бойынша хәмме қолларындағы жарақларына үңилди, шаң басты деп гүманланғанлары шалғайлары менен сыпырды. Басқалар қатары Төреқұл да мылтығының кундағын қолтығына салып ысып-ысып жиберди.

Бұйрығының тәрк етилмегенинен Маман бий дәмеленди:

— Не байқадыңызлар?

— Хештеңе! — деди Төреқұл кескин.

— Қайта қараңлар, жарағыңызда орыс Кузьма Бородиннің күшли қолларының изин көресиз.

Түсингенлер жым, түсинбегенлер ийинлерин қысып хайран болысты.

— Жарақ берген, күш берген халықтың достын неге қорғамаймыз?

— Маман бий, бұлдирме жұртты, — деп Төреқұл мылтығын ийinine салып кейин бәсти. — Қәне, қоңырат жигитлери, атланыңлар. Болды, енди ябының гүёенин үземиз, — тикейип тұрған жигитлердің топты бузып айрыла баслағанына Төреқұл йошланды. — Қәне, Маман бий, мәрт болсаң, жаў майданына шық. Я қоңырат, я ябы?

Олар бөлинип тез-тез атланды. Маман бийдің баяғыдан бери урыўлар арасындағы алаўызлықты сапластыраман деген нийети пуш болып, атланбай қалған жигитлерге бурылды. Оларға да алағадалық түскен еди.

— Маман бий, минген шоққым бийик болсын десең Төреқұлға жууап бер, — деди бирейи. Маман бийдин, қаны қайнап кетти. Атланды:

— Тоқта, Төреқұл!

Шамурат бий Төреқұлға "иркил, ўәдеңе опалық ет, қоңырат арысланы" деп сыбырлады.

Төреқұл атының басын кейин бурып, мылтығын атыўға гөзледди. Оның анық ататуғынын билип Маман бий найзасын жиберип қалды. Төреқұлдың мылтығы қула далаға гүрс етип, өзи аттан құлады.

Қоңырат жигитлери өлик көрген ғарғадай Төреқұлдың үстине шоғыртнақласты. Маман бийдің оны өлтирейин деген ойы жоқ еди, найза менен қолынан мылтығын түсирмекши еди. Дийдинен сәл алжасыпты;

көкирегине найза қадалған Төреқұл шалқасына. жатыр. Маман бий өкинишли, хеш кимге билдирмей ийегин тиследі. Найзасын суұырып алмақшы болып сабынан ұслағаны сол, Төреқұлдың қулындағы даұысы шығып шыңғырды.

— Қане бәсиңлер!!

Маман бийдің ашыұынан сескенип хәмме кейин серпилди. Шамурат бий мени көрмесин дегендей, басқалардың артына тығылды. Маман гүреске түскен палұандай ортада билегин сыбанды:

— Және ким бар?

Алға хеш ким дәрпенбеди.

Найзаның ушында балықтай тұұлап атырған Төреқұлдың қасына барып, бетине ұңилди. Еринлери қақ-қақ жарылып, өли шырай енип қалған екен. Найзаның сабынан кос қоллап ұслап, тартып жиберди. Найза менен қосыла қан бурқ етті. Төреқұл таұланып-таұланып тым-тырыс болды. Үзилди. Маман шып-шып терге түсти. Төреқұлды бара қушақлап, баладай көтериұи менен атына қарай жүрди.

— Ат! — деди Аманлықты көрип.

Төреқұлды отырған халында қушақлаұи менен ерге мингизип, өзи. бөктериұде аттың жүұенин бос жиберди. Адым-адым жүрип баратырып жигитлерге бұйырды:

— Жетиңлер, Ырысқұл бийге барамыз.

Енди үлкен ойқан болатуғыны сөзсиз. Бұны хәммениң иши биледи. Олардың базылары өз-ара қас-көзлери менен ымласып, алысқаны болмаса, үндеспеди. Ерди. Қоңыраттың жигитлери сәл изиректе топарласып киятыр.

Ырысқұл бийдің аұылына жақынлағанда, Маман бий иркилип аттан түсти, орнына Аманлықты отырғызып, өзи Аманлықтың аты менен алға озды.

Ырысқұл бий қуяшламада төсек салдырып, үлкен самарда сапырып қатық ишип атыр еди. Көз ушында топарласып киятырған жүзлеген атлыны көрип, қасығын қоя сала, маңлайына қолын тутты. Сығаланды. Атлардың биразы өзине таныс болғанлықтан, және өз кәддинде қатығын сапырыұды даұам етті. Маман басқаларды изде иркип, жекке келип, Ырысқұл бийге ат үстинен сәлем берди. Оның даұысынан албырағанлықтың изин сезип Ырысқұл бий шийге жаұырнын берди:

— Балам, даұысың алғаұ-далғаұ шығады. Жигитлериң көнбеди ме?

— Ата, мен сизден бир нәрсе сораұға қайрылдым.

— Сора.

— Май айныса дуз бар, дуз айныса еми не болар екен?

Усы гезде гилең қоңыраттың жигитлери алға шығып шұұласып киятыр еди. Ырысқұл бий оларды көрмей, төмен қарап азғана ойланып алды да:

— Қайсы елдің дузы айныса сол елдің күни тұтылғаны, — деди.

— Елдің күни тұтылмасын деп, жалғызыңыз Төреқұлды өлтирип келдим, ата.

— Ға!!!

Ғарры бийдің ашшы дауысы хәммени тұрған-тұрған жерінде қалдырды. Жердің жүзінде хәрекет тоқтап қалғандай, бир кесе чай ишим тынышлық шөкти. Самал еспеди, шөп коймылдамады, атлар оқыранбады, жер тебиспеди, төбеден құс ұшады, хәтте биреудің деми биреуге еситилмеди. Мойын омыртқасы шорта сынғандай төмен қарап қалған ғарры бийдің бұйрығын кутип хәммәси лал. Қоңыраттың жигитлери, ғарры бийдің "басың!" деген бұйрығын еситсе, Маманды қоршап найзаға илдириуге қайымласып, жақын тұрыпты. Ырысқұл гүллән өмир жолы көз алдынан өтип атыр... Маман бийдің ақыл зийреклилигин, халық ушын жанын пидә қылып жүргенин, буннан көп илгери Маманға баха берип "маған алаша келген ақыл бұған жигирмасында келди" дегенин еследи. Өзин күшли тұтып тикейди. Көзлерин жеңи менен сыпырды:

— Жигиглер, жақынлаңлар!.. Басшы елинің құлы. Құл ийесине хәқ хызмет етемен деп сүрниксе — сүйеу, қәтелессе кешириу бабаларымыздың жолы. Елдің күни тұтылмасын. кеширдим!.. Киши жүздин жауына атланыңлар!

Ата ушын бала өлимин кешириу аңсат саўда емес. Ырысқұл бий хәр сөзин сәдде-сәдде қылып айтып, тентиреклеңкиреп ийнеуге сүйенди.

Маман бийдің көзлеринен жас шығып кетти. Аттан құлап, Ырысқұл бийдің аяғына жағылды.

— Ырзаман, ата, ырзаман ата...

Төрт—бес жигит көтерип Төреқұлдың денесин үйге киргизди.

Нөкерлердің үйли—үйлерине тарқап бир түн түнеуине урықсат етилди...

* * *

Аманлық ұллы болған еди. Идиралды перзентинің атын Маман бийге ойласты. Ол Аманлықтың құуанғанына құуанып "жақсылық!" деп еди. Ұлдың аты Жақсылық атанды. Ер-зайып бұл атқа хәдден тыс шад: Аманлық! Жақсылық!

Ақбийдай, бәрқулла бенде болған күнлерин еслеп, сарсылай менен, көрингеннен жүз жасырыў менен-ақ азып баратыр. Аманлық талай нәсиятласа да, сирә етке шықпайды. Базда перзент көретуғынын еслеп қуўанып, жас босансам бәри ұмыт болар деп ойлайтуғын еди, ұмыт болыў қайда? Түслеринде шоршынып шығады. Енди ол нәрестеси Жақсылықтың алданда гүналы секилли. Оған да тўўрылап қарай алмайды. Ол да "ана сен, гүна ислегенсең" деп бетине басатуғындай. Намыс қысқан үстине қысты. Бирақ улын жерге тасламайды, не жұмыс қылса да, бәрха жаўырында.

Бүгин әскерий машқыдан елге келип бир ғана ақшамға мәўлет алған Аманлық даладан "Ақбийдай Жақсылық! — деп даўыслап, үйине күле кирди. Әташтанның басы тил жалағандай. Ошақта дүмше қайнап тұр. Аманлық таңланды:

— Мениң келетуғынымды қалай билдин, шабазым?

— Билиў шәртпе, бегим? Қатынның ошағы бәрха ийесин күтиўи لازم.

Ол Ақбийдайдың қушағынан Жақсылықты көтерип алдына алды. Бөпе еле уйқыда. Түсинде емип атырма, еринлери бүлк-бүлк етеди. Ол улына жүдә шынтлап, ырзаласыў қылып қарады. Өзин айнада көргендей. Құлақлары үлкен, мойны ұзын, қара бала болажақ. Жұмып атырған мушын жаздырып, өзиниң жабадай колына салыстырды, үсас!.. Аманлықтың шаршаған жүзинде күлки изи көринди. Ақбийдай ҳәр бир қыймылында ерине нәзер таслап, оның кейиплерин бәрха бақлап отырар еди, олардың қайда атланажақлығы тўўралы аўыл арасындағы сыпсыңлардан еситип билсе де, ериниң улына сұқланып қараўынан гүманланып, өз аўзынан анығын билгиси келди.

— Парахатшылық па, бегим?

— Қамырынды ийлей бер!

Хак кеўилли Ақбийдайдың көзлерине жас қуйылып, қамырына тамшылап атыр. Бирақ үндемейди. Кеўли қорқынышта. Әлле нәрседен кәўипсинеди.

Аманлық жөнин айтпады, ақшам да айтпады. Азанда атын ертлеп келип Жақсылығын колына алды, шорп-шорп сүйди. Ол онша өйтип телезимейтуғын сыяқлы еди. Барлық ҳәрекетлери қайтып келмейтуғын адамның ҳәрекетлерине усап кетти.

— Бегим, Абылқайыр хан жаў емеспе? Қылышы сынған қандар жаўға қылыш берип күшейтиў қалай болар екен? Жаралы мойынды және қылышқа тутыў болмас па екен, бегим?

— Не айтып отырсаң?

— Жаўға кетежақлығыңды айтып атырман, қорқаман, бегим.

— Гәпиңди азайт?

Ақбийдай қайтып сөйлемейге тырысты. Аманлық атланды.

— Бегим, жолың болсын. Жақсылығымыз жақсылық көрсин!

Аманлыққа соңғы гезде пайда болған бир әдет — атлана сала атына бир қамшы ұрып, бирден секирип кетіу еди.

— Жолымды кеселеме, шық! — деп, атына қамшы силтегени, ұшы зәңгилигине басын қойып тұрған хаялдың маңлайына шырп етті. Сызатланып қан шықты. Хаял енди жыламады, сабақтай сызатланған қанды сыпырмады. Бирақ ериксиз аққан көз жаслары қанға араласып, бетин жуыуы менен Маман бийдин сәркардалығында аўылдан топар-топар шығып баратырған атлыларға қосылған ери көзден ғайып болғанша козғалмай, ақ жаўлығының шашағы менен қосыла, майда бурымлары самал епкинине желкилдеген халында, баласын қушақлап қатып қалды.

Ата-анасының айралығын енди сезгендей бөпе бирден шырр етип жылады. Ана аўзына емшек салды.

— Жылама улым, жылама, әкеңнің жолына кес боласаң, құдайым әкенди аман қуўыстырғай, куўанғаймыз, — деп жағасына қайта-қайта түкиринип, және узақларға телмирип қарады.

27.

Қудияр сейистиң сарай хызметкерлери болып арттырған дүньясы төрт дийўалы бар қарабахана там. Оны да қасқа яўмыты озып келген соң хан инам еткен. Ортаға от жағылады, әйнек орны геўек, қыста сабан тығады, жазда самал кирип турады. Оннан тысқары пәтикте дүткеш бар, түтин соннан шығады, бултлы күнлери гүңгирт, ашықлықта көзи үйренген киси иште не барын еркин көреді. Өли дүньядан — жалғыз сабаяқ, әбден тозыуы жеткен соң хан сарайынан шығарып тасланған сабаяқ, үстине бир қара кийиз бенен асты-үсти бөз бир жыртық көрпе жыйып қойылады. Дастығы етиги менен үст кийимлери. Бир қуманы, тақыядай ғана бир қазаны бар. Набада бирей келип қалса, керек болады деп, ағаш табақты, тас кесени жуптан-жуптан қылған. Чайниги жоқ, чайды қуманның өзине демлейди. Базы күнлери бүрсеңлеп, суўыққа қатқаннан, пәтигин бастырып от жағыўдан тамның төрт қанаты да төбеси де қазанның күйесиндей қап-қара ыс. Хәтте төбедеги арғыттың қандай түстеги ағаш екенин, дүзиў-қыйсығын айырыў қыйын, қуўысларындағы қарлығаш уялары да билинбей, хәмме жерин ыс басып, теп-тегис болып кеткен. Арғытқа кесе тасланған кадалар бар ма, жоқ па, билиў мүмкин емес, қап-қара күл менен

бир тегис сыбап қойғандай. Сонлықтан сейистің көзлери де қызыл. Алмагүл көрмеген еди. Ең биринши көргени ханнын сарайы. Онда хәмме нәрсе орынлы орнында сыяқлы еди, ал мынаў жайдан унтақ күлдің қалай төгилип кетпейтуғынына таңланып, жоқары бир қарады да, Қудияр сейистің сабаяқтың үстинен алып төсеген қара кийизиниң шетине отырды. Гөне шерим геўишин шешпей отырды. Кудияр сейис оған пәлен-төлен демеди, қуманды ошаққа койып от жақты, чай демледі:

— Қысынба, ал, чай иш қызым.

Алмагүлдің есйтиўге қуштар сөзи усы ма, запырандай сары жүзи гүлдей жайнады. Қап-қара төрт дийўалға пәтиктен нұр төгилген секилли, жайдың иши бирден жақтыланғантай болды. Геўишин енди шешип таслап, сәл жайғасып отырды да:

— Ата, өзим қуйып берейин, — деп қуманды алдына алды.

Жас гезинде анасынан басқа ҳаял адамның қолынан хеш қашан чай ишип көрмеген ғарры сейистің қолы дир-дир етип, қуманды қыздың алдына қойды.

Екеўи дым үндеспей чай ишти. Терлей келе сорасты. Алмагүл басынан өткенлерин сөйлеп берди. Әжағасы Аманлықтан Қудияр деген ағасы бар екен деп еситкенин айтқанда Қудияр сейистің күл рең нурсыз көзлериниң ағы пахтадай ағарып, қабағы қатты, тили гүрмелиўге келмей, әллен ўақыттан соң өкирип жылап жиберди.

— Онда туўысқаным болдың, шырағым, туўысқанымнан туўған туўысқаным! Алла, өзиңе ырзаман, алла, алла...

Көкиреги қуўанышқа толы Алмагүл жыламады. Қайтама көкиреги бос ағасын жұбатты.

— Жылама, Қудияр аға, — деди ол жайпарахат кейпин бұзбастан. — Сиз жылағанда мен не қылыўым керек? Жыламаң. Перзент көз жасын ата қолы сыпырады. Жыламаң. Тәғдирге қайыл болың.

Қыздың мәртлик гәпи сейистің көз жасын тыйды. Еки көзин еки жеңи менен алмагезек сүртти.

— Олай болса койдым, шырағым. Мениң бұл қаладан арттырған бир досым бар. Шақырып келейин, қуўанышта бирге болсын.

Қудияр сейистің адамлар арасынан арттырған ең исенимли досты усы қаланың Матьяқуб шарбақшы дегени. Қоңсы. Жазда үстине көйлек киймей жалаңаш етине қайыс бұйып жүретуғын жапакеш адам. Ол сол турысында келди. Ушып тұрған Алмагүлдің қәдди қәўметин көрип "Түпәләм, түпәләм" деп төсекке шықты.

Қызғын гәп басланды. Алды менен Алмагүлди сөйлетип, бүлінген қарақалпақ ели хаққында сорады, Матьяқуб шарбақшы көрмесе де, Қудияр сейистен талай еситкен еди, Мурат шайық, Оразан батыр, жас Маман бийлер хаққындағы қыздың буннан бес жыл бұрынғы хабарларына жүдә қызығып ықлас қойып тыңлады. Қыздың, Қудияр сейистиң қалайынша азат болып, Абдулғазы Мұхаммед ханның "ақыл қалтасы", "яд қалтасы" атанған қуұыршақ үәзирдің қалай баұры еригенин еситкенде, Матьяқуб шарбақшы таңлайын тықылдатып, бас шайқады.

— Табаны музда тұрған соң аңсат келискен, — деди.

Көп базаршыларға хызмет етип, көпшилик әңгимесин тыңлайтуғын шарбақшы хәмме нәрседен тақыйық хабарлы екен Айтқанындай-ақ көп узамай сарай иши аласапыран болды. Абдулғазы Мұхаммед тахтан құлады. Көшеме-көше жаршы жүрип, қазақтың Орта жүзинен Батыр Султан улы Ғайыптың хан болғанын дағазалады.

Қалада жаңаша тәртип орнады. Кириў-шығыў қадаған етилди. Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба да соннан жүреді. Ғайып хан да даңқ қумар болып шықты. Арадан көп өтпей-ақ бәхәрде той берип жарысқа ат қостыраман, жақсы бедеў таңлаттыраман деп, Қудияр сейисти таптырды. Тойға түркмен, қазақ араларынан, бухара жақтан атлар келетуғынын айтып, егер, аты озбаса, жаңа ханның душпаны деп, ески ханның сейисин гелле қылатуғынын ескертти.

Бұл хабарлар Алмагүлди қуўантпады. Маман келгенин еслеп еди, Қарақалпақ елинде қой үстине торғай жумалап, әжайып жақсылық болып атырғандай түйилди. Ол усы ойын Қудияр сәйиске талай мәртебе айтты да.

— Аўа, аўа, Қудияр аға, орыс адамның айтқанына, қылған мийрим-шәпәетине қарағанда солай солай, — дейди хәр сапары.

Олар гүзди күтті. Бөрибай Қарақалпақовлардан дәрек шықпады. Қыс та өтті. Хабар болмады. Бәхәрде олар өз-ара ойласып, Матьяқуб шарбақшы менен мәсләхәтлесті.

Ол асықпай кеңес етті:

— Қус уясына ушады, хайўан үйирине асығады, адам елине талўас қылады, Қудияр жора. Түсинемен. Кете бериңлер. Жәрдем болса аямайман. Әмиўдің аяғында бир топар Қоңырат ўрыўы да бар дейди. Соларды тапсаңыз — елиңізге қосылғаныңыз.

Қалай кетиў керек? Жаңа ханның пәрманына муўапық излеринен қуўғыншы қуўса не қылады? Олар усы сораў үстинде көп бас қатырды. Ақыр соңында жүйрик қасқа яўмытыны минип қашыўды мақұл тапты: Бир ақшамда талай жолды асады, хеш ким қуўып жете алмайды.

Олар ұсыған тоқтады. Шарбақшы жол азыққа тақан таярлатты. Солай етип, бәхәр айының бир жылымық түнинде, Қудияр сейис басқа сейислерге билдирмей, қара қасқа яўмытыны алып шықты. Матъяқуб шарбақшы менен қушақласып, хош-аллияр айтысып, Алмагүлди артына мингестирди. Өзинің он жылдан аслам жасаған түнек тамына соңғы рет қарап:

— Хош, қаралы Хийўа, хош, қарабахана баспанам. Алдымызды алла ашсын, — деп, ат саўрысына шырп еткизип қамшы урды. Қара қасқа яўмыты мингесиктиң салмағын писент етпей, ойнақлап алға шапшыды.

Күндизги жибимтик түнге қарай қатар еди. Қатқалақта яўмытының аяқлары тақылдап қаладан асып баратыр. Ғарры сейис те, қыз да ишлеринен алланы ядлап, қайта-қайта дуўа оқып баратыр.

Сейис базда-базда артына қарайды. Алмагүл оның белинен қапсыра қушақлап алған. Аяқларында зәңги жоқ, қызыл бояўға боялған бөз балағы түрилип, шерим геўиш аяғының ушына зорға илинип киятыр. Қудияр сейис аттың бир бап жүрисине қанәәт етпей, саўрысына қамшылап жибергенде, қыздың бир геўиши түсип кетти. Алға қарай тасланған хәр бир қәдемди бахыт қәдеми деп түсинген қыз "геўишим түсти" демеди. Екинши аяғындағы геўишиниң түсип қалыўынан қорқып, көтерип қолына алды.

Түн жарпы аўған сайын Қудияр сейис асығады, атты қамшылайды, ол күйинип ат урғанда, қамшы ушы қыздың аяқларына шырп-шырп тийеди, бирақ сөйлемейди, тек болғаны "алла, алла, елге аман жеткер" леп қамшы тилген аяғын сәл көтерип, қанын сыйпалап жибереди.

Таң құлан ийек болды. Еле Әмиўдәрья узақ. Олар Әмиў дәрьядан қалай өтиўди ойласпапты, дәрьяға жеткенде билди. Дарға өткере ме ямаса екеўи теңнен аттың қуйрығына асылып жүзе ме, ойланып билмеди, жетер жерде дарға жоқ. Суў қаймағы мүз.

— Ыққа кетсек ел жақын, — деп гүбирленди сейис. Бул оның набада қуўғыншы шықса, жол тасламақшы болғаны, ығрақта Хожа елиниң тусында Әмиўдәрья жиңишкереди соннан жүзермиз ямаса дарға табармыз деп ойлады.

Тан атты. Салқын самал ести. Қуяш шықты.

— Аға, артымызда шаң көринеди! — деди қыз.

Сейистің диңкеси құрып, аттан жығыла жазлап, бойын зорға тикледі, артына бурылды, хақыйқаттан да қуўғыншыларға ұсады. Енди ол қара қасқаның басын тоғайға бурып, бас-көз демей қамшылады. Ат бар күши менен жортты. Бирақ мингесикке әлле қашан болдырған еди, мамырлады. Сейис пенен қыз үмитсизленбеди. Ербекей тораңғыллықлар,

жыңғыллықтар, шеңгелликлер кийимлерин илип жыртып, аяқтарын тырнап қанатса да, қарамады. Сөйлеспеди.

— Шырағым, белимнен беккем тұт, — дейди сейис болғани.

Қалың тоғай иши менен Әмиўдәрьяны жағалап, Хожа елинің тұсына жақынлаған жерде күтилмеген алаңлыққа гез келди, бұл жаман болды, Еки атлы құйынлатып келип алдын кеселеди.

Меҳрийбаным, құрыдық. Тири қалсаң, мениң елиме сәлем айт. Бахтың ашылып маңлайыңа қуяш түсетуғын күн болса, мениң жолыма бир ийис писир, құран оқыт. Тири қалып адассаң, қуяшқа қарап жүрийүди ұмытпа... — деди сейис.

Қыз оған жуўап берип үлгерген жоқ, қуўғыншылардың саўыт кийген, мұртлы, хәр бети аўырықтай бирейи келе сала ғаррыға найза ұрып жоқары көтерди. Бийшара ғарры, найза ұшында аяқтары селгеңлеўи менен, "ўай, сиңлим, елим..." деп зорға айтып үлгерди. Саўытлы қуўғыншы оны шанышқыға илинген балықтай қылып дәрьяның ийримли қайтпасына силкип жиберди, ғарры сейис самбыр етти, болғаны, хә демей-ақ қайнаўытлаған суў үстине бурқ етип қан көтерилди, сәлле аскабақтай сары шөгирме қан аралас суў үстинде қалқып, ығып кетти. Бұл көринис Алмагүлди ақыл-хуўшынан айырды, аттан қулады. Екинши қуўғыншы оны шанышпадаы, аттан түсе сала жылан ұрғандай қылып, қолындағы найза сабы менен кериле бир урды. Қыз суўдан жаңа алынып кырға тасланған балықтай бир шапшып, дүстөменине жер тиследі. Аўзы мұрнынан локсыған қан қара жерди бояп жатты.

Саўытлы қуўғыншы, сейис қайтып шығатуғындай, суўға қарап тұрып-тұрып изине айналды. Гезегине қызды түйремекеши болып оқталғаны, екиншиси иреў берди.

— Тийме. Бирин суўға таслап балықтардың пәтиясын алдық. Бунысын кырда қалдырып ғарға—құзғынның пәтиясын алайық. Қарап жибер, тислери тилин кесип кетипти. Анаў қараўытқан тилинің ушы емес пе? Бәрибир өледі. Айда!

Саўытлы қуўғыншы қара қасқа яўмытыны жетеледи.

Олардың қарасы батыўы мәттал, Алмагүлдің төбесінде бир топар ғарға пайда болды...

28.

Киши жүз үстинде урыс... кескинлескен.... ғажжа—ғаж...

Кудай қырыңды алса, душпаның сырыңды алатуғын әдеті. Барақ султан топарырың топылысы Абылқайырдың тәрепдарларын шыдатпадаы.

Киши жүз елинің пада-пада маллары, сүриў-сүриў қойлары айдалып атырғанда, жаўға төтепки берип иркиў былай тұрсын, Абылқайырдын нөкерлери "жан саўға" айтысып кейин бәсип, хан шатырына тығылып киятыр.

Хан қос өркешли үлкен қуба нар үстінде тикейип, ұрысты бақлап турыпты. Нөкерлериниң басқы таўып бәсип киятырғанына шыдамай, даўысының жеткенинше қыйқыў салды:

— Мениң суңқарларым, ортаңызда мен турман, атыңызды иркиңлер! Жаўға қарай алға! Ур! Қыр! Барахтың нөкерин, найзалаңлар! Қылышлаңлар! Қашпаңлар!..

Хан даўысы ири еди. Ат аяқларының дүрсилдилерин, қыйқыў-қыйғырықларды басып хәммеге еситилди. Алда бәсип киятырған некерлер атларының басын тартып, тұрған-тұрған жеринде иркилди. Излерине бурылып, қуўсырып келип қалғанларға қылыш ұрып калқан тутты, найза салды...

Аласапыранлық тўды. Орта жүздің әскерлери иннен шыққан кумырысқадай көбейип, алдында бөгет болып тұрғанларға аяўсыз қылыш силтеди, ғырш-ғырш найза ұрыў, "аллалап" қылыш силтеў, биреўди аттан аўдарыў қызып кетти. Ханның жалғыз өзи нарда, хошаметкөйлери жерде, Нардың төрт аяғы менен тең, хан не айтса соны тыңлап, қуўанса қуўанып, жекиринсе жекиринип, қыйқыўласа қыйқыўлап турыпты. Хан оларды қасақана нарға мингизбей, ұрыстың барысын көрсетпей, оларға өзи хабар айтып тұр. Қандай жағдайда да олардың кейпин түсиргиси келмей, нөкерлериниң жеңетуғынына исеними мол екенін қайта-қайта тәкирарлады. Хөшаметкөй бийлер түйелерге минип қараўға ханнан баталмады. Ханның аўзында "Жеңис" сөзи изли-изинен тәкирарланған менен, оларда исеним кем сыяқлы. Деген менен қыйқыўын жеткерип атыр. Хан шыдамай нар үстінде тепсинеди. Шыр-пыр, әлле қайдан жәрдем күтеди. Базда аспанға қарайды, тас төбеде самал менен қалқып баратырған қаралтым булттың жаўып қалыўынан ба, ямаса булт астынан қуяш жарқ етип, күтилмеген жақсылық етиўинен дәме ете ме, гә йошланады, гә тисленеди, гә мушын түйип кейинеди.

— Бәрекеллә, азаматлар! Хәр бириңизге бир гелле сый, басыңлар! Шабыңлар! Бийлерим, киши жүздің мәрт бийлери, хәр нөкерге сарпай таярлаңлар! Әне бизики урды, әне бизики шапты...

Хан шегинбегени ұшын ҳеш ким шегинбеди. Ыңқ-ыңқ қан төгиспе болып атыр. Қаңғыған атлар, қалпақтай ушқан нөкерлер менен ҳеш кимнің иси жок. Атлы ат үстіндегиге топылады...

Хан оң қаптал тәрәпинен бир бөлек бұлттай атлы көрди. Жүрегі сүйетти. Ишинен: "булар бизди қоршалаған екен" деди. Анықтап қарап-қарап, алдында киятырған Айғара бий менен Седет керейдн таныды. Тағы да алысырақ көз жиберди. Үшінші атлы Маман бий еді. Ханның тула бәдени қалтырады. Әне, қандарлар енді киятыр. Жаў жағадан алғанда ийт шалғайдан асылады. Әззилегенимизден пайдаланып, қысыўға киятыр.

— Бийлер! — деп төмендегі бийлерге қарады. — Қараңлар, анаўлар кимлер?

— Бизге жәрдем! — деп шұй етип қуўанысты бийлер.

— Ханымыз, кеширерсиз, — деди бийлердің бири. — Сизиң атыңызды сатып қарақалпақлардан жәрдем сораған едик.

— Жәрдем болмай шықса не қыласаң, ладан! — деп жекиринди хан.

— Албырамаңыз, ханымыз, — деди әйелгі сөйлеген бий, — Улыңыз Нуралы менен ойласқанбыз.

Хан сөйлемеди. Еки жүзлеген атлысы менен киятырған Маман бийди баслап келген Айғара бий Абылқайырға қысқа сәлем берип:

— Елин постырсаң да дослық жүрегін қолына ұслап Маман бий келди. Жаўыңызға қарсы шабыўылға урықсат етиңиз, — деди.

Абылқайырды намыс қысты ма, ямаса қуўаныштан хуўышы кетти ме, аяғына тик тура алмай жығылды. Жерге шұй төбеден құлайжақ еді, құба нардың аяқларына сүйенип, қоршап тұрған бийлер ханды қақшып алды. Бири келип ханның бетине суўық суў қуйды, хан тез-тез көзин ашты, қайта нарға минди. Ҳалықлап сөйледі.

— Айғара бий, айт, қарақалпақ мәртлери мени кеширсин!

— Айтылған! — деди Айғара бий.

— Маман бийдің орыс патшасынан алған жарлығы менде, жеңіс пенен келсе, ақ көкирегимди ашып қайтып беремен, — деди хан.

Ханның жаны көзине көринип, жандалбаслықтағы илажсыз үәдеси екенине ҳеш ким баға бермеді.

— Жигитлерим, дослық ушын қан төгий — саўап ис, — деди Маман бий өз нөкерлерине қарап. — Басыңлар алға!

Көпшиликтен Кеўлимжайдың "хан, ийтке сүйек тасладым деп ойлама" деген даўысы шықты. Ҳәмме дуў күлисти.

Маман алға, жаў үстине қарай шапты. Изинен жигитлери гүү ат қойды. Киши жүздің нөкерлерин жүдә көп жан қыйнамай-ақ баспалатып баратырғаны ушын жаў әрқайын еді: жәрдем келгенин көрип шыйрақласты. Урыс қайтадан шийеленисти. Мылтықлар атылды. Аттан

ушып түсіулер жийиленди. Ийесіз қула далада басын алып қашқан атлар көбейди.

Жаў басқы тапты. Кейин бәсти. Айғара бий менен Седет керейге дерек жигитлер Маман бийдің атлылары менен араласып жаўды қуып кетти.

Хан бул көриниске жүдә мәс.

— Түйелериңізге минип қараңлар! — деп бұйырды жердегилерге. Бийлер шалт жуырысып, тайын түйелерге ушеў-төртеўден минди, жаўдың қалай қашып баратырғанына жүдә қызығыўшылық пенен қарасты.

— Халық халықтан батыр деген ұсы, ханымыз, — деди хан менен қатар тұрған нардың үстиндеги бийлердің — дослықты бәржай етиў ушын ортаға көмилген шеңгел әремнің тикенеклерин маңлайы менен ысырған қарақалпақ бийлерине рахмет. Бул ушын өзимиздің ақылы зийрек Айғара бийимиз бенен Седет керейди қалай сыйласаңыз арзыйды. Өзиңіз тәрeпинен қарақалпақлардың көзине сұғылған ийнелерди ұсталық пенен ала билген қазақтың дана бийлеринің алдына бас ийерсиз, ханымыз.

Хан еситпегенсип, маңлайына алақанын көлеңке қылып тұра берди. Ханды тырнап сөйлеп тұрған бий хан тәрeпине бурылмады, душпанларды қуып баратырған тәрeпдарларынан мақтанышлы нәзерин аўдармады.

Олар ұсылайынша алға қараў менен, арт жағынан гүлeп киятырған мыңлаған атлыны абайламады. Бири көрип қалып:

— Анаў қайсы атлы? — дегенде, хәмме албырасып қалды. Қорқақлары нарларынан секирип түсип, қырғый керген шымшықлардай жыңғыллықлар арасына бүгежеңлеп қашты.

Келип қалғанлар Барах сұлтанның мың атлысы еди. Оларды танып жаны көзине көринсе де, тәрeпдарларынә сыр бермеў ушын Абылқайыр хан қашпады, қолына тўды алды.

Жаў атлылары Абылқайыр ханды коршап алды, хан менен бирге нарларынан түспеген бийлер де қоршаўда қалды.

— Абылқайыр, жық тўдыңды!

Абылқайыр хан үндемеді.

Буйрық екінши мәртебе тәкирарланды.

Абылқайыр және үндемеді.

— Соңғы рет бұйыраман, Абылқайыр, өз қолыңнан жық тўдыңды!

— Ханның тўы — ханның геллеси, жығылмайды! — деди Абылқайыр хан нық.

— Жигиглер, көтериң найзаға!

Абылқайыр хан туғын қушақлауы менен, жигирма—отыз найзаның ушында, аяқтары сәллендеп, "Жигитлер, туы еле жоқары да" деп, бақырды... сап болды.

Абылқайыр ханның денеси Султан Барахтың алдына тасланды. Султан Барах геллесин кесип ат дорбаға саламан дегенше, Абылқайырды паналап қалған хошеметкөй бийлердің де биразы найза ұшларында бир бау пішендей аяқтары сәллендеуі менен, марданға тасланған балықтай бир шуқанаққа сұйынлана берди.

— Жәнибек тархан, анау бийбастақ атлыларға бар, аяма!

Султан Барахтың бұйрығы менен Жәнибек тарханның басшылығында бес жүзлеген атлы бөлинип, қарақалпақ атлыларына қарай шықты.

Жәнибек тархан менен Маман бий бир-биринен хабарсыз еди. Олар үшінши күни хан ауылынан бир күнлик жолдағы гөне сайдың бойында ушырасты.

Маман бийдің жарақы атлыларын көріп Жәнибек тархан. ләшкерлерине "тоқтаң" деп бұйрық берди хәм бир түрдеги ақ ат минген қос жигитти елшиликке тайынлады.

— Өтетилиу тархан, — деди Жәнибек тархан ақ атлының. бирине, — Қарақалпақтарға айтып барыңлар. Жарағына исенбесип, туғын жықсын. Бұйрықты қабыл етпесе, қарақалпақ болып туғылғанына пушайман жейди. Абылқайырына исеними бар болса, геллеси Султан Барахтың ат дорбасында, еринің басына қыстырыулы дегейсиз.

Айғара бий, Седет керей, Маман бийдің жигитлери еле бирге еди. Қарғыласып киятырған бийесап атлыларды көріп ирқилди хәм олардың қандай етип топылыс жасайтуғынып узақтан бақлап, жигитлеринің азлығын билдирмей, жән-жағынан топылуы ұшын оларды қалай бөлшекледің, жолын гөзлеп түр. Ақ жалау менен киятырған қос атлыны көріп, күтиуге мәжбүр болды.

— Сөйлесейик, дурыслық болса, келисермиз, — деди Айғара бий.

Ақ ат минип ақ жалау көтерген қос елши атларының басын шекшийтип тартып, қатар тұрған Айғара бий, Седет керей, Маман бийлердің қарсы алдына он кәдемдей жерде ирқилди хәм Жәнибек тархан не деп жиберген болса Өтетилеу тарханы соны айтты.

"Қарақалпақ болып туғылғағыңызға пушайман жейсиз?..." деген ништерли гәпке Маман бийдің буғынлары сырқырап кетги.

— Бадабат салып, көплигине исенбесин, — деди.

— Жәнибек тарханның бул сандырағы өлим алдындағы сандырағы болса керек, — деп Айғара бий Маманның кеулин жубатты.

— Ақылсыз бұйрық — жан қаслық. Урыс майданын белгилесін! — деди Седет керей қызып.

— Әй, қазақтың сатқын құзғынлары. — деди Өтетилеу тархан, — Сизлерге не жоқ? Жыласа, қарақалпақтың баласы жылайды, өлсе солар өледі. Султан Барахтың Ұамирін тәрк еттирген сиздей намыссызларға қазақ ели күлмей ме?

— Қазақ ели сиздей адамгершилік хұжданы жоқларға күледі, — деди Айғара бий. — Пүткил Кишижүз қазағының малын айдап, баласын жылатпаға келгени қазақтың қазаққа дослығы ма?

Елшилеринің кешиккенлигине парасатсызланғанлықтан ба ямаса оларға исенбеді ме, омыраулы көк жал бедеуін ойнатып Жәнибек тарханның өзі жетіп келді. Жигирма қәдемдей жерде иркилип елшилерін қасына шақырды. Дем алыуға кеткен Султан Барахтан Абылқайырдың геллесін сорап алып шыққан екен, дорбасы менен найзаның ушына көтерип:

— Қалай қарайсызлар? — деп мақтанышлы сорады.

— Асықпаңыз, Жәнибек тархан. Өз геллеңиздің дорбаға түсіуіне көп ұақ қалған жоқ, — деп салды Маман.

— Маман бий бизің кеулимиздегини айтты, — деди Айғара бий менен Седет керей дауыс қосып.

— Сизлерди гелле қылмай тынсам, атамның төли емеспен, — деп Жәнибек тархан көк жал бедеуін жедел менен изине бурып, шауып кетті.

Арадан көп ұақыт өткермей есапсыз атлы менен қайтып келді. Урыс қайтадан қызды. Бир-бирейдй аяу болмады. Киши жүздің баскы тапқан ләшкерлері қайтадан жанланды. Биресе Киши жүз қууды, биресе Орта жүз қууды. Тыным жоқ. Түнде де тыным кем болды... Киши жүздің халқы қанша бүлінсе де шыдап бақты-намысты қолдан бермеді. Баласынан ғаррысына шекем урыс майданында болды...

Султан Барақтың ләшкерлері таярлықлы еді, ақыр-аяғында жеңіске еристи. Бирақ Киши жүзді толық бағындыра алмады. Бағындырған жағына шекти урыуынан Ералы дегенди хан көтерип, қайтты. Урыс тоқтады... Киши жүздің жарты жағы өз ханлығын сақлап Абылқайырдың улы Нуралыны хан көтерді.

Солай етип, Киши жүзде еки хан пайда болды.

Айғара бийлер, Седет керейлер, Маман бийлер Нуралы ханға құтлы болсынға келип, әкеси Абылқайырдың берген үәдесін ортаға салды. Маман бий "ұллы үмит қағазын" тауып бериуді өтинди.

— Ҳәр ким өз түсында хан, мениң ўәдем енди басланады, — деди Нуралы, болғаны.

Маман бий шыдамай, бас бармағын тислеп, тырнағы менен қоса қан түкирди, бирақ оны сезбеди. Буннан Аманлық ғана хабарлы еди. "Бийшара, алжасқанын жаңа түсинди. Жазықсыз геллелердиң обалына қалып баслап келди, я қолында "уллы үмит қағазы" жоқ, я әкелген жигитлери түўел емес. Қыйын...

Исенген Нуралы ханның солай дегенин еситкен қарақалпақ жигитлериниң бәринде алаўызлық басланды. Басшысы Маманға қарамай қайтпакшы еди. Аманлық оларға кеңес берген болды:

— Жигитлер, өз бармағын өз тисине қыйдырған жигиттиң баўырына күрт болмайық, шыдайық.

Олардың, абыржыўын сезген Айғара бий менен Седет керей келип, хәммеге қол қаўсырып бас ийди:

— Әпиў етиңиз, жигитлер. Әўелги дегершиктиң изинен соңғы дегершик жүретуғынын билмеппиз. Хызметиңиз ушын алла хұрмети. Өлсек бир шұқырмыз, тири болсақ бир төбемиз, қарақалпақ азаматлар. Мениң сөзимди барлық сахрайы пухара қазақтың ыссы жүрек сөзи деп түсиниңлер. "Уллы үмит қағазы" деп алжастырған болсақ, кешириңиз, сизлер ушын алдыңызға өз геллемизди қоямыз...

Айғара бийдиң бул гәплери тас баўырларды жибитти.

Қарақалпақ жигитлери өз-ара көз қараслары менен пикирлесип:

— Әпиў еттик, — дести.

— Тұўысканлық жәрдемиңиз бенен Киши жүзде бул қурлым ярым ханлық қалғанына шүкир. Түбинде бар оңалады. Ийин тиресемиз еле.

Жақсы сөз-жан азығы. Жигитлер мийнетиниң баҳаланып қазақтың атақлы бийинен алғыс алғанына кеўилленди.

Маман бий тислеп алған бас бармағын ақ шүберек пенен таңдырып изиректе түр еди.

Айғара бийдиң жақсы сөзине жигитлердиң кеўиллери жибискенин сезип алға шықты:

— Айғара ата, қалай деген менен қолдан жарақ таслайтуғын ўақыт емес.

— Усындай қәўиплерге ким айыплы екен? — деди Седет керей.

Айғара бий иркилместен жүўап берди:

— Хәммениң көкирегине жақсылық нурын тең қуймаған, бир құдайдың өзи айыплы.

— Сонда құдайға не түседі екен? — деди бирей. Бұл сорауға хәммеден алдын Кеўлимжай жуўап берди.

— Соның ушын да ол құдай. Егер әдил болғанда құдай, құдай болмас еди...

— Жақсы, жигитлер, көп бәсекиден пайда жоқ, тарқасайық, — деди Айғара бий. — Абылқайырдың баласы Нуралы хан алдай берсе, адамгершилигимизди көрсетемиз.

— Көрсетемиз, — деп Седет керей оны хошлады.

Хәмме қайтты.

Айғара бий, Седет керейлер өз жигитлери менен аўылаўылларына тарқасты.

Маман бий өкинишли болған менен, жигитлериниң жәмлескен күшине, азда болса көп ләшкерге төтепке бере билгенине қуўанышлы еди, жасырмады:

— Жигитлер, таң қаларлық күш көрсеттиңиз. Айбатыңыз Жәнибек тарханның астыңғы ернин тислеткенин көрдим. Енди жән-жақтағы шашырап жүрген қарақалпақларды жыйнайық.

Маманның бұл пикирине жигитлери қарсылық етпеди. Ишкирне, өжет Шамурат бий де "макул" деди.

Даңқ деген нәрсе — бұл адамның душпаны. Оған жетиў ушын Абылқайыр хан, Султан Барахларға шекем де талай-талай жан қыйылып, геллелер кесилген. Оның үстине даңқтың өзи келмейди, бирейлерден келеди. Абылқайырдан даңқты тартып алыў ушын Султан Барахлар қанша гелле қыйды, қан төкти, өзлери де жулған таўықтай болып қалды. Пәр шығып кәддине келемен дегенше көп ўақыт керек.

Қарақалпақ бийлери мине ұсылар жөнинде әңгиме қылысып, хәзирше жаў топылалмайтуғынына исенисти. Оның үстине бәхәр тақалып қалды. Өмир ғалмағалы хәммени күтип тұр. Маман бий жас үлкен, жас киши бийлерди жыйнап Ырысқұл бийдің үйине ертип келди. Қарақалпақларға тән қәдимги ўарра-ўарра басланды. Лекин бұл сапары ўарра-ўарра жыйнақлы басланды. Елдің ертеңи ойласылды. Әўеле, хәр жаққа пытырап кеткен қарақалпақ аўылларын көширип әкелип бир жерге жыйнаў жөниндеги Маман бийдің пикири бас мәселе болып ортаға салынды. Хәр бийдің пикири тыңланды. Бәлким, иште бүкпей сақлап қалғанлары болған шығар, бирақ көпиликтин дүмпиўине наразылық билдиргеи адам болмады. Хәр тәрепке атлылар белгиленди. Хорезмнің қарақалпақларына барып қайтыўды Ырысқұл бий өз мойнына алды, ат қосшылыққа Алиф Қарабай Қара баҳадырдың улы ғайып баҳадырды

сорады. Бухара тәрепке Есим бий бас болып барыўға келисти. Сыр дәрәяның жоқарысына — Жунғар қол астындағы қарақалпақларға Хелўет тархан баратуғын болды.

Елдің басшылығы Маманға тапсырылды. Хәзирги күнде елдің басында ғайбар жигит тұрмаса болмайтуғынын дәлиллеп, буған тилек билдирген Ырысқұл бий:

— Егис келди. Қуўандәрәядан жап шығармаса болмайды. Оның үстине, бул сахрада жаралы қасқыр көп... — деди.

...Нөкерлердің тәғдири ҳаққындағы ойласық жүдә көпке созылды. Биреўлер оларды биротала тарқатыў тәрепин жақлады, екіншилери қарсы шықты, үшіншилери бала-шағалы, шаңырақлы жигитлерди жыл үмитинен бос қалдырмаўдың тәрепдары болды, пикир айтыўшылар көбейди. Неликтен де, ким сөйлесе де гәпиниң изине бәнт баспай Маман бийге жалт қарап, өз пикириниң бәнтин сол басыўынан дәмеленди. Хәттеки, Ырысқұл бийге шекем шешимли ҳеш нәрсе демей, Маман сөйлесе, соның пикирин дужырымлы ой деген жуўмаққа келейин деп отыр. Усыны билип Маман сөйледі:

— Пикирлериңиз дурыс, төрелерим, — деди ол. Оның даўысы ириленип, қалың қара мұрт шыққан еди. Мұртын сыйпалады. — Шыбын аңқаўдың аўзын аңлйды деген гәп бар. Аўызға шыбын қонса, қустыратуғынын бәриңиз билесиз. Сол ушын елиў нөкер қалдырайық, басқасы тарқатылсын. Жыл үмитинен бос қалмасын.

Қайшы пикир айтылмады.

Келеси күни нөкерлердің баспанасы барлары үйли-үйилерине тарқатылды. Астына ат тийип жетимнен нөкер болғанлардың көпшилиги қазыўға белдар деп саналды, еплилери бир-бири менен шериклесип бәхәрги егиске жер таярлап, уўытын таўып егин ексе урықсат етилди. Жетимлерден хәм бий, бай балаларынан қайнақай азыўдай елиў атлы елди жаралы қасқырлардан қорғайтуғын гүзетши болып қалды.

Елиў нөкердің мәкан жайы. Жаңакент болсын деп келисилди...

* * *

Ақбийдай Аманлықтың қайтып келиў-келмеўин уўайымлап және азып кеткен еди, оның қара ат үстинде ыржыйып күлип киятырғанын көрип алдына қустай қанатлап ушты:

— Сағындыңба, бегим, мен сағындым!

Аманлық аттан түсип ҳаялын қушақлап, ири қоллары менен даўырнын сыйпалап, өсик мұртларын бетине басып аймалап атыр,

— Ендиги жағы паракатшылық болармекен, бегим.

— Аспаннан қашанғы құрбақа жаўар дейсең, болар, шабазым, болар. Жақсылық қалай, күле ме? Ғаў, мынаў маңлайыңдағы не тыртық?

Кетерде өз қамшысының ушы тийгенин ол ұмытқан екен, Ақбийдай есине салмады.

— Жыңғыл түбирге сүрниктим, бегим, — деди.

— Әх, нәлетий түбирлер! — деп ол хаялының алдына түсіп ылашығына баслады. — Жақсылық қайда?

— Ғәзир көзи илинди, бегим, отын майдалаўға шығып едим. Қарасам, жаниўар қара атың, үстінде сен! сен!..

Гөбелеклеп жүрген хаялдың хәрекетлери Аманлықты йошландырды. "Қап қолласатуғын хаялым бар екен" деп ойлады.

Есиктен кириўи мәттал, әкесиниң аяқ дүрсилин сезгендей Жақсылық шоршынып шырр етти. Ерли-зайып теңнен асылды. Екеўи тең отырып, былқылдап атырған бөпениң бир қолын әкеси, екинши қолын анасы ұслап, хәр ким пайына тийген жағынан нәрестеи шорп-шорп сүйди. Хәр сүйген сайын Ақбийдайдың қаймақ еринлери дирилдеп, көзлеринен пырт-пырт жас төгиледи. Қуўаныш жасларының көп аға бергенин қәлегендей Аманлық оған тәселле бермеди.

Ертеңине Аманлық аўыл еркеклери менен Қуўан дәрьядан саға алатуғын Жаңа жаптың қазыўына кетиўге таярланды. Қәне әсбап табылса! Елде жетиспейди, Аманлық атлы кетип қоңыратлардың гөне журтынан қырғыштай бир кетпен таўып, биреўлерге жалбарынып бел әкелди.

Ериниң хәр бир қыймылына бағып, бет-әпшеринен ишки қыялын оқыйтуғын хаял оның ұсы қуўанышы үстінде Алмағұлди еследи: "Әттең, қуўаныш ярым, қайғы пүтин шығарылған. Ошақ басымыз түүел болғанда ма?... Бийшара шексиз қуўанар еди". Оның бұл ойы ишинде қалды...

Жақсылықты шетке шығарып, арқандай есип уйықлап атырған ерли-зайыпты таң алагеўгимдеги Маманның даўысы оятты.

— Адамлар, тұрыңлар! Күн шығып кетти!

Күн шыққаннан соң тұрған адам, қудай ырысқы бөлистиргенде кешигеди деген раўаят пенен хәр күни ұсылай жаршы қышқыратуғын еди. Бүгин өзи бақырып жүрипти. Ерли-зайыплар ушып-ушып түргелди. Тез-тез жұмысларына тарқады. Аманлық белин тақымына басып ат үстинен ұлын бир сүйип, қазыўына жөнеди. Ақбийдай өйтип-бүйтип үй гүмирашылығын тамамлағанша күн шықты. Жақсылығын жаўлығына салып арқасына таңыўы менен, тоты ысылған қырғыштай кетпени азанғы қуашқа жалт-жулт етип, жер ашыўға кетти...

29.

Аманлық пенен Ақбийдайдың қуыанышын ярым қылып кеткен Алмагүл Әмиўдәрьяның Хожа ели тәрәпиндеги жағалауына жығылған жерінде қыймылсыз еки күн жатып көз ашты. Аўзы-мурнынан локсып аққан қанды шоқып атырған ғарғалардың дүрлеп ушқанын көріп, ҳаўлыққанынан не болғанына түсинбей және есинен танды. Нешинши күн екени өзине намәлим, сәске гезинде сәл өзине келди. Жер таянып тикейди. Жән-жағына қаранды. Дүт тоғайды қақ жарған үлкен дәрья бойындағы кең алаңлықта жатыр. Түргелип, жалтыраған суўға қарады. Тамырлары шошайып ығып баратырған бир тораңғылды көріп корқып кетти: Қудияр сейис есине түсти. Көзин басты. Оның соңғы нәсият сөзлери қулағында гүйлдеди: "Меҳрибаным қурыдық... Тири қалып адассаң, қуяшқа қарап жүриўди ұмытпа..."

Ол жаңа ғана ғаз-ғаз аяқ басқан баладай қалт-калт етип, еки көзин қуяштан алмай аспанға қарауы менен апыл-тапыл жүрип кетти... Тораңғылларға дүкти, шеңгеллерге сүрникти, томарларға абынды, түйесиңирлерге оратылып жығылды. Бирақ бағытынан қайтпады, қуяшқа қарай кетти...

Азанда күн шығысқа, түсте қублаға, түстен кейин күн батарға қарай баратыр, баратыр... Қанаты сынған қырғауылдай басын тығарға пана таппай, жампаңлап баратыр, баратыр...

30.

Некенсаяқ уры-өтириктиң хабары еситилгени болмаса, 1750—жылға шекем, елди гүйзелiske түсиргендей ғаўға, даў-жәнжел сырттан да, иштен де болмады. Быйылғы жылдың төрт мәўсими парахат өтти. Қуўан дәрьядан алынған жап суўлы болды, қысынып—қымырыла гүзге жеткенлер пәраўан қыс азық алды.

Маман бий бұрынғы гүрең атын өзгертти. Мурат шайықтың ақ бозының тұхымынан бир дөнен минди. Ақ боз дөнен менен ел арасында шабысы-шабыс. Гә дийханлар арасында, гә шарўалар арасында.

Ол, әсиресе, Жәнибек тарханлардан кәўипленеди. Жұрттың қолын суўытып алмаў ушын ол туўралы ҳеш кимге айтпаған менен, уўытын тапса Жаңакентке шабады. Бул жерде ғайып ханның бұрынғы жайын мәканлаған нөкерлер арасында болып, олардың қырағылығын арттыруй ушын ҳәр сапары бир жаңа гәп таўып келеди. Олардың тек ел қорғаўдан басқа ис пенен машқул болмаўын ескертеди. Сораўлар береді:

— Елге не кәйипли?

Әўелги күнлери нөкерлер бир аўыздан "ашлық кәйипли" дейтуғын еди, енди "билдирмей келген сыртқы жаў кәйипли" дейтуғын болды.

Маман бий олардан бүгин де ұсы жуўапты алды, бирақ, Жәнибек тарханнан кәдиги барлығын жасыра беріўге шыдамы жетпеди.

— Есиңизде ме жигитлер, өткен саўашта Жәнибек тархан не деди? "Сизлерди гелле қылмай тынсам атамның төли емеспен!" деди. Қазақтың бир сөзли өжет султаны қайўақ-бирўақ оралады.

Бул нөкерлерди Шамурат бий басқаратуғын еди, Маман бийди ишинен жек көрген менен қарсы даў айталмайды, себеби өз нөкерлерине исенбейди. Олардың арасындағы Кеўлимжай, Бектемирлерден айбынады: "Жалаңаштан кийингенлер құдайға сыйынбаса да, Маманға сыйынады". Ол өзиниң ұсы ойына оратылып, Маманның сөзин сөйлейди. Нөкерлеринен бұрын Маман бийге дәсме-дәс жуўап береді.

Олар Жәнибек тарханнан туўатуғын кәйип жөнинде пикирлесип, нәўбеттеги машқы ушын Жаңакенттен атланып баратырғанда, қарсы киятырған Ырысқұл бийге дуўшарласты. Ғарры бий бұрынғысынан да азғын, аты да болдырған еди, жигитлердиң томп-томп аттан түсип атырғанын көрип, ат үстинде өзін қуўнақ тутты, қол қаўсырып келген Маманға ат үстинен қол узатып:

— Жигитлер, хәммеңизге, хәммеңизге Хорезм шуқырының қарақалпақларынан сәлем, — деди.

Қара баҳадырдың улы Ғайып баҳадыр ұзақ сегбирден шаршап киятырғанына қарамастан, атынан ырғып түсип, жигитлер менен алма-гезек кушақласып шықты. Олар бүгинги машқыны қойып, топары менен изге, Жаңакентке кирди. Нөкерлердиң жайда қалғанлары чай, суўсын, аўқат келтирип атыр...

...Ырысқұл бий Ғайып баҳадыр менен Хорезм ханлығы қол астында, бұрын Сыр дәрьяны жағалаған, Жаңа дәрья бойларын мөкан еткен қарақалпақ тайпаларының көпшилигинде бөлді. Есенгелди бий Шердалы бийдиң урыўы менен қатнас жасайды екен. Қонысласқан жерлери де қолайлы. Үш жағы теңиз, дәрья, бир жағы құрғақ. Жаў жылдың төрт мәўсиминде тең кәйипли емес, құрғақ тәрепке гезен құрғызып нөкер қойса, жаў келе алмайды, тек қыста кәйипли екен. Ырысқұл бийге бул мөкан унады, бирақ Есенгелдидеги, басқа жас үлкенлердеги өзгерислер унамады. Олар хәзирги қонысынан табжылмаў былай тұрсын, Хорезмше кийим кийіўге еликлепти. Матам қалпағы орнына көбиси құраш кийген. Тиллеринде майлылық бар сыяқлы. Көп хәрекетлери жорта исленип

атырғандай түйилди. Сонда да Есенгелдилерди Сыр бойына қайта кешиўге, бирликти сақлаўға үгитледі.

— Көшпеймиз, Ырысқұл ата, — деди Есенгелди бий кескин. — Өрге түпире берип өз бетимизди өзимиз жағаллап болдық. Хийўаға бараман, елге баспана аламан.

— Хийўа ханы түпиремен десе, бетинди жуўып тутасаңба? — деди зилли Ырысқұл бий.

— Өрге қарап түпирмеўге серт айтқан адам қалай барса, кейпи геллесинде.

Ырысқұл бий оны және үгитледі, ең болмаса үлкен меканға жаў топылғанда жәрдем етип тұрыўды соранды. Есенгелди бийден нан писире алмады. Жаңа дәрья бойларын жайлаған Убайдулла бий аўылында көп күнлер мийман болды. Бұл ел бираз құрғынласқан. Убайдулла бий Орынбай атлы жалғыз ұлының атына қала салдырыпты. Убайдулла бий ғайып ханның өлгенине жүдә қуўанышлы екен. Абырқайыр ханның өлгенин еситип әбден шад болды. Усы меканнан өзгермей-ақ төменги қарақалпақ елине жәрдемін аямаўға, егер, Есенгелди бий айтқанына жүрмесе, Шердалы бийден қалған маңғытларды жыйнап, керек ўақтында жаўына қарсы нөкер жиберіўге ўәде етти...

Ырысқұл бий ұсы болған әңгимелердин ең жақсы таманларын гәп етип, Есенгелдиниң жарамас сөзлерин ишинде сақлап отыр.

Ғайып Баҳадыр жаслық етип Ырысқұл бийдин бәрін айтпағанына шыдамай, шыбыжыңлап, үлкен бий жигитлерге рұх бериў мақсетинде, оларды көбирек мақтап, Хорезм қарақалпақларынан болатуғын жәрдемди бөрттириңкиреп отырғанларына хөшеметши болайын дедиме:

— Олардың меканы биз сыяқлы посқан ғәрип-қәсерге қолай мекан екен, — деп салды.

— Былшылдама! — деп жекиринди Ырысқұл бий, — Өлместен бурын өлип, елинен шығынған нәмертлердин изинен көшиў — суў көрмей етик шешкен, жаў көрмей аттан жығылған қатын-ердин иси.

Хәмме жым-жырт болды. Шамұрат бий ғайып баҳадырға бурылып "соң сөйлесермиз дегендей ым қақты. Ырысқұл бий ойланып сөйлеп, көп үмитли гәпин даўам етти, бирақ Есенгелдиниң гәпин ел басшыларынан жасырыў — олардың арқасын бәхәрги муз дийўалға сүйеген менен барабар болатуғынын билгенликтен, кеште Маман бий менен Шамұрат бийди ерек шығарып, ырасын айтты.

— Есенгелди өзгерген. Өрге түпиргиси келмейди, олжақтан исеним кем, — деди.

Маман бий күтә ашыў менен бас шайқады, тисленди, қайта-қайта муртын сыйпап, бир неше мәртебе қозғалып отырды.

— Өрге түпириў, өрге түпириў!...

Шамурат бий оның ұсы сапарғы тисленгенинен айбынбады.

— Бир есаптан Есенгелдиники дұрыс, — деди.

Ырысқұл бий оны шайнап таслағысы келгендей көз алартты. Маман бий ашыў менен қабақ шытып, Шамурат бийди алакөзлери менен атқылап, үстине от басқандай қылды. Шамурат бийге бұлар кәр етпеди, сонлықтан қарсыласпады. Ұәделесип қойғандай-ақ, ертеңине Есим бий пайда болды. Бухара қол астындағы қарақалпақтар да қолынан келген жәрдемлерин аямайтуғынын айтып жиберипти, лекин елин қозғамаўды өтинипти.

Олардың келиўинен дәмеленип, көп үмит пенен жүрген жигитлерге бұл хабарлар күш берген менен, қазанға түспеген астан ишемен деп дәмлегендей, тек тамақларын кептирди.

Бирлик артыўдың орнына, қысқа қарап Шамурат бий хәк ашты. Қоңыратлардың арын арламай, Есенгелди бийдің сырттан сайып күстаны қылғанлар менен жәнжел көтерди.

— Маманды тыңламаймыз, — деп шықты.

Соры қайнағанның қаўынын бәрхә құяш урып, қасқа қыла береді екен. Алаўызлыққа төрелик берилип үлгермей, елдің тынышлығы бузылды... Таңға жақын Жаңакентти үш мыңлаған жаў нөкери қоршады... Бұлар Жәнибек тархан нөкерлери еди. Ел басына және күн тўды. Қала менен әтирапының халқын жәмленемен дегенше, нөкерлерин жаў алдына шығарыў орнына, Шамурат бий ықлап қаладан шықты. Өзине дәрек урыўды көшириўди баслады. Ырысқұл бұл қорлыққа шыдамады. Ғайып бақадырды қасына шақырып, хәммениң көзинше Шамурат бийдің аяқ-қолын байлап әкелиўге, урыс питкенше дарўазаға байлап қойыўға бұйрық берди.

Ғайып бақадырдың жас болғаны ушын хәлсизлик ететуғынын билип бұл бұйрықты Маман бийдің өзи бежерди: Шамурат бий Жаңакент қаласынын дарўазасына таңып тасланды.

Хәмме жаўға атланды. Ырысқұл бий баслады.

— Әй, Жәнибек тархан, азғана ўәжлесейик, — деп алыстан бадабат салып, капталындағы Маман бийге сөйлеп баратыр:

— Маман балам, бир нәсиятым бар, ұсыннан жеңилсеңиз қопаға кеттим деп арсынба, елди Хорезмге қарай, Есенгелдиниң изинен баслай ғой. Басқа илаж хәзир жоқ. Пүтин бүйрекклилик жақсы. Сонда орысқа елди

пүтин қосасаң. Биз орыстан жаманлық көрмедик. Орыстың мылтығы халықтың атын шығарды, бизлерди бендешиликтен азат қылды. Айтарым: алдындағы қойына қасқыр шаптырмай түйел баққан шопанды жұрт жақсы шопан дейди, өсирип баққан шопанды дана шопан дейди. Бұл заманда дана болыу айыр, жақсы шопан болыуға. талаплан балам. Басыңа қанша зұлмет түссе де, тирилердің басын бузба, елди, өзің жарлық алған орыс патшасына түйел тапсыр, досты-достына қос, балам. Базда елиңе тириден өли пайдалырақ. Қоңыратыма қәдирим қашқан адамман. Әғәйинлерим, тұйысқанларым қашырды. Усыннан өлсем, көбиси өкинеди, табытыма барлық қоңырат. ереди. Егер, жазатайым пайманам толып қазалансам, Қоңырат елине "Ырысқұл бий өлди!" деп атлы жибер. Ғайып бақадырды шаптыр, изин көресең...

Ол сөйлеу менен жауға жақынласты. Мыңлаған атлысын баслап тұрған қос атлының бири Жәнибек тархан, қартаң, қоңыр атын ғырс-ғырс жорттырып киятырған Ырысқұл бийди көріп, алыстан қыйқыу салды:

— Ғарры қошқар, бизге Маманыңның геллесин өзің кесип берсең, сарпайымыз бар...

Ырысқұл бийдің тула бәдени дирилдеп, атының жүрисин босаңлатпауы менен Жәнибек тарханға найза ылақтырды. Гөзлегени кәте кетпеди, қос атлының бири құлады, бірақ бұнысы Өтетилеу тархан еди. Жәнибек тархан жигитлерине қыйқыұлап алға тәп берди. Көк жүрмелинің пәти менен келип Ырысқұл бийди атынан аударып алдына өңгерип әкетти.

Урыс қызып кетти...

Маман бий әлле қашан-ақ Аманлық пенен және үш жигитти ябы, қытай, кенегес, жалайыр ауылларына атландырған еди. Ғайып бақадырға дауыслады:

— Шап қоңыратларға!...

Ғайып бақадырдың думалақ қоңыры қайшы құлағын керип құлдырауы менен көзден ғайып болды.

Урыстың үшінши күни барлық ел тик аяққа минди. Қытайларды баслап Шәрийпа келди... Ырысқұл бийдің айтқанындай пүткіл қоңырат ұллы бийинің қәдирине енди жеткен бе, көкирегінде жаны бары гүлеп жау алдына шықты. Кимде таяқ, кимде балта, кимде бел... Қоңырат урыуының хәр бир түп жыңғылына шекем келген жаудың көзин аштырмай шырпылдап тийди...

Бир хәптеге бармай жау кейин шегинди.

Жеңіс қолға кирди.

Ғұрыжға минген елге бұл өз алдына бир күтилмеген жеңіс болды.

Шамурат бийдің қолы шешилди.

Енди көп ұақытқа шекем жаў келмейтуғынына көзі жеткен Маман бий пайыттан пайдаланып, Оренбургка барып, ақ патшаның жарлығы жөнинде Иван Неплюев пенен жүзбе-жүз сөйлесип қайтыўды ойлады. Бәхәр болса жазда, жаз болса гүзде барарман менен, жыл өтти. Анық жеме-жемеге келгенде өзи жоқта ели және бүлінетуғындай ямаса ишки бийлердің өзлери алаўызлық таўып жәнжел шығаратуғындай, елин таслап кете алмады. Егер, 1743-жылдың ұақыясы енди тәкирарланса, халық биротала тарқасып, атын жоғалтып алыў қәўпи бар. Оның бұл ойға келиўиниң себеби, Жәнибек тархан жеңилгеннен бир жыл соң, Жунғар қарақалпақлары арасынан зорға жан саўға қылып шыққан Хелўет тархан мынадай хабар әкелди: Жунғар ханлығының қарақалпақлары төменги қарақалпақларының ҳал-аўхалын еситип қыйналысса да, "жәрдем бере алмаймыз, абзалы бизди қыйнамаңыз, жигирма сегиз жылдың айралығы тилимизди өзгертти, үрип-әдетимиз жунғарша болып баратыр. Бизди умытыңлар", депти. Хелўет тарханның көбирек сөйлегенин жақтырмай, басшыларының бири оны алты айға шекем жер төлеге қаматып, қайтып ел үгитлемеўге лебизин алған соң босатыпты. Солай етип Жунғар қол астының қарақалпақларының тәғдири менен, олардың қайда кетип, қайда баспаналағаны менен қызығыўшылар кемейип қалды. Ал Бухара ҳәм Хорезм қарақалпақлары менен қатнас жақсыланыўға қарады. Ара алыс болса да, топар-топар атлылар келип, елге көз алартқанларға айбат болып жүрди. Ара-тура сырттан пайда болған топылысларға. әсиресе, Жаңа дәрья бойының қарақалпақлары көкирек керисип, төменги қарақалпақларға, өзлериниң әзелги көшкен мақанының жаўына, талай-талай қалқан болысты.

Айғара бий менен Седет керей ұрыўлары, адайлар менен әлимлердің барлығы ел әззилеген гезинде белбеў бұўысып, мал-жаннан жәрдемін аямады. Өз дәўирине тән адаўатлы, шаўқымлы, биргеликли тыныш өмир, сол қоныста, Сырдың аяғы менен Қуўан дәрья бойларында, 1762-жылға шекем даўам етти...

1762-жылдың гүзи ерте түсти. Күн бирден сұўытты. Журт малларды қыслатыўдың әнжамын ертеден қолға алып атырған күнлердің биринде, азанда жарқырап шыққан қуяшты, сәскеге таман қара думан басты. Бурын көрилмеген дүбелей тұрды. Даладағы далада, жолдағы жолда, үйдеги есик алдында қазық болып қақайды. — Жаңақентке от тийди. Азыўлы нөкерлердин биразы жатқан орнынан тура алмай, үстине үшек қулады. Аўыллар үстинде аласапыран қызыл жалын бурқасынлады. Буның бәри

биймезгил тұрған дүбелейдің кесапатынан дөреді. Бұл дүбелей — Ортажүздің султаны Абылайдың дүбелейі, қуяшты жапқан думан — оның жигирма мынлық ләшкери еді.

Жау бақайына шекем құралланып, тосаттан келгенине қарамастан, Маман пүткіл елді тик аяғына тұрғызбақшы болып, түтин арасында гүбелектей ұшты, бірақ, оны бір таныс атлы тауып алып тоқтатты. Бұл атлы Айғара бийдің шабарманы еді. Түтинге шақалып тез-тез сөйледі:

— Маман бий, бұл күшке төтепкі беріу қыйын... Булар кеше Айғара бийді өлтирді. Мени Мырзабек бий жиберді. Илажын тауып халқының баспанасын излесін, абзалы көшсин, деди. Бизди де теңселтип көширді. Седет керей аұыллары да көшип атырған, адайлардың да, әлимлердің де бир топары қозғалаң тапты. Гүллән Киши жүздің халқы гүйзеліске түсті. Ұақыт аз, хош, Маман бий, мен де үй қөширемен,

Маман бий түс көргендей аң-тан, димарсыз лал болып тұр. Бир ұақытта есин жыйып ақ боз атын қамшылады. Аұыл арасында қуйындай шауып, бәрхә қыйқыу салып баратыр:

— Досларым, қаналасларым, көшиңлер! Арал теңизин жағалап, Хорезмге көшиңлер, ески сүрдеұди қуұалап көшиңлер, жәмлесип көшиңлер!

Маман бийдің қауазы дауылдан күшли болып, аұыллардан аұылларға жетті. Хәмме үй жықты, хәмме мал айдады.

Жау ләшкери араласып үлгерді. Жығылған үйлер өртелді, жыйналған маллар Орта жүз тәрепке қарай қуұылды. Малларын шетке шығарып үлгере алмағанлардың бәрі қол жұйып қалды. Халық және шұұласты, және жыласты. Атасын шақырған баланың, анасын излеген қыздың, "перзентим!" деп қыйқыұлаған ата менен ананың, қулласты гүллән халықтың зарлы үнлери бир-бирине ұласып, үлкен мүсийбет басланды. Ат дүбири астында аянышлы сыңсыұлар, хошласыұлар, ырзаласыұлар жер солқылдатады.

Маман бий түтин, думан арасын қақ бөліп бир жерде жарқ етип көрінсе, көзді ашып-жұмғанша және бир жақта пайда болады.

— Ырза бол, меҳрийбаным!

— Хош, қаралы баспанам!

— Хош, кийели ата мәканым!... — деген сөзлер үзиликсиз еситилип, ызыңлаған сұуық самал менен кем-кем күшейип, әлемге жаңғырды. Қайғылы жаңғырыққа сес қоспаған жанлы мақлұқ бұл әтирапта қалмады. Таулардың жүйи сөтилмеген менен гүңиренди, аспаннан тынбай епелеклеген қар көшкенлерди оммалатып, жолларын бөгеди, барлық

жапырақлары түсіп сыптай болған тау өсімликлери қар суұйрған дүбелейге шыдамай бас ийди, "биздей жалаңаш қалсаңыз да, бәхәрде кийингейсиз" дегендей ызыңласты, қайғыға төтепкі бере алмай мортылдасып сынды.

Ғарры аспан бұл бәлайы ғазебетке көзин ашып қарамай, тынымсыз жылады. Бирақ, жас орнына ақ кирпичи жарпақ-жарпақ болып үзиликсиз төгиле берди.

Пүткил халық жүрегiнен шыққан 1743-жылдың зары, Сыр дәрья бойынан Әмиўдәрьяның қуяр ашаларына шекем быйыл да тынбай гүңиренди:

Бабам жигит болып маман қыз болған,
Түркстан топырағы бизден хош енди.
Төрт сан елдің жүрек-бауырын қан қылған,
Бийрехим мекан жайлар хош енди...

Үстинен ешекли, маллы, пияда арқаланған ызық-ызық адамлар өтип атырған далалар менен шоқалақ құмлар, тау кәнарлары, хәттеки аяқлар астында сынып атырған шөп-шарлар да ұсы муңлы қосықты тәкирарлап "Хош енди..." деп жатты. Ашлықтан, кеселликтен, ғаррылықтан қатарға илесе алмай, жол бойлап топ-тобы менен қулаған өликлердің рухы дүнья менен хошласпай, ата журты менен хошласыу қосығын мәңги айтып атырғандай. Муңның үзиги жоқ...

Ел таслап көшкен қыслауларға мал айдаған Абылайға дәрек. байлар көшип келип, гөне кора-қопсыларды ийемленип жатты...

Маман бий ақ боз атынан түскен емес. Неше түнлерди уйқысыз өткерип жибергенлерин ұмытты. Орта жүздің маллы байлары ийемленген қыслаулар бойлап шапты, халқын излейди, олар жыллы қыслаулардан әлеқашан қуып шығылған, шет-жебирдеги ылашықлар менен жарты жағы жанған қыслауларда қалған майыптар, көп балалылар, ғарры-кемпирлер ұшырасады. Хасасын ийегине тиреген бир ғарры оны ирикти.

— Маман, нешедесең, балам? — деди.

Маман бұл ғаррыға аң-таң болып қарады. Таныды. Жетим Алаярды атқа сүйретип қула далада жалғыз тұрғанда қасына келип нәсиятлап "көп жасауға талаплан, алғыс ал" деген Сейдулла дәу. Хәзир бели сынған оқ жайдай бүгилип, хасаға сүйенген қалында еки иининен дем алып тұр.

— Не дей жақлығымды уқтыңба, балам? Бұл изи қарабахана дүньяда мендей болып жетпис жасауға талапланба, демекши едим, балам...

— Балаларыңыз қайда?

— Кешти. Үлкен ұлым мени арқаламақшы еди, орныма ақлықтарымды арқалатып жибердим. Билесеңбе, Мұрат шайық неге соқыр болды, неге өлді? Бұл дүньяға гийне қылды. Харамылықтарды көргиси келмей, бұл дүньяны тәрк етип өлді. Мен де тәрк еттим. Неге ойланып қалдың? Иркилме, нақызық дүнья бұл, бар, атыңды қамшыла, соң түсинесең... — деп Сейдулла дәу бир жағы құлаған гөне ылашыққа қарай бұрылды.

Маман алға шауып кетти....

31.

Жыллар өтті... Аманлықтың ұлы Жақсылық он төртке шықты. Үй машқаласы жеңилип дүзелип киятырғанына қарамастан көп сарсық, ишлей күйинип Ақбийдайды жиңишке жапсаққа тап қылды. Түнлерде көзи илинбес. Ларс—ларс жөтел.

Үйдің ендиги барлық машқаласы он төрт жасар ұлы Жақсылықтың мойнына минди. Отын, су, анасына дигирман қолласы, кели түйиси, ат оты оры...

Егин-тегин жыйналғалы Аманлық Жаңакентке көп қатнайтуғын еди, хаялының кеселбәнтлиги ушын нөкерлердің изинен азық апарып көбинесе қонбайтуғын еди. Қасақана жау келген ақшамында ол Жаңакентте қонып қалған еди, нөкерлер жатқан жайға жау от берип, хәмме иште қалғанда, бұныңда жүрими болып, арғыты, пәтиги пышыр-пышыр жанып, ала-түтин қапалаған жайдың қапысын зорға тауып аман-есен шыққанлардың ишинде ол да шықты. Далада шақалып, құсып отырған Бектемирди көрди, Кеулимжай шығар ма екен деп күтип еди, тамның үшеги құлады, Кеулимжай иште қалды.

— Құдай, күлкиден айырдың! — деп бир гүрсинди, қайтып хеш ким менен хабарласпай ауылына хайт қойды. Жолда шауып жүрген Маман бийдің дауысын еситип, атын қаттырақ қамшылады. Үйине келсе, (қайин атасы былтыр ғана жана отау тиктирип берген еди) есигинің алдындағы үйиули отынның үстинде бийтаныс төрт жигит отыр, жүреги су етті. Сонда да сыр алдырмай, аттан түсиуі мәттал, отынның үстиндегилердің бири аттың дизгинин ұлады, қалған екеуі еки найза көтерип Аманлыққа жанаса ишке кирди.

— Қәне, қазақ қызы, күйеу бала келди. Қарасық ұсындай-ақ болар. Көтер гиркиреңди! — Пышақ ұсалаған төртіншиси Аманлықты түртти, — Жол азық ал да тарт салдауыңды! Неге бұрыласаң, қарындасымызды

апқалмаймыз. Ерт изиңе. Бизден саўға. — Усы мәхәлде сыртта ат жайластырып қалғаны ишке бақырды:

— Неге иркилип атырсыз? Киятыр!

Аманлық сырттан жәрдем киятыр ма деп дәмеленген еди, иштеги үшеўдің ҳаўлықпай, тек асыға бергенине қарап жәрдем емеслигин түсинди: "олжаны бир биринен қызғанып атырған!..."

Бири найзасының ушы менен жүкти аўдарды, екіншиси керегениң басындағы сөк шанашты алып Ақбийдайдың мойнына илдирди:

— Босатыңлар үйди!

— Сизлер босатыңлар! — деп қарсыласты Аманлық. Оның шеке тамырлары шертилип, сақал-муртының ҳәр түги ийнедей шаншылып түр еди. Ақбийдай истиң насырға шабатұғынын түсинди. Мойнындағы шанаштан сөк саўылдаўы менен еринин аяғына жығылды.

— Өйтпе, бегим, жалғыз улың жетим қалмасын, бегим! Жақсылық, қолымнан тарт, балам. Ағайлар, кийеўиңизге ашыўланбаңыз, биз кетемиз.

Жараклы жаў олардың ҳәйле-пәйлесине қаратпады. Ата-бала қолына илингендей ол-пулды ийинлерине тырмышлап, нәренжан, аўырыў Ақбийдайды ортаға алып сүйеп, үйден шықты. Ел ызғып баратырған уллы көш сүрдеўине түсти...

Посқыншылардың көпшилигинен бұлардың жағдайы жақсы еди. Шыққан пәтте жолды өндирди. Ақбийдай ерине де, улына да азар бермей, өз бойын өзи тиклеп жүриўге талапланды. Дизлик қарды тең бөлген сүрдеўди жағалап дем алып отырғанлардың талайынан озды.

Елден алыслай келе жол бойында шаршап отырған халық жийиленди. Хәттеки, өликлер пайда болыпты. Кем-кем олар да көбейди. Өли анасының көкирегіне басын тыққан майда балалар жатыр. Хәр жер-хәр жерде қар үстинде жалаң аяқ жүўырысып жолға таласқан балалар изде киятырғанлардан қайыр сорап, қол жайып тұрыпты.

Әўелги гезде булар қайыр сорағанлардың алақанларына бир қысым сөк, шаппаттай нан салып көрип еди, соң өзлеринин аўхалы қыйынласатуғын болғаны ушын бәринен көз жұмып өте берди.

Азық тўўесилди. Көзлери көңгейленип, аяқлары аўырласты. Ушы-қыйыры көз жетпес майданға келгенде, жүрислери әбден тосаңдады. Бұл далаңлықтың хәр жерине қослар дүзетилген, түтин шығып атырғанлары бар. Қослардың этирапында байлаўлы маллар да көринеди, шөгип атырған түйелер де бар.

"Алды менен көшкен тәсилпаз байлар болса керек" деп ойлады Аманлық. Оларға иркилмей, жүрисин даўам етти. Ашлыққа қосымша үргин

көз аштырмайды. Напақа түйесилийге қарағанда улы ушын өзинің пайын гизнеп, хеш нәрсе жемеген Ақбийдай бірден құлады, хәтте, лоқсытып қан құсты. Аманлық қапсыра құшақтап, мақсетли жерге жетпей-ақ, гөне шеңгел түбирге илинген қаңбақтай, иркилетуғынын түсинсе де, Ақбийдайды еки қолына жатқарыуы менен алға жүрип бақты. Жол бойында малдас қурынып нан жеп отырған үш адамды көрип, Ақбийдай тамсанды, ерине сыбырлады.

— Иркил... бегим... дем ал.

Аманлық отырды. Жақсылық та отырды. Ата-бала анаў нан жеп отырғанларға нәзер салмаўға тырысты. Бир ўақытта олардың суў орнына қар асап және жүрип кеткенин көрип, Ақбийдай ерине қол узатып сыбырлады:

— Түргелейик, бегим, анаўлардан қалмайық.

— Оларға жете алмаспыз, шабазым.

— Пай, бегим, түсинсең нетти? Биреўи жаңа жегенин құсса, жер едик...

Аманлықтан ерк кетип, көзлеринен ашшы жас мөлт етти... Сүрдеўдің шетиндеги бир төбешик құмға Ақбийдайды жатқарып, ығының қарын ысырып, қара жер ашты. Жән-жақтан бийик жыңғыл сындырып келип, пана қылды, Улына ақпас жұлдырып төсек қылды, ортаға от жақты. Алып шыққан топпы қазанын асып, ишине қар әкелип салып суў қайнатты. Хәм ашлықтан, хәм суўықтан, хәм кеселден қалжаўраған хаял отқа жақын жатып, аз ғана бойы қызды, еринлерине қатқан қан жибип өз-өзинен "сорпа!" деди.

Қәне сорпа?

Аманлық жыңғыл қостан сүйретиле шықты. Есик-төрли жердеги ақбастың түбинде бир ақ қоян жатыр екен, "хәссени!" дегизди болғаны, көзден ғайып болды. Изде мезгиллик жолда қалған қосларға кетти. Муштай ет таўып кешке оралды.

Ақбийдайдың көзи илинген еди. Баласы от жағып отыр.

Аманлық етти казанға салып, Ақбийдайдың бас ушына шықты. Ағы басым жипек шашларын жүдә нәзиклик пенен сыйпалап отырды...

Азанда Аманлық улын сүрдеўге шығарып, өткенлерге қол жайыўды сыбырлап, қосына кирди. Түндеги сорпадан азғана қалған еди, жылытып Ақбийдайға ұртлатты.

— Бегим, кете бериңлер, — деди хаял ыңырсып. — Мениң келе болыў үмитим жоқ, көзим жетип тұрыпты, иркилсеңиз усы шуқанақта сизлер де қалып қоясыз деп қорқаман.

— Өйдеме, шабазым. Келе боласаң, ара жақын қалды.

Ақбийдай өзінше "ара жақын қалды" деп, әстен ғана гүбирленди. Бирақ ериниң қандай аралық қаққында айтып отырғанынан бийхабар еди, қайтып сөйлемеди, тым-тырыс жатты.

Аманлық та жолға шықты. Күн жылытқан екен. Мал жетелеген биреулер өтті. Бир жағынан ол қуғанады: елде болса — еринге тийеди".

Көп балалар арасынан улы Жақсылықты тапты. Жол жағалап дизбе қатар тұрған балалардың қатарында оның да қолы жайыұлы. Хәммеден дуғыжым, күшли, салдамлы, ири, ақыллы көринди көзине. Өзиниң жас гези есине түсип, көзлерине жас құйылды.

— Шынжырма-шынжыр қол жайыұдан шығармаған, алла, — деп налыс етті.

Көз ушында еки түйели көринди. Үстинде ҳаял, балалар отыр. Ешекли биреу жетелеп киятыр. Изинде онлаған сыйыры бар. Оларды көрген балалар қуғжыңласып:

— Әй, алға өтпе! — десип бирин-бири кейин тартты.

— Таласпаңлар! — деди Аманлық оларға жақынлап.

— Қойсаңа сақалы кесилгир, — деди бир бала. — Алдап өзиң алмақшысаң.

Аманлық ол балаға пәлен-төлен демеди, баласының басын қолтығына сүйеп хәмме балалардың изинде тұрды.

— Жолыңыз болсын, мырза!

— Көп жасаң!...

— Балаларың биздей болмасын...

Хәр ким хәр нәрсе айтып шұұласты. Түйе үстинде байдың баласы музлаған бир жиликти кемирип киятыр еди. Қол жайғанлардың ортасына ылақтырып жиберди. Аш балалар бир бирин жибериспеуи менен жилик түскен жерге өңменин атып жығылып, үсти-үстине мингесип, топ болып қалды.

— Әй, ғарры, сен неге аш ийтиңди жибермей тұрсаң? — деди ешекли бай Аманлыққа. — Ийтиңниң, бас салса бәринен басып алатуғын күшин сезбей тұрсаң ба? Жибер, сыпайылықтан тирилик пайда.

Сакал-шашы тоғай болып ғаұлаған Аманлықтың жасы қырыққа жетпей-ақ "ғарры" деген сөзди биринши еситиуи еди. Ашыұланбады. Ол қаққында ойламады да.

— Ийман жүзли адам, ҳаялым өлим ҳалында жатыр еди. Жәрдем етиң, — деди.

— Балаңды сат, — деди бай.

Аманлық жууап орнына лал болды.

— Әй, ғарры, түсин! Үш күннен кейін балаң аяғынан тик баса алмай қалады. Тасланған сүйекке жууырмағаныңыз ушын диянатлы тұхым көріп айтып атырман. Болмаса, қара тамағына хызметкер көп, — деп, бай көшін баслап алға кете берди.

Аманлық ұлы менен сүйенисип қалды.

— Аға, таныйсаң ба оларды? деди Жақсылық.

Аманлық "жоқ" дегендей бас ийзеди.

— Олай болса мени сатың. Апам аман қалсын, — деди бала. Аманлық не қыларын билмей бірден өкирип жиберди. Жақсылық матам тыслы қой тери қалпағын қолына алып байдың изинен бақырды.

— Әй, шәпәхәтли адам, тоқтаңыз!

Бай иркилди.

— Аға, жууырың, буннан қалсаңыз апам өледі, — деди Жақсылық изине бұрылып.

Аманлық хеш нәрсе ойланып жетпеді, көз жұмып байдың изинен жууырды.,

— Әне, ақылыңа келгенсең, — деди бай. — Хаялың аман қалса бала қолдан келетуғын нәрсе, жас көринесең. Мал бериў құдайдың иси. Балаңа не сорайсаң?

— Бала сатып көрмегенмен...

— Анаў бұғаны бир қойдың саны менен қырқағары тарыға алдым, — деп изде он сыйырды айдап киятырған енгезердей жигитти нұсқады. — Ал, сениң ақыллы балаңа бир қойдың жарты ети менен он сери басалай үн беремен.

Қанша нәрсе берсе де, баласына баха болмас еді, бірақ көп саўдаласа берсе, байдың кетип қалатуғынына көзі жетип тұр. "Усыннан қалсақ бұл сырдаңда үшеўимиздің де өлетуғынымыз тақыйық, ең болмаса қарар көзимиз жер басып тири қалсын" деп Аманлық қысқа қыялынан өткерип:

— Бериң. Атыңыз ким? Айтып кетиң-а...! — деди.

— Сондай шәрт пенен: Атымды айтпайман. Хеш қашан балаңды излеп бармайсаң.

Бұл шәртке жууап бериўден қаймығып издеги баласына қол былғады. Жақсылық бәрін еситип тұр еді. "Апамды көріп шығайын" деп қосқа қарай жууырып кетті.

"Анасына айтып салып, Ұалын төменлетпесе болар еди" деп қорықты Аманлық. Жақсылық көп ирилмеди. Келди. Баланың шырайы кеуилли еди. Әке Һайран болып түр. "Бизден қутилғанына қууанышлы ма екен"?

Әкесиниң қыялын түсингендей баласы қулағына жақынлап сыбырлады:

— Аға, апам тәуир. Кететуғынымды айтпадым. Жолға шығаман, тапқанымды әкелип тураман, дедим. "Аузымызға ас салатуғын болғаныңнан айланайын" деп сүиди, күлди. Тез жазылатуғын шамасы бар. Мени тауып аларсыз.

Аманлық сөйлемей, мақуллап бас ийзеди.

— Мә, өзиң тойып ал, бала, — ден түйе үстиндеги Һаял Жақсылыққа бир тары зағара таслады. Жақсылық зағараны қақшып алып әкесиниң қолтығына тығып: "апама апар" деди.

Бай екнши түйени шөгирип жүгин шешти, бәри сур гөш, жол азығы екен. Уәде еткенин Аманлыққа берип, түйени тикейтти Һәм Жақсылыққа буйырды.

— Тарт түйени!

Жақсылық түйениң алдына шықты.

Аманлық улына қапталласып маңлайынан қайта-қайта сүиди де:

— Артыңа қарама, алдыңды алла ашсын, балам, — деп көз жасын сыпырыуы менен изине бурылды.

Улының да еки бетин жас жууып кеткен еди, әке нәсиятына опадарлық етип, артына қарамады. Түйе тартып баратырып:

— Аға, апамды қәдирле, тәуир болсын, — деп бақырды тек.

Аманлық та сол бурылғанынан изине айланбады. Қосына келди. Қой ети менен басалай унын шалдууарға жасырып ишке кирди.

Ақбийдай бетин есик бетке қаратып жатыр екен.

— Келдің бе, бегим? — деди.

— Тәуирмисең, шабазым?

— Тәуирмен. Бизиң Жақсылық аузымызға ас салыудың ғамын ойлайтуғын болыпты.

— Мине, саған жибергени, — деп қойнындағы зағараны шығарып берди. Ақбийдай муздай зағараны маңлайына тийгизди, соң қойнына салып жатты.

— Же, — деди Амаилық.

— Өзине ысытып беремен, бегим.

— Өзи тойды. Ауысқаны.

Ақбийдай бир тислемин аузына салды да, қалғанын ерине усынды.

— Сен жей ғой, бегим.

Аманлық та бир тислем сындырып аўзына салды.

Қалғаны желинбеди. Ана қайтадан алып көйлегиниң ишинен көкирегине басты. Көзин жумды. Аманлық оятпады. Кешки аўқаттың әнжамын жеди. Жасырған етинен бир асым кесип әкелип қазанға салды.

Сорпа таяр болды. Ақбийдай көзин ашпады. Ярым ақшам аўдарылғанда "Жақсылық..." деп сөйленди. Аманлық аўзы менен оның еринлерине сорпа тамызды. Тек жалмағаны болмаса, жутпады. Көзлерин бир аўдарып, бир нәрсени қадала сорағандай болды. Аманлық тынышсызланды. Не қыларын билмей хаўлығып, хаялының басын дизесине қойды.

Сол жатыстан Ақбийдай үш күнге шекем көзин ашпады. Денеси биресе жанды, биресе сұйыды, төртінши күни таң алдында Ақбийдай тамам болды.

Аманлық өз маңлайына өзи ғарш-ғарш ұрып артына қулады. Әллен Ұақытта өзине келип қостан шықты. Қумның басына минип бақырды:

— Жақсылы—ы—ық!! Хә, Жақсылы—ы—ы—ы—ық!!!

Таў, тас, ұшы—қыйырсыз дала, қар басқан қум "Жақсылы—ық! Жақсылы—қ—ық!!!" деп тәкирарлады.

Ол және шақырды, айнала оның хаўазына және сес бери "Жааақсы—лы—ык!.." жаңлады. Улын қой етине сатып жиберген бирден есине түсип, қыспаның түбине жасырған етти арқалай жөнелди. Жол бойынша бақырып баратыр: "Жақсылы—ы—ық!!! Жақсылы—ы—ық!!

Бир топар жас жигитлер менен егеде адамлар аштан буратылып жолда отыр еди, бир қойдың жарты етиң арқалап бақырып баратырған Аманлықты көріп:

— Тұтың, анаў аўмесерди! — деди бирейи.

Гилең халдан кетип отырғанлар жер таянып тикейисти. Қасларына жақынлаўдан Аманлықты гүў басты.

Аманлық еттен айрылды, бирақ "Жақсылы—ы—ық!!!" деп шақырғанын коймай, сыбай-салтаң жуўырып кете берди. Шийки етке тойып алған өжет бирейи, Жақсылық Аманлықтың баласының аты екенин билмей, изинен:

— Хәййийй!! Қайт изиңеерр!! Жақсылық о дүньядааа!!! — деди.

Жолдасларына да унап қалса керек. Бәри үн қосты:

— Жақсылық о дүньядааа!!!

Аманлық изине айналды. Және еңкилдеп жуўырыўы менен басқаша бақырып өтти.

— Ақбийдаййй!!!

Етин басын алып тойынғанлардың өзине келгенлери ўаҳаҳаласты.

— Мынаны жин урған екен, арпаға жарымай жүрип ақ бийдай излеўи неси? — деди бири.

Аманлық оларды тыңламай жыңғыл қосына қарай өтип кетти. "Әўмесердиң және бир нәрсеси бар шығар" деп ҳәмме изинен жуўырысты.

Өли ҳаялдын үстине бойын таслап еңк-еңк жылап отырғанын көрип, бәри аңырайып тұрып қалды.

Аманлық көз жасын сүртип тикейди. Жақсылық берген зағара ана қойнынан түсип атыр еди, арманырақ көкирегине ысырып қойды. Оған анталасқақлардың ҳеш қайсысы да тиймеди.

Көштен адасқан жекке-жарымлардың напақасын басып жеп күнелтип киятырған бул гилең аш гәззаплардың басшысы Бектемир еди. Жаңакентте түтин жұтқалы саўлығы бираз нашарланған. Оған қосымша ашлықтан көзи көрмей Аманлықты танымаған еди. Хәзир ғана аш өзекке жеген шийки ет бұўынына түсип, орнында буратылып жатып қалған еди. Еппеп түргелген соң жолдасларының изинен келип, жыңғыл қоста ақбас төсенген өли Ақбийдайдың бетине үңилип, ағаштай қатып тұрған Аманлықты енди таныды. Еки колы менен серменип ҳәммени кейин ысырды. Өлинің үстине жығылды. Әллен ўақытта тикейди. Хештеңе айта алмай биразға шекем ийеги кемсеңледі, даўысы қарлығып, еситилер-еситилмес сөйледі:

— Аманлық, Аманлық, сенбисең, еле? Жылама! Ушқан уяңа қайтып келдің, басла бизди, басла, құдайдың соқыр көзине сыйынамыз...

Аманлық оның жүнли теридей қап-қара бетине қабағын үйе қарап, кейин шегинди... Әлле қандай күш оны уллы көш сүрдеўине салды, азғана гидириспеден соң есине енди келгендей, изине қайтып барып жыңғыл қосты бұзды. Ақбийдайды жатқан орнына жерледі.

Түске таман ҳәммениң алдында, Хорезм таманға бет алып, жолға рәўана болды, жолдаслары қол ұсласып, гәде үзилген шынжырдай бөлек-бөлек тентиреклесип ерди...

* * *

Көштин алды, шөллеген пададай, Хорезм шуқырына құлап Әмиўдәрьяның қуяр аяғына — Арал теңизиниң жағаларына жүгин таслап, өлместин ғамына кирисип, муз ойып балыққа илме құрып отырғанда, изи Сырдәрья бойларынан еле жылысып болмаған еди. Маман бий, соңғы көшке шекем, қыс шыққанша, елин таслап кетпей, ақ боз атын қара терге шомылтып бәрхә аўыл аралады. Көшкенлердин қыслаўларына қоныс

басып атырғанлар ұшын жаны ашыйды, аўлағында базы-базыларын атқа сүйреткиси келеди, илажы қанша, елине қәўип. Деген менен шайнасыўлар жоқ емес. Үйреншикли ата мәканды ҳеш ким қыйып кете алмайды. Қуўыс-қолтықларда таяқласыўлар, былша-былш төбелеслер болып атырғаны.

Сейдулла дәў ұсаған көп ғаррылар, алдында мықлы әменгери жоқ мешеў, аўырыў адамлар, көп балалар қалып қойды, қақаман суўықта оларды қозғаў — өлини гөринен шығарып, жанынан дәметкен менен барабар еди.

Маман бий ғужырланды. Көштиң алдына жетип, белгили қоныс қыдыраман деген ой менен сүрдеў бойлап ат шаўып кетти. Қуўан дәрьяға жетпей-ақ жүреги қан болды. — Үзиги жоқ халық, оның халқы, еле шожып баратыр, жыласып баратыр, жер солқылдатып гүңиренип баратыр... Жалбарынып жәрдем сорап, қол созған аталар, аналар, балалар, аўырыўлар... бәрин аяйды, бәрине жәрдем еткиси келеди, бирақ қайсы бирине үлгереди, жалғыз ақ бозына неше мингесик алсын, найлаж көз жумып, найлаж құлағын тығып, хәммениң үстинен шаўып өте берди.

Жаңа дәрьяға жақынлағанда, жол шетиндеги, қасына бир ешек байлаўлы, қостың жанында, жолды бөгеп қатара малдас қурынып отырған жети егеде адамға жолықты. Олардың пейил-ақпалын жаман көрсе де, Маман атын ирикти. Үсти өрим-өрим, аяқларына. көрпе жыртығын ораған, қара сақаллы дәпең биреўи Маманның атын жылаўлады. Көзлери жасаўрап, ириңлесип кеткен адам ат үстиндегиниң, әўеле ким екенин билгиси келип, бир шекелеп тигилди.

— Хә, Маман биймисең? Әне, керек адам! Халықтың қандары! Түс аттан! Жаның барда түс!

Бул дәпең Сейдулла дәўдиң ұлы Бегдулла қара сақал еди. Оның күшли қолларын жұлқып кетиўге ақбозат та димарсыз. Маман көп ойланбай аттан түсти. Бегдулланы таныса да танымағанға салып, сақал-шашлары дирилдеп, аш көзлери шатнап тұрыпты.

— Былай жүр, — деди арт бетиндеги жыңғыл қосты нұсқап хәм бұрылып баратырған Маманнын бөксесине ылас аяғы менен бир тепти. Маман бий артына бир қарап тұрды да, еки ийнинен ентиге бир дем алды, тил қатпады. Қосқа кирди. Алты ҳаял менен онлаған үрпе-шүрпе буйра шаш бала ошаққа бетлерин тұтып дастықтай сұлап атыр. Бәрінде де жан бар, тек кирликлерин қағып атыр. Маман бий шыдамай далаға шықты, жети жигиттиң үшеўи ақ боз атты әлле қашан сойып таслапты. Маманның қабағынан қан жаўажақлығын билген әўелги дәпең Бегдулла қарасақал, ақ боз аттың ноқта-жүўени менен оның қасына келди.

— Үскинің куйылмасын. Басшысаң — биздей халқыңа қулсаң. Ийеси қулына не қылса, ерикли. Сал басыңа ноқтаны, өзінди минемиз. Неге сөйлемейсең? Неге қашпайсаң? Яқшы, биз кеширимли ийемиз. Әй, сизлер, тезлетиңдер, — деп ешектің қасында тұрған екеүйне олайды. Олар ешекті шешіп әкелди, — Мин, Маман бий, терисине мин! Болмаса, кәріңди қыламыз.

— Ийем бұйырса илажым не? — деп Маман бий бір сөйледі де, ешекке минди, олардың хәмирин тәрк етпей, жүзин ешектің артына терис қаратып минди. Бегдулла қара сақал хәйле-пәйлесине қаратпады, ақ боз аттың жүүени хәм арқанлау шылбыры менен Маманды ешектің ерине беккем шандыды. Жолдасларының бирине ым қақты, ол аттың жарты сан гөшинің қанын ағызыуы менен әкеліп Маманның бәктериүлигине байлады.

Бегдулла қара сақал Маманның өсик мұртларына қолының қанын жағып, басын құблаға, Хорезм таманға бурды, баланың геллесиндей мушы менен ешектің саурысына дүрс-дүрс урды:

— Бар, жоғал! Еле де ийең кеширимли. Сол ушын аяғың жерден төрт ели жоқары. Көринбе, сөйлеме, кет, кет!!!

Маман бір ауыз сөйлеместен сүрдеу бойлап кетти. Жәнжағына да қарамады. Қараса, өзи сулап жатып күлип "Анау Маманға қара... тамаша!... қызық!..." деп қол шошайтқанларды көреді, кейис-сөгислерди есितеді.

Ийеси — халқы, қалай жазаласа, соған қайыл бий бийлигинен, елинен жұрдай болып, көк ешек үстінде терсекей отырыуы менен, ишинен гүңиренип, қан жылап кете берди... Бир инсанның реҳими түсіп, жаздырмаса, өзлигинен босаныуы, егер ешегі сүрнигип жығыла қойса, тикейтиуі түе, өзинің тикейиуі мүмкін емес. Нелер ислеп кәтелескенине, енди не менен дүзететуғынына ой жиберіп, түсинбейди. Ешек өз байдалына отлап кеткен жерде тирилигинен хабар етип "хық-хық" лап, шайқатылып баратыр.

Екинши күни сәскеде атлы хаял баслаған көшке илесті. Бұл хаял Дәулетбай бийдің жесири Шәрийпа еді. Ол Маман бийді танып аттан түсті, еркеклерге "Маманды шешің" деп бұйрық етті.

— Хеш гәп, тиймеңдер, — деди Маман бийдің дауысы өлпең. — Ийем ұсылай етті, тәғдир шығар.

Шәрийпа, оның "ийем" деп ким жөнінде айтып тұрғанын ұқты.

— Бир ийеңіз байласа, және бир ийеңіз шешеді. Жолыңыз болсын, арыслан тұлғалы, лекин шаршаған, дана бий!

Қыстың бәхәрге аұысқан күнлериниң еримегинен бе, ямаса төгилген қанлы көз жаслардан ба, жоллар гилкилдеген ылайға айланған еди. Маман бий ерде дүзиўленип отырып, ылай сүзип жолын даўам етти...

Бәлким, және бир күйикли бенде — "ийеси", тутып алып ешегине зорлық қылып, өзін пияда айдар... Ол бәрине қайыл. Құлағына жеткен ұзын мұртлары самал менен азғын жүзин хөммеден жасырып, ешекли бий алға баратыр, тек алға, көштиң басына, жаңа қонысқа!...

Әдиўли оқыўшым, енди сен де елдиң жаңа қонысына барасаң — олар қонысласа берсин, сен азғана тынығып дем ал.

ҮШИНШИ БӨЛИМ

Тозады екен, тозады екен бәри де,
Тек жұлдызлар қалады екен мәңгиге..".

(Х. Улмамбет)

1.

Хийұаның ханы Ғайып хан (қазақтың шекти ұрыұынан жәдиге әұлады Сұлтан Батырдың ұлы) ишки, сыртқы дүбелей-дүрсилдиге төтепки бере алмай 1757—жылы тахты таслап, қашканнан кеййн, орнына иниси Абдулла хан болып қалған еди. Ол бир жыл ғана дәұран сүрди, болғаны. Ханлыққа бухаралықлар араласты.

Хан сарайындағы сөзи итибарлылар қоңыратлы инахлар еди. Олардың иштен ириткиси қазақ ханларының қайтадан тахқа келиўине мүмкиншилик ашты. Сөйтип, биресе Абылқайырдың әұладлары, биресе оның дүшпанлары шекти — ұрыұынан Жәдиге аұладлары тахқа минип, сарайда "қан ойыны" басланды.

Қарақалпақлардың соңғы, 1762-жылғы Түркстаннан посыұ дәұири Хийұаның ұсы "хан ойыны" дәұирине дус келди. Соның ұшын ба, олардан қоныс қызғаныұшы да болмады. Баспанадан айрылған ел, шөллеген пададай, шубырып, Әмиұдәрьяның тармақлары менен Арал теңизинің балықлы жайлымларына жанталаса жеткен жерлерине коқтасынлылары жүклерин түсирип, жарлы-жалаң аяқ, жетим-жесирлери түйиншиклерин таслап, жақты дүньяның, азғантай да болса, ләззети ұшын қәдимги арпалысқан шайқасларын тындырмады. Сүрдеұ бойлап айдалған малдай шубырған ел, асылысып, тармасып келиўин даұам етти.

Бул кәраның Сырдәрья алапларынан айырмасы — еки жағасын шайып жуўып, жағаға өскен тораңғыллар менен хәр қыйлы өсимликлерди түп-тамырынан қопарып, асап жиберетуғын есер Әмиұдәрья. Арал теңизине қуярда, майда шақапларға бөлинеди. Булардан тысқары қазанша көллер көп. Дәрьясы да, қазанша көллери де балықлы, хәр қайсысы өз алдына өмир айдары. Және бир айырмасы — тоғайлар үстинен пәл-пәллеп ұшқан хәр қыйлы қуслардың, айдын шалқар сұй жағалап көғалай-көк теңизди толтырған үйрек, ғазлардың, шағалалардың шарқылдысынан басқа шайқым келмейди, қулақсыз, тилсиз, меңиреұ копалықлар, қолтықлар, ярым атаұлар, атаұлар, жекке жүрген адамнын шыққан жерин қайтып табыұға гүмана дүт-тоғай. Торанғыллары жаңа қоңыс басқанлар менен тәғдирлес сыяқлы. Путақлары ебетейсиз тиленшилердин қолларындай, төбелери қус түткен қалпақтай, ғыррықлары әрре-тәрре. Жуўанлығы

жиликтей қаңыратпа жыңғыллар, науқарағай қамыслар торанғылларға араласып өседі. Жыңғыллары түйе қамысларын анаұ-мынаұ кисі сындыра алмайды, балыққа тойып суға қанған жас жигитлердің базда иси ериксе, тамашаға қамыс сындырысады. Қамыслар сондай шатнап шарт етеді, малдың сүйегін дизеге қойып сындырғаннан хеш айырмасы болмайды. Соның үшін да әуелгі қослар, ылашықтар қамыслардан соғылды.

Ел елшилигин қылып көбейіп, нығайып бегенлесе берді.

Ел көбірек мекендеген ең жақсы қоныс "Көк өзектің" екі бойы еді. "Көк өзектің" ұсылай аталығы суы мисі көк шырша рең, табаққа құйғандай, төппелеме болып, жүде әстен, ийримленіп ағады. Балықты. Жазда жағасында отырып, қыста көк аспандай музын жапқан қарды ысырып таслап үңілген кисінің хаслан мийрі қанбас, көзлери тоймас. Бәхәрде көк қуалаған пададай дүркін-дүркін балық бирін-бири қуып, ойнап баратырғаны. Көзге көрінгенге хийле мол. Жас балаға шекем қаст етсе, қысында үкі ойып, илме менен, жазында су астына сүңгіп-ақ бирли-ярым балық тұтыуына имканият бар.

Бұл имканиятлар талай ашыушақ пенен шыртылдақты парасатлы қылды, шәпенийлерді жайдарыландырды, кеселлерді жазды, көз жасларды тыйып, және күлкі тудырды...

Мине ұсы "Көк өзекте" күні менен балық аулап, үсті-басы малпақ-салпақ болған бир топар балықшы салын шетке шығарды. Табысларын теппе-тең бөлісип, хәр ким пайын ашалы жыңғыл жормалларға илдирип қайтты. Өзлери жүде мәс. Кеуіллі. Бир-бирине гәп нәубетін ауыстырғысы келмей ғауырласып сөйлесип киятыр.

— ... "Көк өзекті" неге теңлестиретуғынымды дәл айтайын ба? Мисі бир ақ көкірек саудыраған бала.

— Көкірегі айнадай бала де. Қойнында не барын жасырмайды. Егер балықтары көрінбегенде, жұрт иркілмес еді.

— Хаслан иркілмес еді!

— Бир гәптің майын шығаратуғын езбе болған екенсиз.

— Сыйыр сүзип өлтирген Қоңырат Айтұған жасауылдың жесирин ким биледи?.. Билмесеңиз билип қойың, Абадан ақ балтыр дейді. Өңшең жесирлерді жыйнап, жалаң пут балық уулайды-мыш.

— Шабаклардан қәуіп етпей ме екен?

Хәмме дүу күлисип алды.

— Өзлери қай таманда екен?

— Арқаң қозды ма? Бизден өрде, ғайып бақадырдың ауылында дейді.

- Пах, сол аўылдың бойдағы болмаған екенмен.
- Бойдақ көрсе түтип жейди, дейди.
- Онысы қалай?
- Жетиспейдидағы.
- Ой, ой, ийи, маған тап боларма еди, бир өзим бесеўин...
- Мақтанба! Сендейлер көрпениң ыссысына-ақ аўзының суўын

тамшылатып қояды.

- Туўып қойса, не қылады екен?
- Қайдан билейин, мен сол хаяллардың дамбалының аўыман ба?
- Басқасын қойың, Маман бий неге қатын алмайды, я бели жоқ па екен?

Хәмме бир демге ләммийимсиз қалды.

Балықшыларды баслап, хәммеден басы зыят киятырғаи дәпең, қарасақал Бегдулла буға қарас қылып, жолдасларына ашыўлы нәзер таслады.

— Бизлер көшип киятырып оны көк ешекке терис миндирип, ерге таңып жибергенде, шешкен ким? Дәўлетбай бийдің жесири. Балық мийин жеп шаймий болмасаңыз, бели жоқ еркекке хаялдың реҳими түспейтуғынын билиң, ақыры.

- Хәзир Маман бий қайда?
- Басынан бахыт тайған соң қашқаны.

— Мен де солай ойлайман. Бардамлылар нәмәрт болады. Аш болса қайтып тоймайтуғындай көреді.

— Және бұзып баратырсыз, — деп Бегдулла қарасақал екінши рет гәпке араласты. — Маман бий нәмәртлерден емес. Қайда жүрсе де, елдің ғамын ойлап жүрген шығар.

- Ким айтады, Маман бий ақыллы ма, Есенгелди бий ақыллы ма?
- Маман бий, — деди көп даўыс.

— Мениңше Есенгелди бий, — деди сораў берген даўыс. — Қарсыласпай тыңлап алың... Қуты қашқан көлден бурын ушқан қутан болып мәртебе арттырды. Изине ерген ел аман қалды. Өзи үй-дәскели. Кешеден бери аўылында той. Маман ше? Жалғыз баслы жалғыззақ.

— Нурабылла, сеники дұрыс, — деп салды бири. — Маман бий шыққан пәтте пәтли еди. Дизгини қолдан кетип өзиниң де қуты қашты, бизиң де қутымыз кашты.

— Бул дүньядан ўаз кешип кетпесе, жақсы — деди Бегдулла гүрсинип. Ол ұсыны айтарын айтса да, Мурат шайх туўралы өз әкеси Сейдулла дәўден еситкенлерин, көшерде оның ырзаласып: "Хош, балам, мен бул дүньядан

о дүньяға жақынман, мениң орныма ақлықларымды арқалап кет..." дегенлерин есине түсіріп, ийеги алқымына тирелди, қара қапа сақалы көкирегін жаўып, қамыслықты бөлген соқпаққа сыймай аяқлары шалысты. Алдына абынып барып, шеттегі шоқ қамыстан. ұслап қалып, соқпаққа түсті. Жолдасларының қөдирең әңгимелерине қулақ салмаўға тырысып, адымларын кеңнен-кеңнен таслады. Ол озып кетежақ еди, кесе соқпақтан үш-төрт жигит шығып қалды. Булар Аманлықлар еди.

— Сыралқы, — деди Аманлық Бегдулланың кейпиятын түсинбей.

— Қайдан қайттыңлар?

— Тойдан, — деди Бекмурат.

Оның Аманлықтан бурын сөйлегенин Бектемир жақтырмай, оған сүйкенген болып шығанағы менен түйіп жиберди.

— Әстерек, палаўдың майын сықтың, — деп Бекмурат сыбырланып, калтасын ұслап кейнирек шегинди.

Есенгелди бийдің таза отаў тиктирген тойы хаққында сыбыр-сыбыр гәплерден Бегдуллалар да еситкен менен аўылының тойға шақыртылмағаны ушын (бий кеўил беріп тойға шақыртылғандай бардамлы үй аўылынан табылмады) ҳеш кимнің басы айналмаған еди. Булардың уятсызлық етип, шақыртылмай барғанын түсинди.

Балықшылардың бири кекесине нықыртты.

— Шақыртылған шығарсыз, Аманлық?

— Қасы! — деди Аманлық шыдамай. — Бизди қайсы ийттиң артқы сыйрағы деп един. Бардық. Тойған мәп.

— Арсыз көпеклер, — деп гүбирленди және бири.

Бул гәп Аманлыққа қатты батты, бирақ мойынлағанлық билдирип сөйлемеди. Бектемир оның қатал жуўап бериўин күтип, көп жерге шекем дәмели барды. Ақыры шыдамай Аманлықтың көйлегиниң етегинен тартып "изде қалайық" деген белги берди.

Қорлықлы сөз еситип гәптен жеңилгеннен кейин бөлінгенин абзал көріп Аманлық жүристи тосаңлатып еди. Бегдулла иркилип артына бұрылды.

— Аманлық, жүре бериңлер, үйге барамыз. Ертеңге қудай разак, мына балықты бирге татысайық.

Сырдарья бойында жасаған пүткил қарақалпақтың дин ҳәзирети Мурат шайхқа хызмет еткен адамның қарар көзи болғаны ушын ба, ямаса оның өжет минезине қосымша күш-ғайраты менен бир сөзлиги ушын ба, қатар-құрбылары сөзин сындырмас, айтқаның айтқан, дегениң деген дер еди. Сол ушын да гилең басшысыз көшкенлер, соған ерип, ұсы "Көк өзек"

бойында және бир аўыл пайда еткен. Аманлықлар бәринен хабарлы еди. Иркилип қалыўға сылтаў таппады. Ерди.

Бегдулла аўылының "Көк өзек" бойына мәканласқан көп аўыллардан бир өзгешелиги: жер төле жоқ. Өңшең қамыс қослар. Екинши өзгешелиги — аўыл менен "Көк өзек" арасын ени қырқ-елли адымлық жал қамыслық бөледі.

Бул жал қамыс әлле қандай сулыўлық сән берип тұрады. Сонлықтан ба, ямаса өмир қазаны, — "Көк өзекке" жас балалардың түсип кетиўинен қорған болғаны үшін "кәраматлы" орын деп санай ма, бул қамыслықтан хеш ким бир шөп алмайды, қамысларын қайырмайды, сындырмайды. Ал Бегдулланың қосы өз аўылласлары менен тең — тегисликке соғылған менен, шалдыўары өзгеше нар қамыс аралас ерманы жыңғылдан. Өзгедердикинен сәл бийик. Буннан тысқары бул аўылдың басқа аўыллардан ең баслы өзгешелиги — жас балалары баршылық. Түтин түтеткен ылашықтан кемінде бир-еки бала шығады, Бегдуллада үш бала бар. Бәри қыппа-тайлақ жалаңаш. Анасы қасларынан бир майдан айрылса, ойнап кетип сұықта қалатуғын қыйлылары. Салқынлаў күнлери түйе таўықтай құяшламаға шығып отырғаны болмаса, алты ай қыс далаға шығып мұрын симгирген емес. Жаздан бери еркин болып қалды. Кеште аш палапанлардай аўзын ашып шүйиркелесип, әкесинің алдына жуўырысатуғын еди. Бүгин де сол әдетин қылды: әкесинің алдына жуўырысып мойнынан қушақлады. Аманлықларды көрип, оларда жатырқаў орнына, бир тойыў үшін қайыратуғын бұндай келгинди-мийманлардың талайына сырлас балалар, анасының мирәтин тәкирарласты:

— Отырың, төрге шығың.

Бегдулланың езиўи жайылып хәр баласының басынан бир сыйпалады, жормалдан сытып үшеўине үш шабақ ұслатты, қалғанларын қыршыў үшін хаялына берди. Қонақлардың зерикпеўи үшін аўқат писерге таман еки қоңсысын шақыртып келди.

Төсенгенлери ший, шыпта, жамбаслағанлары иши топанға толы тери көпшиликлер болыўына қарамастан, қостың иши мазлап кетти. Ошақты айнала жамбас тасласылды. Қаңылтыр дүмшеден чай ишилип атыр. Гүртик салыўға көп фәрежет болмаса да, қазанға салынған бир қысым жуўери уны сорпаны пал татытып жиберипти. Бәри тамсанысып, жаңа қонысты, бул жердің балығын, сорпаны пал қылып писирген Бегдулланың хаялын қайта-қайта мақтап, аўыз бирлик пенен терлеп-тепшип аўқатланды. Әнгиме дүканы курылып, кешки аўқаттан соң да чай ишилиў даўам етти.

Өткен күнлерден гәп қозғалып Мурат шайх, Ырысқұл, Дәулетбай, Сүйиндик, Байқошқар бийлер хәм Избасар бақадыр, Оразан батырлар хаққында көп әңгиме болды. Хәр қайсысының аты аталғанда, олардың хұрметі ушын хәр қайсысы жанбасынан көпшигип ысырып қойып, тикленди, және жанбаслады. Балалар анасының жән-жағынан қушақлап ұйықлап қалды. Ерлердің әңгимелери ада болмады.

Маман бий хаққында гәп болғанда, олар көбирек "Уллы үмит қағазын", Кузьма Бородинди еследи.

Бул жердің хеш жақ пенен байланысы жоқ бир атаў екени хаққында биреўи өкинишли айтып салса, қыял қуслары және Сырдәрья үстин шарықлайды. Аўыллар үстинен хәр қыйлы затлар алып өтетұғын кәрўанлар хаққында айтып, орыслардың қаласы жақтан көп хасыл затлар шығатуғынын мақтасады. Орыслардың оқ-жарағы менен аз санлы қарақалпақ ели жаў үстинен бираз үстемлик еткенин еске алысып, сол күнлерди әрман етип, таңлайларын кағып, "ўақ-ўақ" ласты... Ел басына қонған ығбал қусы паянламай посқанларын еслескенде, "ах-ух!" шегип, әллекимлерге гижинисти. Сөйтип отырып, бул кәраның жаў келе алмастай бир қопалық екенин айтысып, қуўанысты да. Маман хаққындағы гәпке тағы оралып, Бегдұлла оны жолда көк ешекке терис мингизгенине пушайманлық билдирип еди. Қоңсыларынан бири жубатты:

— Зыяны жок, Бегдұлла. Маман бий гийнешиллерден емес. Егер оның атын сойып жеменгенде, мыналарың аман жетпес еди, — деп, анасының үстине аяқларын таслап, хештеңеден қәўетерсиз пыр-пыр ұйықлап жатырған балаларды нұсқады. — Булар ендиги ел ғой. Маман ұсыларды түсинеди. Жүдә түсинеди бийшара. Ол ели ушын туўылған бир арыслан ғой. Қәне хәммениң кеўли соныкиндей болса...

— Аўа... Маман хақыйқат Маман—дана... Еле бир жақтан келип қалады. Сөз жоқ, бир жаңалық пенен келеди. Әйтеўир халқы — биз ушын жақсылық әкеледи...

Олар үсти-үстине чай ише берип, чай сататуғын саўдагерлерди және гәп қылысты. Олар хаққындағы жақсы сөзлер Бегдұллаға жақпай, қызып кетип, еске салынбайтуғын бир ўақыяны қозғады.

— Жигитлер, саўдагерлерди мақтайсыз-аў, — деди сарсылып. — Олардың түйелерин, хасыл затларын, сатлыққа табылатуғын мүликлерин мақтайсыз. Не бир реҳимсизлери бар еди. Еслесем, төбе шашым тик турады, тислеримди ғышырлатаман. — Ол өз үйи екенин де умытып, аяқларын баўырларына тартыңқырап, шалдыўардан бир қыяқ сындырып

алып, тисин шұқлау орнына аузына салып бырш-бырш сындырды. — Алмагүлдин қалай жылап кеткени еле есимде.

— Бизиң Алмагүлдің бе? — деп Аманлық тикейип отырды.

— Аға, Аманлық, — деп ол бір гүрсинип дауам етті. — Ол жас кетти. Қандай ақыллы еді дең. Хәтте, Мұрат шайхтың он үш жасар қыздың ақылына қайыл калып, Маман бий менен теңлестиргени есимде. Қыз сондай мәрт екен, ғайры елге сый болғанын биле тура я көзине жас алса, я шайх атама қарсыласса. Тек айтқаны: "әжағама, кишеме сәлем дең. Әжағам мени излер болса, жолын айтайын, шаңғытлы жол менен жүрсе таппайды, ызғар жоллар менен жүрсе алжаспай табады... — деди.

— Ызғар жоллар менен жүрсе!? Онда бәрха жылап кеткени ғой жанымның! — Аманлық еки шекесин қысып сес-семерсиз тислерин ғашырлатты. Бегдулла қарасақал кәте ислегенин енди түсинди, бирақ бийпайда еди, оның да мойны төмен ийилди.

Таң атыуға мейилленип, қосқа жақты түсе баслағанда, хәр ким сол жамбаслаған күйінде тым-тырыс қалды, кимиси қорылдады, кимиси мурны желпинип "пыр-пыр" етті.

Өткен өмир жолын еслегиси келмейтуғын Аманлықтын бүгінге шекемги өмири бирме-бир көз алдынан өтип, иши-бауырына пышақ түйрелгендей ийретилип жатты. Таңға көзи илинбеди. Соң-соң төбеси бийик қамыс қоста тарлық етип, үйретиле есиктен шықты, маңлайына кос қоллап бир урды, дизесинен хал кетип шөккесине отырды..

2.

Буршиклери теңлеп қырқылғандай, ушлары теп-тегис жыңғыллықлар үстинен гә басы, гә көкирегинен жоқарысы жалт-жулт көринип, мисли терең жайлым сұудан бойлап баратырғандай, қыймылы тосаң, қара қалпақлы жекке адам киятыр.

Жыңғыллық таусылған соң көлатлыққа араласқанша ярым шақырымлық ашықлық бар. Соған шыққанда, оның атлы екени, аты торы екени билинди.

Ол атынан әстен түсип, бөктергисиниң ояқ-буяғын айналды. Бөктерийде кесе жатырған толы қара қапты жыңғыл илип жыртыпты, жерден бир қысым көк шөп жулып қаптың тесигине тықты, Қайтадан атына минди, көлатлыққа кирип кетти.

Торы ат көк майса қамыслықлар арасында қара торы ат секилленип, жол шалып баратыр. Ийеси, бөктергисиндеги қара қаптың тесигинен қәдикленип, тыққан шөплигин қайта-қайта сыйпап көрип баратыр.

Бул атлы Маман бий! Бийдәрек шығынып кеткеннен қайтып киятырғаны...

Ол сол жылы... посқан көштиң ең соңынан атланып, көп тентенекликтен соң көш басына жетти. Есенгелди бийдің ауылын тауып алып, оның өзі менен бирге қоныс қарады. Мақұл түскени "Көк өзек" бойлары.

Үй-дәскели Есенгелди бий, "соңға қалып елге азап шектирдің" деген мәниде, Маман бийдің хәрекетлерин талай гәплерине астар қылып, талай мәртебе көзинше, талай мәртебе сыртынан құстаны қылып, өзінше оның үстинен еркін үстемлик етип жүрди. Бул Маман бийге ауыр тийер еди, бирақ, бәрхама елестирмегенге салды, гәп өлшемеди. Ол ол ма, көше-көште жол азабын шеккенлер менен тұйысқан-тұйғанларынан, ата-аналарынан, перзентлеринен айрылғанлар талай рет көзинше сөкти де, талай рет изинен кесек ылақтырды да. Бәрине шыдады. Себеби сиркеси сүй көтермейтуғын адамлар менен хәзир тарысыу орынсыз. Сонлықтан құлағына пахта тыққандай, қоныслар, қослар, ылашықлар арасында тынбай ат шауып, қалың қопалықлар арасында шашау-шашау меканласқан елдің жабайыланып кетпеуі ушын қамыслар менен жыңғыллардың басларын түйіп, жол салып, бир-бирин таппай адасқанлар ушын "оң тәрепте Айырша...", "Күн батысың Үш сай", "Құблаң "Жалайыр", "Пәленшелер, Көк өзектің өрин де".... "Пәленшелер Қара терең таманда", "Қара терең қаяқта дейсең бе?... Құблада!..." деп сүренлеп, гейпара орынларға өзінше ат қойып, гейпараларын бұрын қонысласқан Шердалы бий ұрыулары хәм Есенгелди бийлер қойған ат пенен атап, елдің жаршысы болып жүретуғын еди. Бул бул ма, жұртты жеделлендирип, билегинің күши барларды әззилерге, нәренжанларға, әменгерсизлерге жәрдем бериўге нәсиятлап, үгитлеп, жалбарынып өтер еди. Орны келсе, аттан түсип, кеселбентлерге, дәртлилерге қамыс орысып, жыңғыл сындырысып қос соғыўға жәрдемлесер еди...

Ол ұсылайынша, жаңа меканға тири жеткенлердің есабын да алды. "Төменги қарақалпақ" атанып Сырдәрьяның бойын жайлаған алпыс мың шаңырақтың үштен биринен сәл көби-ақ қуысыпты. Есенгелди бийге ойласып сарсылғанда:

— Бәри дана бийдің даналығынан, — деген хәкис жуўап алды.

Не қылсын, бармағын тиследі. Ел қәйткенде, ел болады, қәйткенде көбейеди? Жолын табыу мақсетинде елден шығынып кетті. Бул әтирапта кимлер жасайтуғынын билиуі керек, озса жәрдем сорауы тийис. Ол ұсы мақсети менен Қоңыратта болды... Хийўаға да барды... Қайтысын

Шаббазда иркилди... Сондағы алып қайтқаны анаў бөктиргисиндеги бир қап бийдай. Ектириўи тийис!

Ол туп-туўры Аманлықлардың қосына бет алды. "Көк өзек" тиң ғырра жағасындағы бир дүмпешикке өскен шоқ қамыстың арасына соғылған қоста Аманлық пенен он бойдақ турады. Бәри бирегей билеклери жуўан, жүнлес балтырлы, күшли жигитлер. Гүндени өзлери сүйресе де бир бәле қылып, мынаў қара қаптағы бийдай тұхымды орнына шашыўға имканият табады!

Шаршаған қара торы ат ҳәр аяғын зорға көтерип басса да, ашқа шыдамай, төсин сыйпаған қамыслықтың айылдай енли жапырақларын патырлатып асап, ғырт-ғырт шайнап киятыр еди, "Көк өзек" бойында сөйленип жүрген бир ҳаялды көрип қайшы қулақларын алға тикирейтти, иркилди. Бөз гүписи пыррым-пыррым, қара жийекли қызыл көйлегиниң етеклери қақ-қақ айрылған, басындағы айдыллы пәкенеси бузылып, ҳалақасы екеў болып кеткен бир ҳаял өз-өзинен гүбирленип, бир балтаны аспанға шыңғытып ойнап жүрипти. Төбеме қайтып түсип бир жеримди шабады екен демейди, жүзин жоқары қаратып диң аспанға ылақтырады. Түссе, және алып және ылақтырады. Есаўас деўге жүрис-турысы онша усамайды, шөпликке түскен балтаны қарап таўып алады ҳәм қолына услап турып бир нәрсени гүбирлейди де, және аспанға шыңғытады...

Маман оның не деп жүргенин билгиси келди, атынан түсти, жақынлады, Тыңлады.

— Ҳә, гөр қудай, сени шаўып-ақ өлтирейин!...

Күйикли ҳаял екен. Бундай күйиклилер аз ба, қайсы бирин жұбатып болады... Кейин бәсип турды да, ойланды: жүрсе жүре берер. Усылайтип биротала ақыл-зайыл болып кетсе, тәәжип емес. Бәлким, тынар, бир нәрсе айтып көриў керек.

— Келиншек, қудай балта жеткендей жерде емес. Ондай жақын жердеги қудайды адамлар әлле қашан туўрама қылар еди.

Ҳаял гилт тоқтады;

— Сен кимсең?!

Ол жалпақ жуқа жүзлиден келген ақ куба ғана жас келиншек еди. Жасы да жигирманың ояқ-буяғында. Бирақ көп жылағанлықтан ба, уйқысызлықтан ба, үлкен көзлери гиртийип, қабағы қатыпты, бетиниң алмасы қалқыпты.

Маман оның сораўына жуўап бериў орнына өзинен сорады: — Атың ким? Кимниң келинисең?

— Атым Бағдагүл. "Табаклы" урыўының келинимен. Билесең бе, "табаклы" урыўы тамам болды. Бир өзим қалдым. Усыннан балтам құдайға жетпесе, бәри бир тынбайман. Маман бийди таўып балталайман! Сениң балаң бар ма?

Хаялдың қолындағы балтаның күнге шағылысқан жүзи хәзирак жүрегін тилкимлегендей, ұсы ўақытқа шекем хаял алмағанына енди пушайман жеп, Маман селк етти. Сулыў Алмагүл есине түсти. Маңлайы жыйрылды.

— Сүйген адамым жок.

— Сонда сен неге балта алып шықпайсаң? Әй, сиз еркеклер, нениң қәдирин билетуғын едиңиз! Туғыянсыз болсаң, саған атқа миний не дәркәр? Бул дүньяда жасаўдың не кереги бар?

— Байың бар ма?

— Ҳа, сөз салажақсаң ба? Жолама, мийримсиз жан. Байым, балам кеше ақшам өлди. Безгектен өлди. Тен жан тапсырды. Бул әнейиме? Неге адыраясаң? Мени жили деп тұрсаң ба? Жили емеспен. Сиз еркеклерде ар жоқ, хұждан жоқ. Оннан да балта әкел, бүгин бизиң урыўды жоқ еткен құдай ертең сениң урыўыңды жоқ етеди. Арғы күни тағы бир урыўға дегиш қаратады. Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады. Мұрныңызға қолыңызды тығып жүре бериңлер. Бар, кет! Неге қозғалмайсаң? Қыялың бузылып тұр ма? Берман жақынласаң мойныңды шабаман, бар атыңа миң!. Егер Маман бийди көрсең алдарқатып алдыма әкел. Бирақ өзиң өлтирме, балта менен мойнын ғырш еттирип мен бир хәз етейин. Оннан соң әрманым жоқ, өзимди "Көк өзекке" таслайман.

— Үйиң қайда?

— Бәс кейин!

— Үйиңе ертип барайын, дем ал. Соннан соң Маман бийди ертип әкелемен.

— Дузағыңды басқаларға құр. Кетесең бе, жоқ па? — деп Бағдагүл алға қарай жылысты.

Маман бий кейин шегинди. Атын жетелеўи менен қамыслыққа кирип баратырып: "Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады"... деп өзінше гүбирленип еди, дизесиниң димары кетип, тентиреклеп, атының мойнынан қушақлап қалды, көзлерине жас қуйылды. .

— Ассалаўма әлейкүм, бий аға!

Маман бий әстен артына бурылып Аманлық пенен бир қоста жасайтуғын еки жигитти көрди.

— Ұәлийким ассалам. Қаяқтан киятырсызлар?

Жигитлер бир-бирине қарасып жымыңласып күлді.

Еки жағының сүйегі билинген адырақ көз, арық биреуі жууап берді.

— Маман аға, ишиміз писип кетті. Жаңағы келиншекке аңсарымыз аўып, қопалыққа кирсин... деп аңлып жүр едик. Сизди қуўғанын көрип гүдер үздик.

Мәссизлер, тоқсызлар, жалғызақлар. Аманлық қайда?

— Шикәсленип атыр.

— Басқаларыңыз аман-есенсизлер ме?

— Сиз кеткели еки жигитиміз өлді. Қоңырат жаққа урлыққа барғанда, мал ийеси тутып өлтирипти. Ой, ой, бий аға, сақал-шашыңыз өсип кетипти. Еки ийниңизде бас емес, қампайған жүн тұрған секилли.

Аўа, жигитлер, бұл бастың ишине де жүн толып кетті. Жүриңиз қосыңызға барайық.

Аманлықтағы ишқысталықтың аўырыўы еди. Қарындасы туўралы Бегдулла қарасақалдан еситкели жанын коярға жер таппайды. Арадан неше жыл өтсе де, он үш жасар Алмагүл еле сол күйинде бәрхәма ағыл-тегил жылап баратырғандай.

Маман қосқа кирип, төрги шалдыўарды сүйеўге көмилген ағашқа асыўлы қынаплы қылышты алып (бұл әкеси Оразан батырдың Аманлыққа инам еткен қылышы) маңлайына тийгизип, орнына илдирди.

Көзлери қанталап кеткен Аманлық пенен көрисип болып капталға шығып отыражақ еди, қостың ишки жағдайы таңландырды. Қамыс шийлердің үстилеринде еки ақ кийиз жатыр. Қайдан шыққанын өзінше жойбарлады. Әлбетте урлық. Оның таңланып тұрғанын бирге келген адырақ көз аңлай қойды.

— Бий аға, отыра берің. Бизлер қораға шабатұғын қасқырлардан емес.

Маман сөйлемей кийизге шықты. Бағанағы ҳаялдың гәплери кулағын еле гүйилдетип тұрыпты... "Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады..."

— Бектемирлер қайда? — деди өз қыялып ұмытыў ушын.

— Кешке келеди.

— Аманлық, аязладың ба? Тумаўлатсаң керек, көзлериң қып-қызыл.

— Солай құсайды. Есенгелди бий той берип еди, соған түни менен от жағарлық қылып, алдым қызып, артым көл таманға қарап, аязласам керек.

— Не той?

— Отаў тикти. Мұхаммед Әмин инах деген соқтырып берип жиберипти.

— Жүдә жақсы, жүдә жақсы. Мырзабек бийлер шақыртылды ма?

— Көре алмадым.

Маманның қабағы бұлттай болып, ашыұы кеп сақланбай, тез жайдарыланды.

Қазанда жылытпа гөш бар екен. Биреуі жылытып әкелин Маманның алдына қойды.

Маман бий Аманлық пенен қанша жолдас, қанша сырлас болса да, оған сыр айтып шағынбаған еді. Бағдагүл менен ұшырасқаннан кейінгі ойлары тыным бермеді.

— Аманлық, — деди ол айтарында, айтпасын да билмей, жүдә сұйықлық пенен, көзлерін ошаққа тигіп отырып. — Сен Юсипбай "табақлы" ның келин таныйтуғыи ба едиң?

— Баласын да таныйтуғын едим. Сен орыс патшасына кеткен жылы тұйылды, Оның да аты Маман еді. Соңғы жаўгершилик басланғанда ол ұсы хаялын алып, той беріп атыр еді. Ұсы жаққа келип ұллы болды. Бирақ бийшараның жүрими болмады. Кеше өзи де, баласы да бир күнде безгектен өлди деп еситтим.

— Өлип болдық, Аманлық...

— Не шара?!

— Юсип байдың жесир келині есiме кеп нәрсе салды. Жас болсада, ана дә, ана!... Елдің баласы аз. Бұл ертеңі жоқ деген сөз. Сол ұшын гилең жесирлер менен туллардың қосылып шаңырақ болыұына, баланы көбейтiуiне пәрман берсем деп отырман.

— Ол ұшын алды менен өзиң хаял ал. Мен кетемен, бас алып кетемен.

— Қайда?

— Сорама, бийим. Қайда кетеримди билмеймен. Баламды излеймен бе, қарындасымды излеймен бе? Әкемнің тұйысқанларын излеймен бе, ямаса тирилей-ақ Ақбийдайдың қәбирине киремен бе... Билмеймен. Алмагүлдің қалай кеткенин Бегдүлла қарасақалдан еситкели бұұыныма құрт түсти.

— Еркек бұйтип сарсылса, хаяллар не қылады, Аманлық? Елде қанша жетим-жесир бар. Тәғдириңди солар менен салыстырып көр. Сонда тәўбеге келесең.

— Хаялдан да әззиледим, бийим. Кеңес бер.

Маман бий бұндай жағдайда кеңес бермей қалыұды жақсы қәсийет деп есапламайтуғын еді. Оның ойынша, албыраған адамға кеңес бермей, өзиң бил деў, адасқан адамға биле тура жол силтемеў менен тең. Маман бий, сол төмен қарап отырған күйинде, жүдә аұырдан сөйлеп, бұл елде

бауыры пүтин адам жоқлығын, егер хәр ким жоғын излеп кетсе, бұл қарадан несибеси көтерілмейтуғын инсан қалмайтуғынын айтты.

— Мейлиң, Аманлық, — деди соңынан. — Сен излеп көр. Өзіңнің айтыуыңа қарағанда, балаң усы елде. Еркек бала бир жерден шығады. Излесен Алмагүлди излеп көр... "Әжағам ызғар жоллар менен жүрип излесин"... деген дейди. Бұны еситкенде мениң де бауырым езилгени бар. Бирақ мен саған айтпадым. Ол жыллары сен пүтин шаңырақ едің...

* * *

Кеште Бектемирлер келди. Еки жигитке басшы болып мал ұрлыққа кеткен екен, бос келди. Иште Маман бийдің отырғанынан бийхабар сырттан сөйленип кирди.

— Нәлетий дәўран! Бир күн хәзлик көрмедик. "Уры" дегеннен басқа жақсы сөз еситпей, өлетуғын болдық. Енди өлтирсеңиз де, аштан өлсем де бармайман...

Маман бийди көрип, айтқан гәпи ұшын қысыныў орнына, көптен бери көрмей сағынғаны ұшын "бий аға!" деп, қушағын жая ұмтылды. Маман бий оған майда-шүйде сораў берип мийин қатырмады, апақ-шапақ көрисип, күлисип отырды. Азанда хәммесин жыйнап қара қаптың аўзын ашты.

— Мине, жигитлер, бийдай тухым әкелдим. Есабын таўып егий керек.

Олар, қос өгиз қәне, гүнде қәне, мойынтырық қәне, пазна қәне, деп, ашықтан-ашық сорамаған менен, бир-бирине қарасып аң-таң болып тұр.

— Қорқпаңлар, — деди Маман. — Бәрин екпейсиз. Билемен ойыңызды. Тоғай түтип сизлер жабайылапып кеткенсиз. Мийнеттен қашасыз. Ярым батпан ексеңиз де, бәрекеллә. Қалғанын Бегдулла қарасақалға апараман. Мениңше олар өгиз орнына өзлерин жегеди, лекин егеди.

Бектемирлер бұл бийдайдың қосқа кирип тұрын әкетилетуғынын қызғанды, деген менен бийге илаж ете алмады.

Маман бий өз дийдиси менен сийсеридей тухым қалдырып, қаптың аўзын қайтып бұўып қушақлаўы менен атының бөктериўине басты. Атланды.

— Әй адырақ көз, — деди кешегі қос жигиттің бирине. — Сен "Қара терең" жаққа Есим бийдің аўылына барып қайт. Ертең кешке Есенгелди бийдикине жетсин. Мен сонда боламан. Бектемир, сизлер егис жер қараңлар. Тухым қуўырмашқа зая болмасын.

... Бегдүлла қарасақал Маман бийди жүдә хақ көкирек пенен күтип алды. Тұхым әкелгенин еситкенде, хәр баласын үйме-үй жуұыртып, аўылласларын жыйнады.

— Жигитлер, — деди ол аўылласларына қуўанышлы даўыс пенен, — Бий бизге бийдай тұхым әкелген. Айтыңлар, мойынға мойынтырық салыўға маған ким тай болады?

— Мен, — деди кескен геллектей дуғыжым, көкиреклері жүнлес бирейи.

— Мен, — деп және бири тикейди.

— Мен...

Маман бийдің бир ойы буларға тек жартысын қалдырып, қалғанын басқа аўылға әкетпекши еди. Ықласлары ушын үш батпан бийдайдың бәрін үлестирди. Қонды. Азанда олар менен жер көрип, гүнде, мойынтырыққа қолай тораңғыл шабысты, түстен кейин Есенгелди бийдің аўылына қарай кетти.

3.

Есенгелди бий аўылының өзгешелиги — үйлердің, ылашықлардың аралығын я бир жал қамыс, я бир түп жыңғыл, я бир түп тораңғыл бөлмейди. Шаңлағы кең, тоғай алыс. Айналаға көз тасласаң, аўыл кең жайлым қамыс қорада жайласқанға тақәббил, сегиз тәрәпи үзиликсиз дүт тоғай...

Усы аўылдың құбла жағынан, Әмиўдәрәя тәрәптен, суўы тартылған көл ұлтанындағы шабыраўыт қамыслы жол менен бир топар атлы киятыр. Олар, Есенгелди бийге Мұхаммед Әмин инах берип жиберген отаўды әкелип, тойдың бас сақасы болған қоңыратлы мийманларды узатып салып қайтқанлар: жол баслаған дәпең, жүзи пискен зағарадай домбай қызыл, қара сақал-мұртлы, қара қалпақлы адам ғайып бағадыр. Жалы бир қушақ қара ябысына анда-санда бир қамшы тийгизип, найза бойлы алда баратыр. Шертилип кетип изгилерге тиймеўи ушын зәңгилигин сыйпаған жеккесийрек собырақ қамыслардың, жыңғыллардың ушларын қайырып шырт-шырт сындырады. Оның изиндеги, бийғам, қайшы құлақ қоңыр атының бир гез мойны жолдасларынан алға озып киятырған дуўқат шапанлы, жалын рең әреби құрашлы киси Есенгелди бийдің өзи. Ол, ұзын жийрен сақалына ушып қелип жабысқан гөне жылдың қамыс үпелегин ара-тура бир сыйпалап, тынымсыз сөйлеп, жолдасларын әңгимеге ұйытып киятыр. Оннан тете; үпелек жүнли көк атлысы, Есенгелдилер менен әўелги топарда көшкен кенегеслердің хәзирги бийи Аманқұл бий. Ол Есенгелди бийден

толықлаў, көсенамай қарасақал, қара құрашы бир шекесине сәл аўып, сарғыш шапанның шалғайы бөктергисин жаўып, әңгимени жүдә ықлас пенен тыңлап баратыр. Төртиншиси; шоқ ғана сақал мурты бар, олардың екеўинен де жас болған менен азғын сарғыш жүзли, бирақ көзлери ойнақшыған жигит — Дәўлетбай бийдің ұлы Қурбанбай бий. Үстинде күн қаққан түйе жүнинен тоқылған шекпен, басында мыжымырланған гөне тоз кең қара қалпақ. Есенгелди бийдің тойына кетерде анасы Шарийпа боғжамасынан шығарып "әкеңнің ийиси сиңген қалпақ, тасламай кий" дегени ушын басына кең болса да, ернегин сабақ пенен тарттырып кийип алған, Есенгелди бийден басқаларына қарағанда астындағы төбел торысы бийиклеў болған менен, артқлаў, жабыўы қара ешки жүнинен тоқылған. Жас бий Есенгелди бийдің узын-шубай әңгимесинің ғәсин еситип, ғәсин еситпей, көл ултанынан дүрдүр ушқан қырғаўылларға, жол бойынан базда бир жылт етип қашқан порсықлар менен сағалларға қарап, қыялында соларды құўып, өзінше ойнап киятыр.

— ...Хийўадағы, "хан ойынында" қолы бәлентлер инах тұхымлары. Бұрын айттым ба, айтпадым ба, есимде жоқ, маған отаў жиберген Мұхаммед Әмин инах Қоңыратты жайлаған араллы өзбеклерден хан сарайында сәркарда болған Умбай инахтың әўлады. Бұндай кең пәйилли адам менен хәмдәм болғаныма құўанаман. Бұл да құдадан бийхұжим емес. Абайлайсыз ба, халқымыз кемейип баратыр. Бир жерде мәңгилик қоныс басып өсип-өрбиў ушын ұсындай ақыллы адамға ийек артқанымыз — ығбалымыз. Мұхаммед Әмин инахтың ақ көкиреклик пенен маған айтқан сырын құдай құўатласа, хан тахтына шығады. Әне, соннан кейин сизлердің Есенгелдиңіз хақыйқый Есенгелди болады. Халық бегенлеседи...

— Есенгелди бий, Түбиршик сұлтан (дәреклерде Табурчук Сұлтан) әпсанасын айтып берерсиз бе? — деди Аманқұл бий.

Есенгелди бий ғарқ-ғарқ күлди.

— Бәлесен, Аманқұл бий. Түсиндим, азғана илметоғанақ салып атырсаң, мейли... Бұннан елиў-алпыс жыл бұрын Түбиршик сұлтан деген батыр бабамыз болған. Хийўа ханы басына аўыр күн туйғанда, оны ләшкери менен шақыртып, жаўын жеңдиргеннен кейин, енди оның күшинен кәўипсинип, алдаўлықта өлтирткен екен... Дұрыс, Хийўа ханларында түсиниксиз қараңғы тәсил көп. Мұхаммед Әмин инахтың маған айтқан мынадай бир хикаясы бар. Бизлер посып келген жылы Хийўаның ханы хабарланып "барың, бақлаң, қарақалпақлар базардан не сатып алар екен" деп, Қоңырат базарына жансыз; жиберген. Баспана

таппай жүрген паянсыз, аш адамларда не болсын, үстилерине гилең гөне-көкси кийим, тамағына өңшең ишек-қарын, туяқ сатып ала берипти. Сөйлессе, жөн сора, гил аш-арық пенен сөйлесипти, солардан жөн сорапты. Бұл аўхалды жансызы ханына жеткерген екен. Хан: "Бұл бир ҳеш нәрсениң мәнисин билмейтуғын пәс, көкиреги өли халық екен, ҳәзирше тойына берсин, басып алыў қыйын емес" депти. Енди: биз, алданған Түбиршик сұлтанның әўладлары, тәсилди Хийўа ханынан асырмасақ болмайды. Аманқұл бий, билип қой, бұл заман өжет пенен әңгөдектің заманы емес. Бийдай қамырындай болыў ығбал. Аршыл болыў да маңлайдың қасқасы.. Өжетленип өрге түпирсең, үстиңди ойранлайсан, өрге қарай жүрсең бес адым илгерилеген менен еки адымың кери кетеди... Әмин инах тахқа шықса, дизгинди қолына берип, алла деп ердің басына асылсақ, жығылмаймыз. Усыған бир нәўия келисимимиз бар. Құрбанбай иним, еситип киятырсаң ба? Әкең Дәўлетбай бий оғыры дана киси еди. Анаңа тартсаң билмеймен, әкеңе тартсаң, оңлы адам боларсаң.

Жас бийге көпшик былқылдақ тийип, тақымын сәл қысты, төбел торысы бир оқыранып Есенгелди бийдің қоңырын жанапайлады

Олар көлатлықтан шығып "Көк өзекти" жағалады. Өз-ара гүңкилдескен, күлискен, гижинискен балықшылардың биразы буларға мойын бұрып, көз бенен ұзатып қалып атыр.

— Маман бий қайда? — деп бақырды бир топар балықшылардың арасынан бир даўыс. Құрбанбай бий жаслық етип, Есенгелди бийге жағатуғынын, жақпайтуғынын билмей жүўап берди.

— Маман бийди не қыласыз? Арамызда Есенгелди бий бар!

— Биз Маман бийди сағындық!

— Хармасынға тили келмейтуғын Есенгелди бий керек емес!

Есенгелди бийдің әңгимелерине уйып, ағыстың ығына қарай қалаш серппей жүзген балықлардай үнсиз, өзлеринше кеўилли киятырған атлылардың дәл ортасына жасыл түскендей, төмен қарасып қалды. Есенгелди бий албырамады.

— Бұл халықты соқыр дейин десең де, герең дейин десең де өзиңнің халқың, — деди.

Ол ұсыны айтарын айтса да, әлле қандай күштен қорққандай бирден парасаттан айрылып, зәңгисин тебинип-тебинип жиберди. Жол шалып киятырған аты жеделленди.

Есенгелди бийдің көп әңгимелериниң астары Маман бийдің ис ҳәрекетлерине қарсы қаратылатуғынын Аманқұл бий бир бүгин емес, бәрхә түсинсе де, түсинбегенге салып, оның "өрге түпирмеў" жөниндеги

пикирин өзінше иске асырыўға амал қылғанлықтан, үндемес еди. Жас Құрбанбай бийдің шыдамы ада болды:

— Есенгелди аға, жұрт Маман бийди растан сағынатуғын шығар.

— Соның ұшын айтаман, иним. Оның өжетлиги ел үстине қан жаўдырды. Орыслар, орыслар деп атаны баладан, баланы атадан айырды. Соны түсинбей, бул пәмсиз халықтың, Маман бийге дийдары құрый бергенине ҳайранман. Посып киятырғанда Бегдулла қарасақал ұслап алып, көк ешекке терис мингизип, сазайын берген екендағы, сениң анаңның реҳими оянып, оңына мингизип жиберген. — Есенгелди бий қылғынып түпиригин жутты. — Жолбарыстың еркеги де, ұрғашысы да мал алған менен, ұрғашысының диянаты, нәпсиси өзгеше, Құрбанбай иним... Сорлы Маманның арғысында жоқ. Жаңадәрьядағы Убайдулла бийге келип жылап, ат сорап минип, әўелги жыллары ел аралап арман-берман шаўып көрди. "Орыс-орыс" деп таңлайы кеўип, тислери опырылып түссе де, тәўбеге келмейди, өзи әптада халықтың мийин айландырып және "орыс ели", "жарақ берген орыс", "Уллы үмит қағазы" деп ақ шексе, аўзынан от шығатуғынын кәйтерсең. Бирақ бирден сөнди. Сөнбей не қылсын, халықты жарылқай қоятуғын я құдай, я хан ба, ақыр соңы басын алып қашты. Қоңыратқа барғанымда қарақалпақтың бир бийи Шаббаз бетте қәлендерлик қылып жүрипти, деп еситтим. Мәгар болса сол Маман бий. Әмин инахтың ҳикаясын еситпей, халықтың даңқын қор қылып, қара басының ғамын излеп кеткен адамды сағынған жұртты герең демеске, соқыр демеске бола ма? Адамлардың қарны тойса ұмытшак келеди екен. Жақында ғана ұсылардың базылары Маманға ийт қосып қуўып еди. Изинен кесек атып еди. Енди оны сағынған... Және қара түнек бултты басларына әкелмекши бул халық. Айтсаң асқынлаған боласаң, бул жыллы қуўыс көлатты тапқан ким? Мен. Сизлер билесиз, мен! Маман деген ким? Көшке ерген қаңғы бас бир ийт. Усылай расын айтайын десең, бир елдің калентар бийиниң дәўлети қайтты деп жаманлағандай болады. Бул азаматлықты Маман түсинсе...

Ғайып баҳадыр алда киятырған менен ара-арасында әнгимеге қулақ қояды. Ол, Есенгелди бийдің жәрдеми арқасында ҳәзирги қоныста да Сырдәрья бойындағы хал-жағдайын тиклеп алған менен, Маман бий ҳаққында биреўдің жаман гәп айтқанын унатпайтуғын еди. Маман бий жөниндеги қыйқым гәпке тыйым салғысы келип ябысының жүўенин тартты.

— Есенгелди бий, иргелес қазақлардың ең болмаса Мырзабек бийи тойға шақырылмағаны, сәл әнтек болмады ма екен?

— Әне, сизлер ұсылайтип мениң қышымаған жеримди қасыйсыз, — деп Есенгелди бий дауысын да, сөйлегендеги минезінде өзгертти. Жұрттың үстинен хұкимдарлық етип зықын өткеретуғын саразбан түсли салмақлы бий емес, нахақ азап шеккен баладай қайнаұытлап сөйледі. — Елимизди постырған қазақтың, шекпенге жамылған жамаұдай, изимизден ере шыққанларына хұрмет миясар емес! Олар жансыз. Қорлықты еле солар көрсетеді. Тап бар ғой, күйесең, көтин қысып жүрмей, сол қазақларға жақсы қоныс көрсетип, хәм бир дәрьяны "Қазақ дәрья" деп атаған Маман бийди еслесем, биринши Маман бийден, екінши тезегимнен түңилемен. Аұа аұа! Маман бийдің ылайсаңлары пүткил елдің маңлайының қарасы...

— Еситиұимизге қарағанда, биразын көзимиз де көрди олардың бизиң елге жәрдеми аз болды ма? Мырзабек бийлерди, Седет керейлерди қарақалпаққа жәрдем бердің, қарақалпақ пенен ым-жымыңыз бир деп, Ералы сұлтаны өз елине сыйдырмай қуұғанын сиз де меннен кем билмейсиз.

— Маман бий менен өскен атызыңыз еки бөлек, бірақ мийұасы бир дарахқа ұсап кетесиз...

Изине ерген хәзирги бийлерге ғана емес, "Көк өзек" бойларынан Ақ жағысқа шекемги аралықта хаұазы бәлент, "кескир тилли" атанған Есенгелди бий айтар гәпин адаламай-ақ ғайып бахадырдың аттан түсип атырғанын көрди. Хайран болып алдына қараса, Маман бий киятыр. Албырап жолдасларына бурылды. Олар да, Маман бийди көргенсоң, Есенгелди бийди ұмытып, атларынан ырғып-ырғып түсип атыр. Есенгелди бий булттай түнерди. Ишки зердеси сақланып қалды. Жолдасларының пиядалап, жалбырақлап, атлы Маман бий менен қол алысып атырғанын бақлап турып-турып, атынан түспей, үлкен бийге өзи де сәлем берди.

Маман бийдің дауысынан өкпе-гийнениң изи билинбей, отаұына қутлы болсынға киятырғанын айтқаны ұшын, Есенгелди бий алға түсип, үйине жол баслады.

* * *

Есенгелди бийдің жаңа отаұы бул әтираптағы бурыңғы қара үйлер, ылашықлар, қослар, жер төлелер арасында жулдызлы түнде туұған айдай бирден көзге түседі. Хәмме жағынан саз, сулыұ баұ-шұұлы.

Иште тарыс кетип атыр. Есенгелди бий күни менен өзине жолдас болғанлардан тысқары Қоңырат урыұының төрт-бес жас үлкен байларын шақыртқан еді. Тарысқа бәри араласып, сөз жетиспегенлери тек бас

ийзесип, көбірек Есенгелди бийдің сөзін жөплеп отырыпты. Есенгелди бий өз үйі болғаны үшін ийбе сақтап, мийманлардан төмен отырса да, гәп келсе пайын жибермейді.

Талас тудырған мәселе елдің ертеңі. — Маман бийдің есіне Бағдагул салған гәп "... бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады..." Буған илаж табыу керек... Елде жесир көп, тул көп, бала аз. Жалғыз шара — сол жесир менен туллардың ерикли-ериксиз қосылуына пәрман берілуі тийіс. Сонда өсіп өрбиі болады!...

Бұл пикирді бирінші болып Есенгелди бий айтқанында бір күп еді, Маман бий баслағаны үшін пикирлер қайшыласып, ұарра-ұарра созыла берді.

Маман бий Есенгелди бийдің өз үйі болғанына қарамастан, гәптен қалмайтуғынына тийіспе қылып, отырғанлардың рәмәуизине қарап, Қоңырат урыуының ханы Ырысқұл бийдің өлер алдындағы кеңеслерін хәммениң есіне салып та көрді. Оның менен хеш ким босаспады.

Маман бийдің адамгершилигінде нуқсан бар деп ойлайтуғынлардың бири мұқатыу мақсетінде:

— Өзиңіз хаял ала аласыз ба? — деп сорап қойды.

— Аламан. "Табақлы" Юсип бийдің жесир келинің аламан.

Хәмме үнсиз қалды.

Есенгелди бийдің қас-кабағына қарап отырған Аманқұл бий оның қеулінен шыққысы келип:

— Өзиңіздің хаял алғыңыз келген соң хәммени сол жолға салмақшы екенсіз дә, — деди.

Есим бий менен ғайып бақадырдан басқалар дуу күлисті. Есенгелди бий көзлерінен аққан сұды жеңі менен сыпырып жиберіп:

— Адамның өлиу үшін тудылатуғынына әси келемен деп қорықпай айттың-ә, Маман бий? — деди.

— Адам баласы өсіп-өрбиу үшін жаратылған, — деп Есим бий оған соққы бере сөйлеп еді. Қоңырат урыуының нәментай бийлери менен байлары шыдамады:

— Арғымақлар жарысына ябы қоспаңыз Есим бий. Есенгелди бийдің гәплери ой елегінен өткен, Хийұа хәзиретлерінің, инахлардың гәплеріне мегзейді, — деди бири.

Хәл салыспа, илмекли гәплер түесилмеді. Және биреуі Маман бийді қағытып, Убайдулла бийдің берген аты орнына не үшін жаман ябы минип жүргенін сорап, буннан да бир нәрсе табыуды мақсет етті.

Маман бий қызбады, ашыұланбады. Убайдулла бий берген аттың наятый жүйрик шыққанын, жүйрикке құмар шаббазлы Әүез бай дегеннің жалғыз баласына беріп, ұсы ябысына қосымша үш ярым батпан тұхым бийдай алғанын, себеп пенен Әүез байға таныс болып, керегинде, қандай болса да, жәрдем етиүйне үәдесін алып қайтқанын айтты. Бұл, хақыйқатлық та Есенгелди бий тәрепдарларының илийіне, үстемлик етиүйне қолайлылық түүдырды. Маман бийдің Әүез байын қоя беріп хан сарайының сәркәрдасы инах әұлады менен хәмдәм болған Есенгелди бийди ұзақ мақтасып, биринің гәпин бири даұам етип кетти. Маман бийдің "пәрман" жөниндеги пикири көмилди. Енди оның шыдамы питти.

— Бұл отаұды мақтап, өлімтик көрген шағаладай шарқылдасқанша, изінде керегелеринің көзлеріндең есапсыз бәлеси бары-жоғын ойлап көриү керек. Дүнья-мал апат келтиреді. Атақлы Байқошқар бий-әм ел ұшын деп шаұып бир гилем ұшын тилин тислеп өлген. Сизлер айыпқа бұйырсаңыз да мен кеттим. — Маман бий ашыұлы тикейіп, керегениң басына илдирген қамшысын алды. — Енди не десеңіз сол дең, сизлерсиз-ақ тул менен жесирдің ерикли-ериксиз қосылыұына пәрман беремен, көнбегенин, қарсыласқанын торанғылға асаман. Егер, елдің ертеңи десеңіз, Хийұада ма, Бухарада ма, Петербуртта ма я Қазанда ма, оқып қайтыұға бала сазлаңыз. Пәрман жөнлескеннен кейін өзим алып кетемен. Бұл да жақпаса, Есенгелди бий, отаұыңызға куұанатуұын Маман жоқ!

Есим бий Маман бийге ере шықты. Ғайып бахадырда екилений пайда болып, есикке шекем ере барғанға жас Құрбанбай бий шапшып тұрды. Қасындағы биреү пешинен тартып қалды, пәт пенен жығыла жазлап қайтып отырды. Олардан басқалар әкелип тасланғандай, орынларынан жылжымады. Үй ийеси Есенгелди бий, ашыұ менен атланғаи бийлерге, түн ишинде қайда барасыз деп, тәуелле де салмады.

Иши қайнап буұлыққан Маман бийди тынышлатыұдың жолын ойлап киятырған ғарры Есим бий ярым жолға барғанда:

— Маман бий, қапаланба, — деди. — Сен гүналы емессең. Халық еле саған исенимин жоғалтқан жоқ. Пәрман бере бер, орынлайды... Мен "Қара тереңнің" құбласына шығып көріп едим. Егиске колай жер көп екен.

— Бәрхә сұұға үңилгенше, жер тырнаған шеп емес. Сиз Шаббазға атлансаңыз жақсы болар еді. Жаман елатқа қоңсы болмағанбыз. Мийрим-шәпаәтдилер көп екен. Әүез бай дегенди таұып алып мениң атымды айтсаңыз, керегиңизди береді. Сиз түүралы да айтқанман.

— Мақул, иним...

Маман бий таң ата туўры Аманлықлардың қосына келип, хәммени оятты.

— Жигитлер, турыңлар. Елге мениң атымнан мынадай пәрман дағазалаңыз, "Ели-халқым деген тул, ели-халқым деген жесир қайғысын ұмытсын, бир-бирине қосылсын! Өссин, өрбисин! Ким тул болып қаламан десе, ким жесир болып қаламан десе, Құда ғарғысы бар, Маман бийден қырқ дүрреден жазасы бар хәтте тораңғыл дары да бар..." деңлер. Бектемир, түргел, екеуимиз Бағдагүлдикине барамыз. Жигитлер, жар салғанда Бағдагүлдің үйи таманға бармай турың, ис питкен соң барарсыз. Аманлық, сен не қылатуғын болдың?

— Мен кете берейин, бий аға.

— Жолың болсын. Бухара қарақалпақларына ұсы пәрманымның жаршысы сен. Бизге қарай көшемиз дегенлерине елдің елшисең. Басқа елдің ханлығынан өз қәуимиңнің қойын баққан артықмаш. Сен оларға ұсыны жеткер. Жарлының өз малы өзине кұұысса, құдай берип байығаны. Сыртқа кеткен жетим-жесирлеримиз қайтып келсе, толысқанымыз. Толысамыз. Алмагүл биреуі менен қос дүзеп балалы болған болса, балаларын өзбек деп қалдырып кетпе. Ерсе, күйеуді де алып қайт. Елге ел қосылса дәўлет... Өзинде хаял ал көзинди жасаўратпа. Жұрттың сендейлери хәзир дүньяның төрт бурышын айланып жүрипти. Хийўаға барғанымда орыс пағшалығы атынан Афган елине барып киятырған Әрмен жигитлерин көрдим... Сә, шаршап, мой берген жигитлер емес. Сениң неге ўскиниң қуылып тұр. Мойныңды көтерип, аяқларыңды қайра-қайра басып кет. Бухаралы қарақалпақларға орыс елинен қол үзбейтуғынымызды айт. Ел толысқан соң орыс патшасына елши кетеди, "Уллы үмит қағазы" изленип атыр, табылады де, хеш қайсысы өмирден гүдер үзбесин! Бектемир болдың ба? Шық, чайды Бағдагүлден ишемиз...

4.

— Дыққат, дыққат!! Еситпедим деменлер, Маман бий пәрман етти! Еситпедим деменлер, Маман бий пәрман етти!... Ели—халқым деген тул, ели-халқым деген жесир қайғысын ұмытсын, бир-бирине қосылсын! Ким тул болып қаламан десе, ким жесир болып қаламан десе Құда ғарғысы бар. Маман бий ден қырқ дүрреден жазасы бар. Хәтте тораңғыл дары бааар!...

— Дыққат, дыққат!...

Аўыл ортасында айбарақ салған жаршының ким екенин билгиси келип Құрбанбай есикти әстен ғана көтерип, тасбақадай мойнын созып сыртқа сығалады. Ийнеўге сүйенип тұрған анасының жаршыны ықлас пенен

тыңлап тұрғанын керип, басын тартып-ақ алды. Жекен, қамыс, қызыл жыңғыл араластырып тоқылған аўыр есик сып етип жабылғанда, Шәрийпа улының басын көріп қалды. "Улым жаман қыялға берилмесе болар еди" деген қыял менен үйге кирди. Улы Құрбанбай хеш нәрсе еситпегенсип, бийик пәр көпшикке басын қойып, шалқасына жатып үлгерген еди.

"Дыққат, дыққат!..." — Құлаққа тал-тал келип, жүдә алыслап баратырған бұл даўысты және тыңлап тұрып:

— Құрбанбайжан, еситтиң бе, бұл не пәрман? — деди.

Есенгелди бийдің ұрғашы жолбарыс пенен еркек жолбарыстың парқын түсіндіргенин еслеп, анасынан гүманланды; "жесирлигинен құтылса, қуғанар ма екен?" Ол ұсы қыялымды апам түсинип қоймаса жақсы еди, деген намыс қорқынышы менен басын көтерди.

— Апа, еситтим. Усы пәрман жөнинде Маман бий Есенгелди бийге өкпелеп кетип еди. Үлкен бий ақыры айтқанын қылдырғаны ғой.

— Ғарры бойдақтың өзи не қылады екен?

Шәрийпа ұсы сораўды берсе де, улының сыр уғып қойыуынан қорқып, жуўап талап етпейтуғын киси ұсап, ошақтың отын көседи. Құрбанбай жуўапсыз қалдыра алмады.

— "Табақлы" дағы Юсип байдың баласы Маман анаў күни өлген еди ғой. Соның жесирин алмақшы.

Шәрийпа өзинің Маман бийге деген ишки ықласын ұлына билдирмей, ұсы ўақытка шекем жасырып келсе де, әжимленген бети бозарып, әлле нәрселерге қыйналған түр менен, сүзилген көзлери қыймылсыз қалды.

— Мейли алсын, — деди. Оның даўысы зилли шықты. Наразылығын жасырмақшы болып гәпин созды. — Ҳайранман, балам. Усы еки бийдің басы писпей-ақ, жүрт сеңдей соқлығысып ығып жүр. Есенгелди бийдің изине ерип келген соң, соның гәпин тыңлай берсе болмай ма екен?

Есенгелди бийдің отаў тиккен тойына барғандағы әңгимелердің бийноқаясын анасына айтқысы келмей, "еркек жолбарыс" болғысы келип жүрген жигит енди барлық ўақияны анасына айтып, оннан кеңес тыңлап көргиси келди.

— Апа, өзині ойлап көріп маған бир нәрсе дермисең? Еки бийдің қошқардай соқлығысқанына мен де гүға болдым. Маман бий шыдамай өкпелеп кетти. Изине ерген ғарры Есим бий болды. Биреўдің ошағының басында дузын ишип отырып қалай пәнт берерсең. Бирден кетиў уят болып, Есенгелди бийдикинде мен де отырып қалдым. Ҳәмме қалды. Есенгелди бий Маман бийге жүдә қәхәрленди. "Шабыты таўсылған бұл

тиссиз ат, жүйрик болғысы келеди. Ханлық пәрман бергиси келеди. Ел бары жоғынан айрылып, өзге жұрт қызыққандай әпшери қалмай, елеспесіз қопалыққа тығылғанға, енді жаў шаппайды, ҳеш ким хабар алмайды, өзим ханман деп жүрген ғой. Құдайдың мәркинде хан. Ата-бабасында ханлық жоқ, ханлықты келистире ме?" — деди. "Дәне бийдің ақылы орталанған, ұсылай ете берсе томарға сүрнигеди" деди. Оның гәпи отырғанлардың бәрине унады. Тек сөйлемей қалған Ғайып бағадыр менен мен болдым. Басқалардың бәри Есенгелди бийдің сөзин жөнлеп: "Маман бий муз үстинде жортқан нәлсиз ат болып қалды. Енди пәрман ете алмас" десип еди. Өжет адам кусайды. Бәрин жоққа шығарыпты. Киятырсын Бегдулла қара сақалдың аўылының үстинен жүрип едим. Барлық еркеги жер аўдарып атыр. Бегдулла менен және бир киси, атамның атқосшысы Омар пилтабанлық етип, улы Нұрабылла менен өгиз орнына гүнде сүйресип, жер сүрип атыр. Ҳармасын айтып "не қылып атырсыз, бул жерде ат шоқай болама?" десем, "бийдай егемиз. Маман бий тұхым әкелип берди" дести.

— Қайдан алыпты?

— Сол ушын айтаман да, апа. Жақсы атын жаман ябыға аўмастырып үстине алған. Сонда да жақсы елатқа қоңсы болғанбыз деп жүрипти. Ҳайрансаң бул үлкен бийге. Өзи зорға таўып келген үш ярым батпан бийдайын қарасақалларға егиң деп, ешейин берипти.

— Маман бийдің және тамыр жаяйын дегени. Бағдагүлди алатуғын болғаны рас па? — Шәрийпа шыдамай және ұсы сораўды бергенине пәнт жеп, — Құрбанбайжан, ұсы бийлер, адамлар майдаланып, нәпсиқаў болып баратыр ма деймен, — деди. Анасының бир гәпин бир гәпи қуўып кеткенинен-ақ, оның бурын Маман бийди неге жақсы көрип, ҳәзир не ушын ол тўралы жаман пикирде болып отырғанынан гүманланып, не дерин билмей қалды. Шәрийпа отыра берийге шыдамай, өз-өзинен терлеп, орнынан тикейди. Қырқ беслерди алқымлап қалған ҳаял ғоддаслаўы менен қыз жүрис қылып есиктен шықты.

Құрбанбай оның изинен бас көтермей, жесирлер, туллар ҳаққында ойлады: "шамасы тул менен жесир кеўлинде әндийше көп болатуғын ұсайды. Ұсыларға пәм алыстырып пәрман берген адамның ақылын орталанған деў қалай болар екен?.." Жас бийдің үлкен абыржыўға түсип, аўыр жұмбақлы ойлар үстинде биринши бас қатырыўы еди. Сырттағы анасының даўысын еснтип, жым тыңлап жатты.

— Абадан кел, кел.

— Киятырман, Шәрийпа, апа. Сизге киятырғаным...

Абаданның дауысынан қаплыққанлық билинип, бөліп-бөліп сөйлеп атыр.

— Жұйыра бердің бе, терлепсең? Жүр, үйге кирип сөйлесейік. Құрбанбайжан, атың отын жеп болыпты.

Құрбанбай анасының бұл хаял менен жасырын сыры бар екенін түсиніп, керегеден орақты алды. Абадан менен сәлемлесіп үлгерген жоқ, олар бұл шыққан есиктің екінші жағынан қабатласа ишке кирди.

— Сөйле, Абадан.

Шыптаның шетіне аманат ғана отырған хаял маңлайынын, терін жеңі менен сыпырып жиберіп, бұрымына қосылмай маңдайына түскен шашын екі жаққа айырды.

— Шәрийпа апа, үлкен бийдің пәрманын еситкенсизди?

— Не пәрман? — деди Шәрийпа жорта.

— Биздей жесир қандай тул менен сер бойдақты қалеп тийсе, ериклимис... Қатын қырқында қайта гүллейди екен...

— Қырық бесінде де хәуириң басылмайды екен, сиңлим. Қалай, шөкелеп жүргенің бар ма еди?

— Бар еди. Пәрман да шықты, шөкелеп жүрген адамым өзін қәлемеген бирейди зорлап алыпты.

Заманның өзі асау аттай, сиңлим. Құрық тасласаң қашады, ығына жығылсаң, қағытып кетеди. Нәйлаж жүре бересең. Пәрманды еситип мениң де қуұрап баратырған сүйегім мәлхәмлесіп еди, енди "еситпедим" деп өзимди-өзим жубатыи отырғаным. Шөкелегениңди мен танийманба?

— Танийсаң, Хәмме танийды. Үлкен бий еди.

— Маман бий ме?

— Оннан басқа үлкен бий барма? "Табаклы" дағы өзине атлас адамның хаялын алыпты. Хайранман, Шәрийпа апа. Оның қәйерине қызықты екен. Жаслығына шығар. Басына түскен гирттай күйикті көтере алмай құдайға балта ылақтырып, жиллиси шығып жүрген қатын қәдирин билеме, үлкен бийдің?

Шәрийпанын ишин ғыжатқан шоққа тамызық салғандай тула бәдени лаулап жанды. Бий менен Бағдагүлдің сыртынан сайып, кемсите сөйлегени ушын Абаданға жыллы шырайланғаны болмаса, бақталаслығын жек көріп, сұйық демін алды:

— Сен де жақсы көрер екенсеңдағы?!

— Аға, Шәрийпа апа. Бағдагүл оны жақсы көрмеген. Кайтама балта алып жұйырған. Усы еркеклердің әулийесине күлш қарамау керек екен.

Күлсең күлмейди, күлмесең күлип изинен қалмайды. Еркек дегенің шеп жағынан жататуғын өжет бұға екен.

— Абадан, мениң ғой жигит болған балам болып диңкем қурып туырыпты. Болмаса, бес-алты қатынды ертип барып сол бийге қатын алғызған сиңирин жүлар едим.

Шәрийпа ұсы гәпи менен ишінде лаўлаған жалыннан сыртқа хәйир шығарып, азғана жеңиллик сезгени болмаса, қызыў менен Абаданға пәзне басқанын аңғармады.

Ашыўлы Абаданға, Ғайып бақадыр келип, кимге болса да биреўге тийиўди мәслахат етип, ҳаял үндемей қалғаны ушын Бекмурат жетимди ертип келген еди: Бекмурат жетим қоңырат урыўынан, Аманлықлар менен бир қоста жасайтуғын еле сер бойдақ. Ғайып бақадыр қоңырат урыўының бир жесирин жатқа жибергиси келмейтуғынын айтып "хәм пәрманды хәм мени лап ұсы жигитке тий" деди. Абадан Бекмуратты жасынан билетуғын еди, Жарлының хайяры. Сол ушын "болмас, бақадыр бала" деп кесип айтты. Бақадыр ашыўлы кетти. Сол күни Маман бийдің пәрманы екінши рет тәкирарланды... Бұл Абаданға және түртки салды... Сөйтип шыдамай, Шәрийпаға кеңесийге келгени еди. Сүйген бийине қандай топылыс жасаў кереклиги жөніндеги мәслахат оған оң түсип, айтажақларының бәрін ұмытты. Жұа-жуа үлбиреген бөз көйлегиниң кең етеги долақлап, жыртықлары шаң үйирип, орнынан түргелди.

Құрбанбай кирди.

— Апа, жаңағы хаялдың көйлеги дүрилдеп, соқпағына мал тұрғызып баратыр ғой.

Шәрийпа баласының гәпине мырс етип күлди.

— Ол сондай хаял, балам. Самалы еле берин күшейеди...

5.

Таң алдындағы шексиз тымырықта мүлгиген қамыслардың ләм үпелеклери бир жағына қыйсайып, қайыстай енли жапырақларында сақланған ақшамғы мәрўерт рең шық тырс-тырс тамып, әжайып бир сес пенен әлемге қозғаў салып тұрған секилли. Қыбырлаған жанлы мақлуқ бас көтере баслады.

"Көк өзек" бойындағы бир аўыл, тегиси мен қырылып қалғандай, еле ұйқыда. Әне, биринши түңлик ашылды. Бұл түңлик аўылдың "Көк өзек" таманғы шетине тигилген ақ шийли үлкен ылашықтың түңлиги. Тап ұсыны күтип тұрғандай басқа қослар менен ылашықлардан да изли-изинен түтин көтерилюге қарады.

Түңлигин биринши ашқан сол ақ шийли үлкен ылашықта жыллы төсегинен наз бенен сұйырылған Бағдагүл керилип, еснep, шыққан орнын қайта қымтастырып, ошаққа от жағыудың әнжамына киристи. Ақшам хәзирлеп жатқан бир қысым қамыстың белинен бир бүклеп сындырып, аяғының астына салып пышыр-пышыр ездi де, ошақты геўлеп ыссы күлге басты. От алыса қоймады. Бұрымлары әтештанның үстине жайылып, ошаққа бир шығанақлай берип, үпледи. Түнде асығыс көмилген ат тезеги күлге айланып бола келипти. Ийнениң көзлериндей ушқынлардан жалын дәретиў мүшкiл болып үплеп атыр, үплеп атыр...

Маман бийдиң өмиринде бүгин биринши рет ерли-зайып төсегинен ояныўы еди. Әлле қашан жоқлаўы асқан өмир ләззетин енди таўып алғандай, кеўилли. Ярым белине шекем көрпени серпип таслап, өңменин дастыққа берип, еки жағын таяныўы менен Бағдагүлге қарап жатыр. Жаўтаңлаған көзлери хәр қашанғыдан нұрлы, бирақ хәр қашанғыдан тойымсыз болып кеткен сыяқлы. Ошақтан көтерилип Бағдагүлдиң бетиме жабысып атырған сұйық күл оған жарасық ушын жабысып атырғандай көринип, көзлери күлип атыр. Бирақ хештеңе демеди.

Бул жас келиншек үш күнликте ғана айбарақсалып, "үлкен бийге тиймеймен, өзинде дығым бар" деп қасына киси жолатпаған еди... Маман бий ертип келген Бектемирди адам екен деп тәўеллесине тұрыў былай тұрсын, қоңсы-қобалары, аўылласлары жыйналып келип тәселле бергенде, ақылландырғанда жәм жуўйтса сирә. "Керек емес, керек емес!" деп өз қулағын ози басып, асаў тайдай тўўлап, қанша шатқаяқлады. Қәйткен менен көпшиликтиң аты көпшилик, ақыры тыншытты. Анық сейлетип ўәдесин ала алмаса да, бир нәўия келистирип, кеше кеште екеўин бир төсекке салдырды... Минс сол асаў әлле қашан қолға үйреңген ябы сыяқлы жуўас... Сыры неде?

Маман ақырына шекем ойлап үлгермей-ақ, Бағдагүлдиң ошаққа салған тамызығы бирден бызз етип, бетин жалын шарпый жазлап, тикейди, ерине бұрылды. Көзлери-көзлерине түскенде, жымыйып бир күлди де, өзиниң барлық қыймылы бақлаўда екенин сезип, түргеле сала ериниң өсик шашларынан қасларына шекем сыйпалап өтип, "қарама, бий, уяламан" дегендей, төбесинен әстен ғана дастығына басты. Маман бий қарсыласпады, керисинше, ләззетленип, мыйығынан күлиў менен оның нәзик қолына бағынды, маңлайын дастыққа қойып", оттың гўўлеп жанып атырғанын еситип жатты.

— Дыққат, дыққат!... Маман бийдиң нәрманы...

Ол қайтадан бас көтерди. Еки езиўинде еле күлки ойнап тұрыпты.

Таң азаннан бақырып өткен жаршы. дауысы Бағдагүлдің де дыққатын аударып, не екении билмей ақырына шекем тыңлады хәм "сеники ме? Мақтанаман!" дегендей, ерине толықсыған айдай қарады. Енди уялыу гезеги Маман бийге ауысып, көзлерин дастықтың тасасына жасырып, жас бала ойынын қылды.

— Үлкен бий (ол Маман бийди ұсылай атайтуғын еди, хәзирде солай атайды) неге бүқтың?

Маман ок жыландай бирден бас көтерди.

— Еситтиң бе? Сениң кеңесиңнен соң пайда болған пәрман. Неге ойлана қалдың? Сениң менен "Көк өзек" бойында ушырасқанда, мени танымай айтқанларың ше? Бир ұрыу түүе халықтың сап болыуынан қорыққаның ше?

Бағдагүл өзін жүдә мәрдана тутып, жүдә алыслап семип баратырған сеске қулақ салды: "...ели-халқым деген бойдақ қатың алсын... ели-халқым... деген жесир байға тийсин"...

— Өзин қатынлы болғанша ойлап тапқаның болмасын.

— Қалай ойласаң, солай. Бүгинги ақшам мени жигирма бестеги қәддиге қайта келтиргенин жасыра алмайман.

Бағдагүл назлы қыймылдап, жүдә нәзик дауыс пенен "койшы" деп далаға шықты?

Маман түргелиуге еринип, бүгин аспан қандай болажақ екен деген қыял менен шаңырақтан жоқары қарады.

Бағдагүлдің әуелги күйеуі Юсип байдың ұлы Маман пысық жигит еди. Баса-бас көшкенде, қәйерде де жазда өз саямның, қыста өз ықтырмаң болсын деп, еки-үш сыйырға қоса өз атына ұсы ылашықтың сүйек-бау-шұуларын артып алып шыққан. Сырдәрья бойында буның аты отау еди. Шаңырағы әкелинбеген соң ылашық болып қалды. Сырттан қарағанда басқа ылашық-қослардан көрикли көринген менен, пәс сыяқлд еди. Хәзир Маманның көзлерине, жүдә алыс-алыстағы ақ шарбы бултлар шаңырақлықты сыйпап өтип тұрғандай, қыялына ылашық оғыры бийиклеп кеткендей көринди.

— Үлкен бий, — деди сырттан Бағдагүл. Оның дауысында айрықша хаплығыу байқалмаған менен, даладан шақырыуына қарағанда, бир нәрсе болғаны мәлим еди. Маман дамбалшақ секирип тұрып, көйлегин кийип үлгермей-ақ, Бағдагүлдің өзи ишкериледи. — Сәл алжасық болған секилли, бий, атың жатыр,....

Хаял өзін қанша сабырлы тутқан менен Маманның жүреги суу етип, бир жаманлық болғанын сезді. Ғабыр-ғұбыр асығып кийинбеген менен,

шалтласып ат байлаулы қораға келди. Жалы бир құшақ торы ябысынын. төрт аяғы тулыпқа шанышқан таяқтай собырая керилип, алқымынан аққан қан қатып, қарны шәмпиийип жатыр.

Бесқалар атларының аяқларына кисен ұрып сақлық қылда, Маман атын кисенлемес еди. Мине, хайран. Урланса да хеш гәп. Сойып кеткен. Не деген жаманлық! "Есенгелди бийден болған бәле емес пе екен?" деген ойға берилип турды да, өз ойынан өзи шийтकिп намысланды. "Патас кеўил қайда баратыр? Бұндай ипләс ислерди ислеитуғын майда емес ол. Сонда ким?..", Желкесин қасып, көп ойланып, көп зарланып турмады.

— Бағдагүл, қалай да бул ата душпанның иси емес. Тыйық пенен қан шығарып қадаллапты. Қоңсы-қобаларға хабар ет, етин бөлисип алсын.

Сабыр-парасаты бир-биринен асқан ерли-зайып сыртынан хеш кимди ғарғап-силемеди.

Аттың етин бөлисип атырған адамлардың қасында "Сизлердиң несийбеңиз шығар, ая, сизлердиң несийбеңиз шығар" деп Маман көлегейлеп жүрди, болғаны.

Жалғыз аттан айырылыу — оны минген адам ушын ғана емес, сол шаңырақтың аза-хәсирети. Жүрис шабанласады, тараяды. Маман бий қанша парасатлы болған менен хеш кимге билдирмей өзінше қыйналғаны соншелли, шеребе ишкендей иши ашып, ишеклери бұралып сала берди. Тула бедени лаплап, көз-көреки жары өмири қысқарып қалғаннан кейин болмады.

— Бағдагүл, мен Бегдулла қара сақалдың аўылына қыдырып қайтсам ба екен?—деди сәскеге таман.

Оның кейпи-хәрекетинен-ақ иши хәўирлесип ылашыққа сыймай жүргенин хаялы сезді.

— Барағой, бар, үлкен бий. Бәлким, олардың қасынан малдек салып қайтарсаң.

"Мәлдек салып қайтарсаң" деп Маман өзінше гүбирленип уртынан күлди. Көзлерин сүзип, хаялына күтә миннетдарлық түр менен қарады. Ол ериниң бетине тикленбей, алақанына түпирип, шапанының шалғайларына жабысқан қамыс үжелеклерин ыса берди, сары шерим етигиниң қонышына әлле қайдан қан тийгенин көрип, дәрхал отыра сала ыссы суўға шүберек басып сүртти. Жағаларын дүзестирип, белбеўин каттырақ бұўдырды. Хаял тек ақшамында емес, бәрқулла изетли болатуғынын енди түсингендей оның жаўырынынан бир сыйпалап, "хощ" деп сес шығарыу орнына, басын бир ийзеп шығып кетти.

Бегдулла қара сақалдың аұылына күн аға келди. Олар үйлеринен табылмады. Аұылының құбласындағы көл жийегиндеги суы тартылып, тапқа келген алаңлықта екен.

Аұзына қасық апарған жан, қумырысқадай қыбырлап, хәр қайсысы бир нәрсениң гүмирашылығында бәнт. Ким жер аударып, ким гүндеге қосылып жер айдап, ким шөпликлерди қушақлап шетке тасып атыр, олардың дәл ортасында биреу еки пешин қайырып тұхым шашып жүр. Оның изинде, аударылған атызлықлар үстинде, бир топар бала, гүеннен босатылған ылақлардай, кеуилли шапқыласып, аспанда топ-топ болып гүүлесип, ғарқылдасып ушқан ғарғалардың бирин де жерге қондырмай кесеклеуде. Атызлықтың дәл ортасында шақалары шөгирмедей үйилип ғыррықланған бир тораңғыл бар екен. Шақаларында су, айран қабақлар, дүмшелер, түйиншиклер илиули.

Сырдарьяның төменинде дийханларға биринши тұхым сеуип беретугын Мурат шайх еди. Жаўгершиликке тап бола бергени болмаса, шайх сепкен тұхым қалыўсыз көгеретугын еди. Бегдулла қара сақалдың да, жыртқы жүн шекпениниң пешин қайырып, шайхқа усап жүргенин көрип, бийдай тұхымды усыларға бергенине әбден сүйсинди.

— Азаматлар! Тұхымға берекет, хәрмаңлар!

— Бар болың, Үлкен бий.

— Қәдемлериңизге қәсенет, Маман бий.

Пияда бий хәммени бир қатар көзден өткерип, улы менен мойынтырықласып гүнде тартқан Омар ғаррының қасына келди. Сәлем берди. Өзиниң аппақ шашы түслес көкирек жүнлери уйпаласып кеткен ғайбар ғаррының күнге күйреген жалаңаш жылтыр дәнесинен тер тамшылап, ентиге-ентиге сәлем қабыл етти. Маманның реҳими түсти.

— Қәне, Омар ата, күшениңизди мен кийип көрейин.

Ғарры шаршағанын ұмытып, кетик тислерин көрсетип үнсиз күлиуи менен, күшенди Маманның мойына кийгизди.

Маман қапталындағы қайрақ денели дөнгелек көз қара жигитти баспалата алға ұмтылғанда, жерге терең сүңгип тұрған гүнде қозғалмай, Маман бийдиң булшық етлери тиркис пенен қоса сиресип, гүнде жер айыра алға жылысты, Бир жылысқан соң сол қәдди менен жүрип кетти.

— Әне, адамлар, Маман бийге рахмет дең. Ел басшысы елиниң қулы екенин және көрсетип атыр, — деп Бегдулла. қара сақал күнге қарсы бир көзин қысып көпшиликке мардыйды.

Үлкен бийди бүйтеди деп ойламағанлардың аң-таңы шығып қарасып, оның иркинишсиз табанлап, алға өңменлеп баратырғанын көріп, бұрын солғын қыймылдағанлары шыйрақласты. Ғажжа-ғаж ис гүжиди...

Усы пайтта, қамыслық жийегінде, құяшламаға шыққан бир топ қырғайылдай онлаған хаял көринди. Ата қораздай қоқырайып, пәкенеси өпепишленген бирейі жүдә жеделли қәдемлер менен баслап киятыр.

— Нурабылла, қарап жибер, ылыққан қаншықлар киятыр, — деди бир дауыс.

Дәулетбай бийдің бұрынғы атқошсысы Омар ғаррының ұлы Нурабылла қапталындағы Маман бийге мойынтырықты аударыңқырап, аяқтарын жерге ширене хаяллар тәрепке қарады. Маман да бұрылды:

— Алдыңғысы Айтұған жасауылдың жесири емес пе?

Нурабылла көзлерине тамған терин жүнлес билеги менен сыпырып, анықтап сығаланды.

— Танымай тұрман, бий аға. Егер сол болса, лақабы Абадан ақбалтыр. Жүдә ылыққан, тойымсыз қаншық деседи. Мени жиберіп аларсыз.

Хаяллар Нурабылланың дауысын еситтима, я Маман бийди таныды ма, буларға жақынлаған сайын, көпирге айдаған ешкилердей шоғыртпақласып, жиптиклесип, биринің арқасына бири бетин тасалап, келе берди.

Нурабыллаға:

— Солығынды баса бер, — деп ескертип Маман хаялларға қарсы жүрди. — Келиншеклер, қәдемлериңіз қайырлы болсын!

Абадан еки қолын еки жаққа қанат қылып жайып артындағы жолдасларын ирикти:

— Маман бий, тоқтағанға неге иркилдиңіз? Жақынлаңыз!

Маман олардың әлле қандай жаман нийет пенен киятырғанын сезсе де, тайсалмай қарсы қарап жүрди.

Абадан қырықты алқымлап қалған менен еле жигирма бестегилер менен жүз жарыстырғандай ақ бозлақтан келген келбетли хаял екен. Изине ергенлер ұйыздай жас келиншеклер. Кийимлери жыртық, көйлеклеринің етектери алба—далба, орамаллары жасларына ылайық емес демесең, көпшилигинің жүзлери ушығадай қып-қызыл. Жүзлери солып, жасы жетпей қартайғанлары да бар еди, олар өзлерин тасаға алып тұрыпты.

Қабағы үйілген ашыұлы Абадан Маман бийди еки адым жақынлатып, хаялларға бұйрық етти:

— Басыңдар!

Маман олардың күши жетпейтуғынына исенимли болғаны үшін ба, шегинбестен қалша қарап тұрды. Хаяллар шыбындай гүї басты. Хәр ким хәр жағынан тартқылап, мушлап, жулқылап атырғанда да Маман қызбады, хеш қайсысына муш силтемеди, тамыры беккем емендей тип-тик тұра берди. Хаяллардың оңлы күш етеалмай атырғанына ашыўлы Абадан барлық турпаты менен Маманның туў сыртынан қушақлап шалқасына жықты. Енди хаялларға оң түсти. Аяп қалып атырғаны жоқ, ким урып, ким тислеп, ким шымшып атыр. Маман бийдиң: "Не себеп? Неге? Не үшін?!" дегени еситиледи. Оған қулақ асыў жоқ, хәр ким бир дүмбишлеп өзінше сөйленип жүр: "Бизди қорлап, пәрман ететуғын сен бе?", "Ел баслайман деп жылыўға салған пәмсиз", "Бизге бала туўдырып елди көбейтпекшимисең?" ... "Олар және ғәреп болады, Сен ширкин ғәреп қыласаң!" "Сен хаял сүйемисең?", "Қарақалпақтың баласы көбейсин дегенде ұсылай етермедиң?", "Дана болғанда кимди сүйиўди билер едиң".

Маманның мийи гүїлеп кетти. Бирақ суўық қанлылық сақлап, қулағын тығып қозғалмастан, сөйлеместен дүстөменине. жатыр.

Хаяллар аямады, биреўлери тислеўге өтті. Енди Маман шыдамады, олардың реҳимсиз қолларынан айрылыўға хәрекет етти, талпынды.

— Ақта қылып ғана таслайын, — деп Абадан асыла бергени, Маман шыдамай, бар күши менен оны бир тепти. Бирақ хаяллар хәмме тәрәпинен тутып тұрған соң ба, тепкиси күшли болмады, қайта Абадан оның аяғынан ұслап алды. Жука жерине қол ұзатты. Егер ұсы демде Бегдулла қара сақал менен Нурабылла жетип келмегенде, жас қатын алған бийдиң халы қоржынға айланажақ еди. Нурабылла Абаданды қушақлап кейин ысырды.

Хаяллардың күши бөлинди. Маман гөне торға түскен арысландай ыңырсый таўланып, үстиндеги хаяллар шынжырын серпип таслап тикейди. Бет аўзының қанын жеңи менен сыпырып, Абаданды изледи. Ол Нурабылланың күшли, кең қушағында тырп ете алмай, аяқлары жерге тиймей сәллеңлеп тұр.

— Қәне, Абадан, айт ўаззахаңды?! — деди Маман.

— Қатынлар, сизлер ше? Не қылып тұрсызлар, бәриңиз, тең айтыңлар! — деп Абадан айбарақ салып, туўлады.

— Бизлер пәрманыңа қарсымыз! — деп хаяллар шуў етип сүзетуғын текелердей бир шекелесип, Маманға және жақынласа баслап еди. Маман қәхәрли бұйырды.

— Табжылмаңлар!!!

Әлле қандай күш хаялларды тұрған-тұрған жеринде қазық етти.

— Маман бий, буз буйрығыңды! — деди сырттан күшли дауыс.

Хәмме жалт бурылды.

Еки-екиден жүпласып жол танабын қуұырған төрт атлы келип қалыпты. Нурабылланың қолы босасып, қушағындағы Абаданды жаздырды. Абадан долақлауы менен Нурабылланы жулқып, хаяллардың алдына барып, Маман бийге қалша қарап қол шошайтты:

— Хәй, ғарры теке, жаман жесириңнің гәпине ерип, жұртты ойыншық етпе! Жесирлерди аяғаның ба? Керек емес! Қатынлар шыдамаса, колы менен қасып-ақ күн көреді.. — Ол жаңа келген төрт атлының басшысы Есенгелди бийге мойын бурды. — Еркелетпе мына пияда пәмсизди!

— Хәй, қатын, жап аұзыңды! Маман бий хәм еркелейди хәм пәрман береді!

Жұмысларынан қол суұытып, екиленип тұрған адамлар дауыс шыққан тәрепке бурылып, Бектемир менен адырақ көз жигит баслаған бес бойдақты көрди. Хәр биринин қолында бир-бирден ала таяғы бар екен. Төбелеске таяр киятырған жигитлер хәммени таңландырды. Өзине тирек келгенине қуұанышлы Маман бийге шекем таңланды: Усы бийдай атызда ұсындай болатуғынын қайдан билген?

Жұрттың ар-сары шығып, кимди тыңларын билмей тұрғанда, Маман бийиклеу бир дүмпешикке көтерілди.

— Халайық, халқым десеңиз мениң пәрманымды тәрк етпеңдер! Пайдасы алдыңызда. Жигитлер, мынау бийхая Абаданға мен пәрман еткен дүррени урыңлар!

Бектемирлер жем көрген аш бүркіттей Абаданға умтылды. Есенгелди бийдің еки атлысы оларға жол бермей алдын кеселеді.

— Жигитлер, аттан аударыңлар буларды!

Бегдүлла менен Нурабылла Маман бийдің бұл буйрығында бәржай келтириу ұшын алға секирип өтти де, екеуи еки атты жылаулап, ийелерине пәнже урып ерден қулатты. Және биреулері Абаданды ұслап өз орамалы менен қундақлап таслады. Қолы жеткен урды.

Жыйналғанлар сендей соқлығысты. Өз-ара толқынланыу пайда болды, Есенгелди бий көпшиликтің рабайын жаман көрип:

— Маман бий, бұл бийшаралардың көрген қорлығы азбеди? — деди.

Аяқ-қолы байлаулы Абадан дауысының, барынша пәтленип тислене ширенип бақырды:

— Халайық, халқым, напәмнен напәм туұады! Тұхымы жайылмастан бурын анау рехімсиз Маман бийдің аұзына топырақ қуйыңлар!

Абаданға барлық сөзлерин айтқызып үлгертпей жаўырнына Беқтемирдің ақ таяғы сарт етті. Бийшара ҳаял суўдан шығарып тасланған балықтың ең соңғы секириўин қылып, хәлсиз ғана, бир қапталына аўдарылды. Көзлеринен жас парлап, гүбирленип жатты.

— Реҳимсиз... Сүйиўди билмеген ақылсыз!..

Оны тыңлаған адам болмады... Диңкеси құрып халдан кеткен қатын. узынына сұлқ болып ортада жатыр. Бул көринистен басқа ҳаяллар ҳаўлығып, қасқыр көрген қойлардай бир бирине тығылып тұрыпты,

— Және ким қарсы? — деди Маман бий төбешнктен түспей.

Ҳаяллар да ерлер де тым-тырыс. "Сен бе?" дегендей Маман Есенгелди бийге қарады. Қоңыр атына ғарш-ғарш суўлық шайнатып, жүёенин шекшийтип тартып тұрған бий, Майан бийдің нәзерине төтепки бермей, әстен артқа бурылып, кетийге мейилленди.

— Тоқта, Есенгелди бий! — деди Маман тисленип.

— Жерде тұрып ат үсгиндеги арысланға шабаланбай, айтсаңа гәпинди! — деди Есенгелди бий.

Маман бий жигитлерге мойын бурып, ым қаққаны сол, хәмме шырп етип Есенгелди бийди қашырмай тутып алды.

— Аўдарыңлар!

Есенгелди бий аттан аўдарылды.

Айт, Есенгелди бий, пәрманға қарсымысаң? Бизиң атты ким өлтирди?

— Мен өлтирттим! — деди Есенгелди бий.

— Жигиглер, изимнен сүйрең буларды, — деп, Маман бий өзи тұрған төбешиктен түсип, кең бийдай атыздың ортасында зеңирейген жалғыз түп тораңғылға қарай жүрди. Есенгелди бий хәм оның жолдасларының хәр бири еки жигиттиң сүйеўинде сол тораңғылға қарай жылысты. Ҳаяллар қорыққанынан бармақларын тислесип, әстен ере берди.

— Бегдулла, Есенгелди бийдің атының шылбырын әкел! Мынаў тораңғыл дар тораңғылы болсын! Шылбырды дар арқаны қыламыз!

Ертеңги күннің үмити — бийдай тұхым шашылып атырған тақырлықтың үстинде, ушқан ғарға, шымшықлардан басқа, шүрқ еткен жан болмады, адамлар жым-жырт. Тек Маман бий еркин, алды-артына шәпики жүрип, шабан қыймылдағанларға жәрдемлесип, тораңғылға өрмелеп, беккем бир путағына дар арқанын өзи байлап, гүрмекли ушын салбыратып, көпшиликке бұрылды. Нәзери Есенгелди бийде. Есенгелди бий қорқып қалтырамаған менен, бираз хәлсизленген еди. Сонда да сөзин алып қалмаўға тырысгы.

— Қәне, Маман бий, кимди асасаң? Ас! Тез ас! Бирақ, бил, мен ұсы ел ұшын сениң менен жунғар елшисин өлтирдим. Ғайып ханды өлтирдим. Елди жаў алмас атаўға әкелдим. Тыңла, бил, қарақалпақтың сүйегинде ханлық жоқ! Хансыз дар жоқ! Қопалыққа келип баспаналаған мәмин халықтың арасында өзинди арыслан тұтып, ойқаслама! Шап анаў дар ағашыңды!

— Есенгелди бий, мен сени өз сөзиңе садықпекен деп едим. Өрге түпириўге мейилленип, самалға қарсы көкирек тұтқаныңды ұнатып турман. Лекин, сени асаман. Жигитлер, салың, гүрмекти мойнына!

Есенгелди бийдің еки қолтығынан тұтып тұрған еки жигит бираз қорқыныш пенен алға қәдем қойды. Хәмме хайлығып тұрыпты. Омар ғарры халықлап келип, Маман бийдің аяғына жығылып жер сүйди:

— Бий балам, әпий ет! Қәпелимде және ел жаўласпасын! Шашымның ағын сыйла, жасымды сыйла!..

Маман бий алдында жатырған ғаррының шаң басқан жумалақ басынан сыйпалап, желкесинен көтерди хәм өзи қатарға қосылғалы еки урыў арасында пайда болған жәнжеллердің халық тәғдирине зыянларын есledi. Ашыў менен Жандос бийди, Аллаярды өлтирип ақыбетинде бармақ тислегенлерин... есledi. Қан қызбалық етпей ийи босасып, кейин бәсти. Ғарры апыл-тапыл түргелип Есенгелди бийдің алдына жуўырды.

— Есенгелди бий, үлкен бийден кеширим сора, Жас үлкен бий менен тиреспе, елдің баласы жылайды. Кешир де!

— Кеширсин...

Есенгелди бийдің жыламсыраған секилли жүдә өлпең даўысы Маман бийге оқтан кейин тиймеди. Артына бирден қаймығып, үстине дөнип-ақ барды:

— Хәй, пәс сүйекли адам! — деди ол тисленип. — Неге кеширим сорадың?

Мойны сынған қамыстай ийилген Есенгелди бийдің даўысы суў астынан шыққандай түсиниксиз, миңгирледи. Маман бийден басқалар хештеңе уқпай қалса итимал, еситиўге қуштарланып жақынлады, оның менен түсинбеди.

— Есимде, Есенгелди бий, сениң жақсы ислериңнің бәри есимде. Булқараға келип те жаман қоңсыларға тап болмағанбыз. Бирақ бил, сениң бул ислериң хеш кимге миллет емес! Сен де елдің бир басшысысаң. Басшы халқының қулы. Ол мақтаныўға хақылы емес!.. Адамның журтқа кереги көкирегиниң тазалығы. Мениң атымды өлтирткениң рас болса, мойынлағаның да мәртлигиң! Бирақ, сен, тартылған ишек екенсең... Өрге

өрлемегендеги ойың кимнің ғамы? Қара басыңның ғамы ма, деп қорқаман... жигитлер, босатыңдар, атына мингизиңдер, бұл қорқақ жанды!

Есенгелди бий бір ауыз сөйлеместен атына минди. Жолдасларына да урықсат етилди. Еки-екиден жұпласып пәтли бадабат пенен келген төрт атлы, хәзир ғана ең қәдірли адамын көмгендей, сес-семирсиз, ийинлери түсіп, тырна-қатар дизилисип қайтты.

Олар сұуға батқан тастай қамыслыққа кирген соң да сол салпаұсыған күйинен өзгермеді. Бұл өли тынышлыққа Есенгелди бийдің ат қосшысы шыдамады. Атын жеделлендирип екінші менен теңлесті.

— Бий аға, бұл исиңизди ел еситсе бетимизге перде түспес пе екен?

— Сен неге шыбыш ешкидей шыбыжыңдайсаң? Мен өз лебизиме садықлық еттим. Ыққа түпирдим. Енди, пәс сүйекли дегени ме? Айта берсин. Мениң әкем Байқошқар бийдің бір гилем ушын өлип кеткенин еситкен, енди соны бетиме күйе қылып жақпақшы. Бұрында да сондай еткен. Ырасында, мен Байқошқар бийдің бел баласы емеспен. Хасылзада Жайгелди дегеннің баласыман. Сол ушын да атым Есенгелди, уйқас. Аўа, түп дәрегим солай. Ол бийшара "Ақтабан шубырынды" жылы шейит қаза тапқанлардан. Байқошқар бий алып асыраған. Енедәрегине ой жиберсең, кимнің бабасы дүзиў. Султан байдың да түп әкеси Жандос бий емес, Хажыкелди деген дейди. "Ақтабан шубарынды" жылдың ойқаны ма, ким түсинеди? Бийшара ата-аналар бәрін жасырған, әўладларын бизлерди күймесин, бир-бирин кемситпесин деп жасырған. Мен буны Түркстаннан посып киятырғанда өлеси кемпирден еситкенмен. Бұл гәп усы жерде қалсын. Ал енди мен усы сорлы халықты неқыларды билмеймен. Арғысында жоқ, Маман десе өлип тирилгенин ұмытады. Мейли, қолынан келсе елди Маман-ақ көбейтсин. Сизлер де жәрдем етиң. Бирақ менде ябының емес қоңыраттың қаны бар. Еле сизлер Маманның уятсыз, арсыз бетине перде емес, нықап кийгизгенимнің гүўасы боласыз. Мухаммед Әмин инахқа тентене қылдырмасам... — Ол изин туйық қалдырып, — қаттырақ айдаң! — деди.

Атдылар жақынласып жұп-жұптан қатарласты да, қуў қамысларды пышырлатып сындырып алды. Артына қарамай кетти. Олар туўры Есенгелди бийдің үйине келип аттан түсіп атырға бийдің хаялы шығып:

— Арқадағы бай, улының атын қойдырыўға, саған шақыртыўшы жиберген екен. Сени таппай жаңа ғана қайтты, — деди. Бай ишке кирместен атына қайта минди:

— Атланың, жигитлер, Султан байдикинде биротала дем аламыз — деди.

* * *

... Олар кеткен менен топ бузылмады.

Абадан сол орнында, тораңғылдың түбинде, сулқ болып еле жатар. Есеигелдиден зорлық пенен алып қалынған арқанның гүрмеми ушы геўмис тораңғылдың жуўан шақасынан салбырап үстине әжел дөндирип турыпты. Жыйналғанлар қасқырдаң алдындағы қойлардай үрпейискен. Аң-таң. Көпшилиги дирилдеседи.

— Есенгелди бий ойлы кетти, енди қарсылық етпес, — деди Маман бий дар арқанына хәммениң дыққатын аўдарыў ушын жоқары қарап алып. Оның даўыс толқынынан азғана албыраўшылық хәмирин тәрк етип Есенгелди бийди, аман жиберғени ушын кешрим сораў белгисин сезип, адамлар сәл босасты. Базылары қыймылдасып кеңирек нәпес алысты. Базылары дар гүрмегин көріп жүректери сұўласып тұр. Бий өзиниң әззигинин түсинип, бирден қаталанды. — Қәне, келиншеклер, даў излеген келиншеклер, алды менен сизлерге нәўбет берейин. Мынаў жигитлерден езлериңизге. бай таңлаңлар!

Қарамық көзмери ойнақшыған, жуқа ғана гүлше жүзли бир ҳаяллардың алдында қалтырақлап тұр еди. Жаўлығын маңлайынан сәл көтериңкиреп, ызалы үн менен сөйледі:

— Бий аға, қатын ишиндегисин айтып, дегени болғанда, Абадан апа бүйтип жатпас еди. Билгениңизди қыла бериңиз.

Ҳаяллар бирин-бири шымшып, шыбыжыңласып, уялысып, бетлерин сызысып, бири екиншисин алға ийтерип, өзи тасада, көлеңкеде калыўға талапланып атыр.

Маман бий мұртларын таўлап қойып, айбатлы нәзер менен жигитлерге бурылды:

— Нәўбет сизлерге!

Бектемир менен мудары бирге жүретуғын адырақ көз, қуў жақ арық қара хәммениң алдында, анаў жуқа гүлше жүзге көз астынан қаранып, тамсанып тұр еди. Оған қолай түсти.

— Бий аға, мен сол сөйлеген келиншекти қәлеп турман, — деди.

— Биз қайыл, — деп гүлше жүз келиншек тәўелле күтпестен, тап бир уймадан сұўырылып атырғандай, топарынан зорға бөлінди.

— Мени ҳаяллардың ғайбарлығы қуўантады. Ана ғайбар болмай перзент ғайбар болмайды. Перзентлериңиз өшик көкирек, жатық минез

болмасын. Ығбалыңыз артсын, үрпе-шүрпеңіз көбейсин! Қәне, Нурабылла сен? — деди Маман бий.

Нурабылла жүнлес жүан аяқтарын салмақ пенен абайлап басып, ұзынына жатырған Абаданның бетине, бир үңилип, "меники ұсы болсын" дегендей, Маманға қалша қарап пәтия дәметти.

Нурабыллаға гезек берілген ўақытта ҳаяллар топарынан көзлери сәл қыйтарлаў, кемпир бет биреўи дәмеленгендей бир қыймылдаған еди. Бий оны сезип калып қасына барды да, билегинен жетелеп әкелип Нурабыллаға ұслатты.

— Мынаўың баладан қалған болса, бул тўады... Ығбалыңыз ашылсын, үрпе-шүрпеңіз көбейсин...

Кемпир бет болған менен өзи жас екен, ойы иске асқаны ушын бетине қан жуўырып, көз көреки ашылысып жасарып сала берди. Бий муртының астынан ҳеш кимге билдирмей, өзінше күлип, және сўўық түси менен жигитлерге қарады.

— Бектемир, бәс кейин, қәне сен айт, — деп бий келеси жалаң аяққа нәўбет берди.

— Мен анаў ақ жаўлықлыны...

— Ығбалыңыз ашылсын, үрпе-шүрпеңіз көбейсин! Қәне, Бекмурат енди сен!..

Усылайынша дар арқанынын астында, ҳеш кимнің қәлеў-қәлемейине қарамай, туллар менен жесирлерди жупластырыў кешке шекем даўам етти...

* * *

Геўгимлете Бектемирди ертип қайтқан Маман бий, оның кеўлин алғысы келгендей жаўырнына ири алақанын қойып:

— Бектемир, еле жесир көп, ҳәзирше бойдақлығың керек! — деди жолда.— Айтпақшы, бул жерге неге таяқ алып келдиңиз?

— Аўылларға пәрманыңызды жеткердик деп айтыў ушын үйиңизге барып едик. Есенгелди бийлердің сизди таппай, Бағдагүл жеңгейге әбеший сөзлер айтып баратырғанын еситип, изинен ере бергенимиз еди...

— Аманлық не қылды?

— Бүгин азанда кетти.

— Бийшараға қыйын. Әй, иним, кимге аңсат?.. Ол да Бухарадан қарындасын таўып, биреўге тийген болса, күйеўин, жийенлери менен бирге әкелсе, қандай жақсы болар еди. Ел толысар еди!.. Сен де қуры шаўып күшиңди заялай берме, еки қатын алыўға талаплан. Ал, жақсы

жатып, жақсы тұр. Азанда кел, иним. Төрт-бес жигит болып ел аралаймыз, пәрманның нәтижесін кереміз...

Бийдің кеуіллі кейпі оны құұандырғаны соншеллі, жасының биразға барып қалғанына қарамай, ауылына қарай айрылған соқпақ пенен қараңғыны қақ жарып, баладай жуырып қетті...

6.

Жандос байдың ортаншы ұлы Султангелдини хәмме "Сұлтан", "Сұлтан" деп, ақыры солай атанып кетті. "гелди" ниң орнына "бай" қосылды. Себебі ол пысықлық етип Сырдарья бойынан бираз мал айдап шыққан еди. Бұл жерге келип те жаман болмады. Дәулеті асты: маллары егизден түүды, сүүға аў тасласа, қалегенинше балық алды. Әбжилликке хәм адамлардың кеўлин табыўға Есенгелдидей болмаған менен де, дәулеті оннан кем болмады. Тек оны сарсылдырып, бираз ўақыт қыйналдырған нәрсе ағасы менен инисиниң үкиге кетип қайтыс болғаны. Өлимниң изинен өлим жоқ. Мәңги жылаў жоқ. Өлим қайтып келмейтуғын, тикленбейтуғын, базылар ұшын тез ұмыт болып кететуғын бир мисиўбет. Сұлтан бай да түүысқаларының өлимин ұмытты. Изли-изинен үш ұллы болды. Үлкен ұлының атын атасының атына ұйқас Айдос қойды. Оннан соңғылары онша тұрақламады. Үлкен ұлы Айдос он еки жасларға шыққанда, түүылған бир ұлын "енди бегиссин" деп, ырым ұшын Есенгелди бий "Бегис" деп атап еди, хәмме "Бегис, Бегис"... дей берген соң-да, бегисти. Сөйтип Бегис болып кетті.

Жақында және ұллы болды. Хаялымның бели қатсын деп, адам шақырмай жүр еди. Дийдилеген күни болыпты. Қоңырат урыўының көп ғана жас үлкенлери менен бирге ғайып бағадыр, Аманқұл бий, жас Құрбанбай бийлер де бар. Хәммеден төрде Есенгелди бий. Басқалардын, хұрметине кеўли толғанлықтан ба ямаса ҳеш кимге сыр бермеў ұшын ба, жүдә кеуіллі.

Құс тұмсықлы, жийрен сақаллы Сұлтан бай жөргекке ораўлы баласын құшақлап әкелип, бир қамшы менен Есенгелди бийдің қолына берди.

— Қоңыраттың мийрим-шәпәәтли бийи, баламызға исми-шәрийип берсеңиз.

Есенгелди бийдің жүзи қуяштай ашылып, баланы алдына алды, бетине үңилди. Әллен ўақытта қара шөгирмели басын көтерди:

— Халайық, Сұлтан бай, бұл бала боласынлы бола екен. Атын көтермелеп тұрқына сай қойсам, көз тийер, аты Мыржық бола қойсын.

Отырғанлар "мақұл, мақұл, бала көзикпесин" деп ғауырласты. Султан бай сары жүн шекпенинің еки пешин қайырып Есенгелди бийге тәжим етип, баласын қайтып алды. Мийманларға от жағып отырған үлкен улы Айдосқа:

— Мә, шырағым, қуғатың Мыржықты апасына апара ғой, — деди.

Мийманлар тил үйретіу мақсетінде және бир қайтара "Мыржық", "Мыржық"... десип, мыйықларынан күлип отырды.

Есенгелди бий басқалардың бұл атты жақтырған-жақтырмағанына онша мәни бермеди. Муртларын сыйпалап қойып, тери көпшикке жамбаслады. Пышықтай, көзин жумып, аз ғана буйықты. Бирақ алғау-далғау көкирегі сөйленди: "төрге өтип үйренген аяқларың еле төрди күсейди. Сениң менен көрермен, Маман бий. Бұл дүньяда екеұимиздің биреұимиз қалыұымыз керек..." Айдос кирип бир дизерлеп отырғаннаи кейин:

— Султан бай, балаларыңның бабасы илаһийда зор, мәрт адам еди, — деп гәп баслады. — Аға, жигитлер, жас болсам да Жандос атамды билемен. Ябылардың қолтығына тығылып қарамықтың дәнимен дегеннен, өз еркиң менен бийдайдың сабаны болған артық дейтуғын еди. Усы Маман бийдің әкесин де, өзин де сүм деп, жек көретуғын еди. Биледи екен-ағ, пай" сүйеги пырақ болғыр.

Султан бай балаларын тәрбиялауға айрықша кеуіл берип. олардың бийреҳим хәм бийдәулет болып өспеуи ушын жүдә пысықлық ететуғын еди. Хәр бириниң жас үлкенлерден үйрениуи кереклигин бәрха шегелеп, үйине мийман келсе, басқа хызметкерлери болыуына қарамастан, Айдосқа от жақтырып, гәп тыңлатар еди. Улына өзиниң қайдан шыққан тарийхы емес, ал сүйикли атасы Жандос бай хаққында жүдә мақтаулы әңгимелер айтса да, Маман бий арасындағы ўақыядан жик шығарған емес. Керисинше, Маман бий аўыллар арасында жақсы қылықлары менен кеңнен мәлим болғаны ушын, баласының ойын шалжалаға салатуғын қайшы пикир орнына: "Маман бий халықтың ғамы ушын дүньяның төрт бұрышын гезип, орыстың ақ патшасы менен табақлас болған, ертектеги Макария Мәскеўди көрген"... деп, ел арасында ен жайған әңгимелерди қуўатлайтуғын еди. Усыннан кейин кишкене Айдоста Маман бийди көриу, сөйлесиу интасы оянып, хәтте, ол кисини түсинде қанатлы тулпар үстилеринде, ушқан дәстурханлар үстинде көре беретуғын еди. Бирақ хеш қашан өзи менен дийдарласқан емес. Есенгелди бийдің хәзирги гәпинен, оның дөңгелек көзлери жаўтаңлап, қаймақтай еринлери салбырауы менен әкесине бир, Есенгелди бийге жалт-жалт қарады. Он төрт жасар баланың

қыялын абыржыға түсиргенин Султан байдың өзи түүе, тыңлаушылардың бәри де жақтырмай қалды.

Есенгелди бий отырғанлардың кейпин бирден ұға қойды.

— Айды етек пенен жаўып болмайды, — деп тикленип отырды да, қатесин өзи дүзетиўге ұрынды. — Маман бийдің пәрманы жүдә жақсы ойлап табылған пәрман болды. Аманқұл бий, сизиң аўыллар қалай қарап атыр?

— Жақсы табылған пәрман, Есенгелди бий. Көпке не сөз бар. Түсингенлер қуўанысып атыр.

— Ғайып баҳадыр, сен не дейсең?

— Аманқұл бий дұрыс айтады, көпке не сөз бар. Пәрманға дәрман беріў керек. Елде бала көбейсин!.

— Құрбанбай бий, сениң урыўың ше?

— Бизиң урыў да солай...

Есенгелди хәммеден сорап, болып жуўмақлап үлгермей-ақ, даладағы биреўлердің гүбирлисін, Маман бийдің атын қосып бәләәтлеп сөгинип атырғанын, қулағы шалып қалды. Дәрриў ишке шақыртты.

Қара қалпағы өзине құп жарасқан, кийимлери пүтин, шоқ ғана сақал-муртының дөгерегин искеклеп мүсиндей қылып қойған, еки бети бөтекедей қызыл, орта жаслардағы Сабыр сыйпаң деген кирди. Еки ийнинен дем алып қаплығып тур, маңлайының терин жеңи менен сыпырып жиберип, есикте төсеўли жатырған шыптаның үстине саққа жүгинди,

— Бийлер, Есенгелди бий, жәбир менен келдим, — деп баслады Сабыр сыйпаң қаплыққан күйинде бийлердің жол болсын сораўын күтпестен. — Бүгин аўылымызға Маман бий келди. Пияда. Изине ерткен алты-жети саяғы бар. Бизиң ҳаялдың сегиз жылдан бери өкшеси қанамай киятыр ғой. "Неге тўмайсаң?" деди. Ол "байымнан шығар" деп еди. Көзимше ғана қосқа ертип киргизди. Ерткен саяқ жигитлериниң биреўи менен киргизди... Шаптыртқан деп қәўиплендим... Аўа... аўа...

Тыңлаушылардың биразының езиўлеринде мысқыллы күлки пайда болды, биразларында ыза.

— Ата, мен Маман бийге кетемен, — деп Айдос ушып түргелди. Әкеси ере шығып, әлленәрселерди нәсиятлайжақ еди, оған қарап тұрмай қазықтағы ерсиз атты шеше сала үстине секирип минип, жалынан кушақлаўи менен қуйынлатып шаўып кетти.

Сабыр сыйпаңның аўылы пәтли атлыға еки кесе чай ишим жерде еди. Айдос, аўыл арасындағы қозғалаңның суў серпкендей тынышланғанының

үстине келди. Шеттеги қамысқосқа жанаса өскен тораңғылдың түбінде гүймеңлеп, бир нәрсе ислеп атырғанларды көріп солай бұрылды. Олар тораңғылға асылған қара мұртлас өлини шешиўдің хәлекшилигине түсіп атырғанлар екен.

— Буның айыбы не болды? — деди Айдос ат үстинен.

Үшеўдің жасырақ биреуі Айдосты танып, жыламсырады.

— Еле ҳаял алмайман десең, Маман бий сени де усы күйге түсиреди, қосшым,

— Маман бийдің өзи қайда?

— "Қазақ дәрәя" таманға қарай бет алды.

Айдос атының басын күн шығысқа, "Қазақ дәрәя" таманға бұрып, қамшылап-қамшылап, қамыслықтың арасына сиңип көзден ғайып болды.

* * *

Отырыспа тарқап, хәмме атланарда Есенгелди бий иркилип, Султан бай менен жекке қалды. Құлағына жақын келип сорады:

— Балаң қайда кетти?

— Маман бийди излеп кетти...

— Нийети?

— Жақсы нийет пенен кетти. Маман бийди жақсы көреді.

— Ата қандарын-ә?!

— Олай демеуиңизди соранаман.

— Ладан! Шешең бузықлық етип, қоңыраттың қанынан дөремегенсең!

— ...

— Бил Султан бай! Мениң инақтан қолым бар, Маман бийдің қолы Шаббаздың қарапайым биреуінде. Менде қоңыраттың қаны, Маманда ябының қаны. Балаңа бек бол, бузылмасын. Орыслар тәрепке деп желигип кетпесин!

— Маман бийди халық жақсы көреді.

— Билемен. Сол ұшын биротала сап қылыў қыйын, әўеле атын өлтирип аяғынан айырдым, енди хаялы арқалы жүрегін әззилетсем, тамам. Сениң менен соннан соң сөйлесемиз. Қолдаўлыман деп өзинди бөлек тутқың келе ме? Түбимиз бир түбир, қоңырат, қоңырат! Қоңыраттың қаны жоқ өләддизинә адам, бәлким, бул сырымды жәрия қыларсаң. Кейпиң геллеңде. Кеттим.

Султан байдың димары құрып, қонақларын шығарып салалмай, шөкке түсіп отырыуы менен қалды.

7.

Буннан неше жыллар илгери теңизден "Қара тереңге" қуып-қуып батылы шығып қалған гөне жаптын шөп басқан рашы менен айналаға көз жиберіп, изіндеги бес ешеклиге бир нәрселерди түсиндирип киятырған Есим бий алысырақта бир топ пияданы, изинен қуыынлатып қууған жайдақ атлыны керіп:

— Құдайберген, анау не әлапат? — деди.

Алдыңғы сүр ешекте отырған ала тақыялы, ала шапанының сыртынан бир ен бөз бууған адам жалаң аяқтарын ағаш зәңгиге тиреп, Есим бий көрсеткен тәрепке қарап, жекке атлыдан басқа хеш кимди көрмегенин айтты.

— Пияданың алдыңғысы Маман бийге мегзейди, не болды екен? — деп хәулықты Есим бий.

Құдайберген ешегиниң ерине минип тикейди.

— Ха, көрдим, Есим бий. Хәулықпаңыз. Пиядалар бийғәрез, атлы арқайын. Қашқын менен қууғынға мегземейди.

— Көзлерим гиреуғели, әдиулим. Ғаррылық жеңип киятыр.

Соның арасында Маман бийлер рашқа жақынлап қалды. Изіндеги жекке атлы Айдос еди. Ол да Маманларға араласа келип жетип, кирпич қаққанша болған жоқ, атынан ғарғып түсти.

Хәмме апақ-шапак болып қалды.

Құдайбергенниң өз жолдасларынан өзгешелиги кийген кийімлерінде, ямаса орта бойлы пәкенелигинде, ямаса пәтирдей жуқа жүзлигинде емес, дөңгелек көзлерин сәл аспанға тұтып қарайтуғынында еди. Оны жатсырап, қарай берген тек Айдос болды. Басқалардың дыққаты Есим бий менен Маман бийде. Олар аталы-балалыдай қушақласып көрисип, хал-жағдай сорасып атыр.

Есим бий Маман бий силтеген Шаббаздың аўылларына барып, хәзир елге ертип киятырған жигитлерин бирим-бирим таныстырды. Хәммеси жапекеш адамлар екен. Өзлери тилеп киятырған... Олардың басшысы Құдайбергенниң хәм ұста, хәм бағман, хәм жерге адамнан басқасын көгертиўге қудирети келетуғын дийхан екенин айтқанда, Маман бий:

— Әжеп елге қоңсы болғанбыз, келиң кеўли ашық азаматлар, — деп өзбек жигитлериниң хәр қайсысын бир қушақлап сўйди. — Жәрдем етиңлер... Үйретиңлер... Өзлериңиз жылынған отқа бизди де жылытыңлар... Жақсы нийетимизге ортақ болыңлар. Бизден-әм үйрениңлер...

— Маман бий, биз сизлерге көп нәрсе алып киятырғанымыз жоқ, — деп Құдайберген хәр ешектің үстиндегі ярым қап бийдай тұхым менен кесе тасланған түйдек-түйдек қабықларды азсынғандай бир қатара шолып тұрыпты. — Лекин бийдай тұхымның хәр дәнесінде, аў тоқыўға, арқан есиўге әкиятырған қабығымыздың хәр талында аўылымыздың сизлерге сәлеми бар.

Мәңгі миннетдармыз, ағайинлер. Қәне кеттик, — деп Маман бий изге қайтып аўылына баслайжақ еди. Есим бий өжет бийдің бағытынан қайтармаў мақсетінде:

— Хәзир бизикине барып дем ала турамыз, сиз жолдан қалмаңыз, — деди.

Маман бий азғана ойланып, өз жолдасларын бир қатара көзден өткерди. Ойы Есим бийдің өзи келгенше, оның аўылында пәрманның орынланыў-орынланбаўын қадағаламай-ақ "Қазақ дәрьяға" шекемги аўылларда ис жүргизип болып, өзиниң көп ўақыттан бери сағынған досты Мырзабек пенен бир ақшамласып, туўры Жаңадәрьядағы Убайдулла бийдің елатына жол тутпақшы еди. Бағытын өзгертиўге туўры келди.

— Баслаңыз, жас үлкен, — деди Есим бийге.

Айдос жалаңаш атын Маман бийдің алдына кесе тутты.

— Мин ата, сениң менен бирге жүремен.

— Бий аға, танымасаңыз керек. Бул Султан байдың идиралды улы Айдос — деди Бектемир.

— Атты атаң берип жиберди ме? — деди Маман бий.

— Өзим, ата. Сени излеп шықтым, ата! Сени көп ертеке биледи дейди. Қызық дейди. Солардан есите жақпан. Соған келдим. Бүгин бизикинде Есенгелди бий атамлар қонақ. Үкеме ат қойды. Сени олар да мақтады. Сениң пәрманыңа дәрман бериў керек дести.

Маман бийдің көзлери нұрланып, ерни-ернине тиймей тез-тез сөйлеген шаққан Айдостың басынан сыйпалап, оның ақ бөз көйлегиниң сәл қыйсайған қызыл жийекли дөңгелек жағасын дүзестирди. Өтирик сөйлеп тұрған жоқ па екен дегендей, ойнақшып тұрған қара көзлерине де қарап қойды. Үлкен бийдің қолы басына тийгенге мардыйып тұрған Айдостың келбетинен хеш қандай сумлықсыз, ҳақыйқый ҳақ кеўил баланы таныды. "Көп жаса балам" деп жалаңаш атқа ғарғып минди. Есим бийдің аўылына қарай өзи жол баслады...

...Кеште бул аўылға хәр-хәр жерден адамлар шақыртылды...

Шыпта төсеклер хәм шөкшектің үстиндеги пахтасы аққан бөз көрпе менен (буны Нурабылла еки хаялы менен жамылады), жүни сыртқа аўдарылып тасланған гөне постынынан (бул Омар ғаррының хәм қыс кийими хәм жамылғысы) басқа хәйлеси жоқ кең ылашықта ошаққа абына малдас қурынған Омар ғаррының еки жағында еки келини, жарыспаққа шылымтал есип отыр. Ғарры екеўине таллап берип, хәр қайсысының көсилген аяғына оралған жиплерине қарап-қарап қояды. Кишкене келиннің тағдирге әзели қайыл екенін билетуғын болғанлықтан, ол туўралы жаман ойы жоқ, ал үлкен келини Абаданның бұрын бардамлы жерде жасап, дәуір гәрдиши менен әптадаланып қалғанын билсе де, хәмме нәрсеге қайыл екенінен гүманланатуғын еди. Кеше Нурабылла Есим бий аўылына шақырылып кеткеннен кейін, үлкен келиним хәк шығарып жатып алама деп гүдикленген еди, олай болмады, қайтама, жас келиннен қалыспай, алақанына түпирип жиберип шылымталды ескенде, ғарры екеўине тең үлгере алмай албырап, қоқаңдайды. Еки келининиң ислегенине теңнен разы.

Песинге шамаласканда Нурабылла кирип келди, арқасында ярым батпанға шамалас дән менен, төрт түйдек кендир қабығы бар. Жүклерин әстен ғана жерге қойып, арқасын шөкшекке тиреп отырып, маңлайының терин сыпырды.

— Және қандай олжа әкелдің, балам? — деди ғаррысы дән салынған қара қапты қолы менен сыйпалап. — Хаў, бийдай ма?

— Аўа, аға. Есим бий әкелипти. Сол кәрада Маман бий де бар екен. Егин, деди. Мынаў қабықты аў-дузақ қылыўға берди.

— Қайдан тапқан?

— Шаббаз беттен әкелипти. Бирге келген өзбек дийханлары да бар

Еки келиннің жаўтаңдасқан көзи ериниң шаршаған келбетине тойынбай, екеўи теңнен тигилип қуўанышлы отыр. Омар ғарры гәпти көп созбады.

— Тухым бүгиннен қалса ишилип кетеди. Тез егейик. Қәне, келинлер, шылымталды жыйнап бир-бирден гүлше көмиңлер, — деди ғарры.

Олар көп кешикпеди.

Омар ғаррының өзи гүндени басқарып, мойынтырықтың бир жағын улы Нурабылла, екинши жағын қос келини сүйреді, Кең бийдай атызында ис басланды. Бундай көринис хеш кимге таң емес, керисинше, бундай бириккен күш биразлардың көзин кызықтырып, хәр ким усындай болыўды әрман етер еди.

— Омар ата, қыйланбасаңыз, изинен мойынтырыққа биз хаялымыз бенен қосылсақ, басқарармысыз? — деп келди жаңа қосылған ерли-зайыплылардың бір жұбы бір шекийне бийдай тұхымын көрсетіп.

— Жер таярлай бериңдер, мен шаршасам Нурабулла жәрдемлесер, — деп ғарры улы ұшын жүйап берди.

— Қос қатынлы арыққа жәбір емес пе? — деди биреу тосаттан.

Бул Есенгелди бийдің дауысы еди. Бәри жалт бұрылды. Қоңырат ұрыуының бұрынғы жесири болғаным ұшын маған тийгизди деген пәм менен Абадан:

— Бизиң нарымызды қос қатын түе төрт қатын да шаршата алмайды, — деди.

Үлкен хаялының жуабына Нурабылла ырзашылық пенен мардыйды. Киши хаялының терлеген қызыл жүзлери жадырап мойынтырық астында мырс-мырс күлди.

Есенгелди бий өрге қарап түпирмеуді мақсет еткели бир күнде еки рет сәтсизликке ұшырамаған еди. Хәзирги жуап оның бүгинги екінши сәтсизлиги болды. Ол азанда, үйинен атланғанда, үш күнликте Султан бай менен ашық сөйлесип оған айтқан гәплери бойынан сууық тер жууыртқаны ұшын өзін жубатыуды хәм Маман бийдің сыртынан болса да, бир себеп тауып, көпшилик алдында мұқатыудың жолын мақсет етип атланған еди. Ол "Султан бай бәри бир хеш кимге айтпайды, қаны нағыз қоңыраттың қаны" деп өзін-өзі исендирип көрди. Бул сайызлық етті. Себеби Султан байға "қолдаулы" тийресиненсең деп, ашымайрық қылып қойғанынан пәнтленди. "Солай екенине исенип жүрегине ғұл-ғұла түспесе жақсы" деп қәуіпсинди.

Жас бий Құрбанбайдың да Маман бий тәрәпине өтип кетиуінен қорқатуғын еди. Сол ұшын оның ақыл қалтасы — анасы Шәрийпаны көриуге қыялланды.

Шәрийпа менен аұлағында тиллескени мынау болды:

— Сиз пәрманды қууатлайсыз ба?

— Қууатласақ бай тауып алыуымыз керек.

— Хәуириңиз қалай?

— Бала туұмасам, лаплағаннан не пайда?

— Маман бий қақсалларды адам демейди.

— Нәлет, қақсал дегенлерге!

Есенгелди бий хәз етип ғарқ-ғарқ күлип еди, жолға шыққаннан кейін Шәрийпаның "нәлети" тикке өзине қаратылғандай түйилип, астыңғы ернин тиследі. "Қақсал қатын пәнт берди!"...

Есенгелди бий Бегдулла қарасақал аұылына Маман бийдің жоғында барып, жайма-шуұақланып, қал-жағдайын өз көзі менен көріуге қызықты. Себеби оның ойынша ұсы аұыл Маман бий шығарған пәрманды, биринши құұатлаған сағадағы аұыл, ұсы аұылдың кейпи-керақтың белгилеу мүмкин.

Мине, оның ҳәзирги бийдай атызында ұшырасқан Нурабыллаға, ҳаялларына дох ұрғанының себеби, оларды гәпке мантиқтырып, изинен өзи шығарып алыўдың жолларын излемекши еди. Айтқаны болмаған соң табан тиресип тұрмады:

— Нурабылла, мени Маман бийдикине баслап барармысаң?

— Әжеп, бий аға, — деп Нурабылла Есенгелди бийдің атын жылаўлады.

Олар Бағдагүлге далада ұшырасты. Ол отын майдалап атыр екен.

— Маман бий үйде ме?

Нурабылла таңланып Есенгелди бийдің бетине қарады: "бийдің жоқ екенін жолда айттым ғой..."

— Бий жоқ болса, шаңырағы бар, аттан түсиңиз, бий, — деди Бағдагүл жұмысын тоқтатып.

— Түспей-ақ қояйық. Мен Маман бийдің пәрманына дәрман ендириўшимен. Пәрман деген нәрсе басқа қарапайымлар менен бирге пәрман берген адамның өзи ұшын да пәрман. Сағасында тўўрылық болғаны жақсы. Маман бий сеннен сораўға я ұялып, я ұмытып шалалық жибермесин, деп келдим... Тўўасаң ба, бий де тўўдырғандай шама бар ма?

— Бизиң бий ҳештеңени шала қылмайды, бийғам бола бериң бий.

— Онда жүдә жақсы екен. Оз пәрманына әззи келмесе болғаны. Яқшы, Нурабылла, саған ұрықсат. Еки ҳаялыңды тең тўўдырагөр, — деп Есенгелди бий атын бұрды.

Ол қандай сырлы ой менен бул үйге келди ҳәм не ұшын қарсыласпай, үнсиз, бирақ кеўилли тұр менен кетти? Нурабылла буған түсинбеди. Түсиниў ұшын ойланып та көрмеді. Аұылына келип:

— Есенгелди бий жақсы ойланған. Үлкен бийдің пәрманына пәрман ендириў жолында өзи шығыпты, — дегей хабар таратты.

— Басшыға да ел керек ақыры, — деди Бегдулла қарасақал.

9.

Булкәрадан Бухараға тўўры жолды ҳеш ким билмеді, бағытын күн шығар құблада деседи. Аманлықтың тири ғайып қарындасын табыў үмिति, оны таң азаннан тәўекел жолға салды.

Әйеле жекке-сийрек мал сүрдеуі менен, былайырақ шыққан соң соқпақлар туйықланып, тек қуяшты белгилеп жүрис кетти, тәуекел кетти.

Асыұ-асыұ таулар болмаған менен, базда-базда еспе құмлар үстинен оммалап баратыр. Құмлардан өтсе тегислик, бирақ қалың өскен жыңғыллар, шаңырақ бойлы шеңгеллер зорға-зорға жол береді. Пышық мурны батпастай небір наўжарағай қамыслықларды жарып, жалғыз қасқыр болып баратыр.

Оның аўылдан шыққанда қорыққаны тек шөл. Сонлықтан Әмиў дәрьяны жағалағанды мақұл тапты. Бул бир жағынан шөллетпесе, екінші жағынан алған бағытынан алжастырмады.

Бул күнлер, Аманлықтың несийбесине, қоянлардың гөжеклеп, қырғауыллар мәйеклеп, шөже шығарып атырған күнлери еди, конаса аш болмады да. Дәрья бойындағы қалың урықлықлар я қамыслықлар арасынан қырғауылдың уяларына жолығып, кенепаттай мәйек жыйнайды, ямаса еки бармағын ернине басып, аш гөжек болып быйқылдаса болғаны, әтирапы шапқыласқан ана қоян болады. Биреўине тас жиберсе, сол жерде тыпырлап қалады.

Мойнындағы гөне қынаплы қылыш, Оразан батыр берген қылыш, күнине жарап киятыр. Тутқан ақын сояды. Бәринен де бетер, оны хайлықтырмайды, көкирегине хеш қандай қорқыныш уялатпайды, жападан-жалғызлығын сездирмейді. Қасында күшли жолдасы бардай-ақ, қәдемлери нық.

Усы жүрис пенен ол, күнлер емес хәптелер өткерди, бирақ қанша жүргенинің есабын алмады. Алға қәдем таслағаны есап, жүрип баратыр, жүрип баратыр...

"Дүл-дүл" атлағаннан өткенде, қайырдағы бир қопалықта күтилмеген бахытсызлыққа дұйшар келди. Жолбарыс уясының үстинен шығып қалды. Ана жолбарыс күшигии қызғанып, адамға атылмасын ба, қәпелимде еки ортада жанталасы басланып кетти. Бирин-бири аямады. Жолбарыс Аманлықтың қынабынан қылыш алыўына пурсат бермеди, бапылдап, ырылдап, гә тырнады, гә тиследі. Аманлықтың бет-аўзынан қан жосты. Қәйткен менен адам адам емес пе, хийле тапты, қынаптағы қылыштың сабына қолы жетти... Жолбарыстың кегирдегинен қан атлығыўы менен гүңиренип, ыңырсып қапталына гүрс етті. Аманлық қосыла жығылды. Жолбарыс биротала сап болып қалған екен, алдыңғы еки аяғы арасында қолтықласып астына түскен адамға хештеңе кыла алмады, Аманлық әллен ўақытта есин жыйды. Тири қалғанына шүкирлик қылып қалдаўрап тикейді. Жағаға барып ылай суўға аўзы-басының қанын жуўды. Оң

құлағын жолбарыс жулып алыпты, сүї тийип орны ашып кетти. Ыңырсып, маңлайын жыйырып отырып көйлегиниң етегинен жыртып құлақ-шекесин таңды да, аяқтарын еплеп басып, және алға қәдем қойды.

Әмиўдәрьяны жийеклей өскен сыйдам тораңғыллықтан шыққан соң аўыл көринди.

— Я, алла, шүкир,— деди гүбирленип. Сөйтти де, тентиреклеўи менен шеттеги пәскелтек тамның қалың ағаш қапысы алдында тоқтады. Сәл самал болса жығылажақ. Әстен даўыслады!...

— Пәлек гәрдиши қуўған құдайы мийманман!...

Иштен бир ҳаял менен он жаслар шамасындағы бала шықты. Бийтаныс әптәда адамнан екеўи теңнен үркіп, кейин шегинген еди, ҳаялдың нұраный көзлери пәренжи астынан сығалап, Аманлықтың жығылыўға сәл калып турғанын көрди де, бара сүйеди ҳәм ийнине асылдырып ишке киргизди.

Ҳаял Бухара әмириниң шабыўылда жүрген бир нөкериниң ҳаялы еди. Аманлықты төрги төсекке жатқарып басын қайтадан таңды. Палаў асып тойдырып, жыллы ғана уйықлатты. Ертеңине күни менен қозғалмады, кеште және күтті. Бирақ сол түни қораздың биринши шақырымында ояты:

— Өзге еки аяқлы бендеге көринбей, кетиңиз, әдиўли мийманым.

Ҳаялдың даўысында ҳәм қорқыныш, ҳәм шексиз нәзиклик сезип Аманлықтың ой-баўыры кесилди, оның жипек бурымларын сыйпалаўға нийетленип, қоллары қалтырады, бирақ өзін ирикти. "Жақсылық еткен жанның көкирегине ала-ғулалық салып кетиў инсапсызлық". Ол түргелди. Ҳаялға үсти-үстине рахмет жаўдырып, өз үйинен ериксиз қуўылып баратырған адам секилли, мойны артына бурылыўы менен босағаны зорға атлады.

Қараңғыны қак жарған жалғыз көлеңке және күн шығысқа — Бухара шәхәрине қарай жылысты.

Енди ол жеккесиреп, дүзде жатпады, қопалықларға тығылып қара жерди үйип дастық қылмады, мезгил сайын аўылларға гезлести, гәсинде түсленди, гәсинде қонды...

Өзбек аўылларының өз аўылларынан айырмасы — ылай дийўаллы тамлар, үлкен-үлкен хәўлилери, хәўлилер менен тамларының әтираплары қыябан-қыябан бағ, егислик... Буларды көрип қыялы шартәрепти гезеди. Шыбыны, курт-қумырсқалары көп сасық сүўлы көллер бойынан ұсыяқларға көшкенде ме? Буны неге Маман бий билмеген? Жоқ, жоқ,

түпсиз қыялым қаяқларға кеттің? Елим енди көшпегей, көшсин дегенлердің тилине күйдирги шықсын..."

Бухара шәхәріне ол сәскеде келип кирди. Шәхәр көп тамлы, құмырсқадай быжнаған халқы көп, ақылға ұғырас келмейтуғын көп гүмбездери көз құмартарлық сулыұ шәхәр екен. Аўзын ашып жүрип шөрек сатқан биреўден хан сарайын сорады. Қасына келип тұр екен, нанбай оған сарай дәрўазасын ийеги менен көрсетти. Сонша жолды пайыұ-пияда басып, Бухара деп өкирең қағып келген жигит сарай дәрўазасын көрип, өз-өзинен дир-дир етип кетти. Азғана тұрып көкирегін басты хәм дәрўазаға қарай жүрди. Сақал-шашы өскин, кийимлери құс түткендей алба-дулба, бир құлақсыз ғайры адамға хан дәрўазаманлары анадай жерден-ақ "тоқтаұ тоқта!" деп буйырып, кимлигин сорады.

— Атым Аманлық, ханның кайнағасыман.

Дәрўазаманлар өз-ара бир нәрсе десип күлисти: "Өзбек тилин жол бойы еситип киятырғанына қарамастан, Аманлық олардың не десип атырғанын жартыұлы түсинбеди. Ақыры шыдамады.

— Мен қарақалпақпан! — деди.

— Қалпоғ! — деди дәрўазаманның бири хайран қалып күлип.

— Қалпақ емес, қарақалпақ! Өзимнің атым емес, халқымның аты қарақалпақ!

Еки дәрўазаман жарыспаққа ўхахахаласты.

Аманлықтың ашыұы келип қылышына қол ұзатып тұрды да, өзинің ғайры елден екенін, жалғызлығын есине келтирип, қынаптан қолын алды. Соның арасында ала шапанлы, геўиш мәсили, ақ сәллели бай келбетіндеги бир адамның алдында, толы қап арқалап, маңлайы жерге тийер-тиймес болып бүгилип баратырған биреў иркилди:

— Қаяқтың қарақалпағысаң? — деди ол демин бөлип-бөлип алып.

— Төменнің, — деди Аманлық.

— Кел, маған жәрдем бер, — деп ол маңлайының терин сыпырып қабын жерге қойды. Ала шапанлы бай алға жүриңкиреп барып тоқтады. Қап көтерген адам шалғайы менен аўзын сыйпап, байға еситтирмей сөйленди.

— Әй, маңлайы қара, мен қарақалпақпан, деп бақырғанша, маңлайы қараман, ешекпен десең болмайма? Мине, мен де қарақалпақпан. Хәзир киммен? Ешекпен. Әне, қаптың ийеси, ыссыға шыдамай желпинип тұр, ал мени өзиң көрип тұрсаң. Ешектен артық-кемим бар ма? Сал мына қапты ийиниңе, маған азғана дем бер. Соң сөйлесемиз.

Аманлық ың-жыңсыз барып қапты арқалады. Узақ жолдан шаршап келсе де, әдепкіден мықлырақ екен, бөденедей жорғалады, шымшық адым менен баратырған ериншек байдың өзинен де озып кетти.

— Шошма, шошма!² — деди бай.

— Жоқ тақсыр, шашпайман. Аўзынан ұслап баратырман, — деди Аманлық.

Бай түсинбеди, ал әўелги қарақалпақ Аманлықтың "шошма" дегенге түсинбей баратыр деп ойламады. "Өзи өлейин деп баратырып дегишеди сорлы қарақалпақ, — деп мырс-мырс күлди хәм оған:

— Әстен жүр, — деп даўыслады.

Аманлық адымын тарылтты.

Байдың үйине апарып, тийисли ҳақысын алып қайтқаннан кейин, жергиликли қарақалпақ асықпай өзін таныстырды:

— Мениң атым Қосымбет. Бу йерде бухаралылар Қошмәт дейди. Мейли, не десе десин, биз жоқары қарақалпақлардан. Мыңлаған жан бармыз, анаў сағымланған таўды көрдің бе? — деп Қосымбет қолын шошайтып арқа-күнбатыста басы үйиншиктей шошайған бөлек таўды нұсқады. — Әне сол таўдың арғы кәнарында жасаймыз. Хәр кимдики гүмирашылық, бала-шағаның ғамы. Қалаға жұмыс ишлеўге келамиз. Мәнә, бүгин құдай берип напақаны аңсан таптым, — деп жаңағы байдың бир кап жүўерисин бир шақырымдағы базардан арқалап әкелип, алған бир қосыўыс жүўерисиниң түйиншигин, алақанында мақтанышлы кейип пенен қақшыды. — Үш улым билан қатынимгә, өзимгә бир күн қуўырмаш. Нан қылсаң, әлбетте, қыйын. Ал енди сен не қылып жүрсең?

— Сен өзинди қарақалпақпан дейсең, Қосымбет. Тилиң я қарақалпақша я өзбекше емес, — деди Аманлық.

— Сениң есиң жоқ көринеди, — деп Қосымбет ашыўланды. — Хожайынның тилинде сөйлемесең жұмыс та табылмайды. Еле де сени түсинсин деп қарақалпақша сөйлегениме шүкирлик ет.

— Ммм... — деп Аманлық сарай дәрўазаманларының не ушын жөнли хабарласпағанын енди ұқты.

— Аўылға барған соң көресең, — деди Қосымбет. — Балаларымыз Бухараша сөйлейди. Ақыры қырық жыл болды, бөлиндик. Мың жан қарақалпақ бул этираптың халқы менен салыстырғанда, көлдің сұўына тамған бир тамшы майдай жылтылдап көринбейди. Ал енди өзлериңиз

² Шошма - асықпа.

қайдасыз? Бул жаққа қандай тәғдир айдап келди? Ямаса ханнан қоныс жай сораўға келдің бе?

Аманлық не үшін келгенин баян етти...

— Хә — деп таңланды Қосымбет. — Егер хәр ким жоғын излей бергенде, бир қарақалпақ үйінде отырмаўы керек. Сен бир басың искен жигит екенсең.

— Жақ, Қосымбет, олай деме, — деди Аманлық. — Оннан да сен бул жердің әдди-үддин билсең, ханға қалай кириўдың жолын айт.

— Олай болса аўылға жүре бер. Өзиңнен өзиң түсинесең.

— Ол қалай?

— Айттым ғой, аўылға барып бизикинде боласаң. Екеўимиз бирге талап ислеймиз. Соған шекем тилиң сынып, дәрўазаманлардың тилинде сөйлейтуғын боласаң, оларға түйиншик аўыстырасаң, болмаса, мына сыйқың менен сарайға киремен деп дәмеленбе.

— Басла аўылыңа, Қосымбет.

* * *

Бул жақтың қарақалпақлары отырықлы болған менен төмендегилерден артықлығы шамалы екен. Аманлық олардың күн көрислери менен танысқан сон: "буралқы ийттей жүўындыға қайыл сорлы халқым" деп сарсылды. Оның менен қолынан келер неси бар, елге Маман бийдің тапсырмаларын, өсип-өрбиў жөніндеги пәрманын айтты.

— Көбейген мақул, — деди жас үлкенлердің бири.

Буннан басқа пәрманға ылайық баса-бас шара көрген адам болмады, хәр ким өз басы менен ғай. Аманлықта олар менен Маман бийдің пәрманын изертлескендей пұрсат болмады, хан дәрўазасынан ишке кирип, жоғынан дәрек табыўдың машқаласына түсти. Дәрўазадан ишке кирип сөйлесиў үшін тилин билиўден де аўыры — датқа жайға шекемги өткелеклерден өтиў. Хәр бир өткел мисли пияздың қабығы, көзлеринди. ашытады. Аман-есен қыршыўдың жолы — хәр өткелдің ийесине түйиншигин болыўы керек. Сонысыз алға бир кәдем тасланбайды, алдыңды я қылыш, я найза, я айбалта кеселейди. Усылардың алдын алыў үшін Аманлық әўелги күнлери Қосымбетке ерип, соң-соң жалғыз өзи талап иследи. Бийшара бир мезгил тынған емес, не дус келсе соны иследи: жүкшилик қылды, арқалап отын сатты, сұй тасыды, хәжетхана тазалады...

Әлемге мақтаўлы Бухара, қолтығына бир неше елден келген мың-мың саўдагерди, неше жүз тәләәбаны сыйдырғап кең қала болған менен, Аманлыққа аспан астындағы ең бир тар шәхәр көринди. Қанша жүўырып

жортып, терлеп-тепшисе де, адымлары ҳеш қашан жазылған емес, бәрха гибиртикледи. Төрт тәрәпи ылай дийўал, төбеси — айдарлығын сыйпаған әйнек қапысыз тас бастырма астында тұсаў-кисенсиз аттай еркин шапқылаған менен, демикпеген күни жоқ.

Келеси жылдың бәхәрине зорға шыдады.

...Бар тапқан фәрежети менен сарай дәрўазасы алдында қайтадан пайда болды.

Дәрўазаның еки бұрышына ғарғадай қонақлаған дәрўазаманлар оны және ирикти. Аманлық жалынбады, бирине түйиншик ылақтырды. Жалаңқая пышықтай қақшып алған дәрўазаман Аманлықтың алдына кесе тутқан ұзын саплы найзасын көтерди, екіншиси найзасын көтериў былай тұрсын, ушы менен Аманлықтың көкирегине түртти. Түйиншикке ийелик еткени найзасы менен оның найзасына сарт еткизип бир урды. Найзасының сабы қолынан сыпқанап шығып кетти. Ашыўлы дәрўазаман жерге секирип түсип Аманлықты кейин ийтерди ҳәм оның иштегилерге берермен деп баратырғап түйиншигинен дәмели көзлери күлимлеп:

— Не жұмысың бар еди? — деди жуўас ғапа. Қуйрығын былғаңлатқан аш ийттей дәрўазаманға ҳәм сүйсинип, ҳәм аяп Аманлық екінши түйиншигин оғап ұслатты. Дәрўазаман орнына қайтадан көтерилди. Екеўи көз қысысып ымласып алды. Теңнен:

— Арзыңды айт, сөйле! — деди Аманлыққа.

Аманлық жұмысының бағдарын айтты.

Дәрўазаманлар оннан қарындасының түри-түсин, сыйқып янықлап сорады.

Аманлық недерин билмей аяғының ашларына қарап азғана ойланды да, басын көтерди:

— Аты Алмагүл! Он үш жасар еди, ақыллы еди, шашы себет бурым еди...

Усы гезде дәрўазаға жақын жолдан ешегин жетелеп баратырған адам Аманлықтың даўысына кулақ салып иркилди.

— Әй, Ташмат, неге тоқтадың? Жолыңа түс? — деп бақырды дәрўазаманның бири.

Аманлық артына бұрылды. Ақ сақалы көкирегін жапқан бир ғарры гөне шапанын сүйретилдирип қарап тұр еди.

— Әй, қарақалпақ, хан қабыл етпесе маған кел, анаў тамның аржағындағы құдықтан ешек суўғарып күтемен, — деди ол.

Аманлық аң-тан болды.

Соның арасында дәрўазаманлардың бири ишке жуўырып кетип аздан кейин қайтып қелди:

— Ханның ўақты жоқ. Ўәзир де қабыл ете алмайды, сен излеген ҳаял бұл әтирапта болмапты.

Аманлық дәрўазаманларға еле де үмидиўар қөзлерин қадап тұр.

— Ис тамам, кете бер. Егер, ханның сыртынан көргиң келсе, пийшембиге кел, усы дәрўазадан шабыўылға шығады.

Аманлық не қыларын билмей аз ғана ойланып тұрды да, "мейли келейин" деп сыбырланып, изине айланды. Ешегин сұйғарыўға кеткен адамды таўып алыўға асығып тез-тез адымлады.

Ташмат ғарры сол жүрген жолы менен қайтып киятыр екен. Аманлықты көрип, өзи биринши сәлем берди хәм:

— Улым, дәрўазаманға шағынғаныңды еситип бир нәрсе уққандайман, жумысыңды қысқа баян ет,—деди.

— Сизге айтқан менен пайдасы не? Ханнан басқа адам билмес, бәлким. Мен Алмагүл исимли сиңлимди излеп шыққанман...

— Билемен. Сол сиңлиңди алып кеткен кәрўанның бир сәрўаны едим. Кәрўан басшымыз жолда сұмлық ойлап, ол қызды Хорезм ханына сатты.

— Хорезм ханына сатты?

— Аўа, балам, сатты. Таңланатуғыны жоқ.

Аманлық жерге қарады.

Ташмат ғарры даўам етти:

— Кәрўан басымыз дүнъяпараз еди, — деп Ташмат ғарры азғана қамсыққандай болды. — Не қыларсаң? Бұл дүнъяда дүнъяпараз көп! Сол қызды сатқан пулдан бермедин деп, арамыздан иш мерез биреў шығып, Бұхараға келген соң барлық уақыяны ханға айтқан. Хан бәримизди сораўға тутты. "Билмеймиз" дегенлердин хәммесин дарғазап қылып, тилин кести, құлағын кести, қалғанын жұмыстан айдады, кәрўан басыны дарға асты. Мен сорлы жазатайым аман қалдым. Оннан бери жигирма жылдан асып баратыр. Жигирма жылдың жоғын қуўдалап жүрген мәрт екенсең. Еле де көзиң илгир, зейниң алғыр бола, Хорезм ханының сарайынан табарсаң. Ақыллы қыз еди, кәрўан басымыз обалына қалып, куда ғарғысына ушырады. Таўып ал, балам. Таппасаң сен де ғарғысқа ушырарсаң. Сени көргеним маған да жақсы болды, ырасын тилиме баса алмай, жигирма жыл ишеклерим өртенип, өлерге келип едим, жолың болсын! Хайр!

Ташмат ғарры ешегин жетелеп жөнине кетти, Аманлық оннан басқа нәрсе сорап үлгере алмады. Тұрған жерине қағылғандай зеңрейип узақ тұрды. Ойына сирә ақыл келмес, күннің қайдан батып, қайдан

шығатуғынлығын да ескермес. Мийи мең-зең. Бул сыйқырлы ғаррыға исенерин де, исенбесин де билмейди. "Жигирма жылдың жоғын қуўдалап жүрген мәрт екенсең". Бул не дегени? Қайрағаны ма ямаса шыны ма?...

Ол еситкенлериниң хәммесин Қосымбетке баянлады.

— Жигирма жыллықта кәрўан басының асылғаны рас, — деди Қосымбет. — Тап сарайдың дәрўазасына асылды. Үш күн асыўлы турды. Не ушын екенин анық билмедик. Хәр ким хәр қыйлы гәп тарқатып еди. Соның ишинде "ханға тийисли олжа қызды сатыпты. Әмирдин душпаны Хорезм ханына сатыпты..." деген гәп болғаны да рас.

Буннан артық шынлық қуўдалаў мүмкин бе? Аманлық. қайтыўға мәжбүр болды.

Енди бул жердин қарақалпақлары ғаўқылдасты. Аманлықты қалайынша жаяў ҳалында жекке жиберий мүмкин? Әмиўдәрьяның аяғы қайда, Хорезм қол асты қайда? Олар ойласып-ойласып ақыры, шығарыспақ етип пе, бир ешек сатып алып, Аманлыққа миндирди.

— Мине, төменги қарақалпақ елиниң азаматы, — деди аўылдың қәтқуда бирейи ешектиң бас жибин ұслатып. — Саған Бухара қарақалпақларынан саўға. Басқа иләжымыз жоқ. Елиңе жетсең, бизлерди умыт па. Егер жақсылық күн тўйса, биз көшемиз. Хәзирше өзлериңиз жақсы орналаса берин, биз қозғалмай тұрайық. Узақ жолға жеткендей хал жоқ, еле арықпыз. Оразан батыр жүдә мәрт адам еди, ұлы әкесиндей болса, бизди қосып алар. Маман бийге сәлем де. Елимизге келип кеткен Есим бийге сәлем де. Тоқшылығына шықсақ көбейемиз. Сизиң жақтың пәрманы бизге де пәрман!...

— Хызметиңизге қуллық тўйысқанларым, қаналасларым, — деди Аманлық гүрсине қамсығып. — Сәлемиңизди елге жеткеремен. Қоңырат урыўынан Есенгелди бий деген атақлы бийимиз бар. Оған да сәлем айтаман. Хәзирги тил-аўзы дүзлысы сол. Хәзирше Маман бийдин айтқанынан шықпай жүрипти. Егерде, ол гөне патлақты қозғап айнып кетпесе, ел биротала дүзелетуғын жағына қарады. Бирақ, досларым, бизиң елдиң Маман орнатқан тәртибине көниң, көбейиң, өсип-өрбиң. Қарақалпақ аз ел. Маман бийдин "көп қорқытады, терең батырады" деген сөзи бар. Көп болсақ қорқытамыз, — деп Маман бийдин тапсырмаларын келгели талай айтса да, және тәкирарлады.

— Сизлерде не рәўаят бар деп еситсек, бизлер соны ислеймиз, исене бериңлер, соны илеп атыр деп ойлаңлар, — деп қалды хәмме.

Аманлық олар менен бирим-бирим хошласып, енди Әмиўдәрьяның құбла жағасы менен, Хорезм ели қайдасаң, деп көк ешегине қына басты...

10.

Соңғы айларда жұмысы балалап, ағылма-ағыл төреликте жүрген Маман бий бүгін үйінде. Ылашығының түтін шығарынан, жүдә алыста көрінген үзик-үзик шарбыдай, аппақ бултарға қарап, шыптаның үстінде еки алақанын айқастырып дастық қылып шалқасына жатыр. Еки көзі аспанда, қыялы бүгін ақшамғы хаялының хәрекетлерінде. Түнде ол көрпени еки рет көтерип тұрып "аға-апап" әлле нәрселерди оғада түсиниксиз сөйледі. Тисленип әлле кимди ғарғады. Ол неге ұсылай етті? Еки айлықта қуғантып "ұллы бий, перзент көресен" деп еді, Хәзир бұнда ондай қуғаныштан нәмиұ-нышан жоқ. Не болған? Түнде сораұы керек еді, азғын хаялының ұйқысын бұзып мазасын алғысы келмеді. Сорамады.

Бағдагүл, өзінің ақшамға қарай қандай күйлерге түсетуғынын, қорқып ояңған гезінде сезетуғын еді. Бүгін оның ойынша соңғы бир айдан бери биринши рет тыныш ұйықлап шыққаны. Болмаса, хәр күни ақшамға қарай көзі илинбес. Далада тысырлы шықса, кирерге тесик таппай, тышқан тесиги мың теңге болар еді. Бұндай болыұының себеби бир айлықта жаман, жүдә жаман ұақыя жүз берди. Бир бийгана адам ақшам есигин тайдырып кирип алқымынан бұұып әлтирмекши болды. Бағдагүл қарап калмады. Жан айбат пенен бетлести. Кирген адам аш адам ба, нәренжан адам ба, жас хаялға күши жетпей, тапырақлап зорға қашып үлгерди. Бирақ зыяны изінде қалды. Хәмладар Бағдагүл ұайран болды. Бұл хаққында ол хеш кимге билдирмеді. "Ел ғамында, елдің ертеңи хаққында жүрген еримнің құлағына жетип, исине кесент келер, ис питирмей үйге қайтып, маған келген бийгана алдында күлки болар" деп айтпады... Кеше кеште де айтпаған еді.

Хәзир ол қазан-табақ бетте аяқтарын көселип жиберип шылым тал есип отыр. Айта койыұ ойында жоқ. Сақал-мұрты өскин еринің айбатлы жүзине анда-санда кез қыйығын таслап, ийнедей шаншылып атырған кирпиклери айқасып дем ала қойса екен, ойланбаса екен деп, мойнын ғаздай созып, оған бир нәзер салып, және алақанын жалап жиберип жұмысын үнсиз даұам етиұде.

— Шабазым, азыпсаң. Дирилдің көбейген... — деди бий жатысын бұзбай.

Бағдагүлдің азғын жұқа жүзине қан теұип өз-өзинен қысылды.

— Өзим ғой, ұллы бий. Аққан жулдыздан қорқып бойымдағы хәмладан айрылдым.

Бий үнсиз ой теңизине шүмип кетти. Бағдагүл сол бийгананы жасырып қалғанының келешекте кимге пайда-зиянын билмей ойланып қалды.

Самал ашқандай есик әстен көтеріліп, пышықтай жылысып кирген баланы хеш қайсысы көрмеді. Кирген Айдос еді. Ол үйдегилердің қалай отырғанына ой жибермей, босағаны атлаған жерінде қол қаұсырды.

— Ассалаұма әлейкүм, бий ата!

Үлкен бий тикеймеді, тек мойнын бүрды.

— Кел, балам, кел. Шабазым, ақыллы Айдосқа орныңнан түр.

Бағдагүл еринің өтинишин тәрк етпеді. Аяғына шылымталдың жиби оратылып, етегинен қабығы түсті.

— Шеше, отыра бер, — деди Айдос қысынып. — Бий ата, мен шақыртыұшыман. Есенгелди бий ұллы болды. Улына ат қойдырмақшы. Саған койдырыұды ойласты. Көпшилиги сени келмес дести. Кимге келер екен дести. Мен бараман, келеди, дедим, ата.

Маман бий Айдостың сөйлемшек жұқа ернин көриұ ұшын оның бетине тигилди, бірақ оның төмен қарап сөйлеп тұрғанына ашынып:

— Балам, тик сөйлеп үйрен, — деди хәм ериншеклик пенен түргелди, — Мейли, балам, ўде еткен екенсең, барайын.

— Расында, мен келмегенде бармас едиңиз, бий ата, солай ма?

— Шаршағанман, балам. Шабазым, атты ертлеши.

Маман бий "Қазақдәрья" дан кешеги келисинде баяғы Мурат шайхтың атына теклес ақбоз ат минип келген еді. Мырзабек бий, Киши жүздің ханынан жасырынып ағайинлерине барып қайтқанда, алып келген екен. Қарақалпақтың үлкен бийинің жаяұ ел аралап жүргенине жаны төзбей бас пүткіл инам еткен.

Бий далаға шыққанда Бағдагүл ақбоз аттың кисенин жаздырып, жалын тарап түр еді. Жүдә миннетдарлық пенен хаялына мыйық тартып қолынан аттың жүўенин алды, ғарғып минди.

Еки атлы "Көк өзекти" жағалай сызатлана созылған соқпаққа түсті...

Әмиўдәрья аяғындағы қопалықлар арасына қонысланған қарақалпақ аўыллары үстинде де бәхәр басланғалы әдеўир болды. Аспан ашық. Қуяшлы. Теңиз беттен ажайып бир самал еседі, жүдә жумсақ самал. Хәтте жерди терлетип, үстинги қатламын көпшитип жиберген. Күн сайын қуў қамысларға жарыса олардың түбине ийне ушлы сүйриклер шығып атыр.

Көл ұлтаны — қамыслық арасының тынышын алып киятырған ат туяқларының сести ме ямаса бәхәр жердің асты үстиндеги жанлы мақлуққа жан берип жибергенликтен бе, жәнжақ сытырлы. Айдостың балалығы тутып, бул әжайып сестен бир нәрсе уққысы келип, атының

жүўенин сәл тартып иркилди. Ҳақыйқаттан да ат туяғы емес, пүткил әлем бир бапта сырт-сырт сыбырланып, әлле ким ушын ләззетли нама шертип атырғанға усады.

— Бий ата, айналаға қулақ салып көр.

Алда баратырған Маман бий гилт тоқтап, баланың не ушын ириккенин түсинди.

— Бул бәхәр шаўқымы, балам. Жанлы мақлуқаттың өсип өрбиўине, өмирине урықсат берилген, — Маман бий сызатланған соқпақ шетине атын айдаңқырап барып, ашықлыққа ыбыр-жыбыр ийне шанышқандай көгерген сүйриклерди қамшысының ушы менен көрсетти. — Мыналарды көрдің бе, Айдос балам? Кимге миннетдар деп ойлайсаң?

Айдос үлкен бийдің сораў бергенине ырзалық пенен мардыйып, азғана ойланып тұрды да, жуўап берди:

— Тамырына, жердің астындағы поррығына, бий ата.

— Дурыс, балам. Тамыр болмаса өспес еди. Лекин, қуаш жарқырамаса бар тамыр да қуўрайды. Сол ушын қуашқа да миннетдар. Бәрха бүгингидей қуаш болсын. Өмир жақсарады.

— Өмир деген не, бий ата?

Маман бий жән-жағына қарады. Кеңнен түсиндирмекши болып айналасына қол сермеп тұрды да, Айдосқа бұрылды. Оның жаслығын есапқа алдыма, қысқа жуўап берди.

— Өмир-бул гә бийикке шығыў, гә шуқырға қулаў, гә ыссыға күйиў, гә музға тоңлаў. Жоқ, жоқ, балам, әкең саған ат қылып ойна деп таяқ әкелип береді, сен әкеңе таянып жүр деп таяқ әкелип берерсең. Әне усы — өмир. Үлкейген соң бәрін өзің түсинип кетесең, балам.

Бийдің сөзи Айдостың сөйлеў иштейин арттырды. Астыңғы ернин жалап-жалап алып, бийге жақынлаңқырады:

— Бий ата, орысият елине қашан барыўды гөзлеп жүрсең?

Маман бийдің жазық кең маңлайында жыйрық пайда болып, Айдосқа хәм сүйсинди хәм бул жас баланың, еле ашыўы басылмаған қотырдың үстин тырнап, дуз сепкенине көзлеринен бир тамшы жас пырт етти. Бул бир тамшы мерўет жас адам жүрегін тилгендей жас болған менен, Айдостың сораўы жүдә тереңге тамыр урған исенимнен кейин туўған сораў емес, тек балалықтың қызығыўшылығы еди. Усы қызығыўшылықтың дәреў себеби былай болған еди. Өткен жылы өз пәрманын қуўдаласып, оның орынланыўы ушын пияда Жаңа дәрьяға шекем аўыллар аралаўға шыққан үлкен бийге Айдос бир ай ерди. Балажанлы бий жас Айдосты қызықтырды, сондағы айтқанларының

көпшилиги орысият елаты жөнінде әңгимелер — ертеклер, әпсаналар еди. Өзинің Петербургта болғаны, ҳаял патшаны көргени, Нева, Едил, Жайық, Орь дәрьялары, Казан, Москва қалалары жөнінде хәм өзін кең қыялларға үйреткен полат денели, дәў жүрекки Кузьма Бородин хәкқында узын-шубай, дәсте-дәсте ертеклер айтып жас баланың аўзынан суў ағызды. Кузьма Бородиннен Юрий Долгорукий, Минин хәм Пожарскийлер хәкқында еситкенлерин бир неше мезгиллик әпсана қылды. Иван Неплюев, Дмитрий Гладышевлар жөнінде сөйледі. Киши жүз қазақларын баслап орыслар менен дослық жибин жалғастырғысы келген Абылқайыр хан хәкқында бираз гүрриң айтты. Мине, соннан баслап, жас баланың қыялына, бул әтираптың копалықлары тарлық етип, қыялы теңиз, дәрья, тоғай, алаңлықлар үсти менен әлемди шарлап кетти. Үлкен бий айтқан әңгиме — ертек—әпсаналардың мазмұнлары түслерине енип, өзи көрмеген әжайып батыр халық хәкқында жақсы пикир қәлиплести... Бирақ, дыққаты кем жас бала, үлкен бий көзлеринен шыққан ашшы қуўаныш жасын көрмеді. Буннан бийхабар бий атын ирикти.

— Айдос балам, гиреўке басқан көзге тил салып ашатуғын, батылы шыққан соқпақтың шеңгелин алып таслайтуғын сораў бердің. Қай ўақта да орыс елине барамыз, балам. Хәзирше жол жоқ. Теңизден өтиўге имканият жоқ... Әй, балам, бәрине имканият табылар еди, алды менен жас үлкен өзлеримиз де бирлик жоқ...

Маман бий хәм марапатлап хәм гүрсинип оны үлкен адам қатарына санап жүдә мәнили, үлкенлер шешетуғын гәпти ортаға салғанына, Айдос қуўанғанынан хәм балалығы тұтып уялғанынан, астыңғы ернин бир тиследі. Бирақ қайтпай және сорады.

— Жас үлкенлер неге сондай?... Онда бизлер барамыз.

— Әй, балам, жас үлкенлерди хәзир түсинбей-ақ қой, өзиң жас үлкен болғанда түсинесең. Барыў жөни болса, сен барасаң, балам. Натық болмасаң, барасаң.

Көп сораўды ашықтан-ашық бере алмайтуғын бала кем-кем батырланды.

— Бий ата, сен тўўралы еситкенимди сорасам қәйтеди?

— Сорай бер, хаслан тартынба, балам.

— Сен өзимиздің халықтың кийимин минлеп, бир налындың ба?

Үлкен бий жас жигиттің гунасыз жүзине таңлана, тап бурын көрмегендей қарады. Бала, сораўымды еситпей қалды деп түсинсе керек, сораўын толықтырды:

— Бий ата, Кәба жақсы ма, Петербург жақсы ма?

— Балам, мен Кәбаны көрмедім, лекин Петербургты көргенім үшін Кәбаны әрман етпеймен. Жаў-жарақлы, ғайратлы орыс ели биздей халықлар үшін Кәба. Ол жаққа талай-талай халықтардың саўдагерлери қатнайды. Дүньяда халық та көп, тил де, үрип әдет те көп. Соның ишинде бизлер, аздан келип, алаўызлығы басымырақ халықпыз. Орыслар менен шаппатласқан қолымыздың бармақлары бир тең қысылмайды. Соның себебинен көп бүлиндик. — Маман бий Айдостың аўзы ашылып, ат туяғы бир шөпти бырш етип сындырса жақпай, ықлас пенен тыңлап киятырғанын көрди. — Кийим жөнинде ме? Аўа, налыдым ба, халықтың тез үйренгишлигине қуўандым ба, есимде жоқ. Мен көп гезбедім, лекин, Петербургқа бир барып дүньяның ярымын аралаған секиллимен. Себеби көп-көп халық, көп-көп үрдис, көп-көп кийим көрдим. Ал солардың бәринен үйрениў, бәринен өнер билиў аз халық үшін не деген артық ығбал болар еди... Хә, кийим жөнинде, балам. Бизиң халықтың көйлеги ноғайша, дамбалы Хиндустан деген халықтан, бешпенти башқыр деген халықтан, нағысы украин деген халықтан, тоны қазақтан үйренип тигилген. Ал қалпағымыз болса, қара болғаны үшін, матам сыпатлы болғаны үшін өзимиздики. Бул жерге бурын келген Есенгелдилер матам қалпағын жасырып Хорезмше шөгирме кийиўди үрдис етипти.

— Бий ата, орыслардан елдің не үйренгенин айтпадың.

— Орыслардан, балам, ҳәнер, илим-хикмет үйренсе болады. Бирақ олар менен қарым-қатнаста болып үйренгенимиз өр минезлилик, бир сөзлилик...

— Бий ата, ата қандары деген не?

Маман бий жас Айдостың сумлықсыз сораўларына, көп билиўге қызығып елжиреўлерине, шыны менен жақсы көретуғынына қарап бабасы тўралы билмейтуғын шығар деп ойлайтуғын еди. Сораў кеўилли кейпин ушырды.

— Бул гәп қайдан шықты? — деди таңланып.

— Апамнан еситтим, бий ата, — деди бала үлкен бийдің бийтақатланғанын сезбей. — Апам Есенгелди бийдің ағама айтып отырғанын еситкен. Бундай гәп былтыр, мен сени излеп үйден қашып кеткенде, болған.

— Ассалаўма әлейкум, бий аға!

Бир-бириниң әңгимесине елигип кеткен кос атлы қәйерге келгенин елестирмеген еди. Жалт бурылды, Бегдулла қарасақал аўылының бийдай атызына келип қалыпты. Бийдай атыз шетінде сынық шыбықтай ийилип, еки қолы көксинде сәлем берген Сабыр сыйпаң екен.

Маман бий көк мақпал төселгендей жасыл бийдай атызына айрықша ышқы менен қарап, тырнағынан, айдарына шекем ләззетке толған қалда, қуғанышлы дауысы дирилдеп:

— Сабыр, сәләматпысаң? Ұал қалай, жағдай қалай? — деди.

— Күллық, бий аға, халым жақсы. Мынау бийдайдың қорығын алдым. Сизди анау шеттен танып жууырдым.

— Кеуил қабында жыртық жоқ па?

— Бәри пителип кетти, бий аға. Сизге алғыс айтайын десем, қорықтан шығалмай, жүргеним, бий аға. Құдай берди, хаялым жүкли. Өз хаялым туұмаса, бәри бир, жетим бала алып асырайжақ едим... Үрим-путағы ен жаятуғынлардың бәри мендей қуғанып жүр.

Көз алдында, туұмаған хаялына саяқ жигитлердің бирин шаптырғанда шыдамай, сөгинип, ғарғанып кеткен адамның хәзирги алғысы Маман бийде ызалы күлки орнына ызалы реҳим оятты.

— Рахмет, Сабыр. Балалы болған күни хабар ет, жүдә жақсы ат таңлап жүремен, — деди.

Сабыр сыйпаң жүрек алғысын үсти-үстине жаудырып, сол сынған шыбық күйинен тикейместен қалды.

Айдос бул сөйлесиклердің төркин сырына түсинбейди.. Маман бийге бундай алғыслар көп болғаны ұшын таңланбады:

— Елжиреген жақсы адам екен, бий ата, — деди тек.

— Аўа, балам, жақсы адам.

— Бий эта, сен неше тил билесең?

— Өз тилимнен басқа орыс тилин билемен.

— Есенгелди бий қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, ноғай тиллерин биледи, дейди.

— Ол тиллер менен бизиң тилимиз бир жамбылшаның хәр қыйлы тилиги, балам. Бес алты күн аралассаң билип кете бересең.

— Мен көп тил билгим келеди.

— Онда оқыу керек, балам. Оқыу, билим — халықтың даңқы. Усы даңқ жөнинде бүгин Есенгелди бийдикинде бас бийлер менен мәсләхәтлесемиз.

— Қаяқта оқыған жақсы? Петербургда ма, Қазанда ма, я Мәскеуде ме?

— Жоқарыға жол ашылғанша жақын жерде, Хийўада, оқый турасыз.

— Онда оқыйық, бий ата.

— Сениң менен және ким оқыйды?

— Қабыл деген жорам бар. Және де көп, бий ата.

— Мен Есенгелди бийдикиен шыққанша жораларыңды. жыйнап қой.

— Яқшы, бий ата...

11.

Хорезм олаятындағы мұсылман дининің қайнаұлы ұллы қазаны, әйемги шаұқымлы Хийұа шәхәри үстинде шағырайған қуяш төбеден мыс қайнатып тұрыпты. Еки бети шыжықтай қызарып, ыссыдан пыснасқан семизлер кетекке тығылған таұықтай өзлерин қараңғы көшелерге урмақта.

Күн аұа қала әдеүйр босады, дем алыұ жеңиллести, кең тәризленди.

Базар күни таң азаннан мұрын симгириүге ўақыт таппайтуғын шарбақшылар жұмысларының әбден балалағанына қарамастан, қуяш еңкейип, базаршылардың қайта басланғанына қуұанышлы, шырпылдасыўда. Қаланың арқа шетиндеги шеңгел хәремли шарбақтың ийеси Мәтьяқуб — шарбақшы жалаңаш етине кийген қаралтым кир шапанының сыртынан, гүреске түсетуғын палұанлардай, бир ен бөзди бослаў бұўып алып, аяғындағы үлкен шерим геўишин салпылдатып, шарбақтың ағаш дәрўазасына арқасын берип, шығыўшылардан қазық пулы өндирип тұр. Атына, ешегине минип баратырып қолына бир нәрсе таслап кеткенлердің изинен тәжим етип, бұўрыл сақалын бир сыйпап, сөйленип қалады.

— Бәрхама келмекте болың. Бул сапарғы насаз хызметимизди әпиў етесиз, әдиўлим.

Намазлыгерге таман, базаршылар кетип бола келген гезде, ұсы шарбақ алдында Аманлық пайда болды, ешегинен түсип шарбақшыға тәңир сәлемин берди, қоныўға ижазат сорады.

Матьяқуб ойланып тұрмады, ешеклиннің түри түсине қарады, сақал-шашы өскин, оң қулағы жоқ, бет аўзын шаң басқан, жалаң аяқ, күтә шаршаған жолаўшы екенин билип, аяды:

— Мейли, түсе берің.

— Қәспиңизден кәмал табың, мийрим-шәпәәтли адам!

— Сен бұхарша сөйлеген менен қарақалпақ болсаң керек.

— Дәл билдиңиз, ийманлы адам, — деди Аманлық әстен ғана. Сөйтти де ешегин жетелеп ишке кирип, шарбақшының көрсеткен қазығына байлады.

Матьяқуб шарбақшы кешки аўқатына, басқа қонақларынан бөлип, Аманлықты шақырып алды. Өзин таныстырды. Хийұаға табаны тийген қарақалпақ бийлеринің мәкән жайы болатуғынын айтты, еки базарлықта

Есенгелди бий менен Маман бий дегеннің қонып кеткенин хабарлады. Көп жол азабынан шаршап, кирпичкери пителип отырған жигит, бийлердің атларын еситкенде, үстинен музлы сұй құйып жибергендей, көзлерін шайдай ашты.

— Неге келген екен? Әдиұли адам, түсиндириң. Маман бийден бұрын неге Есенгелди бийдің атын айттыңыз?

Аманлық сорарын сораса да, үй ийесинің зейніне тийіп алыудан қорықты.

— Әдиұли адам, кеулиңізге келмесін, елде Маман бийдің аты илгери айтылар еді...

— Дурыс, мийманым. Олар келгенде, биринши бизикине келип қонғанда, абайладым. Маман бий хәммесинің оданбасысы, ақыллысы екен. Келеси күні датқа жайға барғанда, хан оны дәрғәхына қабыл алмай, Есенгелди бийді қабыл қылды.

— О неси екен?

— Анығын биле алмадым. Жолдасларының айтыуына қарағанда, ол орысқа бир тәбия жақын бий екен. Орысша билермиш. Орыс дини менен мұсылман дини от пенен сұйғой. Пысқып кетер деп қорққанды.

— Жолдаслары дегеніңиз ким?

— Медресеге оқытыуға әкелген балалары бар. Олардан басқа жигирма ересек жигит алып шығыпты. Хәнер үйретиуге алып шыққан.

— Олар еле ұсы қалада ма?

— Медреседегилери бар. Оларды Есенгелди бийдің өзі Шерғазы ханның медресесине тапсырып кетті. Көрий жөні ме? Билмедим.

— Ересек жигитлерден ше?

— Оларды Маман бий ертип әкетіп еді. Құл базарына апарып хәр қайсысын хәр жаққа таратыпты.

— Құл базарында сатылғанлар елине қайтала ма екен?

— Құл базарында күңлер-әм, күнликшилер-әм сатыла береді.

Аманлықтың жүрегі жай тауып орнына түскен менен Маман бийдің не үшін датқа жайға кире алмағаны кеулин абыржытып, ишине муз салды. Шыдамады.

— Матяқуб аға, айтың, берекет табың, Маман бийден Есенгелди бий ақыллы ма екен?

— Маман бийді ақыллы көрдім. Бийшара түні менен ұйықламады. Медресеге киретуғынларға "оқып, илим-икметке ерисің, халқымызды халық етиудің жолын табың. Илим икметли адам халқынын даңқын әлемге шығарады, ықласлы оқыңдар. Билиң, оқыұ — ийне менен құдық

қазыу, еринбең, шаршамаң..." деп нәсиятлап шықты. Ересек жигитлерге: "жигитке жети хөнер аз. Ең құрығанда бир хөнерден билмесеңіз, елге қайтыуға асықпаңдар. Иләжы болса, өзбек арасынан қыз-пыз алып, шаңарақ болып қайтыуға талапланың"... деп хәммесин қайта-қайта ақылландырды. Келген күни Есенгелди бий Маман бийдің бетине қарап сөйлейтуғын еди. Хан дәргәхында болып келген соң бирден өзгерди. Алды менен Маман бийге мәтибийлик қылды. "Қайтаман, құл базарына барғың келсе, қал" деп қайтып кетти.

Аманлық:

— Өжет адам, өжет, — деп сарсылып, тисинің суўын сорыды. Шарбақшыда Аманлыққа деген әллеқандай сезим пайда болып:

— Гүдибузар екен, — деди. — Мен қарақалпақларды мәмин, қой аўзынан шөп алмас жуўас халық дейтуғын едим. Өйдегеним, мениң қарақалпақтан Қудияр сейис деген жорам сондай жуўас, балықтай тилсиз адам еди...

— Қудияр сейис дедиңіз бе?

— Аўа, меҳманым. Илаҳийда жақсы адам еди. Барлық қарақалпақ сол Қудияр сейистей шығар дейтуғын едим, деп Қудияр сейистің өмир тарийхынан есинде қалғанларының жүдә әндазасын келистирип сөйледі. Оның гәпине, даўыс толқынына қарағанда, әңгиме өлген адам хаққында баратырғаны аңланып тұрды. Сонда да анықлау керек сыяқланды.

— Қудияр сейис хәзир қайда?

— Өлген. Қыз да өлген.

— Қалайынша?! Аўырды ма?

— Сорама, меҳманым, — деп Матъяқуб шарбақшы аўыр гүрсинди. — Ол кисиге қудай берип еди, ақыбети ойран болды... — Матъяқуб шарбақшы, Қудияр сейис хаққында гәп қылыўды сағынып жүргендей, жүдә ұзақ сөйлеп, Бухара саўдагерлери Хийўа ханына сатып кеткен бир қызды орыс адамы менен жүрген Бөрибай Қарақалпақ улы деген жититтің ханнан сорап алып азат еткенинен баслап, сол қыз Қудияр сейистің тўысқан ағасының қызы болып шыққанын, соннан ханның ардақлы атын минип екеуи бир ақшамда елине қашқанын, бирақ, изинен хан шабарманлары жетип, бирин өлтирип, балықларға деп суўға таслап, екиншисин өлтирип, ғарға-ғұзғынға деп жолға таслағаны хаққында хабарларды күтә аянышлы сезимлер менен айтып отырды.

Ол бул ұзақ хәсиретли ўақыяны айтып беріу алдында Аманлықтың қандай тақлетте болатуғынын қыялына келтирмеген еди. Маңлайына

мушын тиреп, тас сүўреттей, лалы шығып қалған жигиттің әпшеринен қорқып кетти.

— Оларды таныйтуғын бедің?

Аманлық жұап орнына сол отырысында ұзақ ўақыт қыймылсыз қалды. Әллен өмирде аўзынан жалын атқандай аўыр гүрсинди.

— Танымайман, Матьяқуб аға...

Бул жўап үстииде ол ойланды ма, ойланбады ма, лекин неликтен де бойы жеңил тартқандай, жүрегиниң музы еригендей сезилди. Және тақирарлады.

— Танымайман, Матьяқуб аға!

Аманлықтың иши жалынлап кеткенин гүрсингенинен уқса да өзін-өзі алдарқатыў мақсетинде, "танымайман".. деп атырған шығар, деген ой менен шарбақшы азғана үнсиз отырды да, қозғалды:

— Шаршағансаң, меҳманым, жатып дем ал.

Аманлыққа салған төсегин жыйнаўға азанда шарбақшының өзи келди. Бәрха ғағырлап, шекеге бататуғын тери дастық, суўға басып алынғандай, мөлхәмланып қалыпты. Не хәдийсе болғанын ишинен түйинип, оған ҳеш нәрсе демеди. Халқас қылыўға қарамай ешегин ертлеп атырғанын көрип қасына барды.

— Кетпекшимисең, меҳманым?

— Кетемен, Матьяқуб аға, кетемен.

Аманлықтың еки көзи қанталап, бетиниң қаны қашып қалған, бул турысына жолға шықса, жығылып қалыў қәўпи бар еди.

— Қаяққа? — деп салды Шарбақшы.

— Қаяққа??! — Аманлық өзине-өзи сораў берип, тубалады.

— Бәлким, сен де ҳөнер-ҳикмет үйренип қайтарсаң!

Бул кеңес Аманлықты есине ендиргендей болды.

— Қәйерден жұмыс табылады? — деди ешегиниң жүнине жабысқан шөпликлерди сыпырып турып.

— Жайға кир, чай ишип отырып кеңесемиз. Бәлким, өзинди құл базарына саларсаң. Ешегин менен еки күшсең, сендей мықлы жигитлерге қардар көп болады.

* * *

... Құл базары бийбазар күни де бық-жық болады екен. Сатылыўға әкелинген қол аяқлары кисенли құллар қатарында Аманлықта арыстай билеклерин түринип, көк ешегине өңменин артып турыпты.

Еки бетинің алмасы исиктей май жылтыр, өскин жийрен қаслары астында дөңгелек көзлери шүңирейген шот маңлай, шапанының еки пеши май-май, келидей домалақ келте биреу Аманлықты бир айланып, ешегинің аузын ашып тисин көрди хәм Аманлықтың бастан аяғына көз жууыртып:

— Не хөнерің бар? — деди.

— Қара күштен басқа хөнерим жоқ.

— Ешегің жас екен. Күшиң жете ме?

— Хәзирше күшим жетеди.

— Олай болса маған жаллана қал. Мен балық қууырдақшыман.

— Балық қууырдақшылық хөнер ме? — деди Амаңлық. Жигиттің не ойлап тұрғаныя қууырдақшы түсинбей, исинип, алқымынан биреу бұуып тұрғандай бығыр-бығыр сейледі:

— Абайла, сен! Мен бул хөнеримди ханның тахтына аўмастырмайман. Ақыры шикәрға баратырып ханның өзи қууырдақханама иркилип өтеди. Көресең еле, буның хөнер я хөнер емес екенін. Балық қайдан дейсең бе? Төменги қарақалпақлар биз ушын балық аўлайды.

Қууырдақшының гәпиндеги шымшымай астарға түсинсе де, қасарыспады. Ең қызықтырғаны, төменги қарақалпақлардан балық әкелинетуғыны болды, бирден келисти...

Қууырдақшы, Хийўадан мезгиллик жолда, қалаға тақаббил ыбыр—жыбыр тамлары бар, үлкен гүзардың бойындағы елатта жасайды екен.

Қууырдақшы үйінде чай берип болып, оны әйнек орнына сабан тығылған қараңғы бир тамға ертип келип киргизди.

Ешегің екеуиңізге жай ұсы.

Аманлықты хәўлықтырған нәрсе бийтаныс мәкәнда сұқ қолларға тап болып ешегинен айрылып қалыу қәўпи еди. Өзине әдеўир жас минип қалғаны ушын ба, ямаса барлық жан ашырынан журдай кем кеўилли болып қалғаны ушын ба, ендиги жағында сырласы, ярым күши, шаршаса көлиги ұсы көк ешеги. Сол ушын ешеги менен өзине бир өжире берген хожасына ырза болды.

— Рахмет, хожам, — деди.

— Қууырдақшы кетиўден ешегинің палаңын төсестирип, ерин басына дастанып уйқыға жатты...

Есенгелди бийдің Хийұадан шыққандағы қуұанышлы ат қамшылауын көрген адам тил жеткерип тәриплеуі мүмкін емес. Аты қанатлы қусқа, өзи қус қанатына намәлим қонақлаған шыбынға айналып кеткен сыяқлы, ушты, ушты. Хәптелик жолды неше мезгилде басып өтип елине жеткенин өзи де есине келтире алмайды. Халласлаған кеўли үйине жақынлаудан шайқым дөретип, даўрық салды.

— Барсызлар ма, ким бар? Аттан түсириңлер, бийлерге, қоңыраттың бек жигитлерине хабар етиңлер! Жыйналсын!

Қоңыр атын ойнақлатып, жеделли киятырған бийди көрип тұрған аўылласлары, әсиресе жағымпазлары, оның туўрылап тапсырма бериўин күтпей-ақ, жалаңаш байлаўлы атларын ертлеўге де асығып, ғарғып-ғарғып минди. Бир иннен үрkip қашқан коянлардай патырақласып, жән-жаққа тарқап кетти.

Есенгелди жолда шаршағаны ушын емес, қуұанышын көтере алмай, үйине кире, төрге сүре жығылды. Басына үш көпшик, хәр аяғының астына бир-бир көпшиктен таслатып, шалқасына жатты.

Келгенлерге сол жатысында қолының ушын берип сәлемлесип жатты. Бұрынлары еркин келетуғынлар да, кирген пәтте бийде Хийұаның самалы барын сезип. босағадан атлай сала иркилип, ол ийек пенен көрсеткен орынға аманат ғана, жиптикей отырып атыр. Дийдисиндегилер жыйналып болғанда, ол ыңырысып жөтелип, қоразланып, тикейди.

— Елдің кәтқудалары, сизлерге Мұхаммед Әмин инахтан сәлем, — деп баслады ол. — Биз бұл кәрада "пәрман", "ол - бұл" деп, құры таңлай кептирип, жөги Маман бийдің алданып, тұсаўында адымымыз ашылмай, гибиртиклеп қалған екенбиз, Маман бий орыс патшасының, қазақ ханының жансызы екен. Елди ол көп пұлға сатқан. Көзлериңиз неге адырайысты? Инанбайсызлар ма? Бұл хәм хан сарайынан шыққан гәп. Мен бәрин билип келдим. Бизиң елдің тәғдирин Хийұа ойлап атыр екен. Тәғдирди ойламаса, бәринен хабарлы болармеди?...

Бий шақырығына жыйналғанлар түсинисе алмай бир-бирине алақласа берди, көкирегінде Маман бийге қеген жақсылық оты барлары жүдә абыржып, Есенгелди бий кеўлиндегисин, толық ақтарып, еле қараңғы ўақияның үстине қуаш түсиргенше тыпыршылап отыр. Есенгелди бий асықпады. Өзине хәм даўысына үстемлик берип, бир жөтелди, алақшынның үстиндеги кеседе сұўып қалған чайдан шым-шым уртлады, тамағын қырынды. Хәммени тап баласындай-ақ көрип, хәр қайсысының бетине бир бирден жымыя-жымыя күлип, еркелеткен тәризли көз қысып шықты.

— Әне, кәтқудалар, — деп және сүү жутты. — Садағаң кетейин Мұхаммед Әмин инах мениң менен көп сырласты. Кеўлинде әндийшеси көп, биз Аралды жайлаған қарақалпақлардың тәғдирине жаны ашып, сай-сүйегі қаксайтуғын адам екен. Апарған балаларымызды, Сұлтан бай, — деп оған айрықша нәзер аўдарды — Әсиресе, Айдосыңды унатты. Өз қәтереси менен, мен баслап келгеним ушын, медресеге киргизди. Маман бийге ийт қосып қаладан қуўдырмақшы еди, өзим қойдырдым. Елге аман қуўыссын, өзимиз тәмбисин беремиз дедим. Ақыры, ондай жансыз елди ел қыла ма?... Адасқанын алдындағы билмейди, артындағысы билетуғыны ырас екен. Бизиң адасқанымызды инахлар сырттан бақлап-ақ билген. Қалай, кәтқудалар, жаман елге қоңсы болмағанбыз-ә?

— Аўа, Есенгелди аға, жаман елге қоңсы болмағанбыз, — деди Ғайып бағадыр. — Маман бий де ұсы гәпти айтып еди. Айдосқа Маман бийдің де нәзери күшли еди.

— Нени жақсы десек, Маман бийдің атына өткерип жаман үйренгенсиз, — деп Есенгелди бий шарппа ашыўланды. — Жетер енди, ол қудай емес! Бүгиннен баслап, ел болыўды, халық болыўды, жасаўды қәлесеңиз, Әмин инах не айтса, соған тұрасыз. "Яқшы" десеңизлер айтаман, "жоқ" десеңиз де айтаман. Лекин, лийкини бар.

— Кеширесиз, бий аға. Маман бий қайда қалды? — деп сорады Құрбанбай бий.

— Әкеткен жигитлерди құл базарына салып қалды. Егер өзи де құл базарына қарапайым бенде болып түсип, елге бир хөнер үйренип қайтса, сақлаймыз.

— Ыах-әй, тилиңиз шийрин, сөзиниз мазалы болып кеткен, Есенгелди бий, — деп көтермеледи Аманқұл бий.

Есенгелди бий мұртларына май сүйкегендей мыржыя күлип:

— Тыңла, Аманқұл бий, тыңлаң, кәтқудалар, — деп мұртларын еки жаққа айырып сыйпады. — Биз әзелден бир түйилген түйиншиктей бирликли, жаў десе жаўынгер елмиз. Әмин инахтың жақсылыққа шығыўына көмек қылсақ, барлық нәрсе гүлала-гүл, жегениңиз алдыңызда, аўысқаны қапталыңызда болады.

Жақсылық хабардың изин еситкенше тақат ете алмай тыпыршылап отырған кәтқудалардың бири Есенгелди бийдің соза бергенине шыдамады.

— Инахтың жақсылыққа шығыўына не жәрдем керек?

— Орынлы сораў, кәтқудалар, оғада орынлы сораў. Хийўаның бираз лийкини — атасы басқа Түркмен яўмытларының қолында. Мұхаммед Әмин

инах, әне, ұсыған наразы, яўмытлардан ханлықты тазартып алғысы келеди. Ол ұшын оларға қарсы шабыўыл жасаўы керек. Шабыўылға нөкер керек. "Қарақалпақлар ели бесжүз нөкер бериң", деди, мен яқшы деп қайттым.

Хәммениң тилин биреў сұғырып әкеткендей, ләммийимлик бир кесе чай ишимге созылды. Күтилмеген бұл ҳәдийсе Есенгелди бийди ҳайран етип, дастығына қайтадан шалқайды, аяқларын қайтадан көпшикке қойды.

— Ойланыңлар, Мухаммед Әмин инах ұшын ойланыңлар, деди.

— Хийўаға бет бурып кетсек әўелги ықырарға қылап болмас па екен? — деп отырғанлардың бири тынышлықты бузды.

— Не ықырар? — деди Есенгелди бий жалт бурылып.

— Орысият елине берилген ықырар ше? Жалаңқая ылақтай хәр ешкиниң желинине бир асыла берсек тепки жеп қалмаспа екенбиз?

— Ҳаслында, биз, Маман бий анасын өлтирген жетим ылақ екенимиз ырас, — деп Есенгелди бий тикленип отырды. — Буны пүткил Хийўа билер екен. Пүткил Хийўа билгени — пүткил әлем билгени. Енди неде болса нөкер сазлап, ел болыўдың ғамын жеңлер. Аманқул бий, мақул ма?

— Мақул. Есенгелди бий. Уллы Қоңыраттың сиздей дәнеси баслаған көшке ермесек, тәғдиримиз ғәреп екенин билемиз. Мең, қарабасым, өз урыўымды айтқаныма тұрғызаман, имканияты бар шаңарақтан нөкер аламан.

— Сиз ше, ғайып баҳадыр?

Ғайып баҳадыр қара қалпағын көтерип, тақыр басын қасыды.

— Ғайып баҳадыр маманшыл, ойлансын. Пүткил қытай урыўының жүк артар нары Қурбанбай бий, сен не дейсең, ямаса анаңа ойласамысаң?

Көпшиликте "анаңа ойласамысан? деген сораў Қурбанбай бийдің шымбайына батып, бирден шамырқанып жуўап берди:

— Кемпир сойысыўға тұратуғынларданбыз.

— Ғайып баҳадыр, Қоңырат кең ел, бир шалғайын жыйнасар деп ойласып атырман. Не дейсең?

— Есенгелди бий, мениңше ұсы отырғанлардың арасында сизиң гәпиңизди терис дейтуғын адам жоқ. Қалай да ойланыўға мәўлет берсеңиз жақсы болар еди. Хәр ким аўылы менен, топары менен, шаңлағы менен ойлаcssын. Қарабасым, елим ұшын жан берийге ҳәзирмен.

Кеңес Есенгелди бийге де намақұл түспеди. Отырғанларды және бир мәртебе көз бенен шолып, кейиплерин аңлаған соң келеси пийшембиге шекем ойланып, ойласып алыўларына пурсат қылып тарқатты.

Бул хәпте аўыллар үстине дөңген ажыралмас булт сыякланып, ҳеш кимнин кабағы ашылмай қәйер болса, сол жерде сыпсың-сыпсың гәп көбейди.

Маман бийдің барлық сәтсизликлерин еске алып, оның жансыз экенине исениўшилер де табылды. Әсиресе, пәрманға дәрман берий пайтында ағашқа байланғанлар, қырық дүрре жегенлер хәм олардың жақын-жуўықлары гәпти үлғайтты:

"Маман сатқын!.. Маман құда бийзар!.. Маман ҳадал-ҳарамды билмес кәпир..."

Аўыллар арасында даўыл тұрғызған қыйлы-қыйлы әңгимелер хәўижленип, Есенгелди бийге ўәде еткен бийлер бирлик ушын не қылыўдың есабын таппай, аласапыран болып атырған ўақыяның үстине Маман бий пайда болды. Сақал-шашы өсип, жол азабынан ети сүйегине тақалып жүдеген бий үйинде биринши қонған күни-ақ жыйналып келген дос-яранларынан Есенгелди бий таўып келген жаңалықты, соның себебинен аўылда жүз берген ўақия тўралы еситти.

— Оох, Хийўаның сағаллары! — деди, болғаны. Есенгелди бий жөнинде жаман гәп айтса, қуўрақ тамызыққа қоз салып үрлегендей, ел ишинде алаўызлықтың оты лаўлап кететуғынын түсинди. Ең әўели оның өзи менен жүзбе-жүз тиллесиўге атланды.

Есенгелди бий бийлер менен қәтқудалардың өткен сапары қарсыласпай тарқасқанына жүдә ырзашылық пенен, "Хийўаның аты айтылды, жұрт жым болды, кәраматлы қала" деп ишинен сыбырланған еди. Пийшембиге шекем үйинен шықпай келешегин ойлаў менен дем алып атырған бий, Маман бийди, төсегинен жылыспай бир қырынлап, жамбаслаўы менен қабыл етти. Оның қәпелимде өзгериپ, жаңаша қылық шығарғанына таңлана, қабағы үйилип, босағаны атлаған жерде, қамшысының баўын екнши қолының алақанына салып, иркилип қалған Маман бийге ол:

— Зеңирейме, отыр, — деди.

— Түргелип отыр!

— Ыа, хххаа, ха,ха, Маман! Халыңа қарамай бәрхама бад урасаң. Отырсеһ!

— Мухаммед Әмин инахқа нендей ўәде етип қайтқансаң?

— Ха, отырып сөйлесе алмайсаңба? Мейли, тикейип тұрып тыңла, ашыўлансаң ғырра қайтыўыңа жақсы. Мухаммед Әмин инахтың Хийўаны яўмытлардан жуўып алыўына бес жүз нөкер беремиз.

— Соннан соң?

— Соннан соң Хийўаның хан сарайында араллы өзбеклердің алдын кеселеген бөгет ашылып, жол тазарады. Отырсеш, билесең бе, араллы өзбеклер бизлер менен тәғдирлес, бир теңизден балық аұлаймыз.

— Ол жағын тоқтатып тұр. Мұхаммед Әмин инахқа жәрдем беріп жүріп бир кәлата ел түркменлерди елге жаў қылып алмайсыз ба?

— Құда бийзар адам, есикте зеңирейіп орыслығыңды қылғанша, елиң ушын дизе бүк, орыстың досты деп, сүйенер таўымыздың кәнары деп, Киши жүздің жаўыз көкжал ханы Абылқайырға жәрдем бергизіп, елди қырып алғаныңды есле!

— Дурыс жәрдем еди. Абылқайыр алдады...

— Мұхаммед Әмин инах алдамайды.

— Хан деген ийт теклес!

— Не дедиң? Бұл гәпиң Әмин инахқа жетіспестен бұрын шық үйден!

— Көзинди ет басқан, Есенгелди бий!

— Сен соқыр болған адамсаң. Өзиңе рехимиң келсе, шыннан елим десең, ендиги жағында мениң айтқанымнан шықпайсаң. Шықсаң орға түсесең. Ендиги ор терең болады. Ақыллы болсаң уққансаңды. Хийўалыларға өлтиртпедим...

— Әй, геўек! Ийниңде бас емес суў қабақ тұрған адам! Мұхаммед Әмин инах қабағыңның суўын сырқып орнына жел-үрлеп жибергенге боқ қарныңды сыйпама, пысыйып қаласаң. Биреўди дос қыламыз деп, бир елатты қандар қыла алмаймыз. Хәлекленбе, халық көнбейди, бес жүз нөкер жыйналмайды!

— Ха, ха, ха, Маман бий! Халық ким? Халық — мен! Тоты құс! Жұрт сениң сүйегиң қандай топырақтан ийленгенин енди түсиніп атыр. Көп бетлессең, хор боласаң. Хәзир қуйрығыңды беккем қысып, қайт, бәрха беккем бол!

Маман бий бұл ашыўлы адам менен хәзир балтаптап айтысуўдың пайдасызлығын уғып, артына айланып, ашыў менен отаўдың ергенеклерин қатты-қатты сартылдатып, ашып, шықты.

Усы отаўға тұўрылап киятырған бир топар атлының алдын кеселеди. Олар Аманқұл бий, Құрбанбай бий хәм Ғайып бақадырлар екен.

— Тоқтан! — деди Маман бий. — Не ушын киятырсыз?

Аманқұл бий өзине дәрек атлылар менен шетке шығыңқырап, иркилместен жүріп кетти. Құрбанбай бийдің аўзы ашылып, екиленіп қалды. Ғайып бақадыр анықлап сөйлесіу ушын Маман бийге бұрылып, сәлем берди...

13.

Қуұырдақшының айтқаны рас шықты. Үсти қақыйқаттан да баса-бас, саўдагерлер менен өткен-кеткен жолаўшылар иркилип, хәтте, көн қалалылар арнаўлы келип балық жейди екен. Қуұырдақшының қойны-қонышы гүмис теңгелерге толып, сыңғырлап атырғаны.

Аманлыққа тыным жоқ, азаннан қара кешке ошақтың аўзында тикейип турып от жағады. Қуұырдақшы ара-тура ыссы қақпаш таслайды. Жейди.

Қуұырдақхана аш-жетимлер менен дийўаналардың күнделикли мәканы екен. Есиги ашылыўдан олар пайда болады.

Бет-аўзы қара ғожалақ балалар бүралқы ийтлер менен таласып, тасланды шөбире кемиреди. Аманлық өз халын олардың күн көриси менен салыстырып, тәўбе етеди.

Ол қуұырдақшы менен қақы айтыспаған еди. Тилсиз, жапакеш от жағар, қуұырдақшыға унап қалды. Саўасында:

— Әй, қарақалпақ, билемен, сениң менен қақы айтыспадық. Ишинде гүптикей қалмасын. Мен кисиниң қақысын күйдиретуғын наймытлардан емеспен, — деп қояды.

Аманлық бұрынғысынан жеделленеди, исине ықласланып, шаршағанын умытады. Қуұырдақхана жабылған сон, кеште ешекли отынға кетеди, гейде тоғайда қонып, таң ала геўгимде бир ешек жыңғыл жеткереди. Бундай жапакешти ким сыйламасын, қуұырдақшы сақыйлық етип, өзине бир бөз көрпе, ешегине палаң бергизди.

Майлы тилли қуұырдақшы ұсылайынша марапат пенен-ақ Аманлыққа көз аштырмады. Жұмыстан жұмыс. Матъяқуб шарбақшыға барып хабар алыўға да ўақты аўыспайды. Аўыл-елди сағынып, базы ақшамларда ұйықламай шығатуғын әдет пайда болды. Егер бұл әдети даўам ете бергенде, ети кетип сүйегине тақалатуғын еди, ұйқысызлық көп үдемеди, бир күни тосыннан Бектемир келди!.. Устасы менен әлле қайдан арбалы ағаш әкеле атыр екен, қуұырдақ жеп кетейик деп қайырылыпты. Бир-бирин сағынған жигитлер, айналасында кимлер барын, кимлерден ғәрезли екенін умытып, қушақласып, жиптей есип қалды. Қуұырдақшы жырымсыз хызметкериииң кеўилин жықпады:

— Аўылласың болса сөйлесип ал, мә балық жеп отырып сөйлес, әй, исик кабақ, сен отты ысыр, — деп ошақтың алдында шөбире кемирип тұрған жалаң аяқ, үсти-басы қара ғожалақ биреўге буйырды хәм Аманлық пенен Бектемирдің алдына үш-төрт кеспе балық әкелип қойды.

Екеуі не сөйлесерін билмес, бир-бирине ыржыйысып қарап тек күлісе береди.

Биз асығыспыз, сен қайдан жүрсең? — деди Бектемир аздан кейін.

— Мен баяғы кеткеннен айланып бұнда келдим... Алмагүл өлген... ал өзіңше? Ел-халық аман ба? Тез-тез сөйле. Маман бий қайда?...

Бектемир елден қалай келип қалғаны жөнінде Аманлықтың Матъякуб шарбақшыдан еситкенлерін тәкирарлады. Аманлық еситтим демеди, оның өзін, таза қарақалпақ тилин сағынып қалған еди.

— Айта бер, сейтип, сөйтип?... — деп отырды.

— Сөйтп Маман бий елдің ертеңі деп жигирма жигитке қосып төрт ақыллы бала жыйнады, Олар Есенгелди бийдің жәрдемі менен Хийўаға медресеге кирди.

— Өзи ше?

— Өзин орысқа тәбия деп хан да, моллалар да хабарласпаған.

— Сөйтип?

— Сөйтип бизлердің онымызды құл базарына салып, ұсы әтирапта қалдырды, қалған он жигитті түркмен ишине ертип кетти. Биреўлерін бақсылық шәкиртликке де беремен деп еди... бир-биримизден бийхабармыз. Төрт-бес жылсыз елге қайтпаймыз. Айтпақшы, өткен жумада ұстамыз бенен Хийўаға барып едик. Дәўимди көріп қалдым. Есенгелди бийдің атқосшысы Дәўим ше? Қасында төрт-бес Хийўалы бар. Жарақлы, қаладан дизилисип шығып баратыр екен...

Аманлығы болса жақсы еди...

— Билмедим!!

— Көп сарсылғаннан пайда жоқ. Өзің не хөнер үйренип атырсаң? Ұақы аласаң ба?

— Ұақы қайда? — Бектемир хожасының еситип қалыўынан қорқып даўысын пәсейтти. — Ұақы сорамада да болар. Хожам арбакеш. Еле маған әсбап ұслатқан жоқ. Ағаш кесемен. Гүпшек қайнатаман.

— Жақсы екен. Меники хөнерме?

Хөнер, хөнер. Өзлеримиз балықшымыз, жеўдің мәнисин билмесек ше?

Аманлықтың кеўли қарар тапты.

— Баяғы өсип-өрбиўдің изи ие болды?

Бектемир Аманлықтың ийнине ұрып күлди.

— Сорама. Тамаша. Талай ҳаялдың бөксесине шаппат ұрып ҳәз еттик.

Аманлық муртынан күлип қойды.

— Өзің биреўди алдың ба?

Бектемир бурылып устасына қарап алып, әуелгисинен де әстен сыбырлады.

— Қарап жибер, Аманлық. Сениң қуұырдаңшың мисли кели, меники мисли келсап. Бап екен. Яқшы, көп қарай берме. Бизиң устаның байдан қайтып келген қызы бар екен. Қайтысын апқашаман.

— Көз қыспай қылып көрдің бе?

— Сорама, бала. Мисли ертлеўли ат. Қәлеген ақшамда минип сайыр қыламан. Айтпақшы, өзиң қуры жүрме. Ийни келсе биреўди ал. Балалы жесир болса да қайтпа. Маман бийдің тапсырмалары ұсылай!.. Сербойдақ болып билмеген екенмен. Дүньяның ләззети ҳаялдың қушағы екен ғой. Аўа, аўа...

Көп жыллардан берли күлип көрмеген Аманлықтың ишек-силеси қатып, сондай "ўахахақалады" хәтте, Бектемирдің өзи де күлди. Қуұырдақханадағылардың бәри хайран қалысып, оларға қарасты.

Аманлық күлкисин зорға тыйып, көзлериниң жасын сыпырды:

— Маман бий балларды сынады ма?

— Шет елге шаймий кетсе, елдің атына нұқсан келеди, шет жер көрмеген халқын, көрген адамы менен бақалайды, деп сынамақшы болған. Султан байдың баласынан ұжыбатлысын таппапты. Бирли ярымының қулағынан тартып-тартып қойған.

— Айтпақшы, Бағдагүл жас босанды ма?

— Сорама, Аманлық, биреў қаст етип баласын түсирткен.

— Усы дүньяның таласы ада болар ма екен, сирә?

— Есенгелди бий ұллы болып, Маман бийге ат қойдырды. "Ел үстине ел келген сон, тұйылған баланың аты Елгелди болсын" деген. Әкеси қуўанып, еки бий жарасқан екен. Хийўаға келип бузылды. Есенгелди бийдің хәр танаўында батпан самал менен кетти.

— Ух-ух адам жұмысқа шаршамайды-аў!.., Айтпақшы, мен барда Есим бий Шаббаз бетке кетип еди?

— Олжалы болып келди. Жәрдемге бес дийхан келди. Қолы гүлли адамлар екен. Есим бийлер таза жап қаздырып атыр. "Қара терең" таманды бағлы жер қылса керек.

— Жақсы екен, — деп бираз жеңил нәпес алып, Бектемирдің устасы таманға көз қыйығын салды. Ол балығын жеп болыўға шамаласқан екен. Бектемирдің кетип қалыўынан, көпке шекем және көре алмай қалыўынан қорқып: — Сени излеген киси қәйерден табады? — деди.

— Кенегес аўылы деген жерден.

— Қарақалпақ арасы ма ?

— Өзбеклерде де кенегес аўылы бар. Балғалы деген урыў да бар. Түсинбеймен. Бурын қарақалпақ екен, соң хан зорлап өзбек кылған дейди. Ырас өтиригин билмеймен... Мени устам шеп көрмейди.

— Илайым, шеп көрмегей.

— Бектемир болдың ба?

— Ләббей, устам! — деп Бектемир ушып-ақ тұрды. Аманлықтың колын қысты. — Хош, биз кеттик.

Аманлық олардың қарасы шөккенше қарап қалды.

— Маўқың басылды ма, қарақалпақ?

— Аўылдан бүгин келгендей болдым, хожам.

— Жүдә бап. Әй, исик қабақ, мә, жоғал! — деп қуўырдақшы бағанадан берли отын ысырып тұрған жетимге күйип кеткен бир кеспени ылақтырды. Ол ыссы кеспени үплеп алақанынан алақанына аўыстырып аўзына басыўы менен кетти.

Аманлықтың жүзлеринде қуўаныш, көкирегінде әлле қандай йош, қәдимги орнына — ошақтың аўзына келди...

14.

Аманлық пенен Бектемир қуўырдақханада дийдарласып, гә хабарлар ушын налынып, гә хабарлар ушын езиўлери жыртылғанша күлисип, апақ-шапақ болып отырған пайтта, олардың елинде, даўыс жетпес қалың қопалықлар арасындағы балық пенен шалаң ийиси анқыған әптада елинде, сўлар үстин толқынлатып, қопалықлардың ләмли түплерин тозаңытып, бурын болмаған, аласапыран қуїын, көтерилди...

Еки жүздей аламан Есенгелди бийдің отаўына қора болып, қоршап киятыр...

Бас себеп былай басланды:

Есенгелди бийдин Мұхаммед Әмин инахқа берген ўәдесиниң шопағы елге келип шағылғанда, дәнеси Маман бий тәрепке кетип, пушына өзи ийелик ететуғынына көзи жетти. Себеби Маман бийдің "Биреўди дос қыламыз деп, бир елатты қандар кыла алмаймыз" деген гәпи журтшылықтың бас дәлилине, Есенгелди бийге қарсы атқан оғына, көтерген жалаўына айналды. Халық көтерилди. "Нөкерликке бармаймыз!..." деп көшелерге шықты.

Есенгелди бий отынын өре жанбайтуғынын түсинди. Қатты қәхәрленди, әсиресе, бундай қасақана гәпти ен жайдырған Маман бийге қәхәрленди... Атқосшысы Дәўймди астыртын жол менен Мұхаммед Әмин инахқа жиберип алды... Инах жасаўыл басыларының бири менен Дәўимге

бес атлы қосып: "Маманды гелле қылсын, шаўқымын өзим бастыраман," — деп қайтарыпты. Есенгелди бий ушын оны бирден гелле қылғаннан гөре, айтқанына көндирип, аўзына қаратыў пайдалырақ еди. Сонлыктан оның изине жансызлар салып, Бегдүлла қара сақал аўылынан жекке киятырғанында туттырды, аяқ-қолын байлатып, сабатып отаўына алдырды... Егер, қарсылық етсе, жанын жәхәннемге жиберетуғынын ескертип, "жоқ" ямаса "аўа" дегизиў ушын кесгеллем бир сораў койды.

— Нөкер жыйнаўға көмек етесең бе, жоқ па?

— Жоқ, жоқ, жоқ! Биреўди дос қылыў ушын бир кәлата түркмен елин жаў қылмаймыз! — Маман бий буннан артық сөйлемеди.

Бәри—бир, Есенгелди бий гүдерин үзбеди. Босаттырмады. Узын арқан менен ағаштай құндақлатқан күйинде иргеге жатқарды да, қонақлары менен бәзим құра берди. Сол күни кешке өзиниң кеўли жуўық бийлерин, кәтқудаларды шақыртты. Олар бий шақырығына қуўанышлы келсе де, кең отаўдың бир қапталын ийелеген жаў-жарақлы нөкерлерди, ал, төрде өли сүрейинде дастықтай созылып жатырған Маман бийди көрип, ҳаўлыққанынан көзлери патлыйысып, Есенгелди бий ийек атқан орынларға аманат жайласа берди.

— Мурат шайхтың бир гәпи есимнен шыкпайды, — деп Есенгелди бир мархұм шайхтың атынан жаңалық айтыўға хәммениң дыққатын аўдарған болып, хәр сапары, құндақлаўлы Маман бий тәрепке бир қарайды. — Өли геллени көрмей өз геллең еске түспейди... — деп талай-талай қайталап отыр.

Бул гәп, жунғар елшисиниң геллеси, Жаңакентте орыс патшасының атына ахиднама жазыўға келисе алмай отырған қарақалпақ бийлериниң ортасына тасланғаннан соң, бийлердиң, жасаўыллардың қуўжыңласып, ахиднаманы имзалай бергенинен кейин, айтылған гәп еди. Есенгелди бұны шайхтын аўзынан емес, Маманнан еситкен еди. Ҳеш ким өтиригин шығара алмады. Маманның құлағы тығыўлы, еситпейди.

Келгенлер, Есенгелди бий хәр тәкирарлаған сайын Маман бийге көз астыларынан қарап, тышқан тесиги мың теңге болып, әпшилері қуўырылып баратыр.

... Маңлайлардан сұйық тер шығарған бул аўыр жағдай ұзақ даўам етпеди.

Сәскеге таман, бир тәреплеме қуйынға қарсы күшли дүбелей түрды. Бул дүбелей халық қәхәриниң епкини... Отырғанлардың тобы тарқамай-ақ, отаўды еки жүзлеген пияда дийханлар, балықшылар қоршады.

Ҳәзир отаўға қора болып қаўсырылғанлар солар...

Ашыұлы аламан отауды бузылған қазадай дал-дал қылып ишиндегилердің кегирдеклерине қол салып, сағағынан илинген балықтай — бирим-бирим көшеге ылақтырмақшы еди, әттең он адымдай жақынлағанда, олардың басшысы Бегдулла қарасақалдың, "тоқтаң" деген ишарат пенен, еки қолын қанат қылып артына серпкени ирикти.

— Есенгелди, шық майданға! — деп гүркиреди Бегдулла қарасақал, Иштегилер басқы тауып, жууырыса-жууырыса шықты. Сууықта кийген тонның жағасындай үйге қаусырылған адамларды көріп бәри тұрған-тұрған жерлерінде белдеуге асылып лал болды. Қорадағы атларына хеш ким жетип үлгермеді. Кем-кем қууырылып киятырғанлардың алдында шоқмар көтерген Бегдулла қарасақал "ақырын, ақырын" дегендей бәрха артына қол сермеп киятыр. Қолы бос адам жоқ. Кимде белсап, кимде балта сап, кимде шоқмар, кимде қақ жыңғылдан сындырылған таяқ...

Хийұадан келген, ишектей ұзын арық, мойны қуұрайдай жасауыл басы қырқ бууын құрттай жыйырылып, Есенгелди бийдің тасасында дир-дир етті.

— Япырмай бұл не бәле? Меп елинди тек бақылдауды билетуғын бақалар ели деп едим. Жыланлардың ордасы екенғой. Сора, Аманлықта, сора, не мүддәхәлери бар екен.

Есенгелди бий ашыұ менен кәмарын көтериңкиреп, алға еки қәдем таслады.

— Халайық, халқым! Бұл не даурық? Өз ууылдырығын өзи жейтуғын шортанға аұғаннан амансыз ба?

— Маман бий қайда?... Тири ме? — деди хәмме жабырласып.

— Тири. Өзимизди өзимиз өлтирип жиллимиз бе? Өсип-өрбигенде өлтириу ұшын ба? Пай, халқым, ұсындай алапаға шабасаңлар!

— Болар, болар!!

— Болар, қысқарт!!!

— Маман бийди көрсет, бий опа Есенгелди!

— Тез көрсет!.. Тез!.. Тез!!!

Адамлар қанша үстемлик қәмир менен топылып киятырғанына қарамастан, олардың гәп тыңлап иркилгенине Есенгелди бий жүрегін басты. Қорқынышы серпиле баслады.

— Сәл сабыр етиңлер, — деди ол өзін мәрт тұтып. — Иркилңдер! Үйге ләрзем келмесин. Өзлериңиздің үйиңіз ғой. Керегеси шытнап ысырылмасын!

— Ха,—ха,—ха-ха. Өзлериңиздің үйиңіз!..

— Ха,—ха,—ха,—ха-ха!... Керегеси шытнамасын... Аұдарамыз!...

— Есенгелди бий, нөкер алыўды қазыўға белдар алыў деппедиң?,...

— Көп сөз керек емес, дана бий қәне?

— Созба? тез көрсет!

— Неге иркиле бересиз? — деп Бегдулла қарасақал шокмарын жоқары көтерип, изиндегилерге "басың" деген бұйрық бериўге ҳәзирленди. Есенгелди бийде бирден ҳаўлығыў пайда болды.

— Хәссений, ат астыма түссе төбелериңде ойнар едим, — деп сыбырланды жасаўыл басы.

Аламан Бегдулла қарасақалдың қолына қарап және алға бир адым жылысты. Аралық кем-кем қуўырылған сайын отаўдан шыққанлардың жанлары көзлерине көрине баслады.

— Халайық, Аманқұл бийди тыңлап көриңлер! — деди Есенгелди бий.

— Керек емес!

— Керек емес!...

— Өзиң сөйле! Түркмен елине қандар қылажақлығыңның себебин айт! Өз аўзыңнан айт!...

— Әй, ладан Есенгелди сөйлесең—ә! Адам өлтириўди пишен орыў деп жүрсең бе?!...

Енди Есенгелди бийде сөйлемейге илаж қалмады.

— Халайық, халқым, онда мени тыңлаңлар, мақұл тыңланлар, — деп ол көкирегин ашып аламанға қарсы және еки адым атып, отаўдың қапталында жатырған келиге минди. — Әўели, Маман орысты иркип, сөйлесип атырғанымыздың себебин айтайын, Ол сизлерди алдап жүрипти! "Түркмен елатын кандар қылмайық" деген өтирик шақырығын шүберек қылып, ишине тас түйип жүрипти! Рас, рас! Оның гәплериниң сырты жүқа шүберек, иши тас! Маған инаныңдар! Меники сизлердиң ғамыңыз! Маман орыс жансызы екен! Елди бүлдирген жаў халыққа қарай және сүйремеки! Алдарқатып үстинизге және тас жаўдырмақшы!... Мухаммед Әмин инах тахқа минсе, ел боламыз! Мейли, ендиги гәпти Аманқұл бий айта қойсын!

— Халайык! — Аманқұл бий гезегине келиге минди. — Бахыт қусы ҳәр елде бирей болады. Маман бий басынан бахыт қусын ушырып алғанына пушайман қылып бармақ тислемесин! Бахыт қусы Есенгелди бийдиң қурашына конды. Енди, енди Маман бий елим десе, бахыт қусынан айрылғанына шыдасын, халықты алдамасын, ел бирлигин сақласын! Ол бахыт қусының уясын Орыс патшасының сарайынан излеп еди. Таппай елди бүлдирди, Есенгелди бий сол уяны жақын жерден Хийўадан-ақ табажақ. Ғайып бахадыр, сен не дейсең?

— Мениң бағанағы сөзим сөз. Мейли, халайыққа жария қылайын. Кисиниң баласын жылатпастан бұрын өз балаңның көзине үңилиў керек. Инах ушын түркмен баласын жылатамыз деп жүрип, өз баламыз қан жылап қалмасын! Мениң гәпим усы!

— Дұрыс гәп! Енди Маман бий көринсин! — деп талап етти көпшилик. Есенгелди бий қапталындағылардың бирине "Маман бийди босатып, қаддин дүзеп алып шық" деп әстен бұйырып: — Халайық! — деп даўыслады. — Хәзир Маман шығады. Оған шекем жас Құрбанбай бийди тыңлайық!

— Мейли, айтсын!...

Құрбанбай бий аламлар алдында "анаң менен ойласасаң" деген гәпке қызарып арсынған менен үйинде аўлағында, анасына ойласыўды ар көрмейтуғын еди. Анасы Шәрийпа жасынан солай үйреткен. Сонлықтан ол Есенгелди бийдиң нөкер жыйнаў жөниндеги тапсырмасын да ойласқан. Шәрийпаның ишинде Маман бийге деген ашыўлы түйин пайда болғаны ушын ба, ямаса Есенгелди бийдиң сайлаған соқпағын дұрыс деп есаплағаны ушын ба, баласына Есенгелди бий салған из бенен жүриўге мәсләхәт еткен еди. Құрбанбай бий, анама ойласқаным сезилип қалмасын деген қәуип пенен, азғана ойланып тұрды да:

— Ел қайда көшсе, биз де солай көшемиз, — деди. — Бирақ, Маман бий халыққа жумсақ сырты сулыў шүберек таўып, ишине тас жасырғанын тоқтатсын!

Есенгелди бий Құрбанбай бийге әстен ғана "әкеңе тартқансаң, азамат" деп марапатлап, артындағы жасаўыл басыға: "гәпүр" деди. Усы гезде иштен Маман бий шықты. Еки күнги ашылықтан, таяқтан, бағанадан берги ғаўырлыны еситтирмеў ушын қулағына тығылған пахтадан мийи мең-зең еди. Есиктен шыққан жерде жығыла жазлап тентиреклеў менен арқасын шийге сүйеди. Аламан оның қандай күйге түскенинен бийхабар, көриниўден сөйлер деп дәмеленген еди. Ләм-мийимсиз көпшиликтиң қатарына тұрғанынан үмитсизленди. Хиўадан келген жасаўылбасы сөйледі.

Сизлерге мен Хийўадан сәлем әкелдим. Лекин, меҳманды ұсылай күтип алдыңыз. Буған да өкпем жоқ. Мухаммед Әмин инах сизлерди күтә бирликли, жаўынгер ел деп еди, рас екен. Бүгинги бирлигиңиз қуўантты. Усы бирлик пенен Хийўаның сарайын жаўынан тазаласаңыз, сизиң елдиң иси раўаж, ығбалы артады. Ал мынаў Маман орыс жөнинде ме?... Сизлер шелли бул сатқын орысты бизлер-әм билемиз. Ол сизлерге не әперди? Апат әперди, апат! Сизлер оның өтирик гәпи ушын қанша шожып-

постыңыз. "Уллы үмит қағазы" деп те жыр тапқан. Сондай қағаз бинай өмирінде қолына тиймеген буның! Петрборға бармай, жолда жолдасларын өзи өлтирип қайтқан. Расын айтқанда, ол елиңизди орысларға емес қазақларға сатқан. Сол ұшын сиз мөминлерди алдап жаұыз Абылхайырға жәрдем берди. Оның ақыбетин айтпай-ақ қояйын... Кәйерде де хан, патша бир сөзли болады! Егер ақ патшадан қағазы болғанда, бир нышан көрмеспедиңіз? Бизиң инах қағаз ғой қағаз, лебиз берсе, бәрин бәржай қылады. Инанбаң мынаұ жөргегинде ұрған сатқыныңызға. Есенгелди бий жүдә кеңпейил адам екен, еле өлтиртпей қойыпты. Бүгинлиги тасы тәрезиге жеңил қелген мынаұ орыстың иши жанып, сизлердиң елиңизди пайдадан қалдыражақ. Тыңласаңыз ұзақхасы көп. Тыңламаң, инанбаң оған!...

Бир-бириниң қолын жаздырыспай кереге болып тұрған адамлардың биразында салпаұсыұ пайда болды, гейпаралары сөйлерге гәп таппай, ашыұланарға бәне таппай, басларын қасыды. Енди ғана өзине келип, хеш кимниң сөзин бөлмей, ақыбетине бағып тұрған Маман бийге бул жағдай орасан аұыр тийди. Аяқларын ақырынлап басып алға жүрди.

— Халайық, мени излеп келдиңіз бе? Табаныңызға маңлайым! Ырзаман! Бул күш топлаұыңыздың алды болғай! Ал енди мынаұ сатқынға қараң, — деп шуқып алғысы келгендей ашыұ менен, Есенгелди бийге суқ бармағын шошайтты. — Хей, Есенгелди бий, хан менен сөйлесип болып халыққа хан тәсилин салма, абайла! Сениң кеұлиң сұмлық қазанына айланған Әмин инахқа бес жүз нөкер берип, ел қырғандағы мәқсетиң — мынаұ отаұыңды көркейтиұдиң ғамы. Шебине ойланба! Дұрыс ойлан! Бул отаұыңа Хийұа ханын дос қылған менен, түркмен халқын жаұ етесең! Еки отлы тастың ортасына салма елди! Нәпсиң ұшын халықты бүлдирме! — Ол өзиниң қызып кеткенин сезип даұысын пәсейтти. Қолын түсирди. Жуұасыды. — Халқым, гүманланбаңыз! "Уллы үмит қағазы" қай ұақытта да табылады! Табамыз! Жалғыз өтинишим бул қапырық қоныста бой жазайық, тойынайық. Имканият таұып мен орыс елине қайтадан барып қайтайын! Мәұлет бериң!..

— Сен орыс бий, сол орыс елин ұмытасаң ба, я жоқ па? — деди Есенгелди бий.

Дамбалшаң, жалаңаш белине жекен тал бұұған, денеси күнде қалған сазанның қабыршағындай жылтыр-қара, бир балықшы көпшиликтиң арасынан алға өтип, басындағы гөне қара қалпағын қолына алып:

— Мынаған қараң! — деп былғады. — Бул матам қалпағы!

Усының менен халық болып атымыз аталған. Халайық, не болды бизлерге? Хей, бийлер, кәт-құдалар, не болды сизлерге? Есенгелди бий, сен матам қалпағын таслап, Хийўаның шәгирмесин кийген менен бабаңның қара қалпақ екенін, матамлы, көз жаслы, қайғы-ғамлы екенін жасырасаң ба? Бәримиз кийейік, ұмытайық ғамды. Халықпыз, Маманға исенсек, Есенгелдиге де исенип көрейік. Бегдулла қарасақал, хәй халайық, исенип көрейік! Егер, ол алдаса терисине топан тығамыз. Қалай қарайсызлар? — деп ол артына-аламанға бет бұрды. — Бабаларымыз орыслар менен нан сындырысқан, бұған гүман жоқ! Бирақ олар нанды ақламаса, қашанғы биз құұамыз, биз! Уәде-ықырары бар ел тауып алар. Таппаса, Хийўадан пәнтленсек, өзиміз табармыз. Нурабылла жора, сен не дейсең? Мен нөкерлікке тайынман!

— Елге дәстүр болса қос қатынымды арқалайман, — деди Нурабылла ойланбастан.

Есенгелди жылдам келиге минип:

— Мақұл гәп айтылды. Бир ашыўыңызды бериң, халқым, — деди.

Аламанның тобы бәхәрги сеадей бузылыўға қарады.

— Ооо, Халқым.! — деди Маман қайтадан жөнлесип. — Есенгелдиге инанбаң! Ол өрге түпирмеўге серт еткен. Хәзир сизлерден қорқып тұрыпты. Мынаў нөкерлер менен атларына минсе, үстиңизде қылыш ойнайды. Атларын әпкетиңлер!

— Әпкетиңлер, әпкетиңлер!... — деди Есенгелди бий жүдә мунайымлилик пенен. — Көргенли ел қонағын хорламайды. Тек қонақлардики қалса болар. Инахқа нөкер болсаңыз да, ат тауып беретүғын мен! Әпкетиңлер!...

Халық қайтадан абыржыды. Көпшилиги тым-тырыс, топты бузып излерине қайтты.

— Орыстың атын әкелиңлер, қайтсын, — деп бақырды Есенгелди.

Атқосшылардан бири жуўырып кетип қорадан ақ бозды жетелеп шықты. Маман бий атына минди. Бирақ аты аш, өзи болдырған еди. Зорға түр. Оны азат қылыўға жәмленип келген аламан, көк құўған пададай, бөлек-бөлек болып хәр жаққа бөлинип кетти. Бегдулла қарасақалдың топары Маман бийдің атын жылаўлап, қайтты.

Әўели айбатлы, бий отаўын ысыражақ күш демде-ақ босасып, изи түс көргендей болды. Хийўаның жасаўыл басысы Есенгелди бийдің жаўырына темирдей бармақларын қойып:

— Атақлы бий, енди не қылайық? — деди.

— Дем аламыз.

— Жоқ, хәзир атланып, буларды күшигинде талай керек. Ертеңге күни мырылдамайтуғын болады.

Есенгелди бийге бул мәсләхәт үнап, басын услап ойланып тұрды да:

— Шыда, арысланым, шыда, еле алдымызда талай асыу бар, — деди, — Жаңа ғана Маман орыстың: "булар атларына минсе, үстиңизде қылыш ойнайды" деген гәпи бар. Хәзир расқа шықса, халық оған мәңги исенип кетеди. Шыда!

— Жаралы қасқыр кәуипли болмас па екен?

— Жоқ, оның барлық қабырғасы сынып кетти. Тиклене алмайды.

— Илайым, ақыллы бий.

Азанғы халкастың нәшесин ушырып алған бийлер, кәтқудалар басын бұзбай қонақлар менен қайтадан отауға кирди.

Ис оңғарылды... Енди бәзим емес, бүгинги аламан тырнаған кеуил жарықларын питеп, тезирек нөкер жыйнаудың ғамында қызғын гәп басланды...

* * *

... "Қара тереңнің" қубласынан Есим бий жардырған жаңа жаптың еки бойы думандай, дүт тоғай кендирлик. Алыстан-ақ май ийиси аңқыйды. Көл сұуына шыққан қамыстың, балықтың ийисине үйренип кеткен Маман бийдің танауын ийис қымыршытып, үсти-үстине түшкирип киятыр. Хәр түшкирген сайын өзи өзине "ярәкималла" деп күлип қояды. Сонша ғәзебетли ашыудан соңғы май ийисиниң түшкириги қуўантып, жүдә үскини қуылған ақ боз аттың жүрисин тезлетти.

Баслап атырған жүўери атызын аралап жүрген Есим бий менен Худайбергенди ұзақтан танып, өзи биринши сәлем берди. Дийханлар құрметине аттан түсти.

— Рахмет сизлерге, елге тоқлық нәўбетин қараттыңыз, лекин... — деп турды ла, Маман бий изин айтпады.

— Сарсылмаңыз, атақлы бий, — деди Худайберген. Ол қәдимгисинше көзин жоқары алған халында дийханшылыққа ышқы менен қарап турыпты. Маман бийдің нәзери де Худайберген қараған тәрепте.

— Маман бий, биз өзбекпиз, лекин, Мухаммед Әмин инахқа нөкер бериўге қарсы болғаныңыз ушын бизди наразы деп ойламаңыз. Биз дийханбыз. Сизге болған кеўлимиз — сизди кеше қуўатлаған Бегдулла қарасақаллардың кеўлиндей жақсылық, аманлық. Кәспи-кәри бир дийханның ойы, тағдири бар. Бизге жер, сүү, қуяш болса тамам. Ал оларға, — деп, Худайберген Маман бийге бұрылды. Оның бетине жабысып, қанға

толып қып-кызыл болған патаханның үстинен әстен сыйпап, алақанының қанын көрсетти. — Көрдиңізбе, мынаны? Бұл дүньяда адамның душшы қанын сорғысы келмейтуғын мақлуқ жоқ. Хәтте, адам қанына адам жерик. Лекин, биз қарапайым дийханның қаны хеш қашан ашшы болмайды. Мине, сол ушын бизди сорыйды. Шыдаў керек, дана бий. Адам шыдаў ушын жаратылған.

"Адам шыдаў ушын жаратылған"... деп гүрсинип гүбирленип Маман бий. — Каны душшылардың тағдири бир дегениңиз унайды. Билмедим, усы душшы қанлылар қашан қорғанады? Жүриң, сөйлесейик, — деди.

— Журиңлер, — деп Есим бий үйине қарай баслады. Хәмме пиядалап ерди...

15.

Қуўырдақшы жүдә әбжил шықты. Аманлыққа гәрдиймес, хәтте базы азанларда жайына келип, бирге халқас қылысады, шиллеҳанаға айналған ешек ақырын көрип "тазалап төсестир" деп базда қушақ-қушақ тары сабан береді.

Хәр күни азанда үйреншикли бир сораўы бар.

— Яқшы жатып тұрдың ба? Тоңбадың ба?

Аманлық мейли тоңып шықсын, мейли ели-халқын, қатар-қурбы жора—жолдасларын сағынып, я болмаса, бұл дүньяда қалған ендиги жалғыз үмити — көзиниң ағы-қарасы, тири ғайып улын ойлап, өрели таңды кирпич қақпай атырсын, қуўырдақшынын жымпылдап, иши-баўырына кирип берген сораўлары бәрін ұмыттырады. Жапакеш адам "яқшыман" деп, бир сөз бенен жуўап берип, исине құмбыл бола береді.

Қуўырдақшы Аманлықтың кеўлинен шығып, жамаўлы гөне қалпағын таслаттырып, орнына оның қәлеўи бойынша шылт, жаңа қара қалпақ тиктиртип берди. Қысқа қарай жағал ешки терисинен жаўырнын жапқандай қылқалы қылды. Бұл жақсылықлар Аманлықтың миннетдарлығын және де арттырды. Қуўырдақшы көп жаңалықларды ишине сыйдыра алмай, оның менен хәр қыйлы бағытта сөйлеседи де.

— Қарақалпақ, билесең бе? — деди бир саўасында қуўырдақшы, Сениң елин Мухаммед Әмин инахқа хызмет етип, түркменлер менен урысып атыр.

— Не дедиңиз?

Аманлықтың аңсызлығына қуўырдақшы селк-селк күлди, майлы муртларын алмагезек сыйпалады хәм әўеле не айтқан болса, соны тәкирарлады, соңынан:

— Хийўанын хан сарайынан түркменлерди қуўып, сарайды ҳадаллап алыў керек болып атыр, — деп қосып қойды.

Бул хабар Аманлықты бир жағынан қорқытты, екінши жағынан қуўанытты.

— Сонда кимге пайда, кимге зыян?

Қуўырдақшы жүдә еңкилдеп кулди.

— Сада қарақалпақ, билмейсең, билмейсең! Сизлерге пайда, қарақалпаққа шалғай жабама деген Мухаммед Әмин инах түсинде қудай менен сөйлескен, басына бақыт қусы қонған адам. Сол ушын оның нөкерлери ушын мен де бир жыллық пайдамды берип жибердим. Саған хақы бере алмай жүргеним соннан. Мен бирақ қарақалпақтан от жаққышым бар деп айтпадым, айтқанда, сени де нөкерликке әкететуғын еди.

— Айтыў керек еди, мен бұрын нөкер болғанман. Сиз мениң қылышымды көрмединиз бе? Хәзирги Маман бийимиздің әкеси Оразан батыр инам еткен.

— Маман бий дегениңди инах жек көреді. Онысыз қарақалпақтың бес жүз нөкерин қоңырат Есенгелди бий кенегес Аманқұл бий, қытай Құрбанбай бий хәм Ғайып бағадыр дегенлер басқарып келген. Сен оларды танийсаң ба?

— Таныйман.

— Танысаң бопты, "я алла, инах тахқа шыққай" деп тилей бер.

Усы күннен баслап Аманлықтың кеўлине ғұлғула түсті. Бул жерден ертең-ақ кетип, қарақалпақ нөкерлерин тауып алғысы келді. Бирақ ойы болмады. Сәскеге таман жүз берген бир жағдай оны ирикти.

Қуўырдақхананың ошағынан түтин көтерилиўден, кетеклерден жаңа шыққандай үсти басы қара ғожалақ жетимлер әлле қайдан жыйналып, ийтлер менен шөбиреге таласатуғыны күндеги үйреншикли әдет. Аманлық ийтлерге "жит" демес, жетимлерге "кет" демес. Қуўырдақшының өзи қуўып жибермесе, қайтама, оған кеўилли. Биреўлериниң жалаңаш денесине түртип қытықлайды, күлдиреди, өзи де күледі. Ал қуўырдақшы келип оларды қуўса "неге қуўдың" деп те араласпайды. Бундай көриниске көзи үйренген: қайсысын қорғап, я қайсысын аяп ушына шығады, гей күнлери олар шыбындай ғайлап келеді...

Бүгин сәскеде де күн жылымады. Қара суўық хуўлей берди, Аманлықтың бет-алды ысып, жаўырыны музлап, урқанаты ушса да, қызыў ушын қуллы-пәрең болып отын пуштарлап, ошаққа тығып атыр еди, шөбире кемиргенлер арасында, гилең таяқтан илекер ғана байластырып

қойғандай қуўсүйек ҳаял геўдеси пайда болды. Аманлықтың қолында бир дәсте жыңғыл, ұслаўы менен таңлана қатып қалды: бир сүлдер! Адам баласы ұсынша да азады екен! Қалайынша аяғында түр!... Қудықтың түбинде жылтыраған ақ моншақтай, жүдә тереңде қыймылсыз, өли көзлер, шөпликке аўнаған ғарры ақ қойдың жүниндей уйпа-жуйпа шаш, гөрден ҳазир тикейтип жибергендей, бет-аўзы шаң, ылас. Мурнының бели ойық, бир сүлдер, Сарғайып кеткен бөз көйлеги, бөз бешпенти өрим-өрим, кийим кийгенге мегземес, мисли жыртық-жыртық аў жамылғанға ұсайды. Бедейиниң пәтамамы көринип тұрыпты. Жаны барлығынан киси кәўетерленгендей... Ол әўели ийилип, бир ийттиң алдындағы шөбирени алып аўзына салды, шайнаўға тиси өтпеди ме, ямаса жағының күши жетпеди ме, аўзынан қайтарып таслады да, қуўырдақшы таманға еки алақанын тең жайып, қылдай жиңишке мойнын созды. Қуўырдақшы оны көрмеді. Ҳаялдың диңкеси жоқлығы соншелли, колларын созып тұрыўға шамасы келмей, әстен түсирди, бирақ еки алақаны қуўырдақшы таманға қараған, еле дәмели, сөйлемейди. Аманлыққа бул геўде қорқынышлы көринген еди, кем-кем көзи үйренди, аяды. Өзи жеўге қойған ярым кеспе балығын алып ҳаялдың қолына ұслатты, ҳаял әстен ғана аўзына салды, көп шайнай алмады, коя жутқан құстай мойнын созып қылғына-қылғына көп күш пенен зорға-зорға өңешинен өткерди. Және қол жайды. Ұсы ўақытта оны қуўырдақшы көрди.

— Ўай, мынаў еле тири екен ғой, — деди ол, адам емес, ийт ҳаққында гәп қылып атырғандай бийпәрўалық пенен. — Былтырдан бери көринбегенге, әлле қашан өлген шығар деп едим. Журттың аяўлысы өлип атырған сұўықта сұўық ұрмайды буны, төбеңде мыс қайнатқан ыссы да күн өтпейди буған. Өзи ийт жанлы тұхым екен.

Ҳаял еситпеди ме, еситсе де түсинбеди ме, үндемеді. Әдетте, аш адамлар қолын жайып бир нәрсе деп жалбарынады. Бул ҳаял алақанын жайған ҳалында еле тым-тырыс. Қуўырдақшы бир шабақтың геллесин майға шала-пула шыж-пыж еттирип алып, оған таслады:

— Бар жоғал!

Ҳаял әстен изине айналып, құмырысқа қәдемлери менен жылысты.

— Абайла, анаў қатын қайтып келмесин, — деди қуўырдақшы Аманлыққа. — Көрдин бе, әўерети ашылып, адамлардың құсқысын келтиреді. Қара басқырдың өзи де шәмшил қаралы. Ұсы пайда болса, я сұўық болады, я бизге адам келмей қапылады.

Аманлық бул ҳаялдың қол жайып тұрыўында мәңгилик жалбарыныў, жылаў, мәңгилик миннетдарлық изин сизди. Бармақлары жыңғылдай

қуұрап қалған. Тырнақлары қустың тырнағындай өсик. Егер, күши болып, ұсы тырнақлары менен биреудің бетине пәнже ура қойғанда, пышықтан кейін болмас. Ұәлсизлиги ұшын мулайым, әбден мүсәпир, егер, сәл қаттырақ дауыл ессе жығылып кетежақ.

Аманлықтың рехими келип, көзине жас қуұылды. Соның арасында балық жеп отырғанлардан биреуі:

— Әй қуұырдақшы, биз кетемиз бе, ямаса мынау ұятсыз қатын кете ме? — деди.

Өз иси менен құллы пәрең болып отырған қуұырдақшы анау адамның сөзинен кейін түргеле сала, ыссы кепкирин ҳаялдың алақанына басып алды. Сорлы ҳаял "меҳх, меҳх меҳх!" дей қойды ҳәм әстен ғана кейін бәсип, еки-үш адым атпай-ақ жығылды.

— Арман сүйреп тасла! — деди қуұырдақшы Аманлыққа. Аманлық жуұырып барып оны көтерип еди, шүңирек нұрсыз көзлеринен жас шығып, күйген алақанын аўзына басып жатыр екен. Аманлық оның не қылып атырғанын түсинбей, ашлықтан алақанындағы майдың жуғын жалап атырған екен деген ой менен қуұырдақшыға келип, киширек сазанның жарты геллесин сорап алып, ҳаялдың алақанына салып еди, ҳаялдың қолы күйип силкип жиберди, жерге түсти. Ҳаял қолыма және кепкир басып атыр деп ойлаған еди, топыраққа былғанып атырған бас сүйекти көрген соң, Аманлық қайтып алып кояр деген қәуип пенен бе, омырауын көтере сала үстине бой таслады ҳәм аўзын басты да, топырағы менен қосып пышыр-пышыр шайнап жатты.

— Әй, от жағар, не қылып тұрсаң? Арманырақ апарып тасла, тезирек, — деп бақырды қуұырдақшы,

Аманлық ҳаялдың қолтығынан көтерди. Ҳаялда аяқ басқандай диңке жоқ еди, гүллән салмағы менен Аманлыққа бой таслады. Аманлық оны сүйеп көшеге шығарып жиберип еди, ҳаял аяғын баса алмай дүс төменине жығылды. Аманлық изине қарай бир-еки адым атып тұрды да, жер тислеп атырған ҳаялды сол күйинде таслап кетиўге қыймады. Изине айналып, оның қолтығынан көтерип апарып, бир гөне тамның дийўалына арқасын сүйеп отырғызды да, оның қандай ҳалда қалғанын көриўге жүреги шыдамай көзлерине алақанын басыўы менен жумысына қайтып келди. Ошақтың оты өше баслаған еди, апыр-топыр алыстырды...

Қуұырдақхана жабылғанша хабар алыў имканияты болмады. Кеште, ошақтың отын көмип, қайтып баратырып "ҳаял бийшара кете алды ма екен" деп қайрылып еди, күндиз қандай тәқлетте жаўырнын дийўалға сүйеп кеткен болса, сол күйинде еле отыр екен. Қапталына жығылып

кетиўден қорқып, еки қолын еки жағына бақан етип тирепти. Түргелиўге шамасы келмегенин түсинип Аманлық бетине үңилди.

— Неге отырсаң? Баратуғын жериң қәйерде?

— ...

— Еситпейсең бе?

Аманлықтың кетип қалыўынан қорыққандай, ҳаял оң қолын көтерип, алақанын жайды. Аманлық кеште жеўге азғана кеспе алып баратыр еди, алақанына салды. Ҳаял алмады, алақанын жайған күйинде қатып қалды. "Өлип баратыр ма?" деген ой келди Аманлыққа. Сөйтип оның билегин услап көрип еди, ҳаял турыўға ыңғайласты, бирақ түргеле алмады Аманлық енди оның тамақ сорап атырмағанын түсинди. Әстен сүйеп түргелтип, ийнине асылдырды да жатақханасына әкетти...

Жайына келсе хабарласарға инсан болмай, базда өз-өзинен ыңылдап, базда көзлеринен ериксиз жас сорғалап жататуғын Аманлық, енди ғалмағалының артатуғынына көзи жетсе де, еле денесиниң ашық-жабығын билмейтуғын ақылы зайыл бир ғәрип бендеге хызмет ететуғын болғаны ушын налынбады. "Жыласа, кимниң аўзы қыйсаймайды? Бурын қандай болғанын ким билсин? Заман қуйыны ушырып паянынан айырылған бир жапырақ шығар, бәлким, әдәлатсыз Хийўаның ғарғысынан ақылы зайыл болған ды, түбинде адам баласы ғой, келе болып кетер" деди өзінше хәм әкелип өз орнына жатқарды, уйқыдан оянған соң дүмшесин қайнатып чай берди, келеси күни азан менен жумысына кеткенде де жайында қалдырды.

Бийшара ҳаялда былай-былай қозғалғандай хал-дәрман жоқ еди. Күн бата Аманлық жумысынан келгенде де, ол сол орнынан гинәрат қыймылдамай сулық болып жатыр екен. Аманлық оның бетин ашып оятты. Кийимлерин шешиндирип бир қатар отқа қағып, қайта кийиндирди... Астының төсегин қайтадан қағып-силкип, жатқарды...

Ҳаял еле қәддин дүзей аймайды. Жатқарса, жата береді, сүйеп арқасына көрпе үйсе, еки қолын еки жағына таянып отырады... Бундай бийхал мәминди далаға шығарып таслаў қайсы адамгершиликте бар? Аманлықтың жумысы балалап мүшкили көбейсе де, қыймады. Қолынан келгенинше тәрбиясын аямады. Тапқан напақасын тең белисти.

Ҳаял әстелеп өзине келе баслады.

— Атың ким? — деди бир күни Аманлық.

Жуўап орнына ҳаялдың еки көзинен мөлт-мөлт жас ақты. Буннан соң ол бул муңлы нашарға хеш қашан сораў бермеўди ойлады. "Бийшараның қандай зәўлимге, қандай хәсиретке дүўшар болғанын ким билсин?

Оларды ойлау, еске алыу және хәсирет! Еслемесин! Оның үстине, тилинің шұлжиңлигине қысынар... Бәлким, мендей бир сорлы шығар. Сораған менен, айтқаны менен қайғысы жеңиллесе ме?... Хеш қашан!..."

— Атың Қаракөз шығар, — деди Аманлық оның кеулин алыу мақсетинде.

Хаялдын жүзинле азғана ысықтық пайда болды да, өз-өзинен қысынғандай, мурнының белиндеги ойықты қолы менен тасалады хәм төмен қарады.

— Ая, Қаракөзсең. Мен сени Қаракөз деймен.

Хаял бийпарға кейипте мақұллау белгисинде бас ийзеди.

Бир күни Аманлық қуұырдақшының хаялына жалбарынып, гөне көйлегин сорап әкелип кийиндирди. Қаракөзге кем-кем адам сыйқы ене баслады. Тамақ ишетуғын болды. Етине қан жуұырды. Сөйлемейди, айтқанды еситеди, қыл дегенди қылады Аманлықта еле бир мақсет. "... Мендей бир сорлы шығар... сораған менен, айтқаны менен қайғысы жеңиллесе ме?... Хеш қашан!" Өзи туұралы да айтпауға ықрар етти.

Бәхәрге қарай ол Аманлықтың жұмыстан қелер алдында, отқа дүмше қайнатып қоятуғын болды, базда изинен де баратуғын болды, хәтте, отынға да бирге ерип кететуғын болды, әлле қандай адамгершилик пеше ме, ямаса өзинің ийт өмиринен қутылғаны ушын ба, кимге миннетдаршылығын сезе ме, кеште Аманлықты ұйықлатпай, ұйықламайтуғын болды. Ол ұйқыға кеткенше отырып, арқа-мойынын қасыйды, аяқларын ұқалайды, құлласы, оның он еки мүшесине қол тиймеген орын қалдырмас.

Оның қоллары сонша жағымлы еди, хаял тәрбиясын әлле-қашан умытып кеткен Аманлықтың жаны рәхәтленип:

— Берекет тап Қаракөз, рахмет, — дейди де тез ұйықлап кетеди.

Аманлық бара-бара бул ләззетли қолларға үйренди, хәтте, жұмысынан үйине қайтқанша асығатуғын болып кетти... Бул ынтықтық суұйп кеткен жүреклерге қозғау солды... Бәхәр кешлеринің биринде Аманлықтың "әй, пәрүәрдигар, ғәрипти зорлап, неке бузсам кеширегер" деп, бийшара ериксиз хаялды ыссы қойнына тартты...

Азанда олар манаұсырап түргелди...

... Уялысып, қуұжыңдасып халқас етти.

Өсип-өриу пәрманы баслапқы нәлшелерин берип, үйлерде, шаңлақларда, далаларда күлки еситилип, ойын-зауықлар басланып

киятырғанда, бес жүз нөкер жыйнаў хабары ел төбесине түскен аўыр мусаллат, көп шаңырақларға тўўры түскен жасылдан кейин болмады...

Маман бийдің басшылығындағы қарсы хәрекетлер бийпайда болып шықты. Хийўадан оқ-жарақлы жигирма атлы келди.

Ел арасы уў-шуў болды, бәри бир елге салынған нөкерлер жыйналды. Аўыл араларын ызық-ызық қылып кетти...

Хәтте Худайбергенлер менен келисип, Маманға ўәде еткен Есим бий де "Маман, өжетлессек халықты қырып алармыз. Сенде қарсыласпай, ойлан. Шыда" деп Мухаммед Әмийн инах ушын урыўына белгиленген санда нөкер берди. Олай етпесе, егинлерин басып алыў қәўипи тўўған еди.

Маман бий утылды. Енди оған пүткил әлем жаңа ашыла баслаған соқпақтан тар көринди...

Қазақдәрьяға келди. Мырзабек бий қырға кеткен екен. Соннан Жаңадәрья бойына — Убайдулла бий аўылына барып қайтты. Ғарры бий мәс екен. Улы Орынбайдың атына қала салдырып, Бухарадан молла алдырыпты. Ол Маман бийдің орысларға қосылыў жөниндеги пикирди жаңалаўына онша қайылшылық билдирмеді. "Лекин хәзирше шыдаў керек" деп, бир гәп пенен қайтарып койды. Ал Есенгелди бийдің хәрекетлери жөнинде ойласқанда, Убайдулла бий ұзын ақ сақалын сыйпады:

— Хәр нәрсениң соңына бақ, дана бий, — деди ол басын мақуллаў белгисинде шайқап отырып. — Елим деген ердің ел аўзын алаламағаны жөн. Қарсылықларды тоқтатып дұрыс еткенсең. Түсинбеген адамыңнан әўели гүманланбай, исенип көре беріў керек. Есенгелди бийдің де ойлағаны бар шығар. Өз пухарасын қорлаўды ойлайтуғын басшы болмайды.

Маман бийдің алғаў-далғаў пикирлери бираз шашырап, қайтысын, Мырзабек бийдің аўылына және қайрылды. Мырзабек бийдің бүгин ғана қырдан келген күни екен. Еки дос қушақласып көрисип, апақ-шапақ болысты. Хал-жағдай сорасып, биринин жаңалығына бири кызығып, шаршағанларын ұмытты.

— Орыс патшалығынан онша қуўанышлы емес хабар билип қайттым, — деди Мырзабек. Маманды не қызықтыратуғынын түсингенликтен. — Патшаның сизлерге берген ўәдесин орынлай алмай атырғанына себеп: өзиниң мурнына сўй кетип мантиғып атыр екен. Көп жыл қоластындағы дийханлардың көтерилисин басалмай жүрипти, хәзир болса түрк султаны урыс ашыпты.

— Ҳа, сондай бир иллет табылмағанда әллеқашан жәр дем келер еди, — деп Маман бираз ойланып алып, өзиниң Есенгелди жөниндеги базы абыржы ойларын ортаға салды.

— Есенгелди бий тамырық ақыллы болса керек, — деди Мырзабек. — Бәлким, Мұхаммед Әмин инахтан лийкин алып аўзына қасық апаратуғын күн тўйса, "Уллы үмит қағазын" таптырыўға жәрдем алар. Ең қурығанда сени Петербургқа өзи атландырар. Питпеген исти даңғара қылмайын деп, ишинде бүгип жүрген болар. Күт. Бабаларынын лебиз ықтарына, ақлық-шаўлығы садық болса, гүнә емес, саўап. Буны Есенгелди бий де билер. Күт, қымбатлым!

Маман бийдиң кеўли қаўып қалды.

— Ақыбети жақсылық болса, тең бөлисемиз, — деди.

— Жаманлығын да тең бөлисемиз, — деди Мырзабек бий.

Еки бийдиң ҳақыйқый жүрек сөзлери сыртқа шыққаны ушын, енди олар гәплерин тереңлетпеди. Бул жағаның ҳаўа райының, тәбиятының Сыр бойынан айырмасына, жериниң шарўаға да, дийханға да, балықшыға да қолай мәкан екенин гәп қылысты. "Қарақалпақлардың ҳәзирги қонысы орыс, қазақ, өзбек, түркмен қонысларының түйискен орай түйини" деп мақтасты. Бәрҳама аямай, отырықлы мәканларынаң қуўған соқыр құдайдың сәл көзи ашылып, төрт мәўсими теппе-тең бул қопалықларды олар ушын сақлап қойғанына қуўанысқан болды...

Маман бий Мырзабек бий аўылында үш конып ҳәр қашанғы сақый аўылдан және бир топар мал айдап қайтты...

* * *

— Маман бий, сүйинши, сүйинши! Хийўаға Мұхаммед Әмин инах хан болған!

Тысқа шықса елин сағынып, қайтысын жақсылықтың үстине барғайман деген тилек пенен жүретуғын бийге бул жаңалық онша нақолай еситилмеди. Узақтан ҳаплығып, жуўырып, сүйинши сораған, дизкийиминен басқа ҳәйлеси жоқ жалаңаш балықшыға айдап киятырған малларынан биреўин инам етти.

— Усла, ана қызыл қашарды. Есенгелди. бий келди ме?

— Келмепти. Нөкерлердиң де алды келип атыр.

Жалаңаш балықшы сүйиншиге көрсетилген қызыл қашарының қулағынан ұслаўы менен үйине қарай қуўанышлы шапқылап, бақырып баратыр:

— Халайық, қуғаныңлар! Маман бий де қуғанды, қуғанынлар! Хиййа ханы өз биримиз екен, әуелден ўәде еткен инах әўлады, қоңыратлы инах өз биримиз қусайды... Маман бий қуғанды!..

Маман бий басын шайқап-шайқап тұрып "бийшара жалаңаш қуғанасаң...а..." деп гүбирлеп, алды кеш болғаны ушын сол жалаңаш балықшының изинен ерип, ертеңге шекем бағып тұрыў ушын басқа малларын да қалдырды.

Ол геўгимлете, "Көк өзекти" жағалап, Бегдулла қара сақалдың аўылы шетине келгенде, улы-шў қым-қуўыт жылаў еситилди. Бир ғайбар хаялдың даўысы хәмме даўысты басып тұрыпты: "Ах, ах, қостарым... дана бий қосқан қостарым! Изиндеги нәсилин, көре алмай кеткен қостарым! Ах.. ах!!!"

— Жылама келин, бұл қурлы туяқ қалды, шүкир ет. Изинде бар, ертеңги күни азамат болады. Ақ теректей путақсыз кетсе қәйтер еди? Маман бий бийшара көзашық екен, ұсыларды билген. Оғанда дуўа қылайық, жылама...

Маман бий атын сәл тосаң айдап, жылаўды, тәуеллешини азғана тыңлап, "Әттегене... урыс бар жерде қаза бар. Бийшара өлген екен..." деп адым-адым жүре берди.

Аўылдың екінши шетине шықпай-ақ бир үйден қуғанышлы күлки, ўахаха еситилди. Маман атының жүўенин тартып қулақ салды.

— Урыста өлмеў ушын батыр болыў керек. Рас бир дәпең яўмыт ат ойнатып түп-туры келе бердиме де. Қорқақлар шыбындай серпилди. Мен қалша қарап тұрып-турып, қа тусыма келгенде, найзаға илдирдим-аў. Ақ қурашы артыма жалп етти. Ызин хә сазан балықтай аспанға бир көтерип жерге гүрс еттирдим...

— Ыахахахаха, саддақ күшиңе!..

— ... Әне, сол сол екен, маған бетлескен түркмен болмады. Алдымнан келгенин, тўйредим, артымнан келгенинің маңлайына ғарса-ғарс ура бердим... Тўйрей бердим, ура бердим...

Ызил-кесил мақуллаў менен қуғанышлы "ўаха, ха, ха, лар" даўам етип атыр. Бий безгек тийгендей қалш-қалш етти. Бундай қарама-қарсы хәдийсени талай-талай көрип жүрсе де, хәзир биринши жолыққандай-ақ басын шайқады. Наразылық пенен налыс етти.

—"Бир ўйде көз жас, екінши ўйде күлки... кийели дўня бирейди жылатпай, бирейди күлдирмейсең..."

Ол ұсы налысы менен ўйине қалай жақынлағанын сезбеди. Далаға шығып тұрған зайыбы Бағдагүл қараңғыда-ақ ерин танып:

— Төрөм, адамды адам жылататуғынын бүгин билгендей, сөйленип киятырсаң ғой, — деп сөйлене алдынан шықты. — Аттан түс, төрөм. Бәри усылай жаратылған. Бағана жақты еди" хәзир қараңғы, бир майданнан жақты және болады... Құдай жарлыға хештеңе бермей-ақ өзиникин өзине аман-есен қайтарса, сақыйлық еткени...

17.

Таң азан менен шапқылап киятырған бир боз атлы, көрингенге "Дәұран кимнің дәұраны Мұхаммед Әмин инахтың дәұраны!..." деп жар салып баратырғанда, Аманлық пенен Қаракөз ешекли отын әкелатыр еди.

— Қаракөз сен ешекти айдап апара бер, мен кеттим, — деп Аманлық боз атлы жаршыдан бұрын құұырдақшыға хабар етиўге асықты.

Мийнети босқа кетпеди, боз атлы жолдан шет-жебирде көринген ұзақтағы биреўлерге қайрылып, жар салып жүргенде-ақ аяқлары жер илмей жүўырысы менен жетип келди.

— Хожам, жақсылық! Хожам жақсылық! Хийўада дәұран сиз айтқан инахқа қараған, инахқа!...

Қуўырдақшы қуўырдақхананың құлпын ашып атыр еди. Аманлықтың отынсыз, баладай шапқылап киятырғанына қабақ ұйип, бир қарап, оның шыны менен дәлбиреп жүргенин көрген сон, езиў тартып жаймашуўақланды.

— Жүдә жақсы хабар әкелдің қарақалпақ. Лекин биз бәри бир қуўырдақ қуўырамыз. Сен отын тасып от жағасаң.. Отының қайда?

Денеси балқып, хәўлирип тұрған Аманлық өзін үкиге сүнгип кеткендей сезип, маңлайының терин сыпырды. Я алға, я кейин кетерин билмей қатып тұр. Жапакеш от жағарды алдарқатыў да әбжилликтен ұттырмаған қуўырдақшы қызыў пәтте қәте ислегенин билди. Қапыны ашып жиберип артына қайрылды:

— Инахқа лийкин тийгени ығбалымыз, қарақалпақ. Жигитсең! Орныңа хаялың от жаға тұрар. Хийўаға кеўил көтериспе қылып қайта ғой. Жаңалықларды өз кұлағың менен еситерсең, бәлким, қарақалпақларыңа жолығарсаң, маўқың басылар.

* * *

... Матьяқұб шарбақшы қәдимгисинше дәрўазасы алдынан табылды.

— Кел, Аманлық, кел. Усы этирапта барма едиң? Көкғарғадай болып кеттің, — деп есик-төрли жерден сөйленип, күлип алдынан шықты.

Демнің арасында бир-бирине жаңалықтар баян етилди. Аманлықтың қуұырдақшыдан еситип жүргенлери, жаршының жары, бәри де рас екен.

— Хәзир Хийўада қарақалпақтар қаққында дуў-дуў гәп, — деп қойды шарбақшы. — Сизиң Есенгелди бий жаңа ханнан мәхрем атағын алды, — деп шадлы мәхрем оның шарбағында аўылласларын жыйнап зыяпат бергенин мақтаныш етип айтты, хәр гәпиниң бәнтинде "Есенгелди мәхрем сақый екен" деп тәкирарлап отырды. — Хан қарақалпақ молла бәшелеринен Айдос деген бала менен де қупыя сөйлескен, пүткил Хийўа таңланып отыр... — Шарбақшының бул хабары Аманлықты қууған үстине қууантты.

— Айтыңыз, Матьяқуб аға, Айдосларды қалай көрер екенмен?

— Айтпақшы, олар қарақалпақтан адам келди ме деп сорап туратуғын еди. Сен туўралы айтпаға хәр сапары умытаман. Енди келсе, айтайын. Қайердесең? Қашан хабар аласаң? — Шарбақшы қуяшқа қарап турып молла бәшелердің түсленетуғын ўақтының өтип баратырғанын, егер, тез асықса көрийуиниң де мүмкинлигин айтып, медресеге барыўдың жолын силтеди.

Аманлық Айдосты танымайтуғын еди.

Қараңғы. көшеден шыққан жерде бир баланы көрди. Жүзи ысық. Дуўқат шапанлы, аяғында геўиш-мәси, сәллесин жиптиктей қылып орағаны соншелли, бир қабығы қыршылған пияздай, сүп-сулыў. Жүрис-турысы қарақалпақ жигитлерине тән, сәл олпы-солпылаў, уяңлаў. Ири сүйекли, ат жақлыдан келген, қызыл домбай жүзли, көзлери сүзилген бир жигит.

Қойнында кітап-қағазы. Ашық көшениң бир шети менен мойнын бир жағына сәл кыйсайтып баратыр. Аманлық, хәтте, оны бир жерде көргенгеде мегзетти. Еслей алмады, ойлайды, ҳеш мүмкин емес. Алысырақтан изине ерип жүре берди. "Хәй, инишек, азғана иркил" дейин десе, тартынады. Бәлким, ол Шазада шығар, бәлким, бир ўәзирдің улы шығар. Пешанасы соған кейип берген. Хәзир баратырғанда да кітабының бир сўрелерин ойлап баратырған секилли. Көшелер, адамлар, гүмбезлер, минәрлар оны қызықтырмайды. Ириккенде не қылады? Басқа бала болса "Айдосты қалай көремен" деў керек! Ал усының өзи Айдос болып қалса?...

Ол жүрген көше менен изде киятырған бир топар баланың даўысы еситилди. Артына бурылды. Олар асығыс, адымларын қайра-қайра басып киятыр. Балалардың Аманлық пенен иси болмады. Алдағы жигитке жетип бирейи:

— Айдос, не ойлап баратырсаң? — деди.

Аманлық алжаспапты.

— Айдос! — деди. Оның дауысы сондай толқын менен елжиреди, Айдосты шақырған өз әкеси, жоқ, өз анасы, сағынған анасы деп түсиніу мүмкін еді. Айдос пенен бірге хәмме тоқтады, балалар жүдә мүләйимликте сәлемлесті. Аманлықтың қууаныштан жүрегі тарса айрылажақ болып, көзлеринен жаста шығып кеткен еді.

— Қабыл, сизлер иркілмеңдер, дамла өкпелеп жүрер, — деп, Айдос балалардың кете беріуіне ұрықсат етип, Аманлық пенен қалды.

Сорасты...

— Сиз жөнінде еситкенмен. Бухарадан қашан келдіңіз? Аманлық Бухараға сапары жөнінде қысқа ғана сөйлеп, қарындасының өлген хабарын Хийўаға келип еситкенин, хәзир қәйерде не талап қылып атырғанын айтып берді. Айдостың қызыл жүзі сәл түнерип, Аманлықтың қайғысына ашынған түр билдирді.

— Аўадағы, — деди үлкен адамларға тән салдамлық пенен. — Тәдирге илаж жоқ. Әттең, қам сүт емген бенде жасасам, көрсем, билсем дейди.

— Сени көп еглемедим бе, қарағым?

— Жоқ, жоқ, олар айтып барады. Бүгін дамламыздың егис жерин тегислейтуғын күн еді.

— Қарағым, және айтшы, хан қалай, ишки-сарайы дүзіуіме?

— Жүдә ғана мақұл, Есенгелди бийди мәхрем етип жиберді. Соған пүткіл Хийўаның бір қанаты шақырылып зияпат берілді.

— Еситтим, қарағым, еситтим. Хийўаны аўызға қаратқаныңыздың алды болғай.

— Сизиң кәсибиңіз насаз екен, — деп салды Айдос. — Қуўырдақ қуўырыу хаялдың иси емес пе? Жүўазшы болсаңыз да хеш гәп. — Ол жаслық етип, жас үлкеннің зейнине тийип алдым ба дегендей гәпинің бағытын жылдам өзгертті. — Айтпақшы, бүгін Матьяқуб шарбақшыникине Бектемир деген жасы үлкен келиуі тийис. Арба соғатуғын ұстаға шәкирт болған. Үйшиге шәкирт Бекмурат деген жас үлкен кешегі аймақтар менен ұрыста қазаланыпты. Егер соның орнына шәкиртликке барғаныңызда, па, жақсы болар еді. Па, хәзир Бектемирге жолыққаныңда ма, ол сол үйшинің аўылын биледи. Жүриң Матьяқуб шарбақшыникинен хабар алайық.

— Кешикпе, қарағым. Бектемирди билемен ғой. Зәрре жерде сөзге қалып жүрме, әйтеуір.

— Хеш гәп болмас.

Шарбаққа олар да келди, бир қапталдан Бектемир де пайда болды. Аманлықты ұзақтан таныпты. Қашаўдай ири тислерин көрсетип, қушақ жайып, күлип киятыр. Екеўи де үнсиз, бир-бирине қушақ ашысты. Дизелерин жапқан гөне тоз ала шекпенли, қара қалпақлы еңгезердей қос жигит есип, бир адамдай болды. Оларға Айдостың кеўли толып, балалыққа тән күлки менен ыржыйып күлип, мойнын бир жағына сәл қыйсайтып, бас бармағын тислеп, қарап тұрыпты.

Тәғдирлес еки жетим-еки жигит бир-бирине айтыўға арзыў қылып жүрген жаңалықтарын жасы кишиниң көзинше жарыя қылыўға уялса керек, Аманлық:

— Өнип-өс, қарағым, энди кете бер, — деди Айдосқа. — Мен де бүгин қайтаман. Бектемирден бағанағы айтқаныңды сорап аламан.

— Жақсы онда, излесеңиз медреседен табасыз, — Айдос күтә мулайымлық пенен қолын көксине қойып, еки жас үлкенге еки рет ийилип кетти.

— Қандай киши пейил! Маман бий ықлас етип мақтады бұл баланы, — деди Бектемир Айдостың изинен қарап тұрып.

— Зор, өте зор. Маман бийдің ойында тап ұсындай жеткиншек излеў нийети бар сыяқлы еди. Тилеги қабыл дана. Бектемир, жаңалық — мен келиншек алдым.

— Хаў, Маман бийдің пәрманына садық болғанына рахмет. Қутлы болсын. Неге бирден-ақ аяғым төртеў болды демедиң.

— Аяғым төртеў болды десем, хайўанға айланыпсаң дейтуғыныңды билемен. Өзиң ше? Ертлеўли атың айылын үзип алмады ма, абайла, ери қуйысқанына аўып кетпесин!

Бектемир мыйығынан күлип тұрып, биреў еситип қоймасын дегендей жән-жағына қарады.

Хеш кимнің жоқ екенин билип, Аманлықтың ийнинен алақанын дүрс еткизди.

— Сорама, оны ұстамның қайтып келген қызы деп жүрсем, киши хаялы екен.

— Не дейди?!

— Аўа, аўа. Мени жақсы көрип "ұстаның киши хаялыман десем жоламай жүрер" деп, "қызыман" деген екен. Расын, әбден исенген соң, айтты. "Қорықпа энди" деди. "Қайўақ кетсең алып кет" деди. — Бектемир пәтия беретүғындай еки қолын алдына жайды. — Ой, ой, қандай сұлыў! Ай десе аўзы, күн десе көзи, түн десе шашы, осма қойған қасы, гүмис сырғалы құлақлары, өкше бәлент геўиши, дуўтар бөксеси, гүзедей көкиреги бар!

Тағы несин ұмыттым? Ал өзиндикин тәрийпле. Сен де қазақтың сұлыұ қызын сүйіп үйренген бәлесен ғой. Көзің шен, көкірегің тәрези!

Аманлық әуели күлди, соңынан, қәпелимде булт астына кирген күндей, түнерди.

— Көздің шенлиги, көкіректің тәрезилиги қалды ғой, Бектемир. Тек меңір менен алдым. Өзи жүдә ғәрип хал, мәмин. Айтсаң мәнтийип ислей береді, болмаса отыра береді, шырайының тәрипи: мұрнының бели ойық, кеңсириги көринеді. Тили шұлжиң, түсинип жарымайсаң. Қысынама, хаслан сөйлемейді. Мен де сөйлетпеймен. Жылайма деп қорқаман. Жансебил бір бийшара. Хәтте, "хаял" дейін десем кеўлине мәләл келер, қапа болар деп, "Қаракөз" деп шақыраман.

— Жүдә жақсы ислегенсең, — деди Бектемир жүдә жайпарахат... — Қатын дегеннің бәри бирдей. Шырайына ким быламық құйып ишеді. Ошағыңды түтетип отырса, бала тапса болғаны...

— Жүклиме деп пәмлеймен, иним.

— Әне, буның раўаж. Оғыңды мүдиремей тийгизсең, күшли болғаның. Бизиң оқлар зая кетип атыр. Дәл тийген менен де бәри бир. Устаның атына өтип кетеді.

— Хәзир сонысы дурыс, — деп Аманлық өсик селдир мұртларын сыйпап, селк-селк күлді.

Бектемирдің кеўли қарар тауып, хал-жағдай сорасыўға өтті. Және бир жыл шыдаса, қалентар арба ұстасы болайын деп тұрғанын айтты.

Аманлықтан, үйшилик жөниндеги Айдостың кеңесін еситкенде қамсықты. Көзлерін сыпырып, Бекмураттың қой аўзынан шөп алмас, әлипайымлылығын еследе.

— Бийшара менен тоғайға ағаш шаппаға келгенде, көрисип туратуғын едик. Алды менен саған үй соғып беремей дей беретуғын еді, маған. Қатынлы да бола алмады, үй де соға алмады... Устасының ийи бослау демесең, наятый жақсы адам еді.

— Онда мени соған жолықтырсаң.

Үйшиінің үйи Хийўадан арқада Шаббаздың өкпе тұсында Әмүдәрьяның бойында еді. Оған барыўға Бектемирдің өзине де ұстасынан урықсат керек. Ол болса асығыс, қаладағы бир шершиден гүпшек май әкетіўге келген. Неде болса, әўеле жұмысын питкерип ала бериў ушын, Аманлықты ертип шершиниң үйине кетті. Олардың ығбалына Бектемир бирейді қара көримнен танып, қуўанып, сала берді:

— Ығбалың бар аға, ығбалың, қудай айдап үйшиниң өзи келипти. Әне, анаў!...

— Қабыл ете қойса, — деди Аманлық исенимсіз кейіп пенен,

— Етеди. Бекмуратты жақсы көретұғын еди. Жақсы адам. Қарақалпақтың мұлайым жигитлерінен шәкирт таярлауды жақсы көреді.

Бектемирдің үйшіге берген бақасы ырас шықты. Әлипайым, ақ көкірек адам екен. Ушырасып, сәлемлесіп, гәп баслаудан-ақ изин түсиніп саўдырады:

— Қуўырдақшыңды билемен... Үйши болғаның өзиңе де, елиңе де жақсы, иним. Келе ғой. Адамларға имарат соғып, жарты кеўлин пүтинлегеннен артық бахыт жоқ... Үй соғыў жақсылардың иси, бузыў доңызлардики...

Бир қорғенде-ақ ашық сөйлескен бұл адам Аманлыққа ұнап қалды. "Рахмет, ұста,сөзсіз сизге келемен" деп айрылысты.

Қуўырдақшының әбжилликлеріне Аманлықтың инанып кеткени соншелли оның "жақсы нийетли иске барағой" деуі былай тұрсын, ислеген хызметлери ушын ҳақы төлеп, кийиндирип, жақсылық пенен узатып салады деп ойлады. Қалай ойламасын? Тили майлы. Аманлыққа тәкир-түкирлик етпейди. Хәттеки хал-жағдай сораспаған күни жоқ, қандай түс көріп шыққаны менен қызықсынған күнлери де болған...

Бирақ ойлағандай болып шықпады... Аманлық анық кетермен болып урықсат сорағанда, бирден-ақ сыр алдырды. Даўысы геўдесиндей ири емес, жиңишке, ашшы, қатын даўыслы екен. Аш қаншықтай үсти-үстине шарбаяланып, демнің арасында дүньяның бәламатын тапты. Аманлықтың қаңғып келгени, бир қулақлылығы, соған қарамастан жұмысқа алғаны... изинде айланып ҳаяллы қылғанлығы... Мешкей ешегине қанша беде бергенине шекем қалдырмады, өзінше неше жақсылық еттим деп ойласа, бәрін дизе берди...

Аманлық тек қулағын басып тура қалды. Бундай жағдайда оннан ҳақы сораў былай тұрсын, ешегеме асылмаса болар деген қорқыныш пайда болды. Ол қәтелеспепти. Анық кетермен болып, түйиншиклерин түйистире баслағанда, қуўырдақшы ешектің ноқтасына асылды.

— Ишкен-жегенлериңнің ҳақысына алып қаламан!

Аманлықтың жығырданы қайнап дир-дир етті. Ийиндеги қылышын ыс басқан гөне қынабынан ала сала, иске салмақшы еди, Қаракөз түрс етип алдына жығылды хәм еки аяғына түсаў болып, қушақлап, әлле нәрселерди гүбирленип жылай берди. Аманлық истиң насырға шаўып баратырғанын енди түсиніп, қылышын сып еткизип қынабына тықты. Ешектің бас жибин қуўырдақшының мойнына бир орап:

— Мә, апқал, ешек минезли адам! — деди де, Қаракөздің желкесінен тартып түргелтті. — Жылама, ер изиме!

Ешек, ийесінің изінен жылағандай, әстен-әстен пысқырып-ақырып қала берди...

18.

Маман бийдің бүгін кейпі өзгеше. Хеш қашан қылмаған қылық шығарып, жамбаслады. Мырзабек бий аұылынан айдап келген малларын нөкерлікте азаматы өлген гилең аш-арыққа үлестіріп, елдің басындағы аұыр жағдайы жөнінде ойланып атырған бийди, сырттан көрген душпаны, пәйнекке қашатуғын нәшебент болыпты, деп сөз тарқатарлық. Екі аяғын баұырына тартып, жүдә мүлгип, тас кеседегі сұйып кеткен чайды шым-шым уртлайды. Ел қайтадан толысыуға бет алын, "пәленшениң хаялы жас босаныпты", "пәленше думатайлы болыпты..." деген қуұанышлы хабарлар бүлтлы түнде жылт еткен жұлдызлардай, жақтылықтан дәмелендирип қуұантын киятырғанда, елге бес жүз нөкер салынып, олардың да биразы тири қайтпағанына, тири қайтқанларының қарыұ-жарағы алып қалынып, сыптай сыбай-салтаң жиберилгенине, қабырғасы сөтилип, басын көтере алмайтуғын үлкен бийдің бұл отырысы зайыбы Бағдагүлге жеңил тиймеди. Узын шубай ой түтининен шығарып алыұдың жалғыз жолы деп, оның басқаларға қылған жақсылықтарын бөрттирип, есине салғанды мақұл көрди.

— Төрем бир нәрсе сорайын ба?

Бий басын көтермеди:

— Сора, — деди мулайым даұыс пенен.

— Адам-адамға қәұендерлик қылмағанда, бұл дүнья қандай болар еди?

— Жердің жүзи азыұлы хайұанға толып, күнде бир-бирин жарар еди, — деди бий ойланбастан.

Соның арасында ошақтағы оттың жұбы үзилип Бағдагүл далаға шықты. Тез қайтып кирип, отынның ығында үш баланың бүрисип отырғанын хабар етти.

— Неге кир демедің?

— Сениң хәсиретли түріңди жас балалар көрмесин, төрем.

— Шақыр, шабазым. Хә, балалар, ишке кириңдер! — деп даұыслап, бий тикейип малдас қурынды. Ошақтағы оттың хәұирине екі бети қызарып қулағынан айланған узын мұртларын сыйпалады.

— Ҳаў, Аманлық — деп салды баслап кирген узын баланың сәлемине араластырып.

Серли бий, баланың атын жаңылыстырғаны болмаса, дәл таныды. Үш баланың үлкени Аманлықтың ұлы Жақсылық еди. Бий оның бастан аяғына көз жуықтырып, Аманлықтың жас гезин, Алмагүлди ертип жүргендеги сыйқы-сымбатын еследи.

— Ҳаў, Жақсылық балам, — деп ол өз қәтесин өзи дүзетти, хәм түргеле сала оның маңлайынан бир сүйип, қасындағы еки жолдасынын да өсик шашларынан сыйпалап, дөгерегине қоршап отырғызды. Чай берди. — Ой, бала, Жақсылық, мен Аанлықты көргендей болдым. Дәл өзисең. Ал қайдан жүрсең? — Ол Жақсылықтың жолдасларын өзи таныўға талапланып, сер салды. Екеўи де Жақсылықтан киши, қыйық көз балалар. Шашлары өсқин, кийгенлери орыс пенен татар байларының балалары кийетуғын кийимлер, анық танымасын билген соң сорады.— Мынаў балалар кимлер?

— Үкелерим, — деди Жақсылық.

Үлкен бий Жақсылықтың бир байға сатылғанынан хабардар еди. Оның жуабынан әлле қандай сыр уқты. Қайтып сораў бермеді.

— Бий атасын излеп келген қандай зор жигитлер, өзлери, — деп марапатлады. — Жүдә жақсы. Жүдә жақсы, шырағым, Жақсылық, ағаң Бухараға, қарындасын излеп кеткен еди, жақында келеди.

Жақсылықтың жыллы шырайы сәл сұўйын деди, үндемеді.

Ыссы чай ишип бойы жылыған соң Жақсылықтың еки үкеси қапталларына қыйсайып, пырр-пырр уйықлап қалды. .

— Булар көп қаттылық көрмеген, — деди Жақсылық.

— Түри соған ұсайды, — деди Бағдагүл.

— Бийшаралар байдың балалары еди, — деди Жақсылық басынан сөйлеўге тәуекел етип. "Айт, балам, айт" деп Маман бий тыныш тыңлайтуғын түр билдирип, Жақсылыққа қулағын тутты.

— Мени сатып алған Тилеўнияз бай көп сумлықлы адам екен, — деп баслады Жақсылық — Сол посыўда ол "Бизиң елге дұа кеткен, бир жерде отырып тойынса, үстине және жаў келеди, және апатқа ұшырайды. Апаттан аман болайық деп, теңиздің арқарағынан арқаға жағалап кетти. Бир дүт тоғайға көш түсирди. Жалғыз үй жасай бердик. Жыл санамадық. Маллар көбейе берди. Өзи ара-тұра түйели кетип, дән таўып келеди. Айтыўына қарағанда, орыс, татар, башқырт арасынан алып қайтатуғын болса керек. Мына балаларының көйлек-гүртешелери де сонда кетип, әкелип жүргенлери. Маған да көйлек әкелетуғын еди. Мынаў соңғы әкелип

бергени, — деп үстиндеги ноғай жағалы көйлегін көрсетті. — Бир жола тоғайда арқайын баспақ бағып жүр едим. Үш атлы келип алдымдағы малымды дүркиретип қуға жөнелді. Маған қараған да жоқ. Байдың үйіне жүйірдым. Барсам, үй лаулап жанып атыр. Мынау еки бала қораның аўзында сулап жатырған ата-анасының басында жыласып отыр. Қарасам, бай өлипти, анасында ебиндей диңке бар екен. Мени көріп "шырағым Жақсылық, аўыр сөзим болса кешир, мына еки баланы туўысқаным деп изиңе ерт. Биз қурыдық. Байға елге барайық деп сонша қақсадым. Қылмады. Бөлиндик. Бөри жеди. Елсиз жыйғанымыз жаўға жем болды. Енди үкелериңди ертип, елди тап. Маман бийди тап, құблаға қарап кетсең табасаң" деди де жан тапсырды. Ири малларды бағатуғын падашылар келер деп әри-бери күттим, жаў оларды маллары менен қосып айдап кеткен қусайды. Келмеді. Ертеңине бай менен ҳаялын топыраққа араластырдым. Бийдай қап шала жанып, құўырмаш болған екен. Үшеўиміз бөлип арқаладық. Тәўекел құблаға қарап жүрдик. Ушы-қыйырсыз көкалай көк теңизге шықтық. Соң билсек, Арал екен. Көз жетер жерде ел көрннбейді. Желқомлы кеме минип баратырған биреўлер бизлерди көріп, жағаға кайрылды, қол былғап шақырды. Бардық. Кемеді бес орыс адам бар екен. Биреўи қарақалпақшаны шалалаў биледи екен. Не қылып жүргенимизди, қайда баратырғанымызды сорады. Дурысын айттық. Сөйтип ол басқалар менен аз ғана сөйлесип еді, ишинен сақаллы биреўи келип, басымыздан сыйпалады.

"Нәлетий түрклер ұрыс ашпағанда патшамыз елиңізге жәрдем бериўге қарап еді..." деп гүбирленді. Мәнисине түсинбеген сон, не жәрдем екенін сорамадым, ол басқа сөз айтпай кемени босаттырып бизлерди, миндирди. Соннан ығып отырдық. Теңизге жетемен дегенше, шетін табаман дегенше, шаршап ҳәмме ұйықлап қалдық. Қайдан жүріп, қайдан шыққанымызды билмеймиз. Тап неше күн жүргенимизди де билмеймиз. Бир жағадан шықтық. "Енди алдыңыз курғақ туўры кете бериң, аўылыңыз жақын" деп олар бизлерди түсирди. Жол бойына киятырып ұслаған балықларынан ҳәр қайсымызға екиден балық ислеп берди... Хошласып, өзлери қалды. Бизлер кеттик. Көп қаттылық көріп буўыны қатпаған мынау еки нәрестениң жағдайына қарап әстен жүрмегенде, елге ерте жетиўге болады екен. Елдің шетине алдыңғы күни кешлетип араластық, сизиң үйди бүгин азанда таўып алдық...

— Кемеден шыққан жериңди таба аласаң ба?

— Табаман.

Қарапәйрек жигиттің жол азабынан болдырғанын шырайынан аңғарсада, бий шыдамады. Сол адамлардың кимлигин билгиси келип, Жақсылыққа өтিনিш етті.

— Балам, сол кемели орыслар алыслап кетпестен бұрын излеп қайтсақ қәйтеди?

Жақсылық мойынтаулық етпеди. Ушып тұрды. "Яқшы" деди.

Бағдагүл жылдам қамыр ийлеп жол азыққа нан қатырды. Күн аяа олар ақ боз атқа мингесип теңізге қарай бет алды.

* * *

... Жайылып жатырған теңиз жағалауынан "тап минәкара" деп көрсете қойыу Жақсылыққа оңай түспеди. Теңиз хәр күни кешегисинен тасып кеткен сыяқлы. Басында қар жатқан белес-белес тау секилли ақ бас толқынлар тұрақламай "шарп-шарп" жағаға урып, кайнауытлап, тамыры әззи нендей зат болса да, симирип әкетип тұрыпты.

Маман бий жигитті қыстамады. Ат шаршағаны ушын гезеклесип минип, көк алай көк теңизди жағалап жүре берди, Еки көзи алысларда, таудай-таудай толқынлар арасында дәрья менен ығып келген путақлы тораңғыллардың бир шақасы қарауытып кетсе, "адам емеспе" деп гилт тоқтап, сығаланады да:

— Илайым болмағай, адам батпағай, — деп гүбирленип, атлы Жақсылықтың изинен ереді.

Излегенлери табылмады.

Бәри-бир үмитлерин үзбеди.

Және бир айланып келмеспе екен деген ой менен бир хәптеден кейин олар және теңізге кетти. Бул сапары олар Әмиў дәрьяның бир саласын жағалап кетти.

Бурқасынлап, қайнауытлап дем тартып ағып тұрған Әмиў дәрьяның ылай суы бетинде, хәр қыйлы хайуанлардың өлиги хәр қыйлы патас затлар қалқып, үйдей-үйдей тораңғыллар толайымы менен дәрьяны енлеп ағатуғын еди. Бұрын ескермей жүргендей-ақ, бий дәрьяға узақ көз тигип тұрып, бас шайқап сыбырланды:

— Барлық қоқым, барлық өлимтик саған сыяды Әмиў. Тәғдириң бизге тәқаббил. Бирақ сен бәрин теңізге ысырып қутыласаң, ал биз!? Биз ишимизге сыйдырамыз! Биз теңиз биз де!

Бийдің не себептен ұсылай деп тұрғанына Жақсылық түсинбеди. Ақбоз атты оның алдына кесе тартын:

— Бий ата, шаршадыңыз, сиз минің, — деди.

Бий жигитке пәлен-төлен демей атқа минди...

Қайтысын, Есенгелди бий аұылының құбласынан өтип баратырып, арба жолға сыймаған есапсыз ат излерин көрди. Жолдың еки бойының қаұсырылыұшы ергенегиндей ұйысып өскен қамыслық, қатара жүрис қылған атлардың туяқлары астында, жапырылып қалыпты. Бий таңланып гилт тоқтады.

Мынаұ неси, балам?

— Япырмай-ой, бий ата, бұл атлардың туяғының ұұы бар секилли ғой. Қамысларды қыйратып қоймай, ұнтап кетипти ғой.

— Атлардың еки түрли жүриси болады, балам. Узағыңды жақын етиұ ұшын жүриси адамзаттың ығбалы, туяғының асты женшилип қалса, ұұлы туяқлар от алдырыұға тамызық таярлағаны, бұл ығбал емес, апат. Құдай сақласын! — Бий өз-өзинен сөйлеп, Жақсылықтың түсинбей аң-таңы шығып турғанынан садалығын ұқты. — Кеттик, балам, — деди.

Олар "Көк өзекти" жағалап Сабыр сыйпаң аұылының бийдай атызына жақынлағанда, алдына Дәұим шықты.

— Орыс бий, сизди Есенгелди мәхрем ертең нонуштаға жетсин деп бұйырды, — деди.

Маман бий, Есенгелди бийдің атқосшысына шекем ермек қылыұ мақсетинде "орыс бий" дегенине, ашыұланбады, солай деұ әдеттеги құбылыс сыяқланып, шырайын да, даұысын да езгертпестен басқа нәрсеге таңланды:

— Мәхрем?!

— Аұа, Есенгелди бий емес, Есенгелди мәхрем! Сизден мәртебеси, аты жоқары мәхрем, Мәхрем!

— Өте бер.

— Нонушта деген не, бий ата? — деди Жақсылық былайырақ шыққан сон.

— Хийұаша халқас дегени болса керек.

— Қарақалпақша халқас десе не қылады екен?

— Өйтсе мәхрем бола алмайды да!

— Хеееее.

Маман бийдің қыялы жаңа көрген ат излери менен бәнт: "Уұлы ат туяқлары пайда болғаны, және бир әлапаттың басы... Бийрехим құдай, және көз жұмып қарап, басынан матам қалпағы айрылмаған, көкиреги шерли халқыма қолшаршыдай бұл қопалықты да көпсинбесең болғанығой... Дұньяға адам жаратасаң, оларды бир-бирине жаұ қылып

жаратасаң. Хәмме адам сениң сүмлығыңа түсинип өзиңе өшегисе ме? Дүнья — астан-кестен болып, өз орнына бир түсер еди..."

Сабыр сыйпаң аўылынан шаўқым еситилди. Нениң үстинде даў басланғаны нәмәлим, бир топар адам бир атлыны ортаға алып, мушларын силтеп сөйлеп тұр. Маман бий ортадағы атлыны узақтан таныды. Бели бүгилген ғарры Есим бий екен. Солай қарап ат айдады. Көпшиликке сәлем берди. Өткен жылғы нөкер алыспада бирликти бузып, Есенгелди бий тәрәпине өтип кеткен, денеси күнде қалған сазанның қабыршағына усаған жылтыр қара балықшы сәлем алыўдың орнына, қара қалпағын қолына алып:

— Маман бий, әпиў етиңиз, — деп алдына шықты. — Сизди ҳеш жерден таппадық. Хийўадан көп атлылар келипти. Есенгелди бийди мәхрем қылып, ҳақысына ел талап салық өндириўге келген. Кеше олардың он атлысы аўылда дүбирли қурып, көшеге шыққан адам болса бир-бирден қамшы урып өтти. Бул не деген бассыныў? Билмедик!

Маман бийдің жүреги тилингендей қанталап турыпты, бирақ жете түсинбегенликтен Есим бийге қарады:

— Дана бий, мен Есенгелди мәхремдикинен киятырман, — деди ол. — Бизиң шоққа жүз тилла салық салды. Жаңадәрьядағылардан басқа ұсы жағаның қарақалпақлары ханға еки мың тилла бериўи керек болған Соған қырық атлы келипти.

— Бу тах әперген елге ханның жәрдеми ме екен?.

— Тахты-тажымды нығайтыў ушын депти хан.

— Тахты-тажын нығайтатуғын нөкери!... — Маман бий ұсылай деп салып азғана ойланып тұрды да: — Аўадағы, — деди. — Тахты-тажын қорғайтуғын нөкерлер арасында қарақалпақтан нөкер алып қалмаған. Енди бул жақта да, дастурхан Хийўа ханыники, наны бизден болайын дегени. Ызылдаған сонаның шаққанынан қашып, билдирмей қан сорыйтуғын сүликке тап болмасақ жақсы. — Ол ұсы гәпи менен тынлаўшылардың үскинин қуйылдырып алғанын сизди. — Яқшы, жумысларыңызға тарқай тұрыңдар, мен мәхрем менен сөйлесип, анығын билейин.

— Сөйт, дана бий, сөйт, — деди Сабыр сыйпаң. — Есим бий атамызға да өтиниш қылып атыр едик. Қартайғанда көрген баламызға той берейик деп жыйнаған ғәрежетимизден айрылып қалмайық.

Есим бий бүгин аўылына жете алмайтуғын болғаны ушын Маман бий мирәт салып, аўылына ертип әкетти. Жолда олар көп сөйлесип, көп сырласты.

— Билмедим, билмедим, — деди ғарры бий, ашыўға буўлығып. — Иси ериккенлердиң көкмарына айналдық. Бир ўақытта жунғар ханының, бир ўақытта Киши жүз ханының, бир ўақытта орыс елшисиниң тақымында женшилдик. Бәринен қашып-қашып, жүнимиз жулынып, қамшы көтерер тери, жүк көтерер сүйек қалмай езилип, етке айланғанда, Хийўа ханының тақымына түсейин дегенимиз. Кәйерде де, әжелине асығып, шопанның таяғына сүйкенген қотыр ешки бола бердик.

Маман бий не дерин билмей бас шайқады, өкинишли бас шайқады, өз халқының өткен өмирлери ушын пушайманы артып, тислене бас шайқады... Көз алды думан тартты. Думан арасында; туяқларынан жалын ушқынлатып көлди лаўлатқан дүркин-дүркин атлар, олардың ұўлы туяқлары арасында жыласып жуўырысқан балалар, ҳаяллар, кемпирлер, ғаррылар көрди. Сўўласқан бадана көзлерин уўқалап-уўқалап жиберип:

— Жақсылық, сен анаў үйлерге бар, Хийўаға нөкер болып, ақсақ қайтқан киси бар, аты Нурабылла, соны кеште бизикине ертип кел, — деди де, ол жуўырып кеткен соң: — Есим бий, нәлетий сүм хан, нөкерликке айдап-айдап, изинде барлық жарақларды апқалғанын көрмейсең бе? Неде болса ата-баба лебизинде садық қаламыз. Сорлы басымыз ширип, ханға берген бес жүз нөкерди орыс ләшкерине қосалмадықта! Сонда түркияны жеңйден ұллы патша ұллы жәрдеммин тезлетер еди...

— Пайтында силтенбеген қылышқа не деп өкинесең??

Маман бий сөзиниң пәтиўасы кетип езбе болып баратырғанын енди түсинди.

— Аўа, солай усаған. Кеште Бегдулла Қара сақал-әм шақырылсын. Убайдулла бийге жиберип алайық. Нурабылла Мырзабек бийге барып қайтсын. Әжел-апат әкелгенлерге әжел-апат арқалатып жибермесек болмайды.

Есим бий, жақсы-жаман демеди. Бирақ Маман бий оның жүзинде мақуллаўдың изи барлығын сезді...

19.

Есенгелди мәхрем өз үйине жыйналған аўылласлары, зәңгилеслери, бийлер арасында булқып сөйлеп отыр:

— Азды көп, әззини күшли, қорқақты батыр етип көрсетиўдиң түрли-түрли жоллары бар. Гәп қыйсынын таба билиўде. Мұхаммед Әмин инах маған мәхремлик берип, ели-халқым лаққында сорағанда, елдиң аз екенин билдиргим келмеди: Хәр қопалықтың, хәр шоқалақтың, хәр көлдиң, хәр дәрьяның бойында шашырап жүрген бес-алты түтинди-ақ

айырым-айырым елат, айырым-айырым урыў деп айттым. Гәпти өзимиздің аўылдан басладым, Ашамайлылардың сақуўын, қабасанын үшбасын... бөлек-бөлек урыў деп айттым. Қазақларға жақын аўылды Хийўашалап "қазаяқлы" деп жибердим. Нұрабылла ақсақтың аўылындағы еки баймақ есима түсип "баймақлы" дедим. Қуўлы көлдің бойындағы қәндекке қонысланғанларды "қәндекли" дедим, әзелден бар Қолдаўлы, Мүйтен, Балғалы, Ырғақлы... бәрін қалдырмадым, қулласы. бұрынғы-соңғысы болып тек Қоңыраттаң өзін он еки ме — он төрт пе тийре қылдым. Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғытлардың да есима түскен тийрелерін айтып, санын көбейтйге урындым! Анна, Мәжек, Аралбай, Бексыйық, Қарамойын, Ябы, Добал, Оймаўыт, Тамғалы, Шүйит... бәри меннен қалмады. Умытқан жериме жаңадан ат қойып жибердим. Сабырсыйпаң аўылын соның аты менен атайын десем, келиспеди, аўылындағы ыссы урған ийт түйнектей үш-төрт сарысын еслеп "бес сары" урыўы дедим. "Көк өзектиң" арқасындағы бәри жыйылып үш-төрт қарасы жоқ, бирақ аран қаза беретуғын топарды "араншы" дедим. Есимде жоқларына Дәўим жәрдем етти. Тийекли, Найман, Уйғыр, Қаңлы, Ақмаңғыт, Қарамаңғыт, Тоқманғыт, Қўйын, Тамғалы, Қарамойын... бәри-бәри айтылды. Келген атлылар бизди өтирикши қылып, аз екен, деп кетпесин, әйтеўир мениң умытқанларым болса өзлериңиз айтарсыз. Қулласы көп көрине берейик. Маман ұсап урыўларды жасырғаннан пайда жоқ. Көппен дөсек, айбат, күш...

— Урыўдың саны менен елди айбатлы еткениңиз жақсы болған.

— Мәхрем аға, ябылар ше?

— Ябылар үлкен урыў емес ғой. Хәй, ұсы ябы дегенге есима түседі, үлкен басымды киширтип Маман орысты нонуштаға шақырттым. Түсликке де жетпейжағына қара. Құдай геўде берсе де, ақыл бермеген, ишинен қасық айланбас адам екен. Хийўа, Маман орыс дегенде, ашырқаған қасқыр. Талатайын ба со! Ат жуўмаға кеткенлердің биреўине ым қақсам, тилин айқара тислетеди. Әттең, менде адамгершилик, қарақалпақтың қаны бар. Оның ұсыны түсинбеўине қарағанда, пәмсиз, өз ўақтында Мурат шайхтың бир тоты қусы болды ма. деймен. Журт оннан алданды. Ел "Маман бий", "орыс ели", "үмит қағазы" деп талай-талай рет тақан қалтасын арқалады. Сонда да сол Маман орыс, елді және бүлдирмекши. Қазақ, арасына барып елдің намысын сатып, мал әкелген. Және "қазақлар мал берди" деп жаўды мақтап, адамларға үлестиргенин айтсаңа. Ғаўбас! Хәзир бизиң елге құдайдың оң көзи түсти. Қуяш күлип қарады. Керек болса, Киши жүзге шабыўыл менен барып Мамандай пәтияға емес, күш

пенен мал аламыз. Мен де ийт бағып жүргеним жоқ. Бәринің ғамын жеп жүрмен. Пүткіл елимизди Мұхаммед Әмининахтың қол астына өткерип еркіне беріп келдим!

Тап ұсы ұақытта жетіп келген Маман бий Есенгелди мәхремнің соңғы ғәпин толық еситіп қалды. Аттан түспей жабықты түріп:

— Өйтип халық атынан сөйлеўге не ҳақың бар еди?— деди.

Маман бийдің ашшы-ызалы, өткір даўысын хәмме таныды.. Есенгелди мәхрем қайдан шыққанын билмей жән-жағына апалақлап, оның ат үстинен жабықты көтеріп турғанын қорди. Тикейди. Керегениң басына илдириўли ақ пышақлы кәмарын дана бийдің тартып әкетіуінен қорқып, ала сала белине бұўып атырып, сөйленди:

— Нәмәрт, түлки! Енди ұрлап үй тыңлайтуғын болдың ба?

Маман бий қамшысының сабы менен отаўдың жабмғын кеңирек түрди:

— Сендей ала ғарғаның үстинен ушыў керек. Қәне, тала. Елди кимге саттым дедиң?

— Бурмалама, түлки. Сатпадым. Хийўаның қол астына ерким менен бердим, сен сатқансаң, сен! Дини, тили басқаларға сатқансаң! — деп Есенгелди мәхрем пәтленип, есикке жуўырды. Отаўды толтыра отырған байлар, бийлер, кәтқудалар есикке таласып ере шықты.

Мәхремнің әўелги пәти қоян көрген тазының пәти еди. Ақ боз атын жеңилтек ертлеп минип, хәр қандай шайқасқа таярланып келген бийди көріп, отаўдың белдеуінен ұслап иркилди:

— Шийге ат сүйкеме, түс! Түс деймен!

— Хай, шымшық! Қырғый болғысы келген шымшық! — деде Маман. Оның тисленген ашыўлы ғәпи Есенгелдинің жүйресинен өтті. Шыдады.

"Көк өзек" таманнан қара шор атлы көринди. Олар Мұхаммед Әмин инақтың Есенгелди мәхремге қосып жиберген жаў-жарақлы нөкерлери еди. Өткен сапары Маман бийдің теңиз жақтан қайтып киятырғанда, көл қамысын сүрдеў қылып жапырыи кеткен ат излери де, ұсы нөкерлердің излери. Бир хәптеден берли мәхрем аўылында бәзим құрып, иси ериккен гезде жақын-жуўық аўылларға барып, адамлардың көзлерин қорқытыў ұшын, көрингенди бир қамшылап кететуғын да ұсы атлылар. Хәзир, олардың аўыл жигитлерине исенбей, азанда өз атларын жуўыўға кеткенинен киятырған пайты еди.

— Ызғардан шаң шығаражақ сен бе? Елге пана болған көлге от басыўға нийети бар, анаў отлы, уў туяқлы құрғанларды сен әкелдің бе? — деди Маман бий.

— Өзиң, сондай жаў-жарақлы атлыларға арқа сүйей алмағаның ушын ишиң өртенип тұр ғой. Өртенсин, өртенсин!

— Мениң ишим хеш гәп, халықтың ишине қоз салма!

— Балтамтап тамам! Қәне кәтқудалар, анаў нөкерледде аттан түсириңлер, — деп буйырды мәхрем.

Сақал-шашлары селкилдескен адамлар хийўалылардың атларын жылаўлаўға жуўырысты.

Қарақалпақлар арасынан нөкер жыйнаўға да қатнасқан ишектей арық жасаўыл басы, қылышын қамшы орнына қонышына сырт-сырт урып, шапанының шалғайына бир сүйгеп жиберип, мәхремнің қапталына келди.

— Мынаў буғақлы буға еле жин көзленгенин тасламапты ғой—, — деди ол Маманға қылышын шошайтып. — Уллы дәрежели хан мәхреми, урықсат етсеңиз, бұны арбаға коса беретүғын қылсақ? Алды менен анаў айбатлы ҳарам муртын қырыў керек! Бизиң Хийўада бундайларды азыўлы дейди. Көлге кеңлик, сизге еркинлик керек, мәхрем.

Маман бийдің жығырданы қайнаса да, Есенгелдиниң қандай буйрық беретүғынын күтті.

— Маман, сиз де аўзы дуўалы адамлардың бирисиз, — деди Есенгелди азғана ойланып алғаннан соң. — Жасаўыл басының қылышын қынабына тықтыр, жәрдем бер.

Маман бий жуўап орнына түнерди.

— Орыс, гәптен нәр алдың ба? — деди Есенгелди жүдә сықак пенен күлип. — Сени шақыртқандағы мақсетим — ел бирлигиниң кепсерин айырмаў еди. Сен қысқа гәпти жақсы көресең. Мұхаммед Әмин инақ урыста көп зыян көрди. Зыянын көтериспесек болмайды. Ырасын айтыў керек. Бизде тилланың өзи жоқ, сол ушын ханға еки мың тиллалық ғәрежет бериўте ықрар қылдым.

Мәхрем менен жасаўыл басының туў сыртына қылыш-найзалы пияда нөкерлер келип, шоқланды.

— Еки мың тилла өнбесе не қыласаң? — деди Маман бий.

— Өнбесе де, өндиремиз.

— Өнбейди, өндире алмайсаң! — деди бий атының жылаўыи шекшийтип тартып.

Мәхрем шығанағы менен жасаўыл басыны түртти. Ол қылышын көтерип нөкерлерине "басың" деген белги берди.

Қасқыр көрген ийттей хәмме алға умтылды. Ак боз дүбирге шыдамай, алдыңғы еки аяғын көтерип шапшыды. Алды менен бас салған бир нөкер ақбоздың туяғы астына оммақазан атты, екиншисиниң маңлайын

Маманның қамшысы тилди, үшінши биреўине қылыш тийип, геллеси қапталына шоршып тусти.

Нөкерлер бәспеди. Қара шыбындай ғаўлап алға басты.

Усылайынша, ат туяқлары астынан өрт ошақлары қазылды, қамыслар, жыңғыллар, уўлы туяқлар астында пышыр-пышыр езилип, қақыйқый қан төгиспениң тамызығы таярланып үлкен шайқастың уллы аласапыраны басланды...

Төрт туяғы өз жерине тирелген ақ боз ҳеш күшке төтепки бермей, олардың тобын айрып қублаға қарай қаңғып кетти. Жасаўыл басы изинен оқ көширди, пайдасыз. Маман бий қамыслықтың арасына сиңип, көзден ғайып болды. Пәнт жеп қалған Жасаўыл басы ашыў менен нөкерлерин малдай ийирип, Маман бий жүрип өткен қопалықларға от басып, аўылларды түтинг мантықтырыўға буйрық берийге қарап еди, Есенгелди албырақлап келип, Жасаўыл басының алдында, өз шалғайына өзи оратылып жығылды хәм жер тисленип жатып жалбарынды.

— Садағаң кетейин, кешир! Кешир, қәдирли мийманым. Өйтпе, кәраматлы Хийўаның топырағынан жасалған адам!

— Түргелип сөйле, мүддайы Мәхрем! Қутырған бөриңе тислетип, болып гөрине еңкилдейсең бе?

— Ол қутырған, дурыс айттыңыз, кәраматлы Хийўаның беги. Ол менің жаныма жеги болған бөри. Сизге Қоңырат урыўының атынан ант етемен, Жайылған бабам яр болса, сол бөриниң изиндеги күшиклери менен сап қылып беремен. Бирақ елимди түтинг мантықтырмаңыз, менің патас жериме төгилген бир шазаданың қаны ушын аты қоңыратты аяғынан тик бастыраман...

— Онда көтер урыўыңды!

— Көтеремен, кәраматлы жасаўыл басы. Мәўлет бериң. Бир жума мәўлет бериң. — Есенгелди мәхрем түргелип, жақынласып тұрған жанашыр аўылласларына, бийлерге қарады. — Көрдиниз ғой, адамлар? Жаңағы қутырған бөри хәмме елдің бахтына қара тигип, кийели топырағымызға шазаданың пәк қанын ағызып қашты. Изин ойран етип қашты. Шыдам ада болды. Сол найнсап орыстың тили кесилип, өзи топыраққа араласпай, елге тынышлық жоқ. Муңлы халық және түгин жутпасын, және баламыз жыламасын десеңиз, изиңизге еретуғынларды аяғынан тик бастырыңдар!.. Түсиниңлер! Патас жериңизге кәраматлы Хийўаның пәк нөкерлериниң қаны тамбасын. Бул гүна! Биздей ғарғысқа ушырағанлар ушын гүна!

— Биз сизликпиз, мәхрем!

Бул дауыс жыламсыраған мәхремнің кеўлин жумсартты, талай урыстарға қатнасып, талай өлинің көкирегинен басып өтип жүрген Жасаўылбасы үшін бир нөкердің өлими, қабаған бир ийттиң өлиминен ашынарлы емес еди, бирақ, бәне менен, ханға қадирли мәхремге зықын өткерий мақсетинде, ашыўын баспай тұрған кейпинен босасты.

— Шыдайық, мәхрем, лекин, сол хәўлеки орыс бийдің атының туяғы тийген жерди өз халқыңа қыршытасаң!

— Әжеп, кәраматлы жасаўыл басы! Аўылласларым, зәңгилеслерим, еситтиңиз бе? Баўырынан жел өткен бенде орыс бийге қарсы майданға шықсын!..

* * *

Маман бий ашыў менен Хийўа нөкерлерине басқы таптырып, зып бергенде, қара басын сақытлаўды мәксет етпеди. Нөкерлер изимнен қуўар деп дәмеленген еди. Сондағы ойы: олар қуўа қойса, қайымшыл ақбоз ат жеткермейди, туттырмайды. Бул әтираптың әдди-үддин билмейтуғын жаў "тутамыз, тутамыз" деў менен шашыўланады. Әне, соннан кейин күш жумсап, бирин-бирине қоспай жекме-жек қылышласыў еди. Жаў нөкерлери оның бул ойын болдырмады. Қасқырға жете алмаған аўыл ийтлериндей шоғыртпақласып, жасаўыл басыны дөгереклеп, мәсләхәт құрып қалды. Енди истиң насырға шабатұғынын түсинген бий хеш жерде гидирмеди. Ақ боз аттың. бас-көзи демей қамшылады, қуйынлатыў менен келип, Убайдулла бийдің аўылына хабар етиўге белгиленген Бегдулла қара сақалға, Мырзабек бийге хабар етиўге белгиленген Нурабыллаға бир-бир ат таўып берип, кетиўлерин тезлетти. Хәр бирине зинҳарлап асығыс тапсырма берди:

— Жылынармыз деген отымыздан өрт кетежақ күн туўды. Қаралы болған елди бул дүняның илмешекли ғалма-ғалынан жасырған қопалықларды өртеўге Хийўадан атлылар келди де. Хәр аттың туяғында әлем отына тамызықтың ушқыны көринеди де. Алдын алыўға жәрдем сорап келдим-де. Маман бийдің көкиреги жаманлықты сезип, алдыңызға ийилген басы менен коса, қан қуйылған жүрегиниң сөзин жиберди-де.

Ол усыларды айтты да, қуйынлатып шабысы менен ақ боз аттың басын Есим бий аўылына бурды.

Аманлықта бұндай ойқас салып шаппайтуғын бий атының дүбирин еситкен аўыллар өзлерин әллеқандай жаманлыққа таярлады...

Хийўадан келген жасаўыл басы Есенгелдиниң таярлық ушын өтинип сораған мәўлетли жумасына шекем шыдамады, асықтырады. Ҳалқасқа отырарда, я кешки аўқаттан кейин жатар алдында;

— Мәхрем, қамысты бос ұслап атырсаң, қолың емес, кегирдегинди қыйып кетпесин, — деп, қайрамаған күни жоқ.

Бул Есенгелдиниң жүйкесин құртқан үстине құртты, шөктирди, аздырды, шытайы қылды, сол ушын ба даўысыи күннен күнге хәм бәлент, хәм ашыўлы шығаратуғын болды. Нәтийжеси жаман шықпады. Уәдели жумаға гилең тәрәпдарларынан атлы-пиядасы мыңға шамалас қол тайын болды.

Түнәрип жүрген жасаўыл басы енди ғана ашылысты. Есенгелди менен нөкерлерин ертип, жыйналғанларға бұрын сырлас, үйреншикли адамдай-ақ бирден болар иске көшти.

— Жаўыңыз орыс бийди соңғы ирет анаў қамыслыққа сиңип баратырғанда көрип қалдым, — деп "Көк өзек" таманның қамыслығына қамшы шошайтты. — Аңсат ғана қолға түсирийдиң жолы — орыс бий паналағандай қопа қоймайсыз. — Ол ұсыны айтты да, нөкерлериниң бойы келидей биреўине ым қақты. Нөкер атынан жерге тымп етип түсип, бир баў қамыс орып шом бұўды, ушын отқа басып лаўлатыўы менен жасаўыл. басы қамшы силтеген қалың қамыслыққа қарай жүрди...

Аздан кейин сол қалың қамыслықта гүўлеген қызыл жалын көтерилди.

— Әне, ендиги ис сизлердики, биз хызметиңизге тайын, — деп жасаўыл басы Есенгелдиге "сен не дейсең?" дегендей шот маңлайына зорға сыйған дөңгелек қызыл ала көзлерин атты. Аўыллардың суйықтағы ықтырмасы өртенип атырғанына сай-сүйеги сырқырап, шытнап кетежак болып тұрған Есенгелди хеш сөйлеместен, түнериўи менен атынан түсти. Келидей нөкердиң үлгиси бойынша бир шомға от тийгизип, Маман бий кирген қалың қамыслықтың екінши жерине от басты. Бул да гүўледі...

Жер жүзиндеги мықлы гиндиклердиң бири деп атанған Хийўаға жаранып, әптада қарақалпақ халқы атынан биринши мәхремлик алған Есенгелдиге исенип, даўын-даўласыўға, жаўын-жаўласыўға келген тәрәпдарлары енди қарап тұрмады, көк кұўалаған малдай шашыла таба тутып, тепе-тең Есенгелдиниң исин такирарлаўға өтти... Оларға болысқандай теңиз таманнан самал күшейди. Қәпелимде, жалын-жалынға ұласты, түтин түтинге косылды. Аспан менен жер арасындағы бостанлық қызыл жалын аралас бұўазақ-бұўазақ қара түтинге толып кетти. Бир топалаң әлапат басланды: қамыслықлар арасынан пыр-пыр ушып көтерилген хәр қыйлы қуслардың қанат-куйрықлары күйип, түнги

гүбелектей, томп-томп қайтып отқа түсіп жатты. Инлеринде, уяларында туншыққан хайұанлардың аянышлы дауыстарына қосыла, от арасынан секирип жүнлери пысқып, жалынлап, жан айбат пенен шапқылаған тұяқлы хайұанлардың излеринен адамлар жуұырысып, жан таласы менен нәпси арасындағы гүрес қызды. Тынымсыз дауам етті. Жәнжак ҳеш түсиниксиз гүїилдиге, шуўылдыға, жылаған ызылдыға толып, қулақлар питти...

Араларын қопалықлар менен қалың тоғайлықлар бөлген аўыллар, жалпыламай өрттен кейин пайда болған майданлықларда, шашыўланып, суўы құрыған көлдің балығындай, шоқшоқ болып тасырайып қала берди...

"...Халайықлар, халайықлар, ел көрпеси серпилди, ықтырмаға от тийди, от өшириўге шығыңлар!.."

Маман бийдің дауысы көллер үстінде, атызлар басында, қопалықлар арасында қайта-қайта тәкирар қылыныўда, қайта-қайта гүңирениўде... Сөйтип өртке қарсы күшли хұжим дауылы көтерилди, бурқасынлы Арал теңизине сыймай, бұўазақ-бұўазақ болып бийик жағаға урған үзиликсиз асаў толқын шынжыры киби, қол ұсласқан неше жүзлеген кемпир-ғаррылар, ҳаял-балалар, баўырынан жел өткен есапсыз адам Маман бийдің ақбозына ерип, жер танабын қуўырып киятырған оттың алдын кеселеди, ким құмған, ким табақ, ким дүмше, ким мес... әйтеўир қолына илинген ыдыс пенен суў қуяды, ҳәрекет күшли. Ким бир жыңғыл алып жер сабалайды, кимлер өгиз орнына гүндеге жегилип, от алдынан узын-шубай жер сүрип баратыр.

Шаббазлы өзбеклерден келген Хұдайбергенлер де Есим бий топары менен биригип, қыйқыў салып от өширисиўде, қарсы тәрепке кесек атыўда...

Арпалысып лаўлаған отты өшириў мүшкили артып баратыр... Өрт базы орынларда теңиздің бетиндеги қамысқа тийген оттай бөлинип, қара түтин пысқып, аспанға атлығып атырса, базы жерде түтиннен ушқын дөреп, дәрьяның, көлдің екінши таманында өрт пайда қылып жатты.

Пышық мурны батпас қопалықлардың орны дала-дала болып қалып атыр. Усы қалалықларды бойлап, гөжегин жойытқан қояндай ат қамшылаған нөкерлер "орыс бий қайда тасаланды?" деген даўрык пенен, өрден ыққа шабысыўда, Есенгелдинің шақырығына келген мыңлаған қол бир-бирин жаздырыспай, "анаў қараўытқан орыс бий" десип, қулаған күйик тораңғыллардан-тораңғылларға, шоқалақтан-шоқалаққа ғорбаң-ғорбаң жуўырысып жүр...

Бир кең жазықтықта еки тәреп жолығысты. Катаң саўаш басланды: қошқар дүгислери, қораз шоқысыўлары, теке тиреслери, ҳаял

жулысыўлары, палўан гүреслери, бий қамшылары, нөкер найза-қылышлары... бәри-бәри хәрекетке кирди.

Өрттен кейинги қап-қара түбирлердиң пысқыўын қан тамшылары өширип жатты.

Сан мың қолды баслаған ақбоз атлы Маман бий ат-жарақлы Хийўаның қырқ нөкери хәм қоңырат атлылары арасында тынбай даўыслап, тәрөпдарларын хошеметлеп, өзиниң аманлығынан хабар берип, қайымға келген нөкерди алдына өңгерип қашады да, қара гөрим жерге апарып қозыдай ылақтырып келеди, және биреўине қол салады, қуўады, қашады...

Бул соқлығысыў және бир күн созылғанда, от берген ат-жарақлы тәрөптиң жеңиске ерисиўи сөзсиз еди, от өшириўшилерге бирден йош кирди. Изинде жүзден аса атлысы бар Мырзабек бийдиң ҳаўазы еситилди:

— Ҳарма, Маман бий! Бизге майдан бер, дем ал, Маман бий! Қарақалпақтың жәбиркешлери, көрсетиң бизге жаўыңызды!

Урыс қайтадан қызды, жекке жүйрик атлыны туталмай өзлеринше "ойын" қурып жүрген нөкерлер енди шын мәнисиндеги урысқа өтти. Ҳақыйқат аяўсыз қан төгиспе енди басланды... Күн бата елиўлеген атлысы менен ғарры Убайдулла бий жетти. Лекин ғарры бий абайсызда аттан қулады... Енди урыс жүдә шийеленисти. Намазшамға дейин тынбай урысқан Хийўа нөкерлери, Есенгелди хәм оның бираз атлылары шаршады ма, қараңғы түскен соң, суўға батқан кесектей, ғайып болды... Ғажжа-ғаж шайнаспа урыстың даўамы таң атыўына қалдырылды...

Келеси күни азанда қуяш нурына араласып "Көп күшти көрген Хийўалылар басқы таўып қашыпты" деген ғаўасат шықты. Бул расқа айналды.

Урыс тоқтады. Ҳәр ким өз ғалма-ғалына қайтты.

21.

— ...Үй соғыў жақсылардың иси, бузыў доңызлардики...

Аманлық шәкирт болған үйшиниң базда-базда айтатуғын бас гәпи усы. Буннан тысқары көп сөйлемес, көдирең гәпке сараң адам екен. Бәрха жұмыс пенен бәнт. Гүймең-гүймең, гә ағаш жонады, гә уўық ийеди, гә көклейди... Не ислесе де бәрин шәкирти ушын ислеп атырғандай. Көрсетпей, үйретпей, ескертпей ис басламас. Шаршаса, жоңқалардың үстине жамбаслап жатып:

— Азаматым, енди өзің көрши, — дейди де, Аманлықтың исин бақлайды. Ол набада ағашты терис жонып бұлдирсе де, қызбас, орнынан қозғалмас. "Енди анаўсын қолға алып көр" дейди мыйығынан күлип.

Устаның хаялы да наятый хақ кеўилли адам болып шықты. Өзи жас балалы бола алмаған жапсақлы хаял екен. Қаракезди өз перзентиндей көріп қалды. Оның еки қатлығы билинип, аяғы аўырласқалы, көп жумсамайтуғын болды. Азанда оның ұйқысын бұзбай, өзи чай қайнатып оятады.

— Түргел қызым, Қаракөз, — дейди әлпайым.

Бул жағдайлар Аманлықтың ұсы үйге деген адамгершилик сүйистеншиллин, ұсталыққа деген уқыбын арттырған үстине арттырда. Иске қунт пенен берилди. Алағадаланбады. Хийўаны күсемеди. Хәттеки, аўыл-ели хаққында хабар билиўге қызықсынбады да. "Еле бәрин билермен" деп, өзін-өзи жұбатады. Набада Бектемир есине түссе, көріп қайтқысы келип турады да, пай әдети жаман, ашшы дәлкек қылады, келсе, бийшара кем кеўилли Қаракөзимнің зейнине тийер" деп, оны ұмытыўға тырысады.

Устаның исеними артып, үйлик талды шабыўға өзи кетип, өзи таңлайтуғын дәрежеге жетип қалды.

Бугин ол тоғайды көп гезді. Ағаш таңлағанлықтан емес, тек еркін дем алғысы келип жүр... Өткен өмирин көз алдына елеслетти. Идиралды улы Жақсылығын еследи. "Ол да үйши болса, атына сәйкес Жақсылыққа хызмет қылса, алғысдарға сазыўар болса... Хаял әперип шаңырақ қылсам. Ақлық сүйсем, Ғарип Қаракөзим тўған баланы изине ертип өзи адам қылса... Өткен өмирге налымай-ақ, ендигисинен-ак разы болар едим... Жақсы жасамақ болса да жақсы болып өлмек жоқ деген. Ең болмаса өлимим қадирли болса..."

Уйқыда мүлгиген тоғайдың тынышын бұзған "тақ-тақ" еситилди. Қулақ салды. Ким бул? Балта урыўы тез-тез. Бундай шәник хәрекетлер Бектемирде болатуғын еди. Сол мекен?.. Ол тоқылды таманға қарай жүрди. Ақ теректей бойшаң сулыў талды шаўып атырған биреўди көрди. Балтаны хәр урған еайын басындағы қара қалпағы селк-селк етеди. Сөзсиз, Бектемир! Себеби бул әтирапта бундай қалпақ кийетуғынлар аз. Ойнап қорқытпақшы болып тұрды да, балалық етпейин деген менен, алыстан атын айтып, сәлем берди. Бектемир қалпағы менен маңлайының терин сыпырып артына бурылды, "Хаў, Аманлық аға..." деп дәлбиреклеп келе сала қол алысты. Аманлық—есенликтен кейинги биринши сораўы мынаў болды:

— Аманлық аға, пұшық жеңгей саўма?

"Бул быжық сәўейекке неге айттым?" деп өкинди Аманлық хәм оны қайтарып қойғысы келди:

— Дәлкек қылма, қосшым, Ай жарылқап күн тўйып, перзент көрсетсе, мурны да, тили де билинбей кетеди маған,

Бектемир оның шырайынан шын ашыўланғанын уқты. Өз минези өзін муңайтпады, сорады:

— Аманлық аға, елден хабарың бар ма?

— Кесгеллем!

Олар шабылған ағаштың үстине қустай қонақлап отырысты.

— Ел астан-кестен болған... — деди Бектемир.

— Бул әдалатсыз құдайға не жаздық екен?! — деп Аманлық бирден сарсылды.

— Аманлық аға, жүрегинди басып тыңлай бер. Ел бир қайнаўытлаған. Хийўа ханларының бурынғы-соңғы әдети — буқсаң, үстиңе жүк миндире береді екен. Мұхаммед Әмин инақ тахқа минип алған соң Есенгелди мәхремге ертип елге қырқ нөкер жиберипти. Үндемей салық төлейтуғын бизиң сахрайы қарақалпақ па? Маман бий ғужыр менен атқа минип салықшыларға қарсы барлық елди аяғынан тик бастырыпты., Убайдулла бий тўе Мырзабек бийлер-әм келген. Есим бий аўылы, толайым көтерилген. Қулласы, оқ-жараклы Хийўа нөкерлери менен үлкен қан төгиспе болыпты. Бийшара Убайдулла, қартайғанда шейт өлген. Шаббаздан барған Хұдайберген исимли қолы өнерли өзбек дийханы бар еди, Хийўалы бир нөкер оған "намысың жоқ, сатқын" деп қылыштан өтерип кетипти. Хәзир аўыллар арасы бурынғыдай тоғайлық емес, Киши жүздің жериндей дала-дала болып қалған дейди. Бәрін от жалаған.

— Есенгелди қай тәрепте болған? — деди Аманлық шыдамай.

— Хийўа тәрепте. Оның көп қоңыратлары Хийўа тәрәпке өткен. Хийўалылар болса көбинесе бир аўылдың ийтин екиге бөлип таластырып, тумсығы қанап шүйик болғанына кесек атып тура берген...

— Ыай, не қылып жибердің, Бектемир?!

— Не қылайын? Еситип баўырым өртенди. Тек қуўанышлысы Маман бий ғужырланып, Хийўадан барған жасаўыл басыны өлтирген. Және онлаған нөкерин жер менен жексен қылған. Қалғанларына басқы таптырып қашырған. Есенгелди де Хийўаға қашып келген, дейди.

— Енди ашыў менен хан барлық қабаған ийтлерин елдің үстине айдап, журтты талатады, тұқымқұрт қылады десеш.

— Олай емес. Ең жақсы таманы, олай емес. Хан жақсылықты биледи екен. Жасауыл басысының өлгенине қыйналмапты. Ол бұрынғы ханларға да хызмет етип, бир ешектен, екінші ешекке аұысқан қуысқандай бир собылық екен... "Өлсе өлсин, тыныш елдің неге мазасын алды" депти Инах Есенгелдини сарайында бир жума сақлап, қасына көп кәтқуда қосып, "сақрайы қарақалпақтың балаларының көкирегине Хийұаның нурын қуясыз, оқытасыз" деп, бес алты молла да жиберипти. Убайдулла бий баласы Орынбайға жай салдырып, "Орынбай кала" деген ат бергизип, Бухарадан шақыртып молла алдырған деп еситкен едим. Садағаң кетейин Хийұанын ханы, сол Орынбай қалаға енди өз атынан шақыртыұсыз-ақ молла жоллапты. "Елдің толқынын басың" деп тапсырыпты. Бул жақсы.

— Изин жақсылыққа әкелдің ғой.

— Хийұа дегеннің өзи Хорезм шуқырына нур шашқан шамшырақ емес пе? Сен де, биз де ұсы шамшырақтың шарапатынан ұста болажақпыз... Усталы ел дүзелер деген. Елимиз дүзеледи. Аұзының дұұасы, тилинің маргиясы, билегинің күши бар Маман бийге тасаддық дей бер. Есабын таұып елге көп кәтқуда, молла әкеткен Есенгелдиге хәм рахмет дей бер. Елде биреұ өжет болса, екінші биреұ төрелик қылыұы лазым екен.

— Ал енди, сен бул гәплерди қайдан еситтің?

— Хийұада қарақалпақлар жөнинде дуұ-дуұ гәптен қулағың гер болады. Тап кеше Айдосты көрип қалдым. Сол айтты. Оған ханның өзи айтыпты.

— Хәй, қандай киши пейил хан. Айдосты баласынбай сырласып жүрген-ә! Илая мың жасасын бул хан.

— Периште аұмийин дегей.

Олар бираз ўақытқа шекем үндеспей, хәр ким билгенинше кеўил дұұасын оқып, ханды алғыслады. Ал, хан болса, елге, кәтқуда жоллап, моллалар жибергенде ўақытша не утыўды нәзерде тутты? Ақыбети не болады? Жүзеки жақсылықларының астында қандай сум түлкинің қып-қызыл сулыў қуырығы былғаңлап атыр? Булар ҳаққында екеұи де ойламады.

— Қәне, Аманлық аға, сырласайық, — деди бир ўақытта Бектемир. — Сен биринши ўиди кимге соғып бериўди ойлап жүрсең.

— Мен бе? Мен ...Маман бийге соғып беремен. Өзиң ше?

— Мен бе? Сен де ойландың, мен де ойланып аламан. Қашан қайтасаң?

— Өзиң ше?

- Устаның айтыўы бойынша саррас бир жылдан.
- Құда қалесе бес-алты айға калмаспан.
- Сен неге мениң ҳаялымды сорамайсаң?
- Сенде ҳаял жоқ тә.
- Көресең жоқты. Тұўды. Ул тұўды. Меники. Дәл өзиме ұсайды.
- Қутлы болсын, балаңа ұзақ өмир берсин. Алып қайтасаң ба?
- Баланы таслап кеткенше өлгеним абзал. Ақыры билесең бе? Устаны жек көремен. Шыртылдақ, ҳәстедей болып алып үш ҳаялы барын айтпайсаң ба. Үшеўиниң бурымларын бир қосып байлап сабайтуғынын қәйтерсең. Мениң сүйгилигим жеген таяқтан сай сүйегим қақсап болды. Билмедим, шала үйренсем де қайтаман ба?
- Өйтпе, шыда! Түргелейик, енди ағаш шабайық.
- Азғана сабыр ет, сораўыңа жуўап ал. Биринши рет, үлкен арба соқпастан бурын өз балама, изинен сениң балаңа адағарба соғаман.
- Бул дүньяда мәңги жасағайсаң.
- Пәтияңды өзгерт. Өйтип хор болажак жағдайым жоқ. Бирге жасағаймыз! Үйши болмаса адамларда ләззет те жоқ.
- Пай, Бектемир, қызық жигитсең дә, түргел енди!

Аманлық оның менен хошласып, балтасын ийinine салып тоғай-талдың арасына сиңди.

Бектемир шала шабылған жуўан ақталға балта ұрды еки жерден алма гезек тоқ-тоқ еткен балта сеслеринен тоғай құслары үрkip ұшып, шұрқылдасып сайрап, өли тынышлықтағы тоғайға жан кирип жаңғырып турды...

22.

Соңғы ұрыстың жарасы да енапат... Кимлер және гүңренип, кимлер және жылап қалды...

Қайткен менен де, гейде қыстың қақаман бораны киби қалтыратып, гейде жаздың епкинсиз қапырық ыссысы киби демиктирип, адамларды қыйлы-қыйлы бәлеқадаларға мұптала қылған күнлер еплеп өтип тұрыпты. Күн батса ғәнийбет, бир ғаўғалы күн артқа тасланғаны. Өли төсекке кирип алғаннан соң кирпич айқастыртпайтуғын әлўан-әлуан қыяллар ҳәр кимниң өз қара басының иси сыяқлы, таң атқаннан соң, тамақ табыў машқаласынын астында женшилип қалып кетеди, келеси ақшамда және уйқы бермейди... Қәне ұсы гезде олардың ойларына түсинген бирей ел аралап жар салса. Жыллы орнынан суўырылып изине ермейтуғын, ертеңги күнниң емин-еркинлиги ушын өлимге бас тикпейтуғын адам қалмас еди!

Көз жетпес бийиклерди ақсаған халықтың қыялын тәжирийбели Хийўа ханы ұғып, салық жыйнаўға жиберген қырк нөкериниң бос қайтқанына, жасаўыл басысының өлгенине гийне сақламапты: "Елдиң көзин ашсын, түсинисермиз" деп, кәтқудалар, моллалар жиберген, қолларына жаў-жарақ емес, кітап ұслатып жиберген. Жаманлық келер деп қорқып жүрген халық, Маман бийдиң урықсаты бойынша шегарадан өтип, парахатлық пенен келген бул қәтқудаларға, моллаларға әўели адырайысса да, соң қушақ ашты. Қуўанысты. Көрингенлериниң алдынан кесе өтпей, жол беристи, төсектиң тазасын, орынның төрин соларға аўыстырды... Хәзир олар ел аралап, аңыраған кеўиллерге өзлеринше тухым себиўде.

Әўелги үш күнде кәтқудалар, моллалар елдиң дүмпийуинен қорқып бирге жүрген еди, соң бөлинди... Буған да саррас бир мәўсимнен асып баратыр...

Хәр қайсысы хәр жақта бөлинип, бир-бири менен тиллеспесе де, әңгимелери, ой туйғылары хәзир ғана ойласып алғандай. Бирин-бири толықтырып, бирин-бири жөплеп жүргенге мегзейди.

Мине, Есенгелди мәхремниң отаўындағы лыққа толы жәмәәт песин намазынан соң қайтадан чайға отырыпты. Хәммениң дыққаты намазға имамлық қылған, күшли қирәәти пүткил аўыл бойлап еситилетұғын хийўалы молланың аўзында. Ешки сақалындай ұзын сақалы көкирегине басылған ақ шапанлы бул адамның алдында сары мұқабалы кітап жайыўлы жатыр. Көзабаға ма, ара-тура бармағын жалап, бетлерин ашқаны болмаса, өзінше сөйлеп отыр:

— Бул дүньяда жыйған дүньяның қыямет қайым күнинде хеш пайдасы жоқ. Бул дүньяда жәбирге шыдай берий керек. Ким жәбирди көп көрсе, жаны жәннетий болады. Есенгелди мәхрем пүткил қоңыраттың ығбалына тўылған қуданың қулы, Мұхаммедтиң үммети. Мен сизлерге айтып отырған бул әңгимелерди ол тәнха хан аўзынан еситти... Хәр ким өз урыўы менен жәннетке барса па, па!.. Лекин қуранда, қуранның хәм оны үйретиўшиниң тилинен өз тилин артық көрген инсан қуда бийзар деген-әм рәўаят бәр. Сақ болыңлар. Қудабийзарлық дозақыйлық... Биз мұсылман, Орыслар намұсылман...

* * *

Курбанбай бийдиң үйинде де әңгиме дуканы қызған. Хийўалы молланың сөзине еликкен жәмәәт шала ұйқыда шұғыл мұлгисип отыр.

— Қытайлар әзелден үстемлик ушын жаралған ел. Садағаң кетейин Хийўаның ханына қудадан саза келип, ұсылай деген. Бабаңыз Дәўлетбай

бай пүткіл Сырдәрьяны бойлап, жаға жыртысып шейит өлгенде, ұсыны әрман еткен екен. Әўладлары бабасына садық болып, пүткіл қарақалпаққа ағалыққа талапланса, әне әўлад, әне зүрат. Ондайлар жәннетий әўлад, жәннетий зүрат. Олай болмаса, баба рұўхы қорланғаны... Адам баласы құдадан перзент тилегенде о дүньясын ойласа керек. Лекин, баласының тилин құран тилине сындырыў бейишийлик... Намусылманлар менен табақлас болыў гүнә...

* * *

— ...Аманқул бий, бой сыныңыз келискен адамсыз. Сиздей ийман жүзли адамға өз урыўы менен ел басқарыўдан басқа нәрсе китапта жазылмаған... Кәраматлы хан алдына бас ийип барғаныңызда ўах-ўах!.. Лекин, ким жәбирге шыдаса жәннетий деген рәўаят бар...

* * *

"Орынбай қала" ның шәрдәресинде хәммеден бийик отырған Хийўалы молла өз жолдасларының ишиндеги алғыры еди. Шапаны, сәллеси, сақалы, дамбалы, бәри ақ, мисли ақ қуўдай бул адам, қыяметқайым әңгимесинен, бурынғы бұхара молласын баспалатып, шәрдәреге бүгин көтерилди.

— Құда әзелий бейиш, дозақты жаратқанда, дозақты ғайры тил, ғайры диндегилерге, бейишти мұсылманлар ұшын жаратқан. Түрки тили хәм мұсылман тили. Мұхаммед пайғамбар "тили әлхәмдиллаға гүрмелген бенде дозақта қалмас" деген екен. Сизлер, Жаңадәрья бойының қарақалпақлары, дозақ пенен бейиш ортасындағы бир жал қамыссыз. Орыслар я қазақлар таманнан бир ысырапыл дегиш ұрса, дозаққа сүңгийсиз де қетесиз. Әзелден биз таманға, қублаға қараған жүзиңиз арқаға, ғайры диндегилер тәрәпине бұрылмаўы лазым. Бабаларыңыз бул жаққа баслап көшкенде де, дүньянын шамшырағы Хийўаны нәзерде тутқан. Хийўа болса әлем қуяшы Мәкке-Мәдийнедей бәхәрленеди... Лекин, сизлер көп жәбирге көнгенсиз, сол ұшын жәннетийсиз... ғайры диннің бир адамының тилин кәлиймаға келтирип, исламнын күшиги қылыў, ҳәр бир мұсылманға хәм парыз, хәм қарыз. Ханның сыры қупыя сыр. Сизлердей азаматларға айтсам, мени сатпассыз. Кәраматлы Хийўа ханы Жаңадәрья қарақалпақларын пүткіл қарақалпақтың сейдини деп, оның гүнәлы нөкерлерин шапқаныңызды кеширип отыр. Сарайға да сизлерден кеңесгөй алмақшы... Хәзир Хийўаға араласқан Қоңыратлардан

лийкинди тартып ала билсеңиз, исиңиз раўаж... Еки дүньясын берген тек сизер боласыз...

* * *

Усы тақлеттеги әңгимелер Есим бийдің аўылында да, ғайып бақадырдың топарында да, хәттеки Бегдулла қарасақал, Сабыр сыйпан шоқларында да, хәр бир майда урыў тийрелери арасында да алма гезек болып өтип атыр. Неликтен де жұртшылық тыңлайды, жүдә қызығып тыңлайды, хәр ким өз урыўы жөниндеги мақтаў сөзлерди унатады, бул жөнинде басқалардан сыр түйеди.

Өзлерин хан кәтқудалары, Хийўа моллалары деп атаған бул адамларды елге киргизип жиберген Маман бийдің өзи еди. Оның себеби былай: Хийўалы жаў қашқан менен айналып келетуғыны аян еди. Сонлықтан Маман бий аттан түспеди. Елдин, баслы-баслы жигитлеринен онлағанын изине ертип, аўылдың қубла жийегиндеги қамыслыққа сиңди хәм усы көлдің жолбарысындай қамыс аралап, Хийўа таманнан жаў күтти. Ол күткен қәхәрли жаў келмеди, оның орнына, басқы таўып Хийўаға қашқан Есенгелди мәхремге ерген гилен көк ешекли, ақ қуўдай кийинген ғаррылар пайда болды. Маман бий алдын кеселеп тинтиў жүргизгенде, олардың хеш биринен жарақ шықпады, керисинше қойынларынан биреў-екеўден китап шықты. Илим—икмет десе жаны қумар бий бул жағдайға лал болды қалды.

— Биз Есенгелди мәхремнин тилегине бинаан хан хәмири менен елиңе киятырмыз, бала оқытамыз, керек емес десеңиз усыкәрадан ғырра қайтамыз, — деди бири.

— Қайсы тилде бала оқытасыз?

Қуданың тилинде.

— Қуданың тили қайсы тил?

— Құранның тили.

— Қарақалпақ тили ше?

Қуданың тилине жатпайды.

— Онда сол қудай қарақалпақ тилин неге шығарған?

— Әсиге кетип қудайбийзар болдың, кәлийма қайтар... Ләә, илаҳилалахуў... — деп кәлийма қайтарып, ешеги атқа тәкаббил сәллесин диңкийтип ораған, жасына қарағанда қуўнақ сын сымбатлы, семизшик, бетинің қызылы еле басылмаған мәнилик ғарры жасаўраған көзлерин ақ орамал менен сыпырып Маман бийге жақынлады: — Ҳа, Маман бий сен бе? Олай болса түс аттан. Мениң исмим Әўез хожа ийшан. Мурат шайх

пеней Бухарада бир оқығанман. Сениң атаң Оразан батыр Хийўаға келгенде алдына дәстурхан жайғанман. Ҳо, ҳо, жезқанат палапан, сен неге бәрха өзинди журт түсиниўин талап етесең? Сен де журтты түсинип бақ! Ҳа, арт бетимизге неге сығаланасаң? Жасырынып тұрған атлы нөкерлери бар дедиң бе? Жоқ! Биз бир мәмин кептерлер. Жақсы нийет пенен ушып киятырмыз. Қарақалпақтың дин ҳазирети Мурат шайхтың денесин кийели Сырдәрья бойынан шамшырақлы Хорезм шуқырына келдиремен... Есенгелди мәхремге неге олайып тұрсаң? Ол усы елге сеннен кем жан ашыта ма? Бийкар! Биз билемиз, елиң аз, урыўлар аз, бирақ бул мәхрем хан алдында қызыл тилин жалдап, елиңди көп урыў етип көрсетти. Мине, биз усы ешекли киятырған ислам күшиклери, Есенгелди мәхрем ҳаққына дуўа қылдық, хан алдындағы бир өтиригин кешириўди сорадық...

Маман бий не қыларын билмей бадана көзлери менен шар тәрепти гөзледі:

— Есенгелдиниң елди майдалап урыў көп дегени — бир ошақтың қозын шашып қызғынын қашырғаны. Үлкен ошақтың отын өшириўге бир көлдің суўы керек еди. Енди сизлер түпирик пенен-ақ от өширетуғын болғансыз. Буны ханның мақуллағаны, сизлердің дуўа қылғаныңыз — қуўанғаныңыз.

Әўез хожа Маман бийди толық түсинди. Қорықты. Бирақ сыр бермей сақалы селк-селк күлди.

— Сени зәхәр шөп дейтуғын еди, бийкар айтыпты. Аўзының сарысы кетпеген палапан екенсең, — деди езиўлерин сыпырып.

— Өтиңлер. Нийетимиз жақсы деп өтиңлер, изиңизден жаман нийетли нөкерлер пайда болса, биринши нәўбетте сизлер өлимдарсыз. Бириңиз қалмай тораңғылға асыласыз, теңизге тасланасыз.

— Ҳәр ким ўәдесине берк болсын, — деди Әўез хожа ийшан күтә салдамлы.

Маман бий оларды усылайынша елге араластырып алды.. Басқа ат-жарақлы жаў келмеді. Бул жағдай — "мәмин кептерлер жаман нийетли" деген пикирден қашықластырды. Излеринен тыңшы қойыў да нәмәртлик болып есапланады. Бирақ олар хан тапсырығы бойынша өз кәрлерин еркин даўамлап жүрипти...

Маман бий бир жола Бегдулла қарасақалды көрип "жағдайлар қалай, Хийўалы моллалар қалай?" деп сорап қалды. Қарасақал күйип жүр еди. "Мәмин кептерлердің" не гәп таратып жүргенин қалдырмай баян қылды. Маман бийдің көзлери уясынан шығып кете жазлады.

— Таңланатуғыны жоқ, — деди қарасақал пәрўайсыз усап.

— Және Абылқайырдың тәсили, және Ғайыпханның ғыжығы басланғаны... Бул нәлетий ханлар бир бесикке бөленгендей. Ох, Бегдулла, Бегдулла, және ғыжақ, және хәр урыўға биз, пышақ бөлистирилип атырғаны, булардың... Не қылса болар?

Маман бий аз ғана ойланып тұрды да, кеңесиў ушын Бегдулланы ертип Есим бий аўылына кетти. Ол аўырып атыр екен. Ол да сарсылды. Жүзи лаплап сарсылды.

— Бул адамлар хан атқан кесек, лекин тилли ксеек, — деди Есим бий. — Кеше Әўез хожа ийшан дегени үйде болды. Қарақалпақларға үстемлик жалайырдики" деди уялмай. Кейидим. Күледи. Сөйтип гәпти бөлди... Бир ўақытта қалақ бас Ғайып хан ұсылай деген еди...

Маман бий шыдамады. Тез атланды. Әўез хожа ийшанды "араншы кенегеслер" аўылынан тапты.

Әўез хожа ийшан хәзир ғана бир топ пенен сөйлесип, олардың арасынан қарсы пикир айтқанларын унатпай, тез тарқатып, бир ылашықта қатық ишип отыр еди. Маман бийдің түрин жаман көрип, сақал-муртына жабысқан қатықтың жуғын сыпырмастан тикейди. Өзи баслап қал-жағдай сорасты.

— Тақсыр, сиз талып илимнен гөре кайрақшыларға ұсайды екенсиз. Шартасыңызды Хийўада иске саларсыз, — деди зилли бий шыдамай.

— Мурат шайх пәтия берген бий бизге исенбей, тыңшылық еткенсоң, басқалардың сизге бөрттирип жеткермеске халы қала ма? Биз хан хәмириниң қулымыз. Хан хәмири куда хәмири. Исламның соқыр күшиклериниң көзин ашыўдан басқа нийетимиз жоқ.

— Ханыңыздың ойын қандай ой деп есаплайсыз?

— Хан менен сөйлессеңиз билесиз. Егер бизге инансаңыз, ханның ойы шырша табаққа қуйылған тынық сүў. Үңилсеңиз хәм түбин, хәм өзиңизди көресиз.

— Жоқ, тақсыр, егер сиз хан тили менен сөйлеп, ойын айтып жүрген болсаңыз, қәте. Ханыңыздың ойы түпсиз қудық. Үңилдим. Қараңғы. Қорқытады. Шартасыңызды алып елден гиркиреңизди көтергениңиз жөн!

— Оо, мұсылманның кәпири, ашшы шөп! Биз келгели елиңде көзи ашылған күшиклер шалғайыңды жыртқан күни өкинип жүрме!

— Арашаға келмей-ақ қойың!

— Елиўге келгенше жигитлигиндеги өжетлигин қалмапты. Мейли, биз елиңе шүйел емеспиз.

Есиктен Жақсылық керинди. Асығып жуўыра берсе керек, еки ийнинен дем алып қаплығып түр.

— Ҳа, балам, тынышлық па?

— Үйге Айдослар келемиз депти, Бағдагүл шешем жиберди.

Маман бийдің көзлери күлип, жүзи нұрланды.

— Ҳәзир, балам, Ҳәзир кетемиз.

— Хиййа сендей аңгөдеклерге қуўаныштың қалтасы екенин умытпа,
— деп қалды Әўез хожа ийшан.

23

Айдослардың сәлемге келетуғын болғаны Маман бийдің базы қыялларын иске асырыўына оң түсти. "Сынайман, деп ойлады ол, Хийўаны сынайман, не үйретти екен? Жаўмаса да гүркирейтуғын қылған ба ямаса жоқ па? Басқа жасларда еситсин. Кузьма Бородин айтқандай, илим-икметсиз елдің адамы аяқ-қолсыз тулып. Ким болса сол урады, ким болса сол аяғы менен қағытып кетеди. Елинің ғамын жеген бий, бала оқытады, илим үйретеди. Бул, елинің ертеңи, данқы"

Маман бийдің буннан тысқары баслы ойы елге келген Хийўа кәтқудалары менен моллаларының не ислеп жүрген сырын көпшиликке жәриялаў. Олардың бәри Әўез хожа ийшаннан саға алып, бир қыйлы гәп ағызып жүрген болса, тезирек гиркиресин көтерсин. Адамлардың көзин ашамыз деп, көзлерден қан ағызыўдың тәсилин қылыўға, жүреклерди билдирмей ништерлеўге ҳеш қайсысының ҳуқықы жоқ!

Ол усы мақсет пенен Айдослар келер алдында жақын-жуўық аўыллардың жасларына қоса көплеген жасы үлкенлерди, бийлерди жыйнады. Сойыслық таппай жалғыз ақбоз атын сойдырыўға буйрық берди. Таңланғанларға:

— Ат табылар, кеўил табылмас, бүгинги елиме Айдостай келешек табылмас, бундай оқымыслы келешекке ат сойыў еле көп ҳұрмет емес, кирисиңлер, — деди. Ақ боз ат сойылды...

Жаздың жадыраған қуяшлы күнлеринде де сырттан қарағанда үскини қуйылып, ишине кирсең, муң-зары шертилетуғын Маман бийдің ылашығына, бүгин жаз кирди, қуўаныш кирди. Ийнеўге илдириўли қара қалпақлар менен гөнетоз дуўқаты шапанлар бүгин ҳәм жанлы, ҳәм сәнли сыяқланды.

Жас үлкенлерди төрге өткерип, қапталда ғаз қатар саққа жүгинискен жаслардың сәни-жарасығы өз алдына. Бәринің басында Айдос, оннан тете-мектеплеси Қабыл отыр. Сәлемлесиўлери, соңғы келген жас үлкенлерге отырып турыўлары ҳәммеге ибарат аларлық жеңил, шаққан, әлпайым.

Ат жақлы, домбайлаў қызыл жүзли, ири сүйекли Айдос, шыйқылдауығына жаўын жаўмаған көлдің қамысындай, сарғайыпты. Қасындағы жолдасы Қабыл да азғын, еттен сылыныпты, Айдостан төменшиклеў.

— Адамды илим сорыса керек, — дести жыйналғанлар. Ишке сыймағанлар ылашықты айналып еки-үш қатар болып қара жерде отырыпты. Маман бий хәммениң дыққатын аўдарайын деген ой менен Айдослардың әдеп-икрамына баха берди:

— Әне, балаларым, мектеп көрген деген ұсындай болады. Ырзаман қәдди-қәўметиңизге, адам сыйлағаныңызға. Хийўаны питкерип, орысят елине оқыўға барсаңыз, хәзирги төбешиктен де бийик, әлемди алақанда көретуғын таўға минесиз.

— Бәри де болар, ата, — деди Айдос.

— Тилиңнен, балам. Ғарғаның палапаны уясынан ушып қапталындағы шақаға қонса, мәсирип, ғарқ етеди. Бүркиттиң палапаны диң аспанға көтерилип, әлемди шарламаса, уштым демейди. Бүркит болыў не деген ығбал, не деген мәртебе! Боларсыз, ұлларым.

— Бий ата, бизиң ел, ең болмаса, неге Хийўа дәрежесииде бола алмаған? — деди Айдос.

Бул сораў иштеги хәм сырттағы жаслардың бәрін қызықтырды, қандай жуўап болатуғынына қулақ түристи. Жас үлкен бийлер сам-саз болып төмен қарасты. Айдосларды аўылының бир топар жаслары менен баслап келген Ғайып бахадырға шекем албырақлап еки тәрәпине жалтақлады. Есим бий бундайда Маман бийдің хәзир жуўаплығын билетуғын болғанлықтан хеш қысынбады. Шырайында балалығы басым, бирақ күтә салдамлы отырған Айдосқа қуўанышлы түрде жасаўраған көзлерин қадады.

— О, о ақыллы балам, мен сеннен ұсыны күткен едим, — деди Маман бий. — Еле бәрін түсине берерсең. Нан тапсақ дәстүрхан таппадық, күшлилер бизди аяған болып жайған дәстүрханын, қәлеген ўақтында жыйнап алып, нан ийеси өзимизди талай-талай аш қалдырған. Заман гардиши солай бола берди, балам. Бирлик кем болды. Хеш ким илим-хикмет қуўмады. Сөйтип ұмыт бола баслағанбыз.

Ылашыққа аўыр булт түсип кеткендей, адамлар бир демге шекем бирин-бири көрмей, лал болысты.

— Бий ата, молла бәшшелердің ақылын сынаң! — деди сырттан батыл бир даўыс.

Хәмме жанланды.

— Сыналсын... Хийўа не үйреткенин билейик, — деп жабырласты көпшилик.

Маман бий мұртларын еки жаққа айырып сыйпап, ылашықтың ишин шолды. Ортаға сораў таслады:

—Айтың, балаларым, елде ким кимнен қарыздар, ким қарызын өтеп атыр, ким қарыз берип атыр?

Жұртшылық және бир демге ләм-мийимсиз қалып, аздан соң екеў ара сыпсың көтерилди. Хәр ким өзінше жуўап тапқан болып бир бирейден дән, балық, нан, мал қарыздарлығы балалардың бир-биринен асық қарыздарлығына шекем сөз болып жатты.

Айдос қасындағы Қабылға қарап алып, саққа жүгинген ҳалынан бой жазып, сәл қыймылдады, қолын көксине қойды.

— Бий атамыз минәсип тапсалар, бир жуўап берсек.

— Күткени сен!...

— Иркилме!...

— Дана бий, урықсат бер!...

Маман бий бийпарасат көпшиликке "тыныш" деген ишарат билдирип, колын көтерди хәм Айдостың еркин сөйлеўине урықсат етти.

— Елдеги қарыздарлар барлық балалар, — деди Айдос.

— Хаў, хаў, — десе қалды сырттағылар таңланып. Олардың шайқымы басылғанша Айдос түпиригин жутынып, азғана ойланып үлгерди қәм даўам етти.

— Буның мәниси, хәр бир бала өзиниң дүньяға келгени, кәмалатқа жеткени ушын ата-анасынан қарыздар. Егер ол ата-анасына хызмет етиў дәрежесине жетиссе, қарызын өтеп атырғаны. Қарыз бермектиң мәниси — балаға бериў, ким бала тәрбияласа сол қарыз бергени, баласы ержеткен күни өзине қайтады.

— Тәсийин!

— Әлхәббиз!

— Тилиңнен!

— Хийўаға бас ийиңлер;

— Кәраматлы Хийўаға дуўа қылыңлар!...

Маман бий Айдостың жуўабы ушын түргелип барып маңлайынан сүймекши еди, көпшиликтиң дүмпиўинен тартынды: "жұрт Хийўаға толық исенип кетип, хәзир аўылдағы жүрген қармақлы моллаларының майлы жемтиклерине қапқан шабақ болар да қалар, мәңгиге алданар".

— Кимди жарлы десе болады? — деди Маман бий асықпай.

Бул сорауға сен жууап бере ғой дегендей Айдос Қабылға ымлады. Қабыл көксине қолын қойып:

— Жас үлкенлер, жол берсеңдер, биз айтсақ, — деди.

— Айт, айт!

Маман бий "айта бер" деген ишарат пенен бас ийзеди.

— Жарлылық мал дәскесизлик емес. Ким жекке болса, туұысқан-туұғансыз болса, әменгерсиз болса, сол жарлы...

Ишке, сыртқа және жан енип, хәмме қыбырласып, "тәсийин" айтысып, бул балаларға ақыл желинин емдирген Хийұаға және алғыс жаұа баслады.

Маман бийдің кейпин аңлаған ғарры Есим бий қозғалды:

— Айдос балам, сени хан дәргайында болған деп еситтик, Хан қалай өзи?

Хан ҳаққында айтпастан бұрын оған хұрмет ұшын Айдос түргелип қайтадан отырды, жүдә жиптиклесип отырды.

— Жоқары мәртебели ұллы ханымызға тең бул жәхәнда адамзат болмаса керек. Күтә кемтар, күтә ақыллы, жүзине айна тутқандай, күтә ашық сөйлейди...

— Айдос балам, хан сениң менен сөйлескенде хәмме гәпинди мақұллай ма яки мынаұың надұрыс дейтуғын гези бола ма? — деди Маман бий.

Айдос және тикейип қол қаұсырды:

— Әўели қуда гүұашылық бергей, жоқары мәртебели, ұллы ханымыз бенен неше сапар дийдарласқанымда, "әй, қарақалпақ, бу ойың надұрыс" дегенин, биттәю ягана ешитмедим.

Тыңлаұшылардың бәри тас сүұреттей қыймылсыз, хан ҳаққындағы хабарды жүдә ықлас пенен, ҳәтте, қаттырақ дем алмай, тыңлап отыр.

Маман бий кеұилсиз бас шайқады:

— Ооо, балам, балам, ханның сыры құпия, қыялы — үстине қар жаұған муз, астында не бары көринбейди. Бир сөзиндиәм надұрыс демесе, көринбес жылыұға салып жибережақлығы, балам.

Кеұли өскен Айдостың мұрны тершиди, үлкен адамларға тән салмақ пенен нықырта сөйледі.

— Сизди ашшы шөп дегенге енди исендим. Тарлық етпеңиз, аты қарақалпаққа бәрха ябылар үстемлик етеди деп дәметпеңиз. Елге жақсылықты Хийұа береді.

— Айдос балам, сизлерсиз ел-қызғыны түүесилген күл, қатты кеттиң, кеширим сора.

— Жоқ, Хийўа ханына тил тийгиздиңиз, қасқыр қартайса, алжып күшигин талайды екен, енди билдим, алжыған ғарры қасқыр, кәраматлы Хийўадан сиз кеширим сораңыз...

— Айдос балам, кеширим сора, атаның қәтелиги улға сабақ болады. Мен аз да болса бұл елди бүрkitлер уясы дер едим, әлле қандай нәмәлим күдирет жарғанаттың уясына айналдырып баратырғанын түсинип турман.

— "Түсинип турман, түсинип турман"... менен елди көз-көреки жылыўларға баслаған ғарры серке, биз кеттик! — деп Айдос аяғының астынан жылан шыққандай, шапшып турды. Хәмме гүў түргелди.

Айдос ҳеш кимнің тәўеллесине қарамай есиктен зып берди, бирге келген жолдаслары, ғайып баҳадыр ере-ере шықты.

Ғарры Есим бийдің тәўеллесине де ҳеш ким қулақ аспады. Қәпелимде ылашық босап, қайтадан үскини қуйылды, бос орынларда ҳәсирет самалы хүүледди.

Маман бий албырамады, кеткенлерге жалынбады, жүзинен Айдослардың қайтып келетуғынына, исеним нұрын кетирмеди.

— Кәдирли адамлар, хәзди бузбаңлар, тарқамаңлр, — деди ол, — жас жигитлик — ағын суўдың балығы. Өрлей береди, өрлей береди. Басы тасқа тийген мәхәлде ғана изине қайтады. Пәнт жегени — пайдасы. Гәпи бәрхә мақұлланып жаман үйренген. Бағанағы ақылды тапқан жигит еле ойланады, соннан соң бармағын тислеп өкинеди, келеди, кеширим сорайды, сизлер отырыңлар!

Айдослар еситпеди. Гилең асығыс, жеделли жаслардың изинен өкирең қағып баратырған ғайып баҳадыр да толық қулақ салмады. Деген менен тек зорлыққа ушырап, изинде ботасы қалған ингендей, зорға-зорға кетип баратыр.

Айдос сол пәт пенен артына бурылмастан, ярым жолға барғанда жолдасларын ирkip, изинен жете алмай өкирең қағын қиятырған ғайып баҳадырларды күткен еди. Тап усы пайытта, оларды аңлып турғандай, бир қапталдағы жол менен киятырған Әўез хожа ийшан көринди. Ол Айдослардың қаяққа шақырылғанынан хабарлы еди. Сонлықтан жас жигиттиң халықлап, бетиниң терин сыпырып турысынан, жолдасларының бир-бирине жеталмай асығыс жүрип киятырғанынан не хәдийсе жүз бергенин уқты хәм усы ўақытқа шекем "еле күни тўады..." деп Маман бийдің халықты қашырыў ушын таўып қойған хийлесин биринши мәртебе жәриялап, тилге алғысы келди. Жүдә ғамхор ата даўысы менен егитилип:

— Айдос балам. Маманға өкпелегенге ұсайсаң, өйтпе, — деди, — Ол адам өкпелеўге арзымайды. Бизге биринши ушырасқанда "қайсы тилде

бала оқытасыз?" деп құданың тили менен өз тилин шатастырғаны ушын ханға хабар жиберип, пәрманын алған едим. Бүгін-ақ жәриялап, өшинди әперемен. Ғам жеме. Соннан соң елинде самал еркін еседі, құбладан еседі. Қубланың самалы жұмсақ, жағымлы. Оның да лийкини Есенгелди мәхрем менен сенде болады, яғнай Қоңыратларда болады.

Ашыұлы Айдос сөйлемеді.

Әйез хожа ийшан жуап күтип тоқтамады. "Еле баласаң, Маманның. сұмлығын соң ұғасаң"... деп сөйленді де, ешегин қыналап, Есенгелди мәхремнің аұылына қарай кетті.

* * *

Әп-әнедей бирликте мәзи майрам болып отырған қонақлардың басы бузылып, Айдослардың кетип қалғанына хайран болған Маман бийдің аұылласлары, тәрептарлары далаға шығып "ашыұлылар былайрақ барып өз-ара ақылласар, үлкен бийдің зийнетін тасламай қайтадан келер" деген дәме менен, ылашыққа сүйеніп түр еді. Өткір көзлі биреу:

— Хо, анаұ киятырған Аманлық емес пе? — деді бирден.

Хәмме қолларын маңлайына сая қылып, күннің асты менен "Көк өзекті" жағалап киятырған екі жолаұшыға нәзер бурды

Серли Маман бий "Аманлық" деген атты еситіуден-ақ, жұрттан бурып жалт оурылып, маңлайына қолын тутып сығаланған еді. Таң қалды,

"Амаплыққа ұсаған. Қасындағы ким? Хаял... екеуінің қәдем таслаұлары бирдей... Оны хаял әкеледі деп хеш қашан ойламаған бий, жүрислерине қарап, - Көз жаслы бийшараның табан еті қайтыпты. Мұңлы қаналасын таұыпты..." деді ишинен.

Алыстан-ақ Маман бийдің ылашығы қасында топарласқан адамларды көргеп Амаплық бәрін жақсылыққа жорыды "той тәтәрриги құсайды, Маман бий перзентлі болған шығар..." Ол шаршағанын әлле қашап ұмытып, житиримнен-ақ сарғыш тислерін көрсетіп күліп бақырды:

— Ассалаұма әлейкуұм, жасұллылар! Жолым қайырлы, той үстине киятырман. Босқа демен, бий тапсырмасын орынлап, үйшиликти үйреніп киятырман...

Өз халқының орта дәрмиян шаңарағының тәғдирін ұсы Аманлықтың тағдири менен өлшеұді әзелден нийет еткен Маман бийдің куұанышы қойнына сыймай, алдына қарай жүрді.

Жаңа, кәсіп пенеп елге қәдемиң құтлы болсын, азамат! Туұысқан деген усындай-ақ болар, құда маңлай терінди берип Алмагүлди таұыпсаң! Ғаў, Алмагүл!

Аманлықтың тула бедени жуўлап, титиркенип:

— Алжастыңыз, бий! десе де, бул сыншыл, серли бийден қәўипленип, изине ертеп келиншегине қарады. Жүдә тикленип, жүдә дыққат пенен бир нәрселерди излеп қарады.

Қуўаныштан, Аманлықтың "Алжастыңыз..." дегенин еситпей қалғап бий, ҳеш қандай сұмлықсыз, сонша жыл елин сағынған нашар сұўық қабылланбасын деген ой менен қушағын аша ұмтылды.

Алмагүл, кел шырағым, өз елиңниң сени жасында көрип қалған көзлери атынан маңлайыңнан сүйейин!

— Алжастыңыз...

Әдиўли оқыўшым, дыққатлы Маман бий алжаспаған еди — Амаплықтың "Қаракөз" деп ертип келип тұрғаны — ҳақыйқат Алмагүл еди... Ол сол Қудияр сейистен айрылып қалған жерде өзине келип тикейиўден, сейистиң нәсиятын ядлап, беталдын қуяшқа берип жуўырды, соннан тынбай жуўырды... Базда канаты сынған қырғаўыл болып малпаңлады, базда туяғына қоз басылған баспақ болып секирди, базда аяқларын оқ сындырған кийик болып ҳәккеледи... Лекин тынбады, қуяшқа қарап жуўырды, жуўырды... Бултлы күнлери күндиз, басқа ўақытта күн бата гез келген аўылда қол жайып, тамақ сорап гидиргени болмаса, тыным тапқан емес, азанда шығысқа, түсте қублаға, түстен кейин батысқа, ертеңине және усыны тәкирарлаў менен арқанлаўлы бузаўдай тек шеңбер жасады, болғаны, жығылған жеринен онша алыс кете алмады... Усы, себилшиликте-ақ тилиниң жарасы питти, бирақ мәңгиге шүлжиң болып қалды, мұрыннан айрылды... Жыллар ақ денесине қара кир жағып, қара шашына ақ бояў сүртти... Мине, усылар ұшын ба, ямаса оны "өлди" деген сөзге исенип қалғаны ұшынба, ямаса заман гәрдишине төтепки бере алмай көзлери гиреўгеленип болдырғаны ұшын ба, бәрхә қуяшқа қарай жуўырып ақырында шүйик болып алдына жығылған қаналасын Аманлық, танымады... Базы ўақытлары жақсы нийетлер менен сүйсине тигилип қарайын десе, Алмагүлдиң мурнын тасалап қысынатуғын болғаны ұшын көп қарамас, оның үстине, өткенин есине алдырмаўға, өз қайғысы жөнинде де ҳеш қашан айтпаўға ықыары бар еди, соған садық болды... Ал Алмагүл болса, әжағасын таныў тўе олбул әтирапқа келер деп ойламаған, оған қосымша Аманлықтың бир қулағын жолбарыс жулып

алған, бетлерінде жыллардың өрмекшинің аўындай айғыз-уйғыз соқпақлары...

... Маман бийдің тек шама менен тосыннан "Алмагүл!..." дегени, жигирма бес жылдай өз атын еситпеген Алмагүлди биреў абайсызда түйип жибергендей теңселтти, уйқыдан музлы суў қуйып оятылған адамдай селк-селк еттирди. Басын силкип-силкип, көзлерин аларта ашты хәм буўынлары қалтырап өз-өзинен албырақлай баслады. Бул көриниске Аманлықтың көзлери апалақлап, қуўаныштан айрылып, жығылып кетиўине сәл қалып турыпты.

— Маман бий, алжастыңыз, — деди ол. — Бул Алмагүл емес!

— Дегишлейтуғын едиң, кеўилди жәмлегенсоң дегишетуғын болғансаң, бәри бир мени алдай алмайсаң. Алмагүлди узақтан таныдым, еки туўысқан жүрисиңизден таныдым,— деди Маман бий оны еле дегишип атыр деген қыял менен хәм — Алмагүл, тартынба, өз елиндесең, кел маңлайыңды бер... — деди.

Биресе Аманлыққа, биресе кейиниректе үрпейисип, танымай тұрған аўыл адамларына қарап аң-таңы шыққан Алмагүлдің тислери бир-бирине сақ-сақ етип барып, бирден қалш-қалш қалтырады.

Аманлық гүманланып оның қасына барды да, балалығындағысын қылып, бұрымынан тартып қалды. Алмагүл аўрсынып "ўаааа!!!" деп өкирип жиберди.

Бул оның балалығындағы жылаўы еди. Аманлық гөне шекпеннің шалғайын арқасына қайырып еки мушынан ұслаған еди, буўынлары босасып, қолынан шекпеннің мушлары жаздырылды да, ишинен "шыррр" етип бир бөпе жерге түсти. Алмагүлден еле көз алмай ағаш болып сәррийген Аманлықтың бетинде қан қалмай бозарды да, Оразан батыр берген қылышты гөне қынабынан сұўырды... Қарсы алдында лалы шығып тұрған Алмагүлдің шашынан қамтылап ұслап, басын артына шекшейтип алқымынан шалып жиберди...Алмагүлдің кегирдегинен кан атлығып, басы желкесине сылқ етти. Аманлық оның денесин жықпай, шашынан сүйреўи менен апарып "Көк өзек" ке гүмп еттирди де, сұўдың бети канға боялғанын көрмей, изине тез қайтып, Маман бийдің алдында тоқтады хәм қан тамған қылышын бийге қос коллап ұсыныўы менен мойнын сындыра ийип, еки аяғының арасынан төмен қарап қалды... Көкиреги қанша-қанша зәрдеге толы болса да, сес шығарып өксимеди. Лекии даўысы қарлығып, әбден шаршаған үн менен, басқаларға еситилер-еситилмес етип Маман бийге жалбарынды:

— Қылышты ұсла, дана бий! Ұялым дегенім қарындасым Алмағұл екен. Бұл жүзі қаралықты өзіңнен өзге бенде есiте көрмесiн! Пүткiл ел атына. пүткiл адамзат атына қара дақ салдым! Өлтир мени, сауап ұшын өлтир, бийим.

Маман бийдің көзлерине жас құйылып, көкиреги аз ғана елжиреп турды да, ағыр бир гүрсинди хәм бирден қатайды. Жән-жағына қарамастан қылышты алды да, Аманлықтың тамырлары шертiлген желкесинен қойып салды. Күшли қолларда хәрекетке кирген қылыш нени шыдатсын, Аманлықтың геллеси денесинен бөлинип түсти...

Бұл хәдийсениң не ұшын болып атырғаны жалғыз ғана Маман бийге аян еди. Сол ұшын да ол "Көк өзектиң" бетин қан қылып сұйға ийтерилген денелерди шығарыу ұшын умтылғанлардың алдын кеселеп, жол бермеди. Өлилердің денелерин бир жанның көриуине имканият түүдырмай, жағаның қорықшысындай қабағы үйиули түр. Көзди ашып-жұмғанша жүз берген бұл қайғы хәсиретли көринис Аманлықтың шалғайынан шырқырап түскен баланы адамлар дыққатынан шығарған еди, Маман бий ұмытпады, шырайы "Көк өзек" тиң сұйындай көгерийи менен, құндағында шырқырап атырған нәрестениң сыйрағынан, жаман шүберектей жеркенишли ұслап, сұйға шыңғытып жиберди.

Себебине хеш ким түсинбеди. Маман бий түсиндирмеди. Анығырағы бұл хәсиретли ўақыяны хәтте тилге басыўға адамгершилик хұжданы жол бермеди. Еки көзи қызарып, қоршап келгенлерге түксийди. Муртының хәр түги, шашының хәр бир талшасы тикейип түксийди... Бирақ өзи саў сыяқлы еди. Соннан келген хеш кимди қасына жолатпады. Есимбий:

— Терис қайттың, қанаты сынған бүркит, — деди хәммеге еситтирип. — Жаңағылардың ашыўына төтепки бере алмай, қуўанып елине қосылған бир шаңарақты жоқ еттиң! Мине енди, алжып, өзиңе-өзиң қарсы шықтың... өсип-өрбий жолына түскен өз елинди қырыўды басладың!..

Оның изин ала Нурабылла қазықтан ешегин шешип, егиз ұлларын ерге отырғызды да, өзи ердің артына секирип минди...

Бегдулла қарасақал аўылласларына:

— Жүриң, кеттик. Бахты тайған адам өзгени бахытлы қыла алмайды, — деди.

— Маманды жин урды, — деген сыпсың еситилди.

— Жалғыз атын сойғанынан-ақ ақыл—зайыл болғанын билгенмен, — деп және бирей, қазан астына бийғам от жағып атырған Жақсылықты шақырды. — Жақсылық, әкең келип еди, анаў алжыған Маман бий өлтирип қойды! — деди.

Адамлардың неге тарқасып баратырғанына аң-таң болып" ұақының тийкарғы себебин еле түсинбей тұрған жигит, бұл гәпке бирден инанып, жуўырып бара сала бир баў қамыстың ушын қазан ошақтың отына басып алды да, лаўлатыўы менен Маман бийдің ылашығына әкелип тийгизди. Бирден дүбелей де көтерилди. Ылашықтың шийлери пышыр-пышыр жанып, қара түтин аралас сары жалын гүў-гүў бурқасынлады.

Бағдагүл ылашыққа ким от бергенин байқамай қалған еди, даўысының барынша қыйқыў салды:

— Халайық, сүў, сүў, сүў, сүў үўүў!!!

Усы гезде бир жайдақ ала атлы пайда болып:

— Адамлар, тыңлаңлар, хан пәрманы: Маман құдабийзары. Маман құдабийзары, оннан қашың мұсылманлар, — деп сүренлеўи менен бир шаўып өтип, көзди ашып жұмғанша және изине қайтып шаўып баратыр. — Маман құдабийзары... Қашың оннан... Қашың!...

Бұл Әўез хожа ийшанның қашшан таўып қойған тайын хийлеси екенин, пайыты бүгин келди деп дағазалап жибергенин хеш ким билмеди. Бәри аўыз ашып аңқайып қалды. Маман бийдің өзи де ҳайран: "Және не алапат??.. Не жаздым?...

Ылашық пышыр-пышыр жана берди...Бағдагүлге жәрдем бергендей, Жақсылықты ириккендей адам табылмады.

Хәмме зым-зыя болып бүлкәрадан алыслап баратыр.

Қоллары қанға малынған Маман бий аяқларын көтерип басалмай, олардың изинен қалша қараған халында "Көк өзектиң" жағасына көмилген ағаш болып, қыймылсыз тұр. Қосалы бөз белбеўи шешилип, аяғына жыландай оратылып жатты. Қәпелимде теңиз беттен ескен самал маўыты шапанының шалғайларын желпилдетип ойнады, тозған қара қалпағы ушып түсип, самал менен "Көк өзекке" қарай дөңгеленип кетти. Кеше ғана пәки менен тықырланған тандырдай басы жалтырап, өткир ала көзлери бир бағытта өли сүрейленип, қабағы қатты, танаўлары тартылды, күнге күйреген қаралтым жүзи гә қызарып, гә бозарып, сай сүйеги сырқырады, алабұўрыл сақалы дирилдеди, лекин, табаны беккем, жығылажақ емес, күшли! Тастан қуйылған киби қылт етпей, нық тұр. Бир ұақытта көгис еринлери жыбырлап, адамлардың изинен сүрен салды:

— Әй, әдиўли инсанлар, қаналаслар, мени жин ұрды деменлер, сепсименлер!.. Қашпаңлар!.. Биригиңлер!.. Маған инаныңлар, жаў жағыңнан пана, хәммеге аға болар халық келер, қол берер, шалғай жабар... — Маманның бұл отлы шақырығына құлақ асқан адам болмады. Айналасында қалған жан ашырлары ғана, қырғаўылдың шөжесиндей хәр

жерде қунжыйысып, гә кеткенлер таманға, гә Маманға қарап аң-таң. Ал хеш кимнің қайрылмағанына Маманның хуышы жеткен сыяқлы, еситилер-еситилмес налыс етти. — Әй, наинсап құдай, усынша мүшкил берип, усыншама хәсиретли қылып менде, халқымда не қастың бар еди?... Билмедим! Егер, сен бар болсан, сен алжығансаң... ямаса... мен!!!!

* * *

Усы хәсиретли демлерден соң Маман бийди "көрдим", "билдим" деген адам болмады. Биреулер, "сұйға кетип өлипти" деп сыпсың шығарды, екиншилер, "Арал теңизинің ортасындағы бир атаўдамыш, еле елге косылмағанлардан ләшкер топлап атырыптымыш, Хийўаға қарсы урысқа шығадымыш..." деген ғаўасат тарқатты.

Ериниң қаяқларға шығынып кеткенин билмей бийшара Бағдагүл баяғы балтасын қайтадан таўып алды да, "Көк өзекти" жағалай жуўырып, құдайды биротала шаўып өлтириў машқаласына түсти...

...Жыл изинен жыллар өтип жатты. Жас Айдос Хийўа жарлығы менен "бала бий" атанып, Есенгелди мәхремге ерип, гүрлеп, ис баслады, гә мәхрем, гә балабий Хийўаға хәр барған сайын исламның шаңғытына батып қайтып жүрди, Бул шаңғыт көз жаслы адамлардың дем алысынан пайда болған қарсы мәлхәмликке араласып, былғасып, сахрайы халықтың көзлерин гиреўгелендире берди, гүзарлар биротала шалкем-шалысланды. Усылайынша, жұрт жолдан адасып, өзлериниң дана бийин умытыўға қарағанда, жаз күнлериниң биринде, үсти думанлы Аралда, өркеш-өркеш өжет толқынларды қақ айырып киятырған, қарамшасы үйдей-үйдей нәмәлим еки сал пайда болды, жағаға шықты. Биринен, орыс баярындай кийинген Маман бий, екиншисинен жуўан билекли, булшық етлери қайрақтай, шийкил сары орыс адамы түсти.

Жағадағы балықшылар әўелинде дөгереклеп келсе де, хаўлығысып, өз көзлерине өзлери исенбей, адырайды. Серли биреў; "Хаў уллы бийдің өзи ғой! деп алға умтылғанда, сағыныштан ба, даўысының барынша еңиреп жиберди. Хәмме қамсықты, Маман бий олардың кейпин түсирмей, тез алға өтип, қәдимгисинше кеўилли:

— Сағындық, сарғайдық және көристик, әдиўли адамлар, көзге жас алмаңлар, — деди. — Бәри ойланғандай болады. Мине, қол алысыңлар, сүйисиңлер, әдиўлилерим, бул жигит баяғы Кузьма Бородинниң үлкен улы, аты Сергей Бородин, орысят елине атақлы кеме устасы, ғарры Кузьма бәршеңизге аспандағы жұлдыз шелли сәлем айтып қалды. Улын жиберди...

Бәрхәма қамыс пенен жекен салда балық аўлап, ийттиң күнин көрип жүрген балықшыларға кеме хабары аспаннан ай әпергендей жаңалық болды, хәмме шадланысып уста Сергейге миннетдарлық пенен бас ийисти, қушақласты...

Маман бий менен Сергей Бородин минип келген өңшең қарағай тахтадан бұйылған сал шешилип, құрғаққа шығарылды. Ергеңине бүлкәраға Бектемир уста да алдырылды. Оның менен Сергей Бородин жұмыс баслады.

Биринши кемениң сұйға түсирилиўи үлкен халық салтанатына айналғаны соншелли, атаўға жыйналған балықшылар Сергей устаны кийизге салып бир мезгил қол ушына көтерди, кимниң көкирегінде қандай жақсы сөзи болса, бәрин-бәрин айтысты. Қуўаныш хабары аўыздан-аўызға емес, теңиз самалы менен пүткил аўыллар үстінде гүўледі. Ел қуўанды.

Әттең, бул қуўаныш узаққа созылмады. Күтилмеген қыйлы қыйлы бәлеқадаларға толы қараң қалғыр қараңғы жаўыз түнниң бири Маман бий менен уста Сергейди жалмады, олар балықшылардың шеттеги бир қосында, көкиреклерине бир-бирден пышақ қадаўлы, өлип шықты... Кеме сұйға батырылды, тахталар отқа жағылды.

Қараңғыда болған қайғының гүнакарын таппай халық сеңдей соқлығысып, ах шекти. Илаж қанша, ақыры жерледі екеўин қосып жерледі, тахта шығарған атаўына жерледі. Қәбирди "кәраматлы кәбир" деп атады. Халық күндизлери жолында шожып зияратлап, түнлерде алмагезек қараўыллап, қәбирдің басынан шырақ айырмай шырақшы қойды.

Өлиге болған бул зийнетти де көпсинген және бир бәлеқадалы түн "кәраматлы қәбирди" шырақ жаққан шыйығы менен жоқ етти, үстин сұй басты.

Әне, соннан бери қанша-қанша заргириянлықларға себепши гә нәсерли, гә қарлы, гә боранлы, гә көшелерден қан ағызған хәсиретли күнлер түнлер менен, түнлер, күнлер менен аўмасты, жүўенсиз Әмиў еки жағын кемирип кең пейилли Аралға қанша-қанша қоқым әкелип қуйды... Аралдың қубла ернегиндеги қол шаршыдай жерди мәкан еткен аз санлы қарақалпақ халқы ұсы уллы Аралға ұсап қанша-қанша заман қоқымын жутты, бирақ бәрин бойына сиңдирип бақты. Не деген жан таласлары, не деген зарлы дәўранлар ұмытылып кетти... Соннан ұмытылмағаны — Маман бий менен орыс устасының қәбири Әмиўдің Аралға қуйып, дүшшы сұй менен ашшы сұйдың бириге алмай, қайнаўытлап атырған жериндеги

сұй астына шөккен бир кишкене атаўда екенин тастыйықлаўшы бир ғана әпсана, усы "Маман бий әпсанасы".

* * *

Усының менен "қарақалпақ халқының ҳәсиретли дәстаны" ның бир китабы тамам. Келесисин күт, әдиўли оқыўшым!

МАЗМУНЫ

Биринши бөлим.

Екинши бөлим.

Үшинши бөлим.